

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՄՏ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

Ե Ր Կ Ե Ր

ՀԻՆԳ ՀԱՏՈՐՈՎ

Բ

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Ա 205

Աղոնց Ն. Գ.

Ա 205 Երկեր. հատ. Բ., Պատմա-քանասիրական ուսումնասիրություններ / Հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը. - Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 2006. - 680 էջ + 1 ներդիր:

Նիկողայոս Աղոնցի երկերի երկրորդ հատորն ընդգրկում է գիտական տարալեզու հանդեսներում և ժողովածուներում տպագրված հայ հին և նոր գրականության պատմության հարցերին, ինչպես նաև գրական առանձին հուշարձաններին, դեմքերին ու գրականության խնդիրներին նվիրված հետազոտությունները:

Հասցեագրվում է հայագետներին և ընթերցող հանրությանը:

Ա $\frac{0503020913}{704(02)06}$ 2006

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 5-8084-0779-6

© Հովհաննիսյան Պ. Հ., 2006 թ.

© Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2006 թ.

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Խմբագրական հանճնաժողով

Հովհաննիսյան Պ. Հ., Մաղոյան Ա. Գ.,

Ստեփանյան Պ. Գ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ն. Աղոնցի Երկերի երկրորդ հատորում զետեղված են բանասիրությունյան խնդիրներին նվիրված նրա հիմնական աշխատությունները: Աղոնցը գիտությունյան ասպարեզ իջավ իբրև բանասեր: Նրա առաջին հետաքրքրությունները վերաբերում էին հայ հին մատենագրությունյան նշանավոր, միևնույն ժամանակ առեղծվածային դեմքերին՝ Փավստոս Բուզանդ, Անանուն, Կորյուն, Եզնիկ Կողբացի, Մովսես Սորենացի, Մովսես Կաղանկատվացի և ուրիշներ: Իրեն հատուկ եզակի աշխատասիրությունամբ, տաղանդի ուժով ու լայն հմտությունամբ կարողացավ լուծել բազմաթիվ առեղծվածներ, նորովի մեկնաբանել հայ հին մատենագիրներին շատերի անձն ու գործերը և իր թանկագին ու մնայուն նպաստը բերել հայ պատմա-բանասիրական մտքին:

Բանասիրական բնույթի աշխատություններն առանձին՝ հատուկ հատորով, հրատարակելու անհրաժեշտությունը մեզ հուշել է ոչ միայն գրական ժանրը, այլև հանգուցյալ հայագետի կամքը: Դեռևս 1930-ական թվականների վերջերին «Մելգոնյան ֆոնդի» Գործադիր հանձնաժողովի (Փարիզ) կողմից Աղոնցը առաջարկություն էր ստացել հատորներով վերահրատարակելու «Հայրենիք» և այլ ամսագրերում լույս տեսած աշխատությունները: Բազմազբաղ պատմաբանը ձեռնամուխ է լինում ապագա հատորների նյութերը դասակարգելու և դրանք խմբագրելու աշխատանքներին: 1940 թ. ապրիլի 15-ին Գարեգին Հովսեփյանցին ուղղված նամակում Աղոնցը խոստովանում է. «Թեև առանձին տրամադրություն ու ժամանակ չունեի վերստին նայել, ուղղել սխալաչատ գրություններ, բայց ստիպվեցա անել»: Ցավոք, աշխատանքներն ընդհատվեցին: Ծանր հիվանդությունը հնարավորություն չտվեց ավարտին հասցնելու ծրագրվածը: Իսկ ծրագրել էր ամբողջ առկա նյութն ամփոփել երեք հատորներում՝

1. Պատմականք. Հայոց պատմությունյան վերաբերյալ հոդվածներ,
2. Բանասիրականք, մատենագրականք,
3. Հայ-բյուզանդական դեմքեր¹:

¹ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսարանի դիվան, Գարեգին Հովսեփյանցի ֆոնդ, Հավաքածու № 7, ց. 1, գ. 336, թ. 31:

Աղոնցի թողոնում առկա է երկրորդ՝ «Բանասիրականք»-ին վերաբերող նյութերի մի անավարտ թղթապանակ: Այն ամփոփում է հետևյալ իննը գրությունները.

ա) Հայ մշակույթի սկզբնավորությունը,

բ) Նշանագիր կարգաց բանից Եզնկան Երիցու,

գ) Հայր Ն. Ակինյանի պատասխանին պատասխան,

դ) Ղևոնդ և Խորենացի,

ե) Փոքր Սոկրատի հեղինակը,

զ) Մլբեի Ավետարանի գրություն տարին,

է) Փղոսկրյա Ավետարանի արվեստը,

ը) Քննական տեղեկագիր պրոֆ. Ն. Աղոնցի: Գարեգին արքեպ. Հովսեփյան, Հոգևոր կեղրոններ և Գլաձորի բարձր դպրոցը,

թ) Նոր հայերենի քերականություն¹:

Բացառությամբ վերջինիս, մյուսները մաս են կազմում սույն հատորի, ինչպես նաև համաբնույթ 24 այլ աշխատություններ, որոնք վատահ ենք, որ հիմնականում, եթե հանգամանքները չխանգարեն, տեղ պիտի գտնեն այդ թղթապանակում: Նշելի է, որ Երկերի սույն հատորում ղետեղված 32 ուսումնասիրություններից 22-ը Մայր Հայրենիքում լույս է տեսնում առաջին անգամ:

Բանասիրության խնդիրներին նվիրված Ն. Աղոնցի աշխատությունները կարևոր ներդրում են հայագիտության ասպարեզում:

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

---

¹ Համազգայինի Բեյրութի գրական պաշոց, պրոֆ. Ն. Աղոնցի ֆոնդ, պաշարան I, գրոց Բ, թղթածրար 4:

ՄԱՇԹՈՑ ԵՎ ՆՐԱ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԸ ԸՍՏ ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Հայ գրի և գրականության հիմնադիրների կյանքը ծանոթ չէ այն չափով, որքան արժանի էին նրանք հիշողության իրենց մեծ գործով: Լրիվ չեն տեղեկությունները մասնավաճառ այն նշանավոր մարդու մասին, որ առաջինն է զգացել սեփական գիր ունենալու պահանջը և հիմը ձգել ազգային դպրության:

Ջարմանալին այն չէ, որ հետինները՝ ժամանակի խրամատով անջատված, չգիտեին սքանչելի գյուտի և նրա մեծ վաստակավորի պատմությունը: Նույնիսկ ժամանակակից Կորյունը չի կարող պարծենալ առանձին գիտությամբ: Թեև Մաշթոցի ձեռնաստիճանն աշակերտը և նրա կենսագիրը. նա գրերի մասին շատ բան չգիտե, գոնե շատ բան չի պատմում: Նրան հետաքրքրում է կարծես ոչ այնքան գյուտը, որքան Մաշթոցի քարոզչությունը և այն էլ Հայաստանի ծայրագավառներում և Աղվանից, Վրաց աշխարհներում: Այս հանգամանքն ընդունակ է իրավամբ կասկածներ հարուցանելու: Մակայն մեր նպատակը չէ Կորյունի գործը քննել:

Հույն և լատին հին հիշատակարաններում կան քանի մի ակնարկներ և տեղեկություններ, որոնք, որքան և դիպվածական և հատուկտոր, բայց և այնպես անսպասելի լույս են ցողում Մաշթոցի և յուրայինների կյանքի մի կարևոր շերտի վրա: Գուցե և նրանք թույլ տան բարձրացնելու այն քողը, որ թվում է թե ձգված է Կորյունի երկի մեջ ոչ միայն Մաշթոցի այլ և իր՝ Կորյունի որոշ գործունեության վերա:

Հույն եկեղեցու պարծանք Փոռ պատրիարքը, հայտնի է, քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ մեծ երախտիք ունի շնորհիվ իր հռչակավոր «Գրադարանի»: Նրա փառքին մասնակից ենք, ի դեպ էլ ասել, հայերս, քանի որ Փոռի երակների մեջ վազում էր առատորեն հայի արյուն, որովհետև Արշավիր պատրիկի քեռորդին էր: Ընթերցասեր պատրիարքը կազմել էր հին հեղինակների ճոխ ժողովածու, որի շնորհիվ նորա տունը կիրթ հասարակության կենտրոն էր: Նա սովորություն ուներ կարդացած գրքերի մասին հաշիվ գրել, նշանակելով նրանց բովանդակությունը երբեմն համառոտ, հաճախ մանրամասն: Այս կերպով կազմվել է նրա «Գրադարան» աշխատությունը (1), որն ամփոփում է մոտ 300 հեղինակություն: Կան գործեր, որ

կորել են, զոնե մինչև այժմ չեն հայտնվել. նրանց թիվը քիչ չէ և շատերի մասին գաղափար ունենք միմիայն լուսամիտ պատրիարքի աշխատության շնորհիվ:

Ահա այդ Գրադարանումն է, որ Փոռը հիշում է Թեոդորոս Մոսկովիտսուացու կամ Մամուիտսուացու, ինչպես մերոնք էին ասում, մի գործը հետևյալ խոսքերով, որ բերում ենք ամբողջապես, բնագրի հետ տալով և բառացի թարգմանությունը:

Bib. Photii (Migne, Patrologia Graeca, t. 103, col. 281)

Θεοδώρου πρεσβυτέρου

Թեոդորոս Երեցի

περὶ τῆς ἐν Περσίδι μαγικῆς ἐν
λόγοις γ'.

Աեցնօթի Բիբլիոթարիոն Պեոծօրոս
քերի տիշ ըն Պերսիժի մադիկիշ քալ
տիշ ղի տիշ էսեբեիաշ ժիափօրօն
էն լօդօիշ տրիսի.

Պրօսփօնեի ժե օտօշ քրօշ Մաօ-
տօւսիօն Էշ Դրմենիաշ օրմօւմենօն,
քարեփիսքօքօն ժե տղքօնօնա.

Քալ ըն մեն տփ քրօտփ լօդփ
քրօստիժեալ տօ միարօն Պերսօն
ժօղմա օ Չարօժիշ Էիշղղիշօա, ղիտի
քերի տօ Չօրօւօօմ, ժն օրքղղօն
քօնտօն Էիշօօղի, ժն քալ Դիքղն
քալեի քալ օտի սքենօն, ինօ տեքղ
Օրմիշօն, էտեքն Էքեիօն քալ տօն
Տատանօն. Քալ քերի օտօն օիմալիշիաշ.

Քալ օքլօշ տօ ժսսեբեշ քալ
իքերիսքղոն ժօղմա քալօն լեքի
Էքժեիշ օնօսքեւօշիշ ըն տփ քրօտփ
լօդփ.

Էն ժե տիշ լօիքօիշ ժսի լօդօիշ
տօ քերի տիշ էսեբօշ ժերքեալ
քիտեաշ, օքօ տիշ քօսմօղնիաշ
օրքօմենօշ, քալ քերի օտիշ տիշ
քօրիտօշ օմօիշ քալ Էքիտրօքօժղն
ժիլժօն.

**Յաղաքս որ ի Պարսս մոգութեան, ի
ճառս երկու.**

Կարդացել են Թեոդորոսի գիրքը «Յա-
ղաքս որ ի Պարսս մոգութեան եւ զինչ է
քարեպաշտ հաւատոյ զանազանու-
թիւն յերկու ճառս»:

Ուղղված են նրանք առ Մաստուրիոս
ժագունով Հայաստանից և ինքն քոր-
եպիսկոպոս:

Առաջին ճառում խոսում է պարսից
պիղծ կրոնի մասին, որ ավանդել է
Ջարաղը, այն է Ջրվանի մասին, որին
ամեն բանի սկզբնապատճառն է դնում և
որին անվանում է նաև բախտ: Եվ թե
ինչպես զոհում էր, որ ծնի Որմզդին,
բայց ծնում է նրան և սատանային:
Նաև նրանց արեմապղծության մասին:

Մի խոսքով ամբարշտ և գարշելի
կրոնը մեջ քերելով բառաբառ հերքում
է առաջին ճառում:

Իսկ մնացյալ երկու ճառերում
մեկնում է քարեպաշտ հավատի էու-
թյունը, սկսելով աշխարհի արարչու-
թյունից, խոսելով նույն կերպ, թեև
անցողակի նաև շնորհի մասին:

Οἷτος ὁ Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας εἶναι δοκεῖ τὴν δὲ γὰρ Νεστορίου αἴρεσιν καὶ μάλιστα ἐν τῷ τρίτῳ λόγῳ κρατύνων προαναφωνεῖ ἀλλὰ καὶ τὴν τῶν ἀμαρτωλῶν ἀποκατάστασιν τερατεύεται.

Այս Թեոդորոսը քվում է որ Մոպսուեստացին է, որովհետև Նեստորի աղանդի մասին մանավանդ երրորդ ճառում հաստատապես նախաքարոզ է լինում, այլև մեղավորների վերականգնման մասին է քանդագուշում:

Այս տողերը խիստ քանկարժեք են հայ գրականության համար: Կարևոր է Թեոդորոսի երկի ոչ միայն բովանդակությունն ինքն ըստ ինքյան, այլ և նորա հասցեն: Բովանդակությանը կդառնանք ուրիշ առթիվ մի այլ հոդվածում¹: Այժմ կանգ առնենք երկրորդ կետի գրության հասցեի վրա:

Արդ հույն պատրիարքը վկայում է, որ Թեոդորոսի գիրքը գրված է եղել մի հայ քորեպիսկոպոսի համար և բարեբախտաբար չի մոռացել նշանակել նրա անունը: Արդյոք ո՞վ է այդ հայ եկեղեցականը, որի անունը հնչում է **Mastoubios**: Հիշենք, որ Թեոդորոս Մամուեստացին մեռել է 428 թվին և եպիսկոպոս էր սկսված 392 թ. մերձավորապես: Հայ դպրության ծանոթ անձը բնավ չի վարանիր **Mastoubios**-ին նույնացնելու Մաշթոցի, Թեոդորոսի ժամանակակից հայ իրականության ամենացայտուն դեմքի հետի: Հետևապես *Μαστούβιος* ուղղելու է *Μαστούζιος* կամ *Μαστούτζιος*: Անանուն հույնի *καθολικοί τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας* հոդվածում Մաշթոցի անունը հնչում է *Μαστιζτη* և *Μαστή(ν)τζη* (**Migne, Patrologia Graeca, t. 132**):

Հուշի ունենալով հայ գրականության հոր կրկնակի անունը, թերևս ոմանք զայթակղվին կարդալու *Μαστούβιος*, այսինքն՝ Մեսրոք: Սակայն, որքան հավաստի է Մաշթոց անունը, նույնքան երկբայելի է Մեսրոք, ավելի ճիշտ Մեսրոպ: Հին մատենագիրները, Կորյուն և Ղազար, գիտեն միայն Մաշթոց անունը, մինչդեռ Խորենացին է առաջինը, որ Մաշթոցի տեղ գործ է ածում Մեսրոպ: Ի՞նչ հիմ ուներ մեր Պատմահայրը, անհայտ է. մինչև խնդրի պարզելը գերադասելի է անպայման Մաշթոցը:

Նկատենք, որ թուրք Պրոկղեայ եպիսկոպոսի ունի Մաժդոց ընթերցումը, որը կարծես ավելի հին և ստույգ ձևն է և կարող է թելադրել բառի ստուգաբանական ծագումը: Եթե ընդունենք, որ Մաժդոցի նախնական հնչյունը Մազդ-ոց է, ինչ որ անհավանական չէ, իրավամբ կարող ենք նույնացնել իրանական **mazd-ak** անվան հետ, հայերեն -ոց հայտնի մասնիկի հավելումով²:

¹ «Զննական նշաններ Եզնիկի մասին», Լ. Մարիեսի աշխատության առթիվ (պատրաստ է տպագրության) (2):

² Մաժդոցը հետազայում փոխվում է Մաշթոցի, ինչպես Պրոկղի պատասխանում, «Գիրք քրոց», էջ 9. Արբահան կաթողիկոսի «Թուրք առ Կիրիլոն», անդ 180. Օճնեցու «Սակս

Մաստուրիոսի քորեպիսկոպոս կոչումը չպետք է շփոթեցնեն մեզ: Թե Մաշթոցն իրոք ինչ աստիճան ուներ, հայտնի չէ, գուցե իսկապես քորեպիսկոպոս էր: Այսպես էին կոչվում այն եպիսկոպոսները, որ օրինական աթոռ չունեին և աթոռակալ եպիսկոպոսի օգնական կամ փոխանորդ էին: Բառի կազմը, ինչպես և հասկանանք *ἐπίσκοπος τῆς χώρας*, թե *ὁ ἐν χώρα ἐπίσκοπος ὢν*, իմաստը մնում է գրեթե նույնը և պատշաճավոր Մաշթոցի շրջիկ գործունեության¹: Կորյունը չէ հիշում իր ուսուցչի աստիճանը. իսկ ակումիտ տիտղոսը, ստացած Կ. Պոլսում, *ἀκοίμητος*, միայն նոր կասկածների առիթ կարող է տալ:

Եթե ճիշտ է մեր նույնացումը, առաջին անգամն է, որ երևան է գալիս հայ լուսավորության հոր անունը ընդհանուր գրականության մեջ (3):

Հնչական հարակցությունը չէ միայն, որ մեզ պատրում է: Կան և լուրջ պատմական հիմքեր, որ գալիս են հաստատելու մեր ենթադրությունը:

Թեոդորոսի և Մաշթոցի ժամանակակից ամենախոշոր երևույթը ընդհանուր եկեղեցական կյանքում Եփեսոսի ժողովն է: Մամուեստի եպիսկոպոսը թեև թողել էր այս աշխարհը ժողովից երեք տարի առաջ, բայց իր անվան կշիռով և մտավոր ժառանգությամբ կենդանի մասնակից էր գալոց վեճերին երկար ժամանակ:

Եփեսոսի ժողովի շուրջը ծագած հուզումներն արձագանք գտան և Հայաստանում: Պայքարող կողմերն առանձին արժեք էին տալիս հայերի բռնելիք դիրքին և աշխատում էին գրավել նրանց համակրությունը: Ընդհանուր իրարանցումի ժամանակ կար վայրկյան, երբ հայերը կարծես թե հանրական ուշադրության կենտրոնն էին: Ազգային հիշողությունը պահել է միայն խուլ շշուուցն եղելությանց, որոնց մասին որոշակի ճառում են օտար աղբյուրները:

Եփեսոսի ժողովը փակեց իր նիստերը 431 թվի հունիսի 26-ին Նեստորի դատապարտումով և աքսորով: Չի կարելի ասել, սակայն, որ սուրբ հայրերի հավաքական որոշումը սանձահարեց կրքերը և նրանք վերադարձան իրենց տեղերը խաղաղության ձիթենիով: Տարիներ էին պետք, մինչև որ բորբոքված ուղեղները հովանային ընդհանուր խաղաղության տենչով: Կովող

ժողովոց», անդ, 220. Գագիկի «Թուրք առ Ռոմմանոս կայսր», անդ, 296:

Մույն անունը կրում է և Ներսես կաթողիկոսի ժամանակակից հայ եպիսկոպոսներից մինը՝ «Մաշդոց Խորխոռունեաց եպիսկոպոս», անդ, 70, 73 և այլն:

Մաշդոց, դառնում է Մաշթոց, դ > թ, 2-ի ազդեցությամբ: Ոց մասնիկը ծանոթ է և այլուստ, ինչպես Տիր-ոց, Բաք-ոց: Մաշթոցի խմամությունը Mazda-ի հետ ավելի քան հավանական է Մաշդ-ոց և Մաժդ-ոց և Մազդ-ոց ձևերի հաջորդական ձայնափոխությամբ:

¹ Հայտնի է Ղազար Փարպեցու գանգատը, որ նրան «այլ ե քորեպիսկոպոս ոք չարար» թող թե «ձկտեցուցանել յեպիսկոպոսութիւն». տես «Պատմութիւն և Թուրք Ղազարայ», Վենետիկ, 1873, էջ 587:

ուղղությանց պարագլուխները՝ Կյուրեղ Աղեքսանդրացին և Հովհաննես Անտիոքացին մեծ ճիգերից հետո համոզվեցին հաշտության գալ փոխադարձ զիջումների գնով: Հաշտությունը կայացավ 433 թվին մարտ ամսին: Այս կարևոր դեպքն իսկ չգալեց հուզումները: Անհաշտ տարրերը շարունակեցին հակառակությունները, կազմելով երկու կողմերի ծայրահեղ թևերը: Նրանց ոգին էր կյուրեղյանների բանակում Մելիտինի եպիսկոպոս Ակակիոսը և Եղեսիայի եպիսկոպոս Ռաբուլասը: Անտիոքյանների խմբում համառոտներն էին Կիլիկիայի եպիսկոպոսները, որոնք ժողով գումարեցին Անվարզայում և բողոքեցին կայացած միության դեմ¹: Ակակիոսն և Ռաբուլասը ևս, իբր հավատարիմ կյուրեղականներ, վրդովված էին, որ իրենց պետը զիջանելով մատնել է ճշմարտության դատը²:

Նեստորի անկումով հալածելի են հայտարարվում ոչ միայն նրա անձը, այլև գրվածները: Հակառակորդները սկսում են տարածել Դիողորոս Տարսնացու և Թեոդորոս Մամուեստացու գրությունները: Սրանք էին բանադրված վարդապետության բուն հեղինակները: Նեստորի հետևորդների համար սա միևնույն ժամանակ մի կողմնակի միջոց էր ցույց տալու, որ անարդարությունն է գործված իրենց ուսուցչի դեմ, քանի որ նա այլ բան չէ քարոզել, քան ինչ որ դավանել են հիշյալ հայրերը:

Երևում է, որ Թեոդորոսը առանձին հռչակ էր վայելում հայերի մոտ, այս առթիվ է, որ թշնամանող կողմերը հարկավոր են համարում դիմել հայերին: Ակակիոս և Ռաբուլաս զգուշացնում են, որ Թեոդորոսի գրվածները խորշելի են և աղանդավոր, իսկ Կիլիկիայի եպիսկոպոսները հայտարարում են, որ Ռաբուլաս անձնական ոխ ունի Թեոդորոսի դեմ:

Այդ հակասական քայլերը դժվար կացություն են ստեղծում հայերի համար: Հայ եպիսկոպոսները ժողով են գումարում և ճշմարտությունը պարզելու նպատակով որոշում են դիմել Կ. Պոլսի պատրիարքին: Երկու երեց, Ղևոնդեսոս և Աբերիոս հանձնարարական մամակով մեկնում են Պրոկղ [պատրիարքի] մոտ: Նրանք տանում են իրենց հետ մալ Թեոդորոսի գրվածներից քաղվածո կտորներ: Հայերն ուզում են իմանալ պատրիարքի կարծիքը, թե ով է արդար, Ակակիոսն ու Ռաբուլասը, թե կիլիկեցիք:

Պրոկղ ընդունելով հայ դեսպանությունը, քննում է ուշադրությամբ նրանց թղթերը և պատրաստում պատասխան: Միևնույն ժամանակ հարկավոր է նկատում դիմել Աղեքսանդրիայի և Անտիոքի պատրիարքներին և խնդրում, որ նրանք ևս ստորագրեն հայերին դրկելիք պատասխանը: Պրոկղի դիմումը հատուկ մամակով տանում է Անտիոք Թեոդորոս անունով մի սարկավազ:

¹ Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, t. V, 891.

² Անդ, t. V, 860 և 998, Ակակիոսի մամակը Կյուրեղին՝ կրկնակի լատին թարգմանությամբ:

Հովհաննես պատրիարքն իր եպիսկոպոսների հավանությանը ստորագրում է թուղթը:

Մի այլ սարկավազ Վասիլ անունով նույն հանձնարարականով ուղարկվում է Աղեքսանդրիա և բերում է Կյուրեղի պատասխանը:

Մինչ այն պատրիարքն արդեն դրկած է լինում իր դավանաբանական թուղթը հայերին: Ինչպես երևում է, Պրոկղը բավականաճառով Անտիոքի վերաբերումով աճապարում է հասցնել թուղթը հայերին, առանց սպասելու Կյուրեղի կարծիքին: Բայց, անտարակույս, զգուշության համար ձեռնպահ է մնում որևէ ակնարկ անել Թեոդորոսի հասցեին:

Այս անցուղարձին վերաբերյալ վավերագրերը, դժբախտաբար, կորած են մեծ մասով: Մնացել են միմիայն Պրոկղի թուղթը հայերին՝ հույն, հայ և ասորի լեզուներով. մնացել են նաև Ակակիոսի բոթերը հայոց և նրանց պատասխանները միմիայն հայերեն:

Լատին մատենագիր Լիբերատուսը, ինչպես երևում է, ունեցել է իր տրամադրության տակ կորած վավերագրերից շատերը և չի զրացել հակիրճ, բայց բովանդակալից հաշիվ տալ իր երկի մեջ: Շնորհապարտ պիտի լինենք հեռավոր Կարթագենի եկեղեցականին, որ անտես չի արել և հայոց հարցը: Մարկավազ Լիբերատուսը հիշյալ եկեղեցու կողմից մասնակցել է իր ժամանակվա շատ ժողովների և ներկա է եղել նաև 553 թ. տիեզերական Ե ժողովին: Թեոդորոս Մամուեստացու, ինչպես և Թեոդորետոսի և Իբասի խնդիրը նույն ժողովի քննության և ապա դատապարտության առարկա եղավ: Երեք անձերը, կամ ինչպես ասվում է «Եկեղեցական պատմության» մեջ, երեք գլուխները, դատվում էին առ Նեստոր ունեցած հարաբերության տեսակետից: Բնականորեն ժողովը այժի պիտի անցներ նրանց վերաբերյալ գրություններն ու թղթերը Եփեսոսյան վեճերի ժամանակից: Հետագայում նրանցից շատերը կորստյան են մատնվել և մասնավոր այն թղթերը, որ մայում էին հայերիս: Լիբերատուսը օգտվել է նրանցից և տեղ տվել իր երկի մեջ, որ ամփոփում է եկեղեցական անցքերի պատմությունը 428-553 թթ.: Վերև հիշեցինք, ինչ որ նա պատմում է հայոց մասին: Պիտանի ենք համարում մեջ բերել և նրա բուն խոսքերը բնագրով և թարգմանությամբ:

Liberati diaconi Breviarium, Migne, Patrologia Latina, t. 68, col. 963

Nestorii sectatores... aiebant non sapuisse nova Nestorium, sed antiquorum patrum prosecutum fuisse doctinam et in eo tantum studii gesserunt, ut ipsa eorum volumina malitiose in Syrorum linguam et in Armenorum atque Persarum transferrent.

«Նեստորի աղանդակիցները... ասում էին, որ Նեստոր նոր բան չէ քարոզել, այլ հին հայրերի վարդապետությանն է հետևել: Եվ այնքան եռանդ թափեցին, որ մինչև անգամ նրանց իսկ գրվածները չարամտորեն թարգմանեցին ասորի, հայ և պարսիկ լեզուներով:

Sed haec ubi agnoverunt Acacius Melitenensits et Rabula Edessae civitatis episcopus... scripserunt Armeniae episcopis, ne Theodori Mopsuesteni libros suscipere tanquam haeretici et auctoris dogmatis Nestoriani, insimulantibus episcopis Ciliciae Rabulam, et Acacium, quod hoc non ex charitate, sed ex emulatione atque contentione fecissent.

Congregati sunt ergo in unam venerabiles Armeniae episcopi et miserunt duos presbyteros Leontium et Aberium ad Proclum Constantinopolitarum episcopum, secundum morem, cum libellis suis, et uno volumine Theodori Mopsuesteni, scire volentes utrum doctrina Theodori an Rabulae et Acacii vera esse probaretur.

Itaque Proclus accipiens Armeniae episcoporum libellos et illud Theodori volumen, diligentius utraque examinans, tomum Armeniis scripsit et destinavit, in quo posuit, ad interimendas Nestorianorum versutias, qui duas in Christo inducunt personas, «unum de trinitate incarnatum», quem et direxit Joanni Antiocheno per Theodorum diaconum suum, continentem subter capitula ab haereticis prolata; expe- tens ab eo, pro communi fide servanda, ut cum suo concilio eum susciperet et sub- scriberet.

Բայց երբ այս իմացան Ակակիոս Մելիտինացին և Եղեսիայի [քաղաքի] եպիսկոպոս Ռաբուլասը... գրեցին հայոց եպիսկոպոսներին, որ չընդունեն Թեոդորոս Մամուեստացու գրքերը, իբր հերձվածողի և նեստորյան վարդապետության հեղինակի: Մինչդեռ Կիլիկիայի եպիսկոպոսները ամբաստանում էին Ռաբուլասին և Ակակիոսին, որ նրանք այդպես են վարվել ոչ սիրուց, այլ նախանձից և չարությունից դրդված:

Արդ՝ ժողով են գումարում հայոց պատվաբժան եպիսկոպոսները և երկու երեց են ուղարկում Ղևոնդեոս և Աբե-րիոս, Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսի՝ Պրոկլի մոտ, ըստ սովորության, իրենց քղթով և Թեոդորոս Մամուեստացու գրվածով, կամենալով վերահասու լինել, արդյոք ո՞րն է ընդունելի, իբր ճշմարիտ, Թեոդորոսի, թե Ռաբուլասի և Ակակիոսի ուսմունքը:

Այսպես Պրոկլը ստանալով հայ եպիսկոպոսների թուղթը և Թեոդորոսի գրվածը, ուշի ուշով քննեց երկուսն էլ, և հետո մամակ գրեց հայերին, որի մեջ ի ջնջումն նեստորականների նեհգությունների, որոնք «գերկուս ի Քրիստոս մուծանին անձինս», դրոշմում է՝ «մինն յերրորդութենէ մարմնացեալ»: Պրոկլը մամակն ուղարկում է Հովհաննես Անտիոքացուն իր Թեոդորոս¹ սարկավագի ձեռքով, որը պարունակում էր նաև քաղվածներ հերետիկոսներից, և խընդրում էր նորանից, որ հանում ընդհանուր հավատի պահպանության նա իր եկեղեցու հետ պաշտպան կանգնի և ստորագրի:

¹ Հովհաննես Անտիոքացին Պրոկլին գրած մամակում անվանում է սարկավագին Թեոդորոսին (diacono Theodosio), P. G., 65, col. 877:

Joannes autem et qui cum eo erant congregati episcopi, legentes tomum et ejus laudantes compositionem, subscripserunt in eo et Proclo transmiserunt...

Sed Basilius quidam diaconus sumens tomum Procli quem Armeniis scripserat, Alexandriam venit et Armenorum libellos suis libellis annectens, obtulit Cyrillo ejusdem urbi antistiti...

Itaque Basilius diaconus Constantino-polim veniens libellos composuit et archiepiscopo Proclo porrexit, associans cuncta quae ante hac Cyrillo archiepiscopo obtulerat.

Proclus vero iam destinaverat tomum suum Armeniis, in quo tomo nullam facit de Theodoro reprehensionis mentionem.

Quod cognoscens Basilius scripsit libellum in quo docuit libros Theodori vitandos, sicut Arii et Eunomii blasphemias...

Post haec autem occasione accepta surxerunt quidam monachi ab Armenia Apollinaris sectatores duo vel tres (sicut refert Joannes Antiochenus in epistola sua) portantes excerpta capitula, ut dicebant, de libris Theodori Mopsuesteni, vel aliorum sanctorum patrum, qui in illo tempore, sicut diximus, contra Apollinarem scripserant: et intrantes regiam civitatem et multorum sordidantes auditum calliditate sua omnia perturbabant.

Deinde circumeuntes totius Orientis civitates et universa monasteria, damnanda esse cum auctoribus clamabant accusantes ea Nestoriam sensu fuisse conscripta: «quia si Nestorius juste damnatus est, damnentur et ista, dicebant, cum suis auctoribus».

Հովհաննեսն իր ժողովական եպիսկոպոսների հետ միասին կարդալով Պրոկլի նամակը հավանեցին նրա շարադրվածը, ստորագրեցին և դարձին Պրոկլին:

Բայց ոմն Վասիլ (Բարսեղ) սարկավագ, վերցնելով Պրոկլի նամակը, որ գրված էր հայոց, մեկնեց Աղեքսանդրիա և հայոց թուրքն իր գրության հետ ներկայացրեց Կյուրեղին, ույն քաղաքի առաջնորդին:

Վասիլ սարկավագը վերադառնալով Կոստանդնուպոլիս, կազմեց մի թուրք և համձնեց Պրոկլ արքեպիսկոպոսին, կցելով նրան այն ամենը, ինչ որ դրանից առաջ ստացել էր Կյուրեղից:

Սակայն Պրոկլն արդեն ղրկել էր իր թուրքը հայերին, որի մեջ Թեոդորոսի վերաբերյալ ոչ մի հանդիմանական հիշատակություն չէր արած:

Այս բանը իմանալով Վասիլը մի թուրք գրեց, որով հորդորում էր խորշել Թեոդորոսի գրեթե այնպես, որպես Արիոսի և Եվմոնիոսի ամբարշտությունից...

Այնուհետև առիթից օգտվելով ելան Հայաստանից քանի մի վանականներ, Ապողինարի հետևորդ, երկու թե երեք հոգի (ինչպես հաղորդում է Հովհաննես Ամտիքբացին իր նամակում) և առնելով իրենց հետ քաղվածներ, ինչպես իրենք էին հավատացնում, Թեոդորոս Մամուեստացուց և կամ այլ սրբազան հայրերից, որոնք այս ժամանակ, որպես հիշեցինք, գրել էին Ապողինարի դեմ և մտնելով թագավորանիստ քաղաքը և շատերի ունկնդրությունը ապականելով իրենց նենգությունը խռովեցին ամեն ինչ:

Ապա շրջելով ամբողջ Արևելքի քաղաքները և բոլոր մենաստանները պահանջում էին, որ դատապարտվեին այն քաղվածները իրենց հեղինակների հետ միասին, հանդիմանելով, որ նրանք գրված են մեստորական ոգով «թե Նեստորը արդարացի է դատապարտված, թող դատապարտվին և սրանք պնդում էին նրանք, իրենց հեղինակներով»:

Հինք չկա բնավ կասկածելու լատին սարկավագի ճշմարտախոսությանը ոչ մի կետում, ոչ մի տողում: Ազգային աղբյուրները, որքան և պակասավոր, հաստատուն կռվան են տալիս ստուգելու և լուսարանելու օտարի տեղեկությունները:

Մեկտիմի եպիսկոպոս Ակակիոսն իր թղթում գրում է՝ «Ձախի հարեալ թէ գուցէ և ի ձեր եկեղեցիս արատ գտեալ ճարակեցի, լաւ համարեցար ազդել առ ձեզ զհասարակաց աւգուտն խորհելով»: Խոսքը նետորակամտության մասին է: Թղթի վերջում պարզում է Ակակիոսն իր քայլի իսկական շարժառիթը:

«Բայց մեզ երկիւղ է, թէ գուցէ ի Թեոդորեա Մամուեստեայ ռխմանէն աշակերտեալ ոք գտցի եւ ի չար ժանգէն Նետորի ի միամիտ անձինս ազդից: Ձի գնորա մնացեալ գրեանն իբրեւ խնդիրս այս յայտնեցաւ, եւ մանաւանդ որ վասն մարմնախառնին գրեալ էր, վճիռ հրամանի ետուն սուրբ աշխարհաժողով եպիսկոպոսացն, որ յՄփեսացոց քաղաքին եղէ. ի մի վայր ժողովել զբնաւ գրեանն եւ այրել: Արդ փոյթ լիցի ձեզ առանց պղտորութեան զհաւատսն պահել, զի կատարեալ զարդարութիւնն անապական ընկալջիք»¹:

Պրոկղ պատրիարքի հայոց համար գրած թղթի հայերեն օրինակը խրատական է: Նա ցույց է տալիս, թե ինչպես էին այլայլվում պատմական վավերագրերը, դավանաբանական վեճերի տաքացած մթնոլորտում:

Պրոկղի նամակի հունարեն բնագիրը, որ տպված է *Mansi*, 9-րդ հատորում և արտատպված *Migne*, P. G., 65, 856, հաշվում է Ա-ԺԵ գլուխ: Հայերեն թարգմանությունը, որ զետեղված է «Գիրք թղթոց» հիշատակարանում, տասնևհինգ գլուխներից պահել է միայն Թ-ԺԵ: Ասորի թարգմանությունը պահվել է Չաքարիա Հռետորի «Եկեղեցական պատմության» մեջ²: Սա ևս մեզ հետաքրքրող կետերում զանազանվում է հունարենից, բայց չի մոտենում էսպես հային: Մեր նյութը պահանջում է կանգ առնել մի վայրկյան այս կարևոր թղթերի քննության վրա:

Հույն բնագիրը վերջին ԺԵ գլխում ասում է. *ταῦτα δὲ πρὸς τὴν ὑμετέραν ἐπεστείλαμεν ἀγάπην ἐκ τῶν ὑμετέρων προτραπέντες λιβέλλων, ὧν πρὸς ἡμᾶς διεπέμψασθε, φήσαντες λυμεῶνάς τινὰς καὶ τερατολόγους ἀνθρώπους ἑαυτοὺς ἐπειφρῆσαι τῇ ὑμέτερα χῶρα βουλομένους διὰ πονηρῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἀντισιθέσεων τῆς ψευδωνύμου γνώσεως διαστρέφειν τὸ ἀπλοῦν καὶ ἀμαγγάνευτον τῆς ὀρθοδόξου πίστεως κάλλος.*

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 14-15:

² «Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor», ed. Ahrens u. G. Krüger, 1899, Teubner-ի շարքում: Անգլերեն թարգմ.՝ «The Syriac Chronicle of Zacharia of Mytilene», ed. Hamilton and Brooks, 1899.

Հայը թարգմանում է «Եւ զայս ամենայն զի գրեցաք. առ ձեր սէր այդր, զի լու եղև մեզ եթէ արք ոմանք ժանդախասւք, ցնորախասւք անկան ի յաշխարհ այդր եւ կամին ժանդաժուտ¹ իմն գրովք, հակառակութեամբ ստարան իս կտախորհուրդ գիտութեան² խոտորել զպարզամտութիւն, զանպաճոյճ զանմեքեմայ, զուղղափառ գեղն հաւատոյն»³:

Բնագրի ընդգծված տողերը, որ նշանակում են. «գրում ենք դրոված ձեր թղթից, որ դրկել էիք մեզ», թողնված են հայ թարգմանության մեջ: Հունարենից երևում է, որ պատրիարքի գրությունը մի պատասխան է այն դիմումին, որ արել են հայերը: Մինչդեռ հայն այնպես է ձևացնում, իբր պատրիարքից է ծագում նախածեռնությունը, որը լսելով՝ «լու եղև մեզ», հավատին սպառնացող վտանգը, հարկ է տեսել զգուշացնել թղթով հայերին:

Ասորի թարգմանությունը ևս ձգած է հիշյալ տողերը, բայց չի փոխարինել ուրիշ բանով: Ասորին նայում է թղթի վերա իբրև մի կարևոր դավաճանական գրության և հանել է այն տողերը, որպեսզի թղթին ընդհանուր բնավորություն տա և ոչ լոկ հայկական: Երևի, նույն նպատակով է, որ մի կողմ է նետել և սկզբի ներածական խոսքերը.

1. Οὐ μετρίως ἀδελφοί, συνέχειν ἡμῶν τὴν ψυχὴν καὶ τὸν λογισμὸν τυράννω λύπη καὶ ἔτρωσεν ἡ ψῆμη τῶν νεαρῶν τῆς ἀπάτης ζιζανίων, ἅπερ ἔναγχος τῆ ὑμετέρα πανούργως ἐπέσπειρε χῶρα ὁ κοινὸς τῆς φύσεως ἐχθρὸς.

Հայերենի մեջ ևս պակասում են այս խոսքերը, ինչպես և հետևյալ ութ գլուխները և նրանց փոխարեն գտնում ենք հայ ինքնասիրությունը շոյող առաջաբան: Թվում է, որ և այս կետում օտար ձեռք է սահել Պրակդի թղթի վերայից:

Բարեբախտաբար «Կնիք հաւատոյ» կարևոր գործը, որ վերջերս լույս տեսավ Էջմիածին, լրացնում է թերի գլուխներից Գ-Թ և պարզում է առաջաբանի ծագումը: Սակայն պիտի խոստովանենք, մեր կասկածները դեռ չեն փարատվում ողջովին:

Նոր ստանալով շնորհակալությամբ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսից «Կնիք հաւատոյ» [գիրքը] (4) և ծանոթանալով հ. Ա. Վարդանյանի հոդվածին («Հանդես ամսօրյա», 1921 թ.) շնորհիվ հայր Համազասպ Ոսկյանին, չենք կարող անպայման հարիլ այն կարծիքին, որ պաշտպանում է Կարապետ եպիսկոպոսն իր ներածության մեջ և որին համամիտ է հ. Վարդանյանը (5):

¹ Թորին. ժանդաժող = πονηρός, գոր հ[այր] Ա. Վարդանյան ուղղել է ժանդաժուտ, «Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes», 1913, էջ 422 և «Հանդես ամսօրյա», 1920:

² Թորին. գիտութեամբ, ուղղելի է գիտութեան = γνώσεως:

³ Չուղղափառ ὀρθόδοξον, թե պետք է կարդալ հաւատոյն դեղն:

Վերջինս ընդունում է, որ Եզնիկի «Առ Սուրբ Սահակ Հայոց հայրապետ եւ առ Սուրբ Մածոթոց մեղայականը» թղթերի անկումով կամ ետևառաջությամբ խառնվել են Պրոկղի թղթին և կազմել մեկ ամբողջություն ու Եզնիկ անունն էլ տեղի է տված Պրոկղի: Միանգամայն հնարավոր է:

Սակայն խնդիրն այն է, որ Եզնիկի թուղթը գրված է մինիսյան Մաշթոցին, ինչպես վկայում է «Կնիքը» («գոր գրեաց ի Կ. Պոլիս առ երանելին Մաշդոց», էջ 130) և հաստատում է թղթի ոճը, ուր խոսում է եզակի դեմքով («աղաթից քոց [իմա աղաթիւք քոյ] տեսոն սրբութեան» ընթերցումը գերադասելի է քան «աղաթիւք ձեր», տես «Կնիք», էջ 130): Հետևապես, քանի որ Պրոկղի խառնակված թուղթը սկսվում է Եզնիկի Առաջաբանով, պետք էր սպասել, որ վերնագիրը ևս լիներ Եզնիկ առ Մաշդոց:

Մյուս կողմից Եզնիկի թուղթը հասարակ մեղայական չի եղել: «Կնիքի» մեջ նորա անունով մի դավանաբանական հատված կա (էջ 51), որ հավանորեն առնված է նույն առ Մաշթոց թղթից: Երևում է, որ նրա թուղթը անդրահիկ հաշիվ է այն խնդիրների, որոնց համար հայերը սպասում էին Պրոկղի գրության: Գուցե և Եզնիկն է վերջինս բերողը և թարգմանիչը (ուրիշ տեղ մկատել ենք թղթի «աչք բժաբեր» նախադասության նմանությունը «Ընդդեմ աղանդոցի» սկզբի «զաղտն եւ զբիժն» և այլն):

Եզնիկի և Պրոկղի թղթերը սերտորեն կապված են միմյանց և բնավ արհամարհելի ենթադրություն չէ, որ մեկի առաջաբանը կամավ կցվեր մյուսին մի ամբողջություն կազմելու և Պրոկղի բերանը դնելով Եզնիկի խոսքերը Սահակի և Մաշթոցի հեղինակությունը բարձրացնելու համար: Ավելորդ կասկածամտություն չէ, քանի որ օտար միջամտության հետքերը Պրոկղի թղթում անուրանալի են: Ուշագրավ է այս տեսակետից և նրա վերջաբանության մի կտորը, որ չկա հումարեմում, և ուր հիշվում են Նեստորիոսն և Թեոդորոսը («ես մի ի նզով ի դժոխս կործանեսցի»): Այս խոսք հավելումը արդյոք նույն եզնկյան թղթից չէ՞ առնված: Ինչ և լինի նրա ծագումը, անպայման, միտումնավոր հավելված է¹, որ նպատակ ունի ընդառաջ գնալ Սահակի և Մաշթոցի պատասխան-թղթի մի կարևոր կետին:

Սրանք իրենց պատասխանում նախ հավատացնում են, որ միջոցներ են ձեռք առնված մոլորության դեմ. «թղթոյդ տրտամակից եղեալ... յամենայն տեղիս որ շուրջ զմեք բնակեալ էին յղեցաք, մեծ եւ պատուհասալից պատուիրանաւ մի՛ լսել բնաւ ամենեւին զայդպիսի բարբարոսս (երևի

¹ Ն. Ջնդյան, որ ըստ հ[այր] Վարդանյանի (ՀԱ, 1921), հրատարակել է Պրոկղի թուղթը 1890 թվին «Պատկեր» թերթում, կարծում է, որ հավելվածը պատկանում է Լիբերատուսի մոտ հիշված Բարսեղ սարկավազին: Բարսեղը հայ շրջաններից մոտ մարդ է. նորա ազդեցությամբ կարող էր Եզնիկ հիշել այն անունները, որից այնպես խուսափում էր զգուշավոր Պրոկղը, եթե ընդունենք, որ հավելվածը Եզնիկից է առնված: Այս մտքով իրավացի է Ջնդյանի կարծիքը:

բորբորիս), մի ընդունել ամենևին զվնասաբեր կորստական մուրական հերեսիութեանն վարդապետութիւնն»¹:

Իսկ թղթի վերջում հայտարարում են. «Եւ որ Թեոդորեայ Մամուեստացոյ աշակերտեալք իցեն առ ժամանակս ի շնորհացն Աստուծոյ այնպիսի ինչ աստ չեւ է յայտնեալ, ապա թէ իցէ ծածկեալ ի ժանգոյ աղտութեան, ի հարկէ ջան լիցի մեզ խլել զխոչն, եւ զգայթակղութիւնն զայն ի միջոյ ի բաց կորուսանել»²:

Օտարոտի են Թեոդորոսի հասցեին ուղղված խոսքերը: Երևում է, որ որոշ հարցի պատասխան է: Մակայն Պրոկղի թղթում այդպիսի հարց չկա, և Թեոդորոսի անունը չի հիշվում: Ակամայից կասկած է ծագում պատասխանի հարազատության դեմ: Ավելի ճիշտ ասած, քվում է թե ուրիշ թղթի պատասխան է, հարմարեցրած Պրոկղի թղթին:

Եվ հիրավի: Մելիտինի եպիսկոպոս Ակակիոսի «Թուղթ առ սուրբ Սահակ հայոց հայրապետ» գրության մեջ, կարդում ենք.

«Բայց մեզ երկիւղ է, թէ զուցէ ի Թեոդորեայ<յ> Մամուեստեայ ուսմանէն (յօրին. ռիսմանէն) աշակերտեալ ոք գտցի եւ ի չար ժանգէն Նեստորի ի միամիտ անճինս ազդիցէ. զի զնորա մնացեալ գրեանն, իբրեւ խնդիրս այս յայտնեցաւ, եւ մանաւանդ որ վասն մարմնախառնին գրեալ էր, վճիռ հրամանի ետուն սուրբ աշխարհաժողով եպիսկոպոսացն, որ յԵփեսացոց քաղաքին եղել ի մի վայր ժողովել զբնաւ գրեանն եւ այրել»³:

Անտարակոյս, Ակակիոսի այս երկյուղն է այն խնդրելի կետը, որ պարտավորեցրել է հիշյալ վիճելի պատասխանը: Ուրեմն Պրոկղի թղթի պատասխանը նկատի ունի Ակակիոսի և ոչ Պրոկղի թուղթը:

Մեզ հասած է, սակայն, և Ակակիոսի թղթի պատասխանը: Խնդիրն այն է, որ այդ պատասխանը ոչնչով չի զանազանվում այն թղթից, որ կրում է «Պատասխան թղթոյն Պրոկղի» վերնագիրը: Միևնույն գրության կրկնակի պատճեններ են ըստ էության: Տարբերությունն այն է, որ Պրոկղի պատասխանի մեջ մուծված է մի հատված, բաղկացած զլիսավորապես հավատո հանգանակից: Բացի դրանից Թեոդորոսին վերաբերյալ կետը Ակակիոսի պատասխանում համառոտ է և առանց անվան հիշատակության, այսպես. «Այլ յաղանդոյն որ գրեցէր զարշե՛լ, առ ժամանակս ի շնորհս Աստուծոյ, այսպիսի ինչ չեւ է հասեալ. ապա եթէ իցէ ինչ ծածկեալ ի ժանգոյ անտի, ի հարկէ ջան լիցի խլել զխոչն ի միջոյ»⁴:

Կարելի էր կարծել, որ միևնույն թղթի օրինակներն, որքան և անպատեհ,

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 10:

² ԱճՊ, էջ 13:

³ ԱճՊ, էջ 15:

⁴ ԱճՊ, էջ 18:

դրված են և՛ Պրոկղին, և՛ Ակակիոսին: Բայց քանի որ վերև պարզեցինք, որ Պրոկղի թուրքն հետևանք էր հայոց դիմումի և իբր դավանաբանական ճառ հավատո մասին, *περὶ πίστewος*, թերևս պատասխանի պետք չուներ, մնում է ենթադրել, որ թուրքը սկզբնապես միայն Ակակիոսի համար է եղել պատրաստված: Հետագայում նույն օտար ձեռքը, որ Պրոկղի թղթին այն ձևն է տալիս, իբր թե նա է առաջին գրողը և հայերը՝ նրան պատասխանողը, նույն ձեռքը հարկադրվում է կազմել կեղծ պատասխան առ Ակակիոս թղթի հետևությամբ:

Այս տեղի է ունեցել Կոմիտաս [կաթողիկոսից] առաջ, քանի որ «Կնիք հաւատոյ» - ն արդեն ծանոթ է Սահակի և Մաշթոցի պատասխան թղթին¹: Արդյոք այս միջոցի՞ն է մուծված և վերոհիշյալ հավելվածը Պրոկղի թղթի վերջաբանության մեջ, որպեսզի արդարացվին Սահակի և Մաշթոցի պատասխանի ակնարկները Թեոդորոսի հասցեին: Եզնիկի և Պրոկղի թղթերի խառնումը պատահական, թե դիտավոր Կոմիտասից հետո է: Եթե ընդունենք, որ դիտավորյալ է, հավելվածը պիտի վերագրել այն ձեռքին, որ խառնել է հիշյալ թղթերը, վերցնելով այն Եզնիկից²:

Թեոդորոսի անվան հանդեպ որոշ նրբանկատությունը հասկանալի պիտի լինի, մանավանդ եթե չնոռանանք նրա մերձավոր ծանոթությունը Մաշթոցի հետ:

Մեզ հետաքրքրող թղթերի վերա նկատելի է VI դարի դավանաբանական վեճերի հեռավոր ստվերը: Հայտնի է, որ Եփեսոսի ժողովի գործերը ևս զերծ չեն Ե տիեզերական ժողովի շնչից: Վեցերորդ դարի առաջին կիսում, երբ Հայ եկեղեցին մարտնչում էր նեստորականության դեմ, քնավ ցանկալի չէր ցույց տալ, որ Նեստորի ուսմունքը հայտնի էր հայերին՝ տակավին հայ դպրության արշալույսին: Միանգամայն խոտելի պիտի թվեր Մաշթոցի և կան Սահակի ծանոթությունը Նեստորի ուսուցիչ Թեոդորոսի հետ:

Ակակիոսի և Պրոկղի պատասխան թղթերում մեղմացրած են այն տեղերը, ուր խոսքը Թեոդորի և Նեստորի մասին է: Ինչպես վերև բերած կտորներից կարելի է տեսնել, միանգամ խոստովանում են նեստորականների գործունեությունը, ասելով, որ ամեն կողմ մարդ է ուղարկված «մեծ եւ պատուհասալից պատուիրանաւ մի լսել քնաւ ամենեւին զայդպիսի բարբարոսս»: Իսկ մյուս անգամ կարծես ժխտում է. «ի շնորհացն Աստուծոյ

¹ «Կնիք հաւատոյ», Ս. Էջմիածին, 1914, էջ 129:

² Հ[այր] Ա. Վարդանյան իր ընտիր սրբագրության մեջ հանում է քնազրից միանգամայն «Թեանց եւ Մարեթոնեաց» կան «Մաթեայ եւ Մարաթովզայ» առեղծվածային անունները: Թվում է թե վաղաժամ է: Երկու անգամ կրկնվող անունները կարող են, եթե պարզվեն, թերևս ժամանակագրական նշանակություն ունենալ: Մարաթոնը Նիկոմեդացի եպիսկոպոս էր և Մակեդոնի հետևողը, ուստի և երբեմն նորա անունով է կոչվում Մակեդոնի աղանդը, ինչպես վկայում է Սուրբատես, «Եկեղեցական պատմություն», II, 45: Διὰ καὶ Μαραδονιανοῦς καλοῦσιν αὐτοῦς. Հիշում է նաև Հովհան Ոսկեբերան. "Αριος, Εὐνόμιος, Μαραδώνιος, *Migne*, P. G., t. 59, col. 569.

այնպիսի ինչ սատ չի էլ յայտնեալ», ավելացնելով զգուշությամբ «ապա թէ իցէ ծածկեալ ի ժանգոյ աղտեղութեան»:

Ակակիոսի երկրորդ թուրքն, ուղղված հայ նախարարներին, վկայում է, որ արդարև նեստորական քարոզը մուտ էր գործել Հայաստան: «Աղաչեմք, մի որ զձեզ խաբեցէ, - գրում է Մելիտինի եպիսկոպոսը, - մի՛ պատուակամութիւն երեսաց, մի՛ բազմութիւն, մի՛ թողացուցուք զճշմարիտ հարցն կրաւնս եւ զհաւատ որով հաւատացայքն, որով ապրեցայքն, զայս հարկեցայ գրել առ սէր ձեր. զի ի զալ առ մեզ սիրելեաց մերոց երիցանց Հռմայ, Զոթայ, Անճնայ, պատմել մեզ զբարի գործսն զոր գործիցէք, զի զգրեալսն **Դիողորի** կապեցէք, կնքեցէք: Արդ մի որ հաւանեցուցէ զձեզ տալ անդրէն զայնոսիկ, որք փութով եւ ախորժալով ստանան զայն ի կործանումն ստացաւդաց նոցա եւ լսաւդաց. զի եթէ Նեստորիոս վերացաւ յամենայն եկեղեցեաց, զիա՞րդ **Դիողոր**<ի>ն գիրքն եւ ուսումն (յօրին. խումն) ընդունելի իցէ, որք զնոյն միտս եւ վնասակարութիւն ունին»¹:

Դիողորոս Թեողորոսի ուսուցիչն է. վերջերը նրան ևս հայտարարեցին եկեղեցական հայրերը մեղապարտ նեստորականութեան համար: Սակայն Ակակիոսի ժամանակ կասկածի տակ էր բռնված Թեողորոսը: Սորա մասին էին գրել հայերին, թե՛ Ակակիոսը և թե՛ Եղեսիայի եպիսկոպոս Ռաբուլասը: Այս երևում է ոչ միայն Ակակիոսի քանիցս եղած թղթից, այլ և Լիբերատուսի վկայությունից, որ բերեցինք վերև: Թեողորոսի տեղ Դիողորոսի հիշատակությունը արժանի է ուշադրության:

Դառնանք այժմ Կորյունին, Մաշթոցի կենսագրին: Կորյունին քաջ հայտնի է Թեողորոս Մամուեստացու անվան շուրջը հարուցած աղմուկը: «Յայն<մ> ժամանակի, - պատմում է Կորյունը, - բերեալ երևեցան Հայաստան աշխարհին գիրք սուտապատումք, ընդունայնախաւս աւանդութիւնք ամն ուրումն Հռոմնի, որում Թեոդ<որ>իոս անուն: Վասն որոյ սիւնհոդոսական հայրապետաց եկեղեցեացն սրբոց նշանակեալ ազգ ամենին ճշմարտահաւատ փառաւորչացն Սահակայ եւ Մաշթոցի: Եւ նոցա ճշմարտասէր փութով զայն ի միջոյ բարձեալ աշխարհահալած արտաքոյ իրեանց մերժեցին, զի մի՛ ի լուսաւոր վարդապետութիւնն ծուխ ինչ սատանայական յարիցէ»²:

«Այր ոմն Հռոմն Թեոդիոս անուն», որ իրավամբ ուղղելի է Թեողորոս (թերևս ձեռագրի Թեողորոս սխալ ընթերցմամբ Թեոդիոս) ոչ այլ որ է եթէ ոչ Մամուեստա հայտնի եպիսկոպոսը:

Այս մասին կասկած լինել չի կարող: Օտար աղբյուրներից հայտնի

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 21:

² Կորյուն, Պատմութիւն վարուց և մահուան Սրբոյ Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ բարձմանչի, Վենետիկ, 1894, էջ 40-41:

փաստերը, որոնց վերա ծանրացանք վերև, հաստատում են Կորյունի խոսքերը, այլ և նոր լույս են սփռում հայ հեղինակի կցկառուր տեղեկության վերա: Մյուս կողմից Մաշթոցի աշակերտի և կենսագրի կարծես ակամա խոստովանությունը Թեոդորոսի մասին նշանակալից է և վկայում է հօգուտ *Μαστούβιος* -ի առաջարկած սրբագրության:

Կորյունի երկը քննության պետք ունի, որ թողնելու է ուրիշ անգամվա, որպեսզի չշեղվենք մեր անմիջական խնդրից: Նկատենք, սակայն, որ Մաշթոցի կենսագիրը շատ հեռու է բավարարելու այն պահանջներին, որոնք կարելի է առաջադրել մի աշակերտի, որ գրում է իր ուսուցչի կյանքը: Կորյունը, որքան ճոռմաբան, նույնքան սակավագետ է: Գուցե և ավելի զիտե, քան հայտնում է մեզ: Խոստմնալից Առաջաբանը, ուր ուզում է մավել «գիսմատարած ալեօքն վարդապետական ծովուն», մնան է շքեղ մուտքի, որ տանում է մի խեղճ տմակ: Ուստի և վերջաբանությունը, ուր հայտարարում է, որ «ոչ էթ է ի հին համբաուց տեղեկացեալ» մատենագրում է, այլ «որոց մեր իսկ ականատես եղեալ», թողնում է բոլորովին հակառակ տպավորություն:

Ականատեսից շատ ավելի կարելի էր սպասել, մանավանդ, այնպիսի խնդրում, ինչպես է հայ գրի և դպրության ծագումը: Մաշթոցն ավելի քան արժանի էր, որ երախտապարտ սերունդը զիտենար նրա կյանքը և նշանավոր հղացման մանրամասնությունները:

Դժբախտաբար, Կորյունի պատմությունից հետո էլ գրերի գյուտը մնում է գաղտնի: Մաշթոցին տանում է Կորյունը ասորական քաղաքները, Ամիդ և այնտեղից Եդեսիա, և ուրիշ քան չէ ասում նրա ճանապարհորդության և կամ նրա ելքի մասին, քան այն, որ Եդեսիայում երկար տքնությունից հետո նրան «պարգեւէր վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ եւ սքանչելի սուրբ աջովն իւրով նշանագիրս հայերեն լեզուին»:

Եդեսիայից գնում է Մաշթոց Սամոսատ, որպեսզի Հռոփանոս ոմն հմուտ գրիչի օգնությամբ «գամենայն ընտրութիւնս նշանագրոցն... յօրինեալ եւ յանկուցեալ» ի թարգմանություն դառնա:

Սամոսատից գալիս է նորեն Եդեսիա և տեղվույն եպիսկոպոսի թղթով իր նորագյուտ տառերով վերադառնում Հայաստան «ի վեցերորդ ամի Վռանշապիոյ արքային Հայոց»: Ղազար Փարպեցու զիտելով, Վռանշապուհ գահ էր բարձրացել պարսից Շապուհ [III] թագավորի օրով (383-388). Կորյուն, աներկբա, այլ կարծիք ունի հիշյալ թագավորի ժամանակի մասին, քանի որ պարզ հայտնում է. «դպրութիւն հայոց յութերորդ ամէ Զազկերտի առեալ սկիզբն»: Հազկերտն թագավորել է 399 թվին (պարսկական տարին սկսում էր օգոստոսի 14-ին). ուրեմն, ութերորդ տարին գալիս է 406 թ. օգոստոսի - 407 թ. օգոստոսի:

Սակայն և այս քվի արժեքը նսեմանում է և գրեթե ոչնչանում, երբ Կորյունը հավատացնում է, որ Մաշթոցը «երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի ի քաղաքս երկուց ասորոց, որոց առաջինն Եղեսիա կոչի եւ երկրորդն Ամիդ անուն, ընդդէմ լինէր սուրբ եպիսկոպոսացն, որոց առաջնոյն Բարիլաս անուն եւ երկրորդին Ակակիոս»:

Արդարև, արտաքին աղբյուրներից քաջահայտ է, որ Ակակիոսը Ամիդի եպիսկոպոսն էր մոտավորապես սկսած 419/ 420 թվականից: 420 թվին իբրև նույն քաղաքի եպիսկոպոս ներկա էր Եսահրայահի ժողովին¹: Թեոդոսիոս կայսեր և Վռամ քազավորի զինական բախումների ժամանակ Ակակիոսը հանդիսանում է նաև իբրև քաղաքական գործիչ և 422 թվին կայսեր կողմից Վռամի մոտ դրկվում և թերևս որոշ դեր ունենում խաղաղության դաշինք կնքելու նույն թվին (Մուկրատ, Եկեղեցական պատմություն, Է, 21):

Ինչ վերաբերում է Բարիլասին, սա ոչ այլ ոք է եթե ոչ Եղեսիայի հռչակավոր Ռաբուլ(աս) եպիսկոպոսը. և ուրեմն՝ Բարիլաս ուղղելի է Ռաբիլաս:

Սա եպիսկոպոսական աթոռի վերա էր 412-435²: Եփեսոսի ժողովի մասնակից էր. սկզբում Հովհաննես պատրիարքի, այսինքն՝ նեստորականների բանակում, բայց հետո՝ 431-432 թվին անցավ Կյուրեղ Աղեքսանդրացու կողմը, ինչպես պատմեցինք վերև:

Եթե Մաշթոց Ամիդում ներկայացել է Ակակիոսին և Եղեսիայում Ռաբուլասին, այդ կարող էր լինել 420 թվից ոչ առաջ և ոչ ուշ, քան 435 թիվը: Եվ եթե իրավ այդ ճանապարհորդության հետ է կապված տառերի գյուտը, ակներև է, որ նա չէր կարող տեղի ունենալ Հազկերտի ութերորդ տարին - ժամանակական անհեթեթություն:

Գարձյալ Կորյունը պատմում է, որ Մաշթոցը ցանկանալով մոր գյուտի բարիքը տարածել և Հայաստանի հումական բաժնում, ստիպված է լինել գնալ կայսեր մոտ թույլտվություն խնդրելու: Եվ զարմանալի է, որ հետը առնում տանում է «գրագմութիւն աշակերտացն ի քաղաքն Մելիտիմացոց եւ յանձն առնէր սրբոյ եպիսկոպոսի քաղաքին, որ Ակակիոսն կոչէին. եւ գլխաւոր աշակերտացն թողոյր զայն, որում Ղեւոնդէոսն կոչէին»: Իսկ ինքը Դերջանա Գնիթ եպիսկոպոսի հետ ուղևորվում է մայրաքաղաք և «մտեալ առաջի պատուական աթոռոյն յանդիման լինէր աստուածակարգ թագաւորացն եւ հայրապետին սրբոյ կաթողիկոսին աշխարհամուտ դրանն, որում Ատտիկոս կոչէին»:

¹ Chabot, Synodicon Orientale, p. 276. հմմտ. Labourt, Le Christianisme dans l'empire perse, p. 101.

² Ըստ «Ժամանակագրութեան Եղեսիոյ», Ռաբուլաս աթոռ է նստել 723 թվին Մելիկյան - 412 և մեկնել է 746 թ. 8 օգոստոս - 435 թ. 8 օգոստոս, «Chronique d'Edesse», Texte und Untersuchungen. Harnack, IX, 1.

Մելիտինի եպիսկոպոս Ալկալիոսը նույն անձն է, որի մասին խոսեցինք վերև, ջերմ կյուրեղական և անվեհեր պայքարող Եփեսոսյան վեճերի ժամանակ Անտիոքյան կուսակցության դեմ: Հիշեցինք նրա թղթերը հայերին: Այն գիտնականները, որոնք ամեն կերպ աշխատում են Կյուրեղին քարշել դեպի քաղկեդոնականություն, չեն վարանում Ալկալիոսին իր անհողողող հետևողականության համար անվանել միաբնակ:

Հները ամենայն դեպքում այլ կարծիք ունեին նրա շիտակ գործունեության մասին. և նրա ուղղամտության փայլուն վկայականն այն է, որ թե՛ հույն և թե՛ լատին եկեղեցին տոնում են նրա հիշատակը սրբերի շարքում, առաջինը՝ ապրիլի 17-ին *Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀκακίου, ἀρχιεπισκόπου Μελιτηνῆς, τοῦ θαυματουργοῦ*, իսկ երկրորդը՝ մարտ ամսի 31-ին, նաև սեպտեմբերի 15-ին:

Գ. Պոլսի պատրիարք Ատտիկոսը մեռած է 10 հուլիաների 425 թ.: Ասել է թե Մաշքոցը այնտեղ պետք է եղած լինի 425 թվից առաջ, և ուրեմն առաջին այցը Ամիդ և Եղեսիա ընկնում է ոչ միայն 435 թվից, այլ և 425 թվից առաջ: Ի միջոցի 420-425 տարիների Մաշքոց դառնում է Հայաստան և «հասնալ ի նոր քաղաքն յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ եւ թագաւորին Հայոց, որում անուն Արտաշէս կոչէին»:

Այնուհետև «երկու երանելիները», Մաշքոց և Սահակ սկսում են պարապել թարգմանությամբ «ըստ յառաջագոյն սովորութեան»՝ «որոց դարձեալ դէպ լինէր, - պատմում է Կորյուն, - եղբարս երկուս յաշակերտացն յուղարկել ի կողմանս ասորոց ի քաղաքն Եղեսացոց, զՅովսէփ եւ երկրորդն Եզնիկ յԱյրարատեան գաւառէն ի Կողբ գեղջէ, զի յասորական բարբառոյն զնոցին հարցն սրբոց գաւանդութիւնս հայերէն գրեալս դարձուցեն: Իսկ թարգմանչացն հասեալ ուր առաքեցան և կատարեալ զիրամանսն եւ առ պատուական հարսն առաքեալ զնային ի կողմանս յունաց, ուր եւ ուսեալք եւ տեղեկացեալք թարգմանիչս կարգէին ըստ հելլենական լեզուին:

Ապա յետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելոյ դէպ լինէր ոմանց եղբարց ի Հայաստան աշխարհէս դիմել իջանել ի կողմանս յունաց որ եւ **Ղեւոնդես** առաջնոյն անուն էր եւ երկրորդին **Կորիւն**ս եւ մատուցեալ յարէին յԵզնիկն իբրև առ ընտանեզոյն սննդակից ի Կոստանդինական քաղաքին եւ անդ միաբանութեամբ հոգեւոր պիտոյիցն զլսնդիրն վճարէին: Որոց յետ այնորիկ հաստատուն արինակալք աստուածատուր գրոցն եւ բազում շնորհագիր հարց յետ այնր աւանդութեամբք եւ Նիկիական եւ Եփեսոսական կանոնալք գային երեւելով յաշխարհին Հայոց եւ առաջին դե՛կին հարցն գրերեալ կտակարանսն եկեղեցւոյ սրբոյ»¹:

¹ Կորյուն, էջ 33:

«Յետ այնորիկ» և «յետ ժամանակի» անորոշ դարձումները ցույց են տալիս, որ կամ պատմիչն անգետ է և կամ չի ուզում ճշգրիտ լինել որևէ դիտավորությամբ:

Ղևոնդի և Կորյունի երթը Կ. Պոլիս կայացած պիտի լինի Եփեսոսի ժողովից հետո. և ոչ շատ ուշ, քանի որ նորա որոշումները տակավին չէին հասել հայերին և Ղևոնդն ու Կորյունն էին, որ բերեցին: Տեսանք, որ Լիբերատուսը հիշատակում է երկու հայի առաքումն ի Կ. Պոլիս Պրոկղ պատրիարքի մոտ, որոնց անուններն են Ղևոնդեսու ու Aberium. վերջին անունն, անշուշտ, աղավաղված է: Հայր Մ. Չամչյանն ուղղում է «Աբրահամ» առանց որևէ հիմքի¹: Մեզ թվում է, որ Լիբերատուսի հայտնի դեսպանությունը նույնն է, ինչ որ հիշում է Կորյունը և որին մասնակցել է ինքը: Ոչ միայն ժամանակը, այլ մանավանդ Ղևոնդի անունը երաշխավորում են մեր վարկածի հավանականությունը:

Ղևոնդը Վարդանանց պատերազմի հռչակավոր երեցն և նահատակն է: Պատգամավորության երկրորդ անձը, որ ըստ Կորյունի, ինքն է, հետևաբար, նույնանուն է Լիբերատուսի Aberium-ի հետ: Ինչպես մեկնել Կորյուն և Aberium անվանց հարաբերությունը, դժվար է գուշակել: Լիբերատուսի աղբյուրը Եփեսոսի ժողովի արձանագրություններն են և Կյուրեղի նամակները՝ հիշատակարաններ, որոնք գրված են եղել հունարեն: Արդ Կորյուն գրված *καυριο* նախընթաց *και* շաղկապի ազդեցությամբ *λεοντιον* *και* *καυριο* կարող էր դիպվածով կորցնել սկզբի հնչյունը, dittographie թվելով գրչին: Հնագրության տեսակետից անհնար չէ նաև. սկզբի *ko* կամ *kau*-ի իբր *ave* թյուր ընթերցումը: Լատինն ուրեմն, կարդացել է *abe* փոխանակ *ave*<*kau*:

Թերևս առարկվի, որ Կորյունի ասելով նրա և Ղևոնդի հանձնարարական էր հոգալ հոգևոր պիտոյից խնդիրն և «աստուածատուր գրոց հաստատուն օրինակ»-ը, մինչդեռ Լիբերատուսի հիշատակած դեսպանությունը դավանաբանական լուրջ հարցի համար էր. Կորյուն, եթե մասնակից էր, չէր կարող անգիտանալ և ուրեմն ավելի ստույգ տեղեկություն պիտի սպասեինք նրանից:

Արդյամբ իրավունք ունինք կասկածելու Կորյունի ճշմարտախոսությունը, ավելի ճիշտ ծածկամտությունը: Եզնիկ և Հովսեփ Եղեսիայից անցել էին Կ. Պոլիս և դեռ այնտեղ էին, երբ եկան Ղևոնդ և Կորյուն: Ի՞նչ պետք կար նոր մարդ դրկելու հեռավոր մայրաքաղաքը Սուրբ Գրքի ստույգ օրինակը բերելու համար: Բավական էր պատվեր ուղարկել Հովսեփին և Եզնիկին, մանավանդ որ ուրիշ նպատակ էլ չունեին սրանք, եթե ոչ

¹ Միքայել Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հատ. Ա, Վեներտիկ, 1784, էջ 527:

թարգմանական գործունեություն: Ակնհայտնի է, որ նոր դեսպանությունը մի այլ առաքելություն պիտի ունեցած լինի: Եզնիկին հարելը և «միաբանութեամբ հոգեւոր պիտոյից զխնդիրն վճարել»-ը զուցե խուլ ակնարկ է և ընդհանուր բնորոշում այն հանձնարարության, որի մասին խոսելի լուր աշխարհի անպատեհ է համարում մեր պատմիչը:

Կորյունը հասարակ կենսագիր չէ, նա և եկեղեցական գործիչ է և իբր այդպիսին պետք է իր գրիչը համակերպեր հետեփեսոսյան տրամադրության: Հայոց կապերը Ասորիքի հետ այժմ պիտի խորշելի թվեր: Մենք տեսանք, որ Եփեսոսի ընդդիմադիր ուժերը կենտրոնացան Անտիոքի աթոռի շրջանում, գլուխ ունենալով պատրիարքին: Հայերը որոշակի բռնել էին Կյուրեղի կողմը: Մելիտինի եպիսկոպոս Ակակիոսը, որ երևում է և ծագումով մոտ էր հայերին, վճռական դեր ունեցավ և այս խնդրում՝ հավատ ներշնչելով իր հայրենակիցներին, նա նպաստեց մեծապես Կյուրեղյան հոսանքի հաղթանակին: Հայ եկեղեցու Եփեսոսյան դավանանքի հիմը դրվեցավ, որ այնուհետև մնաց անասան դարերի ընթացքում: Ոչ միայն Կյուրեղին նրա անմիջական մասնակցության, այլ և Մելիտինի նշանավոր եկեղեցականին և նրա ջանքերին է պարտական Հայ եկեղեցին իր դավանաբանական խարիսխը:

Թեթևամտություն կլիներ կարծել Լիբերատուսի հետ միասին, թե անգիտություն էր պատճառը, որ հայերը դիմեցին Պրոկղին: Տարածայնությունները անխուսափելի էին նաև հայոց մոտ մույն Եփեսոսյան վեճերի շուրջը: Հայաստանի հարավային մասերը, շնորհիվ խառն ազգաբնակչության, ունեին նաև ասորի եպիսկոպոսներ, այսինքն՝ հպատակվում էին Տիզբոնի եկեղեցուն: Աղձնեից, Մոկաց աշխարհների կողմից հիշվում են ներկայացուցիչներ Ասորի եկեղեցու սկզբնական ժողովներից. այսպես 420 և 424 թվականների գումարումներին ներկա էին Դանիել եպիսկոպոս Աղձնյաց աշխարհից, Ատտիկոսը՝ Մոկաց և մույնիսկ Հայաստանից՝ ոմն Արտաշահր եպիսկոպոս (Chabot, Synodicon Orient.): Այս աթոռները վարչապես կապված էին այն եկեղեցու հետ, որ հետո նեստորականության միակ ապաստարանը դարձավ: Սրանց ազդեցությունը բավական էր, որ ուներ որոշ տրամադրություն ընդդեմ Եփեսոսի: Թվում է, որ կար և ուրիշ հանգամանք՝ մույն տրամադրությունը գորացնելու համար:

Ռարուլաս և Ակակիոս, Լիբերատուսի ասելով, զգուշացնում էին հայ եպիսկոպոսներին, որ չընդունեն Թեոդորոսի գրվածները: Ի՞նչ գրվածների մասին է խոսքը: Կորյունը հաստատում է, որ իրավ Թեոդորոսի «գիրք սուտապատում բերեալ երեւեցան Հայաստան աշխարհի»:

Երբ Նեստորիոսի գրքերը արգելվեցան կայսերական հրամանով *imperiali lege prohibitum*, ըստ մույն լատին պատմիչի, նրա հետևողները սկսեցին

տարածել Թեոդորոսի և Դիոդորոսի գրվածները, թարգմանելով ասորի, հայ և պարսիկ լեզուներով: Կայսերական օրենքը հրատարակվեցավ ի հյուպատոսության Թեոդորոսի XV և Վալենտիանոսի IV data III non. august. ըստ cod. Theod. և III calend. august. ըստ cod. Just., որ է 435 թ., 30 հուլիս. Պրոկղի թուրքը հայերին կրում է նույն տարեթիվը՝ 435 թ. (consul. Theod. XV et Val. IV): Ենթադրենք, որ պատրիարքական թուրքը նույն տարվա վերջին ամսին է դրկված: Օգոստոսից-դեկտեմբեր, քանի մի ամսվա ընթացքում անհնար էր թարգմանել Թեոդորոսի գրքերը, դրկել հայերին, որպեսզի այդ հետևանքով Ռաբուլաս և Ակակիոս գրով զգուշացնեին աղանդամիտ գրքերից, և հետո հայերը ժողով գումարեին և դիմեին Պրոկղին և պատասխան ստանային:

Պարզ է, որ խնդիրը նեստորականների նորաթարգման գրքերի մասին չէ: Պետք է ենթադրել, որ Թեոդորոսի գրվածները հայտնի էին հայերին մինչև Եփեսոսի վեճերը, և հայտնի էին այնպիսի պայմաններում, որ նպաստավոր էին նրա հեղինակության և անհանգստացուցիչ Եփեսոսյան հավատի պաշտպանների համար, որպիսիք էին Ռաբուլաս և Ակակիոս:

Արդ ով, եթե ոչ Ռաբուլաս և Ակակիոս, պետք է գիտենային, որ Թեոդորոս գրագրություն է ունեցել հայ լուսավորության հոր հռչակավոր Մաշթոցի հետ: Թեոդորոսը մեռած է 428 թվին և եպիսկոպոս էր 392 թվից, նա ժամանակակից է բառի բուն մտքով Մաշթոցին: Ազգային գիր և գրականություն ստեղծելու մեծ մտքով հափշտակված հայ վարդապետը, որ իր երազների համար շրջել էր Մելիտինե, Ամիդ, Եդեսիա, Սամոսատ, այցելել ծանոթացել էր և Ակակիոսին, Ռաբուլասին, մյուս Ակակիոսին, Մելիտինեի եպիսկոպոսի, այլ և Սամոսատի եպիսկոպոսին, մի խոսքով Հայաստանի սահմանակից նշանավոր հոգևոր գործիչներին, նա չէր կարող զանց առնել նույն շրջանի ամենից հեղինակավոր և գիտնական եկեղեցական հոր Թեոդորոս Մամունեսացուն: Իր ճոխ գիտության համար նա արժանացել էր Polyhistor = Բազմավեպ հնչյուն: Անակնունելի չէ բնավ, որ Թեոդորոսի ծանոթ հայազն եպիսկոպոս Մաստուրիոսը լինի Մաշթոցը:

Մի բան, սակայն, վրիպելու չէ ուշադրությունից: Թեոդորոսը գրել է Մաստուրիոսին իր քահանայության ժամանակ. *Θεοδώρου πρεσβυτέρου* է ասված խորագրում: Բարեբախտաբար Թեոդորոսի կյանքը բավականին ծանոթ է: Թեոդորետոսի ասելով («Եկեղեցական պատմություն», Ե, 39), Թեոդորոս մեռել է 78 տարեկան հասակում, և եպիսկոպոս էր 36 տարի, այն է սկսած 392 թվից: Իսկ քահանա է ձեռնադրված 383 թվին. 392 թվին Դիոդորոսի աջակցությամբ ստանում է Կիլիկիայի Մամունեսոս քաղաքի եպիսկոպոսական աթոռը: Այսպիսով նրա երեցությունը ընկնում է 383-392 տարեշրջանը: Հետևապես այս տասնամյա միջոցին պետք է գրած լինի Մաշթոցին:

Թեոդորոսի աշակերտն էր Ռուփին(ոս) անունով քահանա, որ 399 թվին Հռոմ մեկնեց և այստեղ ծանոթանալով Պելագիոս քահանային, նորա միջոցով պելագիական կոչված վարդապետության իսկական հիմնադիրն եղավ: Պելագիականները շեշտում էին իրենց հոգևոր կապը Թեոդորոսի հետ:

Մեզ թվում է, որ այս Ռուփինոսը ուրիշ անձն չէ, եթե ոչ այն գրիչ Հռուփանոսը, որը հիշվում է գրերի գյուտի պատմության մեջ: Եթե Թեոդորոսի աշակերտը իբրև սուկ գրիչ մասնակցում է գյուտին, հարկավ, նրա ուսուցիչն ավելի շոշափելի նպաստ պիտի բերած լիներ նույն խնդրին:

Թեոդորոսի քահանայությունն անցել է Անտիոքում, իր ծննդավայրում: Նրա դասընկերն էր և մտերիմը հռչակավոր Հովհան Ոսկեբերանը, որ քահանա էր միևնույն Անտիոքում: Խորենացու հիշած գանգատը հույների կողմից, թե ինչու հայերը Ոսկեբերանին չեն դիմել, գուցե և դողանք է այն իրողության, որ Թեոդորոսի և Ոսկեբերանի շրջանումն է, որ Մաշթոց հաջողել է հայ գրերի գյուտը և հետագայում, ոմանք Թեոդորոսին էին վերագրում, ուրիշները՝ Ոսկեբերանին այդ մեծ շնորհը:

Սրանով ընդգծվում է գրերի գյուտի համար որոշ և դրական տարեթիվ՝ 383-392 տարիների տասնամյա միջոցը: Տեղը չէ կանգ առնել մեր այս ենթադրության վերա և նրա հավանականության հիմները մեջ բերել: Հայ գրերի ծագումը մութ է և ոչ ոք հանկարծակի չպիտի գա մեր ենթադրության հանդեպ (6):

Մեր անմիջական նպատակի համար բավական է նկատել, որ Թեոդորոսի սկզբնական ծանոթությունը Մաշթոցի հետ կարող էր տեղի ունեցած լինել վերջնիս տքում որոնումների ճանապարհի վերա:

Թեոդորոսը հայանի էր իր բեղմնավոր գրչով: Մի շարք գրվածներ, ուղղված են եղել հերձվածների դեմ. Որոզիենս, Արիոս, Եվմոմիոս, Մակեդոն, Ապոդիմար, հրեա և հեթանոս ուսմունքները բուրն էլ առիթ են տվել նրան բանակովի ասպարեզ իջնելու:

Այս տեսակ գրութեանց կարգին է պատկանում և այն, որ ուղղված է եղել Մաստորիոս հայ քորեպիսկոպոսին: Երկու ճառը նվիրված է եղել հավատո խնդիրներին *τὰ περὶ τῆς εὐσεβοῦς πίστεως*: Նեստորական ոգի է շնչելիս եղել մանավանդ վերջին ճառը, ինչպես շեշտում է Փոտը:

Նույն Փոտը ծանոթ է մի ուրիշ գրության, ուր Թեոդորոսը *τὸ Νεστορίου δόγμα εἰ καὶ πρὸ Νεστορίου ὑπῆρχεν ὑπερευγόμενος*, այսինքն՝ «Նեստորիոսի դավանանքն էր որժկում, թեև նրանից առաջ էր ապրել»¹:

Եկեղեցու հայրերը իրավունք ունեին կասկածելու, որ հայերը կարող էին վարակված լինել Թեոդոր[յան]-Նեստորյան խմորով:

Թեոդորոսը լավ ծանոթ էր Ռաբուլասին: Սկզբում նիզակակից էին:

¹ Photii Bib., 38. Θεοδώρου Ἀντιοχείως «ἐρμηνεία τῆς πίστεως» P. G., t. 102, col. 70.

Մամուեստայի եպիսկոպոսը թև մեռած, մասնակից էր Եփեսոսի վեճերին: Ռաբուլասը լքեց թեոդորականների դասը 431 թվի ձմեռը և անցավ հակառակ բանակը: Նա էր, որ մերկացրեց Թեոդորոսի այսպես ասած նեստորականությունը:

Բնական էր սպասել, որ Ռաբուլասը պետք է հորդորեր և հայերին խորշել Թեոդորոսից և նրա գրքերից: Անտարակույս գիտեր, որ անգոսնելի այրը, որ տակավին երեկ խոշոր դեմք էր, որոշ հռչակ և հեղինակություն ունի հայերի մոտ, Մաշթոցի հետ ունեցած գրության հետևանքով և նրա դեռ թարմ հիշողությամբ:

Հաջորդ անցքերը ցույց տվին, որ իրոք դյուրին չէր վարկաբեկ անել Թեոդորոսին: Հայ եպիսկոպոսները փոխանակ խոնարհելու տիեզերական ժողովի որոշման առաջ, հարկավոր են համարում հավաքական խորհրդածությանը մարդ ուղարկել Կ. Պոլիս և տեղը իրազեկ լինել ճշմարտության:

Պրոկղ իր պատասխանում քաշվում է տալ Թեոդորոսի ամուրը. նրա փափկանկատ լուծությունը, որ շեշտում է հարցի ցավոտ կողմը, հարկավ կրքերը մեղմացնելու համար էր: Հայ տարածայնությանց և վեճերի վախճանը մոտեն հայտնի չէ: Գիտենք միայն, շնորհիվ նույն Լիբերատուսի, որ 2 թե 3 հայ վարդապետ կատաղի քարոզ սկսեցին ընդդեմ Թեոդորոսի: Նրանք շրջում էին ամենուրեք Թեոդորոսի գրքերից քաղվածներ ձեռքերնին և պահանջում էին դատապարտություն: Լիբերատուսը նրանց անվանում է Ապոդիմարի հետևորդներ, սակայն, լատին եկեղեցականի բերանում և Ե ժողովից հետո, այդ համագոր է ջերմ կյուրեղականի: Մոլեռանդ հակաթեոդորական վարդապետները, բացահայտ է, որ այն հոսանքի ներկայացուցիչներն են, որ հաղթող է հանդիսացել Հայաստանում:

Ոչ միայն Պրոկղի, այլ և Վասիլ սարկավագի թուղթն ընդդեմ Թեոդորոսի, ուղղված հայերին, անշշանակ չեն անցել հայ վեճերի հետևանքի համար:

Եփեսոսյան դավանանքը հաղթանակեց: Այս առթիվ հայերը վերստին պատգամավորություն են ուղարկում մայրաքաղաք առանձին հանձնարարականով Պրոկղ պատրիարքին, ինչպես և գրում են Աղեքսանդրիոս Կյուրեղ եպիսկոպոսին: Լիբերատուսի թերի հաղորդագրությունն այս անցքերի մասին լրացնում է մի կարևոր հիշատակարան, որ դիպվածով պահվել է Ե տիեզերական ժողովի արձանագրությունների մեջ:

Այս ժողովի հինգերորդ նիստում կարդում են Կյուրեղի և Թեոդորոսի քաղվածներին կից և մի հատված՝ «Ex libellis porrectis a presbyteris et diaconis qui transmissi sunt ab episcopis et clericis et monachis et caeteris Magnae Armeniae et Persidis et aliis gentibus»¹:

¹ Mansi, IX, col. 240.

Հանճնարարական մամակի հետ պատգամավորությունն ուներ *impia capitula* Թեոդորոսի, որ ներկայացրին Պրոկղին, ինչպես պատմվում է նույն հիշատակարանում՝ «*porrecta sunt autem et impia capitula ex Theodori codicibus sanctae memoriae Proclo ab Armeniis*»: Խոսքն այն քաղվածի մասին է, որը հիշում է և Լիբերատուսը *excerpta capitula* կոչելով:

Migne արտատպելով հիշյալ վավերագրերը Mansi-ի IX հատորից զետեղել է Պրոկղի «Առ Հայս» թղթից առաջ¹ ինչպես երևում է շփոթելով երկրորդ դեսպանության թուղթը առաջին դեսպանության թղթի հետ: Տեսանք, որ Ղևոնդի և Աբերիում-Կորյունի դեսպանությունը ևս ուներ *libellum* պատրիարք Պրոկղին ներկայացնելու: Այդ թուղթը մեզ չի հասել: Ե տիեզերական ժողովի արձանագրությունների մեջ պահված հիշատակարանը պատկանում է երկրորդ դեսպանության: Արդարև Լիբերատուսի մի կոչումը, որ գտնում ենք այս հիշատակարանում, հաստատում է մեր կարծիքը, որ կարևոր է անցքերի հաջորդականությունը ըմբռնելու համար:

Լիբերատուս վկայում է, որ 2-3 հայ վարդապետները շրջելով ամբողջ Արևելքը պահանջում էին, որ նեստորամիտ հայերը, մման Թեոդորոսի և մյուսների, նզովվին, և բերում է նրանց խոսքը:

«*Quia si Nestorius iuste damnatus est, damnentur et ista, dicebant, cum suis auctoribus*». Այս կոչումը նայում է *ex libellis porrectis* հատվածի հետևյալ տողերին՝

«*Et sicut domino placuit condemnari manifeste et nominatim in Epheso ab universali Synodo sacrilegium Nestorium, si per vos etiam antea condemnatum sine nomine, sacrilegiorem in varia impietate Theodorum nominatim condemnari et eos qui secundum impiissimam eius expositionem hactenus in Syria et Cilicia sapiant et docent*».

Լիբերատուսը, կրկնում ենք, ի նկատի ունի այս տողերը: Ստորագծած բառերը, որ մի պարզ ակնարկ է Պրոկղի հայոց գրած դավաբանական թղթին, ուր հերքվում է Թեոդորոսյան տեսություններն առանց անունը տալու, ինքն ըստ ինքյան բավական են հաստատելու, որ հիշյալ թուղթը ծագում է երկրորդ դեսպանությունից: Կյուրեղ-Թեոդորոսյան վեճերը վերջացնելուց հետո հայերը լայն քարոզչություն են սկսում Եփեսոսյան դավանանքի օգտին, և Լիբերատուսը չի չափազանցում, երբ ասում է, որ հայ վարդապետները աղմկում են ամբողջ Արևելքը: Նախքան Կ. Պոլիս գնալը հայերը դիմել էին անձամբ, թե գրով Աղեքսանդրիո Կյուրեղ եպիսկոպոսին, ինչպես վկայում են իրենք՝

«*Sicut in nostris contra Theodorum et scripta eius libellis ad Alexandrinum episcopum Cyrillum diximus et in his quae ad vestram dicimus beatitudinem*».

¹ Migne, P. G., 65, col. 855.

Հայերը, ինչպես և Եփեսոսի ժողովի մյուս կողմնակիցներն, իրենց հակաթեոդորյան քարոզով այնքան հեռու էին գնացել, որ նույնիսկ նրանց պարագլուխը, Կյուրեղ եպիսկոպոսը ստիպված եղավ սաստել նրանց և ծայրահեղության առաջն առնել: Անտիոքի Հովհաննես պատրիարքին ուղղած մամակում բացարձակ ընդդիմանում է, որ Թեոդորոսը և կամ որևէ ուրիշը, որ մեռած է, ամենքի և կամ բանադրանքի առարկա դառնա («neque autem de Theodoro, neque de alio quoquam qui iam defuncti sunt, scripsi tibi aut ut anathematizetur aut ut abdicetur»)¹:

Հետեփեսոսյան իրադարձումներին հայերի այնքան սերտ գործակցությունն ապացուցանում է, որ իրենց հայրենի շրջանում խնդիրն անցել է կուսակցական պայքարի բովից: Պետք է կարծել, որ ընդդիմադիր ուժերն ամնշան չեն եղել և հաղթանակ դյուրությամբ չէ տված: Այլապես դժվար թե կարիք զգացվեր դիմել օտար եկեղեցիներին և միահամուռ գործունեությամբ տապալել ընդմիշտ ռոսիսին և ամրապնդել հաղթանակը:

Լիբերատուսի ցուցումը, որ քարոզիչ վարդապետները «երկու թե երեք» (duo vel tres) հոգի էին՝ թելադրում է մի միտք, արդյոք և այս անգամ դեսպանությունը բաղկացած չէր նույն «երկու թե երեք» անձերից, որի մասին խոսում է Կորյունը: Տեսանք Կ. Պոլիս ուղարկվեցան Ղևոնդ և ինքը՝ Կորյունը և սրանց այնտեղ հարեց մակ Եզնիկը, որ Եղեսիայից մեկնել էր Կ. Պոլիս Հովսեփի ընկերակցությամբ: Ուշագրավ է, որ Ղևոնդն ու Կորյունը «մատուցեալ յարեին յԵզնիկն», պատմիչը չէ հիշում այստեղ Հովսեփին:

Թվում է, որ երկուսը պատվեր ունեին գործել Եզնիկի հետ: Չի կարելի չհամեմատել այս երկու- երեք հոգուն Լիբերատուսի 2 կամ 3 անձերի հետ, որ այնքան ճշտորեն է որոշում դեսպանության կազմը:

Եփեսոսյան անցուդարձի վերա կանգ առանք ոչ միայն այն պատճառով, որ մի նոր և թանկագին էջ է բացվում Հայ եկեղեցու պատմության մեջ նրա դավանաբանական ավանդի ծագման տեսակետից, այլ և որ այդ անցուդարձը նոր լույս է ցոլում Մաշթոցի և նրա կյանքի վերա: 420-435 թվերին Մաշթոցի այցը Ամիդ, Սամոսատ և Մելիտինեն որևէ աղերս չունեին և չեն կարող ունենալ գրերի գյուտի հետ: Մամկությունից հելլեն դպրության վարժ, մա պետք չունեն մակ կրթության: Եվ ոչ թարգմանչական գործը գոնե նրա համար առանձին ճանապարհորդության շարժառիթ կարող է մկատվել: Եթե գրերի առթիվ մա այցելել է հիշյալ քաղաքները և մամավանդ Եղեսիա, ժամանակակից լուսավորության կենտրոնը, հայտնի իր աստվածաբանական բարձր դպրոցով, համեմայն դեպս այցը եղել է 420 թվականից շատ առաջ, 406 թ. գրերը աղեն պատրաստ էին և նրանց հոգար

¹ Migne, P. G., 65, col. 879.

վերջացած: Հավանական է, որ գրի որոնումների շրջանին մա ծանոթացել է ոչ միայն Ռաբուլասի, այլ և ավելի հռչակավոր Թեոդորոս Մամոնեստացու հետ: Անճնական ծանոթության հետևանքով է գրված և Թեոդորոսի մեզ հետաքրքրող գործը, Մաշթոցի, *Μαστούβιος*-ի հասցեին: Գրությունը տեղի ունեցած պիտի լինի մինչև 406 թիվը, հավանորեն, Թեոդորոսի քահանայության ատենով, ինչպես հիշեցինք:

Հավանական է, որ Մաշթոցի այցը ասորի եպիսկոպոսներին, որի մասին պատմում է Կորյուն, կապ ունի հավատո խնդրի հետ և մոտ է 430 թվականներին: Աչքի է ընկնում մի հանգամանք: Եղեսիայից Մաշթոց իջնում է Մամոսատ, «յորում մեծապատի իսկ յեպիսկոպոսն էս յեկեղեցւոյն մեծարեալ լինէր»: Ջարմանալի է, որ եպիսկոպոսի անունը չի տալիս, մինչդեռ հիշում է Ամիդի, Եղեսիայի և Մելիտիների եպիսկոպոսներին հանվանե:

Մամոսատի գրչի անունը, որ է Հռոփանոս, մամանապես արձանագրել է Կորյուն: Մամոսատի եպիսկոպոսական աթոռի վերա մտած էր այն ժամանակ Անդրեսա: Սա խառն էր Եփեսոսյան աղմուկներին և գտնվում էր Հովհաննես Անտիոքացու բանակում: Աննշան ոմն չէր մեստորականների շարքերում: Համարվում էր թշմամի Ռաբուլասին, վերջինիս դասալքումից հետո. և պատմում են, որ հանդիմանական մամակ է գրել Ռաբուլասին նրա՝ Թեոդորեսոսի, կանոնավոր Նեստորականի և Կյուրեղի քաջանուն ախոյանի դեմ ելնելու համար:

Արդյոք դավանաբանական նկատումները չե՞ն, որ ծածկել են Մամոսատի եպիսկոպոսի անունը: Ռաբուլաս և Ակակիոս Կյուրեղյան հավատի սյուններ էին, և որքան ցանկալի է սրանց ծանոթությունը, նույնքան խորշելի պիտի համարվեր Անդրեսա Մամոսացին, իբր մեստորամիտ հերձվածող: Հնարավոր է, ուրեմն, որ Անդրեսաի անունը կամավ է թողած:

Կորյունը գրել է Մաշթոցի վարքը նրա մահից հետո, որ դիպավ Հազկերտ [II-ի] ըստ Ղազար Փարպեցու՝ երկրորդ տարին, մեհեկանի 13, որ է 439 թ. մարտի 17 կամ 440 թ. մարտի 18: Գրել է Հովսեփի պատվերով, որ նահատակվեց նույն Հազկերտի 16-րդ տարին, հրոտից 25, այն է 454 թ., հուլիս 25: Եվ որովհետև Կորյունը չի հիշվում V դարի շարժումներին, հավանական է, որ մեռած է մինչև Արտաշատի ժողովը, Հազկերտի երկոտասաներորդ տարին՝ 439-440 թթ.: Սորանից հիմնում է, որ Մաշթոցի կյանքը գրած պիտի լինի 440-450 տասնամյակի ընթացքում:

Սակայն չի կարելի անուշադիր թողնել, որ Կորյուն Սյունյաց Վասակի իշխանին գովելով, մեծարում է նրան այնպիսի մակդիրով, որ կասկածանքի դուռ է բաց անում: Սիսական Վասակը ոչ միայն «խորհրդական ես հանճարեղ» այլ և «յառաջիմաց շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ»: Արդյոք ակնարկ չէ հետագա եղելությունների և Վասակի վարմունքի վրա:

Պետք չէ՞ ենթադրել, որ Կորյուն համախոհ է եղել վատաբախտ մարգպանին և նրա կուսակցության և ուստի անհաղորդ է մնացել շարժման: Վասակին հառաջիմացության շնորհ վերագրելով հասկացնել է տալիս, որ ապստամբության ծանր հետևանքները հեռատեսորեն կշռելով, հակառակ է հանդիսացել շարժման: Այս դեպքում Կորյունի նկատողությունը կհնչի իբր խուլ ղողանջ արդարության ձայնի, այն ձայնին, որ այնպես խեղդել են Մամիկոնյան պատմիչները՝ Եղիշեն և Ղազար:

Կորյունը գիտե Վահան Ամատունուն հազարապետի պաշտոնում, գիտե և նրա մահը. «յանկարծահաս կենաց ամենեցուն լինէր»: Եղիշեն պատմում է, ի թիվս այն անցքերի, որ տեղի ունեցան Հազկերտի 12-րդ տարին մահազարապետի պաշտոնանկ լինելը. «հանեալ ի գործոյն փոխանակ նորա պարսիկ ած յաշխարհն»: Եթե խոսքը նույն Վահանի մասին է, նշանակում է, նրա մահը պատահել է 439-440 թթ. հետո: Հեռակարար և Կորյունի գործը ընկնում է նույն թվից հետո: Այլև Կորյունը հիշում է հայրապետական աթոռի տեղապահներ, Սահակի և Մաշթոցի վախճանից հետո, Հովսեփին «եւ այլ աշակերտ Յովնան անուն, այր իսկ սուրբ վարդապետասէր եւ ճշմարտապատում»: Սա շատ չարչարանքների է ենթարկվում Տիգրան քաղաքում հավատի համար և արժանանում է խոստովանող կոչման, և հետո «ի նոյն վերակացութիւն դառնայր յերկիրն Հայոց»:

Ո՞վ է այս Հովհանը, որ անծանոթ է Եղիշեին և Ղազարին: Հայտնի է Արքահան Խոստովանողը, որ տասներկու տարվո գերությունից հետո, ազատ արձակվեցավ քրտրից: Չենք ուզում թեական մեկնությունների մեջ մտնել¹: Ով որ էլ լինի անծանոթ Հովնանը, նրա դարձը չի կարելի առաջ դնել քան Արքահանի և նախարարների արձակումը Պերոզի հինգերորդ տարին, այսինքն՝ 462 թ.: Կան նշաններ, ուրեմն, որ Կորյունը թևակոխել է V դարի երկրորդ կեսը:

Ուարուլասի մահից հետո Եղեսիայում գորանում է մեստորականների ազդեցությունը, նրա հաջորդ Իբասի օրով: Սորա մահը 457 թվին առաջ է բերում գորեղ ընդդիմություն և բոլոր մեստորական վարդապետները հալածվում են Եղեսիայից՝ Պարսից հողը: Վերջնական հարվածը դրվում է նրանց Եղեսիայի հռչակավոր, պարսկական կոչված դպրոցի, մեստորականության այդ դղյակի փակմամբ 489 թվին: Որքան թուլանում են հունական հողերում Նեստորիոսի կողմնակիցները, այնքան գորանում են նրանք պարսից իշխանության տակ, վայելելով մանավանդ Պերոզ թագավորի հովանավորությունը (457-484):

¹Այս հարցի քննության համար հիշելու է, որ «Նախադրութիւն ներքողէնի խաչին» անվավեր գրության համաձայն, Վարդանա պատերազմից հետո հայրապետությունը բաժանվում է երկուսի. «Յոնան Մանդակունի ի պարսից կողման կաթողիկոս և Գիւտ ի կողմանս յունաց»:

Եռանդուն Բարծույան կարողանում է ներշնչել Պերոզին այն միտքը, որ քրիստոնյաները երբեք սրտով չեն կաշի պարսից իշխանության և աչք չեն դարձնի կայսրերից, մինչև որ դավանանքի խրամատը չանջրպետն նրանց: Պետք է, ուրեմն առաջ տանել, խրախուսել նեստորականությունը այլադավան քրիստոնյաներին բռնի ուժով պարտավորել հարել նեստորական, իբր պետական եկեղեցու:

Պերոզի հաջորդը Վաղարշ (484-488), ինչպես Կավատ սկզբներում (488-496) բարեկամ լինելով կայսրերին դադարեցրին հալածանքը ոչ նեստորական քրիստոնյաների: Սրանց համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցան մանավանդ Ջենոն և Անաստասիոս հակաքաղկեդոնական կայսրերի օրով:

Չժբախտաբար, V դարի երկրորդ կեսի դավանաբանական ելևէջների համապատասխան արձագանքը հայ եկեղեցական կյանքում թվում է թե անհետ կորած է: Պետական իշխանության ճնշման տակ թերևս նեստորականությունն ևս աչոզ օրեր ունեցած լինի: Բարկեն կաթողիկոսին ապավինող ասորի եկեղեցականները հավատացնում էին, որ նեստորականները լուրեր են տարածում, թե հայերը նրանց հավատակից են. «Եւ այդպէս ասեն, թէ հռոմք, եւ հայք եւ վիրք և աղուանք զնոյն կանոն եւ զհաւատ ունին զոր մեքս ունինք»¹:

Այս խոսքերին, որ քարոզչական նպատակով չափազանցած են, հարկավ հավատ չի կարելի ընծայել: Բայց և չի կարելի ժխտել, որ ճշմարտության նշույլ կա այն մտքով, որ մասնակի կղզիներ են եղել: Հիրավի, ոչ միայն 424 թվի, այլ և 486 թվի նեստորական ժողովներին ներկա եկեղեցականների թվում պատահում են ներկայացուցիչներ և Հայաստանից. առաջնում՝ ոմն Արտաշահր եպիսկոպոս, երկրորդում՝ Մովսես եպիսկոպոս (Synodicon orientale): Նեստորականների ներկայությունը, քարոզը, մրցումն ու նվաճումներն առավել ևս պիտի լարեին տեղական ուժերը մոցա ընդդիմությանը և ամրակռեին այն տրամադրությունը, որ անցել էր Կիեստոսյան մաքառումների հնոցով:

Կորյունը հավատարիմ է այդ տրամադրության: Նրա գործը հակաստորական կնիք, նեստորական խորշանք ունի: Ասորական նպաստը գրերի գյուտում դիտմամբ սքողված է նրա գրչի տակ: Սուրբ Գրքի թարգմանությունը համարում է հունական բնագրից թե՛ նախնականը և թե՛ սրբագրածը Եզնիկի բերած հույն վավեր օրինակի վերա:

Ինչպես և մեկնելու լինենք Կորյունի դիրքը և հարակից խնդիրները, մի բան է հաստատում, որ Հայ եկեղեցու դավանաբանության կյուրեղյան

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 46:

խարիսխը ավանդ է Եփեսոսի ժողովից: Մաշթոց և նրա աշակերտները Ղևոնդ և թեաքար Կորյուն երևան գալով ընդհանուր եկեղեցական ասպարիզում անմիջական մասնակցություն են ունեցել ճշմարտության որոնումներին և հիմնարկել են հայ դավանաբանական շենքը: Սերունդների միշտ արթուն զգացումը, միանգամ ստացած ժառանգությունը պահելու անդրդվելի կորովը բացատրելու է և՛ նորանով, որ նա սրբագործված է եղել հայ լուսավորության ամուլների սրբազան աջով:

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՄԿՁԲՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մշակույթն իր բարձր իմաստով սկսվում է իրապես գրի և գրակամության շրջանից: Հայ գրի ծագումը հայտնի է և հայտնի թերևս, ավելի լայն շափով, քան հարևան ազգերի գրի պատմությունը, բայց և այնպես խոստովանելու է, որ շատ բան տակավին մութ է և շփոթ:

Անորոշ է նախ և առաջ տառերի գյուտի իսկական տարին: Կարիք չկա տնողելու հարցի պատմականը և թվելու միաժամի բանասերների կարծիքներն ու մեկնությունները: Ավելի շահական է քննել այն հիմնական աղբյուրը, որից բխում են եղած ենթադրությունները:

Հիմնական և միակ աղբյուրն են այն ժամանակագրական տեղեկությունները, որոնք գտնում ենք Կորյունի երկի վերջում: Ավելորդ չի լինի բերել ամբողջական այդ հատվածը.

«Եւ արդ լինի համար հաւատոց երանելոյն (այսինքն՝ Մաշտոցի) ամբ քառասուն եւ հինգ, եւ ի դպրութենէն Հայոց մինչեւ ցվախճան Սրբոյն ամբ երեսուն եւ հինգ, որք համարին այսպէս. թագաւորեալ Կրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց, եւ Յազկերտի ամս քսան եւ մի, եւ յառաջնունն ամի երկրորդ Յազկերտի որդոյ Վռամայ վախճանեցաւ երանելին:

Եւ արդ առնու համար սրբոց հաւատոց ի չորրորդում ամեն Կրման արքայի մինչեւ յառաջին ամեն երկրորդ Յազկերտի որդոյ Վռամայ, եւ դպրութեանն Հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»¹:

Հաշիվը պարզ է: Մաշտոցի կրոնավորության տարուց մինչև իր մահը հաշվում է 45 տարի և տառերի գյուտից մինչև դարձյալ նրա մահը՝ 35 տարի: Այլ և 45 տարին ձգվում է Կրմանի չորրորդ տարուց մինչև Հազկերտ II-ի առաջին տարին, իսկ 35 տարին բռնում է Հազկերտ I-ի ութերորդ տարուց մինչև Հազկերտ II-ի առաջին տարին:

Դժբախտաբար, պարսից թագավորների գահակալության տարիները հայտնի չեն ցանկալի ստուգությամբ, այլ միայն մերձավոր: Հազկերտ II-ի առաջին տարին համարվում է 438-439 թթ., հավանորեն սկսած պարսկական նոր տարուց մինչև նոր տարի ըստ շարժական տոմարի: Մաշթոց մեռել է մեհեկանի 13-ին, որ ընկնում է 439 թվի մարտ ամսին: Եթե Մաշթոց կրոնավորել է 45 տարի առաջ իր մահվանից, ասել է, թե կրոնավորել է

¹ Կորյուն, Վենետիկ, 1894, էջ 48:

(438/439-45) = 393/394 թթ.: Տառերի գյուտը 35 տարի առաջ՝ կգա (438/439-35) = 403/404 թ.: Կարելի է հավանական համարել 393 և 403 թվերը, քանի որ հետևյալ 394 և 404 տարիներ հաշվում են մինչև մարտ:

Կորյունի մյուս վկայությամբ 393 թիվը համապատասխանում է Վռամ արքայի չորրորդ տարուն: Ասել է, թե Կրմանի առաջին տարին 389 թիվն է: Կորյուն, հետևապես, մի տարի ուշ է դնում նրա գահակալությունը:

Կրոնավորության 45 տարիները ընդգրկում են Դիսմոնի վեց տարին և Հազկերտի 21, այլ և Վռամի 18, որ պակասում է բնագրում: Նախ Դիսմոնայ անունը ուղղելու է Կրմանայ, որ սխալ ընթերցման արդյունք է: Բանասերներին շատերը սխալ են ըմբռնում Կորյունի բնագիրը, կարծելով, որ նա Կրմանին տալիս է 6 տարի թագավորություն: Մինչդեռ վեց տարին միայն այն տարիներն են, որ մտնում են կրոնավորության շրջանը: Իսկ որովհետև վերջինս սկսվում է նրա թագավորության չորրորդ տարուց, ասել է, թե Կորյուն համարում է (4-6) 10 տարի թագավորություն. իրականին Վռամ թագավորել է 11 տարի: Այս սխալն է պատճառը, որ Կորյուն Վռամի չորրորդ տարին հաշվում է 393 թ., այն ինչ ուղիղն է 392 թ.:

Բացի Կրման-Դիսմոնի 6 տարուց, կրոնավորության շրջանն ընդգրկում է Հազկերտի 21 տարին և Վռամի 18, որովհետև ստացվում է (6+21+18=) 45 տարի: Կրկնում ենք, Կորյունի բնագրում բաց է թողած Վռամի անունը և տարիները: Վռամ գահակալել է Հազկերտ I-ից հետո՝ 420-438 թթ. և թողել է գահը Հազկերտ II-ին:

Կորյուն, այսպիսով, մի տարի պակաս է հաշվվում: Եթե ստույգ է, որ Մաշթոց կրոնավորել է Կրմանի չորրորդ տարին, ապա կրոնավորության տևողությունը պետք է համարել 46 տարի և ոչ 45՝ 392-438 թթ.:

Իսկ եթե ավելի արժանահավատ է 45 թիվը, ապա կրոնավորության սկիզբը դնելու է Կրմանի հինգերորդ տարին և ոչ չորրորդ:

Ինչ վերաբերում է տառերի գյուտի տարեթվին, երկու տեղեկությունները միմյանց չեն բռնում: Եթե իրավ է, որ գյուտը տեղի է ունեցել 35 տարի նախքան Մաշթոցի մահը, այսինքն՝ 403 թվին, ապա սխալ է մյուս վկայությունը, թե՛ գյուտը դիպավ Հազկերտի ութերորդ տարուն: Հազկերտի գահակալության առաջին տարին և 400 թվականը, որով ութերորդ տարին կգա 407 թվականին և ոչ սպասելի 403 թվին: Հակասությունը հարթելու համար մի քանի բանասերներ այն միտքն են հայտնել, թե Կորյուն Հազկերտի թագավորությունը սկսված է համարում 396 թվից և որպես թե հույն մատենագիր Ագաթիաս համերաշխ է այս կետում Կորյունի հետ¹: Կամայական ենթադրություն է, և Ագաթիասի կոչումը անհիմն է: Ուրիշ մի բանասեր

¹ Է. Դյուրրին և Մա. Մալխասյանց, տես Ասողիկի ծանոթագրությունը (Ասողիկ, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 339, ծան. 65):

վերջերս աշխատել է կնճիռը քավել, կարծելով, որ Կորյուն Կրմանին տալիս է 6 տարի թագավորություն մինչև 396 թիվը, և մնացած տարիները հաշվում է որպես թե Հազկերտի վրա¹: Այս կարծիքը հիմնված է բնագրի թյուր հասկացողության վրա: Տեսանք, որ Կորյուն Կրմանին հատկացնում է ոչ թե վեց տարի, ինչպես ամփոռձ ընթերցողը կարող է կարծել, այլ 4-6 տարի: Դժվար է հաշտեցնել անհաշտելին, այլապես քան ժխտելով երկու վկայություններից մեկն ու մեկը: Հավանորեն «ութերորդ» տարին սխալ ընթերցումն է:

2

Այսպես Մաշթոցի քահանայությունը վերաբերում է 392 թ., իսկ տառերի գյուտը 403 թ., համաձայն այն ժամանակագրական հատվածի շիտակ հասկացողության, որ գետեղված է Կորյունի երկի վերջը:

Արդյոք կարելի² է հավատ ընծայել այս թվերին. ահա մի կարևոր հարց, որ ներկա հոդվածի բուն նյութն է:

Արդեն առիթ եմ ունեցել քննելու այն թանկագին տեղեկությունը, որ պահել է մեզ Փոտ հռչակավոր պատրիարքը: Իր «Գրադարանում» [նա] հիշում է հակիրճ բովանդակությունն այն թղթի, որ ուղղված է եղել Թեոդորոս Մոպսուեստացու կողմից մի հայ քորեպիսկոպոսի, որի անունը կարդացվում է Մաստուրիոս: Այս խորթ անունը սրբագրել ենք Մաստոց, ընդունելով, որ խոսքը մեր Մաշթոցի մասին է: Ինչպես կարելի է տեսնել թղթի վերնագրից, Թեոդորոս Մոպսուեստացին գրել է այն ժամանակ, երբ ինքը տակավին երեց էր, և Մաշթոցը՝ քորեպիսկոպոս²:

Այդ Թեոդորոսի քահանայությունն ընկնում է 383-392 տարիները: Այս միջոցին է գրված թուղթը, ուր Մաշթոցն քորեպիսկոպոս է կոչվում: Հետևապես Կորյունի հատվածի վկայությունը, թե Մաշթոց կրոնավորեց 392 թ.՝ չի արդարանում:

Թեոդորոսի թուղթը մի հայտնություն է, որ նոր լույս է սփռում Մաշթոցի կյանքի վերա, խախտելով թերևս մեր հավատը դեպի այն, ինչ որ ասում է ազգային ավանդությունը Կորյունի բերանով:

Սեզ թվում է, որ մեզ զբաղեցնող ժամանակագրական կտորը Կորյունի երկի հարագատ մասը չի կազմում, այլ հետո է ավելացրած (1): Հազկերտը կոչվում է այդ հատվածում Երկրորդ, որ մի ամբաստանություն է հատվածի դեմ: Կորյուն չէր կարող գործ ածել նման արտահայտություն, որովհետև Վ դարում բնավ ընդունված չէր որակել նույնանուն թագավորներին դասական

¹ Կորյուն, Վարք Մաշթոցի ուղղեալ և լուսարանեալ ի Գառնիկ Յնուգլեանէ, Երուսաղեմ, 1930՝ Գ. Յնուգլյանի մեկնությունները, էջ 75 և հտ.:

² Մանրամասնությունը տես Ն. Աղոնց, Մաշթոց և իր աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների, Վիեննա, 1925:

թվականներով, անվանելով՝ առաջին, երկրորդ և այլն: Այս սովորությունը VII դարուց կանուխ չէ: Որ արդարև Կորյունին խորթ է այս ասությունը, երևում է նրանից, որ իր բուն երկի մեջ հիշատակում է նույն Հազկերտին Ս. Սահակի մահվան առթիվ, սակայն առանց անվանելու նրան Երկրորդ Հազկերտ. «յառաջումն ամի Յազկերտի որդոյ Վռամայ»¹: Կորյուն գրեթե գյուտի ժամանակը նշանակում է Վռամշապուհի տարիներով: Դանիելյան գրեթե երևան եկան Վռամշապուհի հինգերորդ տարին, և Մաշքոց վերադարձավ Ասորիքից Հռոփանոսի կերտած տառերով նույն թագավորի վեցերորդ տարին: Ոչ մի տեղ չի հիշում պարսից թագավորներին: Խնդրական է դարձյալ, ինչո՞ւ Կորյուն այնքան կարևոր ժամանակագրական տեղեկությունը պետք է վերապահեր գետեղելու իր երկի վերջը, և այն էլ իր իսկական վերջաբանությունից հետո: Այս հակառակ է գրքի կառուցվածքին և տված տեղեկությունը համերաշխ չէ այն ժամանակագրական վկայության, որ գտնում ենք նրա երկի մեջ: Վռամշապուհի հինգերորդ թե վեցերորդ տարին, երբ գիրը գտնվեց բնավ չի համապատասխանում ո՛չ Հազկերտի (399-420) ութերորդ տարուն, և ո՛չ էլ 403 թվին, ինչպես ասված է վիճելի հատվածի մեջ: Այլուստ գիտենք, որ Վռամշապուհ գահ է բարձրացել Շապուհ [III] պարսից արքայի օրով², որ թագավորել է (383-388):

Կորյուն հավատացնում է, որ Դանիելյան գրեթե հայտնվեցին Վռամշապուհի հինգերորդ տարին: Երկու տարվա փորձը վեր հանեց նրանց թերությունը: Այնուհետև Մաշքոց ուղի ընկավ Ասորիք, այցելեց Եղեսիայի եպիսկոպոսին՝ Բաբիլասին, Ամիդի եպիսկոպոսին՝ Ակակիոսին, անցավ Սամոսատ և Հռոփանոսի օգնությամբ ձևակերպելով տառերը, վերադարձավ Նոր քաղաք՝ Վռամշապուհի վեցերորդ տարին: Դեռևս Մ. Չամչյանը նկատել է, որ անհետևողականություն կա տարեթվերի մեջ և առաջարկել է ուղղել վեցերորդ տարին տասնվեցերորդ: Սակայն խնդիրն այդ չէ:

¹ Կորյուն, էջ 41: Ղազար Փարպեցին, որ հիշում է Կորյունին, ունի համապատասխան տեղում՝ «ի սկզբան ամին երկրորդի Յազկերտի, որդոյ Վռամայ» (նույնը կրկնում է և Մովսես Խորենացին՝ Գիրք Գ, գլ. 67՝ «Մինչև ցսկիզբն ամին երկրորդի Յազկերտի»): Փարպեցին կարծես թե հասկանում է «ամին երկրորդի» և ոչ թե «երկրորդի Յազկերտի»: Ամեն պարագային երևում է, որ Փարպեցին ծանոթ է վիճելի հատվածին. զարմանալի է, որ անտեսել է Կորյունի «յառաջումն ամի Յազկերտի» հարազատ թվականը: Այս կիներ մի գորեղ փաստ մեր կարծիքի դեմ, այսինքն՝ որ վիճելի կտորը հետամուտ չէ, այլ պատկանում է բուն երկին և այսպես է եղել Փարպեցու օրինակում: Կորյունի դրությունը սրանով ավելի վատթարանում է և ոչ թե բարվոքում, որովհետև վերջին կտորը անհարազատ համարելով ուզում էինք փրկել մեր հեղինակին հակասությունից: Սակայն պետք է հիշել, որ Փարպեցու առաջին դրվագը վիրավոր տեղեր շատ ունի և կարոտ է առանձնակի բնութայան:

² Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Տփղիս, 1904, էջ 13:

Բարիլասը Եղեսիայի հայտնի եպիսկոպոս Ռարուլաս կամ Ռարիլասն է: Սա վարել է իր աթոռը 412-435 թթ., Ամիդի եպիսկոպոս Ակակիոսը աթոռի վրա էր 420 թ.¹: Եթե Մաշթոց իրոք այցելել է այս հայրերին, ապա նրա ճանապարհորդությունը և հետևաբար նշանագրերի գյուտը չէր կարող տեղի ունենալ առաջ, քան 412-420 թվականները, մինչդեռ տեսանք, որ նույն Կորյունը այն հատվածում, որի հարազատությունը ժխտելի ենք համարում, գրերի գյուտը դնում է 403 թվին:

Արդ՝ ի՞նչ են նշանակում այս անհարթությունները: Գրերի գյուտի պատմությունը եղծված է դիտավորյալ կերպով, թերևս նույն Կորյունի ձեռքով: Երբեք չենք կարողացել ըմբռնել այն կցկտուր խոսքերը, որոնք Կորյունը ուղղում է Դանիելյան կոչված գրերի հասցեին: Հայ գիր է եղել, հետո մոռացության տրվել և պատահաբար պահվել ոմն ասորի եպիսկոպոսի մոտ: Ավելի քան տարօրինակ երևույթ է և անհավատալի: Ինչպե՞ս է պատահել, որ գործածության մեջ եղած գրից և ոչ մի ձեռագիր չէր մնացել ընդարձակ Հայաստանում և մի ասորի եպիսկոպոսի էր վիճակվել կորուստից փրկել այդ թանկագին գանձը:

3

Թվում է, որ իսկական որոնումները գրերի շուրջը սկսվում են Դանիելյան գրերից: Իրական գյուտն այդ է և շատ կանուխ, քան Կորյունն է փորձում ներկայացնել: Մաշթոց այդ գյուտն արել է Թեոդորոս Մոպսուեստացու քահանայության տարիները՝ 383-392 թթ. ժամանակ, երբ Հայաստանը տակավին բաժանված չէր երկու պետությունների մեջ: Մաշթոցի գլխավոր աշխատակիցները ծագում են Եկեղեցաց, Պաղին, Խորձեան և Տարոն գավառներից, այն հողերից, որոնք Բյուզանդիային անցան բաժանումից հետո:

Թեոդորոսի փայլուն անունը ապագայում մտնանում է շնորհիվ Եփեսոսյան դավանաբանական վեճերի: Եկեղեցու հայրերը գտնում են, որ Թեոդորոսի ուսմունքը Նեստորական երանգ ունի: Այս գաղտնիքը մերկացնողը ոչ այլ որ է, եթե ոչ նույն Ռարուլասը, Եղեսիայի եպիսկոպոսը: Նա է, որ առաջին անգամ ձայն է բարձրացնում Թեոդորոսի դեմ և հայտարարում, որ Նեստորի բուն ուսուցիչը նա է՝ Թեոդորոսը:

Մոպսուեստացի եպիսկոպոսը այլևս հրապույր չուներ հայերի համար: Մինչև իսկ խորշելի էր որպես կասկածելի վարդապետ, որպես հերձվածող: Պետք էր մոռանալ, սքողել այն մպաստը, որ նա բերել էր գրերի գյուտին և նրա բարեկամությունն ու թոթակցությունը Մաշթոցի հետ: Եվ ահա ոչ միայն

¹ Տե՛ս վերև հիշած աշխատությունս:

հետ է մղվում նրա անուրը, այլև գործը վերագրվում է Ռաբուլաս և Ակակիոս ուղղադավան հայրերին և ոչ նեստորամիտ Թեոդորոսին:

Այսպես հասարակաց կարծիքի ազդեցության տակ հեղեղվում է պատմությունը: Տուժում է բնականորեն ստույգ ժամանակագրությունը՝ տեղի տալով հակասություններին:

Թաղված ճշմարտության հետքերը մնացել են Կորյունի երկի մեջ. «Յայնժամ ժամանակի բերեալ երեւեցան Հայաստան աշխարհին գիրք սուտապատումք, ընդունայնախօս ւաւանդութիւնք առն ուրեմն Հռոմի որում Թեոդիոս անուն (կարդա՛ Թեոդորոս): Վասն որոյ սիւնհոդոսական հայրապետացն եկեղեցեացն սրբոց նշանակեալ ազգ առնէին ճշմարտահաւատ փառատրչացն Սահակայ և Մաշթոցի: Եւ նոցա ճշմարտասէր փութով զայն ի միջոյ դարձեալ աշխարհահալած արտաքոյ իրեանց մերժեցին, զի մի ի լուսաւոր վարդապետութիւնն ծուխ ինչ սատանայական յարիցէ»¹:

Օրվա ցավը Նեստորիոսն էր և «սատանայական ծուխը» նրանից էր ծավալվում: Բայց և այնպես նրա մասին խոսք չկա, այլ Թեոդորոսի: Ակներև է, որ Թեոդորոսի մոտ ծանոթ է եղել հայ շրջանակներում և վայելել հատուկ հեղինակություն և նրա «սուտապատում» գրքերն էլ տարածված են եղել: Ինչն՞վ է բացատրելու այս գերակշիռ մեծարանքը: Անշուշտ նրանով, որ Մաշթոցին նպաստել է իր գրական ջանքերի մեջ: Թեոդորոսի անունը ջնջել գրերի պատմությունից, նշանակում է չորացնել կենդանի ծառը: Արդարև, գրի պատմությունը այնպես, ինչպես ավանդում է Կորյուն, խիստ անբավարար է: Երկը վերաբերում է առավել Մաշթոցի քարոզչության պատմության, քան սքանչելի գյուտին: Ճարտասանական մանվածապատմի նախադասություն կա միայն, որ նայում է իսկական նյութին, բայց այն էլ դժբախտաբար թաղում է իր խրթնության մեջ գյուտի էությունը:

Շղեսիայում, ուրեմն, Ռաբուլասի քաղաքում, Մաշթոց անձնատուր է լինում «աղօթքի, տքնութեան և արտասուայից պաղատանքի»: Հետևանքը՝ նշանագրերի հայտնությունը. «Որում պարգեւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ. հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ և սքանչելի՝ սուրբ աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին: Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ անուանեալ և կարգեալ, յօրինէր սիողոբայիք և կապօք»²:

Այնուհետև իջնում է Սամոսատ և Հռոփանոս ո՞նց դպիր «զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն՝ զնքբազոյնսն զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զրկնաւորն, միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ, ի թարգմանութիւն դառնային...»³:

¹ Կորյուն, էջ 40-41:

² Անդ, էջ 19-20:

³ Անդ, էջ 20:

Ահա այս երկու նախադասությունն է, որ կլանում է իր մեջ գյուտի գաղտնիքը, մթին նախադասություն ոչ միայն մեզ համար, այլ հավանորեն և իրեն՝ հեղինակի:

Փարպեցին բնավ չի հիշատակում Մաշթոցի ճանապարհորդությունը և որոնումները: Նա բավականանում է միմիայն դանիելյան գրերով: Նա Մաշթոցին հատուկ ուշադրություն չի ընծայում և գրերի գյուտը նրան չի վերագրում: Ս. Գրքի թարգմանությունն էլ համարում է գործ Ս. Սահակի և ոչ Մաշթոցի, որի տկարությունը հունարենում չի թագցնում¹:

Ի՞նչ էին ներկայացնում դանիելյան գրերը:

Մինչև վերջին ժամանակներս ընդունված էր գիտության մեջ, որ այն այբուբենը, որով հասած է մեզ Իրանի սրբազան գիրքը՝ Ավեստան, մշակված է Քրիստոսի VI դարում: Ներկայումս մասնագետները եկել են այն եզրակացության, որ Ավեստայի գրերն ավելի հին են, և հորինված Շապուհ Երկայնակյացի [309-379] օրով՝ IV դարու կեսերին:

Ավեստայի այբուբենը շատ ճոխ է հնչյուններով և համապատասխան գրերով: Նա ամփոփում է գրեթե բոլոր մեր տառերը, բացի երեք գրից, որ են՝ ծ, ձ, ց: Հետևապես նոր գյուտի պետք չկար, եթե հարևան ազգերը ցանկանային ազգային գիր ունենալ: Բավական էր ընդօրինակել Ավեստայի գրերը: Արդարև, հայ գրերը կրում են Ավեստայի այբուբենի զգալի ազդեցությունը:

Ավեստայի այբուբենը մշակված է պահլավիկ գրերից: Այս գրերը թվով քիչ էին և միևնույն տառը քանի մի հնչյուն ուներ: Գրության ձևն էլ շատ բարդ էր, խառն աստրականի: Դանիելի մոտ գտնված գրերը կարող էին լինել կամ պահլավիկ գրերը և կամ նորամշակ ավեստական տառերը: Մաշթոցի ջանքը ուրիշ բան չէր, քան հայացնել օտար տառերը, ազգային տարազ տալ: Հռոփանոսը, որպես քաջ դպիր, հանձն է առել այդ գործը և ձևակերպել է հայ տառերը ըստ կաղապարի Ավեստայի այբուբենի: Դանիել Ասորի եպիսկոպոսը կարող էր իր մոտ ունենալ, ծանոթ լինել Ավեստայի այբուբենին: Նույնը կարելի է ասել և Թեոդորոս Մոպսուեստացու նկատմամբ:

Այն թուրքը, որ Թեոդորոսը գրել է Մաշթոցին պարունակում է իմիջիայոց Ջրաղաշտի ուսմունքը, կամ նրա հերքումը: Հավանական է, որ այդ թուրքը օգտագործած լինի Եզնիկ իր «Եղծ աղանդոց» երկի համապատասխան բաժնում: Ամեն պարագային կասկածել չի կարելի, որ Մոպսուեստացի եպիսկոպոսը տեղյակ էր իրանական գործերին, և անշուշտ, ծանոթ նաև Ավեստայի նոր հրատարակության: Նրա թուրքը 383-392 ժամանա-

---

¹ Այդ իսկ պատճառով Փարպեցու կոչումը Կորյունին կասկած է հարուցում: Արդյո՞ք իր գրչին է պատկանում, թե հետամուտ միջարկություն է:

կամիջոցից է, ինչպես վերև հիշեցինք: Հավանական է հայ գրերի մշակումը ևս դնել այդ շրջանում:

Հայ գրերի ծագումը մեր լուսաբանությամբ այնքան դժվարին չէր, որպեսզի Վերին աջի միջամտությունը տեսնվեր: Այն ինչ որ կազմում է Ս. Մաշթոցի և Ս. Սահակի փառքը, Սուրբ Գրքի թարգմանությունն է, որով հիմը դրվեց՝ և հաստատուն և փայլուն հիմ, հայ լուսավորության, հայ գրականության: Գիրը կարող էր ավելի առաջ գոյություն ունենալ: Թարգմանիչների մերձավոր սերունդը շատ լավ է հասկացել Ս. Գրքի թարգմանության արժեքը և նրա հետ է կապել նաև տառերի գյուտը:

Հետազոտությունս բնավ նպատակ չունի լուծել այսքան կնճռոտ խնդիրներ, նպատակն ավելի համեստ է՝ վեր հանել դժվարությունները, և գծել ուսումնասիրության շավիղը:

ՀԱՅԱՑԱԾ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉԸ ԵՎ ԱՆՈՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայացած Աստվածաշունչը, որուն հազար հինգհարյուրամյակը կտոնենք (1), տարեկից է լատին թարգմանության, որ ծանոթ է Վուլկաթա անունով: Արդարև՝ 392 թվին է, որ Ս. Հերոնիմոս որոշեց լատիներենի թարգմանել Հին Կտակարանի երրայեցերեն բնագիրը և իր այդ աշխատությունն ավարտեց 405 թվին: Ճիշտ նույն միջոցին է, որ Ս. Սահակ և Ս. Մաշթոց կատարեցին իրենց անմահ գործը: Մաշթոցի հետազոտությունները՝ հայ այբուբենն ստեղծելու համար, 392 թվին սկսված, ավարտեցան 405 թվին. այս թվականին, ոչ միայն տառերը պատրաստ էին, այլև Սուրբ Գիրքը, գեթ մասամբ, թարգմանված էր արդեն:

Անոնք, որ Աստվածաշունչը հայացնելու ազնիվ աշխատանքն ստանձնած էին, չէին կրնար երևակայել, որ իրենց գործին տարեդարձը օր մը պիտի տոնվեր պանդխտության մեջ, լատին մշակույթի հեռավոր հողին վրա, ուր առաջին հայ մը եկած է այն դարուն, իսկ երբ լատին թարգմանությունը կկատարվեր, *Arbandus* (Երվանդ) անունով մեկը, որ իբր նահանգապետ Գալլիան կառավարեց 464-են-469 թիվը: Քմահան դիպվածը՝ այսպես մեզ կդնե տարեդարձներու եռյակի մը առջև՝ տարեդարձը հայ Աստվածաշունչին, լատին Աստվածաշունչին և հայոցս այս երկրին մեջ բնակիլ սկսելուն:

Վուլկաթան լատին երկիրներուն համար շունեցավ այն կարևորությունը, զոր հայ Աստվածաշունչն ունեցավ հայ ժողովուրդին համար: Լատին գրականությունը շատոնց ի վեր գոյություն ուներ, երբ Վուլկաթան երևցավ, մինչդեռ հայ Աստվածաշունչը սկզբնավորությունը եղավ հայ գրականության, սկզբնավորությունը մոր թվականի մը, ուր հայ ժողովուրդը, առաջին անգամ ըլլալով՝ գրիչ ի ձեռին իր տեղը կուգա գրավել լուսավորյալ մարդկության մեջ:

Հայ Աստվածաշունչը ազատեց հայությունը իրանական աշխարհին մեջ ճուլվելու վտանգեն: Ամրացուց քրիստոնեությունը Հայաստանի մեջ, և խաչին ճառագայթները հակադրեց հարձակողական մագդեգականության կրակին: Հայաստան վերջնականապես փոխվեցավ էականորեն քրիստոնյա դաշտի մը և այլևս այդպես մնաց դարերու ընթացքին:

Երկրին բարոյական ու մտավորական վերականգնումը բնականաբար

արքնցուց ճշմարիտ ազգային գիտակցությունը: Պետք չէ մոռնալ, թե հայ Աստվածաշունչը երևցավ Բյուզանդիոնի և Պարսկաստանի միջև Հայաստանի բաժանումեն անմիջապես հետո, որուն հետևեցավ քիչ հետո Հայաստանի թագավորության անդարմանելի կործանումը: Այնուհետև գոյություն ունեցան երկու Հայաստաններ, մին՝ բյուզանդական, մյուսը՝ պարսկական, ազգային մարմնի մը երկու հատվածները, որոնց յուրաքանչյուրը դեպ ի տարբեր ճակատագիր մը կդիմեր:

Հայոց պատմական կյանքը պարզվեցավ երկու տարամետ ուղղություններով, զոր կարելի է կերպով մը նկատել իբր աստվածաշնչական ոգվոյն երկու այլազան արտահայտություններ:

Կ'ուզեի քանի մը խոսքով անդրադառնալ այս կրկնակ հոսանքին վրա, հանել է ամառ ատկից հետևություն մը, որ կրնա մեզի օգտակար ըլլալ: Պարսկական Հայաստանը եղավ վառարանը ազգային մշակույթին: Նորածին գրականության հիմնադիրները սքանչելի կերպով անոր ծառայեցին: Թարգմանությանը, այն գրական ու պատմական հրաշակերտին, որ է Սուրբ Գիրքը, հետևեցավ կամ ընկերացավ հայացումը դարուն նշանավոր արտադրություններն ամբողջ շարքի մը, ինչպես Հովհան Ռսկեֆերանի, Բարսեղ Կեսարացիի, Եփրեմի, Ափրաադի (Զգոն) գործերու, Եվսեբիոսի «Քրոնիկոնին» և «Եկեղեցական պատմության»:

Եվ ահա՛ նախախայրիքը ինքնուրույն ստեղծագործության մը՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վարքը, Հայաստանի քրիստոնյա թագավորներու պատմությունը, հայ դպրության հոր՝ Մաշթոցի վարքը, կամքի ազատության մասին հնարամիտ տեսություն մը, որուն կ'ընկերանա հերքումը քրիստոնեական վարդապետության հակառակ այլասեռ աղանդներու: Այս այնքան հուզիչ մտավորական զարթումը պիտի ընդմիշտ պահե, ինչպես երջանիկ մանկություն մը, իր հրապույրն ու թարմությունը գրական ամառին ներշնչման, և հաջորդ սերունդին կողմն պիտի համարվի իբր ոսկեդարը հայ դպրությանց:

Հոգեկան այսպիսի ծաղկափթթումի մը հանդեպ, պարսիկ իշխանությունները պետք էր ընտրություն մը ընեին երկու քաղաքականության միջև, զոր կը թելադրեին բանիմաց խորհրդականներ՝ կամ բռնաբարել քրիստոնեությունը և կամ զայն բյուզանդական քաղաքականությունն հեռու պահել, ինչ որ փորձվեցավ:

Հայերը ատկից օգտվեցան՝ ընդմիշտ ապահովելու համար Հայ Եկեղեցվո բացարձակ անկախությունը և անոր ազգային նկարագիրը վարչական և վարդապետական (*dogmatique*) տեսակետով:

Եկեղեցին այդ թվականին ոչ միայն պահապանն էր կրոնական գիտակցության, այլև կընդգրկեր մարդկային մտքի բոլոր արտահայ-

տությունները: Ազգային եկեղեցի մը ունենալ կնշանակեր ունենալ սեփական մշակույթ, ինքնահատուկ լեզու, գրականություն, արվեստ, մեկ խոսքով՝ ամեն ինչ, որ կրնորոշէ ազգի մը հոգեկան կյանքը:

Հայաստանյայց Եկեղեցիին ազգային գիծը՝ իր ավատական կառուցվածքին մեջ կկայանա: Երբեմնի Հայաստանը կներկայացներ երկիր մը՝ մեծ ու պզտիկ քանի մը տասնյակ տանուտերությանց ցանցով մը ծածկված:

Եկեղեցին կազմակերպվեցավ քաղաքական քարտեսին հարմարվելով, հոգեկան իշխանությունը կտոր-կտոր եղավ ու գլխավոր նախարարությանց միջև բաժնվեցավ: Ամեն մեկ իշխան կհավակներ ունենալ եպիսկոպոս մը, հոգևոր պետ մը՝ իր կալվածին համար. բոլոր եպիսկոպոսները քացահայտորեն ստորադասված էին Եկեղեցվո գերագույն պետին, ինչպես և իշխաններն իրենք իսկ կճանաչեին գերագահությունը հայ, պարսիկ կամ արաբ թագավորներուն: Հայաստանին անձանոթ մնացած է նվիրապետական համրիչը մետրոպոլիտներու, ինքնավար կամ ինքնագլուխ արքեպիսկոպոսներու:

Եկեղեցին, ավատական ռեժիմին հետ նույնացած, անոր առավելություններն ու պակասությունները կյուրացներ: Այսուհանդերձ՝ աշխարհական և հոգևոր իշխանությանց միջև ընդհարումները հաճախադեպ չէին, ոչ ալ ծանր: Համերաշխությունը կհայտնվեր մանավանդ արտաքին վտանգի պահուն: Նախարարները եկեղեցական ժողովներուն կմասնակցեին նույնքան իրավունքով, որքան եպիսկոպոսները, և այս վերջինները նախարարներուն կողքին կկենային քաղաքական խռովությանց միջոցին:

Ատոնք երկու սատարներ են, որ կանգուն պահած են պատիվն այդ երկրին, հմայքն այդ ժողովուրդին, որ, նույնիսկ այն շրջաններուն ուր կեղեքված էր, երբեք չէ կորսնցուցած իր արժանապատվության գիտակցությունը և պատրաստ էր՝ իր քաջարի պետերու առաջին կոչին՝ կռվի երթալու: Պետք է կարդալ հայ պատմագիրները, գաղափար կազմելու համար այն վստահության վրա, զոր կներշնչվեին իր իշխանները, այն հիացման վրա, զոր առաջ կբերեր անոնց քաջությունը:

Արքայական գահուն անկումեն հետո, Հայաստան կունենա շրջաններ խռովությանց և հեղափոխությանց, որ հաջորդաբար կպայթին, քանի մը տասնյակ տարիներով իրարմե՛ գատված, մինչև այն վայրկյանն ուր օտար լուծը թոթափվեցավ:

IX դարու վերջերեն իսկ սկսյալ, կտեսնվին շարք մը իշխանապետություններ, որ մեկը մյուսին ետևեն ոտքի կկանգնին, և որոնց ոմանք թագավորություն անունը կկրեն: X դարուն, ատոնց թիվը տասներկուքի չափ էր, և ատոնք ինքզինքնին այնքան անկախ կզգային, որ առանձին հա-

րաբերություններ կհաստատեին Բյուզանդիոնի հետ: Կոստանդին Ծիրանածին, հայազգի Վասիլի բռնը, ատոնց անուններն ու տիտղոսները մեզի պահած է՝ ըստ «Կայսերական արքունիքի ղեկավանագրքին»:

Հայ եկեղեցին ալ ունեցավ իր նեղության օրերը: Հույն ուղղափառությունը՝ կայսրության ուժերուն վրա կրթնած, որևէ առիթ չէր փախցնել վերսկսելու համար իր հարձակումները Հայ եկեղեցիի անկախության դեմ:

Այս վերջինը ուժգնորեն պաշտպանեց ինքզինքը և պահպանեց իր ավանդությունները, վարդապետությունները (dogme), ծեսերը և ամեն ինչ որ ազգային անհատականությունը կկազմե: Մեկե ավելի անգամներ, իր հնուտ վարդապետներն ու համբավվոր աստվածաբանները մայրաքաղաք կանչվեցան, ու հոն կայսերական ժողովին առջև հայկական դատը պաշտպանեցին: Ո՛չ հրապուրիչ առաջարկներ, ո՛չ սպառնալիքներ կարող եղան անոնց համոզուել խախտել կամ անոնց քաջությունը թուլցնել:

Հայ եկեղեցիին պարծանքն է՝ ամեն տեսակ հալածանք կրած ըլլալը պաշտպանելու համար ինչ որ կնկատել իր հայրերեն իրեն թողված միլիարկան և անբռնաբարելի ժառանգություն մը:

Այդպիսի դիմացկունության մը և անոր պարտադրած զոհաբերությանց արդյունքը եղավ ծաղկումը, եկեղեցիին ծոցին մեջ, գրականության մը և արվեստի մը, որ հայոց կվերապահեն պատվավոր տեղ մը քաղաքակիրթ Արևելքին մեջ. ճոխ ու այլազան գրականությունը, պատմական, աստվածաբանական, վարդապետական, իմաստասիրական, և արվեստը, մանավանդ ճարտարապետությունը, կազմության մեջ ինքնատիպ և գործադրության մեջ ազնիվ:

Մեկ խոսքով, Հայաստան իր ճիգերը պսակեց քաղաքականությամբ մը որ ծաղկեցավ վերոհիշյալ տասներկու իշխանապետությանց մեջ և որ կրնա Բագրատունյաց կոչվիլ՝ կարևորագույն թագավորության անունով: Անի քաղաքը, վառարան այդ քաղաքակրթության, իր վեհափառ ավերակներով այդ շիջած քաղաքակրթության շքեղությունը կվայելե:

Այսպես եղավ բնաշրջությունը արևելյան կամ պարսկա-արաբական Հայաստանին: Բայց Բյուզանդական Հայաստանը ի՞նչ կներկայացնե մույն ժամանակաշրջանին:

Աստվածաշունչի թարգմանության միջոցին, Բյուզանդական Հայաստանը մասնակցեցավ այդ գրական շարժման. Մաշթոցի գլխավոր աշխատակիցները Բյուզանդական Հայաստանեն էին, այսինքն՝ Եկեղեաց գավառեն, Դերջանեն, Խորձեանեն, Պաղինականեն և Տարոնեն. Մաշթոց ինքն իսկ Տարոնեն էր: Հունարենը հայտնապես ավելի ըմտանի էր այդ շրջաններուն մեջ, Հայաստանի բաժանումեն իսկ առաջ, բյուզանդական

երկիրներու դրացնության պատճառով: Այդ տեղվանքի թարգմանիչներն ուրեմն ավելի լավ պատրաստված պիտի գտնվեին:

Ատեն մը ետքը, Բյուզանդական Հայաստանը կթվի այլևս չհետաքրքրվիլ սահմանին մյուս կողմն անցած-դարձածով: Անիկա հոգածու չերևար ազգային հարցերուն հանդեպ, ինչ ալ ըլլան անոնք: Ան ոչ մեկ հեղինակ տվավ հայ գրականության, ոչ ալ որևէ կրոնավոր՝ կաթողիկոսական աթոռը գրավելու արժանի:

Բյուզանդիոն, Հուստինիանոս [I-ի] օրերն իսկ, կձգտեր Հայաստանի այդ մասն իրեն կապելու և հայերը կայսրութեան կյանքին ու շահերուն շրջանակին մեջ միախառնելու: Ավատական կազմակերպութիւնը կամաց-կամաց կործանեցաւ և երկրին իշխաններուն հրավեր եղավ իրենց կալվածները փոխանակելու արքունիքին և պետութեան մեջ պատվակալ պաշտոններու հետ: Գաղթականական հոսանք մը ատկից ծայր տվավ դեպի Բյուզանդիոն, մեկ դարն մյուսը ավելի ներուժ դառնալով: Ինչ ալ ըլլային այն պատճառները որ հայերը դեպի Բյուզանդիոն կմղեին, պետք է հաշվի դնել հրապուրը գոր կընծայեր Բյուզանդիոնն այդ թվականին, իբր կայսրութիւն մը տիեզերական նկարագիր զգեցած և աշխարհաքաղաքագիտական իդեալով մը ոգևորված:

Նոր Հռոմի մեծ հիմնադրին երազը լավ թարգմանված է իր բարեկամին՝ Կեսարիոն հմուտ եպիսկոպոսին, ձեռքով (2): Հեթանոս աշխարհը, ըստ իրեն, ենթարկված էր զանազան իշխանութեանց. ատկից առաջ կուզային թշնամութիւնը, ստրկութիւնը, ամեն կերպ ցավեր: Պատմաբանները ջանացած են ատոր պատճառները գտնել: Ստույգ է՝ վերջապես, թե այս բոլորը արդյունքն է բազմաստվածութեան մոլոր ոգիին: Անմիջապես որ Քրիստոսի հավատքը հաղթանակե, այդ բոլոր ախտերը, դիվային արտաշնչումները, պետք է անհետանան, ու միևնույն ատեն կառավարութեան բաժանումը զանազան վեհապետներուն միջև վերջ պիտի գտնէ:

«Հիմա, որ միակ Աստված մը հռչակված է,- ըսավ ան,- միակ կայսրութիւն մը պետք է աշխարհը կառավարէ՝ Հռոմեացի կառավարութիւնը: Քրիստոնեական հավատքը և Հռոմեական կայսրութիւնը կկազմեն երկու ընձյուղ միևնույն ատեն բուսած՝ կարծես երկնային հրաշքով մը՝ մարդկութիւնը հովանավորելու համար: Գոյութիւն ունեցող բոլոր տերութիւնները՝ Սուրիոն, Ասիոն, Մակեդոնիոն, Եգիպտոսի, Արաբիոն, Պաղեստինի մեջ, այսուհետև միակ միութիւն մը պիտի կազմեն: Բովանդակ աշխարհը միակ ազգ մը պիտի դառնա, մարդկութիւնը պիտի համախմբվի իբր միակ ընտանիք մը՝ միակ մականի մը տակ, հելլեններու և բարբարոսներու միջև առանց որևէ խտրութեան»:

Ասիկա բարբոքյալ հոգիով վանականի մը երազը չէր: Նոր կայսրութիւնը

այդպիսի առաքելության մը կհավակներ արդարև ու կխորհեր զայն իրականացնել՝ քրիստոնեության հիմունքին վրա աշխարհաքաղաքացիական տերություն մը ստեղծելով: Բյուզանդիոնը ո՛չ Հռոմեական կայսրություն մը պիտի ըլլա, ո՛չ Հունական կայսրություն մը: Ան պիտի ձևացնէ լայն կազմակերպություն մը համաշխարհային բնույթով, զամազան ցեղերու և լեզուներու պատկանող ժողովուրդներու համագործակցության վրա հիմնված, առանց ազգային նախապաշարման:

Բյուզանդական Հայաստանը մին եղավ այն երկիրներեն, որոնք ինքզինքնին ի սպաս դրին այդ քրիստոնյա կայսրության: Փոքր Ասիո ժողովուրդներու մեջ, որոնցմէ կայսրությունը պիտի քաղեր իր կենդանի ուժերը, ոչ մեկը ավելի կամ նվազ որոշապէս սահմանված ազգային մարմին մը կներկայացներ, կամ ինչ-ինչ ավանդություններով ոգևորված կերևար, Կապադոկիա, Լյուդիա, Փռյուգիա, Գաղատիա, Պափլագոնիա, Պիսիդիա, Իսավրիա և ուրիշ շրջաններ շատոնց կորսնցուցած էին իրենց ազգային դիմագծությունը:

Այդ անվերապահ և կրավորական զանգվածին վրա կկանգներ գործուն ու ձեռներեց մտքով հույն տարրը: Հպարտ՝ անցյալով մը, որ մեկհատիկ է մարդկային պատմության մեջ, զինված լեզվով մը և մշակույթով մը, որ համաշխարհային դարձած էին հելլենիստական ժամանակաշրջանն միասին ի վեր, հույներն ունեին բոլոր առավելությունները կայսրության մեջ առաջին կարգն անցնելու համար:

Բայց բան մը կպակսեր իրենց՝ որպեսզի բոլորովին տեր դառնային Բյուզանդիոնին: Շատոնց ի վեր քաղաքարնակ դարձած, ճարտար-վեստական կյանքին վարժված, հույները կերևա, թե կորսնցուցած էին զենքի սերը: Ամեն պարագայի մեջ, իրենց զինվորական կարողությունները չէին հավասարիիր այն համբավին զոր ունեին գործունեության մյուս ճյուղերուն մեջ:

Արդեն իսկ, Հուստինիանոսի օրով, հռոմի զինվորները պարսավելու համար, զանոնք «հույն» կկոչէին, որպէս թե ոչ մեկ քաջ բան. ինչպէս կըսէ ժամանակին պատմիչը (3), կարենար ելլել այդ ցեղեն:

Հայերը պիտի լրացնէին ինչ որ կպակսեր հույներուն՝ տոկուն լեռնականներ, զորեղ ու հուժկու, օժտված տպավորիչ ֆիզիկականով մը, զենքերու գործածության մեջ քաջավարժ, անոնք ունեին հարկ եղած հատկությունները բանակը վարելու և զայն հաղթանակի առաջնորդելու համար: Իրոք ալ, Բյուզանդիոնի զինվորական հանճարը ծնունդով ու ծագմամբ հայ գորավարներով է ներկայացված:

Չինվորական կարողությունն է դարձյալ, որ գահուն բախտը կվճռեր, երբ ան խախտած էր: Ուստի և կտեսնենք, որ հայ ռազմիկները կփառասիրեն

կայսերական թագին տիրանալ ու կհասնին ատոր և մեկե ավելի անգամ տևական հարստություններ (dynastie) կհիմնեն:

Հիմա գիտենք, թե Հերակլիոս [610-641], Բյուզանդիոնի ամենեն նշանավոր կայսերեն մին, հայ էր, ծնած Թեոդոսուպոլիս, որ մեր օրով Էրզրում կկոչվի: Հարստությունը զոր ան հիմնեց, պետք է ուրեմն առաջին հայ հարստությունը նկատվի:

Մեծանուն արևելագետ Ա. Մեն-Մարթենը կկարծեր, թե Իսավրյան հարստության հիմնադիրը, Լևոն [III]-ը, նույնպես հայ էր ծագմամբ: Թեոփանես ժամանակագիրը շփոթած ըլլալու էր Գերմանիկեն, այժմ Մարաշ, որ Լևոնի ծննդավայրն է, Գերմանիկուպոլստ հետ, այժմ Էրմենեք, Իսավրիո մեջ, և սխալմամբ անոր տված ըլլալու էր Իսավրացի մականունը: Լևոն սկսավ պատկերամարտ քաղաքականությունը, իր փեսան էր Արտավազդ Հայը, և իր զարմիկը կկրեր Միսինաքիոս անունը, որ ոչ հունական է, ոչ սուրիական. ասոնք իրողություններ են, որ ուժ կուտան Մեն-Մարթենի հայտնած կարծիքին:

Իսավրացիներեն հետո, հայերն են միշտ, որ գերագույն իշխանությունը իրենց ձեռքը կպահեն: Միքայել [II] Թլվատ, աննշան ծագումով մարդ մը, սպանեց Լևոն [V] Հայագոհն, բայց հայերը իր կողմը քաշելու համար՝ խնամություն հաստատեց հզոր ընտանիքին հետ Մարինոսի, որ Մամիկոնյանց տոհմեն պատրիկ մըն էր: Մարինոսի դուստրը, գեղեցիկ Թեոդորան, զահուն վրա է, անոր շուրջ՝ իր հորեղբայրը Մանուել, ժամանակին առաջին զորավարը, իր երկու եղբայրները՝ Բարդաս (Վարդ) Կեսար և Պետրոնաս, իր փեսան՝ Կեսար Ալեքսիոս-Մուսելես (Մուշեղ), իր երկու քույրերուն ամուսինները, Արսաբեր (Արշավիր) և Կոստանդին Բարուցիկ, բոլորն ալ կկազմեն այն փայլուն դնքերը, որ կայսրության ճակատագիրը կվարեն:

Վերջապես կերևա Վասիլ, հիմնադիրը ամենեն փառավոր հարստության, որ Մակեդոնական կ'անվանվի և իրապես հայկական է, և որու տևողության միջոցին կայսրությունն իր զինվորական ու մշակութային մեծության գագաթնակետը բարձրացավ:

[Ֆրանսիացի պատմաբան Ալֆրեդ] Ռամբո, անվիճելի հեղինակություն, Վասիլի հարստության նվիրած իր մենագրության մեջ հաստատեց, թե հայերը X դարուն տեր դարձած էին կայսրության, թե ամեն տեղ հայեր միայն կտեսնվեին: Վասիլի հետ իրենց երևումն ըրին այն հզոր հայ ընտանիքները, ինչպես Լեկապենոս, Գուրգուաս (Գուրգեն) կամ Չմշկիկ, Փոկաս, Սկլիոնոս, որոնք իրենց հերոսական ծեսերով ստեղծեցին մեծ ղյուցազներգությունը, հավիտենական փառքը Բյուզանդիոնի:

Հոս տեղը չէ պարզելու երկար ու շարունակական շղթան հայ դնքերուն,

որ իրենց փայլով կլեցնեն կայսրության պատմությունը VI դարեն XII դարը, ոչ ալ գնահատելու այն անսահման ծառայությունները, զոր հայերը մատուցած են պետության՝ հանրային կյանքի բոլոր մարզերուն մեջ: Հիշեցնենք միայն, որ նույնիսկ IX դարու հեղինական գիտությանց և հեղին մշակույթի վերածնունդը հայոց գործն է: Վարդաս Կեսար Հայն է, որ հիմնեց առաջին համալսարանը Կոստանդնուպոլսի մեջ և զայն դրավ դեկավարությանը տակ Լևոն Իմաստասերի, որ ինք ալ հայ մըն էր, հռչակավոր, թե՛ իբր մաթեմատիկոս և թե՛ իբր հեղինագետ:

Լևոն եղբորորդին էր Հովհաննես Քերական պատկերամարտ պատրիարքին, ուսումնական անձ մը, որդի աստղաբաշխ Բագրատի, ուրեմն հայու մը:

Պատրիարքը ուներ եղբայր մը, որ կկոչվեր Արսաբեր (Արշավիր), որուն քաղաքամերձ պալատը ժամադրավայր եղավ գրական աշխարհին: Անշուշտ, այդ սալոնին մեջ է, որ կազմված է, ի միջի այլոց, համբավավոր Փոռը՝ Կ. Պլստ պատրիարք և պարծանք օրթոդոքս եկեղեցվո: Ան հայ էր իր մորը կողմն, որ էր Իրիմն, քույրը Արսաբեր հայազգի բարձր պաշտոնատարին, Թեոդորա կայսրուհվոյն քեռայրին:

Վերջապես VI դարեն XI դար, մինչև հայ հարստության վախճանը, հայերը փառավորապես ծառայած են կայսրության և զայն դարձուցած են քրիստոնեական քաղաքակրթության ախոյանն ընդդեմ մահմետականության:

«Առանց հայազգի Վասիլին,- կըսե հայտնի բյուզանդագետ մը (4),- իսլամությունը Եվրոպայի վրայեն պիտի անցնէր, քարոքանդ ընելով ամեն ինչ որ զայն այսօր Ելլադայի և Հռոմի դուստրը կկացուցանէ»:

«Առանց հայ գորավարներու, Բյուզանդիոն պիտի կործանվեր բարբարոսներու հարվածներուն տակ: Ծանր ըսպեններուն, հանկարծ երևան կուգար Հերակլ մը, Վասիլ մը, Չմշկիկ մը, Փոկաս մը, որ այդ հոգնած քաղաքակրթության նոր թարմություն մը կուտար, և այն ատեն կայսրությունը, այդ ծեր կինը,- ըստ բյուզանդացի պատմագրի մը բացատրության,- կերևար ինչպես մանկամարդ աղջիկ մը ոսկիով ու թանկագին քարերով զարդարված» (5):

XI դարուն մեջտեղը, մեծ փոփոխություն մը առաջ եկավ: Հայկական հարստությունը կշիջանի և բուռն հակազդեցություն մը կշղթայագերծվի հայերու դեմ: Ատիկա արդյունքն էր հույն ազգայնամոլության, գեշ նշանի մը տակ արթնցած և, որ պիտի խաթարեր դարավոր բարի ավանդությունները և պիտի դորդեր կայսրության շենքը: Այդ այնքան հրաշալիորեն պտղաբեր գործակցության անխուսափելի խզումը չուշացավ իր անդրադարձումն ունենալու կայսրության ճակատագրին վրա: Կայսրերը, որ իրարու

հաջորդեցին այն ատեն, անկարող և անարժան՝ Վասիլի ժառանգության, փոխանակ ջանալու դարմանումը գտնել հույներու և հայերու միջև ծագած աղետաբեր պառակտումին, բազմավնաս այդ ուղղությունն ընդգրկեցին, առանց գիտակցությունն ունենալու իրենց քաղաքականության ծանրակշիռ հետևանքներուն: Բյուզանդական իշխանությունները սկսան բուռն հարձակումներ գործել Հայ եկեղեցվո դեմ և անխղճորեն աշխատեցան կործանել հայ իշխանությունները՝ այն միջոցին, երբ սելճուքյան հրոսակները Հայկական բարձրավանդակն կմազեցեին:

Ատիկա ստիպեց հայերը Բյուզանդիոնին կռնակ դարձնելու, իրենք իրենց մեջ ամփոփվելու: Իրենց ճիգերը համախմբեցին՝ սեփական քաղաքական վառարան մը ստեղծելու համար:

Քաջ Փիլարտոսը, կյուրապաղատ, բարձր պաշտոնատար արքունիքին և նախկին սպասավոր սքովներու, այսինքն՝ ընդհանուր հրամանատար բյուզանդական բանակի, քիչ ժամանակի մեջ աջողեցավ իրեն համար կազմել ընդարձակ պետություն մը, որ Մելիտինեն կտարածվեր մինչև Անտիոք:

Ուրիշ հայ մը, որ նույնպես կայսրության ծառայողներն էր, Ռուբեն գորավարը, մինևույն ատեն քաշվեցավ Կիլիկիա, և Տավրոսի լեռներուն մեջ հիմնեց ավելի ամուր իշխանապետություն մը և հայկական մշակույթի նոր վառարան մը:

Հայերու խուժումը դեպի մայրաքաղաքը դադրեցավ: Բյուզանդիոն այլևս չտեսավ ժայթքիլն այդ աղբյուրին, որմն իր մեջ հոսած էին այնքան կենսական ուժեր և գոր ինքն իսկ ցամաքեցուցած էր: Կայսրության ծոցին մեջ հայ-հույն համերաշխության խզումը, կնշանակե այն թվականը, ուր Բյուզանդիոն սկսավ սահիլ դեպի անկում:

Կ. Պոլսո մեջ՝ Թոռնիկ հայազգի ընտանիքին վերջին անդամներն մին, Թեոդորոս Թոռնիկ, արդեն 1261 թվին կնախատեսեր, որ թուրքերը օր մը պիտի տիրանային Կ. Պոլսին և ամբողջ կայսրության:

Այս հակիրճ ընդհանուր տեսությունը կրնա ամփոփվիլ սապես. հայկական անցյալին որոշ մեկ ժամանակաշրջանին, ժամանակաշրջան, որ մեկն ավելի տեսակետներով նշանավոր է, կրկին հոսանք մը կտրեց անցավ հայկական պատմությունը, մին ազգային հողի վրա, մյուսը աշխարհաքաղաքացի ոստանին մեջ, մարդկության ծառայելու որոշ եղանակներով՝ ազգային շրջանակի մեջ կամ անկից դուրս: Հետո կտեսնվի, որ այդ հոսանքներն մին, աշխարհաքաղաքացիությունը, ձախողվածի մը կենթարկվի կամ հույն ազգայնամոլության ձեռով կայլասերի: Հայերը, երկար ատեն ու լայնորեն շապլելն հետո իրենց լավագույն ուժերն ի սպաս աշխարհաքաղաքացի պետության, զիրենք ստիպված զգացին ազգային երդիքը դառնալու:

Արդ, այս հանդիսավոր օրվան մեջ հավաքված ենք, մախ՝ կատարելու համար պարտականություն մը, այն է մեծարանքի հարկ մատուցանել հիշատակին անոնց, որ 1500 տարի առաջ բարոյական հիմը դրին մեր պատմական գոյութեան: Հետո ինծի կթվի, թէ այս հանդեսը կրնա գործնական որոշ օգտակարություն մըն ալ ունենալ, պայմանով որ պատրաստ ըլլանք անցյալին փորձառությունը գնահատելու: Մենք ի հայտ բերինք գոյակցությունը երկու հոսանքներու, որոնք իբր հիմ ունին երկու հակընդդէմ սկզբունքներ: Այժմ ալ, այդ երկու սկզբունքները իրարու դէմ կռվի մեջ են, մեկ կամ մյուս կերպով, երբեմն՝ ծայրահեղության մղված ձևերով, քաղաքակիրթ աշխարհին մեջ:

Անցյալի փորձառությունը, որուն կակնարկենք, պետք է մեզի օգնէ, պետք է օգնէ մանավանդ մեր երիտասարդության, որ մասամբ որբ է, իր բախտին ձգված և բոլոր վտանգներուն ենթարկված. այդ այնքա՛ն հրահանգիչ փորձառությունը պետք է, որ անոր, թույլ տա հաստատական ու գիտակից ընտրություն մը ընելու երկու ուղղություններու միջև, որպէսզի ազգային շրջանակին հարի և հաստատ պահպանէ ինչ որ կխորհրդանշէ մեր ազգությունը՝ լեզու, կրոնք, ծես, ավանդություններ:

Թող այսօրվան հանդեսը և Սահակի ու Մաշթոցի հիշատակը մեզ բոցավառեն մոր եռանդով մը՝ հավատարիմ մնալու համար այն ժառանգության, զոր անոնք մեզի թողած են: Այդ ժառանգությունը նկատենք իբր տապան մը այս ալեկոծ օտար ծովերուն վրա, այն դժնդակ պայմաններուն մեջ, ուր կոզորի մեր ազգային կյանքը, և հոսանք (6), որ օր մը այդ տապանը, հարություն առած, արդարության շունչն մղվելով, պիտի իջնէ Արարատ լեռան վրա և մեզի թույլ պիտի տա վերականգնել ավերակները մեր հայրենիքին, որ լքված է այսօր, բայց ոչ մոռացված¹:

---

¹ Այս ճառին արտասանուած օրը, վերջին պարբերությունը ունկնդիրներն ոմանց այնպէս կարծել տվեր էր, թէ բովանդակ հայ ժողովուրդի այժմյան ազգային կյանքն է, որ հոն «դժնդակ» ածականով կորակվեր և, թէ «լքված, բայց ոչ մոռացված հայրենիքի ավերակներու ապագա վերականգնման» մասին հայտնված հույսը կվերաբերեր Խորհրդային Հայաստանին: Այդ մեկնությունը անճիշդ է, ինչպէս հեղինակն ալ՝ երբ իրեն հաղորդեցինք այդ կարծիքը՝ ըսավ մեզի: Հայրենիքն հեռու օտար երկիրներու ցրված Հայոց կյանքն է, որ ան կզտնէ դժնդակ, և երբ կճշդն, թէ «վերակենդանացած արդարության տապանը օր մը Արարատին,- այժմ թուրքերու ձեռք անցած Արարատին,- վրա է, որ պիտի իջնէ», հայտնի է, որ չի կրնար ակնարկել մեր այժմյան Հայաստանի Հանրապետության, որ լքված ըլլալն հեռու, մեկ միլիոն կենդանի, աշխատող, արտադրող հայերու բույնն է, այլ հայերն ու հայ կյանքն բոլորովին պարպված, բայց վտարանդի հայերն երբեք չմոռցված այն հայկական մահանգներուն, որ մնացին կամ տասնհինգ տարի առաջ մորեն անցան թուրք լուծի տակ:

ԿՈՐՅՈՒՆԻ ՄԱՍԻՆ

(Պարոն Գ. Ֆնտզյանի նկատողությունների առթիվ)

Ա

Անկարող ստանալ ներկայումս և կանոնավորապես հետևել «Հանդես ամսօրյա»-ին, նորերս միայն հնարավորություն ունեցա թերթելու տարվա թվերը և իմիջիայլոց ծանոթացա պ. Ֆնտզյանի գրության («Հանդես ամսօրյա», 1926, ք. 5-6) (1):

Ավելորդ չեմ համարում մախ քանի մի խոսք ասել հարզելի պարոնի այն հայտարարության առթիվ, թե Մաշթոց անվան ստուգաբանությունը առաջարկել է ինքը տարիներ առաջ դեռ 1905 թվին և ուրեմն առաջնության պատիվն իրեն է պատկանում (2):

Ցավում եմ, որ պարոնի ակնարկած ուսումնասիրության ցայժմ անգետ մնալով, ակամայից տհաճություն եմ պատճառել ոչ միայն նրան, այլև ինձ, որովհետև անգիտությունն այսպիսի դեպքերում անախորժ է ամենից առաջ անտեղյակ բանասերին, բայց ավելի ևս ցավում եմ, որ պատվական պարոնը իր առաջնությունը պաշտպանելով չէ կարողացել մնալ վայելչության սահմանների մեջ:

Պ[արոն] Ֆնտզյան իրեն ներելի է համարում՝ կրկտել հիշողությունս և այնտեղից վեր հանել իր գյուտի «վերհիշումը» այն հիմամբ, որ նվաստս ստանում էր «Անահիտ» հանդեսը, ինչպես նեղություն է քաշել ստուգելու և հետևապես հետևում իր գիտական աշխատանքներին, և ապշեցնող կետ է համարում, որ ես բերում եմ նույն երկու օրինակները Տիրոց և Բարոց «նույնությամբ ոչ ավել և ոչ պակաս»:

Ասել է, թե 1905 թվին բախտ եմ ունեցել կարդալու պ. Ֆնտզյանի ուսումնասիրությունը, պահել եմ հիշողությանս ծալքերում նրա գյուտը, որպեսզի 1926 թվին հռչակեմ և որ վշտային է՝ կորզեմ պարոնի փառքը: Ապշեցնող է համարում պարոնը օրինակների զուգադիպումը: Կարծեմ, հայ բանասերին, անգամ ամենախորնարհին հայտնի պիտի լինի, որ հայոց մատենագրության մեջ ուրիշ անուն չկա, -ոց վերջավորությամբ, բացի երկուսից Տիրոց և Բարոց: Չհիշել այս, նշանակում է անբարեմիտ լինել և անտեղյակ ընթերցողին մոլորեցնել: Երկու իշխանական անուններն էլ ծանոթ են ամեն մի դպրոցականի Վարդանանց և Վահանանց

պատմությունից և հազիվ թե պետք կա ուսանելու պ. Ֆնտոլյանից: Այս միևնույն է, եթե մի քերական հավակներ, որ մյուսներն իրենից են քաղել, ասենք, փլուզանեն և կորուսանեն և կամ նման օրինակները:

Բ

Այս ակամա տողերից հետո դառնանք խնդրի էության, որ ավելի կարևոր է, և կոտենենք, որ զուգադիպումն իսկ լոկ ձևական է:

Պ[արոն] Ֆնտոլյան իր ասելով համեմատել է Մաշթոց Մագդակի հետ, որովհետև *mazd* փոխվում է *mašt*-ի ինչպես *yazd*-ը՝ *yašt*-ի: Եթե այս է նրա հիմը, համեմատությունը սխալ է:

Պարսկերեն *yazd*-ը երբեք չի կարող փոխվել *yašt*-ի: Առաջինը ծագում է *yazata* ձևից, որ է ապառնի դերբայ կրավորականի, իսկ *yašt* է անցյալ դերբայ կրավորականի *yaz*-բայից: Երկուսն էլ արմատակից են, բայց հնչական փոխանցման կապ չկա մեջտեղ:

Ուրիշ է ծագումով և կազմով *mazd*-ը < *mand-dha*, առաջինը՝ *mand* - նույն է հուն. *μαθ-ειν*, սլավոն. *мыѣ -р*, երկրորդը՝ *dha* -«դնել» արմատը: *d* փոխվում է *z* հաջորդ *dh*-ից առաջ և այս փոփոխությունն այլ կարգի է, քան *յազդ* և *յաշտ* և *mazd*- անցնել *mašt*-ի չէ կարող:

Ինչ վերաբերում է մեր համեմատության, ելակետս և մերձավոր առիթը Մաժդ-ոց ընթերցումն է, որ հիշեցնում է անմիջապես Մագդ- բառը առանց որևէ ճիգի: «Գիրք թղթոց» պահել է և Մաժդ-ոց ձևը: Մյուս հիշատակարաններում ընդունված ընթերցումն է Մաշտ-ոց և Մաշթ-ոց: Ստուգաբանական փորձերից առաջ պետք է բանասիրական ճշտումն տարբեր գրությանց փոխադարձ հարաբերության: Նայելով թե, որ ձևը կհամարվի հնագույն ըստ այնմ և ուղղելու է ստուգաբանական որոնումները:

Սկզբնական ձևը թվում է, թե Մաժդոց է, որ գտնում ենք Պրոկղի թղթի մեջ, որ մատենագրության անդրանիկ վավերագիրներիցն է: Պրոկղի թղթի պատասխանի մեջ կարդացվում է Մաշդոց: Նույն ընթերցումը պահում է և «Կնիք հավատոյ» հին և կարևոր հիշատակարանը, ինչպես և մյուսները, որ օգտվել են Պրոկղի և Սահակի թղթերից (Աբրահամ կաթողիկոս, Գագիկ թագավոր և այլ): Համեմատաբար ուշ ժամանակ են երևան գալիս Մաշտոց և Մաշթոց գրությունները:

Եթե առաջնությունը տալու լինենք Մաժդ-ոցին, իսկույն աչքի է ընկնում նրա հնչական մերձավորությունը Մագդ-ի: Սակայն իրանական գետնի վերա Մագդ չէ կարող տալ Մաժդ, որովհետև պակասում են հարկավոր պայմանները, օրինակ *i* կամ *r* հնչյունը նախընթաց վանկում, որպիսի գրությամբ *z* փոխվում է *ž*:

Մնում է մեկնել հայերեն, քերև, **-ոց** մասնիկի **-ց** հնչյունի ազդեցությամբ: Մի ենթադրություն, որ կմնա այդպիսին, մինչև որ ուրիշ օրինակով չհաստատվի այս հնչական անցումը:

Բայց կարող է պատահել, որ **Մաշտոց** և **Մաշթոց** սովորական գրությունը լինի և՛ հին և՛ հարագատ ձևը, և սրանից առաջացած **Մաշոց** և **Մաժոց** արևմտյան արտասանության ազդեցության տակ: Մեր լեզվի արևմտյան բարբառի առանձնահատկությունը շատ ավելի հին է, քան ենթադրվում է:

Այս դեպքում պետք է հրաժարել հիշած ստուգաբանությունիցս և համեմատել **Մաշտոցը** մի ուրիշ անվան հետ, որ դարձյալ իրանական է և հին:

Հերոդոտոսը (VII, 79) հիշում է *Μάσιστος* անունը, որ կրում էր Քսերքսեսի զորականներից մեկը, նա որ առաջնորդում էր Սապիր (հայ Սպեր) ցեղի բանակը: Ասել է, թե Հայաստանի սահմանների մեջ հայտնի է եղել այդ անունը: *Masistus* գերադրական աստիճան է *mas-*, հունարեն *μακ-ρὸς* «երկար» բառի, ուրեմն *masišta-* «ամենից երկարազույն»: Կարող է լինել գերադրական և *maz-* «մեծ» բառի, *mazišta* «ամենամեծ»: Երկու դեպքում էլ հայերենում սպասելի է Մաշտ- համաձայն իրանականի:

Իբրև ստուգաբանություն նույնչափ հավանական է, որքան առաջինը: Խնդիրն այն է, թե ո՞ր ընթերցումն է հնագույնը **Մաժոց/Մաշոց**, թե **Մաշտոց/Մաշթոց**:

Հավանականությունը առաջնի կողմն է, դատելով ըստ հիշատակարանի: Նրա վրա հիմնած ստուգաբանությունն այն առավելությունն ունի, որ անվան տալիս է Theophore՝ «աստվածակիր» ծագում, որ այնքան բնորոշ է իրանական անվանակոչության:

Ինչ վերաբերում է **-ոց** վերջավորության, ծագումը մութ է, ինչպես և նրա կապը **-ոց** մասնիկի հետ: Հատուկ անունների մեջ բացի Մաշթոցից նույն մասնիկը ունին **Տիրոց** և **Բարոց**: Առաջին Բագրատունի իշխանի անուն էր, որ Վասակ [Սյունեցու] համախոհներիցն էր, իսկ երկրորդը՝ Վահանի ընկերներից և Պապի որդի: Պապ և Բար նույն անուններն են, մեկը պարթև ձևն է, մյուսը՝ սասանական: Հայրը հին անունն է կրում, որդին՝ նոր: Ինձ հայտնի է և մի երրորդ անուն **Ափոց**, որ սակայն դեռ ստուգելի է ընթերցումը, թեև հավանական է, որ Չափիկ Մոկյաց եպիսկոպոս անվան ուրիշ ձևն է: Պ[արոն] Ֆնտոյանի մկատողությունը իմ բերած օրինակների վերաբերյալ անպատեհ է, քանի որ խոսք չի կարող լինել «ավել պակաս»-ի մասին: Իրեն և ընթերցողներին են թողնում դատել «զուգահիշումի» արժեքը լեզվագիտական և բանասիրական տեսակետներից:

Հարգելի պարոնը բարի ցանկություն է ունեցել՝ ցրելու իմ «շվարունս» Մեսրոպ անվան հանդես: Ինչո՞ւ հայ լուսավորության հայրը կրկնակի անուն է կրում և ինչո՞ւ նրա ձեռնասուն աշակերտը Կորյունը չի հիշում **Մեսրոպ** անունը, ինչպես և Փարպեցին: Արդյոք մեկը աշխարհական անունն է, մյուսը՝ հոգևոր թե մի ուրիշ գաղտնիք կա, այս հարցերը սպասում են դեռ լուսաբանության, եթե երբևիցե լուսաբանելու հույս կա (3): Պ[արոն] Ֆնտզյան կարծում է, որ այս կնճիռը արդեն լուծել է և լուծել շատ հեշտությամբ: **Մեսրոպ** անունը շինծու և արհեստական է համարում և Խորենացու հնարածը: Լավ է ասած, մարդու աչքը դուրս գա, անունը դուրս չգա: Որպես թե Խորենացին կամենալով Մաշթոցին համեմատել Մերովրի հետ, ստեղծել է Մար-Մերովր, որից Մեսրովր: Մեղք է Պատմահորը վերագրել այսպիսի անհեթեթություն: Մաշթոցին «Մրովբեատես» կոչողը գիտեմալու էր արդեն Մեսրոպ անունը: Բառախաղը **Մեսրոպ**-ից է ծագել և ոչ հակառակը:

Իր ենթադրությունը արդարացնելու հույսով պ. Ֆնտզյան հիշում է, որ Խորենացին ճարտար է անուններ հերյուրելու մեջ, որի մի ապացույցն է Անուշավան, որ աղավաղումն է Անուշավանի: Այս առթիվ քար մետել Պատմահոր երեսին անտեղի է: Խորենացին, որի մոտ կարդալու է Անուշտուան փոխանակ Անուշավանի (որ գրչագիրների սխալն է Արտավան և մյուս-ւան, -ուան հանգող անունների ազդեցությամբ) առել է այդ խորհրդավոր անունը Արայի գրույցներից որ Աղոնիսյան տիպի հայ աստվածության պատկեր է մեռնելու և հառնելու հատկությամբ, ինչպես ցույց ենք տվել ուրիշ տեղ (4):

Խորենացուն գողանալ տալով Խոսրով Նուշիրվանի մականունը պարոնը տեսնում է նոր ապացույց, որ Խորենացու Պատմությունը խմբագրված է VI դարում: Ներկայումս արդեն փաստ է, որ Խորենացու Պատմությունը գրված է 680 թվականից հետո և VI դարի մասին խոսք անգամ չի կարող լինել: Դառնալով Մեսրոպ անվան, պետք է ձեռնպահ մնալ նոր մեղքեր բարդել Պատմահոր առանց այն էլ ծանրաբեռնված ուսերին: Խորենացին հեղինակ չէ «Պատմութիւն վասն Սրբոյն Մահակայ եւ Մեսրովրայ» գրության և ոչ հեղինակ ռոբոմելի բառախաղին:

Մաշթոցի երկրորդ անվան իսկական հնչումը մմանապես անորոշ է, ինչպես և առաջին անվան: Խորենացու Պատմության մեջ Մեսրոպ է և մենք գոնե տրամադիր էինք առաջնությունը տալու այս գրության: Մակայն, «Կնիք հաւատոյ» ունի Մեսրոբ՝ Պրոկղի թղթի պատասխանում այնտեղ, ուր «Գիրք թղթոց» ունի Մաշոոց: Ի նկատի առնելով «Կնիք հաւատոյ» կարևոր

ժողովածուի պատկանելի հնությունը հավանական է թերևս, Մեսրոբ համարել ավելի հին, քան Մեսրոպ:

Այս պայմանով հնարավոր են գտնում առաջարկել հետևյալ ստուգաբանական փորձը:

Մեսրոբ *Mesrob* հաղորդ է իրանական մեծ աստվածության անվան, որ է Միտր: Նա բաղկացած է երկու տարրից՝ *Meh-srob, ուր առաջին մասը՝ *Meh ձևափոխումն է Միտրի անվան: Հայտնի է, որ հին *Mitra* տալիս է *Midra*, *Mihr*, *Meh*, *Mer*, *Mel-*, որտեղից և հայերենում **Միհր**, **Մեհ** (մեհյան), **Մեր** (Մերշապուհ), **Մեհր**, **Մլեհ** (<պրս. *Milād* հին *Mihrdat*-ից), *Μελιάς* (բյուզանդական հայ գործիչ):

Երկրորդ տարրը -**սրոբ** նույնն է ինչ որ տեսնում ենք Խոսրով անվան մեջ, պարսկերեն *χosrōb*, < *hu srāva; *srava-* պահված է հայերեն փոխառյալ **դ-սրով** բառի մեջ, համապատասխանում է հունարեն *κλέος*, սլավ. **СЛОБО** և նշանակում է իսկապես «խոսք, զովք» (հմմտ. ռուս. **СЛОБО** «խոսք» և **СЛАБА** «փառք»): Հայերեն **խս-սրով**, **դ-սրով** ավելի հին է քան իրանական *χo-srōb*, բայց վերջինս պատահում է նաև Ավեստայում, *dura-srōb* «վատախոս» բառի մեջ, որ հակազդադաշտական և հերձվածող կարապ կամ կարապան դևի մակդիրն է:

Այս վերլուծումով **Մեսրոբ** < *Meh-srōb* նշանակում է «Միհր զովող, փառաբանող» կամ «զովեալ ի Միհրեն»: Հունական և սլավոն հատուկ անունների մեջ ևս ընդունված է այս բառը, ինչպես *Θεμιστο-κλής*, *Vladislav*, ուր *κλής* < *κλέης*, *kleues, և *-slav* հավասար են *-srob*, -սրոբին:

Եվ վերջապես *Meh-srōb*-ի *Mesrōb* փոխանցման, այսինքն՝ -*h* հնչյունի կորուստի օրինակ կարող է ծառայել պարսկերեն *Mihrāb* անունը, որ հայերեն հնչվում է Մեհրաբ և Մերաբ: *Mehrāb* և կազմված է նույն *Mihr* և *āb* բառերից, *āb*, սանսկր. *ābha* նշանակում է «փայլ», որով *Mehrab* «Միհրափայլ» իմաստի կողմից մոտենում է Մեսրոբին «Միհրափառ»:

Առաջարկիս ստուգաբանության թերիքն այն է, որ համապատասխան անունը չենք գտնում իրանական լեզուներում: Բայց այս թերիքը առանձին կարևորություն չունի: Հայերենում կան շատ բառեր, որ իրենց կազմով իրանական են անկասկած, թեև չեն մնացել կամ միայն նրանց հազիվ նշմարելի հետքերն են մնացել Իրանում:

Ամեն պարագային Մեսրոբ իրանական տեսք ունի և մեր փորձը ապացույց է, որ հնարավոր է պատշաճ ստուգաբանություն գտնել: Հատուկ անունների մեկնությունն ինքնին դժվար է, մանավանդ, երբ եզակի օրինակներ են ինչպես Մաշքոց և Մեսրոպ: Նրանց կապը Արամազդ և Միհր մեծ աստվածների հետ հավանական է, բայց փաստ դառնալու համար պետք է որ վստահ լինենք, որ Մաժդոց և Մեսրոբ հնագույն ձևերն են:

Չէինք ուզենալ անուշադիր թողնել և պ. Ֆնտզյանի բանասիրական նկատողությունները մեր աշխատության առթիվ, ուր գովական ջանք է անում մուրթյալիս սխալներն ուղղելու: Մաշթոցի գործունեության մասին խոսելիս ինչ-ինչ դիտողություններ էի արել Կորյունի երկի նկատմամբ, կասկած էի հայտնել, որ երկը գրված է թերևս Վահան [Ամատունու] մահից հետո:

Հարգելի բանասերը փորձում է այլ կերպ թարգմանել և մեկնել Վահանին մայող հատվածը:

Օգնության է կանչում Փոքր Կորյունին և Ագաթանգեղոսին և կրկնակի հանցանք է գործում իրեն մեղսակից անելով անմեղ հեղինակներին:

«Իսկ բարեցապարտին Վահանայ յանկարծահաս կենաց ամենեցուն լինէր, որ աշխարհածնին հայրենեացն սեպհական որդի գտեալ, շնորհաւքն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ մերձաւոր կենակից վայելէր եւ զի ըստ օրինակի գրելոցս առ ի մեզ հարքն ի կատարումն դարձան»...¹:

Ահա ինչպես է հասկանում այս հատվածը պ. Ֆնտզյան. «Եթե լավ միտ դրվի, այս հատվածը ոչ թե Վահանի մահը կնշանակե, այլ ապրիլն և բարվոք ապրիլը իբր օգնական, պաշտպան, ընտանի ամեն անոնց որոնք Մաշթոցի և Մահակա ավետարանական ընթացքով Ս. Գիրքը խոսեցնել տալով ... վերստին ծնան ամբողջ Հայաստան աշխարհը, Մահակ ու Մաշթոց հայրերուն սեպհական որդի գտնվեցան և հանձին Վահան Ամատունիի **հանկարծ** ուրեմն կվայելեին բարերար, պաշտպան, ընտանի, «մերձավոր» **«կենակից»** հոգևոր նոր ծնունդին քերմամբ»:

Ասել է, թե պ. Ֆնտզյանը կամայականորեն, հակառակ քերականական կանոնների, ընդգծված, որ որդի «լինէր» հատկացնում է «ամենեցուն» և ոչ Վահանին: Թողնում է «բարեցապարտին» սեռական հոլովը առանց բացատրության: Թարգմանության փոխարեն առաջարկվում է մի մեկնություն բռնագրասիկ և անհարիր, ինչպես կտեսնենք:

Վահանի պաշտպանության և հովանավորության պետքն էլ ավելի զգալի էր, շարունակում է պ. Ֆնտզյան, զի հայրերը վախճանվել էին: Այսպես է ուզում կապել վերջին նախադասությունը նախընթացի հետ: Պարոնը հավատացնում է, որ իրեն պես են հասկացել հիշյալ հատվածը մահ Փոքր Կորյունը և Ագաթանգեղոս, այն է «հանկարծահաս»-ով մահ չեն հասկանալ այլ հասնիլ, պաշտպանել:

Թող բողոքե ինքը՝ Փոքր Կորյունը այս ամբաստանության դեմ.

«Իսկ բարեցապարտն Վահան յանկարծահաս կենաց ասպնջական ցանկալի ամենայն սրբոց լինէր որ աշխարհածնունդ հայրենեացն սեպհական որդի գտեալ՝ շնորհաւքն Քրիստոսի մերձաւոր կենացն յախտնմից լինէր»:

¹ Կորյուն, էջ 47:

Իմաստը աներկբայելի է և հակառակ պ. Ֆնտզյանին, որ անտես է արել սրբոց և յախտենից բառերը: Ասպնջական ծագում է ասպինջ-ից, որ թվում է թե նշանակում է «կայարան, ճիահանգիստ»: Ինչպես հնում, այնպես այժմ կայարանները կամ կարվանսարայները միաժամանակ և հյուրանոց են, իջևան: Այստեղից ասպնջական նշանակում է «հյուր, անցորդ» և «հյուրընկալ, հյուրանոց»: «Ասպնջական լինել» կարող է ունենալ երկու իմաստ՝ «ընդունարան լինել, հովանավորել» և «անցորդ կամ հյուր լինել»: Փոքր Կորյունը գործ է ածում երկրորդ մտքով թեև թվում է, որ քաղված է Մեծ Կորյունից, որ նույն դարձվածքը կիր է առած առաջին իմաստով իբր հյուրընկալող (հուրս իշխանի համար ասված է «ասպնջական եղեալ» Մեսրոպա¹, ինչպես և Պողոս Առաքյալի բարեկամների նկատմամբ՝ «զքրիստոսամեծար ասպնջականիցն իւրոց»²: Հատվածի իմաստն այն է, որ Վահանը՝ մահը հասած, ցանկալի հյուր է լինում բոլոր սրբերին և Քրիստոսի շնորհով մերձավոր դառնում հավիտենական կյանքին: Ուրիշ խոսքով Վահանը մեռնում է և արժանանում սրբերի հավասար հավիտենական կյանքի:

Հետաքրքրական է, որ Մեծ Կորյունի մոտ հայրերի մահը ամփոփող վերջին նախադասությունը Փոքր Կորյունը կապում է հաջորդ պարբերության հետ և այսպիսով զրկում է պ. Ֆնտզյանին այն նեցուկից, որ որոնում է նա սույն նախադասության մեջ ի նպաստ իր ըմբռնումին: «Եւ այդ ըստ արիւնակի գրեցոս առ ի մեճ գերանելեաց սուրբ հարցն զվարս եւ զվախճան փոքր ինչ պատմելով ի կատարումն զբանս ածից, ոչ եթ ի հին համբաւուց զրուցաց տեղեկացեալ...» և այլն: Այստեղ «ի կատարումն», թեև ամրված է իր բնագրից, բայց ուրիշ կիրառություն ունի, քան այնտեղ, նման «ասպնջական եղեալ» դարձվածքին, որին տված է ուրիշ նշանակություն, քան Մեծ Կորյունի մոտ է: Իմաստն այն է, թե որովհետև հայրերը մեռել էին, որպես ինքն արդեն գրել է, ուստի թող ոչ որ չկարծե, որ ուրիշի բերանից է քաղված կամ զրույցներից: Ոչ, ինքն ականատես է եղել հայրերի և՛ կերպարանքին, և՛ գործերին: Այս ուրիշ բան է, քան ենթադրում է պ. Ֆնտզյան, որի կարծիքով, Վահանը բարի ժամին է հասնում, որովհետև սուրբ հայրերը վախճանել էին և տեղը բաց էր մնացել:

Ազաթանգեղոս ևս հուսալի բարեխոս չէ պատվական հակառակորդիս համար: Բավական է ասել, որ վիճելի բառը՝ «յանկարծահաս» Ազաթանգեղոս փոխել է «յանկարծական»-ի, հետևապես վերացրել է միջից վեճի առիթը: Ազաթանգեղոս քննելի հատվածը շրջում է Տրդատի վերա և արտագրում է հավանորեն Փոքր Կորյունից առանց ջանալու հասկանալու լուրջումը, բավականանալով հիշյալ բառի թեթև, բայց կարևոր փո-

¹ Կորյուն, Վարք Մաշթոցի, Գ. Ֆնտզյանի հրատ., էջ 45:

² Աճղ, էջ 10:

փոխութեամբ: Հակառակ Փոքր Կորյունին, Ազաթանգեղոսին և նոր բանասերների պ. Ֆնտոզյան ուզում է այլ կերպ հասկանալ Վահանի հատվածը և կարծեմ, մոլորվում է ուրիշների «մոլորությունը» ուղղելու առաքինի ջանքի մեջ:

Հարգելի պարոնի առաջարկած իմաստն անընդունելի է: Վահանի մասին Կորյունը պատմում է, որ հազարապետ էր, որ սուրբ հայրերի աշակերտն էր Հմայակ Մամիկոնյանի հետ, և որ Մեսրոպի մահից հետո նա է, որ հոգաձու է եղել հանդիսավոր թաղելու և խորան կանգնելու: Այս բոլորից հետո Կորյունին վերագրել այն, որ նա կարող էր ասել, թե Վահանը հանկարծ հրապարակ եկավ իբր հովանավոր վերածնյալ երկրին և փոխարինեց մեռած սուրբ հայրերին, անհաջող և անհիմն ենթադրություն է: Կորյունն այնքան մեծ համարում ունի Ս. Սահակի և Մեսրոպի մասին, որ երբեք չէր մերել իրեն կարծելու, որ Վահանը մի սուկ իշխան՝ կարող էր նրանց տեղը բռնել: Կարիք չկար այսպիսի արտասովոր շողոքոթության: Վահանից ավելի արժանի մարդիկ կային: Եվ սուրբ հայրերի փոխարեն արդեն «ի նոյն վերակացութիւն դառնայր Յովման»-ը, որ կապանքների մեջ արժանացել էր սրբության և՛ «խոստովանողական անուն ժառանգեաց»: Եվ միթե միայն Հովհանն էր: Իսկ Հովսեփը, որ տեղակալ էր և որի հրամանով գրում է Կորյունը, ո՞ր էր, և ո՞ր էին այն սրբազան եպիսկոպոսները, այն փայլուն կաճառը սուրբ հայրերի, որ Մեսրոպի մահից քանի մի տարի հետո պիտի ժողովվեին Արտաշատում ճակատ դնելու պարսից բռնության ի պաշտպանություն եկեղեցու: Պակաս չէին և քրիստոսասեր իշխանագույնք, Վարդան և Վասակ իրենց համախոհներով այն ժամանակ տակավին սև և սպիտակ ոչխարների չէին բաժանված և կազմում էին մի հավատարիմ հոտ: Քանի մի տասնյակ լուսավոր անունների շարքին Վահանն այնպիսի մի բացառիկ դեմք չէր, որ Կորյունը նրան պարզևեր քրիստոնեից հովանավորի, Սահակի և Մեսրոպի փոխանորդի նախանձելի պատիվը: Ո՛չ, Վահանը երևան է գալիս Կորյունի մոտ, համեստ դերում, եթե միայն չաղավաղենք նորա խոսքերը:

«Իսկ բարեացապարտին Վահանայ յանկարծահաս կենաց ամենեցուն լինէր...» նշանակում է «բարեացապարտին Վահանայ հաս կենաց յանկարծ լինէր ամենեցուն», այսինքն՝ Վահանի կյանքի վերջը անսպասելի էր բոլորի համար: Կորյունը սիրում է ճարտասանական ոլորուն դարձվածներ: Հանկարծահաս՝ ածական չէ, այլ գոյականի իմաստ ունի և կախված է «բարեացապարտին Վահանայ» սեռական հոլովից: «Ամենեցուն»՝ չի վերաբերում «կենաց»-ի, այլ ենթարկու է «հանկարծ»-ի, որ միացել է «հաս»-ի հետ: Նույնպիսի եղանակով Կորյունը գրում է՝ «հայրենակատար մեծարեալ պայմանաւ», այսինքն՝ մեծարյալ կատարմամբ պայմանի հայրենյաց (կամ

հարց): «Հաս կենաց» նույնն է ինչ որ օր-հաս մտավորապես, և նույն-
մանիչ է մահվան:

Հետևյալ մախադասությունը վերաբերում է Վահանին և ոչ ամենեցուն՝
«որ աշխարհածնին հայրենեացն սեպհական որդի գտեալ, շնորհաւքն
Քրիստոսի մերձաւոր կենակից վայելէր»: Սրա իմաստը պարզելու համար
պետք է ուշադիր լինել «բարեացապարտ» բառին: Ի՞նչ է նշանակում
«բարեացապարտ» և ինչո՞ւ է Վահանը այդպես կոչվում:

Բարյացապարտը նա է, որ ուրիշից բարիք է տեսել և ուրեմն պարտք
մնացել, անհատույց եղել: Վահանի ստացած բարիքը մեկնվում է հետևյալ
մախադասության մեջ, որ է գրական ծննդյամբ որդի է ճանաչվել հայրերի
կողմեն, ուրիշ խոսքով աշակերտել է Ս. Սահակին և Մեսրոպին: Արդարև
վերև Կորյուն արդեն հիշում է, որ «գլխավոր աշակերտների» թվում գտնվում
էր Վահան Ամատունին և Հմայակ Մամիկոնյան: Ասել է, թե Վահանը երախ-
տապարտ է, որ սուրբ հայրերը վարդապետել են նրան և որդեգրել որպես
մտավոր, գրագետ զավակ: Դարձյալ երախտապարտ է Վահանը, որ Քրիս-
տոսի շնորհով արժանացել է «մերձավոր, կենակից» լինելու պատվին:
«Մերձավոր և կենակից» հոմանիշ են և նշանակում են մոտիկություն: Եթե
հաջորդ մախադասությունը՝ «եւ զի ըստ օրինակի գրելոցս առ ի մէնջ հարքն
ի կատարումն դարձան» շարունակություն համարենք Վահանի նայող հատ-
վածին, ինչպես տպագրության մեջ է, որին համամիտ է և պ. Ֆնտոյան, այն
ատեն Վահանի վայելած մերձավորությունը պիտի տեղափոխենք անանց
աշխարհը: «Շնորհաւքն Քրիստոսի» դարձվածն ավելի հավանական է
դարձնում այս ըմբռնումը նույնիսկ անկախ վերջին մախադասության կցու-
մից: Վահանը կենդանությանը որդի էր սեպհական հայրերի, իսկ մեռնելուց
հետո Քրիստոսի շնորհով դառնում է կենակից հայրերին և այն աշխարհում,
քանի որ հայրերը ևս արդեն վախճանած էին: Փոքր Կորյունը ճիշտ այսպես
է հասկացել, ասելով «մերձաւոր կենացն յաւիտենից լինէր»:

Սակայն ավելի հավանական է, որ հայրերի մահվան վերաբերող
մախադասությունը կապված է հաջորդ տողերին՝ «ոչ եթէ ի հին համբաւուց
տեղեկացեալ եւ մատենագրեալ զայս կարդացուք...» կապն այնպես է
հասկանալու, որ հայրերը քանի որ մեռած էին, կարող էր կասկած ծագել, որ
համբավներից է քաղած հեղինակն իր պատմությունը: Այս կասկածը վաճել
է ուզում հավատացնելով, որ ինքը գրում է որպես «սկանատես եղեալ
կերպարանացն եւ լսող շնորհապատում վարդապետութեանն»: Կտեսնենք,
որ հեղինակի երկյուղը խորհրդավոր է:

Ե

Պ[արոն] Ֆնտոյանի նորալուր մեկնությունը, կարծես, չի արդարանում
բնագրի ստույգ վերլուծումով: Խոսքը իսկապես Վահանի մահվան մասին է:

Հատվածի իմաստը արգո պարոնը փորձում է գտնել անգամ Եղիշեի մոտ: Իբրև թե նրա խոսքերը՝ «որ հազարապետ աշխարհին էր իբրեւ զհայ վերակացու համարեալ էր աշխարհականաց քրիստոնէից» շոշափում են Կորյունի հատվածը Վահանի մասին, համաձայն իր մեկնության: Հազիվ թե: Հազարապետությունը մի պաշտոնավարություն էր, որ շատ մոտ էր կանգնած շինականության, ինչպես պարզել ենք ուրիշ տեղ: Արշակ քազավորի ժամանակ հազարապետությունը գտնվում էր Գնունյանց ձեռքին և Փավստոսը անվանում է նրանց «շինականաշէն», նրանց պաշտոնը՝ «աշխարհատես խնամակալութիւն, աշխարհաշէն աշխարհատած դեհկանութիւն»: Այն «աշխարհը», որ տեսնում, խնամում, շինում, տածում են շինականություն է, աշխարհիկ ժողովուրդը, որ Եղիշեն կոչում է «աշխարհականք քրիստոնեայք»: Փավստոսի նման Եղիշեն ևս կարծում է, որ հազարապետը հայր է, խնամակալ ժողովրդյան: Եղիշեի խոսքերը հազարապետի անձի մասին չէ, այլ հազարապետության որպես պաշտոնության կամ, ինչպես Փավստոսն է ասում, գործակալության: Արդեն հազարապետի անունն անգամ չի հիշում և գանգատվում է, որ Ատորոմիզդը հեռացնում է հայ հազարապետին, խլում է հայերի ձեռքից այդ կարևոր պաշտոնը և հանձնում ոմն պարսիկի: Ուրիշ առթիվ Եղիշեն հիշում է հականե Վահան Ամատունուն, քայց առանց զովեստի, առանց ակնարկի, որ նա որևէ առավելություն ունի մյուս իշխանների հանդեպ, նա, որին Սուրբ Սահակի և Մաշթոցի տեղը բռնելու մեծ արժանավորությունն է ուզում արտոնել պ. Ֆնտզյան: Որքան և՛ կարող և՛ արժանավոր անձն լինեք Վահան, նա սուրբ հայրերի վերաբերմամբ միայն բարյացապարտ է, որովհետև գիր է սովորել, որդի ճանաչվել և նրանց կենակցությունը վայելելու արժանացել այս, թե այն աշխարհում: Այլ կերպ մտածել էլ չէր կարող Կորյունը, այնքան մեծ և բարձր էին նրա աչքում սուրբ հայրերը:

Արդ Վահանի մահվան հիշատակությունը, ինչպես և մի քանի ուրիշ դիտողություններ կասկածելի էին դարձրել մեզ համար Կորյունի գրության, ավանդաբար ընդունված, ժամանակը: Վահանը գերված մախարարների թվումն էր, ուրեմն Կորյունի գործը չէր կարող առաջ երևալ, քան գերիների դարձը:

Այս մոլորությունը վանելու բարի նպատակով է, որ պ. Ֆնտզյանը փորձում է նորապես լուսաբանել վտանգավոր հատվածը: Կարծելով, որ կասկածս իր սաղմի մեջ արդեն խեղդել է իր մեկնությամբ, հայտարարում է մի շարք պատգամներ, որոնց վերա կանգ առնել հարկադրված ենք:

Արգո պարոնը կարելի չէ գտնում, որ Կորյուն ապրած լինի մինչև 450 թվի աղետավոր անցքերը, և ոչ «տրամաբանական, որ Վահան Ամատունի 442 թվին հանդիսավորապես Մաշթոցի գիրը կազմելէ հետո... ուր տարիներ ևս

անցուցած ըլլա առանց ավարտելու մատենիկը»։ Տարաբախտաբար տրամաբան պարոնը զլանում է ծանուցանել, թե որտեղից գիտե, որ Մաշթոցի գիրը կազմվել է 442 թվին։ Թվում է, թե վեճի նյութը հենց այս է, որ ենթակա է քննության։

Դարձյալ՝ Շահապիվանի ժողովի 444-445 թթ. կանոնների մեջ պ. Ֆրնուզըլյան գտել է ինչ-ինչ կետեր, որ առնված կթվին Կորյունի գրքեն, ուրեմն Մաշթոցի Վարքը առաջ է այդ ժողովից։ Սակայն որքան և քննելի լինի Կորյունի գործը, համենայն դեպս նա շատ ավելի վավերական է, քան Շահապիվանի ժողովի կանոնները, որոնք միայն պ. Ֆնուզյանի համար հորինված կկարծվին 444-445 թվին։

Այնուհետև վկա է կոչվում Ազաթանգեղոսը, որ գիտե և կօգտվե Կորյունեն և որ «Ե դարի կիսեն ետք չի կրնար գրված ըլլալ, քանի որ Փարպեցին իբր առաջին գիրք պատմության կհիշե զայն»։

Երջանիկ է այսպես մտածողը, որ հեշտությամբ վճռել է պարզել այն կնճռոտ խնդիրները, որոնց առաջ կանգնած է անգոր հայ բանասիրությունը։ Փարպեցու Առաջաբանը խառնակ է և կասկածի տակ։ Վրայից կարծես օտար ձեռք է անցել։ Հիմք կա անվստահելու, որ Ազաթանգեղոսն առաջին գիրք համարվեր Փարպեցու օրով։ Նրանից քիչ հետո ապրած հույն հեղինակից գիտենք, որ VI դարի առաջին կիսում Փավստոսի գործը այլ վիճակի մեջ էր, քան այժմ և ամփոփում էր նաև Հայոց սկզբնական պատմությունը, որ է Անանուն, Կեղծ-Մարաբաս և կամ Կեղծ-Ազաթանգեղոս։ Հարցը քննված է մեր կողմն դեռ 1901 թվին և հույն վկայության ճշմարիտ իմաստը լուսաբանված։ Շատ տարիներ անցած ուրիշներն էլ են մույն հարցով զբաղվել և եկել մույն հետևության, առանց պատշաճ հարկը տալու հետազոտության։ Դափնեպսակս վտանգված չեն համարել, այլ կարծել և կարծում են, որ ինձնից անկախ են հանգել մույն եզրակացության։ Գոհ են մնացել տեսնելով, որ ուրիշներն ևս մույնն են մտածում, ուրեմն, հայացքս ճշմարիտ է և հաստատուն (5)։

Արդ, եթե VI դ. առաջին կիսում Անանունի պատմությունը դեռ անջատված չէր Փավստոսից, որ թափառե ամտեր ամտիրական և վերջը Ազաթանգեղոսի անունով ծպտյալ հյուրընկալվի Սեբեոսի կողմից, ապա ուրեմն Փարպեցին առաջին պատմագրի պատիվը պետք է տար Փավստոսին և ոչ Ազաթանգեղոսին։ Փարպեցու Առաջաբանի շփոթը ծագել է թերևս նրանից, որ փորձել են սրբագրել և հարմարել Առաջաբանը նոր գրության, որ ստեղծվել էր Անանունի անջատումով և առաջնությունը անցել Ազաթանգեղոսին։ Եվ զարմանալու չէ, քանի որ գիտենք, որ անգամ մորերս 1793 թվի հրատարակիչը հնարավոր էր համարել աղավաղել Փարպեցու գործը, ներս առնելով Խորենացուց մի հատված Մաշթոցի վերաբերյալ (6)։

Թողնենք սակայն այս հարցը և ընդունենք, որ Առաջաբանը հասել է մեզ հարազատորեն, իր սկզբնական վիճակի մեջ: Ո՞վ կարող է հավաստել և կամ ի՞նչ գրավական, որ Ղազար Փարպեցու առաջ դրված Ազաթանգեղոսը ճիշտ այն Ազաթանգեղոսն էր, որ այսօր տրամադրելի է, խճողած Կորյունից քաղած փոխառություններով:

Հայաքնին բանասիրությունն այլ կարծիք ունի, քան պ. Ֆնտզյան Ազաթանգեղոսի մասին: Պրոֆ. Ն. Մառը, որ հրատարակել է արաբական քարգմանությունն և ուսումնասիրել, եկել է այն արդյունքին, թե այժմյան Ազաթանգեղոսի խմբագրությունը իջեցնելու է մինչև ութերորդ դարը (7):

Մի ուրիշ և վերջին առարկությամբ պ. Ֆնտզյան «իր տկարամտության անհավատալի» է համարում, որ Կորյունի պես ջերմ կրոնավորը գովեր Վասակին 450 թվից հետո, երբ Վասակ հանեց իր դիմակը և հայանվեց որպես «եկեղեցականներու դեմ ոգորող, մոզպետի աջակից, կրակատուն կանգնելու օգնական»: Իսկ ինչ է նշանակում Կորյունի զարմանալի և բարձր գովեստը, որ Սյունյաց իշխան Վասակը «քաջ էր, պարզելալ յԱստուծոյ, այր խորհրդական եւ հանճարեղ եւ յառաջիմաց շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ»: Այստեղ արդեն «իր տկարամտութեան», ընդհակառակը, հավատալի է համարում, որ Կորյունի խոսքերը նախագուշակումն են, որ Վասակը պիտի խորագիտությամբ քնացներ պարսից կասկածները, վստահություն գրավեր երկրում, մարգպան դառնար, որպեսզի հետո կրակապաշտության ախոյան հանդիսանա և ազգային կրոնը ոտնակոխ անե իր քաղաքական հայացքների նպաստին:

Ասել է թե Վասակը, այդ «պարզելեալն յԱստուծոյ», ավելի քիչ հասկացողություն ուներ քրիստոնեության արժեքի մասին, ինչպես և կրակապաշտության թերիքի, քան պ. Ֆնտզյանը: Դժվար է հաշտվել այս չարատանջ մտքի հետ: Կորյունն ինքը համաձայն չէ և այլ տեղեկություն ունի Վասակի աստվածապաշտության վրա: Նա վկայում է, որ Սյունյաց իշխանը «բազում ինչ նպաստութիւն ցուցանէր անտարանագործ վարդապետութեան, իբրեւ որդւոյ առ հայր՝ հպատակութիւն ցուցեալ եւ ծառայեալ ըստ Անտարանին վայելչութեան, մինչ ի վախճան գերամայեալսն ի գործ բերէր»¹:

Սրա պատասխանն էլ պատրաստ է պ. Ֆնտզյանի կողմեն: «Քաջահայտ է,- ասում է հարգելի պարոնը,- թե Վասակ չպահեց այդ հլու հպատակությունը 449 թվեն ետքը, ուրեմն Կորյունի գիտցած մինչ ի վախճան հպատակությունը կեզրափակի 449 թվականին, իբրև ծայրագույն եզր: Ուրեմն Կորյունը գրած է իր մատենիկը այդ թվականն հառաջ»:

¹ Կորյուն, էջ 25:

Այս հասկացողությամբ ոչ միայն Վասակը, այլև պատվական Կորյունը տկարամիտ են դուրս գալիս: Արդարև, որ խելքը գլխին մարդը կարող է տակավին կենդանի, գործունյա և անգամ «երիտասարդ», ինչպես որոշում է տարիքը պ. Ֆնտգլյան, անձի մասին ասել, թե նա մինչև վերջը հավատարիմ մնաց: Եթե հնարավոր լիներ մինչև ի վախճան դարձվածքին ժամանակագրական իմաստ տալ, լավագույն ապացույցը կունենայինք, որ Կորյունին հայտնի է Վասակի վախճանը: Սակայն անհարթության պատճառ ինքը Ֆնտգլյանն է, որ կամ բավականին հմուտ չէ գրաբարին և կամ հապճեպ մտածող: «Մինչ ի վախճան զհրամայեալսն ի գործ բերեր» նշանակում է հրամանները կատարում էր, գլուխ էր բերում **ամբողջովին, սկզբնն մինչև վերջ, անթերի**: Որքան է տևել և երբևիցե ընդհատվել է, չգիտենք և վիճելի է: Պ[արոն] Ֆնտգլյանի պատմագիտությունը, որ Եղիշեի վարդապետությունից այն կողմը չի անցնում, չի կարող անեն պարագային լույսի ցնցուղ համարվել: Կարելի չէ մտածել, որ Վասակ 410 թվից մինչև 450 թիվը, ինչպես ինքն է որոշում, ուրեմն 40 ձիգ տարիներ, գործադրած լիներ միայն այն նպատակին, որ խաբեր, նենգեր պարսիկներին և իր հայրենակիցներին, որպեսզի մի օր գորավիզ լինի մոզերին: Կարելի չէ, որ նա, որ ձգտում էր հայոց թագին, հայոց անկախության, ինչպես իր հակառակորդներն են խոստովանում, պետք ունենար ուսանելու պ. Ֆնտգլյանից, թե ի՞նչ էր «հայ ժողովրդի ինքնության պահպանման խորունկ բնագործ»: Դժվար է հավատալ, որ Մաշթոցի աջակցի սրտում քառասուն տարի ծխեր պարսից մոխրոցի մուխը, փոխանակ հայրենի սրբության սրբազան կնդրուկը: Այդքան տարվա լուսավոր աչքը չէր կարող մի ակնթարթում խավարել կրակարանների բոցից (8): Ժամանակն է մաքրել մեր անցյալը և ներկան եսատես կրքերի անառողջ ողորումներից: Այսօր իսկ մեր հասարակական պատասխանատու ուժերը այլեիբր չեն որակում միմյանց, քան դավաճան, ազգուրաց, օտարամուլ, շահասեր և ստրուկ օտար շահերի: Ուռած կրքերը շարաշունչ հողմեր են, որ սպառնում են հանգցնել այն ճրագները, որ լուսավորում են մեր խավար ուղին: Պատմագիտությունը պիտի կարողանա անաչառ լինել տալով **cuique suum**:

2

Պ[արոն] Ֆնտգլյան չի կարող տրտնջալ, որ ուշադրության պակասություն ցույց տվինք իր հանդեպ: Բոլոր փաստարկությունները քննեցինք և ցավում ենք, որ ոչ մի դրական ցուցում չգտանք, որ փարատեր կասկածներս Կորյունի մասին:

Հայտնի է, որ Կորյունի լեզուն ևս եզակի է իր հատկություններով անդրանիկ մատենագիրների շարքին: Արիեստական և շինծու ոճ է, ճապաղ և

ծանր, որպես ճնշող սայլ և չունի մյուս ժամանակակիցների ոճի ճեմական թեթև և սահուն մազանքը:

Տարակուսելի է Մաշթոցի ակումիտ տիտղոսը: Թեոդոսիոս կայսրը լսելով հայ գրագետի հռչակը իբրև թե հրամայում է կոչել «վայելուչ մեծարանօք գտորբն ակումիտ»: Ակումիտ, հունարեն *ἀκοίμητος*, նշանակում է «անքուն»: Այսպես էին կոչվում այն վանականները, որ պարտավոր էին հերթով աղոթք անել նաև գիշերներն առանց ննջելու: Ճշմարիտ է, որ անքունների վանական կարգը երևան եկավ Թեոդոսիոսի օրով և հիմնադիրն էր ոմն Ալեքսանդր, որ հետո Ասորիքից տեղափոխվեց Կ. Պոլիս և այնտեղ հիմնեց նոր վանք: Բայց անքունները հռչակ ստացան միայն [V] դարու երկրորդ կեսից, երբ Մտուղիոս կրոնավորը հիմնարկեց Մտուղիոն կոչված նշանավոր մենաստանը 463 թվին: Այս թվից հետո միայն ակումիտ անունը կարող էր «վայելուչ մեծարանք» նկատվել: Վահանի մահը մմանապես 462 թվից հետո է: «Ճշմարտապատում եւ վարդապետատեր» Հովմանը, որ Տիգրանում չարչարանք կրելուց հետո դարձավ «ի վերակացութիւն յերկիրն Հայոց», եթե վերակացություն բառով կաթողիկոսություն հասկանանք և ոչ եպիսկոպոսություն կամ սովորական հովվություն, կարող է լինել Հովհան Մանդակունիին:

Ահա կետեր, որ կասկած են հարուցանում և Կորյունի վերջաբանությունը մանավանդ ընդունակ է գորացնելու կասկածամտություն:

Կորյունը հարկավոր է գտնում հավատացնել, որ ինքը համբավներից և գրույցներից չէ քաղում իր պատմությունը՝ Մաշթոցի վարքը, այլ անձամբ ականատես է եղել հայրերի գործերին և անգամ գործակից: Նա «ականատես է կերպարանացն եւ առընթերակաց հոգեւորական գործոց եւ լսող շնորհապատում վարդապետութեանն եւ նոցին արբանեակ»: Սկզբում արդեն հեղինակն իրեն հանձնարարում է որպես աշակերտ Մաշթոցի՝ «մասնաւոր աշակերտութեամբ վիճակ ամեալ» և գրում է մյուս աշակերտի՝ Հովսեփի հրամանով: Ի՞նչ կարիք նորեն շեշտելու, որ ինքը «տեսել է հայրերին, ներկա է եղել հոգևոր գործունեության, լսել է շնորհապատում վարդապետությունը և վերջապես նրանց աշխատակիցն է»: Որտեղից է հեղինակի այս զգուշավոր ջանքը առաջուց փարատելու հնարավոր կասկածները, որ գրողը ժամանակակից չէ հայրերին:

Հեղինակի կանխատեսությունն ավելի հեռուն է գնում և ավելի կասկածելի դառնում: Ջզում է, որ ժամանակակից գրողից ավելի բան կարելի էր պահանջել, աշակերտը պետք է որ քիչ ավել ճոխ տեղեկություն ունենար իր ուսուցչի և հոր կյանքի վերաբերյալ: Ուստի փորձում է արդարանալ, որ շատ բան գիտե, բայց թողնում է՝ («զաճախագոյնն թողես») չի ուզում բոլորը գրի առնել («չէաք իսկ հանդուրժողք զամենայն արարեալսն կտակաւ

զիրաքանչիւրսն «նշանակել»), այլ միայն այն ինչ որ արժանի պատմելու («առ ի մանրակրկիտ առնելոյ զկարեւորագոյնս պատմելոյ»): Եվ հանկարծ խոստովանում է, որ «ի նշանա<ւոր> գիտակացն (տայ. դիմակացն) քաղելով (տայ. քակելով) զհամառատսն (տայ. զհամատուրսն) կարգեցաք, որ(ք) ոչ միայն մեզ, այլ եւ որ (զ)ատեանսն ընթեռնուն, յայտնի է»¹:

Մի ակամա *lapsus*, որ մոտ է ճշմարտության: Հեղինակը ուրեմն օգտվել է նշանավոր գիտակներից, և որովհետև մատյան կարդացողները գիտեն այդ, ասել է, թե գիտակները՝ գրավոր աղբյուրներ են: Հարկավ խոսքը Մուրբ Գրքի և Առաքելոց թղթերի մասին չէ, որոնց վկայություններից օգտվում է գրքի սկզբում: Մեր կասկածները զորանում են և ստանում որոշ ձևակերպում: Արդյոք վերջաբանությունը չի պատկանում այն ձեռքին, որ հարկ է տեսել վերստին խմբագրելու Կորյունի գործը: Մաշթոցի Վարքը, անշուշտ, գրել է նրա ձեռնասուն աշակերտը Կորյունը և գրել է պարզ անպաճույճ ոճով, ինչպես կարելի է ենթադրել Ղազար Փարպեցու քաղվածներից: Հետագայում մի ուրիշը Կորյունի գործը վեր է ածել ավելի բարձր ոճի, ինչ-ինչ հավելումներով և հապավումներով:

Գիտենք, որ մեզ հասած Կորյունը ենթարկվել է նորեն կրճատումի, որ հայտնի է Փոքր Կորյուն անունով: Մա հասարակ կրճատում չէ, այլ գրեթե նոր խմբագրություն: Շատ բան զեղջած է, ինչպես ձիգ Առաջաբանը: Կան մակ հավելումներ, որոնց մեջ և Խորենացուց առած հատվածը: Դիշտ նման ձևով և Մեծ Կորյունը կարող էր լինել վերամշակում Կորյունի հարազատ գործի: Միայն տարբեր նպատակով: Մի դեպքում պետք է զգացված բարձրացնել ոճը և հասցնել ներքողի ճարտասանական թռիչքի, մյուս դեպքում, ընդհակառակը, պարզել և մատչելի անել ընթերցումը:

Այս ենթադրությամբ Կորյունի Վերջաբանը իր անսպասելի մերկացումով հասկանալի կդառնա: Նորա իսկական հեղինակը Կորյունը չէ, այլ նրա խմբագրողը: Եվ նա իրոք ճշմարտախոս է, նշանավոր գիտակը, որից օգտվել է, Կորյունի սկզբնագիրն է: Վերջաբանի երկյուղը և հավաստիացումը, որ պատմությունը ականատեսի գործ է, նորա խոստովանությունը, որ շատը կրճատել է ի նպաստ կարևորի համաձայն կանոնի *non multa sed multum*, այս բոլոր ասված է *bona fide*: Հետևապես, այն կետերը, որոնք կասկածելի են և կամ այդպես են թվում, կարելի է համարել վերամշակողի, այսինքն՝ երկրորդ ձեռքի ակամա ստվեր:

Հազիվ թե կարիք կա հիշելու, որ արժարժածս մտքերը տակավին թեական կառուցումներ են որոշ դիտողությանց հիման վերա, որոշ դժվարություններ հարթելու համար: Դրական վճիռներ չեն: Կորյունը երևում

¹ Կորյուն, էջ 47:

է, որ Փափստոսի, Ագաթանգեղոսի, Ղազար Փարպեցու նման կրել է օտար նորոգիչ ձեռքի ազդեցությունը և նրանց հետ միասին պիտի գտնե լուծում:

Է

Պարոն Ֆնտզյանը, անշուշտ, կներե ինձ, որ պատեհ առթից օգտվելով քանի մի խոսք էլ ասեմ նրա լեզվագիտական խուզումների նկատմամբ:

Հայերեն խաչ բառը պարոնը փորձում է հանել ասորական խոռոչ-ից: Կարծեմ, կարելի է լռությամբ անցնել այսպիսի համեմատությանց մտտեմ և բնավ չհիշել, մոռանալ: Կան մտքեր, որ անհավատարիմ թռչունի նման դուրս են գալիս հանկարծ մտքի վանդակից, որպեսզի այլևս չվերադառնան:

Անցնենք «Պահլավերեն փոխառյալ բառեր» հոդվածին¹: Երեք բառ, երեք գյուտ՝ զուար[ափակ], [վատ] չուր և նուր: Ագաթանգեղոսի զուար[ափակ քաղաքորմի] բառը համեմատում է *zbar* բառի հետ: Որպես թե *zbar* նշանակում է «ափ, եզր», ուրեմն զուարափակ ասել է «եզրափակ»:

Մխիթարյան հայրերը կարծել են, որ զուարափակի մեջ զուար-ակ բառն է, ուրեմն քաղաքորմը զուարակներ փակելու համար էր: Ցայժմ էլ ժողովուրդը օտար բառով դալա (արմատակից քաղաք-ին) է կոչում բնական, թե արհեստական շրջափակ կայանները, որոնք հատկացրած են կենդանիների հանգստյան և բացօթյա գիշերելուն: Հնում սա կոչվում էր քաղաքորմ:

Պարոն Ֆնտզյանը չէ հավանում այս մեկնությունը, զուցե և իրավամբ: Կարող է պատահել, որ զուար կապ չունենա զուարակի հետ: Ուզում է տեսնել այստեղ իրանական *zbar*: Տարաբախտաբար ինքը՝ *zbar* պետք ունի լուսաբանության ավելի, քան զուարը: Ջակսոն Վենդիդադի 19, 4 հիշած *zbar* թարգմանում է «եզր» ենթադրությամբ, որովհետև խոսքը գետի մասին է: Բառի նշանակությունը և ստուգաբանությունը անհայտ է: Լեզվական խնդիրներում ավելի մեծ հեղինակություն, քան ամերիկացի պատկառելի գիտնականը, գերման[ացի] Բարթոլոմե կարծում է, որ *zbarah* նշանակում է բլուր, քարձրավանդակ: Վենդիդադի պահլավ թարգմանությունը ոչ մի նպաստ չի բերում բառի լուծման, *zbarah*-թողնելով անփոփոխ *zbar*. սանսկրիտ թարգմանությունը *zbarah*-ի դեմ ունի *padah*- «ոտն», երևի, ստորոտի մտքով:

Ջակսոնի և Բարթոլոմեի պայմանական, և տարբեր ըմբռումները «ափ» և «բլուր» կարելի էր հաշտեցնել, ինչպես կարծում եմ անձամբ, հիշելով գերման *Berg* «լեռն», որ անցել է սլավ լեզուներով, որպես *brěg* «ափ», սկզբնապես «ստորոտ» հետո «ափ»: Մեկնությունս հնարավոր է, եթե *zbarah*-ի ստուգաբանական իմաստը որևէ նեցուկ տար հիշյալ ենթադրական

¹ «Հանդես ամսօրյա», 1926, № 9-10:

քարգմանություններին: Նույն Բարթոլոմեոս համեմատում է *zbar-* սանսկրիտ *hVarah-* «կորություն» բառի հետ: Ավեստայում *zbar-* նշանակում է «ծուռու- մուռ գմայ» և գործ է ածվում դևերի քայլվածքը բնորոշելու համար, մինչ քարի ոգիներին է վերապահում սովորական *tak-* «գնալ, վազել» բայը: Եթե հմարավոր է «կորության, ծուրթյան» գաղափարից հանել «լեռ, բլուր» նշանակությունը, կարելի է ընդունելի համարել տված ստուգաբանությունը:

Համեմայն դեպս *zbar* մնում է բավականին մութ: Հայերեն **զուար** ևս մութ է, գոնե պ. Ֆնտզյանի համար: Պարզ է, որ երկու կույրեր չեն կարող առաջնորդել դեպի լույս: Մանավանդ որ ավեստ. *zbařah*, որ պահ- լավերենում մնում է *zbar* հայերենում ի դեպ փոխառության պիտի հնչեր ևս *զբար:

Նպատակիցս դուրս է որևէ ստուգաբանություն առաջարկել: Կուզեի միայն ակնարկել, որ զուարափակը մեկնություն է քաղաքորմ-ի, և ուրեմն վերջինս սովորական դալա չէր ցած պատնեշով, այլ խոտամբար՝ բարձրապատ: Ներելի է զուար-ի մեջ տեսնել պարթև *vār*. ավեստ. *vāra* և պարսկ. *bār* բառը, որ նշանակում է «պատ»: Հայերեն՝ պատվար ունի իր վերջին մասում նույն *vār* < *pati-vāra (*p'ati*). սկզբի գ- թվում է նախդիրի մնացորդ է, հավանորեն, *uz-*, որ նկատվում է զգույշ բառում <ավետստ. *uz-gaušo*, «ակնզնեղը ցից», այլև ավեստ. *uz-vaēda-*: Չուար < *uz-vāra, ուրեմն նշանակելու է «պատ, վեր բարձրացող», զուարափակ՝ որմափակ: Կրկնում եմ, ենթադրություն է այս լոկ:

Անհաջող է և պ. Ֆնտզյանի երկրորդ համեմատությունը: Հայերեն **-շուէր** չի կարող համաձայնել օտար՝ ոչ իրանական *sVat* (*)-ին: Վատշուէր ամբողջովին փոխառություն է և ենթադրում է պարթև *vatišver: Անտեղի է գէշ օրինակը, որպես թե **գա(ռ)շ-ից**: Պրոֆ. Մառը շատուց արած է այս համեմատությունը, հանելով **գէշ-ը**, ***գայշ-ի** միջնորդ ձև **գէշ-ի** և **գարշ-ի**: Բնավ չեն կարծում այստեղ «վերհուշումի» հետքեր որոնել, այլ հասարակ զուգադիպում, որ հմարավոր է, չմայելով որ անձամբ **գէշ - գարշի** նույնա- ցումը համոզիչ չեն գտնում:

Երրորդ գյուտը ավելի հանդիսավոր է: Պարոն Ֆնտզյան պետք է տեսել հայտնել այդ մասին ամերիկացի իրանագետի, պրոֆ. Ջակսոնին, «որին շատ գոհունակություն է պատճառներ»: Արդ չմայելով Ջակսոնի հավա- նության «պահլավիկ *nVar* չէ կարող նույնանալ **ուէր-ին** հետ: Բարե- բախտաբար նվեր այն փոխառություններից է, որի ստուգաբանությունը վաղուց և ճշգրտորեն հայտնի է: Նուէր ծագում է պարթև *niVeda*, պարսկ. *nuVēd* قس, ավեստ. *ni-vaēda-* (*ni-vaēdayemi* բայի մեջ): *nVar* տեղ չունի այս շարքի մեջ:

Կասկածելի ենք համարում անգամ *nVar* գոյությունը. Դենկարտի՝

aspānVar-i Visašpu- մեջ *aspānVar* վերլուծել՝ *aspā-nVar* անհեթեթու-
թյուն է, *aspā-*-ի երկար *ā* կմնա առեղծվածային: Հասկանալի է, ինչո՞ւ
Վեստը կարողում է *aspān-pur*, կամ *aspāχur*, որպեսզի *aspā-*-ի *ā* անու-
շադիր չթողնե:

Պահիլավ գրերը ազատություն են տալիս այլևայլ կերպ կարդալու:
Եթե մեկը ուզում է *-n* տառը տեսնել և կարդալ *aspānVar*, ինչպես
պ. Ֆնտոզյանը, այն ժամանակ պիտի բառը լուծել *aspān* և *Var* և ոչ երբեք
aspā և *nVar* (*aspān* սեռական հոլովն է հոգնակի, իսկ *aspā* կլիճի
անհասկանալի ձև): *Aspāχur* քերականորեն ճիշտ ընթերցում է *aspā + āχur*
= *aspāχuri*, մույնպես քերականորեն ճիշտ *aspān -pur* «ձիոց քաղաք»,
բայց *aspā-nVar* անհեթեթ է քերականորեն:

Պարոն Ֆնտոզյանին գայթակղել է իմաստը: «Ասպանուէր» կարդալով,
կարելի է «ձիագոհ» հասկանալ և ուրեմն պարզել մութ պարբերությունը այն
մտքով, որ Ջրադաշտին հանդիպելիս Վշտասպ ձիու գոհ էր մատուցանում:
Արգո պարոնը այս միտքը շշմոջացել է գիտնական Ջակսոնին և սա
«հայտնել է իր գոհունակությունը այս լուծումին»: Այսպես է, որ չար մտքերը
պատրում են երբեմն առաքինի մարդկանց:

«Դենկարտ» պահիլավ գիրքը հորինված է Ք. հ. IX դարում և այլ նպա-
տակ չունի, քան մեկնել բացատրել Ավեստայի սրբազան գիրքը: Ավես-
տայում և ոչ մի նշան ձիագոհի, ինքը՝ ձիու գրեթե պաշտելի է, մանավանդ
սպիտակ ձիւն, որը ինչպես լուստ արտահայտություն կապակից է
աստվածներին: Հավանական չէ, որ «Դենկարտը» հանկարծ մտաբերեր
դարերով մոռացված, վերացված ձիագոհը, և հիշեր հակառակ Ավեստայի և
այն էլ մի անգամ որպես *ἄπαξ λεγόμενα*.

ԴԱՐՉՅԱԼ ԿՈՐՅՈՒՆԻ ՇՈՒՐՁԸ

«Հանդես Ամսօրյա»-ի մեջ (1927, թիվ 9), պ. Ֆնտզյան հաճել է պատասխան գրել մեր դիտողությունների առթիվ, տպված նույն հանդեսում (1):

Պ[արոն] Ֆնտզյան մի գյուտ է արել, Կորյունի մի հատվածի մի նոր մեկնություն: Որպես սպացույց, որ ինքը ճիշտ է հասկանում հիշյալ հատվածը, կոչ էր արել Փոքր-Կորյունի և Ազաթանգեղոսին, որ սրանք ևս իրեն իբրև թե համամիտ են: Ահա՛ իր հայտարարությունը. «Փոքր-Կորյուն և Ազաթանգեղոս հանկարծահասով մահ չեն հասկանար»:

Արդ, մենք ցույց տվինք, որ այս կոչումը հանիրավի է, ո՛չ Փոքր-Կորյուն և ո՛չ Ազաթանգեղոս պ. Ֆնտզյանի գործին վկաներ չեն: Կարծես, պարզ է խնդիրը:

Բայց տեսեք, ինչպես է թյուրում հարցը պ. Ֆնտզյան ասելով, որ մենք զբաղվում ենք Կեղծ-Կորյունով, փոխանակ հարազատի, «իբր ուղիղ գերադասելով», այլև ուզում ենք որպես թե «Կեղծ-Կորյունով ուղղել հարազատը»: Մտքի այս խտտորումը ներելի չէ բնավին մինչև անգամ պ. Ֆնտզյանի մման բանասերին: Հակառակորդին հասկանալը և իր ասածը հիշելը առաջին և տարրական պահանջն է ամեն մի վեճի, առանց որի վեճն իսկ դառնում է ժամավաճառություն: Սրանով պ. Ֆնտզյան կրկնակի մեղանշում է, զրպարտելով մախ Կեղծ-Կորյունին և Ազաթանգեղոսին և հետո մեզ: Խնդիրը բնավ այն չէ, թե ինչպես է վերաբերում Փոքր-Կորյունը հարազատին: Ավելին կասենք, մրա վերաբերումը մեզ համար բոլորովին պարտադիր չէ: Հարցն այն մասին է, թե Կեղծ-Կորյունը իրավ կողմնակի՞ց է պ. Ֆրնտզյանի ըմբռնումին, ինչպես վերջինս հավատացնում է, թե սա սխալվում է իր կոչումով: Ցույց տվինք, որ սխալվում է: Ուրիշ ոչինչ: Նկատել էինք, որ Փոքր-Կորյունի մեջ կան խոսքեր, որ գուցե սպրդել են պ. Ֆնտզյանի ուշադրությունից, խոսքեր, որ վկայում են, որ «յանկարծահաս»-ով Վահանի մահն է հասկանում: Պ[արոն] Ֆնտզյան առարկում է, որ այս խոսքերը Փոքր-Կորյունի «ընդմիջարկություն» են, մոռանալով, որ կարևորն հենց այդ է, որ պարզում է մեզ Փոքր-Կորյունի ըմբռնումը: Այդ ըմբռնումը ընդդեմ է պ. Ֆնտզյանին և ուրեմն, անարդար գործ է կատարում պ. Ֆնտզյան, երբ հայտարարում է, որ Կեղծ-Կորյունը մման է մտածում: Մենք չենք, որ դիմում ենք Փոքր-Կորյունին մեր ասածը հաստատելու համար, այլ ինքը՝ պ. Ֆնտզյան և մենք Փոքր-Կորյունը քննելով, չենք ուզում հարազատ

Կորյունը ուղղել, այլ ուղղել պ. Ֆնտզյանի սխալ կոչումը: Առանձին նրբություն չէ հարկավոր, որ հասկացվի այս պարզ ճշմարտությունը:

Սակայն պ. Ֆնտզյան թյուրելով հարցը, զարմանում է, որ մենք Վահանին սուրբ ենք համարում: Գարձյալ, նախ մենք չենք սուրբ համարողը, այլ Փոքր-Կորյուն: Եվ երկրորդ՝ ինչո՞ւ է պ. Ֆնտզյան զարմանում, որովհետև Վահան «աշխարհիկ հոգեբով և կրքեբով զգածյալ մարդ էր»: Հարազատ Կորյունը համարում է Վահանին «այր պատուական եւ երկիրդած» և ուրեմն հմարավոր էր, որ մահից հետո սրբանաբ, քանի որ այդ ուղին բաց է ամեն մի բարեպաշտ քրիստոնեի համար: Կեղծ-Կորյունը, որքան և տգետ և խեղճ պ. Ֆնտզյանի աչքին, կարող է իր կողմեն հարցնել պ. Ֆնտզյանին, ինչպե՞ս է որ մեղասալից Վահանը, «որմեն սրբության բույր այնքան քիչ կրուրեր» հանդիսանում է քրիստոնյա աշխարհի հովանավոր, Մահակ և Մաշթոց Սուրբ հայերին փոխարինող: Փոքր-Կորյուն իրավամբ կարող է նախատել պ. Ֆնտզյանին, որ իր աչքի գերանը ուզում է ուրիշի աչքը խոթել:

Նման սխալ էր գործել նույն բանասերը և Ազաթանգեղոսի նկատմամբ, սրան ևս սուտ վկայության կոչելով: Ազաթանգեղոս հարմարեցրել է Վահանի հատվածը Տրդատին, **յանկարծահաս բառը փոխարինելով յանկարծակամ-ով**: Գիտակցական փոփոխություն է, համաձայն իմաստին:

Պարոն Ֆնտզյան հայտարարում է, որ այդպիսի բառ չկա և որ գրչագրական սխալ է փոխան **հանկարծահաս-ի**: Անհիմն ենթադրություն: Նախ այդպիսի բառ կա: Ազաթանգեղոսն իսկ ուրիշ տեղ գործ է ածում նույն բառը՝ «ուրախութիւն եղև եւ լինի ընդ **անկարծակամ** դարձ կենացն»¹: Երկրորդ՝ Ազաթանգեղոսի բազմաթիվ ձեռագիրներից և ոչ միևն էինք չեն տալիս այդպիսի սրբագրության: Էջմիածնի գիտական հրատարակությունը պահել է **հանկարծակամ** ընթերցվածը և իրավամբ: Խուսափելու է ինքնակոչ ուղղումներից: Սրբագրությունն ևս իր հիմքերն ունի և բավական չէ մատը ճակատին դնել և կամայականության դաշտ բաց անել: Անցնենք այժմ հարազատ Կորյունին:

* * *

Ասել էինք, որ պ. Ֆնտզյանի մեկնությունը Վահանի հատվածի անտես է անում ինչ-ինչ քերականական անհարթություններ: Պ[արոն] Ֆնտզյան մեզ պատասխանում է, որ մեր նկատողություններն այլ բան չեն եթե ոչ «թյուր հայերենագիտության փունջ»: Եվ այս քաջ հայագետը փորձում է ցրել մեր սխալները, կարելի է ասել, թերավարժ մտրուկի կայտառությամբ:

Նախ՝ նկատել էինք, որ պ. Ֆնտզյանի մեկնությամբ «բարեա-

¹ Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909, էջ 243:

ցապարտին Վահանայ» սեռական հոլովը դառնում է անուն բայի, որ քերականական անհեթեթություն է:

Տեսեք, ինչ է պատասխանում պ. Ֆնտզյան. «մեր միտքը չէ եղած բնավ ավելորդ դասախոսություն ընել՝ զիտնականներու ընթերցման ենթարկված հոդվածի մեջ մատնանիշ անել օրինակներ նույն ինքն Կորյունն և ցույց տալ, թե սովոր է «այլ, իսկ» շաղկապներն ամմիջապես ետքը սեռական հոլովով դնել անունը»:

Բայց տեսնելով, որ անգետի հետ գործ ունի, «հարկադրված է մեջ բերել իբր ապացույց սա օրինակները. «իսկ Պաղոս[ի] (իբ ուղղումն է) ի մտի եղեալ էր» և «այլ սրբոյն Պաղոսի չորեքտասանքումք թղթովք պատմէ»:

Որքան և մեղմ լինել կամենանք, բայց ստիպված ենք ասել, որ քերականական խակություն է կարծել, որ որևէ շաղկապ կարող է անուն բային փոխել սեռական հոլովի: Կարելի էր լռությամբ անցնել այս պարագան, որպես մի անգզույշ սայթաքում, մի տեսակ *lapsus amatoris*:

Բայց ստիպված ենք հիշեցնել, որ նրա մատնանշած սեռական հոլովները բնավ կապ չունեն նախընթաց շաղկապի հետ, այլ կախված են անցյալ դերբայից համաձայն որոշ քերականական երևույթի, որ հայտնի պիտի լինի նաև պ. Ֆնտզյանին: Երբ ստորոգյալը արտահայտվում է անցյալ դերբայով կամ աներևույթ եղանակով՝ ենթական կարող է գրվել սեռական հոլովով, կամ պահել ուղղականը: Կորյուն հավատարիմ է այս կանոնին: Այսպես Կորյուն գրում է. «վասն որոյ երանելոյն հայեցեալ..., դառնայ»: «Չայս արձան ընկալեալ ի տեսմնէ երանելի առաքելոցն ... իսկ Հարելին զայն լուեալ, փութանակի հասանէր»: «Իսկ աշակերտասէր վարդապետին գտարեալս ընդ իւր յերկուս քաժանեալ ... կարգէր» և այլն, գրեթե ամեն մի էջում պատահում են մնան դարձվածներ: Միևնույն ժամանակ պահում է երբեմն ուղղական ձևը՝ «իսկ ցանկալի տեսմն եղբայրն Յակոբոս զհամարէն իսկ զգունդն սրբոց հանդերձ սրբասէր տերամբն յարինակ առեալ ի թղթի իւրում ասէ», և այլն:

Պ[արոն] Ֆնտզյան բերում է երկու օրինակ, մեկը նախապես սրբագրելով առանց որևէ անհրաժեշտության: Տպագիրն ունի՝ «իսկ Պաղոս ի մտի եղեալ էր», Ֆնտզյան ուղղում է «Պաղոսի»: Մեկը թե մյուսը «իսկ»-ի հետ կապ չունին և կախված են «եղեալ էր» բայից:

Երկրորդ օրինակն է՝ «Այլ սրբոյն Պաղոսի չորեքտասանքումք թղթովք պատմէ զիւր առաքելակիցս եւ նիզակակիցս եւ ուրախակիցս իւր առնէ»:

Պ[արոն] Ֆնտզյան, որ սրբագրության առանձին տեսնող ունի, հուլանում է նկատել, որ այս նախադասության մեջ երկու դիմորոշ բայերից մեկը պետք է անցյալ դերբայ լինի, համաձայն լեզվի կանոնավորության և Կորյունի սովորության: Այսինքն՝ պատմէ սխալ ընթերցված է փոխանակ պատմեալ

(երևի պատմել գրությունից սխալ արտագրված): «Այլ Պաւղոսի պատմեալ ... աննէ», կանոնավոր ձև է, որ պատահում է Կորյունի գրեթե յուրաքանչյուր էջում: Ուրեմն, ի՞նչ մնաց պ. Ֆնտզյանի «դասախոսությունից», որ առաջին անգամ զլացել էր անել և միայն հետո հարկադրված անում է:

«Բարեացապարտ» բառն ևս մի առիթ է պ. Ֆնտզյանի համար փայլելու յուրովի հատկությամբ:

Դուրս է գալիս, որ այս բառը «անտրամաբանական» կերտված է, որ ունի իր «գաղտնիքը» և արգո բանասերը փորձում է լուծել առեղծվածը, կուժ ու կուլան կոտրելով այս անգամ ևս Կորյունի գլխին:

Պարոն Ֆնտզյան գիտե, որ Մակարայեցվոց գրքի թարգմանիչը Կորյունն է, գիտե, որ այս գիրքը թարգմանելիս Կորյուն կազմել է չարյացապարտ «վայելուչ» բառը, «զամենայն չարեացապարտ զՄենեղաուս արձակել ի պարտեաց»: Հետո, երբ սկսել է Մաշթոցի կյանքը գրել, Կորյուն թխել է քարյացապարտ «անհաջող և անտրամաբանական» բառը, չարյացապարտ-ի կաղապարին վրա ձևելով: Ասել է, թե Կորյուն, որին քաջ հայկաբան է անվանում պ. Ֆնտզյան, վսեմ ոճով, ավելի տկար էր հայերենի մեջ, քան պ. Ֆնտզյան:

Չէ, այս բոլորը սին ենթադրություններ են, անհիմն և անտեղի: Պ[արոն] Ֆնտզյան, որ չի հապաղում սրբագրելու Պաւղոս՝ Պաւղոսի, անտեղի և սխալ, հուլանում է նկատել, որ չարյացապարտ բառն ինքն թյուր ըմբերցվածի արդյունք է: «Չամենայն չարեացապարտ զՄենեղաուս» ուղղելու է «զամենայն չարեաց պարտ զՄենեղաուս», «զամենայն չարեացապարտ» լեզվական անհեթեթություն է, որ չի արտահայտում այն, ինչ որ ուզում է ասել: Անշուշտ, մի թյուրիմացություն չկա: Հույն բնագիրն ունի՝ *τις ὁλης κακίας αἵτιον*, այսինքն՝ «ամենայն չարյաց պարտ»: Ակներև է, որ չարեացապարտ թյուր ըմբերցված է, փոխան չարեաց պարտ ձևի: Որ մեր ենթադրությունը ճշմարիտ է, հաստատում է նույն Մակարայեցվոց գիրքը, ուր հանդիպում ենք մի ուրիշ և ստույգ արտահայտության՝ «ես կամ զպարտ այլոց չարեաց ընկենուլ»¹: Մյուս կողմից Եգնիկն ասում է՝ «որ թագաւորեցոյց զչարն է պարտ չարեաց»: Այս դասական վկայությունը միանգամայն վավերացնում է մեր ուղղումը:

Սրբագրական մեթոդի պահանջները, կարծում ենք, լիովին հարգված են և իրավունք ունենք ասելու, որ Ս. Գրքում չարյացապարտ բառը գոյություն չունի: Հետևապես պ. Ֆնտզյանի խորհմաստ պտույտները պարապ զբոսանք են: Կորյուն էլ անպարտ է այն «անտրամաբանական» կերտվածների համար, որ մնում է միայն պ. Ֆնտզյանի սեփականություն:

¹ Մակար., գլ. 13, 6:

Կորյուն ինքն է կազմել **քարեացապարտ** բառը առանց ուրիշի ազդեցության, մի բարդություն, որ հատուկ է Կորյունյան լեզվական ճաշակին. ի՞նչ է նշանակում:

Պետք չկա ծանրանալու մահապարտ, մեղապարտ, վրիժապարտ և մնան բառերի վերա և կամ ցույց տալու, որ սրանց նախագաղափարը երանական *tanu-pərəta*, պահլ. *tanapuhr*, այլև *pərəto-tanu*, կամ *pešo-tanu*, պարսկ. *pašotan*, որ նշանակում է անձնապարտ, ինքնապարտ, պետք չկա պրպտելու այս բարդության սկզբնական իմաստը: Մեր նպատակի համար բավական է հիշել **քարյացական, քարյացապաշտ** բառերը, որոնց դասական ձևն է **քարեկամ, քարեպաշտ**: Վիճելի **քարյացապարտի** ավելի ստույգ ձևն է, ուրեմն բարեպարտ: Սրա իմաստը հասկանալու համար, մտաբերելու է՝ երախտապարտ, շնորհապարտ կազմությունները: Երախտապարտը նա է, որ պարտ է երախտիք, շնորհապարտը նա, որ պարտ է շնորհ: Հետևապես և քարյացապարտը կամ բարեպարտը նա է, որ պարտ է բարիք: Երախտիք ասածդ այլ բան չէ, քան բարիք. Ս. Գրքում երախտիք համապատասխանում է հույն *ἀγαθά* «բարիք» բառի, որով քարյացապարտ համագոր է երախտապարտի կամ երախտագետի:

Կորյուն այսպես է անվանում Վահան Ամատունի իշխանին: Արդյոք անպատեհություն կա՞: Ամենևին ոչ: Վահանը Մահակի և Մաշթոցի մոտ ուսել էր գիր և դպրություն, աշակերտել սուրբ հայրերին: Մաշթոցի մահից հետո Վահանը հոգ է տանում վայելուչ հուղարկավորությամբ թաղելու նրա մարմինը Օշականում, երեք տարուց հետո կանգնում է խորան նրա նշխարների վերա. այս արտահայտություն է երախտագիտական զգացումի հանդեպ իր և համայն աշխարհի գրական ծնողի: Վահանը երախտագետ անձն էր, և Կորյուն իրավունք ուներ այդպես անվանելու:

Պ[արոն] Ֆնտզյան մեծ եռանդով ընդդիմանում է մեր մեկնության, ուղեցույց ունենալով, երևի, «Հայկազնյան բառագիրքը»: Բառագիրքը ասում է, որ **քարյացապարտ**-ը նա է, «որ ի ձեռն բարերարութեանց պարտական ամեն զբարերարեալն»: Անհիմն բացատրություն:

Պ[արոն] Ֆնտզյան զգալով այս բացատրության տկարությունը, աշխատել է այլ կերպ հիմնավորել նույն իմաստը, պատմելով այն հեքիաթը, որ ձգտում էր, **չարյացապարտ**-ի թյուրիմաց զավակը համարել բարյացապարտը:

Պ[արոն] Ֆնտզյան գտնում է, որ մեր մեկնությունը չի պատշաճում այն գործածության, որ նկատվում է հեղինակների մոտ: Այսպես Ազանթագեղոս անվանում է Տրդատին **քարյացապարտ**: Պարոն Ֆնտզյան հարցնում է, արդյոք Տրդատն ևս երախտապարտ էր: Անպայման երախտապարտ էր և ավելի, քան Վահանը: Տրդատը խոզ էր և մարդ դարձավ, երբ «հանկար-

ծակամ» քրիստոնեություն ընդգրկեց և այս բանի համար նա հավետ քարյացապարտ էր:

«Հայկազնեան բառագրքից» քաղում է պ. Ֆնտզյան և Խորենացու, Հովհաննես Կաթողիկոսի և Թովմա Արծրունու անունները, որ նույն բառը գործ են ածել իբրև թե ուրիշ իմաստով, քան մեր մեկնությունը: Այս նկատողությունը ևս ստույգ չէ:

Կորյունից հետո քարյացապարտ բառը կիրառում է Ղևոնդ Երեց և հետո Խորենացի: Թովմա Արծրունին արտագրում է Ղևոնդից և Հովհաննես Կաթողիկոսը, հավանորեն, Խորենացուց, եթե ոչ Կորյունից: Հաշվի առնելու է միայն երկու առաջին հեղինակները:

Խորենացին նույն բառը գործ է ածում Թեոդոսիոս կայսրի նկատմամբ: Նախ պետք է նկատել, որ Խորենացու ձեռագիրները տալիս են երեք ընթերցված՝ քարյացապաշտ, չարյաց անպարտ, քարեպաշտ: Այս ընթերցվածները հաշտեցնել կարելի է միայն, ենթադրելով որ սկզբնական ընթերցվածն եղել է քարյացապաշտ: Թեոդոսիոսի սովորական մակդիրն է քարեպաշտ: Սակայն, ընդունենք, որ ստույգ ընթերցվածն է քարյացապարտ: Ի՞նչ անպատեհություն: Թեոդոսիոս, որպես քրիստոնյա թագավոր պարտավոր է բարիք գործել: Քարյացապարտ-ը նա է, որ պարտական է բարիք անել, լինի ի տրիտուր ստացած բարիքի, լինի ի հետևանս իր կոչումի, լինի ստիպված որևէ հանգամանքից: Հովհաննես Դրասխանակերտցի [Կաթողիկոս նույն միտքը արտահայտելու համար, հարկ է տեսել ավելացնել «ի բարիս բարեացապարտ», խոսելով բյուզանդական Կոստանդին [VII Ծիրանածին] կայսրի մասին¹:

Ղևոնդ Երեցը պատմում է, որ Օմար խալիֆը ստանալով Լևոն [III] կայսեր հաջող պատասխանը ամաչեց և «առաւել եւս յաւելոյր զբարեխառնութիւն եւ զբարեմտութիւն առ ազգ քրիստոնէից եւ ամենայն ուստեք քարեացապարտ զինքն ցուցանէր»²: Ասել է, թե Օմար աշխատում էր ամեն կերպ ցույց տալ, որ ինքը պարտավոր է բարիք գործել: Այստեղից առնում է և Թովմա Արծրունին:

Կարծում ենք, որ մեր տված մեկնությունն իր տեղին է բոլոր դեպքերում և կարիք չկա հակատրամաբանական ենթադրությունների:

Ի պետս զարգացելոց քերականության մեջ պ. Ֆնտզյան կարդացել է, որ «որ» հարաբերական դերանունը «երբեմն բազմաբար վարի»: Այստեղից հետևեցրել է, որ կուզե որ գործ կածե, կուզե որք:

Ո՛չ, պ. Ֆնտզյան: Լեզվի մեջ տարականոն երևույթներն ևս իրենց հիմքն ունին և բանասիրության գործն է մեկնել երևույթները և ոչ թե զարտուղին

¹ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 148:

² Ղևոնդ, էջ 99:

ընդհանրացնել քմիան ծավալումով: Բարի է, որ [Արսեն] Բագրատունին գրի է առել **որի** բազմաբար կիրառությունը (2): Գուցե ավելորդ չէ, որ պ. Ֆնտզյան սերտել է նրա գրածը: Բայց որպեսզի պ. Ֆնտզյան իրավունք ունենա դասախոսություն կարդալ այս մասին, պետք է որ մի բան ավելի զետեմա, քան ինչ որ գրված է երեք քառորդ դար առաջ: Այսպես Ֆնտզյանի սերտած քերականները բերում են որպես օրինակ **որի** հոգնաբար գործածության **Ս. Գրքի** այս տունը՝ «յամենայն ծառոց **որ** է ի դրախտիդ»: Ալմենը անհետքություն, որ ուղղելու է «յամենայն ծառոց **որ** է ի դրախտիդ»: Արդարև, բավական է համեմատել հույն բնագրի՝ *ἀπὸ παντὸς ξύλου τοῦ ἐν τῷ παραδείσῳ*, որպեսզի համոզվենք, որ սրբագրությունը ուղիղ է: Մակայն հետունքը չզննեք, մնանք Կորյունի գրքույկի սահմաններում, ուր տեսնում ենք **որի** բազմաբար գործածության դեպքեր: Մտիկ քննությունը ցույց է տալիս, որ այս դեպքերի մի մասը կարող է սրբագրության: Օրինակ, Կորյուն ունի՝ «աւրինակ ամէք չարչարանաց եւ (յ)երկայնամտութեան զմարգարեւն, որ խաւսեցան յանուն տեառն»: Միսլ գրչություն է: Հակ[որոսի թուղթ կաթուղիկեայ] Դ [գլխում] կարդացվում է՝ «աւրինակ ամէք, եղբարք, չարչարանաց եւ երկայնամտութեան զմարգարեւն, որք խաւսեցան յանուն տեառն»:

Ուրիշ դեպք: Կորյուն ասում է՝ «մի՛ անփոյթ առներ շնորհացող **որ** ի քեզ են... եւ զանձն ապրեցուցես եւ զայնոսիկ **որ** քեզ լսիցեն»): Այստեղ երկու բնորոշ գործածություն կա. հույնն ունի՝ *μη ἀμελει τοῦ ἐν σοὶ χάρισματος ὁ ἐδόθη σοι*. «շնորհք» նշանակող հույն բառը եզակի թիվ ունի, ուստի և հարաբերականն է եզակի: Մինչդեռ հայը նյութական թարգմանությամբ *χάρισμα*-ի դեմ գրած է «շնորհք», և հույն *ὁ* թարգմանել է ճշտիվ **որ**, մոռանալով, որ «շնորհք» հոգնակի է:

Միևնույն օրինակում տեսնում ենք՝ «զայնոսիկ **որ** քեզն լսիցեն», Ս. Գրքի թարգմանիչներն անգամ սիրում են հույն անցյալ և ներկա դերբայները արտահայտել հարաբերական նախադասությամբ հայ լեզվի ոգու համաձայն: Այս դեպքերում գրեթե ընդունված կանոն է **որ** գործածել եզակի և թե հոգնակի մտքով: Այսպես հույն *τοὺς ἀκούοντας* = «զսողս», հայը թարգմանում է «որ լսիցեն» (հայի օրինակում եղել է, անշուշտ, *τοὺς ἀκούσαντας*): Ուրիշ խոսքով հայ դարձվածները՝ «**որ** լսեն, **որ** լսիցեն, **որ** լուեալ են» համապատասխանում են հույն դերբայներին: Ավետարանն ունի՝ երանի **որ** քաղցյալ և ծարավի իցեն = *οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες* և այլն: Նույն ոգով գերադաս է ասել «որ իմաստունք են» փոխան հույն «իմաստունք»: Հնչվի է առնելու նաև *pluralia tantum* բառերի եզբար համաձայնությունը, որ հայտնի է ուրիշ լեզուներում:

Այսպիսով **որի** բազմաբար վարումը կամայականության խաղ չէ և ոչ քերականական բնության ծնունդ: Եթե թողնենք սխալ գրչությունները, մեծ

մասամբ աշխարհիկ լեզվի ազդեցության տակ, մյուս դեպքերն իրենց բանավոր հիմն ու բացատրությունն ունին:

Արդ պ. Ֆնտզյան պնդում է, որ Վահանի հատվածում՝ «Վահանայ ... կենաց ամենեցուն լինէր, որ աշխարհածնին ... վայելէր», գծածու իրար կապակից են: Չենք կարծում, որովհետև կարելի է ասել «ամենեցուն, որ», բայց անհեթեթություն էր «ամենեցուն լինէր, որ ... վայելէր», սպասելու էր՝ վայելէին: Պ[արոն] Ֆնտզյան նկատում է ներողամտաբար, որ մենք որի բազմաբար վարումին անգեա որպես թե բնագրի՝ «զհամառատն որ ոչ միայն մեզ յայտնի է» սրբագրել ենք որք, և չի ուզում ծանրանալ այս ձախող ձեռնարկի վերա:

Ափսոս, որ արգո բանասերը չի ծանրացել, այլապես պիտի տեսներ, որ բնագրի որքը ուղղում ենք որի և ոչ թե, ինչպես պ. Ֆնտզյանն է կարծում, որը՝ որքի:

Հանկարծահաս բառի առթիվ պ. Ֆնտզյան մի բան է միայն ապացուցանում հաջողությամբ, որ «հասանել» նշանակում է «հասնել», և «յանկարծահաս» նշանակում է «հանկարծահաս»: Բայց բառիս դիրքը մախադասության մեջ մնում է մութ մինչդեռ այս է վեճի մյուսը: Չի կարելի ասել «Վահանայ ... յանկարծահաս լինէր», չի կարելի ասել «ամենեցուն, որ վայելէր»: Սրանով տապալվում է և պարոնի մեկնությունը հատվածի, որպես հակաքերականական ոտնձգություն:

Մեր տված բացատրությունը ևս անընդունելի է համարում, զուցե և իրավամբ: Մեր կողմից մի փորձ էր հիմնավորել քերականորեն մախադասության հինավուրց իմաստը, ենթադրելով, որ բնագիրը անաղարտ է: Փոքր-Վորյունից սկսած մինչև նորագույն բանասերները մահվան իմաստով են ըմբռնել քննելի հատվածը: Վահանը «հայրենյաց որդի է», այն հայրենյաց, որ մեռած են, և միևնույն ժամանակ Վահան նրանց «կենակից»: Այն երև է, որ կենակցություն չի կարող այս աշխարհում լիներ մեռած մարդկանց հետ:

Թերևս, մեր միտքը ավելի ճշգրտած կլինեինք, եթե ավելացնեինք, որ «հանկարծահաս»-ի ենթադրյալ գոյականի իմաստը բխում է նրանից, որ զեղչած է «կատարումն» կամ «կէտ» բառը, որպես մի տեսակ *ellipsis*, փոխանակ լրիվ «յանկարծահաս (կէտ) կենաց» ձևի: «Օրհաս» բառի մեջ ևս օր հասկացվում է որպես օր մահվան: Բնավ հավակնություն չունինք պնդելու մեր մեկնության վերա, այն պարզ պատճառով, որ ուր թարգմանությունը ստիպված է տեղի տալ մեկնաբանության, հետևանքը միշտ կլինի թեական: Ստույգն այն է, որ մախադասությունն իր ներկա վիճակում քերականորեն անհարիր է: Հավանական է, որ աղավաղված է: Ագաթանգեղոս և Փոքր-Վորյուն ունին «ասպնջական ցանկալի» բառերը, որ

պակասում են Կորյունի հատվածում: Կասկածելի է, մանավանդ, երբ ի նկատի առնենք, որ Կորյունի վերջաբանությունը բարվոք վիճակի մեջ չէ:

Դարձյալ նույն երկու հեղինակներն ունեն՝ «բարյացապարտն Վահան», «բարյացապարտն Տրդատ», փոխանակ Կորյունի սեռական հոլովի, որ ուշադրության արժանի է: Վիճելի հատվածը հավանորեն կարոտ է սրբագրության:

* * *

Ասած էինք, որ Կորյունի Վերջաբանը կասկածի տեղիք է տալիս: Մաշթոցի աշակերտը, որ գրում է իր ուսուցչի կյանքը, կարիք չպիտի ունենար հավատացնելու, որ ինքը գրում է «ոչ ի հին համբաւուց», այլ որպես «ակամատես»: Հակառակ իր հայտարարության նույն հեղինակը ստորև խոստովանում է, որ քաղել է «ի նշանաւոր գիտակաց» սակավը: Մի հանգամանք, որ մթություն է շաղում Կորյունի երկի շուրջը:

Պ[արոն] Ֆնտզյան գտնում է, որ պետք է հավատալ, քանի որ Կորյուն «բարդ ի բարդ կթվե հավատարիմ վկայի իր հանգամանքը»: Իսկ գիտակներից բանաքաղությունը: Սրա պատասխանն էլ ունի պ. Ֆնտզյան: **Գիտակ** ասածը, որպես թե գիտուն չէ նշանակում, ինչպես հայտնի է ամեն մի տղայի, այլ **գիտցված**, և օրինակ է բերում երևակ բառը, որ իբրև նման բնույթ ունի և նշանակում է երևույթ:

Ո՛չ, պ. Ֆնտզյան, գիտակ նշանակում է գիտցող, և երևակ՝ երևցող: Ուրիշ ոչինչ: Խնայելու է լեզուն և միտքը բռնագրոսիկ և ապարդյուն ճիգերից:

Կորյուն ասում է, որ չուզեց «գամենայն արարեալս կտակաւ զիրաքանչիրսն [նշանակել]» (հավելումը մերն է - Ն. Ա.): Պ[արոն] Ֆնտզյան շտապում է կտակաւ ուղղել գտակաւ և զարմանում է, որ մենք չգիտենք այս գյուտը: Այլև, նայելով «Հայկազյան բառարան»-ը ավետում է, որ բառի ամբողջական ձևն է «ճշդի գտակաւ»:

Այստեղ ևս պ. Ֆնտզյանի անխոհեմությունը զալիս է բախելու մեր զգուշության: Արդոք բավարար հիմ կա՞ առաջարկված սրբագրության: Կորյունի ձեռագիրները կարդում են կտակաւ: Ազաթանգեղոսի մոտ համապատասխան հատվածում երկու հին ձեռագիրներից մեկը և հնագույնը՝ գրված 1261 թվին ունի կտակաւ, մյուսը՝ գրված է 1293 թվին՝ գտակաւ: Թվում է, թե սրբագրությունը զոնե վաղաժամ է: Այլև պ. Ֆնտզյան ինքը պիտի ձեռնպահ մնար իր սրբագրությունից, իմաստի տեսակետից: **Ճշդի գտակաւ** նշանակում է ճշտիվ, խուզիվ գտակ ծագելով գտանել բառից: Ակամատես գրողը պետք ունի՞ այս եղանակով վարվելու: Հարկավ, չէ: Կամ գրողը ակամատես չէ, կամ գտակաւ բառը իր տեղը չէ:

Կորյուն ասում է «ի նշանաւոր գիտակացն քաղելով զհամառատսն կարգեցաք, որ(ք) (մենք ենք գեղչում - Ն. Ա.) ոչ միայն մեզ, այլև որ զմատեանսն ընթեռնուն, յայտնի է»: Ազաթանգեղոսի մոտ վերջին նախա-

դասութիւնն է՝ «որք ոչ միայն մեզ, ով թագաւոր, այլ յորժամ քո առաջի զմատենանդ ընթեռնուցուն, յայտնի է»: Պ[արոն] Ֆնտզյան կամենում է Կորյունը սրբագրել ըստ Ագաթանգեղոսի: Մենք ձեռնպահ ենք մնացել և մնում ենք և այժմ այսօրինակ ուղղումներին, ոչ անգիտությամբ, այլ այն պարզ պատճառով, որ ուր բնագիրը տարբեր իմաստ է տալիս, չի կարելի մեկը մյուսով ուղղել: Կորյուն ասում է իր գրածը հայտնի է ոչ միայն իրեն այլև որոնք մատյաններ են կարդում, այսինքն՝ գրագետներին: Ագաթանգեղոսի միտքը ուրիշ է, որ իր գրածը հայտնի է ոչ միայն իրեն, այլև հայտնի կլինի թագավորին, երբ նրա գրածը կարդան նրա առաջ: Կորյուն և Ագաթանգեղոս մի ուրիշ խրատական օրինակ են տալիս նույն ուղղությամբ: Կորյուն ունի՝ «Եւ զի ըստ արիւնակի գրելոցս առ ի մենջ հարքն ի կատարումն դարձան»: Ագաթանգեղոս նույն բառերից հյուսում է միտք. «Քանզի ըստ արիւնակի գրելոցս առ ի մենջ ի կատարումն դարձուցաք»: Արդյոք թոյլատրելի՞ է մեկը մյուսով ուղղել: Ոչ երբեք. որովհետև տարբեր իմաստ են արտահայտում, և չի կարելի ասել, տարբերությունը աղավաղման հետևանք է, թե ոչ բնագիր է:

Կորյունի Վերջաբանի մեջ մի կարևոր կետ անհասկանալի է մնացել պ. Ֆնտզյանին, մի կետ, որ միանգամայն նոր լույս է սփռում ամբողջ Առաջաբանի կերտվածի վերա: Բերենք մախ այդ մասը ուղիղ ընթերցումով:

«Քանզի չէաք իսկ հանդուրժողք՝ զամենայն արարեալսն կտակաւ զհրաքանչիւրսն՝ [նշանակել]՝¹, այլ ի դիրագոյն եւ ի հեշտագոյն(ս) յառաքելական անդր զանձինս պատսպարեցաք, որոյ անցեալ զբազմախումբ արգասեւք սրբոցն առ ի մանրակրկիտ առնելոյ զկարեւորագոյնսն պատմեաց (փոխ. տպագրի պատմելոյ). [ուստի եւ մեր առեալ] հանգոյնս (և ո՛չ զհամանդամս որպէս տպ. ունի) ասացաք, ոչ ի պատիւ սրբոցն Աստուծոյ որք ամենապարծ եւ կենդանատուր խաչին ծանուցեալք յարգեցան, այլ յարիւնակ քաջալերիչ հոգեւոր ծննդոց իւրեանց, եւ որք նոքաւք աշակերտելոց իցեն յազգս ազգաց»²:

Տեսեք ինչպէս է հասկանում Կորյունի այս տողերը պ. Ֆնտզյանը. «Քանզի անբավական էր ամեն ըրածները ճշդիվ գտակավ ամեն մեկը նշանակել, դյուրագոյնին անոր առաքելական գործունեության պատմությանը զբաղեցալ, զաղափար մը տվալ կարևորագոյնին վրա»:

Կորյուն շատ խելոք մարդ չէ դուրս գալիս պ. Ֆնտզյանի բացատրությամբ: Նա, որ ձեռնարկել է գրելու գրի պատմությունը, այժմ խոստովանում է, որ «դյուրագոյնին անոր առաքելական գործունեության

¹ [ ] Մեր հավելումներն են, իսկ ( ) հապավումները (Ն. Ա.):

² Կորյուն, էջ 47-48:

պատմությանը զբաղեցավ» և այն էլ «կարևորագույնին վրա գաղափար տալու համար»: Ավելի անմիտ բան չէր կարելի վերագրել մի մատենագրի:

Ո՛չ, պ. Ֆնտզյան, «առաքելական» չի նշանակում առաքելական գործունեություն: Կորյուն ինքը զինքը արդարացնելու մպատակով, որ շատ բան չէ պատմել իր ուսուցչի և տառերի գյուտի առթիվ, կոչ է անում առաքելական օրինակին, որ է Դուկաս Ավետարանիչը:

Ինչպես որ Դուկասը զանց է անում պատմելու մանրակրկտորեն Առաքյալների բազմախումբ գործունեությունը, և արձանագրում է միայն կարևորագույնը, այնպես վարվում է և հայ հեղինակը: Առաքյալին հետևելով, թողնում է շատը և բավականանում է քչով և կարևորով:

Դուկասի հիշատակությունը խորհրդավոր է: Նրան հետևել է հայ մատենագիրը ոչ միայն այս կետում: Ավետարանի մախարանը օրինակ է ծառայել և մեզ զբաղեցնող Վերջաբանին: Դուկասը գրում է. «Զանգի քազումք յաւԺարեցին վերստին կարգել զպատմութիւն վասն իրաց հաստատելոց ի մեզ, որպէս ասանդեցին մեզ որ ի սկզբանէ ականատես[ք] եւ սպասատրք եղեն բանին: Կան եղև [եւ] ինձ որ ի սկզբանէ զհետ երթեալ էի ամենայնի ճշմարտութեամբ կարգաւ գրել քաջ, քաջո թեոփիլէ, զի ծանիցես զբանիցն, որոց աշակերտեցար, զճշմարտութիւն»¹:

Դժվար չէ նկատել, որ կանգնած ենք այն ծառի մոտ, որտեղից քաղված են Վերջաբանի պտուղները: Գրական կերտվածը և բառացի մթերքը մատնում են մախարանի խնամությունը Կորյունի Վերջաբանի հետ: Նախաբանի լույսի տակ այլ կերպ է ներկայանում ցայժմ ընդունված կարծիքը, որ Վերջաբանը Կորյունից է անցել Ազաթանգեղոսին: Առաջնությունը գոնե այս կետում թվում է թե զիջանելու է Ազաթանգեղոսին: Սա ավելի մոտ է իր կառուցումով Դուկասի մախարանին: Ազաթանգեղոսի՝ «ով թագաւոր» կոչականը համապատասխանում է Դուկասի՝ «ով թեոփիլէ» դիմումին: Նրա խոսքը՝ «յորԺամ քո առաջի գմատեանդ ընթեռնուցուն, յայտնի է (sc. լիցի)», համաձայնում է մախարանի՝ «զի ծանիցես զբանիցն, որոց աշակերտեցար, զճշմարտութիւն»:

Կորյուն չունի «ով թագաւոր» կամ փոխարինող կոչական, ընդդեմ Դուկասի՝ «ով թեոփիլէ»-ի: Հետևապես Կորյուն չէր կարող կաղապար ծառայել Ազաթանգեղոսի: Կորյուն զեղչելով կոչականը, ստիպված փոխում է մախարասության կազմը ի վնաս իմաստին: Դուկաս գրում է, որ գիտենա թեոփիլը, Ազաթանգեղոսը կրկնում է նույնը, որ իր գրածը, «եբբ կարդան թագավորի առաջ, հայտնի լինի նրան», իսկ Կորյուն ի՞նչ է ասում. որ իր գրածը հայտնի է ով որ մատյաններ է կարդում և կամ եթե ուղղենք ըստ Ազաթանգեղոսի, ով որ իր մատյանն է կարդում: Առաջին երկու հեղի-

¹ «Ավետարան ըստ Դուկասու», գլ. Ա, 1-5:

նակների ասածը հասկանալի է, որպես դիմում որոշ անձանց, իսկ Կորյունի բերանում նույն խոսքը կորցնում է իր *raison d'être*-ը, քանի որ առիթավոր անձը չկա մեջ տեղը:

Ղուկասը հիշում է, որ իրենից առաջ շատերն են գրել ականատեսների ավանդության հիման վերա, ինչ որ ինքն ևս ուզում է գրել որպես ոմն, որ «զետ երթեալ է ամենայնի», ասել է թե ևս ականատես է: Վերջաբանի հեղինակին ծանոթ են գիտակներ, որոնցից քաղում է, թեև ինքն ականատես է: Արդ Ազաթանգեղոս խմբագրական գործ է, և այս խոսքերը նրա նկատմամբ ճշմարտություն է: Իսկ Կորյունի համար ո՞վ են այս գիտակները, արդյոք Ս. Գրքի հեղինակները, որոնցից առաջերբումներ ունի և որոնց թվում է, թե առանձին կարևորություն է տալիս, որպես իր գիտնականության վկաներ. իսկ եթե չէ, հարկադրված ենք ընդունելու, որ Վերջաբանը պատկանում է Ազաթանգեղոսին և հարմարեցրած հետո կամ միաժամանակ Մաշթոցի կյանքին: Պետք է խոստովանել, որ շատերն այն հատվածներից, որ անցած են համարվում Կորյունից Ազաթանգեղոսի «դարձ փրկութեան» մասը, ավելի իր տեղն են Ազաթանգեղոսի մոտ, քան Կորյունի:

Ամեն պարագային երկու երկերը, եթե անգամ ելած են միևնույն գրչից, տակավին կնճռոտ են իրենց փոխադարձ հարաբերության մեջ: Վաղածամ է պնդել Մաշթոցի Վարքի առաջնության վերա ամեն կետում:

Գուցե ավելորդ չէ նկատել, որ Ղուկասի «կարգաւ գրել» կարող է թելադրել, որ Վերջաբանի երկու ընթերցվածները կտակաւ թե գտակաւ, թերևս, ծագում են սկզբնական կարգաւ-ից: Ուրիշ անգամ չեն պատահում այս բառերը Ազաթանգեղոս-Կորյունի մոտ, որ սիրում են կրկնություններ, մինչդեռ կարգաւ պատահում է (օր. «գայս ամենայն կարգաւ պատմեցից»)¹:

Վերջաբանի ակնարկը Ղուկասին կրկնվում է Ազաթանգեղոսի մոտ, Վարդապետության ԾԹ գլխի մեջ: Այստեղ ևս հեղինակը ծրագրում է իր անելիքը Ղուկասին հետևելով: Սա պատմում է Քրիստոսի կյանքը հարությունից հետո շատ համառոտակի, ուստի նորեն դառնում է նույն խնդրին Գործքի մեջ: «Ակն արկեալ մեզ այսուհետև ի վախճան ասացելոցս. ճառս ի մէջ առնուլ ... Մամաւանդ զի առընթեր եւս ունիցիմք զդիրա-հասոյց քաջալերիչն զերանելի Ղուկաս, որ իրագէտ եւ միջամուխ քրիստոսագործ իրացն կատարելոց ճանաչի ...: Եւ քանզի համառատ բանիք առ ի կատարած Աւետարանին իւրոյ զերկնաշու ճանապարհն Քրիստոսի նշանակեաց, առնու դարձեալ յառաքելանշան յերկրորդ մատենին զորպիսութիւն իրաց կարգաւ ...»²: Մեջ է բերում Ղուկասի նախաբանը, որով հաստատվում է մեր համեմատությունը Վերջաբանի հետ:

¹ Ազաթանգեղոս, Էջմիածնի հրատ., էջ 130:

² Անդ, էջ 246-247:

Սկզբի ընդգծած նախադասությունը մույն միտքն է արտահայտում, ինչ որ վերջաբանի «եւ քանզի ըստ արիմակի գրելոցս առ ի մէնջ ի կատարումն դարձուցաք»: Կորյունի մոտ սույն նախադասությունը կարդացվում է՝ «եւ զի ըստ արիմակի գրելոցս առ ի մէնջ հարքն ի կատարումն դարձան»: Հնարավոր է արդյոք սրբագրել Կորյունը Ագաթանգեղոսի կրկնակի արտահայտած իմաստի հիման վերա: Որքան և հավանական, բայց և այնպէս ձեռնպահ մնալու է, քանի որ ձեռագրական կովան չկա:

* * *

Գալով Կորյունի գրության ժամանակին, մնում ենք մույն կարծիքին: Պ[արոն] Ֆնտզյանի ուղղությունները չեն որ պիտի փարատեն մեր կասկածները: Նրանք ոչինչ մոռություն չեն պարունակում: Ինչ որ մոր է, շատ հին է, օր. որ Ագաթանգեղոս գրված է 452-456 թվերին: Հայ բանասիրությունը երջանիկ կլիներ, եթէ կարողանար այսպիսի ճշգրտությամբ որոշել որևէ մատենագրի, անգամ Ս. Գրքի թարգմանության տարեթիվը: Հայ գրի անդրանիկ երկերի հաջորդական կապը որոշելու փորձերն իսկ բախում են դժվարությանց:

Կորյունի մերձավորությունը Ագաթանգեղոսի, Եվթաղի և Մակարայեցվոց գրքին, հայտնի է: Մակայն սրանց փոխադարձ հարաբերությունը մնում է խորհրդավոր: Ավելի քան կասկածելի է, որ միևնույն գրչից ելած լինին:

Ուրիշ անգամ այն միտքն ենք հայտնել, որ Լուսավորչի կյանքը գրի առնելու նախաձեռնությունը պատկանում է, թերևս, իրեն Մաշթոցին: Կորյուն շարունակել է իր ուսուցչի գործը, լրացրել և իր անձնական կնիքը դրել նրա վերա: Ագաթանգեղոս խմբագրական ձեռնարկ է և խմբագրողի ձեռքի հետքերը նշարելի են: Դժվար չէ նաև գատել հինը մոր հավելումներից:

Ինչ վերաբերում է Եվթաղին և Մակարայեցվոց գրքին, բավարար հիմք չկա սրանց թարգմանությունը Կորյունին վերագրելու: Թվում է, թե լեզվական և ոճային խնամությունը բացատրելու է նրանով, որ Կորյունն է կրում նրանց ազդեցությունը: Առնենք նախ Եվթաղի նախադասությունները: Կան մատնություններ, որոնք վկայում են ավելի այն մասին, որ Կորյուն բանաբաղ է, քան թարգմանիչ:

Կորյուն. «Քէպէտ եւ էի կրտսերագոյն եւ առաւել քան զկար մեր գրաւեալ անաչառ հրամանին հասելոյ»...

Համեմատել. «Գործք. Առաք.», Յառաջ. «զի անտի զմեզ հայրենի հրամանն յանդգնել անելի քան զկար մեր գրաւեաց»...¹

¹ «Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց»: Յաշխատասիրութենէ տեառն Հ. Յոհաննու Ջոհրպպեան վարդապետի, Վենետիկ, 1805, էջ 723:

Կորյուն. «զի կամարագոյնս նաւիցենք զհամատարած ալեալքն վարդապետական ծովուն»...

Համեմ. Կթղ. Յառաջ, «գոր արիմակ եթէ փոքր նաւակաւ որ կարծից է զհամատարած զծովն հատնել անցանել»...¹

Կորյուն. «տրտմական հոգովք պաշարեալ եւ թակարդապատեալ կայ»...

Համեմ. «Գործք. Առաք.», Յառաջ., «զանուանակիր աստուածեղէն պատգամացն զմիջամուխ իմաստութեան ... որ շուրջ զքեւ թակարդապատեալ»...²

Կորյուն. «ոչ ի մենջ արուեստախասեալ մերոյն կարծեալք վիճաբանելով»...

Համեմ. Պաղ. թղթ., «զդիրացոյցն զգիտս իսկ արուեստախասեալ»...³

Կորյուն. «ամի ամի գումարելովք ի նոյն ամսեանն զնոյն յիշատակն տանախմբեն»...

Համեմ. Պաղ. թղթ., «ամի ամի զար յիշատակի նորա տանախմբեն»⁴.

Նմանությունն այնքան ակնհայտնի է, որ երկու ենթադրություն կարող է լինել, կամ Կորյուն է փոխառու, կամ ինքն է թարգմանել Եվթաղի գործքը և այնուհետև նույն դարձվածները կիրարկել Մաշթոցի կյանքին մեջ: Կորյունի ոճը, որքան որ կարելի է դատել ըստ Մաշթոցի կյանքի իրավունք չէ տալիս երկրորդ ենթադրության: Կորյուն չէ Եվթաղի թարգմանը: Նմանությունը արդյունք է բանաբաղության: Կորյուն ծանոթ է երևում ոչ միայն Եվթաղի, այլև ընդհանրապես Ս. Գրքի նախադրության: Մի շարք բնորոշ բառեր մատնում են նրա ծանոթությունը «անուանակիր, միջամուխ, աստուածամերձ, արդիւնական, թեքել (ի հրէից անտի, էջ 809), հրապարակախոս»:

Նույնը կարելի է ասել և Մակաբայեցվոց գրքի մասին, որ դժվար թե Կորյունի գործ լինի: Ո՛չ Եվթաղ, և ո՛չ Մակաբ[այեցվոց] գիրքը հասակակից չեն Ս. Գրքի մյուս մասերի թարգմանության: Նրանք պատկանում են V դարի երկրորդ կեսին:

Ֆ. Կոնիքերը կարծիք էր հայտնել, որ Եվթաղ թարգմանված է 448 թվին (3), նրա հիմը շարժական տոմարի հաշիվներն են: Հ[այր Ա.] Վարդանյան, որ ներկայումս զբաղված է Եվթաղի քննական հրատարակությամբ (4), թվում է, թե համամիտ է հանգուցյալ հայագետին: Պողոս Առաքյալի մահուն ամսաթիվը ինչ ինչ անհարթություններ է ներկայացնում և ասորամա-

¹ «Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց», էջ 750:

² Անդ, էջ 723:

³ Անդ, էջ 765:

⁴ Անդ, էջ 764:

կեղոնական տոմարի համապատասխան թիվը տակավին պետք ունի քննության: Հայ ամսաթիվը մերձավոր կապ ունի ասորամակեղոնականի, ուստի և ստույգ ընթերցումը դեռ խնդրական է, և տոմարական հաշիվները վաղաժամ և կարոտ վերաքննության:

Նույն շարժական տոմարը, սակայն, ավելի հաստատ կովան է տալիս որոշելու Մակարայեցվոց գրքի թարգմանության ժամանակը: Մակար. Երկրորդ [գրքում] երիցս հիշում է ահեկան ամիսը, «մինչեւ յերեսուն ահեկանի ամսեան» (ԺԲ, 30)¹ և «յամսեանն ահեկանի, որ ար հնգետասան էր»: (ԺԱ, 33)² հույն բնագիրն ունի՝ *μέχρι τριακάδος ξανθικοῦ* և *ξανθικοῦ πέμπτη καὶ δεκάτη*, այսինքն՝ 30 քսանթիկ ամսի և 15 քսանթիկ ամսի: Քսանթիկ ասորամակեղոնական տոմարով տարվա յոթերորդ ամիսն է: Ասորամակեղոնական տարին սկսվում է հոկտեմբերի մեկից, ուրեմն քսանթիկի 15-ը գալիս է ապրիլի 15-ին և քսանթիկի 30-ը ապրիլի 30-ին (ավելի ստույգ հաշվով ապրիլի 13-ին և 28-ին): Ասորամակեղոնական տարին հաշվում է 12 ամիս, ամիսը 30 օր և հինգ ավելեաց, տարվա սկզբից մինչև յոթերորդ ամսվա 15-րդ օրը անում է 195 օր, հաշվելով հոկտեմբերի մեկից, 195-երորդ օրը կգա ապրիլի 13-ին, և սույն հաշվով 30 քսանթիկի հավասար է ապրիլի 28-ին: Արդ եթե հայ ահեկանի 15-ը համապատասխանում է քսանթիկի 15-ին և ապրիլի 13-ին, և ահեկանի երեսունը քսանթիկի 30-ին և ապրիլի 28-ին, նավասարդը, նշանակում է սկսվում էր օգոստոսի 1-ին: Իսկ նավասարդը ընկնում է շարժական տոմարով օգոստոսի մեկին՝ 468 թվին: Հաշվելով, որ քսանթիկի 15-ը հավասար է ապրիլի 15-ին (և ոչ 13-ին), ուրեմն և ահեկանի 15-ը հավասար նույն ապրիլի 15-ին, կստանանք, որ նավասարդը ընկնում է օգոստոսի 3-ին, որ տեղի ունենալ կարող էր 460 թվին: Ասել է, թե Մակարայեցվոց գիրքը թարգմանված է 460-468 թվին: Եթե ընդունենք Կոնիքերի դիտողությունը Պողոս Առաքյալի մահվան օրաթիվի վերաբերյալ, կգանք նույն թվին: Եվթադի Առաջաբանում ասված է, որ Պողոս նահատակվեց «յառաջ քան զերիս կաղանդացն յուլեայ», որ է հունիսի 29: Հայ բնագիրը տարբեր ընթերցվածներ է տալիս և, ինչպես ասացի, հավանական են համարում «որ է մարգաց» ընթերցվածը: Եթե ահեկանի 15-ը հավասար է ապրիլի 15-ին, հունիսի 29 կգա ուղիղ մարգաց 30-ին: Ասել է թե Եվթադի թարգմանությունը ևս տեղի է ունեցել 460-464 քառամյակին:

¹ Մակար., ԺԲ, 30:

² Անդ, ԺԱ, 33:

Ինչպես և բացատրելու լինենք Կորյունի, Եվթադի, Մակաբայեցվոց գրքի, նաև Ագաթանգեղոսի փոխադարձ հարաբերությունը, գաղտնիքը որոնելու է 460 թվից հետո: Տրամադիր չենք չափազանցելու տոմարական վկայության արժեքը, բայց ուրանալը ևս անկարելի է, մանավանդ երբ գալիս են հաստատելու բանասիրական-պատմական քննության կասկածները:

ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄԻՉ¹

Փավստոս Բուզանդը՝ հայ պատմագրության հնագույն հուշարձանը, շարադրում է IV դարի իրադարձությունները՝ առավելապես կանգ առնելով Հայաստանի մեծ լուսավորիչներ Գրիգորի և Տրդատի գործունեության վրա: Նրա աշխատանքը սկզբնական տեսքով մեզ չի հասել, ինչպես որ այն դեռևս VI դարում եղել է Հուստինիանոսի նշանավոր պատմագիր Պրոկոպիոս Կեսարացու ձեռքին²: Բայց և ներկա խմբագրությունն էլ բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում և ունի այնպիսի յուրահատկություններ, որոնք այն առանձնացնում են մյուս պատմական հուշարձաններից:

Փավստոսը ազատ է մյուս հայ պատմիչներին առավել կամ պակաս հատուկ իմաստակությունից: Նա վավերագրերից չի օգտվել³, և դեպքերի իր իրազեկության համար պարտական է գլխավորապես կենդանի հիշողություններին ու ավանդություններին: Փավստոսի գլխավոր առավելությունը մյուս պատմիչների համեմատությամբ՝ երկրի իրական կյանքը մոտիկից ճանաչելու մեջ է:

Փավստոսի՝ իրեն ժամանակակից նախարարական Հայաստանի միջավայրից վերցրած արժեքավոր իրողություններով հարուստ աշխատանքի նշանակությունը մասնագետների կողմից այժմ բավարար չափով ընդունված ու գնահատված է: Բայց համեմատաբար քիչ ուշադրություն է նվիրվել նույն նրա մոտ եղած Հայաստանի արտաքին պատմությանը: Հայաստանի նկատմամբ բյուզանդա-պարսկական հարաբերություններին վերաբերող քաղաքական իրադարձությունների մասին վկայություններն

¹ Ներկա ակնարկը գրված է վաղուց, և այժմ տպագրվող մասը դեռևս 1906 թ. զեկուցվել է «Հնագիտական ընկերության արևելյան բաժանմունք»-ի նիստում՝ «Հռոմեա-պարսկական հարաբերությունները IV դարի առաջին կեսում և հայկական ավանդությունները նրանց մասին» (տե՛ս "Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества", СПб., 1906, т. 17, стр. XLII-XLIII): Այս հոդվածը մի մասն է այն ժամանակ ծրագրված մեծ աշխատանքի, որի հեղինակը նպատակ ուներ հավաքել հին դասական հեղինակների մոտ ցրված (քննադրելով և ռուսերեն թարգմանությամբ) ամենակարևոր նյութերը հայերի պատմության վերաբերյալ:

² Տե՛ս «Հայոց նախնական պատմությունը» աշխատությունը՝ "Византийский Временник", 1901, том VIII, 1-2:

³ Գրավոր աղբյուրների ազդեցությունը երևում է այն մասերում, որոնք վերաբերում են Ներսես կաթողիկոսի կյանքին: Բայց շատ կասկածելի է, որ այդ մասերը եղած լինեին Փավստոսի աշխատանքի սկզբնական խմբագրության մեջ:

առասպելական բնույթ են կրում և այդ պատճառով էլ դյուրին չէ ճշգրիտ գնահատել իրենց պատմական վավերականությունն ու հավաստիությունը: Մենք կցանկանայինք Փավստոսին մոտենալ առայժմ հենց այդ կողմից և պարզել, թե որքանով են պատմական նրա առասպելական պատմությունները, և նրանց մեջ կա՞ն արդյոք պատմության համար պիտանի հավաստի տվյալներ:

Ա

Բյուզանդիայի (1) ու Պարսկաստանի միջև Հայաստանի համար անվերջանալի պայքարի շրջապտույտներում նշում են երկու կարևոր պահեր՝ 298 և 363 թթ.: Այդ պահերի հանգամանքները բավականչափ հայտնի են արևմտյան աղբյուրներից և պարզորոշ գաղափար են տալիս վեճի առարկայի՝ Հայաստանի նկատմամբ երկու հակառակորդների գրաված դիրքի մասին: Իսկ ինչ վերաբերում է 298 և 363 թթ. միջև տեղի ունեցած իրադարձություններին, ապա արևմտյան պատմագիրների մոտ նրանց մասին տեղեկությունները չափազանց աղքատիկ են: Հայ Փավստոսը ունի ինչ-որ ավանդազրույցներ, որոնք վերաբերում են հիշյալ ժամանակաշրջանին, և որոնց պատմական հիմքը բացահայտվում է արևմտյան հեղինակների ներկայացրած հանգամանքների մոտիկից ծանոթանալու դեպքում:

III դարի վերջին Հայաստանը ճանաչում էր հռոմեացիների գերագույն հովանավորությունը: 294 թ. պարսից գահ բարձրացավ Ներսես թագավորը: Իր հոր՝ Շապուհ [I-ի] օրինակով և նրան մամանկելու ակներև ցանկությունից դրոշված, ինչպես ասում է Լակտանտիոսը¹, նա պատերազմի մեծ մախապատրաստություն տեսավ և հաջորդ՝ 295 թ., ներխուժեց Հայաստան և գրավեց այն: «Narseus primus, - վկայում է Ամմիանոսը.-Armeniam Romano juri obnoxiam occuparat»²:

Պարսիկների դեմ Հայաստանի պաշտպանության գործը վստահվեց Դիոկղետիանոսի փեսա և թագակից Գալերիոս Մաքսիմիանոսին: Դիոկղետիանոսը Աբիլլեվսի ապստամբությունը ճնշելու համար Եգիպտոս շարժվելով՝ Գալերիոս Կեսարին, որ այն ժամանակ կառավարում էր Իլլիրիան, հրամայեց անհապաղ մեկնել պարսից թագավորի դեմ: Անփորձ և վառվռուն Կեսարը խիզախեց Միջագետքում, Կալիսիկուսի և Խառանի

¹Lactantius, De mortibus persecutorum, p. 9.

² Ammian. Marc., XXIII, 5. հմմտ. Eutrop., XXII. Narseus Orienti bellum inferret, ինչպես նաև՝ Aur. Vict., XXXIX: Eodem tempore Orientem Persae ... quatiebant.

միջև կռվի բռնվել թշնամու գերազանց ուժերի դեմ և սարսափելի պարտություն կրեց: Պարտված զորավարին Գիոկղետիանոսի ցույց տված արհամարհական ընդունելությունը նրա մեջ վճռականություն առաջացրեց մի անգամ ևս բախտը փորձել պատերազմում: Գալերիոսը պատերազմական գործողությունները Միջագետքի հարթավայրերից փոխադրեց Հայաստանի բարձունքները, որը համարվում էր «*ferme sola seu faciliior vincendi via*»: Հայաստանի լեռներում նոր մարտը հռոմեացիների համար պսակվեց փայլուն հաջողությամբ, և անարգված Կեսարի անունը պսակվեց բարձրագույն փառքով:

Գալերիոսի պատերազմները նկարագրված են IV դարի ժամանակակից պատմագիրների՝ Ավրելիոս Վիկտորի, Եվտրոպիոսի և Ռուփոս Փետտոսի կողմից: Ինձ թվում է, որ Գալերիոսի և Ներսեսի վերջին ճակատամարտի մասին հիշողություն է պահպանվել նաև հայկական Փավստոսի մոտ: Նախքան Փավստոսի, իմ կարծիքով այս դեպքին առնչվող զրույցը մեջբերելը, ծանոթանա՞նք պատերազմի հանգամանքներին ըստ հիշյալ պատմագիրների տվյալների:

Ավրելիոս Վիկտորը 360 թ. գրած իր աշխատանքի մեջ ասում է. «Այն ժամանակ, երբ Հռվիոսը (Գիոկղետիանոսը) ուղևորվեց Ալեքսանդրիա (ինքնակոչ Աքիլլեյսի դեմ)՝ նա Մաքսիմիանոս Կեսարին հրաման տվեց թողնել իր սահմանները (այսինքն՝ Իլլիրիան) և շարժվել Միջագետք պարսիկների գրոհը ետ մղելու համար: Սկզբում նա ծանր պարտություն կրեց, բայց վետերաններից ու նորակոչիկներից շուտափույթ նոր բանակ կազմելով՝ նա հարձակվեց թշնամու վրա Հայաստանի վրայով, որը համարվում է վստահելի հենակետ և հաղթանակի հասնելու հեշտ ճանապարհ: Վերջապես հենց այնտեղ էլ Գալերիոսը ջարդ տվեց Ներսեսին, գերի վերցրեց նրա երեխաներին, կամանց ու ամբողջ թագավորական արքունիքը: Հաղթանակը այնքան փայլուն էր, որ եթե Վալերիոսը (Գիոկղետիանոսը), որի հրամանով հենց կատարվեց այս ամենը, չդիմադրեր, (հայտնի չէ՝ ինչ պատճառով), ապա հռոմեական իշխանությունը կտարածվեր նոր պրովինցիայի վրա: Այնուամենայնիվ, մեզ համար շատ կարևոր հողեր ձեռք բերվեցին, և քանի որ կորցրածը պարսիկները համառորեն ետ էին պահանջում, ուստի նորից բռնկվեց ծանր ու անչափ կործանարար պատերազմ. *Interim, Jovio Alexandriam profecto, provincia credita Maximiano Caesari, uti relictis finibus in Mesopotamiam progredederetur, ad arcedos Persarum impetus. A quis primo graviter vexatus, contracto confestim exercitu e veteranis ac tironibus, per Armeniam in hostes contendit - quae ferme sola seu faciliior vincendi via est. Denique ibidem Narseum regem in ditionem subegit, simul liberos coniugesque et aulam regiam. Adeo victor, ut ni Valerius, cujus nutu omnia gere-*

bantur, incertum qua causa abnuisset. Romani fasces in provinciam novam ferrentur. Verum pars tamen nobis utilior quaesita, quae quum acrius reposcuntur, bellum recens susceptum est, grave admodum perniciosumque¹.

Եվարոպիոսի հաղորդումն ավելի հանգամանակից է. «Գալերիոս Մաքսիմիանոսը, Ներսեհի հետ հանդիպելով Կալիհնիկոմի ու Խառանի միջև, սկզբում շատ անհաջող ճակատամարտ ունեցավ, քանի որ նա կովում էր ավելի շուտ անկշռադատորեն, քան փոքրոգությամբ: Իր փոքրաթիվ ջոկատով նա մարտի բռնվեց բազմաքանակ թշնամու հետ: Փախուստի դիմելով՝ Գալերիոսը ուղևորվեց Դիոկղետիանոսի մոտ և հասնելով նրան դեպի Եգիպտոս տանող ճանապարհին՝ ընդունվեց նրա կողմից այնպիսի ամբարտավանությամբ, որ, ինչպես պատմում են, ծիրանին հազած՝ մի քանի հազար քայլ վազեց նրա մարտակառքի ետևից:

Սակայն շուտով Իլլիրիայում՝ Միզիայում, զորք հավաքելով՝ Գալերիոսը Մեծ Հայքում Որմիզդի ու Շապուհի պապ Նարսեհի դեմ երկրորդ անգամ ճակատամարտ տվեց և շնորհիվ նախամտածված ծրագրի, ինչպես և խիզախության շատ մեծ հաջողություն ունեցավ: Ընդ որում նա իր վրա վերցրեց նույնիսկ հետախույզի պարտականությունը՝ երկու կամ երեք ձիավորների հետ: Նարսեհին ետ շարտելով՝ Գալերիոսը գրավեց ու ավերեց նրա ճամբարը, գերի վերցրեց նրա կանանց, քույրերին, երեխաներին և դրանցից բացի՝ պարսկական ազնվականության բազմաթիվ անձանց, ինչպես նաև ձեռք ձգեց պարսկական հարուստ զանձարանը: Ինքը (Նարսեհը) փախավ իր պետության հեռավոր անապատները: Այդ պատճառով էլ, երբ Գալերիոսը հաղթանակով ներկայացավ Դիոկղետիանոսին, որն այն ժամանակ իր զորքերով գտնվում էր Միջագետքում, ընդունվեց արտակարգ պատվով»:

Galerius Maximianus primo adversus Narseum minime secundum proelium habuit inter Callinicum Carrasque congressus, cum inconsulte magis, quam ignave dimicasset. Admodum enim parva manu cum copiosissimo hoste commisit. Pulsus igitur et ad Diocletianum profectus cum ei in itinere occurrisset, tanta insolentia a Diocletiano fertur exceptus, ut per aliquot passuum milia purpuratus tradatur ad vehiculum cucurrisset.

Mox tamen per Illyricum Moesiamque contractis copiis rursus cum Narseo, Hormisdæ et Saporis avo, in Armenia Majori pugnavit successu ingenti, nec minore consilio simulque fortitudine, quippe qui etiam speculatoris munus cum

¹Aurelii Victoris Liber de Caesaribus, XXXIX.

altero ac tertio equite suscepit. Pulso Narseo castra ejus diripuit. Uxores, sorores, liberos cepit, infinitam extrinsecus Persarum nobilitatem, gazam Persicam copiosissimam. Ipsum in ultimas regni solitudines egit. Quare ad Diocletianum in Mesopotamia cum praesidiis tum morantem ovans regressus ingenti honore susceptus est¹.

Երրորդ պատմագիրը՝ Ռուփոս Փետտոսը, այդ նույն իրադարձությունների մասին պատմում է հետևյալը. «Դիոկղետիանոս կայսեր օրոք պարսիկների նկատմամբ ձեռք բերվեց փայլուն հաղթանակ: Մաքսիմիանոս Կեսարը անհամար հրոսակների դեմ աննշան ուժերով ճակատամարտելիս առաջին ճակատամարտում պարտված նահանջեց: Նա Դիոկղետիանոսի կողմից ընդունվեց այնպիսի սրտմտությամբ, որ նա մարտակառքի առջևից ծիրանին հագած վագեց մի քանի հազար քայլ, իսկ երբ նա դժվարությամբ թույլտվություն ստացավ Դակիայի սահմաններից գորք հավաքել և նորից բախտը փորձել պատերազմում, այն ժամանակ Մեծ Հայքում ինքը՝ Կեսարը, անձամբ երկու ձիավորի հետ իր վրա վերցրեց հետախուզությունը և 25 հազարանոց զորքի գլուխն անցած՝ հասավ թշնամու ճամբարը, հանկարծակի հարձակվեց պարսիկների անհամար ջոկատների վրա և սրի քաշեց նրանց: Պարսից թագավոր Նարսեինը փախավ. նրա կինն ու աղջիկները գերի ընկան, բայց հոգատարությամբ պահպանվեց նրանց ամոթխածությունը: Այդ վերաբերմունքից հիացած՝ պարսիկները խոստովանեցին, որ հռոմեացիները ոչ միայն զենքով, այլև բարքով իրենցից բարձր են: Միջագետքը անդրտիգրիսյան 5 գավառների հետ նրանք ետ վերադարձրին: Կնքվեց խաղաղություն, և այն շարունակվում է մինչև այժմ ի բարօրություն կայսրության».

Sud Diocletiano principe, pompa victoriae nota de Persis est. Maximianus Caesar prima congressione, quum contra innumeram multitudinem cum paucis acriter dimicasset, pulsus recessit: ac tanta indignatione a Diocletiano susceptus est, ut ante carpentum ejus per aliquot millia passuum cucurrerit purpuratus: et quum vix impetrasset, ut reparato de limitaneis Daciae exercitu eventum Martis repeteret, in Armenia Majore ipse Imperator cum duobus equitibus exploravit hostes: et cum viginti quinque millibus militum superveniens castris hostilibus, subito innumera Persarum agmina adgressus, ad internecionem cecidit. Rex Parsarum Narseus effugit; uxor ejus et filiae captae sunt, et cum maxima pudicitiae custodia resevatae. Pro qua admiratione Persae non modo armis, sed etiam moribus, superiores esse Romanos confessi sunt; ac Mesopotamiam cum

¹ Eutropii Breviarium historiae Romanae, I, IX, p. 24-25.

Transtigritanis quinque regionibus reddiderunt. Pax facta, usque ad nostram memoriam Reipublicae utilis perduravit¹.

Ինչպես կարելի է տեսնել, երեք պատմիչների շարադրանքները շատ մոտ են միմյանց, և նույնիսկ առանձին արտահայտությունների համընկնումներ են պարունակում: Հնարավոր է, որ նրանք օգտվել են մեզ չհասած մի ընդհանուր աղբյուրից²: Համենայն դեպս, նրանց հաղորդումների արժանահավատությունը ոչ մի կասկածի ենթակա չէ:

Նկարագրված իրադարձությունների արձագանքը, ինչպես ինձ թվում է, լավում է և հայ հին գրականության մեջ՝ հատկապես Փավստոսի երկում: Հզոր արքայից արքայի ընտանիքի գերի ընկնելն այնպիսի արտակարգ երևույթ էր, որ չէր կարող ջնջվել այդ ամոթանքի վայր հանդիսացող երկրի հիշողությունից և որևէ հետք չթողնել:

Փավստոսը պատմում է մի հետաքրքրական դեպքի մասին, որը մա հարմարեցնում է Տիրան թագավորի ժամանակներին, բայց իրականում նրա մեջ գտնում ենք մեզ հետաքրքրող իրադարձությունների արտացոլումը:

Հայոց Տիրան թագավորն ուներ մի արտակարգ ազնվացեղ ձի՝ «ամբողջովին պուտերով պատած, որոնք լույսի տակ փայլում էին տարբեր երանգներով, չափազանց կայտառ, ազնվատոհմ, գեղեցիկ կազմվածքով, անսովոր հասակի ու երկարությամ», մի խոսքով, մա իր հմայիչ գեղեցկությամբ ընդհանուր հիացումնքի ու զմայլանքի առարկա էր դարձել: Այդ ձիու պատճառով Տիրան թագավորի ու պարսից Ատրպատականի կառավարիչ Վարազ-Շապուհի միջև հարաբերությունները սրվել էին: Վերջինս պահանջել էր հռչակավոր ձին, բայց նրա տերը՝ Տիրանը, ավստսում էր նրանից բաժանվել: Եվ Տիրանը նրա փոխարեն, Վարազի պահանջով, ուղարկեց զույնով ու արտաքինով մման մի ուրիշ ձի: Խաբված Վարազը կատաղեց: Նա զայրույթից ավելի բռնկվեց, երբ նրան սկսեցին փսփսալ, թե այդ մարդը, որ ավստսում է զիջել ինչ-որ կաշի (խոսքը ձիու մասին է), հույսը դնելով կայսրի ու նրա ուժի վրա, մտքին դրել է Մասանյան տոհմից խլել պարսկական թագավորությունը, ասելով՝ «Դա առաջ պատկանել է մեզ և մեր նախնիներին»:

Վարազը հավատաց ամբաստանությանը և զեկուցեց պարսից թագավոր Նարսեհին, որը հրաման արձակեց վերացնել ամբարեհույս Տիրան թագավորին: Այդ նպատակով Ատրպատականի կառավարիչը ներկայացավ (Տիրանին) Հայաստանում, իբր թե թյուրիմացությունը հարթելու

¹ Rufi Festi Breviarum, XXV, հմմտ. նաև 20-րդ գլուխը, որտեղ այդ նույնը բերվում է ավելի սեղմ:

² Martin Schanz, Geschichte der röm. Literatur, München, 1904, p. 67, 76.

համար: Դյուրահավատ թագավորը նրան ընդունեց բարեհաճությամբ, ամեն տեսակ պատիվների արժանացրեց, ի միջի այլոց նաև հրավիրեց որսի: Խարդախ հյուրը, հարմար պահ ընտրելով, բռնեց Տիրանին և շիկացած երկաթով աչքերը կտրացրեց և շոթայակապ ուղարկեց պարսից թագավորին: Ուխտադրուժ կառավարիչի հաշվեհարդարը Տիրանի հետ երկրում պարսիկների դեմ առաջ բերեց հզոր շարժում: Երկրի ազդեցիկ մախարարները հավաքվեցին խորհրդակցության և որոշեցին դիմել հունական կայսրին և օգնություն խնդրել՝ վրեժխնդիր լինելու հարազատ թագավորի դժբախտության համար: Դեսպաններ ընտրվեցին Մյունխյաց իշխան Անդովկը և Արշարունյաց իշխան Արշավիր Կասաբակաճը: Նրանք ժամանեցին մայրաքաղաք և նվերների հետ կայսրին ներկայացրին նաև խնդրագիրը: Այդ ժամանակ էր, որ պարսից թագավոր Նարսեհը մեծ ուժերի գլուխ անցած՝ արշավեց Հայաստան և սկսեց ամայացնել երկիրը: Լուր առնելով այդ մասին՝ կայսրը զորքով շարժվեց պարսիկների դեմ: Նա ճամբար խփեց Մատաղ քաղաքից ոչ հեռու: Կայսրը հայերից ընտրելով երկու՝ Արշավիր ու Անդովկ ազնվատոհմ մարդկանց, հենց այն մույն ազնվականներին, որոնք նրա մոտ դեսպանության էին եկել, և ինքն էլ նրանց հետ հազնելով գյուղացու հագուստ, իբրև կաղամբի վաճառականներ, մտնում է թշնամու ճամբարը: Պարսիկները բանակել էին Բասեն գավառի Ոսխա գյուղում: Հետախույզները հայտնվեցին նրանց մոտ, զննեցին ամեն ինչ, պարզեցին ուժերի քանակն ու դասավորությունը և ետ դարձան իրենց ճամբարը: Դրանից հետո հունական զորքը տարբեր կողմերից նետվեց պարսիկների վրա և գլխովին ջախջախեց նրանց: Ջարդը սարսափելի էր, թագավորին հազիվ հաջողվեց միայն մի հեծյալի ուղեկցությամբ փախչել և ազատվել: Հույները գրավեցին պարսկական ճամբարը: Շատերի հետ նրանք գերի վերցրին թագավորի կանանցը՝ ինչպես և Տիկնաց Տիկնոջը՝ իր նաժիշտներով: Հաղթանակած կայսրը Անդովկ և Արշավիր իշխաններին նշանակեց Հայաստանի կառավարիչներ և նրանց և մյուս իշխաններին առատ նվերներ տալով՝ վերադարձավ իր մայրաքաղաքը:

Պարսից թագավոր Նարսեհը հավաքեց իր մերձավորներին՝ պարզելու իրեն հասած դժբախտության պատճառները: Այստեղ բացահայտվում է Ատրպատականի կառավարիչ Վարազ-Շապուհ ամբաստանության բուն պատճառը, որը մի ձիու համար իր տիրակալին պատերազմի մեջ քաշեց կայսեր հետ և դարձավ չլսված պարտության պատճառը: Մաստիկ գայրացած թագավորը հրամայում է անհապաղ մահապատժի ենթարկել Վարազին: Այնուհետև կարգադրում է դեսպաններ ուղարկել կայսեր մոտ խաղաղության առաջարկությամբ և խնդրանքով՝ գերությունից ազատել զոհն իր կանանցը:

Ի պատասխան դրան, Վալենտինոս կայսրը հատուկ հրովարտակով պահանջեց, որպեսզի նախ և առաջ պարսիկներն ազատեն Հայաստանից տարած գերիներին՝ ամենից առաջ Հայոց Տիրան թագավորին՝ խոստանալով դրանից հետո կատարել պարսից թագավորի խնդրանքը: Վերջինս համաձայնեց և անմիջապես Տիրանին ազատեց կալանքից: Եվ քանի որ նա զրկված էր տեսողությունից, ապա նրա խնդրանքով ժառանգորդ նշանակվեց իր Արշակ որդին: Դրանից հետո գերությունից ազատվեցին և Պարսկաստան վերադարձվեցին թագավորի ընտանիքն ու մյուս գերիները¹:

Փավստոսի պատմությունը կրում է փոքր-ինչ հեքիաթային բնույթ: Նրա մեջ հյուսված են տարբեր ժամանակների իրադարձությունները՝ 293-302 թթ. կառավարող պարսից Նարսեհ թագավորը ներկայացվում է Հայաստանում IV դարի 40-ական թթ. կառավարած՝ Տիրանի ժամանակակից, և նրանք երկուսն էլ գործ են ունենում Վալենտոս կայսեր հետ, որը գահը զբաղեցրել է 364-378 թթ.: Այնուամենայնիվ, այստեղ չի կարելի ժխտել պատմական ճշմարիտ իրադարձությունների, հատկապես 298 թ. պատերազմի արձագանքը, որը դժբախտ ելք ունեցավ՝ պարսից թագավորի ընտանիքի գերեվարությունը: Կայսրի հետախուզության հանգամանքների մասին Փավստոսի հաղորդումը բավական է, որպեսզի նրա պատմությունը վերագրենք Գալերիոսին: Վերը մենք տեսանք, որ արևմտյան պատմագիրներին էլ հայտնի է երկու ձիավորների ուղեկցությամբ կայսեր՝ թշնամու ճամբար հետախուզության գնալը: Սինեսիոսի ճառից իմանում ենք, որ Գալերիոսը իրեն ներկայացրել է որպես կայսեր կողմից պարսիկների մոտ բանակցությունների համար նշանակված դեսպան:

Ἐτερον δὲ τούτου νεώτερον ἀκούεις, οἶμαι καὶ γὰρ οὐδὲ εἰκὸς ἀνήκοόν τινα εἶναι βασιλέως ἑαυτὸν ἐπιδόντος εἶσω τῆς πολεμίας γενέσθαι ἐν χρεῖᾳ κατασκόουσης μιμησαμένου σχῆμα πρεσβείας².

Ըստ Փավստոսի երկում պահպանված հայ ավանդության, կայսրը նույն նպատակով պարսկական ճամբար է մուտք գործել կաղամբ վաճառող գյուղացու հագուստով: Նրան ուղեկցող ձիավորները, ըստ Փավստոսի, եղել են հայ իշխաններ Անդովկն ու Արշավիրը, այն նույն անձնավորությունները, որոնք կարևոր առաքելությամբ ուղարկվել էին կայսեր մոտ: Մեր պատմիչի մոտ նշվում է նաև այն վայրը Հայաստանում, որտեղ տեղի է ունեցել ճակատամարտը՝ այն է Բասեն գավառի Ոսխա գյուղում:

¹ Փավստոս Բուզանդ, Գիրք Գ, գլ. 21:

² Syn., X.

Ինչպես նշեցինք, Փավստոսի պատմությունը տառապում է ժամանակավրեպությանը: Այդ հանգամանքը նկատել է դեռևս Մովսես Խորենացին: Վերջինիս վկայությամբ Տիրան թագավորի օրոք Պարսկաստանում կառավարել է ոչ թե Նարսեհը, այլ Շապուհ [II Երկարակյացը]: Որպեսզի հարթի Փավստոսի տվյալների ժամանակավրեպությունները, Խորենացին պատրաստ է Փավստոսի Նարսեհին պարսից թագավորից դարձնելու նրա եղբայրը և հայկական թագի հավակնորդ. «Պարսից Շապուհ թագավորը, ասում է Խորենացին, - լսելով Խոսրովի մահվան մասին և այն մասին, որ նրա որդի Տիրանը ուղևորվել է կայսեր մոտ, մեծ զորք է հավաքում իր եղբայր Նարսեհի իշխանության տակ, իբր թե մտածելով նրան մատցնել հայկական զահին և ուղարկում է մեր երկիրը՝ կարծելով թե անտեր է: Բայց նրա դեմ դուրս է գալիս փառապանձ Արշավիր Կամսարականը հայոց զորքի զուխն անցած և Մուռլի դաշտում ճակատամարտ է տալիս: Թեև կռվի մեջ շատ հայ իշխան-նախարարներ ընկան, բայց և այնպես հայերը հաղթեցին, պարսկական զորքերին հալածեցին և պաշտպանեցին երկիրը մինչև Տիրանի վերադառնալը»¹:

Արշավիր Կամսարականի անունը, այսինքն՝ այն անձնավորության, որը համաձայն Փավստոսի ու Խորենացու ուղարկվել էր կայսեր մոտ, ճշմարիտ գրավական է այն բանի, որ խոսքը գնում է այն իրադարձությունների մասին, որոնց մասին մանրամասն պատմում է Փավստոսը: Խորենացուն հայտնի է նաև Տիրանի հրաշալի ձիու մասին, բայց Փավստոսի ժամանակավրեպությունը հարթելու համար այդ դրվագը նա վերագրում է ավելի հին ժամանակների՝ ենթադրելով, թե եղել է մի ուրիշ Տիրան՝ Արտաշես [I-ի] որդիներից ու հաջորդներից մեկը: Այդ Տիրանը, ըստ Խորենացու, ունեցել է «երկու ձի՝ անշափ թեթև արագավագ, քան Պեգասը, թվում է, թե նրանք ոտք չեն դրել գետնի վրա, այլ սավառնել են օդում: Մի անգամ ոմն իշխան Բզմունի՝ Դատարե, թույլություն է խնդրում հեծնել նրանց և պարծենում է, թե ինքը թագավորից ավելի մեծաշուք է»²:

Առաջին Տիրանը՝ ձիերի տերը՝ Փավստոսի Տիրանի գրական-արհեստական զարմից է: Դա երևում է նաև նրանից, որ Դատարեն, որն ըստ Խորենացու³, իբր թե ապրել է առաջին Տիրանի օրոք, իրականում ոչ այլ ոք է, եթե ոչ հայտնի իշխան Բզմունիին՝ Տիրանի հոր՝ Խոսրովի, զորավարը: Ըստ

¹ Մովսես Խորենացի, Գ, 10:

² Անդ, Բ, 62:

³ Փավստոս Բուզանդ, Գ, 8:

Փափստոսի պատմության, Դատարեն Խոսքովին դավաճանելու համար մահվան է դատապարտվել¹:

Ինչո՞վ բացատրել Փափստոսի ժամանակավերայությունը, ինչո՞ւ են 298 թ. իրադարձությունները վերագրված Տիրանի ժամանակներին: Առաջադրված հարցին պատասխանելու և դրանով, ինչպես կտեսնենք, քննարկվող հարցերի վերաբերյալ մեր դատողությունների իրավացիությունը ապացուցելու համար, մենք պետք է կանգ առնենք 298 թ. պայմանագրի վրա և հետևենք հետագա իրադարձություններին մինչև Արշակ [II-ի] թագավորությունը:

Գալերիոսի ու Նարսեհի միջև տեղի ունեցած պատերազմի արդյունքների մասին Փափստոսը լրիվ իրազեկ չէ: Այդ մասին արժեքավոր տեղեկություններ կան VI դարի [բյուզանդական] պատմագիր և դիվանագետ Պետրոս Պատրիկիոսի մոտ: Նրա կորած պատմական աշխատության բեկորների մեջ պահպանվել է 298 թ. պայմանագրին վերաբերող մի հատված:

Պարտությունից հետո պարսից թագավորը խաղաղություն կնքելու համար դիվանագիտական հարաբերությունների մեջ մտավ կայսեր հետ: Կազմվեց դեսպանություն, որի գլուխ էր կանգնած Աֆֆարբանեսը՝ թագավորի սիրելին: Պատրիկիոսը մեջ է բերում այն ճառը, որ պարսից դեսպանը արտասանել է Գալերիոսի առջև. «Ամբողջ մարդկությանը պարզ է, որ հռոմեական ու պարսկական պետությունները մման են երկու լուսատուների, և նրանցից յուրաքանչյուրը այքերի մման պետք է գեղեցկությամբ փայլի մյուսի փայլով և ոչ ամեն կերպ մոլեգնի փոխադարձ բնաջնջման համար: Դա փառք չի կոչվում, այլ ավելի շուտ թեթևամտություն և թուլություն: Զանի որ, կարծելով թե սերունդները չեն կարող միմյանց օգնել, նրանք շտապում են հաշիվները մաքրել իրենց թշնամիների հետ: Եվ սակայն

---

¹ Փափստոսի Տիրանը, ըստ Խորենացու, գահ է բարձրացել Կոստանդինոսի 17-րդ տարում (Գ, 11): Բ գլխի նախարանում Սեբեոսի մոտ (եջ 16) ասվում է. Տիրանի 12 տարում, պարսից թագավոր Նարսեհի 7 տարում և բարեպաշտ Կոստանդինոսի որդիներ Կոստանդի ու Կոստաս առաջին տարում՝ «եկն ի վերայ նորա ի Բասեսան գավառի ի գեաղն Յոսխա»: Գ-նաց(?) նրա վրա Բասեսնի Ոսխա գյուղը, մինչև որ նա մյուս բոլոր գերիների հետ Տիրան թագավորին չի վերադարձրել և նրա որդուն՝ Արշակին թագավոր չի կարգել և թույլ չի տվել վերադառնալ Հայաստան: Թեև այդ արտահայտությունից չի երևում, ով է ում վրա գնացել, բայց դժվար չի գուշակել, որ Ոսխայի ճակատամարտի տակ հասկացվում են 297 թ. իրադարձությունները: Սեբեոսի մոտ, ըստ Փափստոսի, Տիրանը մի կողմից համարվում է Նարսեհի ժամանակակիցը, իսկ մյուս դեպքում, ըստ Խորենացու, նա ժամանակով մոտ է Կոստանդին և ոչ Վալենտինոսին, ինչպես Փափստոսի մոտ է:

միաժամանակ կարիք չկա մտածել, թե Նարսեհը թույլ է բուր մյուս թագավորներից, իսկ Գալերիոսը մյուս թագավորներին այնքան է գերազանցում, որ միայն նրա կողմից է Նարսեհը արժանիորեն պարտության մատնվել, թեև նա էլ իր առաքինությամբ բուրրովին չի զիջում իր նախնիներին:

Գրանից հետո Աֆֆարբանեսն ասաց, որ թագավորից հանձնարարություն ունի հայտնելու, որ նա արդար է համարում իր թագավորության բախտը վստահելու հռոմեացիների մարդասիրությանը և այդ պատճառով էլ նա չի վիճարկում այն պայմանները, որոնց հիման վրա պետք է կայանա հաշտությունը, և ամեն ինչ թողնում է կայսեր հայեցողությանը: Նա միայն մի խնդրանք ունի՝ վերադարձնել կանանց ու երեխաներին, և հավաստիացնում է, որ նրանց վերադարձնելու դեպքում ինքը դա կհաշվի շատ ավելի մեծ բարիք, քան եթե նա հաղթանակ տաներ զենքով: Եվ այժմ նա չի կարող ըստ արժանվույն երախտահատույց լինել այն բանի համար, որ, նրանք գերության մեջ լինելով, որևէ վիրավորանքի չեն ենթարկվել, և նրանց հետ վարվել են այնպես, որպես այն մարդկանց հետ, որոնք պետք է վերադառնալին իրենց (արքայական) վիճակին: Նա ավելորդ չհամարեց հիշեցնել նաև մարդկային ճակատագրի փոփոխականության մասին:

Այդ խոսքերը լսելով կայսրը հավանաբար զայրացավ և ամբողջ մարմնով դողալով՝ ասաց, որ պարսիկներին վայել չէ ուրիշներին հիշեցնել ճակատագրի փոփոխականության մասին, քանի դեռ իրենք, օգտվելով բարեպատեհ առիթից, չդադարեն դժբախտության մեջ գտնվող մարդկանց անարգելուց. «Վալենտիանոսի օրոք հաղթության մեջ դուք լավ պահպանեցիք չափավորությունը. դուք, որ նենգորեն խաբելով՝ նրան գերեցիք և չազատեցիք մինչև խոր ծերությունը և անփառունակ մահը: Նույնիսկ մահից հետո էլ ինչ-որ ձևով ամոթալիորեն պահպանել եք նրա մաշկը և մահկանացուի մարմինը ենթարկել ձեզ համար անմահ մողկալիության»:

Այդպես առարկեց կայսրը: Նա ասաց, որ ինքը զիջում է, բայց ոչ այն պատճառով, որ պարսիկներն իրենց դեսպանության միջոցով հիշեցնում են, որ պետք է հաշվի նստել մարդկային ճակատագրի փոփոխականության հետ (այդ դեպքում պետք էր ավելի սրտմտել, երբ որ հաշվի առնեն պարսիկների բուր արածները), այլ հետևելով սեփական նախնիներին, որոնց մոտ սկզբունք է եղել՝ խնայել պարտվողներին և պայքարել անհնազանդների դեմ, և հրամայեց դեսպանին հայտնել թագավորին հռոմեացիների մեծահոգության մասին, որոնց արիությունը իրենք փորձեցին, և հուսադրել, որ շուտով կայսեր հրամանով նրան կհանձնվեն նաև գերիները¹:

¹ Excerpta Petri Patricii Ad Romanos, c. XII.

Խաղաղության պայմանների մասին նույն պայմանագիրը հայտնում է հետևյալը.

«Երբ Գալերիոսն ու Դիոկղետիանոսը Մծրինում հանդիպեցին, ապա միասին խորհրդակցելով՝ որպես դեսպան Պարսկաստան ուղարկեցին մեծորիայի մագիստրոս Միկորիոս Պրոբոսին:

Նարսեհը նրան սիրալիք ընդունելություն ցույց տվեց, հույս ունենալով, որ նրանք կկատարեն իրենց խոստումը, բայց ընդունելությունը հետաձգում էր:

Թերևս ցանկանալով հոգնեցնել Միկորիոսին սպասողականությամբ և դրանով նրան ավելի շուտ համոզվող դարձնել, Նարսեհը Միկորիոսին իր հետ տարավ (վերջինս գուշակեց, թե բանն ինչ է) մինչև մարական Ասպրոդիա գետը, մինչև որ կհավաքվեին ռազմերթի տարբեր տեղեր ցրված զինվորները: Եվ վերջապես պալատի ներքին սենյակներում, հեռացնելով մյուսներին և բավարարվելով Աֆֆարբանեսի, Արխանտեսի և Վարսավորսի ներկայությամբ, որոնցից մեկը praefectus praetorio էր, իսկ մյուսը՝ Սումիայի իշխանություն ուներ, հրամայեց Պրոբոսին զեկուցել իր առաքելության մասին:

Դեսպանության գլխավոր դրույթները հետևյալն են.

1) Արևելքում հռոմեացիները ստանան Անգելենեն (Անգեղ տուն) Սոֆենեի (Շոֆք) հետ և Արգանենեն (Աղձնիք) Կորդուենեի (Կորդուք) և Չարդիկենեի (Շավդեք) հետ:

2) Տիգրիս գետը լինի սահմանագիծ երկու պետությունների միջև:

3) Մարաստանի սահմանի վրա ընկած Ջինթա ամրոցը լինի Հայաստանի սահման:

4) Իբերիայի թագավորը իր տիրակալական իշխանության տարբերանշաններն ստանա հռոմեացիներից:

5) Առևտրական հարաբերությունների համար կետ ծառայի Տիգրիսի ափին գտնվող Մծրին քաղաքը՝

Ὡν δὲ τὰ κεφάλαια τῆς προσειάς ταῦτα, ὥστε κατὰ τὸ ἀνατολικὸν κλίμα τὴν Ἀγγηληνὴν μετὰ Σοφηνῆς καὶ Ἀρζανηνὴν μετὰ Καρδουηνῶν καὶ Ζαβδικηνῆς Ῥωμαίους ἔχειν καὶ τὸν Τίγριν ποταμὸν ἐκατέρας πολιτείας ὁροθέσιον εἶναι, Ἀρμενίαν δὲ Ζίνθα τὸ κάστρον ἐν μεθορίῳ τῆς Μηδικῆς κείμενον ὀρίζειν, τὸν δὲ Ἰβηρίας βασιλέα τῆς οἰκείας βασιλείας τὰ σύμβολα Ῥωμαίους ὀφείλειν, εἶναι δὲ τόπον τῶν συναλλαγμάτων Νίσιβιν τὴν πόλιν παρακειμένην τῷ Τίγριδι.

Նարսեհն այդ բոլորը լսելով՝ հակառակ իր կամքի պետք է ամեն ինչին համաձայներ: Բայց որպեսզի արտաքրուստ ցույց չտար,- շարունակում է

պատմագիրը,- որ ենթարկվում է ստիպված, մա առարկեց այն բանի դեմ, որպեսզի առևտրական կետ համարվի Մծրինը:

Միկորիոսը պատասխանեց, որ պետք է այդ բանում էլ զիջել, քանի որ դեսպանությունը լիազորված չէ գործել ըստ իր ցանկության, իսկ կայսեր կողմից այդ հարցի վերաբերյալ ոչ մի հրահանգ չկա: Այսպիսով առաջարկություններն ընդունվեցին: Նարսեսին ետ վերադարձվեցին կանայք ու երեխաները¹:

Բյուզանդական պատմագրի շարադրածը հատկանշական է որպես այն ժամանակվա դիվանագիտական բանակցությունների մնուշ՝ իր ոգով շատ համապատասխան Փավստոսի շարադրանքի ոճին: Մեզ համար նրա մեջ կարևոր են հատկապես խաղաղության պայմանները: Պարսկաստանի ուղղությամբ արևելքում Հայաստանի սահման է առաջարկվում Ջինթա ամրոցը: Նրա տեղադրությունը դժբախտաբար հայտնի չէ, բայց այն պետք է որոնել Ուրմիա լճից հարավ, քանի որ Փավստոսի վկայությամբ գրեթե ամբողջ Ատրպատականը՝ Գանձակ մայրաքաղաքով հանդերձ գտնվել է հայ Արշակունիների իշխանության ներքո: Գանձակը համապատասխանում է ներկայիս Թախտ - ի-Սուլեյմանին՝ Մարաղայի և Ջինջանի միջև. հետևաբար հայկական տիրույթների սահմանը անցնում էր այդ վայրից հարավ, որտեղ էլ հարկավոր է որոնել Ջինթան (2): Բացի դրանից, պայմանագրի համաձայն պարսիկներից անջատվեցին հետևյալ գավառները՝ Անգեղենեն Սոֆենեի հետ, Արզանենեն Կորդուենեի հետ և (Ռեհիմենեն) Ջարդիկենեի հետ՝ գավառներ, որոնք ընկած են Հայաստանի սահմաններում Տիգրիսի երկու վտակների վրա: Այդ գավառների, որոնք պարսիկների հետ հետագա պայքարում վերջնականապես հաստատվեցին կայսրության կազմում, ազդեցիկ իշխանները կայսրերից ստացան ինվեստիտուրա, ինչպես 298 թ. պայմանագրով հաստատված էր Իրերիայի թագավորի նկատմամբ: Այդ գավառների տարածքները մտցվեցին հայ Արշակունիների տիրույթների կազմը՝ Արշակունիներ, որոնք ճանաչում էին կայսրերի գերագույն իշխանությունը՝ ինչպես և իբերական թագավորները:

Հայ Արշակունիները տիրում էին մակ Ատրպատականին և այնտեղ Գանձակ քաղաքում պահում էին կայագոր, ինչպես այդ երևում է Փավստոսի բազմաթիվ վկայություններից:

298 թ. հաստատված դրությունը ուժի մեջ մնաց մինչև 363 թ.: Այն ամենը, ինչը Փավստոսի հաղորդումներում չի համապատասխանում կամ ակնհայ-

¹ Excerpta Petri Patricii Ad gentes, p. III.

տորեն հակասում է 298 թ. պայմանագրային դրույթներին, պետք է համարել պատմական նշանակությունից զուրկ:

Տիրանի մասին վերը բերված գրույցի մեջ Ատրպատականի տիրակալ է դուրս բերված պարսից թագավորը՝ հանձին Վարազ-Շապուհի, որ Տիրանի դժբախտության պատճառն էր եղել: Հիմք չկա ընդունելու, թե պարսիկները հասցրել էին հայերից խլել Ատրպատականը, քանի որ նրա գրավումը, որպես պայմանագրի բացահայտ խախտում, կայսրերի կողմից հակահարվածի կարժամանար: Ընդ որում, երկու պետությունների հարաբերությունները խաղաղ էին, ինչպես կտեսնենք, համեմայն դեպս մինչև Կոստանդիանոս Մեծի մահը: Ընչու է, Փավստոսի խոսքերից իմանում ենք, որ Տրդատի որդի և հաջորդ հայոց թագավոր Խոսրովի օրոք պարսիկները փորձեցին Ատրպատականում վերականգնել իրենց իրավունքները, բայց նրանց փորձը հաջողությամբ չպսակվեց: Լեռնական ցեղերի արշավանքը Հայաստան, որ տեղի ունեցավ Խոսրովի թագավորության ժամանակ, հավանաբար պարսիկների կողմից նկատի առնվեց որպես բարենհաջող պահ, և Շապուհը գործերի գլուխ անցած՝ ներխուժեց Հեր և Ջարեվանդ սահմանամերձ գավառները: Նրա դեմ ուղարկված զորքը իշխան Դատաբեն Բզնունու հրամանատարությամբ անցավ թշնամու կողմը: Պարսիկները հաղթականորեն մտան երկրի խորքը, բայց Բզնունյաց ծովի մոտ, այսինքն՝ Վանա լճի ափին պարտություն կրեցին և հեռացան Հայաստանի սահմաններից¹:

Շուտով, հավանաբար նույն Շապուհի դավերով, հետևեց ծայրամասային Աղձնիք (Արզանենե) գավառի իշխանի ապստամբությունը, բայց նա էլ ճնշվեց և չարդարացրեց հրահրողի ու ոգեշնչողի հույսերը²:

Խաղաղ հարաբերություններին սպառնացող այդ դեպքերը սակայն ապարդյուն անցան: Նույնիսկ Փավստոսը դրանց լուրջ նշանակություն չի տալիս և պնդում է, որ Տրդատի ժամանակներից, մինչև Խոսրովի հաջորդ Տիրանը երկիրը հանգիստ վիճակում էր գտնվում³:

Փավստոսի հայտարարությունը համընկնում է այն բանին, ինչ մենք գիտենք արևմտյան աղբյուրներից: Նրանց ընդհանուր խոստովանությամբ խաղաղությունը խախտվեց Կոստանդիանոս Մեծի մահից առաջ: Միայն Եվսեբիոսը նրանցից հեռանում է՝ պատերազմը սկսելու Շապուհի առաջին փորձը վերագրելով 333 թվին, երբ պարսկական դեսպանությունը ներկայացավ Կոստանդիանոսին⁴: Շատ հնարավոր է, որ դեսպանության առիթ են

¹ Փավստոս Բողոքանդ, Գ, 8:

² Անդ, Գ, 9:

³ Անդ, Գ, 15:

⁴ Vita Const., IV, 8.

ծառայել Փավստոսի հաղորդած հայ-պարսկական բախումները: Հնարավոր է, որ այդ պահին է վերաբերում Եվսեբիոսի մյուս տեղեկությունը, ըստ որի պարսիկները, ստանալով կայսեր մերժումը Տիգրիսից այն կողմ ընկած հինգ գավառները վերադարձնելու վերաբերյալ, երկրորդ անգամ ղեսպաններ ուղարկեցին խաղաղությունը չխախտելու խնդրանքով¹:

Եթե 298 թ. պայմանագրային դրույթները շարունակվեցին մինչև Կոստանդինանոսի մահը, ապա Փավստոսի հաղորդումը, թե Տիրանի օրոք Ատրպատականում նստում էր պարսից թագավորի կուսակալ Վարազ-Շապուհը, որի պատճառով պատերազմ ծագեց Տիրանի և Շապուհի, իսկ հետո էլ նրա ու կայսեր միջև, պետք է համարել ոչ ճիշտ: Հնարավոր է, որ Ատրպատականում պարսկական տիրակալ Վարազ-Շապուհի առկայությունը պետք է վերագրել Փավստոսի ժամանակավրեպ այն պատմություններին, որոնք վերաբերում են Գալերիանոսի և ո՛չ Տիրանի ժամանակներին:

Ըստ Պետրոս Պատրիկիոսի, 298 թ. պարսկական ղեսպանությունը բաղկացած էր՝ *Αφφάρβα και άρχαπέτου και Βαρσαβώρσου ὧν ὁ μὲν ὑπαρχος ἦν πραιτωρίων, ὁ δὲ ἕτερος τὴν τοῦ Συμίου εἶχεν ἀρχήν*.

Առաջին անունը՝ *Αφφάρβα* ընդունվում է պարսկական *Adur farwa* իմաստով *Atarō frōbag*-ից², իսկ նրա *άρχοπέτης* կոչումը համապատասխանում է *argapet*-ին³: Դեսպանության երկրորդ անդամի անունը՝ *Βαρσαβώρσο-ης* կարող է համեմատվել Վարազ-Շապուհ *βαρ<ασ>-σα-βαρ(σ)ης*-ի հետ: *Συμίου*-ի տակ գիտնականները տեսնում են հայկական Սյունիք գավառը⁴, բայց հավանական է, որ այդ *Συρένου* բառի աղավաղված ձևն է: Այդ դեպքում նա ծագել է Սուրենյանների հայտնի տոհմից: Անունների առաջարկված համեմատությունը, այն ընդունվելու դեպքում, նոր փաստարկ կարող է ծառայել Տիրանի մասին Փավստոսի պատմությունը վերագրելու Գալերիանոսի ժամանակներին:

Առհասարակ այն բոլորը, ինչ որ մեր պատմիչը հաղորդում է Տիրանի մասին, կարոտ է ստուգման և արևմտյան աղբյուրների լույսի ներքո նշանակալից չափով կարող է վիճարկվել պատմական քննադատության կողմից:

¹ Vita Const., IV, 57.

² Hoffman, Auszüge, p. 36, not. 306.

³ Justi, Geschichte Irans, Grundriss d. Iran. phil. II, 437-438.

⁴ Rawlinson, The Seventh Orient monarchy, p. 127, not. 3.

Կոստանդինոսին ուղղված Հուլիանոս կայսեր ճառերի մեջ կան մի քանի արժեքավոր նյութեր, որոնք վերաբերում են այդ ժամանակներին և մինչև այժմ չեն օգտագործվել:

Հռոմեա-պարսկական հարաբերությունների համառոտ տեսությունից հետո հիշատակելով 298 թ. կնքված խաղաղության պայմանագիրը՝ Հուլիանոսն ասում է. «Չզիտեմ, թե ինչպես է եղել, որ պարսիկները խախտեցին խաղաղությունը դեռևս քո հոր օրոք և խուսափեցին վրիժառու-թյունից նրա մարտական պատրաստություններ տեսնելիս: Իսկ ավելի ուշ դու պատժեցիր նրանց հանդգնության համար: Քանի որ ես ստիպված կլինեմ հաճախ խոսել պատերազմների մասին, որոնք դրդել ես նրանց դեմ, ապա առայժմ անհրաժեշտ եմ համարում ունկնդրողների ուշադրությունը հրավիրել այն բանի վրա, որ դու կայսրության երրորդ մասի տիրակալ դարձար այն ժամանակ, երբ թվում էր, թե դու ամենևին պատրաստված չէիր պատերազմին ո՛չ զենքի, ո՛չ մարդկանց և ո՛չ էլ առհասարակ այն միջոցների իմաստով, որոնք անհրաժեշտ է ունենալ առատորեն այդպիսի լուրջ պատերազմի համար: Բացի դրանից ինչ-որ անհասկանալի պատճառներով քո եղբայրներից և ոչ ոք քեզ զորավիզ չեղավ այդ պատերազմում: Մակայն չի գտնվի այն աստիճանի անամոք ու նախանձոտ բանսարկու մարդ, որը չխոստովաներ, որ դու ես նրանց մեջ գոյություն ունեցող միասնության գլխավոր պատճառը: Կարծում եմ, սկսվում է ինքնըստինքյան ծանր պատերազմ, հեղաշրջման պատճառով զորքերը ապստամբել են և ողբացել քո հոր՝ նախկին տիրակալի մահը՝ բացահայտելով քեզ և եղբայրներիդ դեկավարելու ցանկությունը, հազար ուրիշ անբարենպաստ ու ծանր հանգամանքներ ամեն կողմից երևան են գալիս և պատերազմի նկատմամբ հույսերը ավելի ու ավելի մռայլ են ներկայացնում:

Հայերը՝ մեր վաղեմի դաշնակիցները, երկպառակտությունից տառապած և նշանակալից չափով պարսիկների կողմն անցած, ավերում են սեփական սահմանները: Այն, ինչ ներկա պայմաններում հանդիսանում է միակ փրկությունը, այսինքն՝ որ դու քո ձեռքը վերցնես իշխանության դեկր և գործես տիրաբար, չէր կարող տեղի ունենալ եղբայրներիդ հետ Պայոնիայում բանակցելու պատճառով, որ դու քո ներկայությամբ վարում էիր, այնպես, որ առիթ չէիր տալիս կշտամբանքների՝

Ἀρμένιοι παλαιοὶ σύμμαχοι στασιάζοντες καὶ μοῖρα σφῶν οὐ φαύλη Πέρσαις προσθέμενοι, τὴν ὁμορον σφίσι λησταῖς κατατρέχοντες καὶ ὅπερ ἐν τοῖς παροῦσιν ἐφαίνετο μόνον σωτήριον, τὸ σὲ τῶν πραγμάτων ἔχεισθαι καὶ βουλευέσθαι, τέως οὐχ ὑπῆρχε διὰ τὰς πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς ἐν Παιονίᾳ συνθήκας, ἅς

*αὐτὸς παρὼν οὕτω διώκησας, ὡς μηδεμίαν ἀφορμὴν ἐκείνοις παρασχεῖν μέμψεως*¹.

Այնուհետև նկարագրելով տազնապալից դրությունը, որի մեջ գտավ կայսրությունը Կոստանդինոսը հոր մահից հետո՝ բռնկված պատերազմ, շարունակական ներխուժումներ, դաշնակիցների պառակտում, բանակի բարոյալքում և պետական գործերում ընդհանուր անկարգություն,- այդ մույն հեղինակը շարունակում է.

«Այն բանից հետո, երբ դու ավարտեցիր բանակցությունները եղբայրներիդ հետ, հասավ ցանկալի ժամանակը տրվելու վտանգի մեջ գտնվող պետության գործերին՝ դրանք կարգի բերելու համար: Արագ ընթացքով Պայռնիայից երևացիր Ասորիքում այնպիսի արագությամբ, որ մույնիսկ դժվար է բառերով արտահայտել: Բայց նրանց համար, ով գիտե, բավական է և փորձելը: Ով ի վիճակի է պատմել, թե քո հայտնվելու դեպքում ինչպես բոլորը արագ փոխվեց, բոլորը լավացավ, և դու ոչ միայն մեզ ազատեցիր ճնշող սարսափից, այլև սերմանեցիր լավագույն հույսեր ողջ գալիքի նկատմամբ: Միմիայն քո մտտեմալով՝ գորքերն ապաքինվեցին բարոյազրկությունից, և վերականգնվում էր կարգը»:

«Հայերից նրանք, ովքեր անցել էին թշնամու կողմը, վերադարձան անմիջապես, երբ որ դու հալածեցիր այդ երկրի տիրակալ (թագավորի)՝ մեզ մոտ փախչելու պատճառ եղած մեղավորներին և փախածներին ապահովեցիր անվտանգ վերադարձ դեպի իրենց տները: Այդպես մարդասիրաբար վարվեցիր դու նրանց հետ, որոնք մոտ ժամանակներս եկան մեզ մոտ և սիրալիք կերպով հաղորդակցվեցիր նրանց հետ, որոնք փախուստից վերադարձել էին իրենց հետ, որ ոմանք զոջում էին այն բանի համար, որ առաջ նրանք անջատվել են մեզանից, իսկ մյուսները իրենց ներկա բախտը գերադասում էին նախկին ղեկավարությունից: Նախկինում փախածները խոստովանում էին, որ գործնապես սովորեցին բարեմտություն, մյուսներն էլ, որ հավատարմության համար ստացան իրենց արժանի վարձատրությունը: Դու աչքի ընկար վերադարձածների նկատմամբ այնպիսի առատաձեռն մվերներով ու պատիվներով, որ նրանք առիթ չունեն վրդովվելու կամ նախանձելու իրենց հակառակորդներին, որոնք բախտավոր ու բարեկեցիկ են և արժանացել են անհրաժեշտ պատիվների:

Ἀρμενίων δὲ οἱ προσθέμενοι τοῖς πολεμίοις εὐθὺς μετέστησαν, σοὺ τοὺς μὲν αἰτίους τῆς φυγῆς τῷ τῆς χώρας ἐκείνης ἄρχοντι παρ' ἡμᾶς ἐξαγαγόντος, τοῖς φεύγουσι δὲ τὴν ἐς τὴν οἰκείαν κἀδόδον ἀδεᾶ παρασχεύσασαντος, οὕτω δὲ φιλανθρώπως τοῖς τε

¹Jul. Imp. Oratio, I, ed. Teub., p. 21-22.

παρ' ἡμᾶς ἀφικομένοις ἄρτι χρησαμένου καὶ τοῖς ἐκ τῆς φυγῆς μετὰ τοῦ σφῶν ἄρχοντος κατεληλυθόσι πρῶως ὀμιλοῦντος, οἱ μὲν, ὅτι καὶ πρότερον ἀπέστησαν αὐτοὺς ἀπωλοφύραντο οἱ δὲ τὴν παροῦσαν τύχην τῆς πρόσθεν ἡγάπων μᾶλλον δυναστείας. καὶ οἱ μὲν φεύγοντες ἔμπροσθεν ἔργῳ σωφρονεῖν ἔφασαν ἐκμαθεῖν οἱ δὲ τοῦ μὴ μεταστῆναι τῆς ἀμοιβῆς ἀξίας τυγχάνειν. τοσαύτη δὲ ἐχρήσω περὶ τοὺς κατελθόντας ὑπερβολῇ δωρεῶν καὶ τιμῆς, ὥστε μηδὲ τοῖς ἐχθίστοις σφῶν εὖ πράττουσι καὶ τὰ εἰκότα τιμωμένοις ἄχθεσθαι μηδὲ βασκαίνειν¹.

Հայաստանում ինչ-որ իրադարձությունների մասին Հուլիանոսի ակնարկները լրիվ պարզ չեն: Դրանցից կարելի է եզրակացնել, որ հայերի մոտ կային և՛ պարսկամետ, և՛ հռոմեամետ կուսակցություններ: Պարսկական կուսակցությունը հաղթելով հայաժեց հակառակորդներին. վերջիններս քազավորի հետ միասին ապաստան գտան հռոմեական տարածքում: Կոստանդինոս կայսրը հաշտեցրեց կուսակցությունները և խաղաղություն վերականգնեց ի հաճույս երկու կողմերի: Բայց ով էր այդ հայկական քազավորը: Փավստոսին անծանոթ է կայսեր մոտ քազավորի փախչելու դեպքը: Նա պատմում է պարսիկների կողմից Տիրան քազավորին գերելու մասին: Այդ քազավորի օրոք մախարարական տոհմերի միջև տեղի ունեցան խռովություններ ու բախումներ և ըստ ամենայնի այդ ժամանակներին են վերաբերում Հուլիանոսի հիշատակած իրադարձությունները: Հուլիանոսի խոսքերով Հայաստանում խռովությունները ճնշվել են Կոստանդինոսի կողմից, այն բանից հետո, երբ նա «արագ ընթացքով Պայռնիայից [դուրս գալով] երևաց Ասորիքում»: Իսկ Պայռնիայում Կոստանդինոսը եղբայրների հետ գտնվում էր հայրական ժառանգորդությունը բաշխելու գործով:

Կոստանդինանոս Ա Մեծը, ինչպես հայտնի է, կայսրությունը բաժանել էր երեք որդիների և երկու եղբորորդիների միջև, ըստ որում արևելյան տիրույթները բաժին ընկան Կոստանդինոս որդուն և երկու եղբորորդիներին: Կոստանդինանոսի մահից հետո կայսերական գերդաստանի երկրորդ գլխը ջարդի ենթարկվեց, որի ժամանակ զոհվեցին նաև նրա եղբորորդիները՝ Դավմատիոսը և Աննիբալիանոսը²: Ահա այդ ժամանակ Կոստանդինանոսի որդիները հավաքվեցին Պայռնիայում՝ կայսրությունը կրկին բաժանելու համար: Ամբողջ արևելքը մնաց Կոստանդինոսին: Կոստանդինանոսի մահից

¹Jul. Imp. Oratio, I, p. 24-25.

² Zosime, p. 98.

հետո այդ կապակցությամբ եղբայրների միջև սկսված բանակցությունները 338 թ. ավարտվեցին: Գոյություն ունի Կոստանդիանոս II-ի և Կոստասի անունով հրովարտակ՝ հրապարակված Սիրմիայում՝ Պայռնիա քաղաքում 338 թ. հուլիս ամսի վերջին (D. VI k. Aug. Sirmi Urso et Polemio cons. (338) Imp. Constantinus et Constans AA. ad Catulinum)¹.

Հրովարտակը ստորագրել են երկու եղբայրները: Կոստանդիանոսի ստորագրության բացակայությունը կարելի է բացատրել նրանով, որ նա մեկնել էր Արևելք: Իրոք, այդ նույն 338 թ. հոկտեմբերի 11-ին նա գտնվում էր Անտիոքում, ինչպես այդ երևում է նրա՝ նույն ամսվաթվով արձակած հրովարտակից: Հուլիանոսը ընդգծում է այն արագությունը, որով Կոստանդիանոսը, գործերը եղբայրների հետ ավարտին հասցնելուց ևեթ, ռազմերթով կարեց-անցավ Պայռնիայից մինչև Ասորիք տանող ճանապարհը: Հնարավոր է, որ նա Ասորիք դուրս եկավ 338 թ. հուլիսից մի փոքր առաջ, երբ եղբայրները դեռ չէին հասցրել հավաքվել:

Կոստանդիանոսը Արևելքում մնում էր նաև հաջորդ տարիները, ինչպես այդ վկայում են Լավոդիկեում 339 թ. և Անտիոքում 341 թ. հրապարակած նրա հրամանագրերը²: Կոստանդիանոսի՝ Արևելքում հայտնվելու պատճառը պարսիկների կողմից հայտարարված պատերազմն էր: Պարսիկների կողմից թշնամական գործողությունները սկսվել էին դեռևս Կոստանդիանոս Մեծի կենդանության ժամանակ: Եվտրոպիոսի խոսքերով և ըստ Ջատկական ժամանակագրության նա ընդունեց թշնամու մարտահրավերը և արշավի դուրս գալով՝ վախճանվեց Նիկոմիդիայի ճանապարհին 337 թ. մայիսի 22-ին Պենտեկոստի օրը³:

Օգտվելով բարենպաստ պահից, երբ Կոնստանդիանոսի ժառանգորդ-

---

¹ Cod Just., VIII, 1. Krüger, p. 338. Այդ նույն հրատարակության անվանացանկում մեզ հետաքրքրող օրենքը կրում է Constantius անունը (փխ. Constantinus և Constans, p. 449): Հրատարակիչները նկատում են, որ ձեռագրերում հաճախ շփոթվում են երեք եղբայրների անունները, և նրանց կողմից հրատարակված օրենքները վերագրվում են եղբայրներից մեկ մեկին, մեկ մյուսին: Տվյալ դեպքում Constantinus ընթերցումը Constantius-ի փոխարեն մախադասելի է: Գոյություն ունի Կոստանդիանոսի հրովարտակը նույն թվամակցությամբ նույն Կատուլինոսի անունով X, XLVIII, 7 = p. 420:

² Cod. Just., VI, X, 9 և XI. LXVI, 1.

³ Eutrop., X, 8, bellum adversus Parthos molens qui iam Mesopotamiam fatigabant XXXI anno imperii aetatis sexto et sexagesimo Nicomediae in villa publica obiit. Chr. Pasch., p. 532, Πέρσαι πόλεμον ἐδήλωσαν πρὸς Ῥωμαίους καὶ ἐπιβὰς Κωνσταντῖνος λβ' ἐνιαυτῶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας ὀρήσας ἐπὶ τὴν ἀνατολήν κατὰ ἑλθῶν ἕως Νικομηδείας ἐνδοξῶς καὶ εὐσεβῶς μεταλλάττει τὸν βίον ἐν προαστείῳ τῆς αὐτῆς πόλεως. Այստեղից է վերցնում և Թեոփանեսը (էջ 50)՝ 5828 տարվա տակ:

ները գրադված էին Միրմիայում, պարսից Շապուհ թագավորն անցավ Տիրհիսը և պաշարեց Մծրինը՝ Միջագետքի սիրտը: Պաշարումը հաջողությամբ չունեցավ, և պարսիկները ստիպված եղան վերացնել պաշարումը և հեռանալ:

Σαπώρις ὁ Περσῶν βασιλεὺς ἐπῆλθεν τῇ Μεσοποταμίᾳ πορθήσων τὴν Νίσιβιν, καὶ περικαθίσας αὐτὴν ἡμέρας ἕξ' καὶ μὴ κατισχύσας αὐτῆς ἀνεχώρησεν¹.

Գա Մծրինի առաջին պաշարումն էր և վերագրվում է հավանաբար 338 թվականին: Պարսիկների հաղթանակների հետ կապված են նաև Հայաստանում տեղի ունեցած այն իրադարձությունները, որոնց մասին խոսում է Հուլիանոսը: Երկու հարևան պետությունների բախումների մեջ Հայաստանը կարևոր դեր է խաղացել. շատ դեպքերում նա էլ կովախնձոր է հանդիսացել:

Բնական է, որ սկսելով ռազմական գործողությունները կողմերից յուրաքանչյուրն աշխատում էր մախապես ձեռք բերել Հայաստանի համակրանքը և օգտագործել նրա զինվորական ուժերը: Հնարավոր է, որ հենց այդ ժամանակներին է վերաբերվում Բակուրի ապստամբությունը, որի մասին վկայում է հայ պատմիչը: Պետք է ենթադրել, որ Հայաստանում պարսկամետ կուսակցությունը Շապուհի զորքերի հայտնվելուն պես գերակայեց և հալածեց իր քաղաքական հակառակորդներին՝ կայսրական իշխանության համախոհներին, որոնք իրենց թագավորի հետ անցան հռոմեական տարածքը: Հուլիանոսի խոսքերը կասկածի տեղ չեն բողոնում, որ Հայաստանում կուսակցական երկպառակությունները հարթվել են հենց Կոստանդինոսի կողմից այն բանից հետո, երբ նա 338 թ. Միրմիայից Արևելք եկավ: Արագ կերպով կարգ ու կանոն վերականգնելը և թագավորին երկիր վերադարձնելը, որ Հուլիանոսը վերագրում է միայն Կոստանդինոսի շնորհքին, մասամբ բացատրվում է Մծրինի անհաջող պաշարումից հետո պարսկական զորքերի հեռանալով:

Հուլիանոսը չի նշում հայոց թագավորի անունը, բայց ըստ ժամանակի պայմանների, որքան դրանց մասին կարելի է դատել հայկական տվյալներով, [այդ անձնավորության] մեջ չի կարելի չճանաչել Տիրան թագավորին: Շատ տարօրինակ է, որ Փավստոսը ոչինչ չգիտի Տիրանի ու նրա կուսակիցների հռոմեական տարածք փախչելու մասին: Կարող է պատահել, փախուստի հետ կապված է Տիրանի՝ Ծովք գավառի հարավային ծայրամասում՝ Բնաբեղ² ամրոցում գտնվելը (այժմ փոքրիկ գյուղ Մարդինից ոչ հեռու):

Կոստանդինոսը նրան վերականգնեց գահի վրա: Շուտով պարսիկները

¹ Chr. Pasch., p. 533. Այստեղից էլ՝ 5829 տարվա տակ վերցնում է Թեոփանեսը, էջ 52:

² Փավստոս Բուզանդ, Գ, 12:

նորից ներխուժեցին երկիր և գերեցին նրան որպես կայսերական իշխանության կողմնակցի: Այսպիսով, գահի վրա նրա վերականգնուճը վերաբերում է 338 թ., երբ կայսրը ժամանեց Սիրմիա: Իսկ գերեվարության տարին պարզվում է Սինգարայի կամ Ներսեհական ճակատամարտի հաշվետվությունից:

Այդ ճակատամարտի հանգամանքները մեզ հայտնի են նույն Կոստանդինոսի մասին նույն այդ հուլիանոսյան ճառից. «Ես հիանալի զիտեմ,- ասում է մեր ներքողագիրը,- որ բոլորը հակված են Սինգարայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը համարել որպես բարբարոսների (պարսիկների) հաղթանակ, իսկ ես կարծում եմ, որ այդ ճակատամարտը երկու բանակների համար էլ դժբախտություն եղավ, բայց քո քաջությունը, ինչպես և պետք էր սպասել, առավելություն ունեցավ նրանց բախտի նկատմամբ»:

*Οὐκοῦν εὖ οἶδα, ὅτι πάντες ἂν μέγιστον φήσειαν πλεονέκτημα τῶν βαρβάρων τὸν πρὸ τῶν Σιγγάρων πόλεμον. ἐγὼ δὲ ἐκείνην τὴν μάχην ἴσα μὲν ἐνεργεῖν τοῖς στρατοπέδοις τὰ δυστυχήματα, δεῖξαι δὲ τὴν σὴν ἀρετὴν περιγενομένην τῆς ἐκείνων τύχης φαίτην ἂν εἰκότως*¹.

Հոռմեացիները չէին ցանկանում նախահարձակ լինել «որպեսզի առիթ չտան իրենց մեղադրելու խաղաղությունը խախտելու մեջ» (*οὐχὶ δὲ αὐτοὶ πολέμου μετὰ τὴν εἰρήνην ἄρχοντες*):

Վերջապես պարսից թագավորը հարձակման ազդանշան տվեց, բայց հռոմեացիների մարտական կարգը տեսնելով, վախեցավ և «մտածեց շտապ փախչել, հասկանալով, որ իրեն կարող է փրկել միայն այն, եթե հաջողվի կանխապես անցնել գետը, որ վաղնջական ժամանակներից սահման էր դարձել մեր և նրանց հողերի միջև: Այդպես դատելով՝ թագավորը սկզբում ազդանշան տվեց ետ քաշվել, իսկ հետո աստիճանաբար արագությունն ավելացնելով՝ վերջում իսկական փախուստի դիմեց՝ իր հետ ունենալով մի քանի հեծյալների, իսկ ամբողջ զորքի հրամանատարությունը հանձնելով որդուն ու բարեկամներից ամենահավատարիմին. *φεύγειν ὦετο χρῆναι διὰ τάχους καὶ τοῦτο μόνον οἱ πρὸς σωτηρίαν ἀρκέσειν εἰ φθῆσεται τὸν ποταμὸν διαβῆναι, ὅσπερ ἐστὶ τῆς χώρας ἐκείνης πρὸς τὴν ἡμετέραν ὄρος ἀρχαῖος, ταῦτα διανοηθεὶς ἐκετνος πρῶτον ἐπὶ πῶδα σημαίνει τὴν ἀναχώρητιν, καὶ κατ' ὀλίγον προστιθεὶς τῷ τάχει τέλος ἤδη καρτερῶς ἔφευγεν, ἔχων ὀλίγους ἰππέας ἀμφ' αὐτόν, τὴν δύναμιν ἅπασαν τῷ παιδὶ καὶ τῷ πιστοτάτῳ τῶν φίλων ἐπιτρέψας ἄγειν»².*

¹ *Julianus, Orat., I, p. 27.*

² ԱճՊ, էջ 28:

Նկատելով պարսիկների նահանջը՝ հռոմեական զորքերը նետվեցին նրանց վրա: «Ճակատամարտն այն հետևանքն ունեցավ, որ մեր կողմից ընկան երեքը կամ չորսը, իսկ պարսկներից (այսինքն՝ պարսիկներից), զոհվեց գերի վերցված թագաժառանգը՝ իր շքախմբից շատերի հետ: Բոլոր այդ իրադարձություններին պարսից թագավորն անգամ երազում չմասնակցեց և փախուստը չդադարեցրեց մինչև որ գետն իր ետևը չթողեց, իսկ դու, ընդհակառակը՝ կիսեցիր բոլոր դժվարություններն ու ծանրությունները [զորքիդ հետ]»:

τὸυτο τέλος τῆς μάχης ἐκείνης γέγονε, τρεῖς μὲν ἢ τέτταρας ἀφελομένης τῶν παρ' ἡμῖν, Παρθυαίων δὲ τὸν ἐπὶ τῇ βασιλείᾳ τρεφόμενον ἀλόντα πρότερον καὶ τῶν ἀμφ' αὐτὸν παμπληθεῖς ξυνδιαφθειράσεως. τούτοις δε ἅπασι δρωμένοις ὁ μὲν βαρβάρων ἠγεμῶν οὐδὲ ὄναρ παρῆν. οὐδὲ γὰρ ἐπέσχε τὴν φυγὴν πρὶν ἢ κατὰ νότου τὸν ποταμὸν ἐποιήσατο¹.

Մինգարայի ճակատամարտի մասին հիշատակում է նաև Եվտրոպիոսը: Նրա խոսքերով, պարսիկների դեմ Կոստանդինոսի ռազմական զործուցությունն առհասարակ անհաջող է եղել, բացի Մինգարայի ճակատամարտից՝ *nullumque ei contra Saporem prosperum proelium fuit, nisi quod apud Singaram haud dubiam victoriam ferocia militum amisit²*:

Նրա մասին գիտի նաև Ամմիանոսը: Հայտնի վաճառական Ամտոնիոսը, փախչելով Շապուհի մոտ և ցանկանալով նրան գրգռել հռոմեացիների դեմ, ի միջի այլոց հիշեցրեց նաև քառասնական թվականների մասին, երբ ամբողջ շարք պարտություններից հետո, Հիլեայի և Մինգարայի մոտ տրվեց կատաղի ճակատամարտ՝

quadragiesimi anni memoriam replicabat, post bellorum adsiduos casus et maxime apud Hileiam et Singaram, ubi accerima illa nocturna concertatione pugnatum est³.

Արժեքավոր տվյալներ ենք գտնում Ռուփոս Փետտոսի մոտ: Հիլեյան դաշտում՝ Մինգարայի մոտակայքում, տեղի ունեցած ճակատամարտը նրա մոտ կոչվում է Նարսեհյան կռվում զոհված պարսիկների հրամանատար Նարսեհի անունով՝

Narsensi autem bello, ubi Narseus occidit, superiores discssimus. Nocturna vero in agro Eleiensi prope Singaram pugna, ubi praesens Constantius adfuit⁴.

¹ *Julianus, Orat., I, p. 29-30.*

² *Eutrop., X, p. 10.*

³ *Ammian. Marc., XVIII, 5.*

⁴ *Rufi Fest., XXVII.*

Փետտոսի Նարսեհը հենց պարսից գահաժառանգն է՝ Շապուհի որդին, այն նույնը, որին հայրը հանձնեց հրամանատարությամբ մեզ հետաքրքրող ճակատամարտի ժամանակ: Ճակատամարտի ելքը հռոմեացիներն իրենց համար համարում էին համեմատաբար բարեհաջող՝ նկատի ունենալով Նարսեհի գերեվարությունն ու մահը¹:

Նշված հանգամանքը, ինչպես մեզ է թվում, լուծում է առեղծվածը՝ ինչո՞ւ Փավստոսի վերը բերված պատմության մեջ 298 թ. իրադարձություններն իջեցված են Տիրամի թագավորության ժամանակները: Գալերիանոսի օրոք 298 թ. հռոմեացիների դեմ պատերազմ է մղել պարսից Նարսեհ թագավորը, որի որդին կնոջ և թագավորական տան մյուս անդամների հետ գերի ընկան կայսեր ձեռքը: Իսկ Սինգարայի ճակատամարտում Կոստանդինոսի կողմից գերի վերցվեց նույն այդ Նարսեհ անունը կրող թագաժառանգը: Փավստոսի մոտ պահպանված հայկական ավանդության մեջ պատմության տարբեր շրջաններին վերաբերող դեպքերը միաձուլված են, ընդ որում փորձաքար է ծառայել Նարսեհ անունը և երկու դեպքում էլ պարսկական գահի թագաժառանգների համամասն բախտը:

Եթե մեր վերլուծությունը ճիշտ է, իսկ այն կասկածանքի ենթարկելու հիմք չկա, ապա մենք պետք է ընդունենք, որ Սինգարայի ճակատամարտի ժամանակ հայկական գահը զբաղեցնում էր Տիրանը: Այլապես դժվար կլինի բացատրել, թե ինչո՞ւ մեզ հետաքրքրող պատմությունը Փավստոսը համապատասխանեցնում է Տիրամի ժամանակներին: Ճշտելով նշված ճակատամարտի ժամանակը՝ կստանանք կարևոր հենակետ Արշակունյաց թագավորների ժամանակագրության վերաբերյալ:

Այդ ժամանակաշրջանի հռոմեա-պարսկական հարաբերություններին վերաբերյալ պատմագիրների հաղորդած տեղեկություններն առհասարակ հակասական են ու կցկտուր: Ո՛չ Թեոփանեսը, ո՛չ Ջատկական ժամանակագրությունը, որոնց տվյալներից սովորաբար օգտվում են ուսումնասիրողները, չեն կարող վճռական համարվել: Հուլիանոսի ճառի մեջ կա որոշակի ցուցում Սինգարայի ճակատամարտի թվականի մասին և այդ ցուցումը պետք է ընդունվի որպես ճիշտ: Պատմելով Մծքիցի մի պաշարման մասին, որը տեղի ունեցավ, իր իսկ ցուցումով, Մազնետիոսի ապստամբության և Կոստաս կայսեր սպանության ժամանակ, այսինքն՝ 350 թվականին՝ Հուլիանոսը նկատում է. «Սինգարայի ճակատամարտը

---

¹ Հաջողությունը ավելի շուտ պարսիկների կողմն էր, և եթե նրանք այնուամենայնիվ մահնցեցին, ապա այդ հանգամանքը մասամբ բացատրվում է, ինչպես կարծում է Ռաուլիստոնը, Նարսեհ թագաժառանգի մահով. Շապուհը ցնցված էր որդու տխուր ճակատագրով, տե՛ս «The Seventh», p. 161:

տեղի ունեցավ Մծբինի պաշարումից մտա վեց տարի առաջ»: Հետևաբար նշված ճակատամարտը պետք է թվագրել 345 թ.: Այդ թվականին Կոստանդինոսը՝ մասնակցելով մարտին, իրոք գտնվում էր Մծբինում, ինչպես երևում է նրա հրապարակած հրովարտակից՝ Imp. Constantius A. Nemesiano com. larg. a. 345. III, IV id. Mai Nizibi. Amantio et Albino cons^s¹:

Կայսրի՝ Մծբինում գտնվելը կապված է պարսից պատերազմի, մախևառաջ Սինգարայի ճակատամարտի հետ: Սինգարան ընկած էր Մծբինից հարավ համանուն լեռներում, որ այժմ արաբական արտասանությամբ կոչվում է Սինջարա: Այդ լեռների հարավային լանջին էլ ընկած էր Կիպերտի կողմից ներկայիս Tepe Hil-ին² համապատասխանեցված Հիլեա վայրը: Հաջորդ 346 թ. Կոստանդինոսին մենք տեսնում ենք Մեդիոլանում, ինչպես երևում է դարձյալ նրա այդ մույն թվականի դեկտեմբերի արձակած հրամանագրից³: Այդ ժամանակ Սինգարայի մոտակայքում մարտական գործողությունները վերջացել էին, և պարսիկների դեմ պատերազմը առհասարակ վերջացել էր, եթե կայսրը մեկնել էր Մեդիոլան:

Փավստոսի պատմելով՝ հայոց Տիրան թագավորին պարսիկները գերի վերցրին մինչև այն ճակատամարտը, որտեղ զոհվեց Նարսեհը, և միայն խաղաղություն կնքելուց հետո նրա տեղը նշանակվեց Տիրանի Արշակ որդին: Նշանակում է, եթե ոչ Տիրանի անկումը, ապա համենայն դեպս Արշակի գահ բարձրանալը պետք է համարվի 345 թ.: Ավելի հավանական է, որ Տիրանը զահրնկեց եղավ մախորդ 344 թ.: Եզրակացությունները, որոնց մենք հանգում ենք, հիմնավորվում են նաև հետագա մի քանի փաստերի վերլուծությամբ:

II

Շուտով պատերազմական գործողությունները վերսկսվեցին: Շապուհը զորքերի գլուխն անցած՝ պաշարեց Մծբինը: Այդ պաշարումը վերագրվում է 350 թվականին: Ժամանակը պարսիկների համար շատ բարենպաստ էր՝ նկատի ունենալով Հռոմեական կայսրությանը ավելոծող քաղաքական խռովությունները: Կոստաս կայսեր անճնապահանորդ զորքի հրամանատար ոմն Մագենետիոս Գաղիայում 350 թ. կայսր հռչակվեց, և այդ ինքնակոչի զոհը դարձավ Կոստասը: Մեկ ուրիշ ինքնակոչ գրավեց իշխանությունը Իլլիրիայում: Կայսրության համար այդ դժվար պահին

¹ Cod. Just., X. XIX, 3, p. 403.

² R. Kiepert, Kleinasien Nsebin.

³ Cod. Just., X. IX, p. 30.

պարսիկները Մծրինի պաշարումով սկսեցին պատերազմական գործողությունները: Չնայած Շապուհի նախկինին գերազանցող արտակարգ պատրաստություններին, պարսիկներն այս անգամ էլ հաջողություն չուներին: Պաշարվածները ետ մղեցին թշնամու գրոհները, և թշնամին 3-4 ամսվա ծանր ջանքերից հետո ստիպված եղավ թողնել պաշարումը և հեռանալ: Պաշարման հանգամանքները նկարագրված են Հուլիանոսի մոտ:

Մինգարայի հիշյալ ճակատամարտի նկարագրությունից հետո մեր ներբողերգուն պատմում է այն մասին, թե ինչպես Կոստանդինոսը «ելնելով բոլորի դեմ՝ ետ մղեց թե՛ բռնակալների ամբոխին, թե՛ բարբարոսների ուժերը. ճնեռն արդեն վերջանալու վրա էր, մոտավորապես վեց տարի անց այն ճակատամարտից, որի մասին խոսք եղավ վերը, երբ լուր ստացվեց, որ Գալատիան (այսինքն՝ Գալլիան) միացել է ինքնակոչին, ապստամբել քո եղբոր դեմ և սպանել նրան»¹

«ἦν μὲν γὰρ ὁ χειμὼν ἐπ’ ἐξόδοις ἤδη ἔκτον που μάλιστα μετὰ τὸν πόλεμον ἔτος οὐ μικρῶ πρόσθεν ἐμνήσθη, ἦκε δὲ ἀγγέλων τις, ὡς Γαλατία μὲν συναφροσῶσα τῷ τυράννῳ ἀδελφῶ ἐβούλευσε τε καὶ ἐπετέλεσε τὸν φόνον»¹.

Նույն բանն էր կատարվում նաև Իլլիրիայում՝ մյուս բռնապետի կողմից:

«Իսկ պարսիկները,- շարունակում է Հուլիանոսը,- այն ժամանակից սպասելով բարենպաստ պահի, որպեսզի առաջին իսկ հարձակումով գրավեն Ասորիքը, մեր դեմ էին հանել տարբեր տարիքի, սեռի ու վիճակի մարդկանց: Շարժվեցին մեր դեմ տղամարդիկ ու երեխաներ, ծերունիներ, բազմաթիվ կանայք ու ստրուկներ՝ և ոչ միայն բռնակիրն ծառայություններ մատուցողները, այլ մեծ մասամբ ավելորդ [մարդիկ]. պարսիկները մտածում էին այն մասին, թե ինչպես, զրավելով մեր քաղաքներն ու տիրելով մեր երկրին, մեզ մոտ գաղութներ կհաստատեն».

Πέρσαι δὲ ἐξ ἐκείνου τὸν καιρὸν τοῦτον παραφυλάξαντες, ὡς ἐξ ἐφόδου τὴν Συρίαν ληψόμενοι πάσαν ἐξαναστήσαντες ἡλικίαν καὶ φύσιν καὶ τύχην ἐφ’ ἡμᾶς ὠρμηντο, ἄνδρες, μεираκια, πρεσβῦται καὶ γυναικῶν πλῆθος καὶ θεραπεόντων, οὐ μόνον τῶν πρὸς τὸν πόλεμον ὑπουργίων χάριν, ἐκ περιουσίας δὲ πλεῖστον ἐπόμενον, διανοοῦντο γὰρ ὡς καὶ τὰς πόλεις καθέξοντες καὶ τῆς χώρας ἤδη κρατήσαντες κληροῦχοις ἡμῖν ἐπάξουσι².

¹Cod. Just., X. IX, p. 32.

² Անդ, էջ 33:

Պարսիկներին շահադրվեց գրավել քաղաքը: Քաղաքի պաշարմանը Հուլիանոսը անդրադառնում է երկրորդ ճառում ևս, բայց ոչինչ նոր բան չի հաղորդում, բացի պաշարման զուտ տեխնիկական մասի վերաբերյալ աննշան մանրուքներից:

Հետաքրքրական են նրա եզրափակիչ խոսքերն այն մասին, որ այն ժամանակից սկսած Շապուհը «պահպանում է խաղաղություն և կարիք չի զգում ո՛չ երդումների, ո՛չ պայմանագրերի, այլ գերադասում է մնալ տանը, եթե հանկարծ կայսրը չցանկանա զնալ նրա վրա և վրեժխնդիր լինել հանդգնության ու անմտության համար»՝ *και ἄγει πρὸς ἡμᾶς εἰρήνην ἐκ τούτου, καὶ οὔτε ὄρκων οὔτε συνθηκῶν ἐδέησεν, ἀγαπᾶ δὲ οἴκοι μένων, εἰ μὴ στρατεύοιτο βασιλεὺς ἐπ’ αὐτὸν καὶ δίκην ἀπαιτοῖ τῶν θράσους καὶ τῆς ἀπονοίας*¹.

350 թ. Մծրինի պաշարման մասին հայկական ավանդությունը պահպանել է հիշողություն և նրա մասնակից է դուրս բերել Արշակ թագավորին որպես Շապուհի դաշնակից: Փավստոսի ասելով, Արշակը գահ բարձրանալով, կայսեր մոտ ուղարկեց պատվավոր դեսպանություն, «որպեսզի նորոգի հաշտության ու խաղաղության պայմանագիրը»²:

Արշակը հոր՝ Տիրանի հետ գտնվում էր պարսիկների գերության մեջ և հաշտությունից հետո, ինչպես կարծում է Փավստոսը, իսկ մեր կարծիքով Մինգարայի անհաջողությունից հետո, Շապուհը հավանաբար կայսեր պնդմամբ համաձայնեց Հայաստանում վերականգնել կարգ ու կանոն և Տիրանի փոխարեն գահի վրա նստեցրեց նրա Արշակ որդուն³: Արշակի դեսպանությունը, ըստ երևույթին, առաքելություն ուներ կայսերական իշխանությանը հավաստել, որ թեև հայոց թագավորը հանդիսանում է Շապուհի դրածոն, բայց նա կցանկանար համաձայն 298 թ. պայմանագրի՝ երկու տերությունների հետ էլ խաղաղ ապրել:

Ցավոք, Փավստոսի մոտ Արշակի պատմությունը հյուսված է Ներսես Մեծ կաթողիկոսի առասպելական բնույթի վարքին: Այժմ մեր խնդիրը չէ Ներսեսի վարքի քննությունը, նկատենք միայն, որ այն զրկված չէ գրավոր աղբյուրների հիմքերից. հավանաբար այն գոյություն է ունեցել որպես առանձին պատմություն, բայց հետո մտցվել է Արշակի պատմության մեջ: Դրանով են բացատրվում պատմական իրադրությունն աղավաղող ժամանակավրեպ մի քանի տվյալներ: Ըստ Փավստոսի, Արշակի դես-

¹ Julianus, Orat., II, p. 85.

² Փավստոս Բուզանդ, Գ, 5:

³ Անդ, Գ, 1:

պանության կազմի մեջ էր մտնում մակ Ներսեսը, մա մայրաքաղաքում ելույթ ունեցավ արհեստականության և արհեստներ Վաղես կայսեր դեմ, որի համար էլ իր վրա բևեռեց նրա զայրույթը՝ բանտարկվեց և հետո աքտրվեց: Փավստոսը հավատացնում է, որ Ներսեսի բանտարկությունը պատճառ դարձավ բարեկամական հարաբերությունների խզման: Եվ Արշակը, կայսեր վարմունքից դժգոհ, արշավանքներ կազմակերպեց կայսրության սահմաններում և վեց տարի շարունակ ամայացնում էր Գամիրքի երկրից (Կասպադովկիա) մինչև Անկյուրիա քաղաքը¹:

Ներսեսի մասնակցությունը արհեստական վիճաբանություններին և նրա աքտրը, Հայ եկեղեցու առաջնորդին ուղղափառության ջատագով ներկայացնելու միտում ունեցող առասպել է: Ներսեսի արկածները չէին կարող տեղի ունենալ Վաղեսի օրոք, որովհետև այն ժամանակ հայերը նրա դաշնակիցներն էին և կռվում էին պարսիկների դեմ: Այդ առասպելը, եթե միայն այն պատմական ինչ-որ հիմք ուներ, հյուսվել է հավանաբար 346 թ. Մարդիկայի վեհաժողովում արհեստական հարցի շուրջը ծագած վեճերի ժամանակ, երբ արհեստական բարձրաստիճան հոգևորականներից մի քանիսն աքտրվել էին Հայաստան:

Ինչպես էլ որ վերաբերելու լինենք Փավստոսի պատմածին, անտարակույս ճիշտ է, որ Արշակին չհաջողվեց չեզոքություն պահպանել և մա գեթ ժամանակավորապես հակվեց դեպի Շապուհը: Փավստոսի խոսքերի իմաստով Արշակը իր քաղաքականության մեջ տատանվում էր և չէր կարողանում դիրքորոշվել այս կամ այն կողմը: Շահագրգռված տերությունների հորդորող ջանքերը կարող էին նրան թեքել համապատասխան կողմ: Նա սպասում էր, որ մման քայլ կատարվեր կայսեր կողմից, և Մծբինը պարսիկների կողմից պաշարվելուց առաջ Արշակը սպասում էր, թե «նրանցից որը իրեն օգնության կկանչի, - ասում է Փավստոսը: - Ինքը՝ Արշակը, հակված էր դեպի հունական կայսրը և հաճույքով նրան օգնության կգնար, բայց հույները նրան չխնդրեցին և ուշադրության ու պատիվների չարժանացրին»:

Բոլորովին հակառակ էր գործում Շապուհը. նույն պատմիչի հավաստումներով, մա Արշակի մոտ ուղարկեց մարդկանց և ամեն կերպ հանդգեց մասնակցելու հույների դեմ արշավանքին: Այն ժամանակ Արշակը զորք հավաքեց և Ադճնիքի վրայով ներխուժեց Արվաստան՝ Միջագետքի հյուսիսը, ճամբար դրեց Մծբինի առջև: Փավստոսի չափազանցված պատկերացմամբ հայերը չէին ցանկացել սպասել մինչև պարսկական ուժերի գալը: Նրանք միայնակ կռվի բռնվեցին և հաղթանակ տարան:

¹ Փավստոս Բուզանդ, Գ, 11:

Այդպիսի սխրանքի համար որպես երախտագիտություն պարսից Շապուհ թագավորը Արշակին հրավիրեց իր մոտ մայրաքաղաք և նրա հետ դաշինք կնքեց «անխախտ բարեկամություն հավիտյանս հավիտենից»: Նա իր դստերն առաջարկեց Արշակին կնության և նրան նվիրեց մի մեծ գավառ այնպիսի վայրում, որպեսզի Արշակը Հայաստանից Տիգրոս գետնու ժամանակ ճանապարհին ամբողջ ժամանակ գտնվեր սեփական երկրում¹:

Փավստոսի պատմության մեջ քաջնված է պատմական ճշմարտության որոշ բաժին: Ամմիանոսի մոտ կան, ինչպես կտեսնենք ստորև, Փավստոսի խոսքերը հաստատող տվյալներ: Ամմիանոսը վկայում է, որ Շապուհն ամեն միջոցներով աշխատում էր ձեռք բերել Արշակի բարեկամությունը՝ դիմելով մերթ խարդավանքի ու խաբեության, մերթ էլ խոստումների: Մծբինի ճակատամարտը, որում մասնակցում էր Արշակը, պետք է հասկանալ Մծբինի 350 թ. պաշարումը: Հնարավոր է, որ Շապուհի խոստումները վերաբերում են այն տարածքային զիջումներին, որոնց մասին խոսում է Փավստոսը հեքիաթի եղանակով:

Մի ուրիշ տեղ մեր պատմիչն ավելի որոշակի է մատնանշում Շապուհի խոստացած տարածքը: Խոսքը Ատրպատականի² մասին է, որը 298 թ. պայմանագրով պատկանում էր հայոց թագավորին, բայց հետագայում, պատերազմի վերսկսման ժամանակից, այսինքն՝ 337 թ., ըստ երևույթին, պարսիկները ետ էին խլել: Այսպես թե այնպես, Շապուհին հաջողվեց Արշակին հեռացնել կայսեր ազդեցությունից:

Արշակի դաշինքը Շապուհի հետ երկար շարունակվեց: Նրանց միջև եղած կապերի խզման մասին խոսում է Փավստոսը, ընդ որում գոտության պատճառը, սովորության համաձայն, որոնում է շահագրգիռ հայ ավատատերերի բանսարկությունների ու մրցակցության մեջ:

Բայց Արշակի քաղաքականության մեջ շրջադարձային կետ ծառայեց հավանաբար հատուկ առաքելությամբ քվեստոր Տավրոսի Հայաստան ժամանելը: Ամմիանոսը հաղորդում է, որ Կոստանդինոսի 17-րդ և Գալլոս կեսարի 4-րդ տարում, այսինքն՝ 354 թ. քվեստոր Տավրոսը ուղարկվեց Հայաստան՝ *eoque tempore Taurus questor ad Armeniam missus*³: Ցավոք պատմագիրը քվեստորի գալու նպատակը լռության է մատնում, բայց հետագա իրադարձություններից դժվար չէ գուշակել, որ այն կայանում էր Հայաստանի և կայսրության միջև բարեկամական հարաբերությունները վերականգնելու մեջ: Բանն այն է, որ 350 թ. Մծբինի անհաջող պաշարումից

¹ Փավստոս Բուզանդ, Գ, 20:

² Անդ, Գ, 16:

³ *Ammian. Marc.*, XVI, 11.

հետո էլ պատերազմը չդադարեց: Հանգամանքները դասավորվեցին այնպես, որ երկու կողմերին էլ ձեռնառու էր ժամանակավորապես զենքը ցած դնել: Կոստանդինոսին շեղել էր 353 թ. զոհված Մագնենտիոսի ապստամբությունը և ակնամաների դեմ պատերազմը, իսկ Շապուհն իր ուժերը փոխադրեց արևելք՝ կովելու կայսրության ծայրամասում ռազմատենչ ժողովուրդների դեմ, որոնք մերթ քշմամանում էին պարսիկներին, մերթ դաշնակցելով նրանց հետ՝ հարձակվում էին հռոմեացիների վրա¹:

Շուտով նորից սկսվեց պարսիկների քշմամական հարձակումը Միջագետքի վրա: Պարսից առաջնորդ Նահողարը սպառնալից դիրք գրավեց և հարմար պահի էր սպասում, որպեսզի հարվածի առավել խոցելի վայրը՝ Եդեսիայի ուղղությամբ²: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ, խոսելով ասպատակությունների և այդ նույն պարսկական առաջնորդների 355 թ. ավերածությունների մասին, Ամմիանոսը ավելացնում է. «nunc et Armeniam», այսինքն՝ սկզբում 353 թ. նրանք ավերել էին Միջագետքը (*incursare Mesopotamiam*), իսկ 355 թ. իրենց արշավանքներն ուղղեցին նաև դեպի Հայաստան՝

*Persici duces vicini fluminibus, rege in ultimis terrarum suarum terminis occupato, per praedatorios globos nostra vexabant, nunc Armeniam, aliquotiens Mesopotamiam confidentius incursantes*³.

«Գետափի երկայնքով կանգնած պարսկական առաջնորդները առանձին ջոկատներով անհանգստացնում էին մեզ այն ժամանակ, երբ իրենց թագավորը պատերազմով էր զբաղված սեփական երկրի ծայրամասերում, իսկ այժմ նրանք հանդգնում են ասպատակել Հայաստանը, մի քանի անգամ նաև Միջագետքը»: Այննայտ է, որ կարճ ժամանակահատվածում տեղի են ունեցել այնպիսի իրադարձություններ, որոնք ստիպել են պարսիկներին Հայաստանն էլ ներքաշել պատերազմական գործողությունների ասպարեզ: Գաղտնիքը գտնվում է Արշակի՝ Շապուհի դաշինքից հեռանալու մեջ, որը պետք է համարել քվեստոր Տավրոսի դիվանագիտական հաջողության արդյունքը:

Փավստոսի մոտ պահպանվել է երկու տարեթիվ, որոնք անսպասելիորեն հաստատում են ժամանակագրության վերաբերյալ մեր եզրակացություն-

¹ *Ammian. Marc.*, XVI, 3.

² Nohodares quidam nomine e numero optimatum incursare Mesopotamiam quotiens copia dedit ordinatus, *ibid.*, XIV, 3.

³ *Ammian. Marc.*, XV, 13.

մերը: Նրա խոսքերով Արշակի և Շապուհի միջև հարաբերությունները խզելուց անցել էին ութ խաղաղ տարիներ¹, որովհետև պարսից թագավորը զբաղված էր կայսեր դեմ պատերազմով և չէր անհանգստացնում Արշակին, բայց հենց որ կայսեր դեմ պատերազմը դադարեց, թշնամությունը վերսկսվեց: Ինչպես հայտնի է, երկու կովող տերությունների միջև խաղաղություն կնքվեց 363 թ. ամռանը: Եթե Արշակի վեճը Շապուհի հետ տեղի է ունեցել խաղաղությունից 8 տարի առաջ, ապա նշանակում է, որ այն համընկնում է 354 թ., տարեթիվ, որ մենք արտածում ենք՝ ելնելով վերը շարադրված դատողություններից:

Այնուհետև ինքը՝ Փավստոսը հաղորդում է, որ Արշակի թշնամությունը կայսեր հետ շարունակվեց 6 տարի, որի ընթացքում նա ամայացնում էր կայսերական հողերը մինչև Անկյուրա²:

Եթե կայսեր հետ հաշտությունը տեղի ունեցավ 354 թ., ապա այդ հաշտվով խզումը ընկնում է 348 թ.: Ինչպես մենք տեսանք, Արշակը զահ բարձրացավ 346 թ.: Նույն Փավստոսի ասելով, Արշակի առաջին տարիները նվիրված էին երկիրը կարգի բերելուն, իսկ հետո արդեն դեսպանություն ուղարկվեց կայսեր մոտ, որն էլ հանգեցրեց հարաբերությունների ցավալի խզմանը: Հետաքրքրական է, որ մեզ արդեն հայտնի Մծբինի պաշարումից բացի, Հերոնիմոսը հիշատակում է պարսիկների դեմ 348 թ. կայսերական զորքերի ևս մի ճակատամարտ: Ճակատամարտը տեղի է ունեցել Սինգարայի մոտ, բայց դա այն ճակատամարտը չէ, որը Հուլիանոսի խոսքերի հիման վրա մենք վերագրում ենք 345 թ.: Ռուփոս Փետոսը նույնպես վկայում է, որ Սինգարայի մոտ տեղի ունեցավ երկու ճակատամարտ, նրա հաշիվներով Կոստանդինոսի օրոք կայսերական զորքերը դիմագրավեցին պարսիկների 9 ճակատամարտի, բացի անձան սահմանային ընդհարումներից, որոնցից 7-ը վարում էին նրա զորավարները, իսկ երկուսը տեղի ունեցան Սինգարայի մոտ նրա անձնական հրամանատարությամբ՝

«novius decertatum est; per duces suos septies, ipse praesens bis adfuit veris et gravibus pugnis. Nimirum Singarenae praesente Constantio et iterum Singarenae Constantiensi quoque»¹.

Շատ հավանական է, որ Շապուհի դաշնակցությամբ կայսեր դեմ Արշակն առաջին անգամ դուրս է եկել 348 թ.: Այդպիսով, Փավստոսի ցուցումը հաստատում է մեր եզրակացությունները, որոնց մենք հանգել ենք այլ ճանապարհներով:

¹ Փավստոս Բուզանդ, Գ, 21:

² Անդ, Գ, 11:

³ Rufi Fest., XXVII.

Փավստոսին լավ հայտնի է երկու պետությունների միջև 363 թ. կնքված հաշտության պայմանագիրը: Նա մանրամասն պատմում է դրան հաջորդած Արշակի թշնամության և պարսից թագավորի դեմ պատերազմների մասին, բայց ոչինչ չգիտե խաղաղությանը նախորդած իրադարձությունների մասին, չնայած այն բանին, որ դրանց որպես կայսեր դաշնակից գործարար մասնակցություն է ունեցել Արշակը: Հայ պատմիչը հավաստիացնում է, որ խաղաղության դաշինք կնքելուց 8 տարի անց Շապուհը թաքցնում էր իր թշնամանքը Արշակի նկատմամբ և նկատի ունենալով կայսեր հետ պատերազմը՝ աշխատում էր սիրալիք վերաբերմունքով Արշակին պահել իր կողմը: Իրականում Արշակն այդ տարիներին գտնվում էր Շապուհի դեմ գործող ճամբարում: Այդ ժամանակների իրադարձությունները նկարագրված են դեպքերի ժամանակակից և նույնիսկ պատերազմական գործողություններին մասնակցած Ամմիանոսի կողմից:

Չնայած այն բանին, որ Շապուհն ինքը զբաղված էր իր կայսրության առանձին ծայրամասերում ապստամբությունները ճնշելով, նրա զորաջոկատները չէին դադարում անհանգստացնել թշնամուն Միջագետքում¹: Պրետորիաների պրեֆեկտ Մուսոնիանոսը, իմանալով այն մասին, որ պարսից թագավորը պատերազմ է մղում անհնազանդ ցեղերի դեմ և մեծ կորուստներ է կրում, ցանկացավ օգտագործել պահը պարսիկների հետ խաղաղություն կնքելու համար: Այդ նպատակով նա գաղտնի բանակցությունների մեջ մտավ պարսից բանակի հրամանատար Դենշապուհի հետ: Դենշապուհը բարեհաճությամբ վերաբերվեց Մուսոնիանոսի քայլին և այդ բոլորի մասին զեկուցեց այն ժամանակ Խիոնիտների երկրում գտնվող Շապուհին, որը կռվում էր այդ երկրի ցեղերի դեմ: Նամակը Շապուհին է հասել ուշ՝ 358 թ. (Դակիանոսի և Յերեալիոսի հյուպատոսության շրջանում)²: Նա արդեն վերջացրել էր պատերազմական գործողությունները և հաշտություն կնքելով՝ ուզում էր տուն վերադառնալ, երբ ստացավ Դենշապուհի նամակը: Շապուհը խաղաղությանը դեմ չէր, բայց ենթադրելով, որ հակառակորդի գործերն թերևս լավ չեն, եթե այն խաղաղության է ձգտում՝ Շապուհը ցանկանում էր օգտագործել հոռմեացիների առաջարկը և դադարեցնել պատերազմն ամենաձեռնտու պայմաններով:

Նա ոմն Նարսեհին ուղարկեց Կոստանդիոսի մոտ նվերներով և չափազանց ամբարտավան եղանակով գրված նամակով հանդերձ.

«Ես, արքայից արքա Շապուհս՝ աստղերին հաղորդակից, արևի ու

¹ Ammian, Marc., XVI, 9.

² Անդ, XVII, 5, 7:

լուսնի եղբայր, Կոստանդինոս Օգոստոսիդ հղում են ջերմ ողջույն: Ես ուրախ եմ և ինձ հաճելի է տեսնել, որ դու վերջապես ցանկալի ուղի մտար և ենթարկվեցիր արդարության մաքուր ճայնին իր իսկ կյանքից սովորելով, թե երբեմն ինչպիսի դժբախտություններ է ծնում համառ կիրքը ուրիշի սեփականության նկատմամբ: Եվ ահա, քանի որ արդարության խոսքը պետք է լինի անբռնազրոսիկ և ազատ, իսկ բարձր դիրք ունեցող մարդկանց վայել է ասել այն, ինչ նրանք զգում են, ապա իմ առաջարկությունը ես ձևակերպում եմ համառոտ խոսքերով, հիշեցնելով, որ այն բոլորը, ինչ ես պատրաստվում եմ շարադրել, հաճախ շարադրվել է իմ կողմից: Որ մինչև Ստրիմոն գետը և մակեդոնական սահմաններին տիրել են իմ մախնիները, այդ մասին վկայում են մալ ձեր հուշարձանները: Հենց այդ էլ պետք է ես պահանջեմ, ես,- թող դա մեծամտություն չքվա, ինչ որ ես ասում եմ,- մեր մախնի թագավորներին մի շարք նշանակալից քաջագործություններով և շքեղությամբ գերազանցողս: Բայց ինձ համար թանկ է ամենուրեք ուղղամտությունը, որին սովոր եմ փոքր հասակից, ես այնպիսի բան չեմ արել, որի համար պետք լիներ երբևէ զոջալ: Այդ պատճառով ես պետք է ետ ստանամ իմ պապի օրոք խարեությանը խլված Հայաստանը Սիջագետքի հետ միասին: Մեզ մոտ երբեք ընդունված չի եղել այն, ինչ դուք պնդում եք հրճվելով, թե պետք է հավանության արժանանա պատերազմական յուրաքանչյուր ելք՝ անկախ այն բանից, թե փառքո՞վ է ձեռք բերվել, թե՞ խարդախություններով: Վերջապես եթե ցանկանաս իմ խորհրդով ճիշտ վարվել, զցիր մշտապես դժբախտություն ու արյունահեղություն բերող աննշան մասը, որպեսզի անվարան ձեռք բերես մյուս մասը, դատիր խելամտորեն. չէ՞ որ հնուտ բժիշկներն էլ երբեմն կտրում են ու այրում, կամ վիրահատում են մարմնի մասերը: Այդ նույնն էլ անում են մալ գազանները, որոնք, հենց որ նկատում են, թե հատկապես ինչի համար են իրենց որսում, հոժարակամ այն թողնում են, որպեսզի հնարավորություն ունենան հետագայում անվտանգության մեջ ապրել: Եվ այն էլ, իհարկե, ես հաստատում եմ, որ եթե իմ դեսպանությունը վերադառնա ձեռնունայն, ապա ձմեռային հանգստի վերջում ամենայն ուժերով զինված և որքան հնարավոր է շտապ հարձակման կանցնեմ՝ բարեհաջող ելքի հույսը դնելով իմ ճակատագրի և առաջադրված պայմանների արդարության վրա»¹:

---

¹ Ամմիանոսից կատարված մեր հատվածական թարգմանությունները արվել են դեռևս 1901-1902 թվականներին, որից հետո լույս տեսավ պրոֆ. Կուլակովսկու ամբողջական հիանալի թարգմանությունը, ըստ որի էլ ես ուղղել եմ իմ թարգմանությունը՝ հողվածի տպագրության ընթացքում (3):

«Rex regum Sapor, particeps siderum, frater Solis et Lunae, Constantio Caesari fratri meo salutem plurimam dico. Gaudeo tandemque mihi placet ad optimam viam te revertisse et incorruptum aequitatis agnovisse suffragium rebus ipsis expertum, pertinax alieni cupiditas quas aliquotiens ediderit strages. Quia igitur veritatis oratio soluta esse debet et libera et celsiores fortunas idem loqui decet atque sentire propositum meum in pauca conferam, reminiscens haec quae dicturus sum me saepius replicasse. Ad usque Strymona flumen et Macedonicos fines tenuisse maiores meos, antiquitates quoque vestrae testantur: haec me convenit flagitare - ne sit adrogans, quod affirmo - splendore virtutumque insignium serie vetustis regibus antistantem. Sed ubique mihi cordi est recta ratio, cui coalitus ad adolescentia prima nihil umquam paenitendum admisi. Ideoque Armeniam recuperare cum Mesopotamia debeo, avo meo composita fraude praereptam. Illud apud nos numquam in acceptum feretur, quod adseritis vos exultantes nullo discrimine virtutis ac doli prosperos omnes laudari bellorum eventus. Postremo si morem gerere suadenti volueris recte, contemne partem exiguam semper luctificam et cruentam, ut cetera regas securus, prudenter reputans medelarum quoque artifices urere non numquam et secare et partes corporum amputare, ut reliquis uti liceat integris; hocque bestias factitare: quae cum arvertant cur maximo opere capiantur, illud propria sponte amittunt ut vivere deinde possint inpavidae. Id sane pronuntio quod, si haec mea legatio redierit inrita, post tempus hiemalis quietis exemptum, viribus totis accinctus, fortuna condicionumque aequitate spem successus secundi fundante venire, quoad ratio siverit, festinabo».

Շապուհի նամակին Կոստանդինոս կայսրը պատասխանեց հետևյալ տողերով. «Ցամաքում և ծովում հաղթանակած Կոստանդինոսը, հավիտյան Օգոստոս, հղում են իմ թագավոր եղբայր Շապուհին ջերմ ողջույն: Եթե ցանկանում ես, որպես նախկին բարեկամ, ես շնորհավորում եմ քեզ քո բարեկեցության համար, բայց քո մշտապես համառորեն ու առատորեն հորդացող ազահությունը ես խստորեն դատապարտում եմ: Դու պահանջում ես Միջագետքը որպես քո սեփականություն, և բացի այդ նաև Հայաստանը, և խորհուրդ ես տալիս առողջ մարմնից պոկել մի քանի մասեր, որպեսզի նրա առողջությունը հետագայում ավելի ամրապնդվի. այդ բոլորը պետք է ավելի շուտ մերժել, քան ինչ-որ համաձայնությամբ խրախուսել: Դե ուրեմն լսիր, հետին մտքերով չսքողված, այլ պարզ ու դատարկ խոսքերով չվախեցնող ճշմարտությունը: Պրետորիաների իմ պրեֆեկտը, կարծելով, թե սկսում է ընդհանուրի օգտին տանող գործ, առանց իմ գիտության և ինչ-որ անկարևոր մարդկանց միջոցով խաղաղության վերաբերյալ բանակցել է քո զորավարի հետ: Մենք չենք մերժում և չենք վանում

խաղաղությունը, միայն թե այն կնքվի արդարաբար ու պատվավոր և չխվի մեր պատվից և մեծությունից: Այն ժամանակ, երբ իմ քաջազործությունների [համբավի համար] բացվել են ակաճցները, որոնք մեր նկատմամբ մախանձից շատ անգամ փակ են եղել, երբ ինքնակոչների ոչնչացումով՝ ամբողջ հռոմեական աշխարհը ենթարկվում է մեզ, անհեթեթություն է և միաժամանակ անվայել զիջել այն, ինչը մենք երկար, դեռևս արևելյան կիրճերի մեջ փակված պահպանել ենք անձեռնմխելիությամբ: Դե վերջ տվեք խնդրում եմ նաև սպառնալիքներին, որ սովորության համաձայն թափվում են մեր վրա, որովհետև չի կարելի կասկածել, որ ոչ թե վախից, այլ համետությունից ելնելով՝ մենք երբեմն ավելի շատ ընդունել ենք պատերազմի հրավերը, քան մենք ենք այն սկսել: Իսկ երբ որ մեզ մարտահրավեր են նետում, ապա մենք պաշտպանում ենք մեր ունեցվածքը ամեն ինչին պատրաստ ամուր ոգով՝ փորձով ու սովորությամբով համոզված լինելով, որ ճակատամարտերում հազվադեպ հռոմեական զործին հաջողություն չլինի, իսկ պատերազմի հետևանքները երբեք նրանց համար վնասով չեն ավարտվել»¹:

«Victor terra marique Constantius semper Augustus fratri meo Saporī regi salutem plurimam dico:

Sospitati quidem tuae gratulor ut futurus, si velis, amicus, cupiditatem vero semper inflexam fusius que vagantem vehementer insimulo. Mesopotamiam poscis ut tuam perindeque Armeniam et suades integro corpori adimeri membra quaedam, ut salus ejus deinceps locetur in solido, quod infringendum est potius quam ulla consensione firmandum. accipe igitur veritatem non obtectam praestigis sed perspicuam nullisque minis inanibus perterrendam. Praefectus praetorio meus opinatus adgredi negotium publicae utilitati conducens eum duce tuo per quosdam ignobiles, me inconsulto, sermones conseruit super pace. Non refutamus hanc nec repellimus: adsit modo cum decore et honestate nihil pudori nostro praereptura vel majestati. Est enim absonum et insipiens cum gestarum rerum ordine placatae sint aerae invidiae, quae nobis multipliciter inluserunt, cum deletis tyrannis totus orbis Romanus nobis obtemperat, ea prodere, quae contrusi in orientales angustias diu servavimus inbibita. Cessent autem quaeso formidines quae nobis intentantur ex more, cum ambigi nequeat non merita nos sed modestia pugnas interdum exceppisse potius quam intulisse et nostra, quotiens lacesimur, fortissimo benevolentiae spiritu defensare, id experiendo legendoque scientes in proeliis quibusdam raro rem titubasse Romanam, in summa vero bellorum numquam ad deteriora prolapsam».

¹ Ammian. Marc., XVII, 5, 7.

Իր պատասխան մամակը, Շապուհին ընծայված մվերներով հանդերձ, Կոստանդինոսն ուղարկեց հատուկ դեսպանության միջոցով, որը կազմված էր կոմիտ Պրոսպերիոսից, տրիբուն և նոտար Սպեկտատոսից, համոզող խոսքի վարպետ փիլիսոփա Եվստաթիոսից: Դեսպանությունը հրահանգ է ստացել բոլոր միջոցները գործադրելով, ուշացնել Շապուհի արշավանքը, որպեսզի այդ ժամանակամիջոցում կարողանան ամրացնել հյուսիսային սահմանները:

Դեսպանները ներկայացան Շապուհին Տիգրանում. մատուցեցին մվերներ և «խնդրեցին խաղաղություն՝ գոյություն ունեցող իրավիճակը անփոփոխ պահպանելու պայմանով: Հիշելով կայսեր հանձնարարականը՝ դեսպանները բնավ չհրաժարվեցին ո՛չ հռոմեական շահերից, ո՛չ էլ արժանապատվությունից և հաստատ մնացին իրենց տեսակետին, թե խաղաղության պայմանագիրը պետք է կնքվի այնպես, որ ոչ մի ձևով չբարձրացվի Հայաստանի ու Միջագետքի դրության փոփոխության հարցը: Այնտեղ երկար սպասելով, երբ նրանք վերջապես հասկացան, որ ինքնասածի թագավորը համառում է [ցանկանալով] ընդունել խաղաղությունը ոչ այլ կերպ, քան այդ երկրների նկատմամբ իր իշխանությունը հաստատելով, ետ վերադարձան՝ չկատարելով իրենց տրված հանձնարարությունը»՝ *poscebantque rebus integris pacem et mandatorum memores nusquam ab utilitate Romanae rei maiestateque discedebant, amicitiae foedus sub hac lege firmari debere adseverantes, ne super turbando Armeniae vel Mesopotamiae statu quidquam noveretur. Diu igitur ibi morati, cum obstinatissimum regem, nisi harum regionum dominio sibi adiucato, obdurescentem ad suscipiendam cernerent pacem, negotio redierunt infecto*¹.

Դրանից հետո մի անգամ էլ Կոստանդինոսը փորձեց այլ դեսպանների միջոցով պարսիկների հետ խաղաղություն հաստատել, բայց դարձյալ անհաջող: Շապուհը չէր ուզում հռոմեական իշխանության հետ հաշտվել Հայաստանի ու Միջագետքի տարածքում և վճռեց տիրանալ նրանց բացարձակ զենքի ուժով: «Համակված գերմարդկային կրքով՝ ընդարձակել իր թագավորությունը, - ասում է պատմագիրը, - նա սկսեց զենք կռել, զորք ու պարեն հավաքել. նա աղերսանքով դիմեց ստորգետնյա ոգիներին, հարցմունք արեց բոլոր մոզերին ապագայի վերաբերյալ», որպեսզի գարնան սկզբից քչնամական գործողություններ սկսի: «*Consilia tartareis manibus miscens et praestigiatores omnes consulens de futuris*»²:

Հպանցիկ նկատենք, որ այս խոսքերը ըստ ամենայնի հաստատում են Փավստոսի՝ Շապուհին տված նկարագիրը:

¹ *Ammian. Marc.*, XVII, 14.

² Աճղ, XVIII, 4, 1.

Շապուհի ռազմատենչ բռնկման գորավիզ էր ոմն Անտոնինոս՝ հարուստ վաճառական, որ նախկինում պաշտոնավարել էր Միջագետքի դուքսի գրասենյակի հաշվապահական բաժնում և մի քանի մարդկանց մեղքով պարտքերի տակ ընկնելով՝ ստիպված փախել էր պարսիկների մոտ՝ հնարավորություն չունենալով հաշիվները փակել զանձարանի հետ, ուր հանձնված էր նրա պարտամուրհակները: Նա մանրամասն տեղեկություններ հավաքեց հռոմեացիների ռազմական ուժերի և պարենի պաշարների մասին և այդ բոլորը հայտնեց պարսից հրամանատար Դենշապուհին, որպեսզի դրանով վերժխնդիր լինի իր հայրենակիցներից իրեն անտեղի հասցրած վիրավորանքի համար: Անտոնինոսը իր ընտանիքով անցավ Պարսկաստան, ներկայացավ թագավորին նրա ձեռնային նստավայրում: Շապուհը նրան ընդունեց շատ սիրալիր և արժանացրեց պատվավոր խույրի, հանգամանք, որը նրան իրավունք էր տալիս մասնակցելու խորհրդակցություններին ու արտահայտելու իր կարծիքը՝ *et apicis nobilitatis auctoritateque honore participantur mensae regales et meritorum apud Persas ad suadendum ferendasque sententias in conditionibus ora panduntur*¹.

Քինախնդիր Անտոնինոսն ամեն կերպ գրգռում էր Շապուհին իր հայրենիքի դեմ: Լինելով կրթված և տիրապետելով պերճախոսությանը՝ նա կարողանում էր խոսել և տպավորություն գործել: Թագավորական սեղանի շուրջը, «որտեղ նրանց մոտ, ինչպես հին հույների մոտ, քննարկվում էին ռազմական և այլ կարևոր հարցեր», թշնամու կողմն անցած դասալիքը մշտապես զգոն դրդում էր թագավորին զենք վերցնել՝ վստահ լինելով իր ճակատագրի վրա, իսկ ինքն իր կողմից խոստանում էր ամեն ինչում գորավիզ լինել՝ *inter epulas sobrius per fuga, ubi de apparatu bellorum et seriis rebus apud eos Graecorum more veterum consultatur*².

Կայսրությունը պատրաստ չէր պատերազմի. նրա դրությունը այնքան էլ լավ չէր հատկապես Արևելքում: Երկրամասի կառավարիչ, պրայտորիայի պրեֆեկտ Մուսոնիանոսը աչքի էր ընկնում իր անհոգությանը և ծախու մարդու համբավ էր վայելում: 359 թ. պատերազմի նախօրեին նրան փոխարինեց Հերմոգենեսը: Ծնունդով պոմտացի՝ նա զիտեր Արևելքը, բայց զուրկ էր զինվորական ընդունակություններից: Տվյալ պահի համար ամենահարմար մարդը Ուրզիցիմոսն էր, բայց նրան էլ հետապնդում էին պալատական բանասերկությունները: 354 թ. նա Մծրիհի հեծելազորի պետն էր, հաջորդ տարին նրան փոխադրեցին Գալլիա, որտեղ նա հաջողությամբ

¹ *Ammian. Marc.*, XVIII, 5, 6.

² Անդ, 5, 8:

հաշվեհարդար տեսավ ինքնակոչ Միլվանոսի հետ: 357 թ. հեծելագործի պետի պաշտոնով մեր պատմագիր Ամմիանոսի ուղեկցությամբ նա նորից եկավ Արևելք: Ուրզիցիհնոսի դեմ հատկապես բանարկություններ էր անում թագավորական սենեկապետ՝ praepositus cubiculi-ն՝ Եվսեբիոսը: Օգտվելով կայսեր բարեհաճությունից՝ նա հասավ այն բանին, որ Ուրզիցիհնոսին Արևելքից հեռացրին Իտալիա և նրա տեղը նշանակեցին իր սիրելի Մաքսիմիանոսին: Ուրզիցիհնոսի պաշտոնագրկումը Ամմիանոսը համարում է խոշոր սխալ. նրա կարծիքով այդ օրհասական պահին այդպիսի մարտական հրամանատարի անձը, ինչպիսին Ուրզիցիհնոսն էր, որ հիանալի ծանոթ էր պարսիկների մարտավարությանը, ավելի քան անհրաժեշտ էր: Շապուհի կողմից հավանության արժանացած Անտոնիհնոսի համարձակ ծրագիրը կառուցված էր Ուրզիցիհնոսի բացակայության և նրա փոխարինողի անընդունակության վրա: Նա պարսիկներին առաջարկեց ժամանակ և ուժեր չվատնել ամրությունների պաշարման վրա, այլ սրընթաց երթով անցնել Եփրատը և գրավել Ասորիքի՝ Գալլիանոսի ժամանակներից ի վեր պատերազմ չտեսած, ծաղկուն գավառները¹:

Կոստանդինոս կայսրն անսպասելիորեն չեղյալ հայտարարեց հրամանը, և Ուրզիցիհնոսը կես ճանապարհից ետ վերադարձավ Միջագետք՝ հետևակի պետի պաշտոնով: Նրա դրությունը բարդ էր, մանավանդ որ բանակը փաստորեն մնաց ուրիշի հրամանատարության տակ:

Ուրզիցիհնոսը շտապեց Մծբին և սկսեց ամրացնել քաղաքը: Շուտով Տիգրիսից այն կողմ Մավրերի ամրոցի և Միսարայի կողմից երևացին թշնամու առաջապահ ջոկատները: Ուրզիցիհնոսն ու Ամմիանոսը քաղաքից դուրս եկան, որպեսզի փակեն նրանց ճանապարհը, բայց հարկադրված եղան Ամուդիի և Մեյակարիի վրայով փախչել Ամիդ:

Ուրզիցիհնոսի կարգադրությամբ Ամմիանոսը ուղևորվեց Կորդուքի Հովհիմիանոս սատրապի մոտ, որը գաղտնի համակրանք էր տաժում հռոմեացիների նկատմամբ: Ասորիքում պատանդ լինելով՝ նա զբաղվում էր գիտություններով և այժմ այրվում էր հռոմեացիների մոտ վերադառնալու ցանկությամբ: Ամմիանոսի ուղևորությունը հետախուզական նպատակ ուներ: Սատրապի ուղեկցորդը նրան մի բարձր դիտակետ հատկացրեց, որտեղից հորիզոնում երևում էին մոտեցող թշնամական հրոսակները: Նրանց առջևից գնում էր ինքը՝ թագավորը, փառահեղ հանդերձանքով՝ ձախ կողմում ունենալով խիռնիտների Գրումբատես թագավորին, իսկ աջում՝ Աղվանքի թագավորին. նրանց ետևից գնում էին ուրիշ մանր իշխաններ ու հարևան ցեղերի նշանավոր դեմքեր:

¹ Ammian. Marc., XVIII, 6.

Ուրզիցիմոսը, որն ուներ ընդամենը 700 հոգուց բաղկացած երկու հեծյալ ջոկատ, և ստիպված եղավ Ամիդից մահանջել Մամոսատ: Պարսից Դենշապուհ և Նահողար զորավարները 20 հազարանոց զորքի գլուխ անցած՝ փորձեցին կտրել նրա ճանապարհը: Ամիդի մոտ, լեռներում, նրանք հասան Ուրզիցիմոսի ջոկատին, ջախջախեցին այն. Ուրզիցիմոսն ինքը հազիվ փրկություն գտավ Մելիտենում:

Այդ ընթացքում գլխավոր ուժերը Շապուհի հրամանատարությամբ հասան Մծքիմի սահմաններին, իսկ այնտեղից էլ Անտոնինոսի խորհրդով քեզվեցին հյուսիս և շրջանցելով Bibases, Harren, Maiacarire և Charcha¹ կետերը, հայտնվեցին Ամիդի պարիսպների առջև: Քաղաքի համառ պաշտպանությունը պարսիկների ճնշման տակ կտրվեց և 73 օր տևող պաշարումից հետո քաղաքն ընկավ: Ամմիանոսը փախավ Մելիտենե, այնտեղից իր հրամանատար՝ Ուրզիցիմոսի հետ գնաց Անտիոք²:

Ամիդից Շապուհը սլացավ հարավ դեպի ռազմավարական շատ կարևոր կետ Սինգարա, որպեսզի այն գրավելով ապահովի իր քիկունքը Անտիոքում իր ուժերը կենտրոնացնող թշնամուց: Շապուհը մորից նետվեց հյուսիս և պաշարեց Տիգրիսի վրայի նշանավոր Բեզաբդե ամրությունը՝ հին Փենիկը (Phoenica)³ այժմյան Ջեզիրե-իբն-Օմարը: Այդ ամրոցն էլ ընկավ: Պարսից հաջողությունները հարկադրեցին Կոստանդինոս կայսրին անձամբ կանգնել բանակի գլուխը: Այդ մույն տարում, երբ հռոմեական ամրոցները մեկը մյուսի ետևից ընկնում էին թշնամու հարվածների տակ, Կոստանդինոսը զորքերով ժամանեց Կեսարիա (Կապադոկիական), [որը մախկիմոսն անվանվում էր Մազակա] Mazakam antehac nominatam (XX, 9):

Այստեղ նա իմացավ, որ Գալլական լեզիոնները՝ իրենց արևելք փոխադրելու հրամանից դժգոհ, կայսր են հռչակել Հուլիանոսին: Որոշ տատանումներից հետո՝ արդյոք շարունակել ճանապարհը, թե գնալ Հուլիանոսի դեմ, Կոստանդինոսը մարդ ուղարկեց նրա մոտ՝ Կեսարի տիտղոսով բավարարվելու առաջարկությամբ, իսկ ինքը պատրաստվեց արշավանալ:

Լուրեր էին պտտվում, թե պարսիկները բոլոր միջոցները ձեռք են առնում հայոց թագավոր Արշակին ստիպելու հեռանալ հռոմեացիներից և Շապուհի կողմն անցնելու համար: Կոստանդինոսը հիանալի հասկանում էր, որ եթե պարսիկների խարդավանքները Հայաստանում նպատակին հասնեն, ապա հռոմեական զորքը կզրկվեր լուրջ օգնությունից, այդ պատճառով նա ձգտում էր իրեն ապահովել այդ կողմից՝ մախապես ստանալ Արշակի հետ դաշինքի ամրությամբ հավաստիացում:

¹ Այդ կետերը գոյություն ունեն մինչև այժմ և ընկած են Դարայից Ամիդ տանող գլխավոր ճանապարհի վրա:

² Ammian. Marc., XIX, 8.

³ Ամն, 7:

«Կոստանդինոսը, - ասում է Ամմիանոսը, - իր մոտ հրավիրեց հայոց թագավոր Արշակին, ընդունեց նրան արտակարգ սիրալիրությամբ և թախանձագին խնդրեց ու հորդորեց, որպեսզի նա մնա մեզ բարեկամ և հավատարիմ (դաշմակից)։ Նա լսել է, որ պարսից թագավորը բազմիցս փորձ է արել՝ գործելով մերթ խաբեությամբ, մերթ խարդավանքով, որպեսզի Արշակը հեռանալով հռոմեացիների հետ ունեցած դաշինքից՝ անցնի իր կողմը։ Արշակը բազմիցս երդվեց, որ նա ավելի շուտ իր կյանքը կտա, քան իրեն թույլ կտա դավաճանել, և, առատ նվերներ ստանալով, ուղեկիցներով, որոնց բերել էր իր հետ, վերադարձավ իր թագավորությունը։ Հետագայում նա չհամարձակվեց խախտել տված խոստումը, կապված լինելով Կոստանդինոսի հետ երախտագիտական շատ կապերով, որոնց շարքում ամենակարևորն այն էր, որ կայսրը Արշակին կնության տվեց իր հանգուցյալ եղբայր Կոստասի նախկին հարսնացու՝ Օլիմպիային, որը պրետորիայի պրեֆեկտ Աբլաբիոսի դուստրն էր։ Արշակին ճանապարհելով՝ Կոստանդինոսը Կապպադովկիայից դուրս եկավ և Փոքր Հայքի Մելիտենն քաղաքի վրայով անցնելով Եփրատը՝ եկավ Եդեսիա»

Constantius aditum Arsacem, Armeniae regem, summaque liberalitate susceptum praemonebat et hortabatur, ut nobis amicus esse perseveraret et fidus. Audiebat enim saepius eum temptatum a rege Persarum fallaciis, et minis, et dolis, ut Romanorum societate posthabita, suis rationibus stringeretur. Qui crebro adjurans animam prius posse amittere, quam sententiam, muneratus cum comitibus, quos duxerat, rediit ad regnum, nihil ausus temerare postea promissorum, obligatus gratiarum multiplici nexu Constantio, inter quas illud potius excelebat, quod Olympiada Ablabii filiam praefecti quondam praetorio, ei copulaverat conjugem, sponsam fratris sui Constantis. Quo dimisso a Cappadocia ipse per Melitinam minoris Armeniae oppidum, et Lacotena, et Samosata, transito Euphrate, Edessam venit¹.

Այստեղ նա առժամանակ կանգ առավ՝ սպասելով համալրման և շարժվեց Ամիդի վրա։ Պարսիկների կողմից կործանված քաղաքի տեսքը ծանր տպավորություն թողեց կայսեր վրա։ Ամիդից Կոստանդինոսն անցավ Բեզաբդեն և այն գրավելու թույլ ու անհաջող փորձից հետո հեռացավ Անտիոք։ Այստեղ նրան հայտնեցին, որ Հուլիանոսն արշավում է դեպի մայրաքաղաք։ 360-361 թթ. ամբողջ ճմեղը նա անհրաժեշտ պատրաստություններ էր տեսնում ներքին ու արտաքին թշնամիների դեմ պատերազմ վարելու համար։

¹ *Ammian. Marc., XX, 11.*

Գարնանը սպասվում էր պարսիկների առաջխաղացում, և կայսրը մի անգամ ևս քայլեր ձեռնարկեց ամրապնդելու դաշինքը հայոց թագավորի և հարևան միապետների հետ: Քանի որ նրանք սարսափում էին պարսիկների գարնանային հարձակումից, ապա այդ նույն պատմագրի խոսքերով «Անդրտիգրիսյան թագավորներին ու սատրապներին առատ նվերներով դեսպաններ ուղարկվեցին, որպեսզի խնդրեն ու հորդորեն նրանց մնալ մեր կողմում և երբեք չմտածել որևէ խաբեության կամ խարդավանքի մասին: Ամենից առաջ Հայաստանի և Իբերիայի թագավորներ Արշակին ու Մերիքանեսին աշխատեցին կաշառել փառահեղ հանդերձանքով ու բազմազան նվերներով, որպես մարդկանց, որոնք կարող էին հարված հասցնել հռոմեական գործին, եթե այդ դժվարին պարագաներում անցնեին պարսիկների կողմը՝ *«ad Transtigritanos reges et satrapes legati cum muneribus missi sunt amplis, monituri cunctos et hortaturi nostra sentire et nihil fallax temptare vel fraudulentum. Ante omnia tamen Arsaces et Meribanes, Armeniae et Iberiae reges, cultu ambitioso indumentorum emercabantur et multiformibus donis damna negotiis Romanis illaturi, si rebus tum etiam dubiis descivissent ad Persas»*¹.

Շուտով Միջագետքում կանգնած հռոմեական զորապետները զեկուցեցին, որ Տիգրիսի երկայնքով ձգված պարսկական զորքերը պատրաստվում են պատերազմական զործողություններ սկսել: Կոստանդինոսը անմիջապես Անտիոքից մեկնեց Եղեսիս՝ թշնամուն ընդառաջ: Մակայն պարսիկները փռշտանեցին և անսպասելիորեն ետ քաշվեցին իրենց սահմանները: Կայսրը վերադարձավ Անտիոք և այդտեղից էլ մեկնեց Կոստանդնուպոլիս, բայց ճանապարհին Տարսոնում հիվանդացավ տենդով և վախճանվեց Մոփսուկրենե իջևանում 361 թ. հոկտեմբերի 5-ին²:

Կայսր հռչակվեց Հուլիանոսը: Վճռելով շարունակել պատերազմը պարսիկների դեմ՝ նա 362 թ. հունիս ամսին մեկնեց Անտիոք: Նրա փառքը և նրանից սարսափը տարածվել էր հեռու և հասել մինչև Արևելք: Ամեն կողմից ներկայանում էին խաղաղասիրական դեսպանություններ, «խնդրում էին խաղաղություն մակ անդրտիգրիսյան ժողովուրդներն ու հայերը»՝ *Transtigritanis pacem obsecrantibus et Armeniis*³:

Հուլիանոսը փայփայում էր հսկայական ծրագրեր և մտածում էր մի հարվածով վերջ դնել պարսիկների դարավոր թշնամությանը և ջախջախել հատկապես վերջին 60 տարիներին այնքան դժբախտություններ պատ-

¹ *Ammian. Marc., XXI, 6.*

² *Անդ., XXI, 15:*

³ *Անդ., XXII, 7:*

ճառած և բազմիցս հռոմեական զորքը մինչև վերջին մարդը կոտորած պետության հզորությունը¹:

Ինքնավատահ կայսրը, ճիշտ է, սիրալիք ընդունում էր տարբեր ժողովուրդների՝ նրան օգնությամբ ուղարկելու մասին առաջարկությունները, բայց հայարտությամբ նրանց հասկացնել էր տալիս, որ հռոմեական տերությանը վայել չէ օգտվել արտաքին օգնությունից, և, ընդհակառակը, ինքը պատրաստ է պաշտպանել իր բարեկամներին և դաշնակիցներին, եթե նրանք խնդրանքով դիմեն նրա օգնությանը: «Միայն հայոց թագավոր Արշակին,- շարունակում է պատմագիրը,- պատվիրեց, որպեսզի նա հավաքելով զգալի թվով զորք, գործի այնպես, ինչպես իրեն կհրամայվի. իսկ թե նա ուր պիտի շարժվի, ինչ պիտի անի, շուտով կիմանա»՝ «Solum Arsacem monuerat Armeniae regem ut collectis copiis validis iubenda operiretur, quo tenderet, quid deberet urgere propere cogniturus»².

Կողմնակի օգնության ավելորդության մասին մեծամիտ հայտարարությունից հետո հայոց թագավորի նկատմամբ այդպիսի բացառությունը լավագույն ապացույց է ծառայում, թե այն ժամանակ ինչ դեր էր խաղում Հայաստանը և ինչքան թանկ էին գնահատում նրա դիրքը պատերազմող կողմերը:

Հուլիանոսի երկերում պահպանվել է նրա մամակը՝ հասցեագրված Արշակին, որն ասում է.

«Արշակին՝ Հայաստանի սատրապին:

Արշակ, շտապիր մարտի ընդդեմ թշնամու, խոսքից արագ, զենք անձեռքդ պարսից մոլեգնության դեմ:

Մեր սպառազինությունն ու ջանադրությունը իրենց առաջ խնդիր են դնում երկուսից մեկը, կամ արժանին մատուցել (այսինքն՝ զոհվել)՝ պարթևական հողի վրա կատարելով մեծ սխրագործություններ, և սարսափելի չարիք պատճառել թշնամիներին, կամ էլ աստվածների օգնությամբ հնազանդեցնել նրանց և հաղթանակով վերադառնալ տուն՝ թշնամիների նկատմամբ տարած հաղթանակի հուշարձան կանգնեցնել:

Արդ՝ թոթափիր քո անփութությունը, թո՛ղ քո խաբեությունները: Մռռացիր այն երանելիին, ինչպես և շռայլ ու վատնող Կոստանդինոսի օրոք բարձրաստիճան անձանց կողմից քո և քեզ պես բարբարոսների վրա շռայլված առատ նվերները և այժմ մտածիր իմ՝ գերագույն քուրմի՝ Հուլիանոսի մասին, կեսարի և օգոստոսի, աստվածների ու Մարսի սպասավորի մասին, ֆրանկներին ու բարբարոսներին խորտակողի մասին, գալլերին ու իտալացիներին ազատագրողի մասին: Եթե դու մտքիդ ինչ-որ ուրիշ բան ես

¹ Ammian. Marc., XXII, 12.

² ԱճՊ, XXIII, 2:

դրել, ես հռ զհանեմ, որ դու խորամանկ ես, վաստահամբավ զհնվոր ես ու պարծենկոտ, ինչպես այդ ցույց են տալիս ներկա գործերը, քանի որ դու փորձում ես քարքանել քեզ մոտ ընդհանուրի շահի թշնամուն - առայժմ դու հետաձգում ես քո մտադրությունը մինչև պատերազմի բախտը պարզվելը: Մեզ բավական է դաշինքը աստվածների հետ թշնամիներին ոչնչացնելու համար: Իսկ եթե ճակատագիրը ինչ-որ ուրիշ բան է վճռել, նրա վճիռը հենց աստվածների ցանկությունն է - ապա ես այն կընդունեմ անվախ և քաջությամբ: Դե, իմացիր, որ դու կընկնես պարսիկների ձեռքով և պայքարում խսպան կհորձանվի քո տոհմը և հայկական քաղաքությունը: Քեզ հետ ձախորդությունները կբաժանի նաև Մծրին քաղաքը, ինչպես այդ մասին վաղուց ի վեր մեզ հայտնել են երկնային աստվածները»:

Αρσάκη Ἀρμενίων σατράπη.

Ἐπειχθήτι πρὸς τὴν τῶν πολεμίων παράταξιν, Ἀρσάκιε, θάττον ἢ λόγος, τὴν δεξιὰν κατὰ τῆς Περσικῆς μανίας ὀπλίσας ἢ γὰρ ἡμετέρα παρασκευὴ τε καὶ προθυμία δυοῖν θάτερον βεβούλευται, ἢ τὸ χρεῶν ἀποδοῦναι ἐπὶ τῆς Παρθυαίου ἐνορίας τὰ μέγιστα διαπραξαμένους καὶ τὰ δεινότατα διαθεμένους τοὺς ἀντιπάλους, ἢ τοὺτους χειρωσαμένους, πρυτανευόντων ἡμῖν τῶν θεῶν, καλλινίκους ἐπανελθεῖν ἐπὶ τὴν ἐνεγγικαμένην, τρόπαια κατὰ τῶν πολεμίων ἐγείραντας. πᾶσαν οὖν ῥαστώνην καὶ φενακισμὸν ἀποθέμενος, καὶ τὸν μακαρίστην ἐκείνον καὶ τὰς τῶν εὐγεγονότων περιουσίας τὰς εἰς σέ τε καὶ τοὺς ὁμοτρόπους σοὶ βαρβάρους ὑπὸ τοῦ ἀβροτάτου καὶ πολυτελοῦς Κωνσταντίου κενωθεΐσας, νῦν μοι τὸν Ἰουλιανόν, τὸν ἀρχιερέα, τὸν καίσαρα, τὸν αὐγουστον, τὸν θεῶν τε καὶ Ἄρεος θεραπευτὴν ἐννόησον, τὸν Φραγκῶν τε καὶ βαρβάρων ὀλετήρα, τὸν Γάλλων τε καὶ Ἰταλῶν ἐλευθερωτὴν, εἰ δὲ ἕτερον τι βουλευσαιο πυνθάνομαι γὰρ εἶναι σε πανοῦργον καὶ κακὸν στρατιώτην καὶ ἀλαζόνα, ὡς τὰ παρόντα μοι πράγματα δείκνυσι. ἐχθρὸν γὰρ πνα τῆς κοινῆς λυσιτελείας λανθάνοντα ἀποκρύπτειν παρὰ σοὶ πειρᾶσθαι τέως μὲν τοῦτο ὑπερτίθεμαι διὰ τὴν τοῦ πολέμου τύχην. ἀρκεῖ γάρ ἡμῖν ἢ τῶν θεῶν συμμαχία πρὸς τὴν τῶν πολεμίων καθαίρεσιν. εἰ δὲ τι τὰ τῆς εἰμαρμένης κρίνειε. θεῶν γὰρ βούλησις ἢ ταύτης ἐξουσία, ἀδεῶς καὶ γενναίως οἴσω τοῦτο. ἴσθι δὲ ὡς σὺ μὲν πάρεργον ἔσῃ τῆς Περσικῆς χειρός, συναφθείσης σοὶ παγγενεὶ τῆς ἐστίας καὶ τῆς Ἀρμενίων ἀρχῆς. κοινωνήσει δὲ σοὶ τῆς δυστυχίας καὶ ἡ Νισιβίων πόλις τῶν οὐρανίων θεῶν τοῦτο πάλαι ἡμῖν προαγορευσάντων¹.

¹ Iuliani opera, vol. I, epistola 66, p. 589-590.

Այս մամակը թե՛ իր ձևով և թե՛ բովանդակությամբ լուրջ կասկած է հարուցում. անսովոր կոպիտ տոնը անարժան է համարվում Հուլիանոսի գրչին, ինչպես նաև չի համապատասխանում իսկական իրադրությանը: Կայսրը չէր կարող այդպիսի վերավորական լեզվով խոսել այն տիրակալի հետ, որի օգնությունը նա շատ գնահատում էր, ինչպես այդ երևում է Ամմիանոսի խոսքերից: Նամակի վերջին մասը, որ վերաբերում է Արշակին ու նրա տան և առհասարակ հայկական թագավորության կործանմանը, ավելի շատ մատնանիշ է անում այն, որ այդ վավերագիրը ստեղծվել է Արշակունյաց՝ Հայաստանի արքայատան կործանման կատարված փաստից հետո: Բացի դրանից, մամակում *τὸν μακαρίστην ἐκείνον* «այն երանելի»-ի տակ հասկացվում է հավանաբար Կոստանդինոս Մեծը, որի օրոք Արշակը չէր կարող գահի վրա լինել: Սա դարձյալ վավերագրի իսկության կասկածելիությունը հաստատող հանգամանք է:

Նամակի տոնի մեջ, անվիճելի է, արտահայտվել է այն գայրույթը, որ կարող էր համակել Հուլիանոսին այն բանից հետո, երբ Արշակը, չնայած իր ամբողջ ցանկությանը, ինչպես պարզվեց հետագայում, չկարողացավ հռոմեացիներին օգնություն ցույց տալ: Երբ Հուլիանոսը ժամանեց Խառան և իմացավ այն մասին, որ թշմամին արդեն անցել է սահմանը, նա առանձնացրեց 30.000 մարդուց բաղկացած ջոկատ և այն հանձնեց Պրոկոպիոսին, հրամայելով զորաշարժ կատարել Տիգրիսի ափերին և աչալուրջ հետևել թշմամու ռազմերթերին: «Նա պատվիրեց հնարավորության դեպքում միանալ Արշակին և նրա հետ միասին արագ երթով Կորդոքի և Մոկքի վրայով անցնելով՝ ավերել Մեդիայի հարուստ գավառը, Խիլիոկոմը և նրա այլ շրջանները և հետո շտապել իր մոտ՝ Ասորիք, իրեն օգնություն ցույց տալու համար, եթե դրա կարիքը լինի»՝ *mandabatque eis ut, si fieri potius posset, regi sociarentur Arsaci cumque eo per Corduenam et Moxoenam Chiliocomo uberi Mediae tractu partibusque alliis praestricto cursu vastatis apud Assyrios adhuc agenti sibi concurrerent necessitatum articulis adfuturi*¹.

Դրա մեջ էր կայանում Արշակի ռազմական օգնությունը, և դրա վրա են մատնանիշ անում պատմագրի վերը բերված խոսքերը, թե Հուլիանոսը հրամայեց Արշակին պատրաստվել և սպասել իր կարգադրությանը:

Ինքը՝ Հուլիանոսը, գլխավոր ուժերով Տիգրիսի հոսանքով շարժվեց հարավ, դեպի պարսից թագավորության մայրաքաղաքը: Նա հաղթական երթով հասավ Տիգրոն, և չնայած այն բանին, որ Նաարմալսում՝ գլխավոր ճակատամարտում, Ամմիանոսի հավաստիացումներով, Հուլիանոսը ջարդեց պարսիկներին, դրանից հետո այնուամենայնիվ հռոմեական

¹ *Ammian. Marc., XXIII, 3.*

գորքերը գերադասեցին բռնել վերադարձի ճանապարհը: Ընդ որում որպես Հուլիանոսի վիճակը վատացնող հանգամանքներից մեկը նշվում է այն «ուչ փոքր դժբախտությունը՝ չհայտնվեց այն ջոկատը, որը սպասվում էր՝ Արշակի և մեր զորահրամանատարների հետ, որի ուշացման պատճառը նշված է վերևում»՝ *haud exiguum malum, quod nec adminicula, quae praestolabamur cum Arsace et nostris ducibus, adparebant ob causas inpedita praedictas*¹.

Ցավոք, Ամմիանոսի ներկա տեքստում Արշակին կասեցնող պատճառների մասին չկան ցուցումներ, որոնք վկայակոչում է հեղինակը: Այդ խոսքերից երևում է նախ և առաջ, թե ինչպիսի մեծ նշանակություն էր տրվում Արշակի օգնությանը, և երկրորդ՝ որ Արշակը բոլորովին էլ մեղավոր չէր այն բանում, որ չի կարողացել Հուլիանոսին օգնության գալ: Հուլիանոսի համարձակ ձեռնարկումը վատ վերջացավ: Նահանջի ճանապարհին 363 թ. հունիսի 26-ին՝ նա ընկավ թշնամու նետից խոցված:

Շարունակությունը հետևում է (4):

---

¹ *Ammian. Marc.*, XXIV, 7.

ՔՆՆԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ ԵՁՆԻԿԻ ՄԱՍԻՆ

(Լ. Մարիեսի աշխատության առթիվ)

I

Հին մատենագիրների շարքում Եզնիկ Կողբացին այն բացառիկ դեմքերիցն է, որ պահել է գոնե ցայժմ իր ավանդական հռչակը ամուր և անբասիր: Այն ինչ ներկայումս անվստահությունն ու կասկածները մթագնել են մեր գրի սկզբնական շրջանի հորիզոնները և թանձր ստվեր ձգել շատ անունների վերա, Եզնիկը մնացել է անխոցելի և ամեն տարակուսանքից վեր: Չէ թե միայն ոճի և բովանդակության կողմից, այլ և հավաստիության տեսակետից Կողբացու փոքրիկ երկը հաշվում է հայ գրականության պարծանք:

Եզնիկին նվիրված նոր ուսումնասիրությունը, որ պատկանում է մի լատին կրոնավորի (1), չի սպառնում բնավ որևէ կերպ նսեմացնելու նորա դարավոր փառքը: Ընդհակառակը, հայ բանասերների կողմից, գլխավորապես Նորայրի (2) և Հր. Աճառյանի (3), հայտնված քանի մի դիտողություններ, որոնք նկրտում էին բծեր գտնելու Եզնիկի գործի մեջ, Լ. Մարիեսի խոհուն մտքի առաջ ընկրկում են և չքանում:

Հենց սկզբից Եզնիկի նոր քննադատը հայտնում է, որ ավանդական տեսակետը, ստույգ և ընդունելի է համաձայն Ս. Վերերի լուսարարության (4), և մատենագիր Եզնիկ Կողբացին (սխալմամբ Կողբը Տայքի մեջ է դնում) այն անձն է, որ ներկա էր Արտաշատի ժողովին 449 թվականին և որ իր երկը գրել է 441 թ., ավելի ճիշդ 445-448 թթ. մեջ, ինչպես հաշվում է նույն Վերերը. այստեղից հետևում է այն հայտարարությունը, որ անում է Մարիեսը, որ «Եզնիկի հարց չկա, ինչպես հայ Խորենացու և կամ Ագաթանգեղոսի և ուրիշ մման հարցեր»:

Դժբախտարար, վաղաժամ ենք համարում այսօրինակ համարձակություններ և ցավում, որ Մարիես, հակառակ իր քննական և զննական ընտիր ձիրքերին, հավատ է ընծայել Վերերի հաշիվներին, որ համոզիչ հիմքեր ունենալուց հեռու են:

Արդարև, Վերերի ելակետը Եզնիկի մի նկատողությունն է պարսից կրոնի մասին, որ «ընդ գրով չեն կրօնքն», այսինքն՝ գրի չեն առնված, ուստի երբեմն այս են ասում, երբեմն այն՝ մարդկանց խաբելու և մոլորեցնելու համար¹: Այս

¹ Եզնիկ Կողբացի, Բ, 9:

խոսքերը Եզրհիլը չէր կարող ասել, ըստ Վերերի, պարսից հազարապետ Միհրներսեսի դավանական նամակից հետո, որ ուղղված էր հայերին Հազկերտ քազավորի հրամանով: Պարսից թուղթը և նրա պատասխանը հայոց կողմից, գրված Արտաշատի ժողովում, նմանություն ունին Եզրհիլի գործին, որը բացատրելու է նրա անմիջական մասնակցությամբ, և ուրեմն, եզրակացնում է Վերերը, նորա երկը 450 թվից առաջ պիտի գրված լինի:

Նախ հայտնի չէ, Եզրհիլի նկատողությունն իրե՞ն է պատկանում, թե քաղած է գրավոր աղբյուրից: Ինչպես կոտեսնենք ստորև, պարսից կրոնի վերաբերյալ հիմնական հողվածը թարգմանածո է: Եվ որ հիշյալ նկատողությունը վերցրած է գրավոր աղբյուրից, դրա կտրական ապացույցն այն է, որ նույն միտքը գտնում ենք նաև Բարսեղ Աեսարացու մոտ, խոսելով *τῶν μαγουσαίων ἔθνος*-ի մասին, նա նկատում է. *οὕτε γὰρ βιβλία ἔστι παρ' αὐτοῖς οὔτε διδάσκαλοι δογμάτων, ἀλλὰ ἔθει ἀλόγῳ συντρέφονται, παῖς παρὰ πατρὸς διαδεχόμενοι τὴν ἀσέβειαν*. որ է՝ «մոզերի (մագուս, հին պարսկ. magus) ժողովուրդը ո՛չ գիրք ունին և ո՛չ կրոնի վարդապետներ, այլ անմիտ սովորությամբ են սնվում հորից որդի ժառանգելով ամբարշտությունը»¹:

Չենք ուզում ասել, որ Եզրհիլը կախումն ունի Բարսեղից: Ստորև կոտեսնենք, որ երկու հեղինակների մեջ և ուրիշ մանկ կետեր կան, այնպիսի հանդիպումներ, որոնք ենթադրել են տալիս ընդհանուր աղբյուրի գոյությունը: Եթե այս աղբյուրից է առած հայ հեղինակը մեզ հետաքրքրող տողերը պարսից կրոնի մասին, ապա ուրեմն Վերերի դատողությունները կորցնում են իրենց հողը:

Սակայն ընդունենք իսկ մի բույն, որ նույն տողերն իրեն Եզրհիլին է պատկանում: Միամտություն կլիներ կարծել, որ Միհրներսեսին վերագրած թուղթը պատմական իսկությունն է և նրա վերա հենվելն այս դեպքում ներելի: Բավական է հիշել, որ երկու ժամանակակից համարված հեղինակ, Եղիշեն և Ղազարը, տարբեր բաներ են պատմում թղթի թե՛ էության և թե՛ հետևանքի մասին: Ճշմարիտ է, Ղազարին ևս անծանոթ չէ, որ Միհրներսեսը «իրենց օրենքը գրել և դրկել է հայերին», բայց նա ավելացնում է, որ հայերը մինչև իսկ արժանի չհամարեցին բանալ թուղթը և կարդալ: Ահա նորա բուն խոսքերը. «այլ վասն օրինաց ձերոց, գոր գրեալ էր և տուեալ բերել առ մեզ, մեք ձեզ ոչ երբեք լսեմք: Մինչ որ այդդ լինիմք ի դրանն և կամ ի մոգուցդ որ ձեր օրէնսուսոյցքդ իմն կոչին, այսպն արարեալ արհամարհեմք. թող թէ և գրոց ևս յօժարեցուցանէք զմեզ կարդալ և լսել որ ինչ ոչ է մեզ պիտոյ և

¹Ad Epiph., 4. Migne, P. G., col. 258.

խնդիր: Այլ յառաել ևս պատուելոյ զթագաւորութիւնդ ձեր և *բանալ անգամ զգրեալսդ կամ տեսանել ոչ կամեցաք*. զի զօրէնս զոր ճանաչեմք եթէ սուտ են և անմիտ մարդոյ բարբանջմունք, զոր բազում անգամ մեր լուեալ է ի ձեր անուանեալ սուտ վարդապետացդ և տեղեակ ենք իբրև զձեզ, զայն ոչ կարդալ պարտ է և ոչ լսել: Դարձեալ կրկնում է. «զձեր սուտ և զարժանի ծաղու օրէնսդ չհամարեցաք արժանի կարդալոյ և մատուցանելոյ ի մեզ»¹...

Այսպես է խոսում Փարպեցի, մինչ Շղիշեն բերում է պարսից դավանական թուղթը և նրա հերքումը: Մտադիր չենք բնավ մեկի խոսքերը մյուսով քննելու և կամ մեկի կարծիքին առավելություն տալու: Երկու պատմագիրն էլ այս դեպքում ճշմարտության դեմ մեղանշում են պատմական տեսակետից:

Այլ է գրականը. մամականությունը հին գրականության մեջ ընդունված ձև է, որ հեղինակները հաճախ հորինում են որոշ դիտումներով, այս կամ այն միտքը ավելի ազդու և ցայտուն կերպով ներկայացնելու համար: Հավանական է, որ պարսկական դրան կողմից որևէ գրավոր հրաման եղած լինի: Սորա շուրջը ծագել է գրագրության գրույցը: Մի պատմագիրը հարկավոր է համարել հորինել և՛ թուղթն և՛ պատասխանը և այդպիսով երևան հանել պարսիկների կրոնական տկարամտությունը և հայերի քրիստոնեական ջերմեռանդությունը: Մյուս պատմագիրը նույն նպատակի համար, մամանավանդ պարսիկներին վիրավորելու դիտավորությամբ, գերադասել է այնպես ձևացնել, որ հայերը նույնիսկ պետք չեն տեսել անհավատների թուղթը կարդալու, մտեն ծանոթ լինելով նրանց ամբարշտության:

Այսօրինակ միտումնավոր գրությունների վերա հիմնել այնպիսի գրական բարդ խնդիր, որպիսին է Եզնիկի հարցը, նշանակում է իրավամբ ավագի վերա տուն շինել:

Դրական ապացույց չունինք նաև Եզնիկի և Արտաշատի ժողովին մասնակից Բագրևանդա եպիսկոպոսի նույնության, ինչպես և հաստատուն կովան չկա, որ պատմագիր Շղիշեն նույն ժողովի անդամ Ամատունյաց Շղիշն եպիսկոպոսի հետ մի անձն է: Արդյոք Շղիշեի մատյանը, ծանոթ լինելով Փիլոնի հայ թարգմանության, կարո՞ղ է Արտաշատի ժողովին ժամանակակից համարվել:

Չենք ուզում այժմնն իսկ պնդել, որ նույն դրության մեջ է և հռչակավոր «Եղծ աղանդոց»-ը: Ամենայն դեպքում խնդիրն այնքան էլ պարզ չէ, ինչպես թվում է շատերին: Կկամենայի օգտվել դեպքից, հաջող առթից, որ տալիս է Մարիեսի լրջմիտ աշխատությունը, և հրապարակ հանել քանի մի անձնա-

¹ Դագար Փարպեցի, էջ 128-129:

կան դիտողություններ, որ զբաղեցնում են ինձ վաղուց, և որ կարող են անորոշության եթե ոչ անվստահության ամպեր բերել Եզրիկի գործի շուրջը¹:

II

L. Մարիեսի աշխատությունը կոչվում է «*Le De Deo d'Eznik de Kolb connu sous le nom de «Contre les sectes»*» մի վերնագիր, որ ինքնին բնորոշում է Եզրիկին նվիրած նոր ուսումնասիրությունը և հայտնում նորա էությունը:

Ասել է, թե քննադատը եկել է այն եզրակացության, որ հանրածանոթ «*Եղծ աղանդոցը*» կոչելու է այսուհետև «*Յաղագս Աստուծոյ*»:

Անվան խնդիրը, որքան և ձևական, ինքնըստինքյան, արժանի է սակայն ուշադրության, ցորչափ որ մերկացնում է գրական գործի ոգին և կամ նպաստում է հասկանալ նորա կառուցվածքը:

Վերնագրի հարց է ծագում, որովհետև միակ թանկագին ձեռագիրը, որ պահել է մեզ Եզրիկի գանձը, կորցրել է վերնագիրը: Առաջին հրատարակիչը Աբրահամ վարդապետը հայտնում է իր առաջաբանի մեջ, որ ինքն է բաժանել «զերկար ճառակերպ գրեալսն ըստ զանազանիցն պարբերութեանց իմացուածոյ ի գլուխս 76»:

Վեներտիկցիք արտատպելով նույն հրատարակությունը, պահել են բաժանումները չնչին փոփոխությամբ, և այն ոչ միշտ հաջող, վերածելով մակ ամբողջ երկը չորս գրքերի:

Աբրահամ վարդապետը կոչել է իր հրատարակությունը «*Գիրք ընդդիմութեանց*» (5): Արսեն Բագրատունին, Վեներտիկի հրատարակության մախաձեռնողը, հարմար է դատել անվանել «*Եղծ աղանդոց*» (6):

Եզրիկն համենայն դեպս անպարտ է այս խնդրում և պատասխանատու չէ ընտրած վերնագիրների համար, քանի որ ձեռագիրը չէ պահել երկի իսկական անունը:

Այս անհայտությունն է պատճառը, որ Մարիեսն ևս իր կողմից մի նոր վերնագիր է առաջարկում՝ «*Յաղագս Աստուծոյ*»: Նա արդար է, երբ խոսում է արդի բաժանմունքների և վերնագրի դեմ, որոնք շեղել են քննադատների ուշադրությունը և արգելք եղել Եզրիկի գործի ճշմարիտ մեկնության: Մարիեսը կարծում է, որ Եզրիկը միապաղաղ գրություն է և ամենևին կարիք չկա քմահաճ տրոհումների: Չննելով գրքի բովանդակությունը աչալուրջ ուշադրությամբ, մեր քննադատը առաջարկում է հիշածս նոր վերնագիրը, գտնելով այն միանգամայն համապատասխան երկի ընդհանուր բնավորության:

Պետք է խոստովանել, սակայն, որ Մարիեսի ընտրությունը ևս անհաջող է ու բռնագրոսիկ և ինչ որ զարմանալի է, բնավ չի պատշաճում իր ման-

¹ Եզրիկի գործը մասնավոր դասախոսությանս նյութ է եղել Ս. Պետերբուրգի համալսարանում՝ 1914-1915 ուսումնական տարիներին:

բակրկիտ և ճշմարիտ վերլուծման: Ամբողջ ութ էջի վերա Մարիեսը ներկայացնում է մեզ բովանդակության տախտակը, որ ընդհանուր ամսամբ ուղիղ է: Անսպասելի է միայն նորա եզրակացությունը, որ իբր թե «ամեն ինչ բոլորում է» ճշմարիտ Աստուծո գիտության շուրջը:

Մինչդեռ վերլուծման տախտակից իսկ բացահայտ երևում է, որ խնդիրը Աստուծո մասին չէ, այլ չարի և բարվո մեծ հարցն է, որ գրադեցնում է հեղինակին: Աստուծո մասին խոսում է այն չափով, որքան հարկավոր է հիշյալ հարցի տեսակետից:

Արդ չարի և բարվո և սրանց տեսակ-տեսակ արտահայտությանց ծագման և մեկնության բանալին համարում է անճնիշխանությունը կամ ժամանակակից խոսքով ազատ կամքը: Հետևապես, եթե ուզենայինք ավելի մոտեն բնորոշել, պետք է ասելնք. խոսքը անճնիշխանության մասին է: Բայց որովհետև հեղինակը կանգ է առնում երկարորեն չարիքների կամ իր խոսքով «անհարթութիւնների» վերա և նպատակ ունի հերքել արմատացած թյուր հասկացողությունները, մանավանդ կրոնական մեծ վարդապետությանց նույն խնդրի վերաբերյալ ունեցած դավանանքը, ուստի անդեպ չէր լինի ասել, որ խոսքը նրանց մասին է՝ աղանդավորների և հերձվածողների:

Մյուս կողմից «Յաղագս Աստուծոյ» կոչումը խորշելի պիտի լիներ Եզնիկի համար այն պարզ պատճառով, որ նա իր նախաբանի մեջ հարկ է համարում շեշտել, որ Աստուծո էությունը անհաս է և անքնին: Սեղմ և գրեթե քանդակե նախադասությամբ հայտարարում է հենց սկզբից, որ «ամ նորա անքննութիւնն ընծայութիւն անգիտութեան մատուցանելի է և ամ էութիւն նորին դաւանութիւն գիտութեան և ոչ քննութեան»: Ուրիշ խոսքով, Աստուծո անքննությունը գիտության և ուրեմն քննության նյութ չէ, այլ միայն անպայման հավատի:

Այս նկատողությունը ուղղված է գնոստիկյան վարդապետության դեմ, որը *հավատին՝ πίστις* հակադրում էր և գերադաս համարում *գիտություն՝ γνῶσις* և սորանով էր ուզում հիմնավորել և մինչև իսկ փոխարինել հավատը: Գնոստիկյաններից էր հռչակավոր Վալենտինիանոսը, որի ուսման հերքումին է մվիրված Եզնիկի առաջին գիրքը (7):

Ահա ինչու համար դժվար է կարծել, որ գնոստիկյանների դեմ պայքարող մատենագիրը իր գործն անվաներ «Յաղագս Աստուծոյ», մանավանդ որ խոսքը բնավ Աստուծո մասին չէ:

Թվում է, թե Եզնիկի առաջին հրատարակիչ Աբրահամ վարդապետը ավելի մոտ է խնդրական վերնագրին: Միայն թե նույն միտքը պետք էր արտահայտել Եզնիկյան բաներով և նորա ճաշակով: Եղծ բառը հերքման իմաստով նորալուր է և խորթ Եզնիկին, ինչպես արդեն դիտել է հ. Գ. Գալնքեարյան (8): Ընդդիմության փոխարեն Եզնիկ գործ է ածում *յանդիմա-*

նութիւն: Այսպես, Ա 28, էջ 111-րդում երեք անգամ կրկնվում է «հանդիմանել» բառը. «զարտաքինսն իրօք ճշմարտութեան առանց գրոց *յանդիմանել* և զկարծեալսն ներքինս և ոչ ճշմարտեալս գրովք սրբովք *յանդիմանել*: Ձհիւղայն կարծիս, որովք յոյնք մութրեցան, բաւական համարեսցուք առաջնոցն բանիցն *յանդիմանութեամբ*՝ վճարել»: Դարձյալ՝ Մարկիոնի հասցեին ասում է էջ 196-րդում՝ «գորոյ անմահութիւնն ի դէպ ժամանակի *յանդիմանեսցուք*». կամ էջ 192-րդում՝ «նախ յիրեանց իսկ բանիցն *յանդիմանին*». և այլն: Այստեղից հետևում է, որ Եզնիկն իր գործը, իր անելիքը որոշում է «յանդիմանութիւն» բառով:

Նկատենք, որ նույն գործածութիւն է և Բարսեղ Կեսարացու «*Վեցօրեայք*»-ի մեջ: Այսպես էջ 3՝ «ոչ գիտեմ, ուստի պարտ և պատշաճ իցէ առնել նախ սկիզբն ճառիս, եթէ ի *յանդիմանութենէ* ընդունայնութեան արտաքնոցն»: Նույնպես էջ 4՝ «այլ ես գործ անելի համարիմ» կալ և դնել ընդ նոսա *յանդիմանութիւն*»: Այլն էջ 48՝ «և յորժամ *յանդիմանին* ի մեզ». և կամ էջ 61՝ «առ ի *յանդիմանել* զստութիւն նոցա» և այլն: «*Յաճախապատում*»-ի մեջ ևս ընդունված է նույն իմաստով հանդիմանություն բառը ինչպես էջ 23՝ *յանդիմանութիւն* մոլար մտաց, այլ և էջ 46, 67:

Զմոռանա՞ք հիշել, որ Եպիփանի նշանավոր գործը Խորենացու մոտ կոչվում է նմանապես «*Յանդիմանութիւն*»:

Հավանական կլիներ կարծել, որ Եպիփանի հետևությամբ Եզնիկն ևս իր գործն անվաներ «*Յանդիմանութիւն հերձուածոց*» կամ *աղանդոց*: Եզնիկը, կարծես, աղանդ է կոչում հեթանոս կրոնները և կամ փիլիսոփայական վարդապետությունները, իսկ հերձված բառը վերապահում է քրիստոնյա եկեղեցու ծոցում տեղի ունեցած այլամիտ ուսմունքներին:

Մի տեղ Եզնիկն իր գրությունը անվանում է *ճառ*. «որպէս բազում անգամ յոգնագոյն օրինակօք ոչ մոռացաք յառաջին *ճառսն* առնել»¹: Իրավացի կլիներ կոչել Եզնիկի գործը «*Ճառք յանդիմանութեան*» մի պարզ ու անպաճույճ վերնագիր, որ թե՛ լեզվական և թե՛ իմաստի տեսակետից միանգամայն պարտ ու պատշաճ է մեր հեղինակի ճաշակին:

Վերնագրի խնդիրը շատ կարևոր կետ է. այստեղ է Մարիեսի աշխատության հանգույցը, այստեղ է այն նոր ջահը, որով ուզում է այլ լույս սփռել Եզնիկի գործի վերա: Անտարակույս, Մարիեսն առաջինն է, որ ուղիղ է հասկացել Եզնիկի երկի զանազան բաժինների ներքին սերտ կապը, որի հետևանքով եղած կասկածները բնագրի պակասավորության և կամ խառնակության մասին ընդմիշտ ընկնում են իբր անհիմն ենթադրություններ: Չորս գիրքը իրենց զանազան մասերով կազմում են մի ամբող-

¹ Եզնիկ Կողբացի, էջ 144:

շություն: Չենք կարող բնավ համաձայնել, որ այդ ամբողջության անունը «Յաղագս Աստուծոյ» է: Մարիեսի վերլուծական տախտակն իսկ բողոքում է այս հասկացողության դեմ:

Անվիճելի փաստ է, որ Եզնիկը կանգնած է պինդ անձնիշխանության սկզբունքի վերա: Նորա բարձրությունից դիտում է կյանքի բացասական երևույթները, այն ինչ որ կոչում ենք չարիք, լինի ժողովրդական սնապաշտության և հավատալիքների աշխարհում, թե օտար վարդապետությունների և աշխարհայեցողությունների մեջ, քննում է և բացատրում է բոլորը մույն անձնիշխանության, անհատական ազատության, սկզբունքով: Եզնիկի ապագա հրատարակչին կարող էինք հանձնարարել «Ճառք յանդիմանութեան» գլխագիրը¹ (9):

Եզնիկի քննադատին հաջողվել է գտնել մի քանի նոր աղբյուրներ՝ և այս նորա գլխավոր արժանիքն է: Հին և նոր աղբյուրները միասին կազմում են մոտ 12 հեղինակից բաղկացած մի փունջ: Դժվար թե Եզնիկն անմիջապես այդ հեղինակներից քաղած լինի այն հատվածները, որ մնացածն ունին: Ավելի շուտով գուգադիպումներն են, որ առնված են ընդհանուր աղբյուրից: Արդարև, եթե ձեռքի տակ ունենար Որիգենեսին կամ Դիոդորոսին, մեր մատենագիրը չէր բավականանալ այս կամ այն երկտող օրինակները քաղվածելով. նորանց մոտ իրեն համար պիտանի շատ ավելի նյութեր պիտի գտներ:

Համենայն դեպս Եզնիկի գործը մի գրական գողտրիկ շենք է, թեև տարբեր նյութերից, տարբեր՝ ըստ որակի և ըստ ծագման:

Այստեղ մենք պիտի բաժանվենք առ այժմ Մարիեսից, որպեսզի կանգ առնենք մի հարցի վերա, որ մեր հետաքրքրության նյութ է և որի պատասխանը չենք գտնում Մարիեսի մոտ:

Մարիեսի աչքում ևս Եզնիկը տեսակ- տեսակ քարերից շինած մի գործ է. մա աշխատել է և հաջողել է գտնել այն թելը, որի վերա նրանք շարված են. գտել է այսպես ասած շարադրական գիծը: Բայց ի՞նչ հարաբերություն կա զանազան մասերի, զանազան քարերի մեջ, ինչպես են նրանք քովեքով եկել, նրանց այսպես ասած ծննդական (génétiqne) կապը, մնացել է առկախ: Զննել այս հարցը, նշանակում է որոշել, արդյոք Եզնիկը խմբագրակա՞մ գործ է, թե՞ սկզբնագիր:

---

¹ Մարկիոնի հանդիմանության առաջաբանում, որ է մախոթ, երրորդ, գրքի վերջին երկու էջը, հեղինակը կարծես թե հարցը շրջում է Աստուծո լության, հայտարարելով, «ապա ցուցցուք թե ով է Աստուած և զինչ նորա արարածք»: Սակայն և այս հանգամանքը վկայում է միայն մի բան, որ եղծը զանազան երկերի հավաքումն, խմբագրություն է, ինչ որ պիտի տեսնենք: Հավանորեն Մարկիոնի հերքումն այլ տեղից է վերցրած, և անձնիշխանության գծի վերա հարմար, ձևականորեն պատշաճ տեղ չի գտել:

Առնենք առաջաբանը, այն է առաջին երեք գլուխները, որ Մարիես ևս ներածություն է անվանում: Եթե մի կողմ թողնենք ինչ որ վերցրած է Արիստիդեսից և կամ ինչ որ նմանություն ունի Բարսեղի «Վեցօրեայք»-ին և մնացած մասը համեմատենք իսկական աղբյուրների՝ Աղամանտիոսի և Մեթոդիոսի հետ, առաջաբանը կներկայանա մեզ իր հիմնական և քարմատար մասերով:

Սկզբից ևեք Եզնիկը շեշտում է Աստուծո անհասությունը, անքննությունը, որպեսզի որոշի հավատի և գիտության սահմանները առաջիկա բարձր նյութի մասին ճառելիս: Նույնը տեսնում ենք և Աղամանտիոսի առաջաբանում, ուր այլ խոսքերով միևնույն միտքն է արտահայտում. «*ἐπὶ τὴν ἀξίεραστον καὶ ἀξιάγαστον πίστιν τὴν εἰς θεὸν ἀφορῶντες ἐγκρατεῖς τῆς ἀμείνονος καὶ τελειοτάτης δόξης γίνονται*», այսինքն՝ «ով որ ապավեն ունի ամենասիրելի *հավատն* առ Աստված, նա և՛ տեր է լավագույն և՛ կատարյալ *գիտության*» (10):

Մեթոդիոսի ներածության գլխավոր իմաստը ևս պահպանված է Եզնիկի մոտ: Պատարայի եպիպկոպոսը հակադրում է արտաքին բնությունը, նորա ահավոր երևույթների անշեղականությունը մի կողմից և ընկերական կամ մարդկային կյանքի հեղինականությունը մյուս կողմ արարչության տեսակետից: «Անցյալ օրը կանգնած ծովափին, - խորհում է Մեթոդիոսը, - դիտում էի բնության հրաշալիքները. խռովահույզ ծովը կուտակում էր ամենի ալիքները, կարծես, պատրաստ էր ողողելու և լափելու երկիրը: Հանկարծ ստրկի հլուքյամբ հետ են քաշվում ջրերը և հանդարտում իր սահմաններում: Գերազույն և աներևույթ զորության արդյունք: Նույնկերպ և երկնակամարը իր շրջանառությամբ, արևը ծագելով և մայր մտնելով, լուսինը ածմամբ և նվազելով կրում են իրենց վերա անհաս վերին ուժի ներդաշնակ տրնօրինությունը»:

«Դառնալով տուն», Մեթոդիոսը հանդիսատես է լինում այլ պատկերի, հասարակական կենցաղի ներհակ և անհաշտ երևույթների:

Այսպես բնության մեջ թագավորում է անփոփոխ ներդաշնակությունը, իսկ մարդկային կյանքում անկայունություն: Մի տեղ տիրում է մշտնջենական օրենքը, մյուսում՝ հեղինդուկ ազատությունը:

Նույն հակադրությունը տեսարանների նկատվում է և Եզնիկի առաջաբանում: Խոսելով արեգակի, լուսնի և չորս տարրերի մասին հայ մատենագիրը ընդգծում է, որ որքան և դրանք գեղեցիկ և օգտակար լինին, իրենք այդ չգիտեն և չեն զգում: Անգիտակցությունն է այն մեծ անջրպետը, որ գատում է միմյանցից բանավոր և անբան աշխարհները: Արեգը, ջուրը, հուրը, օդն ու երկիրը «թե՛ իցեն և թե՛ չիցեն զայն ոչ գիտեն և զպասաւորութիւնն, յոր կարգեցան անդադար մատուցանեն, վարելով այնր, որ

կազմեաց գնոսա»։ Ուրեմն, բնության տարրերը անգիտակցորեն ընթանում են միանգամ ընդմիշտ սահմանված օրենքի համաձայն։

Օրինականության և կամ անհրաժեշտության սկզբունքը արտահայտում է Եզնիկը մի հրաշալի պատկերով, ուր Աստուծուն մնանեցնում է զարմանալի կռապանի, որ վարում է աշխարհը «իբրև զկառս լծեալ ի չորից երիվարաց», այն է չորս տարրերից։

Օրենքի աշխարհին կից տեսնում ենք մարդու ընկերային միջավայրը «լի անհարթություններով», այսինքն՝ բարվո և չարի խառնակ երևույթներով։

Արդ «ուստի են չարիք, ուստի են աշխատությունք, ուստի՞ են լկանք» ահա այն կնճիռը, որ լուծել է ձգտում հեղինակը։

Աղամանտիոսի մոտ ընդունված ձև է, որ երկու կողմերը նախքան վեճի բռնվիլը պարզում են իրենց տեսակետը. այնուհետև միայն բացվում է տրամախոսությունը։

Այսպես է եղել և Եզնիկի նախակաղապարում։ Հավատարիմ նույն սովորության, առաջաբանը հայտարարում է, որ բնության իր ներդաշնակության մեջ անփոփոխ օրենքը, նորա «զեղեցկությունը», ծագում է Աստուծուց, իսկ հասարակական կյանքի չարության և բարության պատճառն է անձնիշխանությունը» (*αὐτεξουσία*)։ Ահա ինչո՞ւ «չիք ինչ չար, որ բնութեամբ չար իցէ և ոչ է արարիչ չարաց իրաց, այլ բարեաց»։

Հակառակորդի տեսակետն է, որ բարին «ի բարւոյ արարչէ է», իսկ չարի աղբյուրը հյուլեն է կամ նյութը։

Այսպիսով Եզնիկի ներածությունը իր ներկա ձևով մնան է կարծես մի կրկնագրի, որի մեջ նկատելի են հիմնական և թարմատար մասեր։ Հիմնականը բաղկացած է եղել երեք եղածներից.

ա. Հավատ և գիտություն, բ. Բնական օրենքներ, որ անհաս են և անձնիշխանության միջավայր, որ քննելի և գիտելի է, գ. Երկու հակառակ տեսակետ քննելի միջավայրի կամ չարի և բարվո ծագման վերաբերյալ։ Թարմատար են մնացյալ հավելումները, որ ծանրաբեռնել և սքողել են հիմնականը և տվել նորան արդի կերպարանքը։ Կարծես թե հին նյութերը վերստին խմբագրված են։

Սույն բնավորությունն է կրում և Եզնիկի գործի ամբողջությունը, այսինքն՝ այստեղ ևս մշմարելի են երկագրության կամ վերախմբագրության գծերը։

Մարիեսը Եզնիկի երկը բաժանում է երկուսի. առաջին մասը ընդգրկում է Ա, Բ, Գ գրքերը, իսկ երկրորդը՝ վերջին գիրքը։ Այլև առաջին մասը վեր է ածում երկու հատվածի։

Թվում է, թե այսպես է վարվել Մարիեսը Աղամանտիոսի տրամախոսության ազդեցության տակ։ Ինչպես երևում է, նույն Աղամանտիոսի հե-

տևութեամբ է, որ ծնունդ է առել Մարիեսի մտքում «Յաղագս Աստուծոյ» վերնագիրը:

Ադամանտիոսի տրամախոսության մեջ առաջին վիճաբանողը ոմն Մեգեթիոս է, որ պաշտպանում է Մարկիոնի վարդապետությունը: Նրան հետևում է Մարկոսը, որ նույնպես կողմնակից է Մարկիոնի ուսման: Միջնորդ դատավորը ոմն Եվտրոպիոս երկու կողմերը լսելուց հետո կարդում է իր վճիռը:

Այնուհետև հրապարակ են գալիս հաջորդաբար շարունակելու վեճը Մարինոս, Դրոսերիոս և Վալենտոս, որոնք բոլորեքյան կանգնած են գնոստիկ Վալենտինիանոսի տեսակետի վրա և ջատագով են նրա հայացքների: Վերջը դարձյալ նույն դատավորը արձակում է իր վճիռը:

Քանի որ երկու անգամ է միայն դատավորը որոշում տալիս, տրամախոսությունը բաղկացած պետք է համարել երկու բաժնից, նվիրված երկու աղանդավորների՝ Մարկիոնի և Վալենտինիանոսի ուսմանց քննության: Այսպես է բաժանված Ադամանտիոսի գործը նորա նոր և քննական հրատարակության մեջ¹:

Ադամանտիոսի աշխատության կերտվածը խիստ կարևոր է Եզնիկի կազմը և շենքը հասկանալու համար:

Տրամախոսության մեջ վիճաբանությունը սկսվում է Մարկիոնից և կրում է դավանաբանական բնույթ, ինչպես կարելի է տեսնել Ադամանտիոսի *credo*-ից և դատավորի վճռից: Միանգամայն հասկանալի է, թե ինչո՞ւ համար Ադամանտիոսի գործը կոչվում է *Περὶ τῆς εἰς θεὸν ὀρθῆς πίστεως*, «Յաղագս որ յԱստուած ուղիղ հաւատայ»:

Այլ կարգ է Եզնիկի մտա: Այստեղ առաջին տեղը բռնում է Վալենտինիանոսը և վեճը բուլբում է չարի խնդրի շուրջը: Առաջին գրքի սկզբի գլուխները Ա-ԺԳ, ազատ թարգմանություն են Մեթոդիոս Պատարացու (կամ Օլիմպիացու) գրվածքի: Մեթոդիոսից է քաղում նաև Ադամանտիոսը Վալենտինիանոսի վերաբերյալ էջերը:

Հետևյալ ԺԵ-ԻԷ գլուխները կազմում են առանձին հոդված նույն հարցի առթիվ: Սորա սկսվածքը, որ է՝ «արդ յետ այսր ամենի հաւանութեանց յամառեալ զնոյն ի մէջ բերին», արդեն ցույց է տալիս, որ այս հատվածը այլ ծագում ունի, քան նախնիքաց գլուխները:

Նույն առաջին գրքի վերջին ԻԸ գլուխը ամփոփումն է վիճաբանությանց, կարծես թե դատական որոշում, ինչպես Ադամանտիոսի մտա: Եվ ապա հայտարարվում է, որ վեճը անցնում է պարսից քեշին:

Այս բաժինը բռնում է երկրորդ գրքի Ա-ԻԳ գլուխները: Հետաքրքրական

¹ Dr. W. H. Van de Sande Bakhuyzen, *Περὶ τῆς εἰς θεὸν ὀρθῆς πίστεως*, 1901.

է Գևորգի, որ ԻԳ գլխի վերջին տողերը դարձյալ արձագանք են դատական վճռի. «Եվ յայս ամենայնէ յայտնէ, եթէ ոչ է բնութեամբ շար այլ կամօք» և այլն: Սորանով վերջանում է պարսից կրօնի հերքումը:

Երկրորդ գրքի մնացած մասը սկսված ԻԳ-[գլխից] նվիրված է աստեղագետների և նրանց նմանների ուսմունքին:

«Բայց քանզի ի նմին յամառութեան կան, զամենայն ինչ կենդանի և շնչատուր համարելով, ոչ հեղգասցուք և այն ևս առնել պատասխանի», այս խոսքերով հեղինակն անցնում է երրորդ գրքին, որն, ակներև, նույն վիճաբանության շարունակությունն է, միայն թե հեղինակի աղբյուրն է փոխված, կամ ինչպես Աղամամտիոսի մոտ է, մի երկրորդ անձն է առաջ գալիս, նույն դրությունը պաշտպանելու շատ թե քիչ տարբերությամբ:

Սույն վեճը կլանում է ամբողջ երրորդ գիրքը մինչև վերջին գլուխը: Վերջին, այն է՝ ԺԷ գլուխը, նորեն մի տեսակ եզրափակություն է վիճաբանության, դատական վճռի նման, որ նշան է գրույցի ավարտման:

Եզրափակությունը, սակայն, գրավում է միմիայն ԺԷ գլխի առաջին երկու տասնյակի չափ տողերը: Սրան հաջորդում է մի հատված, որը սկսվում է. «և բազում պատճառք էին և այլն», որ ոչ այլ ինչ է եթե ոչ Մեթոդիոսի գրության վերջին մասը: Եվ ապա մի ներածականով, որ նույն ԺԷ գլխի վերջին մասն է սկսած՝ «և արդ ի գուր ջանան» (էջ 270), հեղինակն անցնում է մարկիոնականության քննության, որին հատկացրած է ամբողջ վերջին, այն է՝ չորրորդ գիրքը¹:

Ուշադրության արժանի՝ Մեթոդիոսի կտորը, երեք էջ՝ 236-239, նրա իսկական տեղն է Ա գրքի ԺԳ գլխից հետո: Եզնիկն այստեղ, ԺԳ գլխով ընդհատում է Մեթոդիոսի փոխառությունը: Սորանով իսկապես ավարտվում է չարիքի մասին տարած վեճը: Այնուհետև խոսակիցը, ուրեմն Վալենտինիանոսը նորեն դառնում է հյուլեի խնդրին և հարց տալիս. եթե հյուլեն սկզբնակից չէ Աստծուն և առաջ գոյություն չուներ, ինչո՞ւ այժմ գոյություն ունի և ինչո՞ւ համար է Աստված նորան ստեղծել:

Ահա այս հարցի պատասխանն է ամփոփում հիշյալ կտորը:

Արդ ինչպե՞ս է պատահել, որ սա անջատվել է մայր բնագրից և ընկել այնքան հեռու, այսինքն՝ Ա գրքի ԺԳ գլխից ընկել է Գ գրքի ԺԷ գլուխը: Չափազանց կարևոր հարց, որի պատասխանը կարող է հեղաշրջել մեր ավանդական հասկացողությունը Եզնիկի մասին, այլ կերպ ենթակայացնելով մեզ նորա գործի ճարտարապետությունը:

---

¹ Այս ներածականը իսկապես պատկանում է հետևյալ գրքին, և նոր հրատարակության մեջ պետք է այդպես էլ գետնդել, ինչպես որ առաջին հրատարակիչն Աբրահամ վարդապետն է արել և ի գուր վենետիկցիք փոխել են:

Անջատումն տեղի է ունեցել, շնորհիվ միջամուխ հողվածների, որոնք ներս մտնելով սեպի պես ճեղքել և բաժանել են Մեթողիոսի գրությունը երկուսի: Եթե հասնեք հեռացնենք նրանց զատող հողվածները, Մեթողիոսի գործը պառակտված կտորի միջոցով անմիջապես կմիանա Գ գրքի, կամ Մարկիոնի ուսմունքին: Կատանանք մի նախակաղապար, բաղկացած միմիայն Վալենտինիանոսի և Մարկիոնի վարդապետությանց նվիրված վիճաբանությունից: Այս եզրակացությունը գայթակղիչ է մանավանդ նրանով, որ ինչպես վերև տեսանք՝ Ադամանտիոսի գործը ևս ճիշտ այդ երկու աղանդավորներով է զբաղված մի ձևական տարբերությամբ, որ այստեղ առաջ Մարկիոնականն է վիճում, հետո Վալենտինականը:

Ի նկատի ունենալով Եզնիկի խնամությունը Ադամանտիոսի հետ, անհիմն չի լինել ենթադրել, որ հայ մատենագրի հույն նախակաղապարը մնան կազմ է ունեցել: Պարսից և հույն կրոնների հերքման միջամուտ հավելումով նախակաղապարի ամբողջությունը քակտվել է և Վալենտինիանոսի գիրքը անջատվել Մարկիոնից, և երբեմնյան միության հիշատակը պահել է մեզ Վալենտինիանոսի գրույցի կտոր, որ մնացել է կառչած Մարկիոնի ներածականի սկզբում:

Կարևորը, սակայն, այդպիսի նախակաղապարի գոյությունը չէ, թեև նա հասկանալի կկացուցաներ մեզ, թե Եզնիկի մերձավորությունը Ադամանտիոսին և թե այն շեղումները, որ նկատվում են նորա մոտ Մեթողիոսի գործի թարգմանության մեջ: Այս բոլորը կարելի էր վերագրել ենթադրյալ նախակաղապարին:

Կարևորը միջամտության փաստն է, այն որ առաջին գրքի ԺԵ գլխից մինչև երրորդ վերջընթեր գլուխը համեմատաբար նորամուտ մասեր են: Չենք ուզում ասել, որ դրանք անհարազատ միջանկներ են (interpolation): Մենք պաշտպանում ենք այն միտքը, որ դրանք այլ աղբյուր, այլ ծագում ունին երկի ճարտարապետության, կառուցումի տեսակետից: Անցնենք դրանց քննության:

Ադանդների հանդիմանությունը լոկ տեսական, այսպես ասած, գիտական հարցասիրության նյութ չէ Եզնիկի համար: Նա ունի և գործնական նպատակներ: Զննելով և տապալելով խոշոր վարդապետական սխտեմները, նա աշխատում է վանել ժողովրդի մեջ արմատացած շրջուն գաղափարներն ու հավատալիքները, մշակված դարերի ընթացքում հակաքրիստոնեական ուսմունքների տակավին մթնոլորտում, աշխատում է հնացած մեռած աշխարհայացքների մնայուն ստվերները վանել քրիստոնեական գիտության լույսով:

Այդպիսի գործնական նշանակություն ունի առաջին գրքի երկրորդ մասը ԺԵ-ԻԷ, այսինքն՝ առաջին մեծ հողվածը այն բաժնի, որ անվանեցինք

միջամուխ: Ժողովրդական կենդանի միջավայրից առած թանկագին նյութեր են, որ բերում է Եզնիկն ու լուսաբանում, պայքարելով հին տեսությանց հետ, հայ ժողովրդի հավատալիքների և պաշտամունքների աշխարհին վերաբերյալ հնավանդ տեղեկություններ են, շողուն գոհարներ հայ ֆուլկորի, որ փայլում են Եզնիկի էջերում:

Այդ մասին կխոսինք առանձին հոդվածում (11), ի նկատի ունենալով նյութի կարևորությունը, այլև չուզենալով ծանրաբեռնել ներկա գրությունս: Հիշենք միայն այսքան, որ ԺԵ-ԻԷ միջամուխ գլուխները, մեր կարծիքով, քաղվածո բնավորություն ունին և բացի արդեն հայտնի աղբյուրներից, ինչպես, օրինակ, Հիպպոլիտոսը, Եզնիկն օգտվել է նաև մի հին հիշատակարանից, որ կոչվում է «Հարցումն և պատասխանիք Սրբոյն Գրիգորի Պարթևի»: Սորան է պարտական Եզնիկը մանավանդ հայ ֆուլկորի վերաբերյալ թանկարժեք նյութերը:

Այսպիսով Եզնիկի առաջին գիրքը բաղկացած է երկու տարբեր տարրերից. հիմնական կամ թարգմանածո *բնագիր* (Ա-ԺԴ) և երկրորդական կամ թարմատար *հավելում* (ԺԵ-ԻԷ):

Մեզ թվում է, որ երկրորդ գիրքն ևս իր կազմով նման է առաջինն, այն է, ունի հիմնական մաս և հարակից առտնին հարցերի և նրանց մեկնության մվիրված հավելում:

Հիմնական են համարելի Ա-ԺԲ գլուխները, ուր քննվում է պարսից քեշը կամ զրվանականությունը և հերքվում:

Հետևյալ մասը զբաղվում է ժողովրդական հավատալիքների հետ կապված մի շարք հարցերով, որոնք պահանջում են նոր լուսաբանություն, քանի որ հին պատասխանները, որ ծագում էին զրվանականությունից, թյուր ու մոլար պիտի ճանաչվեին մույն վարդապետության հերքումով:

Առաջին հարցն է. եթե չարը իբր սկզբունք ինքնուրույն հեղինակ չունի, եթե սատանան ևս ի բնե չար չէ, և մյուս կողմից Աստված անմասն է չարին, ապա որտեղի՞ց է մահը, և կամ արդյոք առաջուց որոշված է կյանքի սահմանը, թե ո՞վ երբ պիտի մեռնի. ուրիշ խոսքով, ճակատագիր կա՞, թե չէ, ինչպես պնդում են աստղագետները: Մրան պատասխանում են ԺԳ, ԺԴ և ԺԵ գլուխները:

Իսկ եթե ճակատագիր չկա, ինչպե՞ս հասկանանք Աստուծո կանխագիտությունն ու կանխահատուցումն: Այս հարցին հատկացրած են ԺԶ և ԺԷ գլուխները:

Անճնիշխանությունն է պատճառ չարության և բարության: Առանց ընտրության իրավունքի մարդիկ կնմանեին անբան և անպատասխանատու անասուններին, որոնք գործում են հիշողությամբ և բնագողով և ոչ գիտակցորեն:

Բայց ինչպես հաշտեցնել գիտակից արարմունքի հետ բնագրից բղխած թելադրանքները, որոնք հատուկ են մարդուն ինչպես և նախագուշակ երագները:

Հեղինակն իր բացատրության մեջ ստիպված է հաշվի առնել և դևի մասնակցությունը մի քանի դեպքերում, ուստի և խոսքը կնքում է նորեն սատանային դառնալով: Այս հարցը բռնում է ԺԸ-ԻԳ գլուխները:

Երկրորդ գրքի սույն երեք հատվածները՝ ճակատագրի, կանխագիտության և բնագրի վերաբերյալ, Եզնիկի գրական շենքի մեջ նույնպիսի քարեր են, որպիսի առաջին գրքի երկրորդ մասը՝ ԺԵ-ԻԷ գլուխները, որ կոչեցինք թարմատար:

Հավանական էր, որ սրանք ևս առնված են մի տեսակ հարցարանից, մեծ գրիգորի հարցմունքի: Առաջին՝ ճակատագրի հատվածը, որ սկսվում է ԺԳ գլխից, իրենից անմիջապես առաջ ունի մի հետաքրքրական խոստովանություն. «հրամանացն ևս հարցուածք սովին մտօք լուծանին»: Կարծես, մի ակամա ակնարկ է գրավոր հիշատակարանի՝ *հարցվածք և լուծումն* սովորական տիպարի¹: Ճիշտ է, ճակատագրի և բնագրի վերաբերյալ տեսությունները կրում են, ինչպես կտեսնենք ստորև, Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայք»-ի ազդեցությունը, բայց այդ կարող էր լինել և Հարցարանում:

Կանխագիտության մայրող հատվածը՝ ԺԶ գլուխը, սկսվում է «բայց զայն ևս գիտել պարտ է» բառերով, որ ակնհայտնի նշան է նոր աղբյուրին: Առաջին գրքում Գրիգորի հարցմունքից քաղած մասերը ընդմիջված են մի հատվածով, որ նմանապես սկսվում է «բայց և զայն ևս պարտինք գիտել» նախադասությամբ (զլ. ԻԳ): Երկու դեպքում էլ խոսքը ի գրոց է, այսինքն՝ Ս. Գրքի վերա հիմնած: Գուցե սրանք Հարցարանից դուրս են և հեղինակի կողմից գիտական հավելումներ:

Երկրորդ գրքի վերջին հինգ գլուխները ԻԴ-ԻԸ, իսկապես, պատկանում են երրորդ գրքին, ուր հերքվում է հույն իմաստունների հայացքները: Անհավանական չէ բնավ, որ սրանք ուրիշ ծագում ունենան, քան երրորդ գիրքը: Փոխանցման նախադասությունը ԻԴ գլխի վերջին, «բայց քանզի ի միմ յամառութեան զան և այլն» թվում է արդարացնում է մեր ենթադրությունը: Այս դեպքում և հույն կրոնքներից նվիրած մասը կբաժանվի մյուս գրքերի մեծան երկուսի, հիմնական, որ է երրորդ գիրքը և երկրորդական

---

¹Նկատենք, որ էջ 153 տող 9, հետևում է մի հատված՝ «և միանգամայն հրամանացն ես հարցուածք սովին մտօք լուծանին», որի քննությունը բռնում է ԺԳ-ԻԱ գլուխները, և անմիջապես կապված չէ նախընթաց ԺԲ գլխի հետ, ուր խոսած է սատանայի մասին: Թվում է, որ ընդհատված թելը վերստին կանգնում է, սկսած 180-րդ էջ վերջին տողից, ուր նորեն սատանայի մասին է գրույցը՝ «և փորձել այնչափ իշխե» և այլն:

կամ թարմատար, որ մի տեսակ ներածականի բնույթ ունենալով զետեղված է հիմնականին առաջ, նախընթաց ԻՂ-ԻԸ գլուխները:

Հետազոտության արդյունքը կարող էինք ներկայացնել պատկերորեն հետևյալ տախտակով:

I. Վալենտինիանոսի դեմ. հիմնական. Ա, գլ. ա-ծղ, թարգմ. Մեթողիտից.

թարմատար, ծն-իէ

(իը, եզրակացություն)

II. Պարսից քեշի դեմ. հիմնական. Բ, գլ. ա-ծր

Թարմատար, ժգ-իգ

(իգ-ի վերջին տողերը եզրակացություն)

III. Հույն իմաստնոց դեմ. թարմատա՞ր. Բ, գլ. իդ-իը

հիմնական, Գ, գլ. ա-ծգ

ժէ սկիզբը՝ եզրակացություն

ժէ-ն շարունակություն Մեթողիտի¹

IV. Մարկիոնի դեմ. հիմնական. Գ, գլ. ժէ, վերջին մասը. և Դ, գլ. ա-ծն

(թարմատար, ժգ)

Միջամուտ

Այսպիսով, Եզնիկի գործի ճարտարապետությունը կազմված է երկու մասից, Վալենտինիանոսի և Մարկիոնի հանդիմանությունները մի կողմից, և՛ պարսից և՛ հույն իմաստասերների հանդիմանություն՝ մյուս կողմից: Այլ և վերջինս ունի հիմնական մասեր, համազոր առաջինի, և երկրորդական կամ թարմատար լրացումներ:

Հիմնականները ծագումով տարբեր են թարմատարներից: Վալենտինիանոսի հանդիմանությունը, ինչպես հայտնի է, Մեթողիտի «Յաղագս ինքնիշխանութեան» գրվածքի հայացումն է:

Մարկիոնի հերքումն մնանություն ունի Ադամանտիոսի «Յաղագս ուղիղ հաւատոյ յԱստուած» տրամախոսության:

Անուրանալի է և նրա խնամությունը Ս. Եփրեմի և Իրինեոսի մման գրություններից, ինչպես ցույց է տալիս Մարին: Ինչևհետե, աղբյուրը ամեն

¹ Գ-րդ գրքի ժէ գլուխը պիտի բաժանել երեք մասի՝ ա) սկզբից մինչև հետևյալ էջ 5 տող. բ) էջ 236, տող 6-240, տող 8. գ) էջ 240, տող 9 - մինչև վերջ:

դեպքում անկասկած է, որ Մարկիոնի մասը ևս օտար բնագրի հայացումն է՝ նման Մեթոդիոսի գրության:

Ավելի քան հավանական ենք համարում, որ հայի հույն կաղապարում Մեթոդիոսի ընդդեմ Վալենտինիանոսի և անհայտ հեղինակի ընդդեմ Մարկիոնի գրվածքները միասին մի գործ են կազմելիս եղել այս կամ այն ձևով, նման Ադամանտիոսի, քե՞ մի այլ կերպ:

Այսպիսի մի դրություն ենք ենթադրում և միջամուտ մասի հիմնական հոդվածների նկատմամբ: Կարծում ենք, որ պարսից քեշի հերքումը, ինչպես և հույն փիլիսոփաների հայացքները, ոչ միայն թարգմանություն են օտար բնագրից, այլև հավանորեն միասին են եղել, մի հատոր են կազմել նույն բնագրում: Կանգ առնենք մի ըուպե այս կարևոր հարցի վրա:

Պարսից քեշին նվիրած էջերը շատ մոտ աղերս ունին Թեոդորոս Մոպսուեստացու մի գրության հետ: Վերջինս մեզ չի հասել, բայց նորա բովանդակության մասին հակիրճ հաշիվ է տալիս բազմերախտ Փոտը իր Մատենադարանում: Թեոդորոսի գրությունն այնքան կարևոր է, որ վաղուց իր վերա է հրավիրել իրանագետների ուշադրությունը: Շատերի աչքից չի խուսափել Թեոդորոսի նկատողության նմանությունը Եզնիկին¹: Բայց Մարիեսն առաջինն է, որ հարց է հարուցանում, արդյոք հայ հեղինակը կախում չունի Թեոդորոսից:

Եզնիկի գրվանականությանը նվիրած ճառում Մարիես որոշում է երկու շերտ, երկու հերքում և այն կարծիքն է ուզում հայտնել, որ մեկի աղբյուրը կարող է Դիոդորոս Տարսուսացին լինել և մյուս նորա աշակերտ Թեոդորոսը:

Սակայն, եթե երկվության ծագումն շիտակ ըմբռնենք, կարիք չի լինել տարբեր աղբյուրներ որոնել:

Ինչպես հայտնի է, պարսից քեշը մի քանի ճյուղեր ուներ: XII դարի հեղինակ Շահրեստանին որոշում է երեք դավանություն՝ գրադաշտական, գայումարթյան և գրվանական: Առաջինը ուսուցանում էր, որ Ռմիզդն ու Ահրիմանը համագոյ են *a principio*, երկրորդը՝ որ Ռմիզդն ու Ահրիմանը սկիզբն են առել Ջրվանից, այն է ժամանակից²:

Դամասկիոսի ասելով, Եվդեմոս Ռոդոսացին, որ Արիստոտելի աշակերտներն էր, գիտեր, որ կամ երկու տեսակ մոզեր, կամ մոզական ուսմունք, մեկը ամեն բանի սկիզբն էր համարում տեղը (իմա՝ *տարածությունը*), մյուսը՝ ժամանակը. *Μάγοι... οι μὲν τὸπονον οι δὲ χρόνον καλοῦσι τὸ νοητὸν ἄπαν*³:

¹ Spiegel, Eran. Altert. II, 184. Darmesteter, Ohrmazd et Ahriman, p. 338. Casartelli, La philosophie religieuse du mazdeisme, p. 5. Joh. Mich. Schmid, Wider die Secten des Eznik von Kolb. p. 90.

² Katt. Pettazoni, La religione di Zarathustra, p. 189.

³ Frag. ph. gr. III, p. 289. Darmesteter, op. cit., p. 335.

Հետաքրքրական է, որ ըստ Ավետայի (Վեճ. 19, 13, 16) Ահուրա-Մազդան է, որ ստեղծում է տարածությունը *thwasa* և ժամանակը՝ *zrvan*.

Ժամանակի հասկացությունն, որ կապ ունի շարժուն երկնականմարի հետ, որը համարվում էր և՛ չարի և՛ բարվո տնօրեն, բնականորեն, ստանում է և բախտի նշանակություն, իսկ տարածությունը, երկնային անհուն տարածությունը իր պայծառությամբ նույնանում է լուստ գաղափարի հետ¹: Այսպիսով *χρόνος* և *τόπος* կամ *zrvan* և *thwasa* զուգորդվում են *baxta* և *farr*; բախտի և փառքի հետ:

Եզնիկն հենց սկզբից հայտնում է, որ Ջրվան «թարգմանի բախտ կամ փառք»: Ասել է, թե նա ի նկատի ունի զրվանականության երկու ճյուղերը, որոնցից մեկը ընդունում է զրվան-բախտ և մյուսը զրվան-փառք վարդապետությունը: Հիրավի, առաջին վեց գլուխները նա հատկացնում է զրվան-փառքի քննության և հերքման, իսկ հետևյալ վեցը՝ զրվան-բախտին:

Արդ այս մեկնությամբ ընկնում է տարբեր աղբյուրների ընդունելու անհրաժեշտությունը: Եզնիկը կարող էր միևնույն հեղինակի մոտ գտնել իր երկփեղկ ընդդիմությունը: Եվ այդ հեղինակը, հավանորեն, Թեոդորոս Մոպսուեստացին է: Մրան է պարտական Եզնիկն ոչ միայն պարսից քեշի, այլև հույն իմաստասերների հանդիմանության հիմնական բնագիրները: Թեոդորոսի գրության կազմը հիմք է տալիս մեր կարծիքին:

Փոտի ասելով Մամուեստայի եպիսկոպոսի գրքույկը բաղկացած էր երեք գլխից կամ ճառից: Առաջին ճառը վերաբերում էր մոզական կրոնի քննության, իսկ մնացյալ երկուսը պարզում էին ճշմարիտ հավատի էությունը:

Ահա ինչ է ասում մոզության մասին. «Առաջին ճառում առաջ է բերում պարսից պիղծ հավատը, որ ավանդել է Ջարադը, և որը վերաբերում է Ջրվանին, որին սկիզբն է համարում ամեն բանի և որին կոչում է նաև բախտ: Եվ թե ինչպես զոհում է, որ ծնի Որմիզդին, բայց ծնում է բախտը և սատանային: Խոսում է նաև նրանց *արենապղծության* մասին: Մի խոսքով ամբարիշտ և խայտառակ հավատը կետ առ կետ մեջ բերելով, քննում է առաջին ճառում»²:

¹ Darmesteter, op. cit., p. 338. Casartelli, op. cit., ավելի պարզ մեկնություն է տալիս, հենվելով Ըահմամեի մի տողի վրա, ուր ասում է որ *zaman* ունի իր *zamane*, այսինքն՝ ժամանակն իր դժբախտությունները: *Zrvan* իրր նույնանիշ *zaman*-ի կարող էր ստանալ *zamane*-ի մնան բախտի նշանակություն: Եթե ի նկատի ունենանք, որ Աստուծո գաղափարը հնում արտահայտվում էր *dhaga* բառով, որ նշանակում է բաշխիչ (հավանորեն, երկնային լույսի) և որից է և *baxta* բաշխյալ, բնական կլիներ տեսնել հնության արձագանք, հին Աստուծո հատկությունը վերաբերած բարեխոյան աշխարհից առած (համեմատաբար նոր) զրվան հասկացողության:

² P. G., 103, col. 281. Բնագիրը բերած ենք «Մաշթոց և նրա աշակերտները» հոդվածում, տե՛ս «Հանդես Ամսոբյա», 1925: Բերված է նաև Մարիեսի մոտ՝ «Le de Deo d'Eznik de Kolb», Paris, 1924.

Այստեղ հիշված Չարադը հայտնի Չրադաշտն է, Չարադուստրան: Չրվանի ուսմունքը, իսկապես, Չրադաշտին չի պատկանում, ինչպես երևում է վերև հիշած Ըահրեստանի վկայությունից: Բայց Թեոդորոսը, ինչպես և Եզնիկը վերագրում են Չրադաշտին:

Արենապղծության հիշատակությունը ակնարկ է Որմզդի խառնակության իր հարազատ մոր և քրոջ հետ, որպեսզի ծնն արևն և լուսինը: Եզնիկը հիշում է երկու ավանդություն, որից մեկը տալիս է Չրադաշտին. «արդ գմին Չրադաշտ ոմն զեղխագործութեան (փոխ.ի, զեղխագործութիւն՞) դնէ, եթէ ի մայրենի և ի քեռական առականաց արեգակն և լուսին արարան»¹: Նույնը կրկնում է Բ, 3՝ «և ապա մայրենի և քուրական (!) առականօք զարարած լուսաւորացն մուծանէ»: Դարձալ՝ Բ, 8՝ «արդ եթէ իմաստուն էր, ընդ մօրն մտանէր և արեգակն որդի լինէր և ընդ քեռն անկանէր և լուսին ծնանէր»:

Թեոդորոսի գրությունը զուգադիպում է Եզնիկին և Չրվանի բախտ կոչումով, *ζουροῦμ... ὄν καὶ Τύχην καλεῖ*. Եթե Չրվան բառը իրոք բախտ նշանակեր, զարմանալի չէր լինի այս զուգադիպումը: Բայց որովհետև երկու բառերը իրար մոտ է բերում և միացնում միայն վարդապետական մեծ կամուրջը, և ուրիշ տեղ չենք գտնում նման հիշատակություն, ուստի պետք է ենթադրել, որ շատ մոտիկ աղերս կա երկու հեղինակների մեջ, աղերս որ նույնանում է փոխառության հետ²:

«Երկու մյուս ճառերում Թեոդորոսը բացատրում է, թե ի՞նչ է ճշմարիտ հավատը, սկսելով արարչագործությունից, բացատրում է մակ շնորհի հանգամանքները նույն ոճով, թեև համառոտակի»:

Այս Թեոդորոսը թվում է, թե Մոպսուեստացին է, ավելացնում է Փոտը, «որովհետև Նեստորի աղանդի մասին մանավանդ երրորդ ճառում մախաբարոզ է լինում պարզորեն, այլ և բարբաջում է մեղավորների վերականգնման մասին»:

Բարսեղ Կեսարացին «*Վեցօրեայք*»-ի մեջ հաճախ կոչ է անում հեթանոս, առավելապես, հույն իմաստասերների հայացքներին, մեջ է բերում

¹ Եզնիկ Կողբացի, Բ, 9:

² Թե որտեղից է առում ինքն Մոպսուեստացին, այդ խնդիրը մեր անմիջական զբաղման նյութ չէ: Սկզբնական աղբյուրն, ամշուշտ, պահլավական է, օր. Minok-i-xrat հայտնի հիշատակարանը գիտե, որ Չրվանը նույնանիչ է բախտի կամ այդպես է կոչվում, տե՛ս Darmesteter, Ohmazd, էջ 318: Եղեսիա իր հռչակավոր դպրոցով վաղ ժամանակվանից գիտության լուսատու ջահ էր և խոշոր անուններ ուներ, որոնք ամեն տեսակ հերետիկոսության դեմ ոգորել են: Կիլիկիա և Ասորիք, Թեոդորոսի գործունեության վայրերը, հեռու չէին Եղեսիայի լուսավոր մթնոլորտից:

նրանց վարդապետությունը, հիշատակում է մակ աստղագետների ուսմունքը, որպեսզի ցույց տա նրանց տկարությունը, հերքե և փոխարենը սերմանե քրիստոնեական հավատից բղխած ճշմարիտ տեսություններ և մեկնություններ:

Շատ կետերում նկատվում է մոտ առնչությունն Բարսեղի և Եզնիկի մտքերի մեջ, առնչություն, որ երբեմն նույնանում են և լեզվական դարձվածներով:

Արդ Թեոդորոսի երկրորդ և երրորդ ճառերը կարող էին «*Աեγοրեայք*»-ի հետ ընդհանուր գիծ ունենալ և արարչության հարակից և նրա առթիվ հարուցանելի խնդիրների քննությունն ու լուսարանությունը պարունակել: Այս դեպքում Թեոդորոսի երկու ճառերը կմտտենալին իրենց բնավորությանը Եզնիկի երրորդ հիմնական բնագրին, ուր քննվում է աստեղագետների և փիլիսոփաների ուսմունքը:

Թեոդորոսը երրորդ ճառում խոսում է շնորհի մասին, այսինքն՝ Քրիստոսի մարդեղության: Եզնիկն ևս ճիշտ համեմատելի մասում (Գ, 16-րդ գլխում), բոլոր կրոնների տեսությունից հետո, կանգ է առնում այն հարցի վրա: Ուշագրավ է մանավանդ, որ մեկնել կամենալով թե «ընդէր յամեաց գալուստն» Քրիստոսի՝ բերում է բժշկի օրինակը¹, որը գտնում ենք Ռրիզենեսի մոտ, և որը նորանից անցել է մյուս հայրերին, ինչպես ցույց է տալիս Մարիեսը²: Նույն քննադատը մատնանիշ է անում և մի ուրիշ օրինակ, որ հավասարապես գտնում ենք Եզնիկի և Ռրիզենեսի մոտ³: Այս կետերը ևս մերձեցնում են Եզնիկին Թեոդորոսին:

Փոտ պատրիարքը դժգոհ է, որ Թեոդորոսը բարբաջում է մեղավորների վերականգնման մասին: Խոսքը *ἀποκατάστασις*-ի մասին է, մի հասկացողություն, որ հեղինակը Ռրիզենեսն է⁴, և որ հետագայում խոսելի համարվեց եկեղեցու կողմից:

Արդ այս հանգամանքը կասյում է Թեոդորոսին գաղափարական թելով հռչակավոր Աղեքսանդրացու հետ: Ռրիզենյան նյութերը, ուրեմն, Թեոդորոսից կարող էին անցնել Եզնիկին: Սրանով մեր ենթադրությունը Եզնիկի և Թեոդորոսի հարաբերության մասին մի նոր մեցուկ է ստանում:

Կա ավելի կարևոր փաստ: Փոտ պատրիարքը վկայում է, որ Թեոդորոսի մեզ զբաղեցնող ճառերը ուղղված են եղել մի հայ քորեպիսկոպոսի, որի

¹ Եզնիկ Կողբացի, Գ, 16, էջ 233:

² L. Maries, Le De Deo d'Eznik de Kolb, p. 58.

³ Անդ, էջ 56:

⁴ J. Tixeront, Histoire des dogmes, I, p. 327.

անունը հնչում է *Μαστώβιος* Մաստուրիոս: Խոսքը, անտարակույս, հայ լուսավորության հայր Մաշթոցի մասին է: *Μαστώβιος*-ը ուղղելու է *Μαστούζιος*: Մեր դիտողություններն այս առթիվ հայտնել ենք առանձին հոդվածում և պարզել այն հիմքերը, որոնք թիկունք են տալիս մեր կարծիքի¹: Մաշթոցի համար գրված երկը, իհարկե, կարող էր տրամադրելի լիներ նրա սիրասուն աշակերտին՝ Եզնիկին:

Թեոդորոսի գրության մերձավոր առիթը հայտնի չէ: Հայ գրի անխոնջ աշխատավորը կարող էր իր որոնումների ժամանակ հարաբերության մեջ մտած լինել նորա հետ:

Հայաստանը միայն աշխարհակալների քաղաքական տենչանքների մրցարան չէր, այլև կրոնական և գաղափարական մեծ շարժումների, հին և նոր քաղաքակրթությանց նշանավոր հանգույց: Հնարավոր է, որ Մաշթոցը բացի տեսական, հարցասիրական կարիքից, ունենար և որևէ գործնական շարժառիթ, ասենք, մոլար ուսմունքների տարածման իրական թե սպառնացող վտանգի դեմ մաքառումը:

Մաշթոցին մատչելի գրականությունը սեփականություն կարելի է համարել նրա դպրոցի: Եզնիկն, իբր նրանցից մեկը, հնարավորություն ուներ օգտվելու Թեոդորոսի առ Մաշթոց գրած գործից այս կամ այն չափով:

Ուշի-ուշով դիտելով Եզնիկի երկը՝ «Եղծ աղանդոց»-ի բնագիրը, իր ներկա կացությամբ, գալիս ենք այն եզրակացության, որ նա հերյուրված է երկու տեսակ նյութից, հիմնական և թարմատար: Մեկը՝ դրա դրական շենքի քարերն են, մյուսը՝ շողաղ: Դրանք տարբեր են ծագումով և արժեքով:

Արդ դրանց իրար մոտ բերել և շարել կանոնավոր գծերով նուրբ խմբագրական գործ է, մի տեսակ վերագրություն այն մտքով, ինչ որ ասացինք առաջաբանի նկատմամբ: Հիմնական անվանաձև մասերը, անկասկած, թարգմանածո են, և ոչ միայն գնոստիկների հանդիմանությունը, որ Մեթոդիոսի հայացումն է, այլև Մարկիոնի, ինչպես և զրվանականության և հույն փիլիսոփաների հայացքների:

Թարմատար հատվածներն ևս, թվում է, գրավոր աղբյուրներից են քաղած. գոնե հայ ժողովրդական մտաշխարհին վերաբերյալ նյութերը, անպայման, առնված են մի գրավոր հիշատակարանից, որ հասել է մեզ:

Բնականորեն ծագում է մի օրհասական հարց. արդյոք միևնույն անձն է, որ հայերենի է վերածել օտար աղբյուրները և հետո նրանց ավելացրել այն՝ ինչ որ գտել է պատրաստի ընթացիկ հայ գրականության մեջ, թարգմանածո թե ինքնուրույն, և այսպիսով շաղկապել մի ամբողջական երկ. թե այլ ոք է,

¹ Ն. Ադոնց, Մաշթոց և նրա աշակերտները, «Հանդես ամսօրյա», 1925:

որ քարգմանել է օտարը և այլ՝ որ խմբագրել է, խառնելով օտար և հայ նյութերը¹:

Եթե մի անձի գործ է, արդյոք հնարավո՞ր է հայ ֆուլկլորի քանկագին էջերը պարունակող «Հարցմունք Գրիգորի» հիշատակարանը, որ աղբյուր է ծառայել «Եղծ աղանդոց»-ին, տանել և զետեղել հայ դպրության արևածագին (12): Իսկ եթե չէ, եթե հիշատակարանը ավելի ուշ գրություն է, ինչպե՞ս հասկանանք նրա ձուլումն երկի ամբողջության հետ:

Կամ Հիպպոլիտոսի հատվածը, ո՞վ է ներս առել երկի մեջ, գրքի վերջին ճարտարապե՞տը, թե իսկական հեղինակն ինքն՝ Եզնիկը և ուրեմն Հիպպոլիտոսի քարգմանությունը նախքան Եզնիկն է: Դժվար հարցեր են, սերտորեն կապված հայ դպրության ծագման բարդ հարցին:

«Եղծ աղանդոցն» իր նյութով և բովանդակությամբ իսկ մի ինքնօրինակ երևույթ է ամբողջ հայ գրականության մեջ և նորա բազմիչը գրական երախայրիքների կողքին, նորա այնքան վաղ երևումը, գրեթե անեղծված: Անշուշտ, մի մերձավոր առիթ լինելու էր. պարզել նորա իսկական շարժառիթը, կնշանակեր ձեռք բերել մի վստահելի կովան, ժամանակագրական հենակետ, ներշնչածս կասկածները որոշ սահմանների մեջ պահելու համար:

Եզնիկի ժամանակ ընդհանուր եկեղեցու կյանքի մեջ ամենախոշոր երևույթը Եփեսոսի ժողովն էր: Եթե ոչ ներկա և մասնակից ժողովի գրադուներին և կամ սուկ ականատես, 431 թվի մոտերքը այնտեղ լինելով՝ մոտեն ծանոթ էր ժողովի գործունեության:

Ժողովականները նիստերը փակելուց հետո մի նամակ են ուղղում Կելեստին պապին (422-432), ամփոփ հաշիվ ներկայացնելով ժողովի գործունեության մասին: Նամակի վերջում ասում է հետևյալը. «*Ἀναγνωθέντων δὲ ἐν τῇ ἀγίᾳ συνόδῳ τῶν ὑπομνημάτων τῶν πεπραγμένων ἐπὶ τῇ καθαιρέσει τῶν ἀνοσίων Πελαγיאῶν καὶ Κελεστιανῶν, Κελεστίου Πελαγίου, Ἰουλιανοῦ, Περσιδίου, Φλώρου,*

---

¹ Հայ նյութեր ասելով չենք ուզում հասկանալ այնպիսի մանրուք, ինչպես «խարամանի» մեկնությունը, որ խմբագրի անձնական կարծիքը կարող էր լինել, մնուշ ժողովրդական կոչված ստուգարանության. խարամանի իբրև թե Արհմնի մականուն է «առ ի յարևէ զարեգակնատեճիկն արկանելոյ, ուստի և զանունն իսկ խարամանոյ առ»: Խարաման Աերիմանի, ուրեմն Արհմնի. մի այլ և ավելի հին հնչումն է, ավելի ուղիղ Հարիման. բայց մեր հեղինակը սխալմամբ կապում է պարսիկ խար: *khvār* բառին, որ արև է նշանակում, և հնարում մի մտացածին բացատրություն:

*Μαρκελλίνου, Ὁρεντίου καὶ τῶν τὰ αὐτὰ τούτοις φρονούντων, ἐδικαιώσαμεν καὶ ἡμεῖς ἰσχυρὰ καὶ βέβαια μένειν τὰ ἐπ' αὐτοῖς ὠρισμένα παρὰ τῆς σῆς θεοσεβείας*¹: («Կարդալով սուրբ ժողովում այն վավերագիրները, որոնք վերաբերում են անարժան Պելագիականների և Կելեստիականների կարգավիճման, այն է Կելեստիոսի, Պելագիոսի, Հուլիանոսի, Պերսիդիոսի, Փլորոսի, Մարկելլինոսի, Օրենտիոսի և մյուս սրանց նման խորհողների, որոշեցինք մենք ևս, որ քոյդ Աստվածապաշտությանդ կողմից տված վճիռը հաստատ և անխախտ մնա»):

Պելագիականությունը բավականին զորեղ շարժում էր, որ արևմուտքից անցավ նաև արևելք և կարող էր ծանր հետևանքներ ունենալ, եթե Ս. Օգոստինոսի ընդդիմությունը չլիներ, որի շնորհիվ նորալուր ուսմունքը խեղդվեց:

Պելագիոս-Օգոստինյան վեճը սերտորեն կապված էր անճնիշխանության հարցին: Առիթը Օգոստինոսի աղոթքն էր. «da quod iubes et iube quod vis»՝ «տուր ինչ որ հրամայում ես, և հրամայիր ինչ որ ուզում ես»²: Պելագիոս (Pelagius) կրոնավորը այս մտքի մեջ տեսնում էր մարդու թանկագին իրավունքի նսեմացումն: Նորա բողոքը շուտով համակրողներ գտավ, որոնց մեջ ամենից մոլեռանդ էին Կելեստիոս (Celestius) և Հուլիանոս:

«Libertas arbitrii, qua a Deo emancipatus homo est, in admittendi peccati et abstinendi a peccato possibilitate consistit»՝ «Անճնիշխանությունը, որով մարդս ազատագրված է Աստուծուց, մեղք գործելու կամ մեղքից հրաժարելու հնարավորությունն է»³:

Անճնիշխանություն, հունարեն *αὐτεξουσία*, liberum arbitrium այն է, ինչ որ նոր ժամանակներ փիլիսոփայության մեջ կոչվում է ազատ կամք: Հույն փիլիսոփաների տեսակետը, որ լավագույն և որոշակի ձևակերպումն ստացավ սոփեստների դպրոցում, մարդու կամքի ազատության խնդրում յուրացրել է քրիստոնեական եկեղեցին: Ընտրության իրավունքը, եկեղեցու հայրերի վարդապետությամբ, հենց այն աստվածային պատկերի արտահայտությունն է մարդու մեջ, որի մասին խոսում է Արարչության գիրքը: Այս կետում բոլոր հայրերը համաձայն են: Տարածայնությունը սկսվում է, երբ անցնում են առաջին մարդու մեղսագործության, Ադամի անկման:

Առաջին հանցանքը գործելուց հետո շնորհիվ Ադամի պատվիրազանցության, արդյոք մարդու անճնիշխանությունը վտանգվո՞ւմ է, թե՞ մնում է իր զորության մեջ:

¹ P. L., 50, col. 522.

² Runze, Freiheitswillen, Realencyclopädie für Prot. Teol. Kirche, hwn. 21, էջ 312.

³ Pelagii libellus fidei (P. L., 45, col. 1716). J. Tixeront, Hist. des dogmes, II, 438.

Եկեղեցու տեսակետն այն էր, որ մարդը ստեղծված էր անմահ, անցավ և անհաղորդ աշխարհային դառնությամբ: Մտանալով ազատ կամք, նա կատարյալ տեր իր բախտի, եթե պատվիրապահ լիներ, կմնար այնպես, ինչպես ստեղծված էր: Բայց նա ընտրեց չարը, պատվիրազանց լինելով, որով և վիճակվեց նորան մահ և՛ ցավ, և՛ վիշտ, և՛ ամեն տեսակ թուլություն:

Արդ նախահոր անկումը ինչպե՞ս է անդրադառնում նորա սերունդների վերա, ի՞նչ վիճակ է պատրաստել մեզ համար. արդյոք բոլորս մեղսակից ենք նորան, նորա անձնական մեղք մեզ է անցել ժառանգաբար, թե Ադամը պատասխանատու էր միմիայն իր համար, և մենք անկախ նորանից հիմնվելով ի բնե մեզ տված ազատ կամքի, անձնիշխանության սկզբունքի վերա, մնում ենք տեր և տնօրեն մեր վիճակի:

Պելագիական ուսումը պատասխանում էր այս հարցին առանց տատամսելու, որ անձնիշխանության սկզբունքը մնում է ինչպես առաջ անկապտելի և ուրեմն մարդ կարող է, հնարավորություն ունի, ամենը լինելու. «ego dico posse esse hominem sine peccato»:

Այս տեսակետը խորշելի էր եկեղեցուն, քրիստոնեական վարդապետության, իբրև մի հայացք, որ ավելորդ էր կացուցանում աստվածային շնորհը, Քրիստոսի մարդեղությունը, որի նպատակն էր փրկել մարդկությունը սկզբնական մեղքից: Հիրավի, եթե մարդուն տված էր կարողություն անձնիշխանության միջոցով գերծ մնալ մեղքից, ապա իզուր է Քրիստոսի՝ Աստուծու Որդու գալը: Որպեսզի մարդեղությունը իմաստ ունենա, պետք է որ մարդիկ իրոք ճանաչվին մեղապարտ, հանցավոր առաջին մեղքով: Ս. Աբամասն ասում էր, որ Ադամա մեղքը անցել է բոլորիս, *εις πάντας ανθρώπους εφθασεν η άμαρτία* և Քրիստոսն է, որ սրբել ազատել է մեզ նորանից¹:

Գիդիմոս Կույրի կարծիքով նախահոր հանցանքն արյան հետ անցել է սերնդեսերունդ *κατά διαδοχήν* ժառանգաբար². շնորհիվ մարմնական կապի. ահա ինչու՞ Քրիստոս ծնվելով կուսից անմաս է նախնական մեղքից:

Այս հասկացողությամբ մեղքը բնածին է դառնում մեզ համար: Կյուրեղ Աղեքսանդրացին հետևողական է, երբ որ վկայում է, որ մեր բնությունն ինքն ենթարկվել է մահվան, *ή φύσις εϋθϋς θανάτω κατεδικάζετο*, մեր բնությունն հիվանդացել է նորանով, *γενόσηκεν οϋν ή φύσις τήν άμαρτίαν*³:

¹ Contra Aria., I, 51. Tixeront, անդ, II, 141:

² Contra Manich., VIII, 1055. Tixeront, անդ:

³ Tixeront, III, 210.

Անտիոքի դարոցը և այս խնդրում սեփական հայացք ուներ և տարբեր դիրք էր բռնում: Թեոդորեոսի տեսակետն է, որ ամեն որ մեղավոր է ոչ թե նախահոր հանցանքի ժառանգմամբ, այլ իր անձնական մեղսալից կյանքի հետևանքով, *ού γάρ διὰ τὴν τοῦ προπάτορος ἁμαρτίαν, ἀλλὰ διὰ τὴν οἰκεῖαν*¹.

Այսպես էր մտածում և Թեոդորոս Մոսպոնեստացին, որ առանձին կարևորություն ունի մեզ համար: Բազմերախտ Փոռ պատրիարքը հիշատակում է Թեոդորոսի այս հարցին նվիրած և այժմ կորած մի գործը. *Θεοδώρου Ἀντιοχέως πρὸς τοὺς λέγοντας φύσει καὶ οὐ γνῶμη πταίειν τοὺς ἄνθρώπους, «Թեոդորոսի Անտիոքացոյ յաղագս այնոցիկ որք բնութեամբ ասեն և ոչ կամօք գործել մեղս զմարդիկ»*²:

Անտիոքացի է կոչվում Մոսպոնեստայի եպիսկոպոսը իր ծննդավայրի անունով: Թեոդորոսը հայտնում է, որ ոմն հերձվածող արևմուտքից փախել է արևելք և այստեղից աղանդամիտ գրվածքներ է շարադրում և դրկում իր հայրենիքը: Նորա անունը թե մականունը (հաստատ չգիտեմ) Արամ է, ասում է Թեոդորոսը, *Ἀράμ δὲ τὸν ἀρχηγὸν αὐτῶν (οὐ γὰρ ἔχω σαφῶς εἶπειν) εἶτε ὀνομάτει εἶτε ἐπονομάτει*. Մրա և իր հետևորդների ուսումն այն է, որ մարդու բնությունը Ադամից հետո փոխվել է դեպի վատը, որի հետևանքով *ἐν τῇ φύσει, καὶ οὐκ ἐν τῇ προαιρέσει κεκτῆσθαι τὴν ἁμαρτίαν, բնությունից է և ոչ ընտրության իրավունքից մեղքի ծագումը*: Այս պատճառով քարոզում են նաև, «որ երեխաները թեև նորածին ազատ չեն մեղքից, *«μηδὲ παιδία, κἂν ἀρτιγέννητα ἦ, μὴ ἀπηλάκθαι ἁμαρτίας»*, և որ Ադամի շնորհիվ նորա ամբողջ սերունդը հանցավոր է. *καὶ εἰς πᾶν τὸ ἐξ ἐκείνου γένος τῆς ἁμαρτωλῆς (ὡς ἂν εἴποιεν) φύσεως παρατεινομένης*». Փոռը սխալ է գտնում Թեոդորոսի կարծիքը այն մասին, «որ Ադամը հենց սկզբից մահկանացու էր ստեղծված, միայն թե որպեսզի աստերը հանցագործությունը՝ Աստված այնպես է ձևացրել իբրև թե մահը սահմանել է, որպես պատիժ հանցագործության համար». *«ἐτί δὲ οὐδὲ τὸ λέγειν αὐτὸν ἀπ' ἀρχῆς μὲν θνητὸν πεπλάσθαι τὸν Ἀδὰμ, ἐνδειξέει δὲ μόνον ἵνα μισήσωμεν τὴν ἁμαρτίαν σχηματίσαι οὕτω τὸν θεὸν ὡς διὰ τὴν ἁμαρτίαν ἀντὶ τιμωρίας ἐπιτένεται ὁ θάνατος οὐ μὲν οὖν οὐδὲ τοῦτό μοι δοκοῦν εἰς ὀρθοὺς ἀναφέρειν λογισμοὺς*».

Բավական է հիշել Պելագոսի վարդապետության առաջին կետը, որ համոզվիք, թե որքան նա համամիտ է Թեոդորոսին. *«Adam mortalem factum, qui sive peccaret, sive non peccaret, moriturus esset*. Ադամը մահկանացու

¹ In epist., ad Rom V, 12; Tixeront, III, 209.

² «Bib. Phot.», 177; P. G., 103, col. 513.

էր ստեղծված և ուրեմն մեղ գործեր, թե չգործեր, մեռնելու էր»: Երկրորդ կետը. «quoniam peccatum Adae ipsum solum laeserit et non genus humanum. մեղագործելով մա միայն իրեն է վնասել և ոչ մարդկային սեռը»:

Երեխաների վերաբերյալ այն միտքն է հայտնում, որ նրանք մինչև անգամ եթե անկնունք են, ժառանգում են հավիտենական կյանք. «infantes, etsi non baptizentur, habere vitam aeternam»¹:

Պելագոսի և Թեոդորոսի գաղափարական համերաշխությունը զարմամալի չպիտի թվա, քանի որ հայտնի է, որ Պելագոսի ուսուցիչը այս խնդրում Ռուփինոս ասորի քահանան էր: Իսկ Ռուփինոսը Թեոդորոսի աշակերտն էր, որ V դարու սկիզբը արևելքից անցավ Հռովմ և նորալուր վարդապետության սերմերը ձգեց:

Պելագիականության իսկական հեղինակը, այսպիսով, հանդիսանում է Մոսսուեստացին: Ով է այն Արամը, որի քարոզության առթիվ և նորա դեմ է դուրս եկել մա, հայտնի չէ: Հավանորեն, Արամ արամեացի, արամեական ծագում ունեցող անձ է մշամակում: Ոմանք ակնարկ են համարում Հերոնիմոսի կամ Օգոստինոսի հասցեին: Այս խնդիրները մեր զբաղման շրջանից դուրս են: Գուրս են մաև պելագիականության կապված անցուդարձերը: Կարևորը մեզ համար այն փաստն է, որ խռովահույզ հարցը դառնում է Եփեսոսի ժողովի զբաղման նյութ և այնտեղ է գտնում հեղինակավոր լուծում:

Եփեսոսյան մթնոլորտին այնպես ընտանի Եզնիկը բյուզանդական մայրաքաղաքում եղած ժամանակ, անշուշտ, պիտի առիթ ունենար ծանոթանալու աղմկող հարցին: Թերևս այս պայմաններում է, որ հղացել է իր մեծ գրական գործի միտքը: Մարդու ազատության՝ անճիշխանության շուրջը բոլորող վիճաբանությունն և այն՝ ընդհանուր եկեղեցու ծոցում մի ավելի քան պատեն դեպք էր, որպեսզի հայ եկեղեցականը պարտք զգար մույն հարցը որոճալու և հետևանքը ներկայացնելու իր հայրենի եկեղեցուն ճշմարտության լույսով:

Գուցե առարկեն, որ պելագիականության մասին խոսք չկա Եզնիկի մոտ: Ճիշտ է, Պելագոսի վարդապետությունը դեռ մի ժամանակ շարունակեց վրդովել արևմտյան եկեղեցին, և որոշ արձագանք ունեցավ և մեստորականության շրջաններում, այնպես որ տակավին վեցերորդ դարու վերջին ասորի կաթողիկոսը մզովք էր կարդում նրանց, որոնք մեղքն ի բնե են համարում², սակայն պետք է խոստովանել, որ արևելյան եկեղեցու համար

¹ Tixeront, Hist. des dogmes, II, 439. Hefele, II, էջ 168.

² Եաքրիշն կաթողիկոսը (596-604). Chabot, Synod., 459.

նորալուր ուսմունքը միանգամայն անհետևանք անցավ: Մասնավորապես Հայ եկեղեցու համար կարևորն այդ ուսմունքը չէր, այլ նրա հիմը կազմող գաղափարական խմորը: Տակավին քրիստոնեության առաջին ջատագովները Հուստինոս, Թեոփիլոս, Հիպպոլիտոս և մյուսները և նրանց հետևողները եկեղեցական գրողները ըստ արժանվույն ուշադրության էին առել անճնիշխանության սկզբունքը: Պելագոսի դեպքը մի նոր խթան էր առաջ մղելու և վճռական տեսակետ մշակելու մի հարցի վրա, որ քրիստոնեության բարոյականության խարխախն է կազմում:

Ահա այս պահանջիս հոգատարը Հայ եկեղեցու համար եղավ Եզնիկն իր նշանավոր երկով: Կապելով «Եղծ աղանդոցի» հղացումը Եփեսոսի հետ, բնավ չենք ուզում դորանով կանխորոշել և նրա ծնունդը: Եզնիկը մտա է կանգնած Պրոկղի թղթին¹:

Եթե մյուս հայ հեղինակներն իրենց թերություններով են անվստահելի. Եզնիկն, ընդհակառակ, իր գործի կատարելությամբ է, որ կասկած է հարուցանում: Մեր տպավորությունն այն չէ, որ «Եղծ»-ը իր տեսակում առաջին գործ է: Կազմը շատ բարդ է, թեև պարզ է թվում, մնան է մի շքեղ հագուստի, որ սակայն տեսակ-տեսակ կտորներից է կազմված: Արդյոք կտորները մույն հեղինակին են պատկանում, թե նրանցից շատերը գրականության մեջ կանուխ գոյություն ունեին ցանուցիր և հետո են իրար կցվել և մի մարմին կազմել: Հիպպոլիտոսի օրինակը խրատական է: Նրա անունով մեզ հասած մի բեկոր մտած է Եզնիկի շենքի մեջ իբրև թանկագին քար: Ուղիղ այն հարցին է վերաբերում, որը հետաքրքրում է մեր հեղինակին:

1. «Ոմանք ի հարցն անմահ ասացին զմարդ: 2. Այլք <նչ> անմահ ասեն և ոչ մահկանացու, այլ ընդունիչ կամ մահու կամ կենաց: 3. Բայց այլք և վիճեն ևս եթե մահկանացու եղև և մեղանչելի, որպէս թէ Աստուած պարտ իցէ մահու նորա և մեղաց: Եւ զայն ոչ զիտեն եթէ անմիտք Վաղենտինանոսացն են, որք բնութեամբ և ծննդեամբ ասեն զմեղսն. և զնոյն հաստատեալ ասեն սոքա, եթէ որ անմահ որ է ոչ մեղանչէ, որպէս թէ ասացեն թէ որ մեղանչելի որ է, մնա չէ մարդ ոչ մեղանչելի»²:

¹ Եզնիկի առաջարանի՝ «ևս և որ ընդ ճառագայթս արեգականն հայել կամիցի, պարտի զպտորութիւն աչացն՝ զաղտն և զբիծն ի բաց պարզել, զի մի՛ մթաքքն՝ որ զբոքն շողայցեն արգել հայելոյ ի յստակութիւն լուսոյն լիցին», հիշեցնում են Պրոկղի թղթի՝ «զի այլ բժարերք զարեգական ճառագայթս սուրբս ընդունել չկարեն և միտք հիւանդացեալ ի հաւատոց բարձրութեան անդր հայել չկարեն»՝ λημῶν γὰρ ὀφθαλμοῦς ἡλίου ἀκτίνας καθάρως οὐ δέχεται καὶ ἀσθενοῦσα πίστει οὐ προσίεται ὕψος. Այս միակ մախաղասությունը բավական է, որ Եզնիկի ծանոթությունը Պրոկղի թղթին աներկրա կացուցանե:

² Չեռագիր Պարիսի Ազգային Մատենադարանի, թիվ 116-118, քաղթ 110 v. Հ[այր] Գ. Գալսեմբերյանի հրատարակության մեջ կան անճշտություններ: Աննկատ է մնացել ձեռագրում պակաս տողերը ստորին լուսանցքի եղծման հետևանքով:

Հիպապոլիտոսը հերքում է առաջին և երրորդ կարծիքը և ընդունում երկրորդը, կանգ առնելով անճմիշխանության հողի վերա, ինչպես Եզնիկը: «Ուղղոց մտաց, այն է թէ արար Աստուած զմարդն ընդունիչ պատուիրանաց և մահու», ահա Հիպապոլիտոսի լուծումը:

Այսպես է մտածում, նկատենք ի դեպ, և Հիպապոլիտոսի ժամանակակից Թեոփիլոս Անտիոքացին. «οὕτε οὖν ἀθάνατον αὐτὸν ἐποίησεν οὕτε μὴν θνήσκον ἀλλὰ δεκτικὸν ἀμφοτέρων», այսինքն՝ «ո՛չ անմահ զմա արար և ո՛չ մահկանացու, այլ ընդունիչ երկոցունց»¹:

Երրորդ կարծիքը «եթե մահկանացու եղև» հիշեցնում է Պելագիոսի «Adam mortalem factum»: Արդյոք Հիպապոլիտոսի քարգմանության առիքը դարձյալ նոյն Պելագյան վեճերը չեն եղել. ավելի հեղինակավոր հերքում խորք ուսման դժվար թե կարելի լիներ գտնել:

«Եղծ»-ը քվում է, որ խնամության թելերով կապված է նաև Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայք»-ի հայերեն քարգմանության և Լուսավորչին վերագրած «Յաճախապատում»-ին: Հայ մատենագրության պատմության տեսակետից առանձնապես կարևոր են Եզնիկի հայ աղբյուրները, այն գրական գործերը, որոնք եղել են հնում և հասել են մեզ, որովհետև նրանց միջոցով կարելի կլինի թերևս որոշել Եզնիկի դիրքը մյուս մատենագիրների շարքում: Ուշադրության արժանի են այն ընդհանուր կետերը, որոնք նշմարվում են Եզնիկի և հիշյալ երկերի մեջ, ինչպես կարելի է տեսնել հետևյալ համեմատություններից²:

«Վեցօրեայք», Ճառ Ա

Էջ 1. Որպիսի միտք ժամանեսցեն արժանատր իրօք ընդ առաջ ելանել այնց ընթերցուածոց զոր լսելոց ենք, բայց եթէ որք սրբեալք և զգաստացեալք իցեն ի կարեաց մարմնաւորաց...:

Հմնտ. Եզնիկի առաջաբան, որի ընդհանուր միտքն է՝ պարտ է զմիտս յստակել և զխորհուրդս սրբել.

Էջ 4. Կէսք ի փիլիսոփայիցն վրիպեցին ասել, թէ մինչև երևելի արարածոցս երևեալ, փոշի մանրամաղ. Հմնտ. Եզնիկ, էջ 228 հողամաղ.

Էջ 14. Եւ իրք թեթևք ընդ երեսս բարձրութեան երկնից վերանան և ծանունքն յերկիր իջանել: Հմնտ. Եզնիկ, 192. որ ինչ թեթև է ի վերին կողմն գնայ և որ ինչ ծանր է ի խոնարհ...

¹ Theophylit, ad Autolyicum, II, 27. P. G., VI, col. 1084.

² Հ. Թորոսյանը Եզնիկին նվիրած հոդվածում («Բազմավեպ», 1889) ցույց է տալիս, որ Եզնիկը օգտվել է Եպիփանից, և հիշում է անցողակի նորա աղերսը «Վեցօրեայք»-ի հետ և բերում է մի քանի օրինակներ, որոնցից միայն մեկն է հիշատակված Մարիեսի մոտ: Ընդհանուր կետերն ավելի են, քան նկատված է ցայժմ:

Էջ 16. Ձիարդ թոյլ և ցիր բնութիւն կարող իցէ հանդարտիլ այսչափ ծանրութեան երկրի, որ հաստատեալ կայ ի վերայ նորա.

Հմմտ. Եզնիկ, 192. որչափ ևս առաւել զայնչափ ծանրութիւն երկրի չէ հնար օրոյ ի վեր ունել:

Էջ 17. Եւ յայտ է, որ ինչ ի մէջ երկուց զլիսաւորացս գտանի, ընդ նոսին իբրև զնոսա արարեալ և հաստատեալ գտանի:

Հմմտ. Եզնիկ, 194. պարտ է իմանալ, թէ ամենայն ինչ որ ի միջի նոցա գտանի, հարկ է զի ընդ նովին արարեալ իցէ.

Ճառ Բ

Էջ 25. Ձիւղէ յայտ առնեն... զի առանց զունոյ էր և առանց կերպարանաց և նմանութեանց... Աստուած... ած զնա ի գոյնս և ի *կերպարանս* և ի կարգս...

Հմմտ. Եզնիկ, 25. զոր հիւղ առ ձեռն ղնիցեն... որ *անկերպարան* և անգարդ տեսանենք զաշխարհս ի պէսպէս *կերպարանս*...

Էջ 30. Բնութեան չար... այլ ինչ մի չար է, որ ինչ յանձնէ եկաց... պատճառք մահու: Սկիզբն մոլորութեան արկանել յոգիս մարդկան եթէ *մարկիոննետայք* և եթէ ծայրանձիւնք և եթէ պղտորեալ ուսմունք կողմանն *Մանեայ*...

Հմմտ. Եզնիկ, հերքելի աղանդները: *Ծայր անձիւնք* (փոխ. ծայրոցիք) համապատասխանում է հույն բնագրի *Վաղենտինյանք*-ին. *οὐχὶ Μαρκίω(ν)ίτες, οὐχὶ Οὐάλεντίνοι ἐντεῦθεν οὐχὶ ἡ βδελυκτὴ τῶν Μανιχαίων αἵρεσις* II, 4: Ինչպէ՞ս բացատրել, որ *Վաղենտինյանքի* փոխարեն *Ծայրոցիք* է: *Ծայրոցիք* ևս աղանդավորներ էին, *Սիդոնացիք*, որոնց մասին հիշում է *Դամասկ(իոս)ը*. *Σιδώνιοι δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν συγγραφέα πρὸ πάντων χρόνον ὑποτίθενται καὶ πόθον καὶ ὀμίχλην*¹.

Էջ 32. Այլ եթէ ոչ ի՛սկ իցէ, ասեն, չարն և ոչ յԱստուծոյ եղև իսկ, ուստի եղև... այլ մեք ասենք, եթէ առնեն չարիք գործովք և ոչ որպէս նորայն ասեն թէ կենդանի է չարն *բնութեամբ*:

Հմմտ. Եզնիկ, հաճախ կրկնված հիմնական միտքը:

Էջ 89. Վնասակար է արիւն ցլու... մանրագործաւ բազում անգամ բժիշկք քուն ածեն:

Հմմտ. Եզնիկ, 66. եթէ արիւն (ցլու) որ ըմպիցէ սատակի... զմանրագործ քնածու լինի քնհատաց...

¹ Damascius, p. 385, ed Kopp.

Առաջ

Էջ 133. Եւ գնացք իմն են, ասեն, յաշխարհի՛ն Երիպեցուց յովկիանոս, որ երբեմն ցուցանեն յաւելուածս լիութեան իւրեանց, որ երբեմն զիջանէ ի լիութենէ աստի և այն, ասեն, ըստ գնացից լուսնին փոփոխի...

Հմտ. Եզնիկ, 215. Եւ յԵրուսկն տեղիք ինչ են ծովուց, որոց ջուրն ըստ անէլ լուսնին՝ անէ և ըստ լնուլն՝ ընդ և ըստ պակասելն՝ պակասէ¹:

Էջ 134. Բայց անհամ և սնուտի պատմութիւն, որ իբրև զբարբաճ ծերութեան զառանցելոյ անկելոյ ի մտաց իցեն, այնչափ ծաղու և արհամարանաց արժանի են... շարժելով, ասեն, շարժեն մարդիկ զլուսին և յերկիր իջուցանեն: Ինչ զոր Աստուած հաստատեաց եղ անշարժ ի տեղուջ իւրում և յօրինեաց եղ զնա ի մշտագնաց, զհարդ կարիցեն դիւթութիւնք կախարդաց շարժել ի տեղոյ. քաւ մի լիցի ասել մեզ զայս կամ լսել: Եւ որ տեղի բաւական էր ընդունել զայն, որ սահմանեալ կայ ի մեծ աստիճանին գորութեամբն Աստուծոյ:

Հմտ. Եզնիկ, 217. Եւ չէ հնար լուսնի յերկիր իջանել, որպէս կախարդաց տեսեալ ի ժամանակի հրամանաւ Աստուծոյ զլուսնոյն արինագոյն լինելոյ զկերպարանսն դիւի մմանել լուսնի բարբաճջեն, թէ զլուսին իջուցանեն, որում չէն մարթ լինել, թէ որ քան զբազում աշխարհս մեծ է՝ թէ ի կալ մի փոքրիկ ամփոփիցի:

Էջ 187. Չհատ կամ զկորիզ իրիք յորժամ տանի ի ծակն, ընդ մէջ կտրէ և դնէ, զի մի բուսցին ի հիւթոց խոնաութենէ... և դարձեալ եթէ խոնաւեսցին հատքն, հանէ առեզերք մրջիւնոցին արկանէ տարածոց և ցամաքեցուցանէ... յորժամ զիտէ թէ արև կայ և պարզ իցեն և ոչ անձրև:

Հմտ. Եզնիկ, 174. Որպէս և մրջեան յամարանոյն պատրաստելոյ զկերակուր և ընդ երկու զհատն կտրելոյ զի մի բուսանիցի և ի ջեր ժամանակս հանելոյ զկտիկն յորջէ ամտի և ցամաքեցուցանելոյ:

Էջ 114. «Եղիցին լուսաւորք ի հաստատութիւն երկնից»...

Եւ դարձեալ ասէ. եթէ եղիցին ի նշանակս և ժամանակս և յաւուրս և ի տարեկանս: Յոյժ պատշաճ և պիտոյ են աշխարհի և մարդկան նշանք որ լինին ի լուսաւորաց... զի վասն խոնաւոյ ժամանակաց բազում անգամ վարդապետք լինին մեզ *օղոյն պղտորութեան և դառնաշունչ հողմոցն սառնամանեաց*: Քանզի է ինչ որ երկի *յարեզակնէ* և տէր մեր յայտնեաց մեզ յասելն թէ յորժամ տեսանիցէք զի ամպ արևմտից և ասէք թէ *անձրև լինի* և լինի. և յորժամ *հարաւ շնչիցէ*, ասէք, եթէ *խորշակ* ընթանայ և լինի այդպէս. և յորժամ դարձեալ ընդ երեկս *կարմրանայցևն* երկինք, զպարզոյ յայտ առնեն, և յորժամ ընդ առաւօտն կարմրանան, *զանձրևի նշան* ցուցանեն...

¹ Տես Հ. Թորոսյան, «Բազմավեպ», 1889, էջ 317, ծան.:

Զի յորժամ ընդ ծագել արեգականն մթազոյն ելանիցէ և արեան և կայծականն նշանակ ունիցի ճառագայթիւք ըստ փոփոխմանց խստաշունչ օդոցն և եթէ ի նմին կերպարանս կացցէ, օդն պղտորեալ և յուզեալ ոչ յստակեացի ի գոյնն մթազոյն ոչ լրթասցի և հողմք խստաշունչք և յաւելցին և ամպ ևս քան զևս բազմացցի գերկար խոնաւայուզից և զաստիկ անձրևաց յայտ առնեն:

Եւ յորժամ շուրջ բակ ունիցի լուսինն ամպոց և ունիցի մռայլ զարեգակն ամպոց, ջուրք բազումք յօդոց յերկիր առաքին...

Հմտ. Եզնիկ, ԻԴ, 185-187. Արար Աստուած զլուսաւորսն մեծամեծս և եղ զնոսս ի հաստատութեան երկնից և այլն մինչև 187¹:

Էջ 116-120. Աստեղագետների ուսմունքը աստեղատունների և մարդկանց բախտի հարաբերության մասին, հմտ. Եզնիկ, Բ, 14: Մանավանդ «Վեցօրեայք»՝ 120, Խոյ՝ ճոխ: Բ, 14՝ Եզն՝ գործուն և հնազանդ, կարիճ՝ մարդասպան:

Հմտ. Եզնիկ, 156. եզն՝ հզօր և բարենշան, խոյն՝ մեծատուն, կարիճ՝ չար...

Էջ 122. Որչափ արդեաւք թագաւորք ծնանին հանապազ... արդ ընդէր ոչ հանապազ ծնանիցին թագաւորք և վասն է՞ր ի հարց առ որդիս կարգի գայ ժառանգութիւն թագաւորաց... մինչև էջ 123՝ Ոզիս ծնաւ զՅովաթան և այլն...

Հմտ. Եզնիկ, 160. ապա ոչ թագաւորի որդի թագաւոր լինէր... որպէս Դաւթայ որդի Սողոմոն ի հօրն աթոռ նստաւ և այլն:

Էջ 123. Ավելորդք են դարձյալ դատաւորք և այլն. - Հմտ. Եզնիկ, 160-162 չէ պարտ ոչ թագաւորաց մահու հրաման տալ և ոչ դատաւորաց:

Հետաքրքրական են նաև դարձվածների և բառերի գործածությունը երկուսի մտ. օր. «Վեցօրեայք»՝ 45. ընդարոյս բնութեամբ *անկեալ* են ի մեզ, հմտ. Եզնիկ, հաճախ գործ է ածում և ոմանք ուզում են ուղղել *անկեալ* յանարդարի:

Նույնպէս և էջ 17, 49. զլոյծ և զխաղաց բնութիւն ջուրցն, հմտ. Եզնիկ, 197, լոյծ բնութիւն ջուրցն. խաղացական էջ 211. և Եզնիկի *խաղաց* կարիք չկա ուղղելու *խախաց*:

Այլ և անկերպարան, անիրան («Վեցօրեայք», 26, 28), անհամ պատմութիւն (121, 61, 85), Եզնիկ, 196 անհամություն: Մարմնապատ («Վեցօրեայք», 54), հողապատ (Եզնիկ, 72), Ծիրեցին ծնկեցին (Եզնիկ, ծիրի ծնկի), դանդաջէ («Վեցօրեայք», 62), Եզնիկ 196, բարբաջ ծերություն բանդագուշյալ: Ապա եթէ յամառիցի ոք («Վեցօրեայք», 12): Այլ և աման լուսնի (113), անիւ լուսնի (112) և այլն:

¹ Տե՛ս Հ. Թորոսյան, «Բազմավեպ», 1889, էջ 314, ծան.:

Ի նկատ առնելու է նաև *յափշտակեցաւ յերրորդ երկինս* («Վեցօրեայք», 48) նախադասությունը, թեև մեկնութիւնը զանազանվում է Եզնիկից:

«Յաճախապատում»-ի մեջ ուշադրության արժանի են այն կետերը, ուր շեշտվում է անձնիշխանութեան նշանակությունը, որով մոտենում է և հարում Եզնիկին:

Էջ 17. Եւ անձնիշխան կամօք երկնաւորք և երկրաւորք, մարդիկ և հրեշտակք:

Այլ թէ ասիցէ որ, որպէս ներեաց Աստուած սատանայի այնքան տարածել զմոլութիւնն զանօրէնութեանս, իմացի՛ր, զի իշխանական կամս է հրեշտակաց և մարդկան որ յաստուծոյ պատուեալ:

Հմտ. Եզնիկ, 76. ընդէր եմոյծ գնոսս ի կոխս ընդ միմեանս: Այսու զանձնիշխանութիւնն սատանայի և զմարդոյն կամի խափանել և այլն.

Էջ 19. Ճմարտութիւն հաւատոյ լոյս է աչաց մտացն և այլն:

Հմտ. Եզնիկ, Առաջաբան:

Էջ 25. Է ինչ և ի սողունս իրաց ինչ ի պէտս, որպէս յօժիցն ասէ զթերակէն:

Հմտ. Եզնիկ, 63. զի՞նչ չար քան զօճ կայցէ և ի մմանէ թերիակէ:

Էջ 26. Ձի զտարերս ամենայն աստուածս արարի՞ն զշնչաւորս և զանշունչս, զջուր և զհուր: Ձի ջուրն ի պէտս կենդանեաց արարան յաստուծոյ, որ արբուցանեն զերկիր և դարձեալ ապակամին նեխելով և մուսգելով: Եւ հուր առ ի պէտս մեր արարաւ որ դարմանօք վառի և սպասաւորէ մեզ և ի պակասել կերոյն զիջանի և ապականի: Նոյնպէս և հողմք և ամպք:

Հմտ. Եզնիկ, 15-16. Եւ կամ զհուր, որում և զքեզ իսկ երկրորդ արարիչ կազմեաց յօրինիչն, զի յորժամ կամիցիս վառիցես և յորժամ կամիցիս խափուցես և այլն... և զներքին և զարտաքին աղտեղութիւնս մեր նոքօք սրբեմք:

Էջ 29. Ձի և զազանք ոչ եթէ բնութեամբ եղեն չարք, որպէս ընտելութեամբն ցուցանին առ թովիչսն և առիւծ և ինծ և արջ հնազանդին մարդկան, որպէս եզն և շուն և այլն ամենայն...

Հմտ. Եզնիկ, 148-149՝

Էջ 63. Ապա եթէ ի նոյն *յամառեալ* կայցեն ի չարիսն. Հմտ. Եզնիկ, 59, 198՝ Աստուած ոչ սատակէ և ոչ բառնայ զյիշտակս ստահակաց և անզգամաց. ոչ կամին զմահ մեղաւորի:

Հմտ. Եզնիկ, 76՝ ես ոչ ընդ ձեր մահ կամէի.

Համեմատությունները բավական են ցույց տալու, որ Եզնիկը մեն մի՞նակ չէ, այլ որ նա և կապեր ունի մյուս երկերի հետ, և «Եդծ»-ի խմբագրութեան հարցը այնպես անկնճիռ չէ, ինչպէս թվում է: Խոստովանելու է, որ Փափստոսը, Եղիշեն, «Յաճախապատումը», Ագաթանգեղոսը, քան Եզնիկն ավելի բախտավոր վիճակի մեջ չէ և գտնվում է նրանց հետ միևնույն ցանցի մեջ:

Գառնանք նորեն Մարիեսին: Մեզ մնում է քննել նրա մի շարք լեզվական և բնագրային ուղղումները, որ նրա աշխատության մեջ մեծ տեղ են բռնում և հեղինակն ևս նրանց առանձին նշանակություն տալու հակամետ է: Երբեմն համեմատում է հունական բնագրի հետ և սխալներ է գտնում, որոնց համար և Եզնիկի հունագիտությունը հարվածում: Հակառակ մեր խորին հարգանքի Եզնիկի նոր քննադատի՝ որ այնպիսի սիրով և ուշադրությամբ մվիրվել է իր գործին և նշանավոր շնորհիք մատուցել հայ գրականության ուսումնասիրության, դժբախտաբար զովեստի խոսքեր չունինք նորա հասցեին առաջարկված ուղղումների առթիվ: Նայինք մի առ մի:

Եզնիկի

Էջ 22. «Կէսք անկզբնակից ինչ ընդ Աստուծոյ *երկեալ դնել նոցա* (i. e. *չարեաց*) *արարչի լինել Աստուծոյ* կամեցան դնել. և կէսք ըստ մմանէ միւք ինչ...»: Խնդիրը լեզվական թերիքը չէ, որ ներելի է և ուղղելի:

Նույն իսկ իմաստի տեսակետից սխալ է: Նախ Մարիեսը հետևողական լինելու համար, եթե կարծում է, որ հայ և հույն համեմատելի նախադասությունները բնագրորեն կապված են միմյանց, պետք է որ երկրորդ պարբերությունը ևս լրացներ համաձայն հույնի. այսինքն՝ և կէսք ըստ մմանէ միւք ինչ, գոր հիւղն անուանեն, թէ ի մմանէ արար գարարածս *«երկուցեալ չարեաց արարիչ չաստուած ասել»*: *ἐκ τοῦ φοβηθῆναι, τῶν κακῶν ποιητῆν εἰπεῖν τὸν θεόν.*

Սակայն հավելումների կարիք չկա: Եզնիկի երկու եղածը ամփոփումն է նախընթաց Ե գլխում բացատրած մտքի. «Եւ զի՞ պիտոյ է մեզ բնաւ մի ըստ միոջէ թուել, այլ համառօտ իսկ ասել, թէ ուստի՞ է այս ամենայն և ո՞վ է սկիզբն և գործիչ այնպիսի անպատեհից, բայց *եթէ իցէ ինչ չար գորութիւն*, որ զայն ամենայն անհարթութիւնս տայցէ գործել, և ինքն իսկ արարիչ իցէ նոցա, զի զաստուած արարիչ ասել այնպիսի իրաց անպատշաճ է»¹: Մյուս եղածը. «վասն որոյ կարծի թէ էր ինչ ընդ մմա, որում հիւղն անուն էր, որ է միւք» և այլն²:

Մարիես կարծում է, որ Մեթոդիոսի երկու եղածներից մեկը՝ մոնիստական է և մյուսն՝ դուալիստական, մինչդեռ Եզնիկի մտտ երկուսն էլ դուալիստական են: Տարբերությունը սակայն ամերևույթ է. ձևական և ոչ էական: Ո՛չ Մեթոդիոսը և ո՛չ Ադամանտիոսը չեն քննում այն եղածը, թե Աստված չարի արարիչ է, ընդհակառակը՝ հենց սկզբից ընդունում են, որ

¹ Եզնիկ Կողբացի, էջ 20:

² Աճռ, էջ 21:

այդպես մտածել «անպատշաճ է» և այս դրությունը երակետ ունենալով՝ ոմանք առաջարկում են ընդունել չարը իբրև հիպոստաս, ինքնուրույն գոյացություն (ինչպես մանիքեցիք), մյուսները՝ գերադասում են առաջ մղել հյուլեի գաղափարը և նրանից հանել չարը: Վեճը այս հարցերի շուրջն է և թե այն պարզ և անվիճելի երկուստեք եղածի, որ Աստված չէ չարի սկիզբը:

Հյուլեականներին ջրելուց հետո, Եզնիկը Մեթոդիոսի հետևությամբ անցնում է հիպոստասականերին: Սրանց հերքումը միևնույն ժամանակ հերքումն է հյուլեականներին, որովհետև եթե չարը իբր հասկացողություն հիպոստաս չէ, այլ միայն հատկություն, ուրեմն և հյուլե չկա: «Եւ արդ զհիւղեայն խնդիր թողեալ գոր նիւթն ամենայնի կոչեմ, ի չարեացն խնդիր եկեացուք գոր ի նմանէն իմանան: Ջի յորժամ չարիքն յայտ լինիցին թէ չեն անճնաւորք, անտի և հիւղն յանդիմանի թէ ոչ էր երբէք և ոչ բնութիւն անճնաւոր»¹:

Վերև Եզնիկը գորություն բառով է արտահայտում *ὁπόστασις* գաղափարը, այստեղ նույն իմաստն ունի և *անճնավոր*², կամ *բնություն անճնավոր* բառը: Մեթոդիոսի պատճառաբանությունը Եզնիկի մոտ կրճատ և պարզ ձևի է վերածած: Մարիես միշտ ձգտելով հույնի շրջանակի մեջ մտցնել, դժվարանում է հասկանալ և դարձյալ ուղղումներ է առաջարկում. *անճնաւոր* կարդում է *մասնավոր*, *պատճառն* ուղղում է *բազ(!) չարն*, ընդունում է և Գալենքեարյանի առաջարկած ընթերցումը *չար՝ փոխանակ բնագրի արարիչ*:

Եվ այս բոլոր ջանքերը ի գուր են: Եզնիկի դատողության թելը հետևյալն է:

Չարը հիպոստաս, անճնավոր չէ, այսինքն՝ անհատական գոյություն ունեցող ինչ չէ, այլ միայն *արգասիք անճանց*, այսինքն՝ հատկություն:

Վերցնենք չարի մի տեսակը, որ բղխում է մարդուց. ասենք սպանություն, շնություն: Մարդը անճնավոր է, իսկ նրա գործած չարիքը իր բարքի արդյունք, «բարքն չանճնավորք», և ոչ անճնավոր ինչ:

Ենթադրենք, սակայն, հակառակը, ինչ որ ընդդիմախոսն է պաշտպանում, որ չարիքը, իրոք, անճնավոր է: Այն ժամանակ ստիպված պիտի լինենք ընդունելու, որ նրա *պատճառը* ևս անճնավոր է, որովհետև տեսա-

¹ Եզնիկ Կողբացի, էջ 34:

² *Ջորութիւն* է քարգմանած *ὁπόστασις* նաև Պրոկղի թրքում. զմարմնացելոյն Աստուծոյ բանին գորութիւն. «Գիրք թղոց», էջ 2: Ստեփաննոս Մյունեցու բերած «Թուղք Հոռոմոց ի Հայս» գրութեան մեջ Կյուրեղ Աղեքսանդրացու ԺԲ գլուխներն են բերված, ուր *ὁπόστασις* քարգմանված է *անճնաւորութիւն*. զլ. Բ, անդ, էջ 361, իսկ «Կիւրղի առ Նեստոր թրքում», միևնույն Բ գլխում քարգմանած է *բնութիւն*, անդ, էջ 404:

մելի չարը անտեսանելի չարի մասն է: *Պատճառ* այստեղ ամբողջության իմաստ ունի՝ ինչպես Աստված բարվո լիություն է, այնպես էլ այն, որ չարի *պատճառ* է համարում, չարի ամբողջություն է: Այսպես հասկանալով, պետք չենք տեսնում պատճառ կարողալ բովանդակ չար, եթե *բազալ* ասելով, այս է ըմբռնում Մարիեսը:

Սակայն այստեղից ի՞նչ է հետևում. եթե չարի պատճառը անճնավոր ոմն է, ուրեմն «էր երբէք զի բնաւ չէր ամենևին ինչ արարիչ բովանդակ», այսինքն՝ կար ժամանակ, երբ այդ անճնավոր ոմն լիակատար *արարիչ* չէր չարի: Ինչո՞ւ համար. որովհետև Աստված դեռ չէր ստեղծել մարդուն, որը «մասանց չարեաց արարիչ» է, որը մասնավոր արարիչ է չարի: Եվ ուրեմն սորա ստեղծվելովը՝ այն անճնավոր ոմն արարիչ չարի կլրանա, կամբողջանա: Բայց մարդուն Աստված է ստեղծել. հետևապես սորանով Աստված պատճառ է դառնում չարի ամբողջության, ասել է թե «և բաւանդակ իսկ չարեացն արարիչ Աստուած է»: Անհետք եզրակացություն. դատադրությունը հասցրեց ad absurdum, ուրեմն սխալ է ընդունել, որ չարն անճնավոր է:

Մարիես, էջ 167. կանգ է առնում մակ հետևյալ պարբերության վերա և ուզում է մոտեցնել Մեթոդիոսին. «Չի ուր երկու ոք ի միասին իցեն, *հարկ է թէ միայն ոք իցէ և ուր երկու ոք զատ իցեն*, հարկ է թէ իցէ որ զատանից ի միջի»:

Քննադատի ջանքերն այնքան հեռուն են գնում, որ ուզում է մինչև անգամ Ադամանտիոսին սրբագրել, որ հաշտեցնի Մեթոդիոսի հետ: Այնինչ Ադամանտիոսի բնագիրն իսկ վկայում է, որ Եզնիկի նախադասությունը պետք չունի փոփոխման և իրար հետ համերաշխ են:

Արդարև, վեճը այն մասին է, թե՛ երկու ոք եթե միասին են, պետք է և մի երրորդը լինի իբր խորոց, երկուսին բաժանող: Երկուսի մի միություն կազմելու դեպքը Եզնիկը բացերաց ձգած է, որ լոկ դիալեկտիկական լրացումն է, որ վեճի էության համար արժեք չունի: Պայքարը երկու սկզբունք ընդունելու հարցի շուրջն է և նորա դեմ. *երկուսը ենթադրում է և մի երրորդը*, որ անջրպետում է՝ ուրեմն անընդունելի է:

Էջ 170. «Արդ հարկ է ի պատճառս չարեացն զալ և ցուցանել թէ ուստի լինին չարիքն և չէ մարթ ասել թե չէ պատճառ չարեաց Աստուած այնու զի առընթեր մնա զհիւղն դնեն»: Իմաստի տեսակետից հարկավոր լրացումն է, բայց մեզ թվում է, որ կարելի է խուսափել ուղղումից, կարդալով «չէ՞ *պատճառ չարեաց* և այլն» իբր հարցական, արդյոք Աստված չարյաց պատճառ չէ՞ և այն ժամանակ, երբ նրա քով հյուլեն են դնում:

Էջ 175. «Մթարքն շողայցեն» առաջարկում է կարդալ «մթարքն շաղախ իցեն» ! միանգամայն անտեղի: Մթար այստեղ նշանակում է աչքի ճպուռ, որ սպիտակ լինելով կարող է շողալ, ըստ կազմության մութ + ար(առնել)

ընդհանրապես մթազնող բան է նշանակում և այդպես է անվանում Եզնիկն «զաղոն և զբիժն»¹:

Էջ 178. «Եւ պահէ կենդանի... և զգայականացն անշնչից յիրաքսանչիւր կայանի»: Մարիես կարդում է «և զկայական ածն անշնչից»! Զգայական չի նշանակում *douè de sensibilitè*, այլ *sujet à sensibilitè*, այսինքն՝ կրավորական մտքով է գործածված: Ուրիշ տեղ նորա փոխարեն գործ է ածում *զգայուն* բառը նույն իմաստով, այսպես էջ 96. «որ ինչ ի *զգայնոց* շօշափի կամ զննի կամ ազդի, այն մարմնատուր է և որ <ի> *զգայնոց* ոչ ազդի անմարմին» և այլ: Ամեն ինչ, որ ենթակա է մեր զգայարաններին, այն զգայական է: Անշունչ զգայական ասելով Եզնիկը հասկանում է երկնի լուսավորները, ինչպես շարունակությունից երևում է, էջ 14. «արդ բարիոք է արեգակն... և այլքն յանշնչոցն արարածոց»:

Մարիես արդար է, երբ անհարթություն է գտնում մախադասության մեջ քերականական տեսակետից, բայց իր ուղղումը չի շտկում գործը, որովհետև «պահէ կենդանի... զկայական ածն» ևս անհարիր է: Բնագիրը պետք է թողնել անփոփոխ, անկանոնությունը հեղինակինն է:

Էջ 179. «Ծովացույ զկով գործեաց» ուղղել՝ «ծովացույս կով գործեաց» դժվար թե պետք կա: Եզնիկի խոսքերը որոշ միտք ունին:

Էջ 180. *Մաղթե* փոխանակ մաղթե կասկածելի է: *Խարափ*, հավանորեն, *խարխափ*, բայց ոչ երբեք *խարակ*:

Էջ 181. Մակայն իբր *սակ այն*, ինչպես և երկար մեկնությունները *եղև*, *առ*, մանավանդ, *քանզի* և *որպեսզի* բառերի առթիվ ավելորդ բծախընդորություններ են և հակառակ հայ լեզվի ոգուն: Կենդանի խոսքի ազդեցությունը հաշվի է առնելու այսպիսի դեպքերում (որպեսզի հմմտ. որպես որ):

Էջ 183. *Անուանս*՝ ուղղել *անասունս*, հավանական է. սակայն անհրաժեշտություն չէ. Հմմտ. «Վեցօրեայք», էջ 119. «այս անուն, ասեն, զանգրահեր է և այլն. և մանավանդ «Յաճախապատում», 34. զի *յանուանց* ուսուցանեն մեզ երկնատուրք և այլն:

Էջ 184. Որ ընդ անբաւ ինչ որ ուրեք, իբրև թե պետք է ուղղել՝ ընդ դեն բաւ ինչ որ: Ավելի հավանական է սկզբի որ կարդալ ուր համաձայն վերջին ուրեք, որ կրկնություն է և անհարթությունը կվերանա:

Էջ 186. Դիւի մմանել լուսնի փոխել *զստին մանել*, կամայական վարկած է:

Էջ 189. Այլ քե ցերբորդ երկնի *էօς τρίτου ούραου* ասելոյ՝ Մարիես ուղղում է *առանց յիմ ասելոյ*, իբր *sans dire dans lequel*.

Մխալ մեկնություն: Խոսքը հայերեն *մ* տառի մասին է, որ համա-

¹ Հմմտ. «Վեցօրեայք», էջ 115. *զմթարութիւն ունիցի*:

պատասխանում է ըստ Եզրիկի հույնի *τοῦ* արթերն՝ *ἄρθρον*, այսինքն՝ յողին: Հետևապես կարդալու է առանց - ինն, փոխ. առանձինն, առանց *τοῦ* ի, -*ինն* (թերևս-ենն) = նու, *և* տառի հին անունն է:

Էջ 190. գՄարկիոնն ուղղել **գմարդիկն**, կասկածելի է: Պարզ հեզնություն է Մարկիոնի հասցեին:

Էջ 104-112. Մարիես փորձում է բացատրել այն տարբերությունը, որ կա Եզրիկի և Մեթոդիոսի մեջ մի կարևոր կետում, այն է՝ Եզրիկ, էջ 44: Դժբախտաբար հոնքը շինելու տեղ բնագրի աչքն է հանում, ավելորդ ենթադրություններով: Մեր կարծիքով Եզրիկի տարածայնության աղբյուրը մի պարզ թյուրիմացություն է. *διδασκαλίας* հայը հասկացել է Ս. Գրքի վարդապետություն, և ոչ սատանայի, ինչպես շիտակ իմաստն է բնագրի.

«Ուստի ոչ ոք կարէ անարար ինչ և անձնատր գշարն ցուցանել և դարձնել ոչ յարարչէն, այլ յանաստութենէ դիպեալ ստուգանողին և յուրուք վարդապետութենէ դրդեալ»: Մինչև այստեղ հարագատ է բնագրին, բայց հետևյալ տողերից սկսվում է թյուրիմացությունը.

1) զի ոչ եթէ այնպիսի ինչ հաստատեալ **բնութեամբ** գմարդն ցուցանել կարէ ոք.

οὐδὲ γὰρ τοιαύτην φύσιν εἰληφόσ ὁ ἄνθρωπος,

2) եթէ այնպիսի ինչ **բնութիւն** մարդոյն առեալ էր.

εἰ γὰρ οὕτως εἶχεν.

3) ապա ոչ ի բնութենէ արարածոյ **b) և յաստուածեղենն գրոց** նմա վարդապետութիւն ընծայանար.

β) οὐκ ἂν αὐτῷ κατὰ διδασκαλίαν τοῦτο προσέγενετο, τῆς α) φύσεως αὐτῆς οὕτως ἔχούσης.

4) որպէս առ ուրեք աստուածական բարբառն եթէ ի մանկութենէ մարդիկ ի խնամս չարին միտեալ են:

λέγει δὲ τις Θεία φωνή μεμαθηκέναι τὸν ἄνθρωπον τὰ πονηρά.

Երկու բնագիրը միանգամայն համերաշխ են ընթանում, միայն երրորդ կետում հայը սխալ է ըմբռնել *κατὰ διδασκαλίαν*, ինչպես ասացինք, ազդվելով, անշուշտ, հաջորդ մախադասությունից, ուր, իրոք, կոչում է արած Ս. Գրքին: Հույնն ասում է. «և ոչ նմա ի վարդապետութենէ այս ընծայանայր, զի բնութիւն նորա այսպէս եղեալ է. (կամ ի բնութենէ այդպէս արարեալ)»: Իմաստը պարզ է. չարը բնածին չէ, այլ ստուգանողի անհնազանդության հետևանքը: Դրդողը սատանան է, «ուրուք վարդապետութիւն»: Եթէ մարդը բնությամբ չար ստեղծված լիներ, այն ժամանակ սատանայի վարդա-

պետության պետք չէր լինի, քանի որ մարդու բնությունը չար է կամ չար է ստեղծված: Հույնը Ս. Գրքից վկայություն է բերում, որ ցույց տա, թե մարդը սովորել է, գիտացել է չարը **սատանայից**: Իսկ հայը միանգամ սխալ հասկանալով հիշածս պարբերությունը, մոլորում է և շփոթում է Ս. Գրքի մեջբերումը, քաղելով ոչ այն, որին ակնարկում է բնագիրը¹, այլ մի ուրիշը, որ ավելի մոտ է իր ըմբռնումին², որ է. եթե չարն ի **բնութենն** է, ապա ինչո՞ւ Ս. Գրքի մեջ ասված է, որ մարդը **ի մանկութենն միտնալ է դէպի չարը** և ոչ թե մարդը ի բնն չար է: Վարդապետության բառի թյուր ըմբռնումը դժվար կացություն է ստեղծում թարգմանողի համար հետևյալ *φύσεως αὐτῆς οὕτως ἔχουσης* նախադասության իսկական իմաստը հասկանալու և նա թարգմանում է՝ **ի բնութենն արարածոյ**:

Բնագիրների համեմատությունից բխած այս պարզ բացատրությամբ ընկնում են Մարիեսի մանվածապատ լեզվական պաույտները, որ տանում են դեպի բնագրի աղճատումը: Այսպես օրինակ՝ **բնութիւն**, որ ամբողջ դատողության և վեճի հիմնաքարն է, փոխել՝ **բնութիւն** նշանակում է, հանցանք գործել: Եզնիկի հունագիտությունը ևս կասկածի ենթարկել, և նորան վերագրել *λέγω* և *πάσχω* բառերի շփոթումը՝ հիմք չկա:

Էջ 207. «Մինչև եկն Աբրահամու աստուածապաշտութիւնն և աղաւղեաց զայն»³, համեմատում է հույնի *ἕως ὅτου συνήφθη τῆ τοῦ Αβραάμ θεοσεβεία* հետ և պատրաստ է դարձյալ Եզնիկի լեզվական տգիտությունը հանդիմանելու: Մինչդեռ բերած նախադասությունս իսկապես հակառակորդների եղածն է, որ պիտի հերքե Եզնիկը և հերքումը, իրոք, տեսնում ենք՝ Գ, գլ. Ժե, էջ 229-230. «բայց թէպէտ և հեթանոսութիւն ենուտ յաշխարհ, այլ աստուածապաշտութիւնն ոչ ամենևին պակասեաց: Եւ յայտ անտի է, զի գնացեալ Աբրահամ ի հեթանոսացն եկն աստուածապաշտաց **պատահեաց**»: Թվում է, որ այստեղ է *συνήφθη*ի թարգմանությունը **պատահեաց** և ոչ թե աղաւաղեաց:

Երրորդ գրքի վերջին գլխի վերջին երկու էջերը (240-241) պատկանում են չորրորդ գրքին և նրա ներածականն են: Շատ տարօրինակ է, որ նախորդ գլուխներում մանրամասնորեն հույն փիլիսոփաներին և նրանց դպրոցները կրկտելուց հետո, վերստին խոսքը շրջում է դեպի հունաց իմաստունները, և սկսում Հեսիոդոսից ու Հոմերոսից: Այս մի կարևոր պարագա է և ցույց է տալիս, որ Մարկիոնի հերքումը խմբագրական ձեռքով է միացրած մյուս գրքերի հետ, սկզբում՝ Վալենտինիանոսի գործի հետ:

¹ Երևմ., 13, 23:

² Ծննդ., 8, 21:

³ Եզնիկ, Եղծ աղանդոց, էջ 207:

Հայի օտար կաղապարը թվում է թե ավելի ծանրակշիռ ներածություն է ունեցել. և հայը կրճատ և ամփոփ ձև է տվել: Այստեղից է ծագում և այն դժվարությունը, որ հանդիպում են մասնագետները, ներածականի իմաստը և նրա կապը Մարկիոնի գրքի հետ ճշմարտապես ըմբռնելու համար:

Մարիեսն ևս փորձում է իր ուժերը և պետք է խոստովանել, բավականին չարչարում է հայոց լեզուն: Սակայն լեզվական բռնությունները մեղմանում են նորանով, որ ընդհանրապես ճիշդ է մեկնում բնագրի իմաստը:

Հույն փիլիսոփաների հասցեին հայ հեղինակը դիտում է, որ Աստծուն չճանաչողները «զհարդ զԱստուծոյ ճառել մտաբերիցեն: Եւ մանավանդ որ քան զամենեսինն իմաստնագոյն համարին զՊղատոն, որ վասն Աստուծոյ և վասն հոգւոց և վասն արարածոց խօսել յօժարեցաւ»:

Գերմաներեն թարգմանությունը ունի, էջ 171՝ und insbesondere derjenige, welcher für den weisesten von allen gehalten wird, Plato welcher և այլն. Մարիեսը թարգմանում է. էջ 148՝ Et surtout celui-là qui est estimé plus pieux que tous, (plus pieux) que Platon, lequel և այլն:

Մեզ թվում է, որ պետք է թարգմանել. «մանավանդ նա, որ համարում է Պղատոնին ամենից իմաստուն», այսինքն նա, որի աչքում ամենամեծ հեղինակությունը Պղատոնն է: Հետևապես որ... *համարին*, պետք է կարդալ որ *համարէ*-ն. այսինքն՝ ոչ թե որը համարվում է, այլ որը համարում է: Մնացած մասը բնագրի թողնելու է, ինչպես կա: Ակնարկը վերաբերում է Մարկիոնին. հեղինակը առաջիկա հերքման, առարկության ուժ տալու համար, հենց սկզբից հայտարարում է, որ հանդիմանելի վարդապետության, այն է՝ մարկիոնականության աղբյուրը Պղատոնն է, որը չնայելով որ փիլիսոփաներից ամենեն աստվածապաշտն է, բայց էլի տկարամիտ է:

Հասկանալի է, որ նորա վերա հիմնած ուսմունքը ևս թույլ և սխալ պիտի լինի: Արժեքավոր է Մարիեսի համեմատությունը Իրինեոսի՝ quibus religiosior Plato ostenditur մտքի հետ:

Ներածականը մվիրված է, ուրեմն, Պղատոնի հանդիմանության: Նորան վարկաբեկ անելով, բնականորեն կանխապես խախտում է նորա հետևորդի Մարկիոնի ուսման հիմը:

Այսպիսով, բացի մի քանի մանրուքներից, գրեթե բոլոր առաջարկված ուղղումներն անվստահելի են, ասենք մեղմ լեզվով: Մորանով սակայն միտք չունենք մսեմացնելու Մարիեսի աշխատության հարզը: Թերիքները մի կողմ՝ Եզնիկին մվիրած ուսումնասիրությունը այն թանկագին լուսման է, որ բերում է հեղինակը հայ գրական-պատմական գանձանակին: Անձնապես շնորհակալ ենք, որ մեզ առիթ տվեց մեր դիտողությունները ևս հայտնելու:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՐԹԵՎԻ ՀԱՐՑԱՐԱՆԸ ԵՎ ԵԶՆԻԿ

«Հարցումն և պատասխանիք Գրիգորի Պարթևի» հնավանդ նշխարը հասել է մեզ կանոնագրքերի մեջ¹:

Ձեռագիրների մեկի գրիչը ևս վկայում է, որ հանված է այնտեղից:

Նույնն են հաստատում և սկզբի երկու կանոնները, որոնք իսկապես կապ չունին «Հարցումն»-ի հետ և եթե կցվել են նրան միմիայն շնորհիվ Գրիգորի անվան: Մրանք վերագրվում են Նիկիո ժողովին, որին մասնակցել է ազգային ավանդությանը Արիստակեսը: Լուսավորիչն, ընդունելով իր որդու բերած առաջին տիեզերական գումարումի որոշումները, հաստատել է և հայ եկեղեցու սեփականություն դարձրել: Այս մտքով Նիկիո ժողովի կանոնները կարող էին Լուսավորչի անվան կառչել:

Հիշատակարանիս կրկնակի վերնագրից մեկը՝ «Կանոն սրբոյն Գրիգորի» վերաբերում է միմիայն այս երկու կանոններին, իսկ մնացյալի ճշմարիտ գլխագիրն է «Հարցումն և պատասխանիք»:

Ձեռագիրն ունի՝ «Կանոն երկրորդ երանելոյն Գրիգորի», որ սխալ ընթերցման արդյունք է: Օրինակում, երևի, գրված է եղել՝ «Կանոն Բ», այսինքն՝ երկու և ոչ երկրորդ ինչպես գրիչն է կարդացել:

Կանոններիս բախտակցությունը «Հարցումն»-ի այն նշանակությունն ունի, որ իրենց Նիկիական ծագումով, իրական թե ենթադրական, որոշ հնության լույս են ցողում և նրա վրա:

Մեր հիշատակարանը ժամանակով ինքնուրույն կյանք է ունեցել անկախ կանոնագրքից, հետո է միայն մուտ գործել այնտեղ և անջատվելիս պոկել, կորզել է իր հետ հիշյալ երկու կանոնները:

Իբրև գատ և ուրույն գործ արժանի է առանձին ուշադրության:

«Հարցումն»-իս մամուլությունը Եզնիկին բացահայտ է: Այստեղ է կենտրոնացած նրա նշանակությունն ու հետաքրքրությունը: Նորագյուտ հիշատակարանիս գրական պատմական արժեքը կախված է այն եզակի հարցից, թե արդյոք ի՞նչ հարաբերություն կա նրա և Եզնիկի մեջ:

Համեմատությունը դյուրացնելու համար մեր բնագրին կից զետեղված են Եզնիկի համապատասխան էջերը (1):

¹ Այս հոդվածը տպված է նաև ֆրանսական «L'Orient Chrétien» զիտական հանդեսում, 3e série, T. V (XXV), Nos 3 et 4 (1925-1926), pp. 309-357 (ծան. «Հայրենիք»-ի - Պ. Հ.):

Սրանք չեն ծածկում միմյանց լիովին. կան ավելի և պակաս կետեր: Ինչ և լինի նրանց խտիրը, նմանությունը ավելի շատ է, նմանություն, որ հասնում է գրեթե նույնության և ցույց է տալիս, որ երկուսն էլ մի աղբյուրի ջուր են: Բայց ո՞վ է բանաքաղը, ո՞ւմ է պատկանում առաջնությունը, ահա խնդրի կնճիռը:

Բնական էր կարծել, հենվելով մանավանդ Եզնիկի համբավին, որ հիշատակարանն լիներ մրզված Եզնիկից: Իսկ այն հողավածները, որոնք պակասում են Եզնիկի մոտ, ինչպես Ջ և ԺԳ հարցերի որոշ և մեծագույն մասերը, համարելու էր անձնական հավելումներ բանաքաղի կողմեն:

Սակայն իրավացի հարց է ծագում, ի՞նչ ստիպողական պետք կար հռչակավոր մատենագրի հանրածանոթ երկից քաղվածներ անել և վերագրել Գրիգոր Պարթևին:

Կրոնական խնդիրներում, թերևս, հասկանալի լիներ անունների փոխարինումը: Եթե խնդիրը դավանաբանական բնավորություն ունենար, Հայ եկեղեցու հիմնադրին կոչ անելը միտումնավոր իմաստ կունենար: Ժողովրդական այս կամ այն մուլար հավատալիքները հանդիմանելու համար Եզնիկի անունն ինքնին բավական ազդու հեղինակություն էր, անկարոտ կողմնակի մեցուկի:

Ավելի հավանական է թվում հակառակ ենթադրությունը: Գրիգորի հարցումը հնության հազվագյուտ բեկոր է, որ իր ժամանակին մտել, կլանվել է գրեթե ամբողջովին Եզնիկի գործի մեջ, բայց դիպվածով պահել է և իր անհատական գոյությունը, թաքնվելով կանոնագրքի ծալքերում:

Մի քանի դիտողություններ, հիմնված մանավանդ բնագիրների համեմատության վրա, գալիս են հաստատելու այս միտքը:

Եզնիկի գործի կառուցվածքը պետք է աչքի առաջ ունենալ, որպեսզի կարելի լինի հասկանալ մեր հիշատակարանի մուտն ու զետեղը ընդհանուր շենքի մեջ: Պարագայորեն խոսած լինելով «**Եղծ աղանդոց**»-ի կազմի մասին¹, բավականաճանք միայն հիշել մեր վերլուծության կետերը այնչափ, որքան պետք են ներկա նպատակի համար:

* * *

Եզնիկի երկը կազմված է երկու տեսակ նյութից՝ հիմնական և թարմատար: Հիմնական ենք անվանում այն մասերը, որոնք շենքի իսկական քարերն են և թարգմանած, հավանորեն հունարենից:

Առաջին գրքի ա-ժո գլուխները, որ Մեթոդիոս Պատարացու «Ցաղագս անճճիշխանութեան» գործի հայացումն է, չորրորդ գիրքը՝ նվիրված Մարկիոնականության, այլ և երկրորդ գրքի ա-ժբ և երրորդ գրքի ա-ժգ

¹ «Բազմավեպ», 1925, թիվ հուլիս [№ 7] և հետևյալ ամիսները:

գլուխները՝ հատկացված գրվանականության և հեթանոս փիլիսոփայության՝ սրանք են հիմնական բաժինները: Թարմատար են մնացած մասերը:

Գործի կամ ավելի ճիշտ նյութերի ծագման, ծննդական տեսակետից առաջին գրքի հիմնական բաժինը, այսինքն՝ Մեթոդիոսի գործը, երբեմն միացած է եղել անմիջապես չորրորդ գրքի հետ: Մեթոդիոսի ավարտական կտորը, որ Եզնիկի մոտ ընկել է երրորդ գրքի վերջը և հարում է անմիջապես չորրորդ գրքի առաջաբանին, (որը հրատարակության մեջ կցած է երրորդ գրքին) այլ բան չէ, եթե ոչ հին քակված շրթայի օղակ:

Քակման պատճառը նոր նյութերի սպրտումն է, որպիսիք են առաջին գրքի ժե գլխից սկսված մինչև երրորդ գրքի վերջին գլուխը: Ճարտարապետության տեսակետից սրանք միջամուտ հողավածներ են: Մի մասը հիմնական է և նվիրված գրվանականության և հույն իմաստասիրության: Մնացյալը թարմատար լրացումներ են, որ շաղախի պես միացնում են հիմնական քարերը միմյանց հետ և կազմում մի շենք:

Թարմատար տարրերը զանազանվում են հիմնականից ոչ միայն իրենց բնավորությամբ, այլև գրական ծագումով: Մեզ թվում է, որ նրանք մեծ մասամբ առնված են հայերեն աղբյուրներից:

Առաջին գրքի երկրորդ բաժինը, ինչպես ասացինք, թարմատար ենք համարում: Սրա առաջին գլուխները, այն է **Ժգ-իզ**, ընդհանուր կետեր ունին Բարսեղ Կեսարացու և կամ Տիտոս Բոստրացու գրությանց հետ և հավանական ենք համարում, որ նրանց հայերեն թարգմանությունից կամ մման աղբյուրներից ազդված լինեն, ինչպես որ օգտագործված է Հիպպոլիտոսի մի պատառը **Ժը** գլխում:

Իդ-իզ գլուխները ևս ուրույն աղյուսներ են ընդհանուր պատի մեջ շարած և զուտ ազգային գույն ունին: Եվ որովհետև այս գլուխներն են, որ մման են մեր հիշատակարանին, ուստի կարող են քաղված համարվիլ վերջնիցս: Եզնիկի գործի ընդհանուր կառույցը, ուրեմն, ոչ միայն արգելք չէ, այլ նպաստավոր հանգամանք այս տակավին տեսական վարկածին: Երկուսի համեմատական քննությունը բերում է ավելի դրական արդյունքի:

Գրիգորին վերագրած «**Հարցումն եւ պատասխանիք**» սովորական հարցարան է, մի տեսակ տրամախտություն, ուր հարց ու պատասխան մատչելի ձևի տակ լուսաբանվում են զանազան հարցեր, որոնք առօրյա կյանքում ընդհանուր հետաքրքրության նյութ են: Ուրիշ գրականության մեջ, ինչպես օրինակ, հույն, ևս ընդունված է, eroteseis kai apocriseis՝ տարածված գրական տեսակ է:

Գրիգորի հարցարանը շոշափում է մի շարք բարձր և նույնժամայն կենսական խնդիրներ ժողովրդական հավատալիքների աշխարհից: Մահ,

մեղք, արքայություն, դժոխք, կախարդներ, դևեր և նրանց ազդեցությունը մարդկանց վրա, պեսպես ոգիներ՝ համբարու, հուշկապարիկ, քաջքեր, վիշապներ և այլ առասպելական էակներ, ինչպես ծովացույ, խանդիռն, առլեզ, մահանջ, պայ, սրանց մասնակցությունը կյանքում՝ ահա այն չարատանջ խնդիրները, որոնք ծագում են և պատասխան պահանջում, հենց որ երևում են անհատի մեջ գիտակցության և բարոյական համարատվության առաջին նշույլները:

Այս հարցերից շատերը մշակված դրական լուծումներ ունեին, հեթանոս անցյալից ժառանգած և քրիստոնեական միջավայրում իսկ տակավին նվիրական և անդդովելի: Եկեղեցին պարտք էր զգում թյուր և երբեմն կորստաբեր հասկացողությունները վանելու, պիտանի ավանդները սրբագրելու, և ընդհանրապես ժողովրդական մտաշխարհը նոր լույսով վերանորոգելու:

Հարցարանի պատասխանները շատ պարզ են և ազատ որևէ վարդապետական պաճուճանքից: Միակ հեղինակությունը, որ ընդունում է, Ս. Գիրքն է, որին և՛ կոչ է անում, և՛ նրանով հիմնավորում իր ասելիքը: Այսպես, այն հարցին, թե ով է մահվան հայրը, այսինքն՝ որտեղից է ծագում մահը, պատասխանում է՝ **Նախանձը**: Ինչո՞ւ. որովհետև ասված է թե **քանսարկուի նախանձից մահը մտավ աշխարհ**:

Ո՞վ է մեղքի մայրը՝ **Ազահությունը**. որովհետև ասված է, թե բոլոր **չարիքի արմատը արծաթասիրությունն է**:

Նույն եղանակով գտնում է, որ հավիտենական կյանքի պայմանը հեզությունն է, դժոխքի առիթը՝ լրբությունը: Միշտ միևնույն Ս. Գիրքն է, որի վկայությամբ լուծվում են նման և ավելի բարդ հարցեր:

Արդ ինչպե՞ս է վերաբերում նույն խնդիրներին Եզնիկը:

* * *

Իրավունք ունեինք հուսալու նրանից մահ տեսական լուսաբանություն: Եզնիկի գործը նախ իմաստասիրական բնույթ ունի, և նվիրված է անձնիշխանության սկզբունքի պաշտպանության: Անձնիշխանությունը հույն autexousia բառի թարգմանությունն է և նշանակում է այն, ինչ որ ներկայումս կոչվում է կամքի ազատություն:

Եկեղեցին սկզբից ևեթ որդեգրել է անձնիշխանության գաղափարը և նրա վրա կանգնել քրիստոնեական բարոյականության շենքը: Հեթանոս այլազան ուսմանց հանդեպ եկեղեցին ստիպված է սեփական հայեցակետ մշակելու այն խնդիրների նկատմամբ, որոնց համար ոչ միայն Հին Կտակարանը, այլև Ավետարանն ու Առաքելոց թղթերը թեր և դեմ պատասխաններ ունեին: Ազատ կամքի տեսությունը ուղիղ այն ջահն էր,

որի հետևողական լույսով կարելի էր լուծել հրապարակ հանված գայթակղիչ հարցերը:

Մեթոդիս եպիսկոպոսի իմաստալից գրության թարգմանությամբ պատրաստ էր միանգամայն հարցի տեսական կողմը: Մնում էր նրա կիրառումը գործնական հողի վրա, որ է մի շարք կենսական երևույթների պարզաբանումը:

Նախքան խնդրին անցնելը Եզնիկը մի անգամ ևս դառնում է չարի գաղափարին: Աստված չարի հետ կապ չունի, նա միայն բարության արարիչ է: Ուրեմն որտեղի՞ց են կյանքի խխտավոր կողմերը, հիվանդություն, ցավ, դիվահարություն, մեղք և մնան թերիքներ:

Ահա այս հարցի շուրջն են բոլորում թարմատար անվանածս մասի *Ժե-իզ* գլուխները: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ չարը հարարերական գաղափար է և չկա ոչինչ, որ բնությանը չար լինի: Կանգ է առնում մասնավորապես մահվան վրա, որ չարիքներից դառնագույնն է:

Անճնիշխանականների տեսակետն այն է, որ Աստված չի ստեղծել մահը, այլ նա հետևանք է կամքի ազատության: Ոչ միայն հրեշտակները, այլև մարդիկ ստեղծված են այնպես, որ կարող էին ամմահ մնալ: Աստված տվել է նրանց ազատ կամք և եթե նրանք պահեին Աստուծո պատվերը, ամմահ կմնային, բայց ընտրեցին պատվիրազանցությունը և նրա հետ ժառանգեցին մահ և ամեն տեսակ ցավեր:

Ով որ մտածում է, որ մարդը սկզբից ևեթ մահկանացու է ստեղծվել, այդպիսիների դեմ Եզնիկը բերում է Հիպոլիտոսի դատողությունն առանց հիշելու անունը:

Մեզ թվում է, որ հիշած գլուխներում Եզնիկը տրամադրել է երկու աղբյուր, Բարսեղ Կեսարացու մի ճառը, և Հակոբ Մծբնեցու վերագրված մի այլ գրություն:

Ի նկատի ունենք Բարսեղի ճառը՝ *Quod deus non est auctor malorum*, ուր հարցը այսպես է դրված:

«Որտեղի՞ց են, - ասում են, - հիվանդությունները, որտեղի՞ց տարածան մահերը, որտեղի՞ց քաղաքների ավերումը, մավաբեկումը, պատերազմները, սովը», - ասում են, - այս բոլորը չարիք են և Աստուծո արարք»¹:

Սրա տեսական պատասխանն է. ինքնիշխանությունն է սկիզբն և արմատը մեր հանցագործության: Հիշվում է նաև այն միտքը, որ «չարիքներից յուրաքանչյուրը իմաստուն և բարի տիրոջ կողմից մեզ ի բարին է», երևի այն մտքով, որ երբեմն ավելի մեծ չարիքների առաջն առնելու համար է:

Այս նույնն է, ինչ որ ասում է Եզնիկը գլ. ի.՝ «Բազում անգամ թերես

¹ Migne, P. G., 31, col. 330.

չարիք ինչ մեծամեծք առաջի մարդոյն կայցեն, կամ նեղութիւնք, որոց ոչ կարէ ժուժալ» և այլն:

Եկեղեցու հայրերից շատերն են գրել այս խնդիրների մասին: Եթե մենք մատնանիշ ենք անում Բարսեղ Կեսարացուն, պատճառն այն է, որ մեր եկեղեցու սիրված հայրերից մեկն է, մեզ մոտ ոչ միայն հարևանությամբ, գուցե և արյունով: Նրա այս ճառը ևս կարող էին թարգմանած լինել:

Ավելորդ չէ հիշել, որ Մեքենոսի հրատարակութեան Առաջաբանում Միհրդատյանցը վկայում է, որ իր ձեռագրում կար մակ մի ճառ տարածած մահվան վերաբերյալ և կրում էր Հակոբը Մծբնա հայրապետի անունը: Դժբախտաբար հնարավորություն չունենք ստուգելու, արդյոք հաջողեց լույս ընծայել նույն ճառը համաձայն իր խոստման: Մծբնա հայրապետի անունը գրավական է, որ հին գործ է: Անշուշտ սույն հայրապետի հետ կապ չունի, բայց ամենայնուայնով արդյոք Բարսեղի գրութեան, դժվար է գուշակել:

Ինչ և լինի, մի բան հաստատ է, որ Ժե-իզ գլուխների ատաղձը կազմում են հայերեն լեզվով եղած նյութեր:

Այնուհետև Եզնիկը քնակոխում է մեր Հարցարանի սահմանները: Այնտեղ դրված հարցերին պատասխանում է երբեմն կարևոր հավելումներով և երբեմն արտագրում հավատարմորեն:

Եզնիկը չէ բավականանում ասելով, թե մահվան ծնողը նախանձն է, այլ պետք է տեսնում բերել մակ տեսական հիմ, որպեսզի բացատրվի, թե որտեղից է սատանայի նախանձը: Հիմը նույն անձնիշխանության սկզբունքն է: Սատանան լինելով ազատ կամքի տեր, հոժարությամբ ընտրել է նախանձը. «Ձի Աստուած որ աննախանձն արար գնոսս անձնիշխանս, ոչ կամէր թէ որպէս զանասունս ի հարկէ վարիցին. եւ ապա անձնիշխանութիւնն այնուհետեւ չլինէր անձնիշխանութիւնն»:

Դարձյալ խոսելով այն մասին, թե սատանան չի համարձակվի մարդու մեջ մտնել առանց Աստուծո հրամանի, Եզնիկը ավելացնում է ընդդէմ Հարցարանի, թե «վասն յանդիմանելոյ զանձնիշխանութիւն երկոցուն թուլացոյց ըստ կամաց երկոցունց»: Ուրեմն Աստուծո հրամանն այնպես պիտի հասկանալ, որ առաջուց գիտեր, որ թե՛ սատանան և թե՛ մարդն անձնիշխանությամբ ուզում են թուլանալ, ուստի և Աստված թույլ տվավ:

Նույն բացատրությունն է կրկնում Եզնիկը և այն վտանգավոր հարցի առթիվ, թե Աստված, գիտենալով նախապես, որ մեկը կախարհ պիտի լինի, մյուսը՝ կռապաշտ, ինչո՞ւ արգելք չի լինում նրանց երևալուն: Արգելք չի լինում այն հասարակ պատճառով, «զի նորա բարերարութիւն երեսեցի եւ նոքա յիրաքանչիւր անձնիշխանութեանն պարտաւորեցին», նորա համար, «զի նորա բարերարութեամբ երեսեցին եւ նոքա յիրաքանչիւր անձնիշխանութեանն պարտաւորեցին»:

Հետաքրքրական է, որ մնացյալ կետերում, ուր զուգադիպում է Հարցարանին, Եզնիկն այլևս անձնիշխանության մասին ակնարկ չի անում: Թվում է թե երբեմն նույնիսկ հականձնիշխանական պատասխաններն արտագրելով Հարցարանից լռությամբ է անցնում և կամ թողնում է այն հարցերը, որոնք անձնիշխանության բանալիով չեն լուծվում: Այսպես Եզնիկն անտես է արել Հարցարանի հետևյալ հոդվածները՝ ոչ թե կախարդները, այլ Աստված միայն կարող է փոխել արարածների բնությունը:

Մեղավորներին կախարդները անգոր են որևէ վնաս հասցնել, եթե ոչ Աստուծո թույլտվությամբ:

Կայենի սպանության առթիվ ասում է, որ մահու հրամանն Աստուծուց է:

Կանանց ամլության պատճառը Աստված է:

Դիվահարության, անմեղ երեխաների տանջանքին և մյուս կետերին մայրը հոդվածները գտնում ենք մաև Եզնիկի մոտ, սակայն դարձյալ առանց անձնիշխանության մեկնության: Արդյո՞ք պատճառն այն է, որ անձնիշխանությունը տկար է այս հարցերին գոհունակ պատասխանելու, թե վերև բերված բացատրությունը տարածելի է համարել սրանց վրա:

Աստուծո կանխագիտությունը և մարդու ազատությունը, անձնիշխանությունը, երկու հակասող հասկացողություններ են, որ միմյանց հետ հաշտեցնելու համար սքոլաստիկ աստվածաբանությունը հնարել է ante praevisa merita բանաձևը:

Վերև հիշած երեք դեպքերում Եզնիկը վարվում է համաձայն այդ բանաձևին, իսկ հետևյալներում ինչո՞ւ չէ օգտվում նույն բանալիից: Բանասերկուի նախանձը, սատանայի մարդու մեջ մտնելը և կախարդների ծնունդը այնպիսի հարցեր են, որոնք հաճախ պատահում են Ծննդոց գրքի մեկնիչների մոտ: Սրանց համար Եզնիկը կարող էր բացի Հարցարանից ուրիշ օժանդակ աղբյուր ունենալ և նրա ազդեցությամբ կիր առնել հիշյալ սկզբունքը: Իսկ այն հարցերում, ուր մա կախված է եղել բացառապես Հարցարանից, մնացել է հարազատ իր աղբյուրին, բարձիթող անելով անձնիշխանության չափսը:

Սրանով փոխառության ենթադրությունը հավանական է դառնում և այս կետում:

* * *

Կա և մի երրորդ հանգամանք դարձյալ ոչ ի նպաստ Եզնիկի:

Մեղքերից և տանջանքներից ազատվելու համար մեր գիտուն հեղինակը քանիցս անգամ հանձնարարում է *«սպալինել ի սրբոց մարտիրոսացն նշխարս»*, որպեսզի *«զօրութիւն Աստուծոյ որ ի տուրքսն է»* երևան գա և փրկել նրանց:

Վերստին հորդորում է, որ փոխանակ հավատալու կախարդներին, որ իբր թե նրանք կապում են դևերին և դրանցով խեղդում մարդկանց, *«չաւ էր թէ յայտնէր եւ սրբովք աղաչեցեալ զԱստուած օգնականութիւն գտանէր քուծելոյ ի չարէն»* :

Միանգամ ևս հիշեցնելով, որ առաքյալների հրաշագործությունների առաջ տեղի էին տալիս կախարդները, հավատացնում է, որ նրանց *«նշանացն նշխարք և այժմ ի սուրբ եպիսկոպոս եւ ի մշմարիտ վանականս երեւին. եւ զայնր զփորձ ոչ միայն քրիստոնեայք, այլ եւ հեթանոսք եւ մոզք զհտենն»* :

Այս խորհրդալից խրատները չկան Հարցարանում: Մի տեղ միայն հայտնում է, որ «մարդ որ զԱստուած թողու, զսրբութիւն, զպահս, զաղօթս եւ ի դիւթս եւ ի կախարդս ապաւինի, խափանում է Աստուծո յոյսը: Հարցարանիս այս նկատողությունը կրկնվում է Եզնիկի մոտ մի նշանակալից սրբագրությամբ: *«Ձի նքող ոմն Աստուած զսուրբս, զպահս, զաղօթս եւ ի կախարդն, որ եւ անձին չկարեն օգնել, ապաւինեցաւ»*: Սրբութիւն փոխարինված է զսուրբս բառով, որով պիտի հասկանալ սրբերի մատուռներ, վանքեր:

Հարկավոր է հիշել ուխտատեղիների նշանակությունը մեր ժողովրդական կյանքում ներկայումս, և Եզնիկի խրատների իմաստը կպարզվի լիովին: Հայտնի է, որ ամեն գյուղ, ամեն տուն և շատ անձինք իրենց սիրած սրբերն ունեն, որոնց տարին մի անգամ ուխտ գնալ անշեղ պարտք է համարվում: Մանավանդ անբույժ հիվանդներն ու ցավագարները երագում են տարիներով սրբերի ոտի տակ դարման գտնելու: Տխուր պատկեր են ներկայացնում ընկնավոր կանայք: Պատարագի միջոցով մատաղ անելուց հետո, երիտասարդ հարսն ու աղջիկներ իրար հետևելով հանկարծ ընկնում են սեղանի առաջ ուշաթափ և սկսում են խոսել բարձրաձայն, դիւ տալ, ինչպես ասում են: Մինչև իսկ անխոս հարսներ, որոնք իրավունք չունեն դեռ խոսելու, այդ վիճակում դեն են ձգում ամոթխածությունը և լեզվի կապերն արձակում:

Հավատացնում են սքափվելուց հետո, որ այս կամ այն սուրբը, հաճախ Աստվածածինը, երևացել է նրանց և խոստացել բժշկություն, եթե մատաղ տանեն մի որոշ սրբի:

Եզնիկի հրահանգները պարզ ակնարկ են մամօրինակ սովորությանց: Եթե ընդունելու լինենք, որ Հարցարանը քաղված է Եզնիկից, անհասկանալի կմնար այս կարևոր խրատների հապավումը: Եզնիկից քաղվածներ անելն ուրիշ իմաստ չէր ունենալ, եթե ոչ ավելի մատչելի անել ժողովրդին որոշ հայացքներ և տարօրինակ կլիներ այս դեպքում, որ բանաքաղ կրոնավորը զեղծեր սրբերին ապավինելու և նրանց օգնությունը հայցելու խրատները:

Այս հանգամանքը այնքան ծանրակշիռ է, որ հարկադրում է ընդունել Եզնիկի կախումը Հարցարանից, եթե միայն հետամուտ տարրեր չեն, ավելացնենք զգուշաբար, խորթ սկզբնական բնագրին:

Հարցարանի «Խանդի՞նն ի յիշոյ եւ Արուանդ ի գեաւս եւ ի մառախ» չկա Եզնիկի մոտ: Եթե ձեռագրական պակաս չէ, պետք է ընդունել, որ Եզնիկն ինքն է բաց թողել: Խանդի՞նն և Արվանդ իրենց անունով և էությամբ հին պատկերներ են և չեն կարող հետսամուտ համարվիլ: Այս կետում ևս Հարցարանի և Եզնիկի հարաբերությունը ի նպաստ Եզնիկի չէ ամենևին:

Արտավազդի ավանդությունը ունի մի հավելված Հարցարանում, որ չկա Եզնիկի մոտ, այն է դարբինների զարկելը սալերի վրա: Կարծել, որ հետին լրացումն է, այդ պատճառով անհայտ է մնացել Եզնիկին, անհավանական է: Բացը նույն կարգի երևույթ է, ինչպես հիշածս Խանդի՞նն ու Արվանդը:

Մյուս կողմից Արտավազդին Եզնիկն համեմատում է Դավթի հետ, որին ակնկալում էին հրեաները, թե պիտի գա և վերականգնի Իսրայելի թագավորությունը: Այս համեմատությունը եկեղեցականի գիտնական հավելումն է և բնական է, որ Հարցարանում չկա: Մինչև այժմ ժողովուրդի մեջ, գոնե մի քանի տեղ, Նավասարդի օրը, երբ դարբինները տալիս են ավանդական զարկը սալին, համարվում է Դավթի մարգարեի տոն, անշուշտ եկեղեցու ազդեցությամբ: Հեթանոս սովորությունները արմատախիլ անելու ձգտումով, եկեղեցին գերադասել է Արտավազդի հիշատակը ջնջել հոգուտ հրեական Դավթի:

Այս համեմատությունից սակայն չի հետևում բնավ, որ Արտավազդը Եզնիկի մոտ բարի ոգի է տակավին և որ հետո է չարի փոխվել: Դավթի հետ համեմատելը նպատակ ունի միմիայն ակնկալության մանրությունը ցույց տալու և միմիայն: Արտավազդը, անշուշտ, երբեմն բարի ոգու հռչակ է ունեցել, սակայն հիմք չկա կարծելու, որ Եզնիկի Արտավազդը նման է եզիպտացոց կալանավոր Ալեքսանդրին, որ պիտի ելնե և «մահ խնդրիցէ»:

Ալեքսանդրի գրույցը նմանապես տարբերության նյութ է Հարցարանի և Եզնիկի մեջ: Առաջինը գիտե, որ Ալեքսանդր կապված է Հռոմում. իսկ ըստ Եզնիկի եզիպտացիք են, որ փակել են նրան մի շշի մեջ և լուր տարածել, որ պիտի դուրս գա և նոր կոտորածներ անե:

Դիտելու է, որ Ալեքսանդրի մասին հարց է դրված մեր հիշատակարանում, բայց պատասխանի մեջ անտես է արված նրա մասին խոսել: Արդյոք մեղապարտը գրիչը չէ՞, որ գեղչել է և չի՞ եղել նույն շշի պատմությունը և մեր Հարցարանում:

Կարող է պատահել, որ Եզնիկն ուրիշ տեղից քաղած լինի ինչ-ինչ գծեր, ինչպես օրինակ քասիլիսկոս օձի մասին տված տեղեկությունը:

Համեմայն դեպս մոռանալու չէ, որ Հարցարանի նոր օրինակները (2), որ անկասկած հանգչում են տակավին «Կանոնագրք»-ի պես ժողովածուներում, կարող են ավելի լրիվ լինել և հեշտությամբ լուծել մանր կնճիռները լավագույն ընթերցումներով:

Մի նկատողություն ևս ընդդեմ Եզնիկի: Առաջին գրքի իզ գլխում քննում է Եզնիկը այն հարցը, որ *«Ժրեշտակք եւ դեւք եւ ոգիք մարդկան անմարմինք են»*: Հոդվածի վերջում նկատում է. «Այս ամենայն ասացաւ, չի ցուցցի», թե ինչ ասել է մարմնավոր և անմարմին: Ամբողջ գլուխը կարևոր կանխարարություն է դևերի խնդրին անցնելու: Հիրավի վերջին նախադասությունը, որ մի տեսակ ամփոփումն է կամ եզրակացությունը, ունի. *«Եւ արդ քանզի անմարմինք են իրեշտակք եւ դեւք, յայն սակս եւ ծնունդք ոչ զոն նոցա»*:

Սրանից հետո անմիջապես հետևում է. *«Այլ ասեն համբարտուաց ծնունդք զոն եւ մեռանին»*: Եվ պատասխանը սկսվում է այսպես. *«Նայս զայն տեսցուք թէ քնաւ զուցեն այլ ինչ արարածք քանաւորք քան զիրեշտակս եւ զդեւս եւ զմարդիկ. եւ ասպա եկեսցուք այնր ի քնին թէ իցն՝ ի դիւաց կէտք մարմնաւորք կէտք անմարմինք»*:

Արդ քանի որ Եզնիկը նախորդ գլխում մանրամասնորեն արդեն սպառել է նույն հարցի քննությունը, պետք է կարծել, որ ավելորդ է վերստին նույն նյութին դառնալ և որոշել, ով է դևերից մարմնավոր կամ անմարմին: Կրկնությունս բացատրել կարելի է նրանով, որ Եզնիկն այստեղ արտագրում է բառացի Հարցարանից: Դրված հարցի պատասխանը շատ հակիրճ է, մի պարզ հայտարարություն, միանգամայն համապատասխան Հարցարանի ոգուն, որ չէ սիրում երկարաբանություն և բավականանում է ծանրություն ձգելով միշտ Ս. Գրքի վրա: Կարճ պատասխանը կրկնում է Եզնիկը հակառակ իր բժախնդիր սովորության, երևի, հիշելով որ նախընթաց գլխում երկարորեն ճառել է նույն խնդրի վրա:

* * *

Արձանագրած դիտողություններս թվում է, որ նպաստավոր են Հարցարանին ընդհանրապես: Սակայն չի կարելի զանց առնել մի գիծ, որ երկբայական է:

Դիվահարության առթիվ Հարցարանը և Եզնիկը այն միտքն են հայտնում, որ անմեղների պատիժը նրա համար է միայն, որ երկյուղ ազդե իսկական մեղանշողներին և բերում են մտրակի օրինակը. ինչպես որ իշխանի տանը կախված մտրակը նրա համար է, որ տեսնողներին սարսափեցնե, այնպես էլ տղաների լվանքը այն նպատակով է, որ սթափեցնե մեղավորներին:

Այս համեմատությունը ծագում է օտար աղբյուրից: Անտարակույս սույն օրինակն ունի ի նկատի Բարսեղ Կեսարացին, երբ իր վերև հիշածս ճառում ասում է, որ տեսակ-տեսակ դժբախտությունները ինչ ծագում էլ որ ունենան,

տեղի են ունենում մարդկանց խելքի բերելու համար՝ «համայն չարիքը հրապարակային մտրակով է սաստում Ասաված», *demosiais mastigi*¹:

Տիտոս Բոստրացին, գրեթե ժամանակակից Բարսեղին, «Ընդդէմ Մանիքեացոց» գրութեան մեջ ունի հետևյալ խոսքերը.

«Ոչ բարի և ոչ չար կարելի է կոչել նրանց (զազաններին), որ լոկ բնական երկյուղ են ազդում մարդկանց դեպի լավը ուղղելու համար. նրանց անգործությունն իսկ արգելք է մարդկանց պարապության մնան մի մտրակի, որ ի ցույց է դրված տանը որպես միջոց սաստելու ընդդէմներին, արդյոք թերաճում են, թե փութաջան են տան գործերում»²:

Կարծում ենք, որ մտրակի օրինակը առնված է Միրաքի իմաստությունից և համապատասխանում է 23, 12՝ *kai ouk apostesetai apo tou oikou autou mastix այլ և՛ 23, 2՝ tis epistesei epi tou dianoematos mou mastigas*:

Հայն ունի. «Եւ ոչ ի բացեայ լիցիմ ի տանէ նորա *հարուածք*». «ո՛ կացուցանէր ի վերայ մտաց իմոց լլկանս». Հույնի *mastix* հայը թարգմանում է հարվածք, իսկ *mastigas* - լլկանս, կամ ինչպես Միրաքի հին թարգմանության մեջ է, **խրատ սաստից**: Անտարակույս է, որ Եզնիկը և կամ Հարցարանը կախում չունեն Միրաքի հայերեն թարգմանությունից, քանի որ հունարեն բառը թարգմանում են մտրակ, և ոչ հարվածք: Թեև Հարցարանի «նոյնպէս եւ տղայոցն լլկանսն» հիշեցնում է Միրաքի բառը, բայց չենք կարծում, որ մտրակի օրինակը առնված լինի անմիջապես հայերեն թարգմանությունից: Ավելի հավանական է, որ եկեղեցական հայերի գրությունից է վերցրած: Ասել է, թե այդ հոդվածում պետք է ընդունել օտար աղբյուրի ազդեցությունը:

Արդ՝ մեզ այնպես է թվում, որ Հարցարանը բուսած է հայ հողի վրա և կազմված գուտ հայ նյութերից: Մինչդեռ Եզնիկի մոտ երևում է մեկեն ավելի օտար աղբյուրների հետքեր: Արդյո՞ք և մտրակի օրինակը նրան չենք պարտական: Սակայն, եթե ընդունենք, որ օտար աղբյուրը հայերեն թարգմանված է եղել և այստեղից է անցել Հարցարանը, այն ժամանակ մեր կասկածը կփարատվի դարձյալ հօգուտ Հարցարանի առաջնության ընդդէմ Եզնիկի:

* * *

Հիշատակարանս մի քանի նոր ընթերցումներ է առաջարկում, որ արժանի են ուշադրության:

«Ոչ երբեք ի մարդկանէ եղեալ պայն գորմէ ասեմ թէ երեսած է»,

¹ Migne, P. G., 31, col. 337.

² Անդ, 18, col. 1177:

փոխանակ Եզնիկի «ոչ երբեք ի մարդկանե եղեալ պայմն՝ եթէ առերես արարած իցէ»:

Եթէ երեսածէ խորք բառը կարդանք տրոհելով երես ածէ, այն ժամանակ Նորայրի սրբագրությունը առ երես արածիցէ (փոխանակ արարած իցէ) պետք կլինի ուղղել՝ առ երես ածիցէ, կամ ավելի ճիշտ վերականգնել ըստ Հարցարանի երես ածիցէ:

«Չտոհմականս անդէոց ծծեն», փոխանակ Եզնիկի «գտոհմականս արդեանց կրեն»:

Առավելություն պիտի տալ Հարցարանի ընթերցման, որ նշանակում է հոտի լավագույն ոչխարներին ծծում էին: Մինչդեռ արդյունքի տոհմականը կրել՝ նվազ պատշաճավոր է. մանավանդ որ «գարդինս ի կալոց» կրելու մասին խոսում է հաջորդ նախադասության մեջ:

«Եւ ոչ իշխան ինչ եղեալ», արդյոք ուղղելու է «և ոչ ի շանն ինչ եղեալ»:

«Քաջաց եւ վիշապաց տեսաք են ի լերինս բարձունս եւ բնակութիւնք»: Եզնիկն ունի «եւ ոչ տաճարք իբրեւ մարդկան են նոցա ի բնակութիւնս»:

Շեշտելու է նաև Հարցարանի շլէզն ընթերցվածը փոխանակ առլեզն և «կնոջ պէս ցուլ անուն» (վրացի ցուլի՝ կին, արդյո՞ք սրա ազդեցությամբ է առաջ եկել ցուլ ընթերցումը), ինչպես և երագազզ՝ Եզնիկ՝ երագազանք և ուրիշ նվազ կարևոր տարբերություններ:

Վաղածամ ենք համարում տարբեր ընթերցվածների մասին կտրուկ որոշումներ տալ: Պետք է սպասել նոր օրինակների: Լիահույս ենք, որ այդպիսիները կան և անուշադիր են մնացել բանասերների կողմից, որովհետև համարվել են Եզնիկից քաղվածներ և ուրեմն անկարևոր:

Հարցարաններն իրենց մատչելի ձևով տարածված են եղել և շատ ընթերցելի: Կենդանի հիշատակարանները, բնականորեն, ավելի ենթակա են փոփոխության և այլալման: Չարմանալի չպիտի թվա բնավ, եթե մեր Հարցարանը երևան գա այլազան խմբագրությամբ:

Էջմիածնի թիվ 453 ձեռագրում, գրված 1628 թվին կա Վարդանի «Հարցմունք եւ պատասխանիք» վերնագրով մի գործ, որ թվում է, թե կլանել է մեր հիշատակարանը, դատելով այն կտորից, որ բերում է պրոֆ. Ն. Մառը «Ամարային ուղևորություն» աշխատության մեջ (3) եւ որը ավելորդ չենք համարում դնել այստեղ ամբողջապես:

«Հգ. Ապա զհարդ է, որ բազումք ասեն թէ քաջք պատերազմունս մղեն եւ գորս էրեոց որսան. եւ վիշապք գտոհմականս յանդէոց ծծեն եւ յուրվ մարդիկ տեսեալ, զի վիշապք վերանան յերկրէ յերկինս:

Պատխ. Այսպիսի յիմարութեամբ լցեալ է երկիր. մի՞թէ արժան է այսպիսի ասացողսն քրիստոն(ե)այս համարել եւ կամ բնալին առ մտատրս: Ոչ քաջ լեալ է եւ ոչ վիշապ: Վիշապդ անուն բառ է, զի որ ինչ երկրի մեծ լինի, վիշապ

ասեն ըստ գրոց թէ դու փշրեցեր զգլուխ, եւ Խտուր, որ նշան էր զՓարաւուն փշրելի ի Կարմիր ծովն. եւ զզէնսն եւ զզարդս նոցա յալեաց եզր ծովուն գտեալ եւ ի ձեռն լեղորդացն ի խորսն անկաւ յաշխարհն Հնդկաց: Նա էր վիշապն, որպէս մարդ մեծամտնեա յաղթանդամ ասի: Եւ թէ ուղիղ է, որ ասեն, ցորեան եւ զհնի առեալ դիւաց. սակայն ոչ ուտեն եւ ոչ ըմպեն եւ ոչ ի տեղոյն շարժեն, այլ երեւոյթս իմն տան: Մի՞թէ հրեշտակքն զոր մատուցանէին նոցա կերակուր, որպէս Մանուէ(յ) եւ Գեղէոն, կերան: Ամմարմնոյ բնութիւն զհարդ կերակրի զմարմնական կերակուր: Դեւք լոկ երեւոյթս տան:

Հրց. Իսկ ընդէ՞ր (որ) այլա ասեն, տեսեալ ոմանց քաջաց եւ վիշապաց տաճարս ի լերինս բարձունս եւ բնակութիւնս, ուր եւ զԱղէքսանդր կապեալ ունին ի Հռոմ եւ զԱրտաւազդ Հայոց թագաւոր ի Մասիս եւ զԵրուանդ ի գետս եւ ի մռայլս:

Պախ. Ոչ Աղէքսանդր կայ կենդանի ի կապանս եւ ոչ Արտաւազդ եւ ոչ այլ որ յառաջնոց անտի, զի յորոցոց մարդկան Ենովք եւ Եղիայ միայն կենդանիք են, այլ ամենեցուն զմահ ճաշակեալ է: Բայց մոլորութիւն դիւաց խաբեաց զկռապաշտոն հայոց ի ձեռն քրմաց, որք ասէին թէ Արտաւազդ ոմն վիշապ արգելեալ են կենդանի ի Մասիս լեռնս եւ նա (ձեռ. ի նա) ելանելոց է (ձեռ. են) եւ զաշխարհն ունելոց: Եւ ոմն այլմտաց ունէր զվիշխանութիւն հայոց, զարհուրեալ հարցանէր զղձապատումս (ձեռ. զղձայս որում) դիւաց եւ զկախարդսն թէ երբ լինի Արտաւազայ ելանելն ի կապանացն:

Եւ նոքա ասեն. թէ ոչ կամիս զելանելն նորա ի կապանաց, հրաման տուր ընդ ամենայն աշխարհիս դարբնոցն որ ի նաւասարդի օրն որ ամենայն դարբին կորէ կռանաւ ի վերայ սա(յ)լի իւրոյ. եւ երկաթն Արտաւազայ անդրէն հաստատի: Եւ կատարեն զնոյն հրաման այժմ ամենայն դարբին, որ ի նաւասարդի կռանաւ հարկանեն զսա(յ)լն մինչեւ ցայսօր: Եւ զայս ստութիւնս արձանացոյց սատանայ յաշխարհս:

Նոյնպէս եւ զվիշապ, որ է օձ մեծ առ աջօք ցուցանէ, զի ահագին երեւեալ մարդիկ ի պաշտօն առնուցուն զօձն, որպէս արարին Բարեւազիք եւ Ելլադազիք, զվիշապ օձսն պաշտեցին եւ յԱստուծոյ հեռացան»:

Ամտարակույս է, որ այս թանկագին էջերը Վարդանին չեն պատկանում, այսինքն՝ նա չէ հեղինակը: Նա իր ձեռքի տակ է ունեցել մեր Հարցարանի լավագույն և լրիվ խմբագրութիւնը, որից և արտագրել է հավատարմորեն (4):

Վերև նշանակեցինք, որ մեր Հարցարանում Աղէքսանդրի մասին հարց է դրված, բայց պատասխանը պակասում է: Մեր տարակուսանքը փարատում է Վարդանը, որից երևում է պարզ, որ պատասխանը եղել է իրոք Հարցարանում և գուցե պատահմունքով բաց է թողած:

Հաստատվում է նաև «զտոռմականս անդէոց ծծեն» ընթերցվածը: Ընդհակառակը, կասկածի տակ է դրվում տեսաբ. բառը, որի տեղ ունի տաճարք համաձայն Եզնիկի:

Ուշագրավ է ի մտայն ընթերցվածը փոխանակ ի մառախու Երվանդի վերաբերյալ:

«Դու փշրեցեր զգլուխ» և «ետուր կերակուր», Մաղմուսի 73, 14 տան հետևյալ «անկալ յաշխարհն Հնդկաց» խոսքերից երևում է, որ Վարդանը ևս կարդում է «ետուր կերակուր զարացն հնդեաց», համաձայն հայերեն թարգմանության: Եզնիկն ունի ջախջախեցեր (փոխ. փշրեցեր) և ժողովրդոցն Եթովպացուց համաձայն հույն *laois tois Aithopsin* փոխանակ զարացն հնդեաց:

Արդյո՞ք նախնի թարգմանության մեջ այդպես է եղել, որ հետո ուղղել են, թե Եզնիկի անձնական թարգմանությունն է այն օտար, ասենք հույն աղբյուրի, որից օգտվել է իր գործի համար:

Ղ. Ալիշանը ծանոթ է թվում Հարցարանին, ինչպես երևում է այն ակնարկներից և մի քանի տողերից, որ բերում է «Հին հավատք հայոց» աշխատության մեջ, անշուշտ այն ձեռագրական աղբյուրների հիման վրա, որ տրամադրելի են եղել նրան վանքի ժողովածուից: Նրանց հրատարակությունը մեծ կարևորություն ունի մեր հարուցած խնդրի նկատմամբ:

Հիշատակարանիս հնության գրավական է այն փաստը, որ նրա հետքերը նշմարելի են արդեն Հովհան Մանդակունու մոտ: Ճշմարիտ է, սրան վերագրված ճառերի հարազատությունը դեռ վիճելի է, սակայն նրանց հնությունը կասկածից դուրս է. «Վասն հմայից դիթակապաց եւ անօրէն յուրթողաց» ճառը մատնում է իր ծանոթությունը ինչպես Եզնիկի, այնպես էլ մեր Հարցարանի հետ: Այսպես՝

- Աղէ, ցոյց գոք ի կախարդաց, որ անցաւ եւ անմահ եղել. Հովհան Մանդակունի, էջ 185= Հարցարան, Զ հարցի վերջը և Եզնիկ:

- Մատանայ առանց քոյոց հրամանաց եւ Աստուծոյ թողացուցանելոյ արարածոց Աստուծոյ ոչ իշխէ: Դու իսկ գիտես եթէ ի խոզիցն երամակ ոչ իշխեսաց մտանել, բայց եթէ հրամայեսց եւ զինչս նոցա ոչ իշխեսաց կորուսանել, բայց եթէ ի տեսնէ առ հրաման. էջ 195, հմմտ., Եզնիկ, գլ. իր:

- Վասն այդորիկ եւ մահ տարածամք, վասն այդորիկ եւ նեղութիւնք բազումք, վասն այդորիկ եւ անգաւակութիւնք ի ծննդոց եւ կապումն երկանց անլուծանելի, վասն այդորիկ եւ լլկումն դիւաց... էջ 199, հմմտ. Հարցարանի՝ որդիս տալ ամբոց եւ զմէջստնտուկս բարիս առնել: Զեռագիրներից ոչ մէկը չի պահել ստույգ ընթերցումը, որ մենք վերականգնում ենք զմէջ սկնդուկս: Հին բառ է սկնդուկ եւ նշանակում է ամուլ¹:

- Եւ արդ հայեսցուք ի պատուիրանս Աստուծոյ եւ զգրեսալս ի նմա արասուք եւ մի մոլորեսցուք իբրեւ զհեթանոսն ի բախտ եւ ճակատագիր եւ ի

¹ Եւ., 54, 1:

հրամանա: Չի զինչ եւ հրամանքդ տարածեն ընդ ամենայն երկիր եւ բանդագու-
շեալք խօսեն սուտ եթէ մարդ ընդ հրամանա վարի եւ գործէ: Եթէ այդպէս է եւ
ընդ հրամանա գործէ մարդ, ապա յայտ է եթէ եւ դատի ոչ վասն մեղացն, զի
զհրաման նորա կատարենք... էջ 200 = Եզնիկյան դատողություն, հմմտ., ա 15:

- Այլ արարածս ընդ հարկաւ եւ ընդ ծառայութեամբ եւ ըստ հրամանի
սորա վարին եւ ճնճողի անգամ յորոգայթ ոչ անկանի առանց հրամանի,
բայց միայն զմարդ տէր եւ ի վեր, քան զհրաման ստեղծ... էջ 200=
Հարցարան, Չ հարցի վերջը:

-Ով յիմար ընթերցող, յամենայն մոլորութեանց չեղեն քեզ բաւական
նշխարք մարտիրոսաց, որ եկեալ եւ դադարեալ են առ քեզ եւ հանապազ
խնդրին վասն քո ... էջ 197 = հմմտ., Եզնիկ, ա 22:

- Արդ եթէ որ հաւատովք առ Աստուած անկանի, աղաչանօք ապաւինի ի
նշխարս մարտիրոսաց, ընդունի բժշկութիւն ցաւոց, զհալածումն ախտի եւ
զելումն դիւաց. էջ 188՝ հմմտ., Եզնիկ:

Կան և ուրիշ ընդհանուր կետեր և մանավանդ անճնիշխանության
սկզբունքն է, շատ որոշ և պարզ ձևակերպված, որով մոտենում է Եզնիկին:
Մակայն ամբողջան վերաբերեալ ակնարկը և ճնճողի օրինակը, որ միայն
Հարցարանում ենք գտնում, երևան է հանում հեղինակի ծանոթությունը և
մեր հիշատակարանի հետ:

Այսպիսով և այս փաստը, որ Հարցարանս երեց է, քան Մանդակունու
անունը կրող ճառը, գալիս է ուժ տալու մեր մի շարք դիտողություններին նրա
և Եզնիկի փոխհարաբերության նկատմամբ: Դիտողություններս առանձին
առանձին առած գուցե և տկար, բայց հատ հատ թելեր են, որ միասին
կազմում են առասան, կապելով «Եղծ աղանդոցը» Հարցարանիս: Եվ այս
կապը համոզիչ է մանավանդ եթե նկատի առնենք Եզնիկի գործի ընդհանուր
կազմը, որի վերլուծումն արել ենք «Բազմավեպ»-ում, ինչպես հիշեցինք վերև:

Հիշատակարանիս և Եզնիկի մեզ զբաղեցնող էջերը, անկախ արտահայ-
տածս հայացքից, առաջնակարգ նշանակություն ունին, իբրև ժողովրդա-
կան մտաշխարհի թանկագին գոհարներ, արժանի հատուկ ուսումնա-
սիրության (5):

Գրությունս արդեն պատրաստ էր, երբ դիպվածով ծանոթացա «Pat-
rologia Orientalis» խմբագրության մեջ «Հարցմունք Եղիշայի» կարևոր
հիշատակարանին: Տարաբախտաբար չկարողացանք օգտվել մեզնից
անկախ պատճառով: Հնարավոր եղավ միայն աչքի անցնել: Վերև հիշած
Վարդանի հարցմունքի անմիջական աղբյուրը այս հիշատակարանն է
անպայման (6):

ՆՇԱՆԱԳԻՐ ԿԱՐԳԱՑ ԲԱՆԻՑ ԵԶՆԿԱՆ ԵՐԻՑՈՒ

Պարիսի Ազգային Մատենադարանի հայ ձեռագրական հավաքածուի մեջ կարևորագույններն են կն է թիվ 51, նոր ցուցակով թիվ 112, ձեռագիրը, որ պարունակում է «Ցաճախապատումը» և Ազաթանգեղոս, և գրված է 1254 թվին Իտալիայում ոմն Վարդանի ձեռքով:

Ձեռագիրն իր նախնական վիճակի մեջ չէ: Երևում է քայքայված դրուքյան մեջ է եղել և մի անհայտ ձեռք նորոգել է, կարկատել, և մի կարևոր փոփոխություն մտցրել: Ներկայումս «Ցաճախապատումը» բռնում է թղ. 1-104, որից թղ. 1-58, ուրեմն գրեթե կեսը նոր գրչություն է և պատկանում է նորոգողին: Թղ. 104, 105, 106 և 107 պարապ են, իսկ թղ. 108-ը սկսվում է Ազաթանգեղոս և հասնում մինչև 292ա: Թղթերի թվագրողը սխալմամբ մի թուղթ չէ համարել, և Ազաթանգեղոսի վերջին թուղթը հաշվել է 291, փոխանակ 292: Գրությունը երկայուն է և թղ. 292-ի առաջին էջի երկրորդ սյունակի կեսից սկսվում է Եզ-միկ Երեցի Նշանագիրը, հետևում է թղ. 293բ «Ժամանակի հայրապետացն հայոց» պատառիկը և վերջանում թղ. 294 գրչի հիշատակարանով:

Ձեռագրի նորոգողը նշանակել է ստորին լուսանցքներում տետրակների թվահամարը՝ Ա-ԻԶ, ընդամենը ուրեմն 26 տետրակ:

Սակայն բուն ձեռագրում, գրիչ Վարդանի ձեռագրում, առաջին տեղը բռնելիս է եղել Ազաթանգեղոս և երկրորդը՝ «Ցաճախապատում», ինչպես կարելի է տեսնել տետրակների հին թվահամարից, որ տեղ-տեղ պահվել է ստորին և վերին լուսանցքներում, շատ տեղ փոխել է նորոգողը: Այսպես Ազաթանգեղոսի առաջին էջի ստորին լուսանցքում պարզ նշմարելի է Ա տառը, առաջին տետրակը, և «Ցաճախապատումի» վերջին տետրակը կրում է Ջ տառը, որից հետևում է, որ ձեռագիրն իր սկզբնական վիճակի մեջ ունեցել է 27 տետրակ՝ Ա-Ձ: Նորոգողն Ա ուղղել է ԺԱ ավելցնելով Ժ տառը հին Ա-ին՝ նոր թանաքով և նոր գրչով: Նմանապես հին Ռ ուղղված է Ձ, հին Ձ ուղղված է Է: Միայն Ազաթանգեղոսի բնագիրը բռնել է հնումն 16 տետրակ, իսկ «Ցաճախապատումը»՝ 11: Նորոգողն, ինչպես հիշեցինք, արտագրել է նորեն «Ցաճախապատումի» գրեթե կեսը, առաջին 14 գլուխները, արտագրել է ավելի սեղմ գրով. ամփոփելով ամբողջ երկը տասն տետրակում, փոխան իր օրինակի 11 տետրակին, ուրեմն մի տետրակ խնայողություն է արել, և որովհետև կարգը փոխել է դնելով Ազաթանգեղոս

հետ «Յաճախապատումի», ուստի և Ագաթանգեղոսի առաջին տետրակի Ա դարձրել է ԺԱ-րդ:

Այս փոփոխությունն արժանի է ուշադրության ահա՛ ինչ նկատումով: Եթե բուն ձեռագիրն ունեցել է Ագաթանգեղոս- «Յաճախապատում», փոխանակ այժմյան «Յաճախապատում»- Ագաթանգեղոսի, պետք էր սպասել, որ գրչի հիշատակարանը զետեղված լիներ «Յաճախապատումից» հետո, ինչպես սովորություն է: Մինչդեռ այստեղ հիշատակարան չկա, այլ քանի մը բաց, չգրված թղթեր: Բնականորեն հարց է ծագում, արդյոք նորոգողը տեղահան չէ արել հիշատակարանը, ուր, նկատենք, գրիչը կոչում է իր գործը «Աստուածաշունչ սուրբ տառ Մրրոյն Գրիգորի», որ թերևս ավելի «Յաճախապատումին» է պատշաճում, քան Ագաթանգեղոսին, որի վերնագիրն է ձեռագրում «Պատմութիւն մահատակութեան Մրրոյն Գրիգոր Լուսաւորչին» Ագաթանգեղոս: Եթե գրչի հիշատակարանն իր բուն տեղը չէ, այն ժամանակ հարց է ծագում, արդյոք «Ժամանակի հայրապետաց» գրությունը լրի՞վ է և թուրք չէ՞ պակաս, ուր թերևս շարունակվում էր կաթողիկոսների ցանկը: Վերջին անունը՝ Ստեփ[անոս] ջնջված է: Ինչո՞ւ: Առաջին յոթն անունները գրավում են ամեն մեկը մի տող, մնացածները երկուսը՝ մի տող, բացի վերջին տողից ուր սեղմված են երեք անուն: Վերջընթեր տողը՝ Դավիթ, Տրդատ և Բ (այսինքն՝ Դավիթ երկրորդ) իսկապես երկանուն է, քանի որ Դավիթ երկրորդի անունը զեղջված է: Վերջին տողի երկրորդ անունը ջնջված է, որպեսզի այս տողն ևս մյուսների նման երկանուն լինի և թերևս կամեցել է ջնջված Ստեփ[անոս] անունը տեղափոխել հաջորդ թուրքը: Այս կարող է հիմ տակ կասկածելու, որ պակաս թուրք կա, մինչդեռ հաջորդ թուրքը բռնում է գրչի հիշատակարանը:

Սակայն եթե գրիչը տրամադրել է մի թուրք ևս ուր ենթադրաբար պիտի գրեր Ստեփանոսի և հաջորդների անունը, այդ պարագային ի՞նչ պետք ունենա սեղմելու իր գրությունը և ամեն տողում երկու երկու անուն զետեղելու, փոխանակ շարունակելու, ինչպես սկսել էր, մի մի տող հատկացնելու անուններին: Տողերի թիվը ևս 27-ից հասցրած է 32-ի, գրության խտացումը մի բան կարող էր նշանակել՝ այն է սպառել անունների ցուցակը մի էջի վերա առանց անցնելու նոր էջի: Մի ուրիշ հանգամանք: Չեռագրի գրիչը սովորություն չունի թղթե թուրք անցնելիս նշանակել ստորին լուսանցքի անկյունում հաջորդ էջի սկզբի բառերը թղթերի հաջորդական կարգը պահելու համար, ինչպես ընդունված է հին ձեռագիրներում, երբ էջերը թվագրելու եղանակը տակավին գործածական չէր: Միայն մի բացառություն է արած. վերջընթեր թղթի լուսանցքում, ջնջված Ստեփ[անոսի] անվան ներքո կարդացվում է՝ փառք ամենա-, որ է հաջորդող հիշատակարանի սկսվածքը՝ փառք ամենասուրբ: Մրանով կարծես թե փարատում են վերև հայտնած կասկածները թե պակաս թուրք կա Հիշատակարանից առաջ:

Չեռագրի նորոգիչը շատ տեղ ավելացրել է փոխանցագրությունը, անշուշտ քայքայված թղթերի կապը որոշելու համար: Եվ որովհետև ո՛չ հին ձեռագրում և ո՛չ իր վերստին ընդօրինակած մասում չկան փոխանցագրություններ, կարելի է կարծել, որ **փառք ամենա-** նորոգիչի կողմեն է ավելցրած և ոչ թե պատկանում է բուն գրչին: Չեռագիրը քննել ենք շատ տարիներ առաջ և այն տպավորությունն ենք ունեցել, որ գիրը նման է ձեռագրի գրչության: Թերևս ստուգելու պետք կա: Սակայն այժմ մեր քննության նյութն է Եզնիկի **Նշանագիրը**, որի հետ հարուցած խնդրն աղերս չունի:

Եզնիկի այս գործը հայտնի է շատոնց և արդեն հրատարակված է 1893 թվին Արշակ Տեր-Սիբեյյանի ջանքով (1), որ Ս. Էջմիածնի ճեմարանի խոստումնալից սաներիցն էր և մեռավ երիտասարդ հասակում, աշակերտել էր Գերմանիայում նշանավոր Հ. Գելցեր գիտնականին և էր դասընկեր Կարապետ Տեր-Սկրտչյանի՝ հայտնի եկեղեցականի:

Տակավի՛ն Ա. Բագրատունին օրինակել է Եզնիկի **Նշանագիրը** Պարիսի ձեռագրից 1823-1824 թվերին և «Հայկազյան բառարանի» հորինողները օգտվել են այդ ընդօրինակությունից (տես «խառնակ» բառը): Հ. Գաթրըճյան ևս ընդօրինակած է եղել և նորերս հրատարակեց հ. Ն. Ալիևյան «Հանդես ամսօրյայի» մեջ¹ համդերձ քննական ուսումնասիրությամբ:

Չգիտենք միայն, ինչո՞ւ **Նշանագիրը** անվանած է **Նկարագիր**. թվում է, թե անուշադիր ընթերցանության վրիպանք է: Հ[այր] Ալիևյան կարծում է, որ **Նշանագիրի** հեղինակ Եզնիկ Երեց ոչ այլ ոք է, եթե ոչ նշանավոր Եզնիկ Կողբացին: Նույն կարծիքն հայտնել է նրանից առաջ հ. Բ. Սարգիսյան: Վերջինս տեղեկությունը շփոթ է **Նշանագրի** ձեռագրական դրության նկատմամբ. ուստի ավելորդ չհամարեցինք նորեն հրատարակելու այնպես ինչպես ձեռագրի մեջ է: «Ազաթանգեղես պատմության վերջը, - գրում է հ. Բ. Սարգիսյան, կա մի ծանոթագրություն, ըստ որում Ազաթանգեղա համար կավի թե թարգմանված է Եզնիկ Երիցու ձեռքով ի հայրապետության Կոմիտաս կաթողիկոսի... այս ծանոթագրության կհաջորդեն «**Նշանագիր կարգաց** հիշատակարանը»: Ծանոթագրություն ասելով հ. Բ. Սարգիսյան ի նկատի ունի **Նշանագրի** վերջին մախադասությունը «Շղիցի յիշատակ Եզնակն ի թարգմանել զգիրս զայս»: Նրա ենթադրությամբ այս հիշատակագիրը վերաբերում է Ազաթանգեղոսին և սկզբում կցված է եղել նրան և հետո տեղը փոխել է **Նշանագրի** հավելումով: **Նշանագիրը** առանց վերջին կտորի, Հռիփսիմեի վանքի նորոգության, պատկանում է, նույն հ. Բ. Սարգիսյանի կարծիքով, Եզնիկ Կողբացու գրչին և հետևապես պետք է

¹ «Հանդես ամսօրյա», 1937, № 11-12 (2):

ընդունիլ, որ անհարազատ կտորի ներմուծումով հիշատակագիրը միանգամ ևս փոխել է իր տեղը և կարգվել այս կտորի վերջը, ինչպես այժմ է: Եզնիկ Կողբացին որպես թե թարգմանած լինի հունարեն համառոտ բնագրեն Ազաթանգեղոս և նրա ընկերակից Կորյուն թարգմանությունն ճոխացրած և ընդարձակած¹:

Հ[այր] Սուքիաս Պարոնյան, նախկին Մխիթարյան, որ Հասունյան խոռվության առթիվ դարձավ մայր եկեղեցու գիրկը և հովիվ կարգվեց Պարիս, տակավին 1867 թվին կազմել է [Փարիզի] Ազգ[ային] Մատենադարանի հայ ձեռագիրների ցուցակը կարևոր դիտողություններով (3), այն միտքն էր հայտնել, որ Եզնիկ Երեցը Կողբացին չէ, այլ Կոմիտասի ժամանակակից ոմն, որ հեղինակել է **Նշանագիրը** և թարգմանել հունարենից **Ազաթանգեղոսը**: Այս կարծիքը հավանություն է գտել և l'abbé Martin-ի [կողմից], որ Պարոնյանի ցուցակը թարգմանել է ֆրանսերեն և լրացրել (4), և հայտնի հայագետ V. Langlois-ի (5) կողմեն:

Հ[այր] Սարգիսյանի և հ. Պարոնյանի ենթադրությունները Ազաթանգեղոսի վերաբերյալ անընդունելի են: Հ[այր] Ալիևյան իրավամբ ընդդեմ է արտահայտվում Եզնիկ Երեցը Ազաթանգեղոսին կապելու ճախող մտքին: Եվ այս նրա ուսումնասիրության դրական կետն է: Ինչ վերաբերում է **Նշանագրին**, նա հարում է հ. Սարգիսյանի կարծիքին, և աշխատում է հիմնավորել այն, ինչ որ սուկ ենթադրություն էր իր նախորդի կողմեն:

Բ. Սարգիսյան անհարազատ էր համարում միայն վերջին մասը՝ Ս. Հռիփսիմեի նորոգության մասը, հ. Ալիևյան զեղջում է նաև Ս. Սահակին և Ս. Մեսրոպվին նայող հատվածը:

Մենք բոլորովին տարբեր հայացք ունինք խնդրի վերա: Նախ ավելորդ չենք համարում միանգամ ևս վերարտադրել ստորև վավերագիրը ամենայն հարազատությամբ համաձայն ընդօրինակության, որ արել ենք տարիներ առաջ Պարիսի ձեռագրից:

---

¹ Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ, հատ. Բ, 1924, էջ 1060: Հմմտ. նաև՝ «Ազաթանգեղոս և յուր բազմադարյան գաղտնիքն», Վենետիկ, 1890, էջ 315:

Թ. 292ա Եզնկանն երիցու, թէ ուստի էին կամ որպէս: Ջիարդ յաջորդութիւնք թագաւորացն
5 Տրդատայ, և քահանայապետիցն, ի սրբոյն Գրիգորէ որ կային մինչև առ մեզ: Վարումն փոքր ի շատէ դրոշմեալ վասն գիտութեան ի վերայ հասանելոյ:

10 Յետ Տրդատայ թագաւորեաց որդին իւր որ կոչեցաւ Փոքր Խոսրով: Ի սորա աւուրս եկաց քահանայապետ երէց որդին Գրիգորի Վրթբանես:

15 Յետ նորա Տիրան որդին Խոսրովու, ի սորա աւուրս

Թ. 292բ Յուսիկ որդի Վրթբանիսի եկաց քահանայապետ: (Յետ նորին թագաւոր) յաւ-

20 ուրս Տիրանայ: Յետ մահուան Յուսկանն կալաւ զքահանայապետութիւն. հայոց Փառներսէն ոմն, մի յագարակէն մատրանն

25 Յովհաննու ի Տարան գաւառէ ի Մեհենա գեաւղն, որ մայր է եկեղեցեացն հայոց այսինքն մախ անդ եկեղեցի զառաջին շինեալ:

30 Յետ նորա թագաւորէ Արշակ որդին Տիրանայ: Ի սորա աւուրսն Ներսէս որդի Աթանազիների եկաց յաթոռն Յուսկանն, թոռն Գրի-

35 գորի մեծի, գորմէ ասեն համեմատեալ Գրիգորի ի գործս կարգաց վարուց զմացից իւրոց: Չկնի սորա Սահակ: Մա եկաց կաթո-
40 ղիկոս: Եւ ապա Շահակ և Չարլեն և Ասպուրակ կացին կաթողիկոսք որ էին ի զաւակէ Աղբիանոսի եպիսկոպոսի:

45 Յետ նորա Պապ որդին Արշակայ Յետ նորա Վարազդատ (ի) մնին թագաւորութեանն տոհմէ որ ապա ատարակալութիւն: Ապա Խոսրո(վ)

50 ոմն ի մնին տոհմէ թագաւորացն հայոց: Առ սովաւ քաժանեցան զերկիրն հայոց ընդ երկու թագաւորն յունաց և թագաւորն պարսից):

55 Պարսից կողմանն Խոսրով թագաւորէ, մասինն յունաց աշխարհին Աշակ ոմն ի մնին տոհմէ թագաւորէ հրամանաւ յունաց թագաւորին:

60 Յետ սորա կոմեսք կալան: Յետ Վրամշապուհոյ որ կողմանն պարսից թագաւորեաց ապա ամս հարուստս մարգպանք պարսից կալան
65 մինչև առ մեզ:

Իսկ ապա Արտաշէտ որդի Վրամշապուհոյ թագաւորէ հրամանաւ պարսից արքային: Եւ ապա մար-

19. Վրիպակ. գրիչը կամխել է սխալմամբ գրել ինչ որ հետևում է 14-րդ տողում:

26. Թերևս ի մեհենագեաւղէն:

34. Թոռ (ի)ն:

45. Աշակ. հետո ավելացրած է ք տողին վերև:

զպանք պարսից կալան մինչև առ մեզ:
 70 Առ որով Ասպուրակէս կաթողիկոս: Եւ դարձեալ առ որով ընտրեցաւ Սահակ անուն լինել կաթող-
 Թ. 293ա իկոս, որ է որդի Ներսեսի առաքինոյ թոռն Աթանազիսն թոռն սրբոյն Գրիգորի: Առ սովաւ
 80 դպրութիւնք հայոց յաջորդեալ: Եւ կտակարանք եկեղեցւոյ ի սմանէ յառաջ թարգմանեցան և կարգք գործոցն Գրիգոր-
 85 ըի նորոգեալ արամբ միով երանելես Տարաւնացւոյ որում անուն Մասրովպ ճանաչէր: Որ էառ զձեռնադրութիւն երիցութեան
 90 ի մեծին Սահակայ կաթողիկոսէ: Սա եզիտ նշանագիր դպրութեան հայերեն լեզուին վարելոյ այլ փետացն հանգամանս
 95 յորում ժամանակի լցան ճոքաւք կարգքն յառաջադիմութեան:
 Եւ նոցուն աշակերտ Ղևոնդայր սուրբ և ընտրեալ և ճշմա-
 100 ըիտ ի գործ մշակութեան Այ. Արձան և Կորիւն և Եզնիկ և արբանեակք նոցուն լուսաւոր հանդիսիցն ձեռնադրեալ
 105 են ի ն(մին) սրբոյ կաթողիկոսէ:

Եւ եղև հանումն և նորոգում նուկերացն սրբոցն Գայիանեայ և Հռիփսիմեայ և ընկերաց նոցին ի Սահակայ կաթողիկոսէ, զի եղածովն Գրիգորի կային նոքա: Եւ շինեաց զվկայարանսն վիմատաշ կոփա-
 115 ծոյ քարամբք ի Վաղարշապատ քաղաքի: Եւ նորոգեաց զտուն Այ. այսինքն զսուրբ եկեղեցին:
 Չի մեծին Գրիգորի եղեալ 120 էր զհիմունս զայն, որպէս և ցուցեալ էր տեսլեանն երկեցելոյ: Բազում և այլ տեղիս նորոգեալ է սուրբ և ճշմարիտ կաթողիկոսն մեծ
 125 Սահակ: Եւ ապա շինեաց զսուրբ եկեղեցին և զվկայարանս սրբոցն ընդ ամենայն տեղիս Հայոց Մեծաց: Եւ եղև այս ի յամս Արդլաի վանաց երիցու սրբոյ ի Վա-
 130 ղարշապատ քաղաքի: Մինչև յաւուրս Կոմիտաս-
 Թ. 293բ սայ սրբոցն Հռիփսիմեանց սպասաւորի որ արժա-
 135 նի եղև աթոռոյն սրբոյն Գրիգորի որ ցանկացաւ նորոգել զեկեղեցիսն որում և շնորհեցաւ մեզ ի Քէ.: Նախ նորոգել զսուրբ կա-
 140 թողիկէն և ապա զվկայարանսն սրբոյն Հռիփսիմէի որ կայր նովին տապանաւ սրբոյն Գրիգորի պատեալ իւրովք ձեռաւք.

129. Արդլաի անվան մեջ վերջին ա-ի երրորդ ստեղծի փոխարեն մի կետ է:

132. «Մինչև յաւուրս» ուզում է ասել Եւ այսպէս եկաց մեզ մինչև յաւուրս. ոճարանական թերութիւն է անվարժ գրչի:

145 ողջ և անքակ խառնակք
 յաղիցն նովին հանդեր-
 ձով: Որ արդեաք ան-
 հաւատալի թուիցի զկը-
 նի մեր եկելոց, այլ մեր-
 150 ովք իսկ ձեռովք արժա-
 նի եղաք շաւշափել յա-
 նդիման քազմամբոյիս
 հրապարակաց գոր
 փոխեաց ի հանգիստ ի
 155 նոյն յարկս զոր շինեաց
 արաստոյ վիմաք յաւ-
 ուրս Յոհանկան սրբոյն
 կաթողիկէի վանաց երի-
 ցու և Կամովէղի նորուն
 160 սրբոյն Հռիփսիմէի վան-
 աց երիցու ի Վաղարշապա-
 տ քաղաքի:
 Ըսանկիններորդ ամի Խո-
 սրովայ արքայի ց ամաքա
 164 յի որդոյ Որմզդի:
 Եղիցի յիշատակ Եզնակն
 ի թարգմանել զ գիրս զայս.

162 ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԱՅՐԱպետաՅՆ
 ՀԱՅՈՑ:

165 Սրն. Գրիգոր, ամս լ.
 Սրն. Ռստակէս, ամս է.
 Սրն. Վրթաճէս, ամս ժէ.
 Սրն. Գրիգորիս, ամս ժէ.
 Սրն. Յուսիկ, ամս գ.
 170 Սրն. Ներսէս ամս գ.
 Տր. Փաններստ ամս դ.
 Տր. Շահակ գ. Տր. զօրէն դ.
 Տր. Ասպուրակէս ամս է.
 Սրն. Սահակ խա. Տր. Գաղ ժէ.
 175 Տր. Յոհան Մանդանդ ժր.
 Տր. Բարգէն Ե. Տր. Սամուէլ ժ.
 Տր. Մուշէ ը. Տէր Սահակ ժ.
 Տր. Քրիստափոր գ. Տէր Ղեռնդ դ.
 Տր. Ներսէս ի. Տր. Յովհաննես ժէ.
 Տր. Մովսէս լ. Տր. Աբրահամ իգ.
 Տր. Յոհան իգ. Տր. Կոմիտաս
 Տր. Քրիստափոր Գ. Եզր ժ.
 Ներսէս ի. Անաստաս գ. իէ. լ
 Սահակ իգ. Եղիա ժգ.
 185 Դաւիթ ծգ. Տրդատ իգ. ք. ա
 186 Սիոն իէ. Եսայի ծգ. Ս|տե|փ. ք.
 փառք ամենա

163. Կարդալ՝ արքայից արքայի:

165. Եզնակն փոխ. Եզնկան, նորոգողը սխալվել է և գրել ակ փոխ. կա-ի:

186. Ստեփ. անվան վրան քանի մը շեղ գիծ է քաշած, ջնջել ուզելով, բայց տարեթիվը ջնջված չէ:

160-186. Նոտրատիպ բառերը գրված են վերջին նորոգողի ձեռքով: Ինչպես երևում է թղթի այդ նեղ շերտը վերևից վայր խոնավութունից, թե այլ պատճառից վնասված է եղել և գրերը դժվարընթեռնելի կամ եղծված: Ուստի նորոգողը թղթի երկայն շերտ է կպցրել վնասված մասի վերա և ինքը վրան գրել անշուշտ ըստ ձեռագրի:

Թ. 294ա Փառք ամենասուրբ երրորդութեանն հարև և որդւոյ և սրբոյն հոգւոյն յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

Ընորհիւն այ. սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցաւ ածաշունչ սր. տառս սրբոյն Գրիգորի հայոց լուսաւորչի ի խնդրոյ երջանիկ առաքելաշնորհ եպիսկոպոսին Յովանիսի և սրբասնեալ քահանայից Դանիէլի և Միմէնի, զի բազում յուսով և փափագամաւք ցանգացող եղեն սր. գրոցս ի վասն յիշատակի իւրեանց: Եւ ես պատճառեցի զանկարութիւն իմ բայց տեսի զյոյս 10 դոցա և ի յանձն առի, առաւել վասն բազում մեղաց իմոց յուսալով իմ յողորմութիւնն այ. և ի բարեխաւսութիւն սր. հայրապետին Գրիգորի:

Արդ գրեցաւ զիրքս այս ճեռամբ մեղաւոր և անարժան եւ անպիտան կիսամեռ եւ դանդաղ փցուն գրչի Վար...¹ 15 ի Թաւկանիս հայոց չգ. ի քաղաքիս որ կոչի Ռիմ ընդ հովանեաւ սր. տաճարիս որոյ յանուն սր. անետարանչացն Յոհաննու և Մատթէոսի և է սա հոգեւորն հայոց: Եւ ես սուտանունս Վարդան գրեցի զզիրքս զայս եւ եղի զայս յայսմ եկեղեցւոջ ի յիշատակ ինձ և ծնաւորաց իմոց հարև և մար որ ըստ մարմնոյ և հարազատի 20 ն իմոյ Ստեփանոսի քահ. և քեռն իմոյ և որդւոյն Յոհանիսի որոց ողորմեսցի տր. ած. և հանգուսցէ ընզ սրս. իւր աղաչանաւք սրբոյն Գրիգորի Լուս. և ամենայն սրբոց ընդ նմին ողորմեսցի տր. քս. երջանիկ եպիսկոպոսին 25 Յովհաննէսի և սրբասնեալ քիիցն. Դանիէլի և Միմէնի և ծնողաց իւրեանց և բնաւ զարմից ազգանաց. ամէն: Ողորմեսցի ած. աշխատողաց ի զիրքս և որ հանդիպեցան յայսմ տեղւոջ և աշխատեցան ի սպասաւորուն. տկարութենս. մերոյ ամէն, Պաւղոսակ, Պաւլաակ:

Արդ այս երկի առաջին մասը՝ սկզբից մինչև 79-րդ տողը (Առ սովաւ դպրութիւնք) հ. Ակիւնյան ընծայում է Եզնիկ Կողբացուն:

Հ[այր] Ա[կիւնյան] ընդունում է, որ գրվածքիս հեղինակը «աչքի առաջ է ունեցած Փափստոսի Պատմութիւնը» և մատնանշել է քանի մը կետեր, բայց ոչ բոլորը: Խնդրի պարզաբանութեան համար անհրաժեշտ է նշանակել բոլոր քաղվածները:

Գրութեան խորագիրն անգամ կրում է Փափստոսի «Խոստարանութեան»

¹ Վրան կետեր դրած որպէս զնշման նշան:

նշմարելի ազդեցությունը. «կարգ անցելոց իրաց, գործք և վարք... ժամանակագիր արարեալ ի թագաւորութենն **Խոսրովո որդոյ Տրդատայ մինչև ի միս վերջին ժամանակն վատթարելոյ թագաւորացն Հայոց եւ ի քահանայապետութենն **Վրթանայ որդոյ Գրիգորի** ..... մինչև ցայնոսիկ ի վերջինսն.... **դրոշմեալ նկարեցի** .... առ ի զօգուտն ժառանգել որք միանգամ կամին սրտի մտօք հասու լինել սմին»։ Նակ գլ. Ա՝ «եղաք **փոքր ի շատ** ի կարգի պատմութեան»։**

«Ապա... թագաւորեաց **Խոսրով Կոտակ թոռն Խոսրովո**, որդի քաջի և առաքինոյն Տրդատայ արքայի: Յաւուրս սորա եկաց և եղև քահանայապետ յաթոռն հօրն երեց որդին **Գրիգորի Վրթանէս**» (նույն, Գ, 3):

«Տիրան որդի Խոսրովո առ զթագաւորութիւնն ... ընդ մնին ... **Յուսիկ** յաջորդեաց ... զհետ **հաւրն իւրոյ Վրթանայ**»: (Գ, 12) «ոչ որ գոյր որ առաջնորդէր մոցա զքահանայապետութիւն... համարեցան արժանի զ**Փռաէն** ոմն երեց ի զաւառն **Տարօնոյ** ի մեծ: մարգարեանցն*... յազարակն մեծի մարգարեանցի» (Գ, 16):

«Նախ և զառաջին եկեղեցին ի մայր **եկեղեցեացն ամենայն Հայաստանեաց** .... զի յառաջ մախ անդ էր շինեալ սուրբ եկեղեցին» (Գ, 14). յԱշտիշատ ուր զառաջինն էր շինեալ եկեղեցի» (Գ, 13):

«Թագաւորեցոյց զ**Արշակ որդի Տիրանայ**» (Դ, 1):

«Ներսէս որդի **Աթանազի**նի զթոռն** քահանայապետին **Յուսկան որդոյ Վրթանայ որդոյն Գրիգորի մեծի**» (Գ, 3):

«**Չի վարս կարգաց զնացից իւրոց մմանեալ հօրն մեծին Գրիգորի արդարև հայրաբարոյ**» (Գ, 4):

«Եւ էր **Չաւեն** այս անուանի զաւակ **Ադրիանոս եպիսկոպոսի** » (Չ, 2):

«Ապա **Շահակ Կորճեայ** եկաց զլուխ եպիսկոպոսաց **Ասպուրակ ոմն ի զաւակէ Ադրիանոսի** (Չ, 4 և 15) «թագաւորեցոյց զ**Պապ զորդին Արշակայ**» (Ե, 1):

«**Յետ մահուն Պապայ** ... զ**Վարազդատ ոմն** ի մնին տոհմէ: Տային զաշխարհն հայոց ի ձեռն Սուրենայ .... **մարգարանին**» (= օտարակալութիւն՝ **Նշանագրի**) (Ե, 38):

«Ապա զտանէր ի **մնին տոհմէ մանուկ մի անուն Խոսրով և կապեաց թագ ի զլուխ մորա**» (Չ, 1):

---

* **Նշանագրոմ** մարգարեանոց հին և անգործածական բառը փոխարինված է ավելի ընթացիկ՝ **մատուռ** բառով:

** **Նշանագիր**ն ունի «յաթոռն Յուսկան», որ կարելի էր բերև սխալագրություն համարել փոխան «թոռին», եթե չլիներ վերև հիշած՝ «եկաց յաթոռն հաւրն»:

«Թագաւորն Յունաց եւ քագաւորն Պարսից լաւ համարեցան զաշխարհն Հայոց նախ ընդ երկուս ի մէջ իւրեանց քաժանել ... ընդ երկու զաշխարհն քաժանեցին:

Բաժին կողմանն Պարսից էր քագաւորին Խոսրովու եւ քաժին մասինն Յունաց էր քագաւորին Արշակայ» (Ձ, 1):

Ահա այս քաղվածներից են կազմված Նշանագրի այն մասը, որի հեղինակն է, ըստ հ. Ակիմյանի Եզնիկ Կողբացին: Վռամշապուռի եւ Արտաշեսի վերաբերող տողերը 60-70, մատնում են այլ աղբյուր: Կանգ առնենք առայժմ Փավստոսից հանած մասի վերա:

Հ[այր] Ակիմյան «դասական նկարագիր» է տեսնում խորագրի լեզվի եւ ոճի մեջ: Թողնենք, որ Եզնիկին վերագրելու համար բավական չէ դասական կոչված տարտամ կնիքը, պետք է Եզնիկյան կնիք, որ ավելի որոշ հասկացողություն է: Հանձնարարված բառերից «նկարագիր» գոյություն չունի, ինչպես տեսանք, այլ «նշանագիր»: Հների մոտ «նշանագիր» նշանակում է «տառ», *στοιχεί α*: Ազաթանգեղոսն է, որ գործ է ածում «դպրի, գրողի» իմաստով: Իսկ խորագրում «նշանագիր» է «գրուածք, գրութիւն» իմաստ որ դասական չէ: «Կարգ» չէ նշանակում պատմություն, այլ միմիայն կարգ, «կարգ բանից», «կարգ գործոց»՝ հաջորդություն բանից, գործոց, եւ «նշանագիր կարգաց բանից» է, որ շարադրության, պատմվածքի իմաստ ունի: Չէ կարելի անջատել «բանից» բառը, ինչպես հ. Ակիմյան է անում, որովհետև «նշանագիր կարգաց» ոչինչ չէ նշանակում, ամեն պարագային չէ նշանակում «պատմութիւն», «փոքր ի շատ» ոչ Եզնիկյան է եւ ոչ սուրբգրեմական, իսկ «դրոշմել»՝ սովորական բառ է անկարող որակել որևէ ոճ: «Վասն գիտութեան ի վերայ հասանելոյ»՝ անհաջող նախադասություն ոճի տեսակետից:

Մնում է «վարումն», որ արժանի է ուշադրության: Հ[այր] Ակիմյան կարծում է, որ «վարումն» նշանակում է «ամփոփումն, համառօտ առաջ-բերութիւն, համադրութիւն»: Ինչո՞ւ եւ ինչպե՞ս: «Վարումն» գործողության անուն է «վարել» բայի, վարել զիշխանութիւն, զկեանս, որից եւ վարումն իշխանութեան, կենաց: Հետևապես «վարումն փոքր ի շատ դրոշմելայ» այլ միտք չունի քան «վարումն (իմա՝ թագավորության կամ հայրապետության) եւ կամ ինչ որ մենք այժմ անվանում ենք «վարումնք», նույն անվան հոգնակին:

Հ[այր] Ակիմյանը գտել է նույն «վարումն» բառը Եփրեմ Ասորու թարգմանության մեջ, բայց անդ եւ չի նշանակում «ամփոփումն, համառօտ յառաջբերութիւն»:

Եփրեմ Ասորին կոչում է Մնացորդաց գիրքը «Դպրութիւն Իբրամննու» եւ իր մեկնությունը սկսում է այսպես. «Մատենագիրն Դպրութեան Իբրամննու,

զի է մեկնութիւն նորա Դպրութիւն՝ վարումն ատուրց թագաւորաց Յուդայ»...

Խոսքն «Իբրամննու» մասին է, որ Մնացորդաց գրքի ասորական անունն է: Բուն եբրայական անունն է Սեփեր Դիբրէ Հայամին, *Sepher Dibhrêy Hayamim*, որ հիշատակվում է Դ. Թագ. մեջ «Մնացորդ քանից գրեալ են ի զիրս քանից ատուրց թագաւորացն Յուդայ», *ἐπι βιβλίου λόγων* (կամ *ῥημάτων τῶν ἡμερῶν*¹: Ուրեմն բուն հին անունն է՝ Գիրք քանից ատուրց, որ Յոթանասունք փոխել են Մնացորդաց-ը:

Եբրայական անունն անցել է ասորերեն նախ որպես Դիբրեամին, *Dibryamin*, հետո խանգարվել դարձել է Իբրեամին, *ibryamin*, անգամ Բրեամին *Bryamin*, սկզբի դի, *di* վանկի գեղչումով, որն ասորի գրիչները շփոթել են իրենց լեզվի համահնչյուն նախդիր-ի հետ: Եփրեմ Ասորին, մեկնության հեղինակը հարկավ գիտեր անունին ծագումը և անպարտ է հետագա աղճատման համար:

Հայ թարգմանության մեջ ևս բառը ներկայացնում է արդեն աղճատ ձևով, Իբրամեն փոխանակ Դիբրամեն (ավելի ճիշտ Իբրամին, Դիբրամին): Հավանորեն թարգմանիչը չէ պատասխանատու աղճատումին, այլ այդպես է գտել իր ասորի օրինակում:

Արդ «Դպրութիւն Իբրամննու» համապատասխանում է *Sepher dibryamin*, ուր դպրություն նշանակում է *sepher* «գիրք»: Յաջորդող խոսքերի մեջ՝ «զի է մեկնութիւն նորա դպրութիւն՝ վարումն ատուրց», պարզ չէ թե ի՞նչ միտք ունի «Դպրութիւն» և ի՞նչ է պաշտոնը կցորդ «վարումն»-ի: Եթե դպրություն այստեղ ևս նույն *sepher*-ն է և ուրեմն «վարումն» է զուգակշիռ *dibhrêy*-ի, պետք էր սպասել, որ «վարումն» դրված լիներ այս դիրքում սեռական հոլովով և ո՛չ ուղղական: Իսկ ենթադրել, թե այստեղ «դպրութիւնն» է ներկայացնում *dibhrêy* և «վարումն» է լոկ բացահայտիչ, նշանակում է ընդունիլ, որ միևնույն բառը միևնույն պարբերության մեջ եռակի առումով է գործածված: Այս անհավանական է:

Գերադասելի է առաջին ենթադրությունը: Զերական անհարթությունը կվերանա, եթե «Դպրութիւն» կարդանք «Դպրութեան»: Մատենագիրն «դպրութեան Իբրամինու զի է մեկնութիւն նորա (մատենագրի) դպրութեան՝ վարումն ատուրց», այսինքն հեղինակի գրքի (անվան) մեկնութիւնս է «վարումն ատուրց»: Կամ պետք է հաշտվիլ քերական անողորկության հետ և հասկանալ այսպես. «զի է մեկնութիւն նորա (Իբրամինու)՝ դպրութիւն «վարումն ատուրց»: Այսպես թե այնպես մեզ հետաքրքրող «վարումն» համազոր է *dibhrêy* բառին և ավուրց՝ *yamin*: Յոթանասունք, ինչպես

¹ Դ. Թագ., ԺԴ, 18 և 28. ԺԵ հաճախ:

հիշեցինք, թարգմանել են այս բառը *λόγοι*, մերոնք հավատարմությամբ՝ «քանք» Իբրամին = «քանք աուրց», *λόγοι τ*ν ήμερών*: Արդ եբրայագետների կարծիքով *divhrey* նշանակում է «իրք, գործք», ուրեմն իրք «աուրց թագաւորաց», թագավորների կյանքը, անցուղարձը: «Վարումն աուրց» = աուրք վարեալք, ապրած, քաղած օրեր թագավորների վարքը, վարմունքը: «Վարումն» եզական բառ է և հավանորեն կաղապարված պահլավ «վարիշն» *varisn* բառի վերա որի -իշն ածանցը հավասարազոր է հայերենի ումն-ի որպես կազմիչ բայանունների: Վարիշն՝ նշանակում է վարք, կենցաղավարություն: Նիբերգ հայտնի իրանագետը *varisn* համեմատում է հայերեն «վարք»ի հետ, բայց կազմությամբ ավելի համապատասխան է «վարումն»-ի¹:

Միանգամայն հավանական է, որ Նշանագրի հեղինակ գիտե «վարումն» բառը Եփրեմի թարգմանությունից: Պակաս չեն մնան օրինակներ երբ հետնորդները քաղում են հին մատենագիրներից սակավածանոթ բառեր: Ագաթանգեղոսի «զուարափակ»-ը երևան է գալիս Մովսես Կաղանկատվացու մոտ, Եվսեբիոսի «խլվրություն»-ը՝ Թովմա Արծրունու մոտ: Այսպիսի բառեր անվանել դասական չէ կարելի, որովհետև դասական լեզվի մեջ ընդունված և հանրածանոթ չեն: Եփրեմի թարգմանությունը պատկանում է հետեզնիկյան շրջանին և «վարումն», որ Եփրեմից է անցել Նշանագիր, տանում է մեզ բուն լորովին հակառակ եզրակացության, քան հ. Ա[կիևյան] այն է, որ Նշանագրի հեղինակը հետեզնիկյան շրջանի մարդ է և չէ կարող ինքն Եզնիկն լինել:

Այսպիսով՝ Փավստոսից քաղած մասը ոչ մի նկատումով՝ լեզվի թե ոճի, հիմ չեն տալիս Եզնիկ Կողբացու վերագրելու:

Ինչ վերաբերում է այն տողերին 60-79, ուր հիշվում է կոմեսների, Վռամշապուհ և Արտաշես թագավորների, այլ և մարզպանների իշխանությունը, նրանք ևս օտար են Եզնիկ Կողբացուն: Կոմեսների պաշտոնությունը տևեց Հայաստանում մինչև 529 թվականը, ինչպես պարզել ենք մեր «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» աշխատության մեջ: Հետևապես, եթե հեղինակը ասած լիներ՝ կոմեսը կալան «մինչև առ մեզ», կարելի էր եզրակացնել, որ նա գրել է մինչև 529 թ., քանի որ չի ասում «մինչև առ մեզ», կոմեսների հիշատակությունը ժամանակագրական արժեք չունի, ինչպես չունի Խորենացու մոտ:

Մարզպանների համար ասված է, որ կալան «մինչև առ մեզ» և ասված է երկու անգամ, Վռամշապուհից հետո, և Արտաշեսից: Առաջինից հ. Ա[կիևյան] հետևեցնում է, որ Նշանագիրը գրված պիտի լինի «հընթացս տասնամյա շրջանի, որ Վռամշապուհի և Արտաշեսի մեջ կ'իյնա, այն է ընդ մեջ 409-420 տարիներին»: Իսկ երկրորդ հիշատակությունը հավելված է

¹ H. S. Niberg, *Hilfbuch des Pehlevi*, II, p. 233.

համարում հեղինակի կամ ուրիշի կողմեն 430-442 տարիների մեջ, «վասնզի իբր 443 թվին մարգպան կարգվեցավ Վասակ, որ պարսիկ մարգպան չէր կրնար նկատվիլ»:

Սխալ հաշիվներ են. հ. Ալկիմյան] մոռացել է, որ Վռամշապուհի և Արտաշեսի մեջ «ուչ հարուստք ամք» կային և ոչ որևէ մարգպան, թողթե «մարգպանք»: Վռամշապուհին հաջորդեց Խոսրով երկրորդ անգամ և կարճատև թագավորությամբ և ապա Հազկերտ «թագաւորեցոյց զիւր որդին Շապուհ», ինչպես վկայում է Ղազար, «ի տեղի Արշակունւոյն»: Շապուհ Պարսիկը մարգպան չէր, այլ թագավոր և մեռավ 421 թվին իր հոր հետ միաժամանակ: Ապա թագավորեց Արտաշես, իշխեց վեց տարի: Այնուհետև «մարգպանք կալան», այսինքն՝ սկսվեց մարգպանական շրջանը: Պատմականորեն միայն վերջին հիշատակությունն է ճիշտ. առաջինը՝ գրչի անուշադիր կրկնագրություն է, (ինչպես 19-րդ տողի «յետ նորին թագաւոր», որ սխալ կանխագրություն է 30-րդ տողի): Մարգպանական իշխանությունը վերացավ Մասանյանների կործանումով և ուրեմն մարգպանք կալան «մինչև առ մեզ» խոսքը ավելի բան չէ լիազորում կարծել, քան որ հեղինակն ապրում էր մինչև Մասանյանների անկումը VII դարի կեսին:

Կոմենսներից մինչև Մահակ հատված լի բովանդակությունը հայտնի է Ղազարից և Կորյունից, բացի Ասպուրակես, Մասրովյ և Կոմեսք: Փավստոսից առնված կտորի մեջ՝ Ասպուրակ է ինչպես Փավստոսի մոտ է: Ասպուրակես ուրիշ աղբյուրից է: Նմանապես Մաշթոցի Մասրովյ անունը, որ թերևս առաջին անգամ այստեղ է պատահում (հմմտ. «Գիրք Կայսերաց», էջ 57 Մեսրովը և Մասրոպ ընթերցումները): «Նշանագիր» գործ է ածված այստեղ, այլ և այն իմաստով ինչ որ Կորյունի և Ղազարի մոտ՝ տառի նշանակությամբ և ոչ նշանագրության, ինչպես խորագրում: Ապացույց, որ ուրիշ աղբյուրից է օգտվել հեղինակը: Դժբախտաբար Ղազար Փարպեցու առաջին գիրքը խաթարված է, մի ստոր ձեռք վրայից անցել է և չգիտենք, արդյոք կոմենսների և Ասպուրակեսի մասին հիշատակություն չի՞ եղել մախքան բնագրի խանգարումը:

Երկու հատվածների տարբերությունը բացատրում ենք ուրեմն, նրանով որ տարբեր աղբյուրներից են քաղած, մեկը՝ Փավստոսից, մյուսը՝ Ղազար-Կորյունից առավելապես, բայց երկուսի հեղինակը մի անձն է և այն, որ պատմում է Հռիփսիմեի նորոգության պարագան որպես ականատես, այսինքն՝ Եզնիկ Երեցը:

Համամիտ չենք, որ Հռիփսիմեի նորոգության հատվածը «չունի որևէ առնչություն առաջին մասի հետ»: Առնչություն կա և շատ սերտ: Եզնիկ Երեցը Ազաթանգեղոսի գործը ընդօրինակելուց հետո բարի ցանկություն է ունեցել ի շահ իր ընթերցողներին հակիրճ տեղեկություն տալ Տրդատի և Ս. Գրիգորի հաջորդների մասին: Ազաթանգեղոսի նյութը միայն Տրդատի և Ս. Գրիգորի պատմությունը չէ, այլ և Հռիփսիմյանց մահատակությունը:

Ուստի Ս. Սահակի գրական գործունեության հարելով և նորա շինարարությունը հիշում է, որ Լուսավորիչի շինած վկայարանը նորոգվել է նախ Ս. Սահակի և ապա Կոմիտասի ձեռքով: Ս. Սահակի նորոգության համար գրավոր աղբյուր է ունեցել, քանի որ հիշում է վանաց երեցի Արղլայի անունը: Իսկ Կոմիտասի օրով կատարված նորոգությունը և կույսերի տապանի բացումը Եզնիկ պատմում է որպես ակնմատես: Նորա պատմածը կախում չունի ո՛չ Մերեսուի համանման հատվածից և ո՛չ Վրթանես Քերթողին կորսված գրությունը, ուր որպես թե պատմված էր «վասն շինութեան վկայարանի Հռիփսիմեանց ի Կոմիտաս Կաթողիկոսէ»: Վրթանեսը մեռած էր տարիներ առաջ, երբ Կոմիտաս կաթողիկոսացավ և ապա ուրեմն չէր կարող Կոմիտասի նորոգության մասին բան գրել (6): «Հայկազեան բառագրք»-ի հիշած Պատմութիւնը, ինչ և լիներ նրա բովանդակությունը, թյուրիմացությամբ է կրում Վրթանես Քերթողի անունը (7):

Մերեսուի հատվածը Հռիփսիմյանց մասին ևս անկախ է Եզնիկից և պատկանում է Մերեսուին: Այս առթիվ եղած կասկածները ձրի են: Հատվածը գետեղված է Կոմիտասի՝ Մողեստոսին գրած թղթից հետո, և անտարակույս Մերեսու պարտական է այդ հատվածը այն աղբյուրին, որտեղից հանել է նրա թղթակցությունը Մողեստոսի հետ: Երևում է, թղթի վերջը հիշատակարանի ձևով պատմված է եղել Կոմիտասի կատարած նորոգությունը Հռիփսիմեի վանքի: Մերեսուի հատվածի հեղինակը ևս ակնմատես է, բայց տարբեր անձ է, քան Եզնիկ Երեց: Երկուսի հաղորդության մեջ զգալի գանազանություն կա և մինչև անգամ հակասություն: Մեկի ասելով, նորոգությունը տեղի է ունեցել Խոսրովի 29-րդ տարին, այն, ինչ մյուսն ունի 28-րդ տարին: Մերեսուի մոտ Կոմիտաս «ոչ համարձակեցաւ բանալ» Հռիփսիմեի տապանը և միայն կնքեց իր մատանիով, ինչպես արել էին նույնը Ս. Գրիգոր և Ս. Սահակ: Մինչդեռ Եզնիկ Երեցը հավատացնում է, որ Ս. Գրիգորի ձեռքով պատած տապանի մեջ «ողջ և անքակ» էին մնացել «խառնակք յաղիցն նովին հանդերձով» և թե ինքը շոշափել է իր «իսկ ձեռովք» (= ձեռալք), որից երևում է որ տապանը քաց է արված:

Մերեսու չգիտե, զոնե չէ հիշում, թե ով էր այն ժամանակ Հռիփսիմեի վանահայրը: Եզնիկ գիտե, որ Կամովեղ էր: Կամովեղն հիշեցնում է «Կամ-յեշով» և կարծես ասորական անուն լինի: Բայց հավանական է, որ սխալ գրություն է փոխան Մամուելի, ինչպես արդեն ենթադրել է հ. Գաթրոյան: Արդարև Խոսրովի 17-րդ տարին, Աբրահամ կաթողիկոսի ընտրության, Հռիփսիմեի վանահայրը կոչվում էր Մամուել և կաթողիկեի (և ոչ կաթոթիկեի, ինչպես տպված է) վանահայրը Աբրահամ¹:

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 51:

Հ[այր] Ակիմյան դժվարության է բախում իր տեսության հետ հաշտեցնելու Նշանագրի վերջին կարճ հիշատակագիրը՝ «եղիցի Եզնկան ի քարգմանիչ զգիրս զայս»: Եթե խորագրի Եզնիկ Երեցը է Եզնիկ Կողբացին, ո՞վ է այս վերջինը: Հ[այր] Ակիմյանի կարծիքով, հիշատակարանը անհարազատ է, որպես թե ոմն գրիչ իր կողմեն ավելացրել է որպես մաղթանք: Այսպես է մտածում որովհետև քարգմանել բառը գործ է ածված այստեղ «յօրինել» իմաստով, ինչ որ խորթ է Կողբացուն: Այո՛, խորթ է Կողբացուն, բայց ո՛չ Եզնիկ Երեցին: Կարիք չկա անհող ենթադրության: Յոթներորդ դարու մի համբակ գրիչ որպիսին է Եզնիկ Երեց կարող էր քարգմանել = յօրինել բառով որակել իր կարկատած գործը: Արդեն դասական կոչված լեզվում քարգմանել չէ նշանակում միայն քարգմանել, այլև մեկնել: Եփրեմ Ասորու երկերից մեկը կոչվում է «Թարգմանութիւն Աւետարանի»¹, որ ամենևին քարգմանական բնույթ չունի, այլ նվիրված է Քրիստոսի առակավոր խոսքերի բացատրության, մեկնության: Հետագայում՝ կիրարկել նաև «կազմել հորինել» իմաստով օտարոտի պիտի չթվե:

Հետևելով քայլ առ քայլ հ. Ակիմյանի դիտողություններին և դատողություններին հասանք նրա վերջին և ծանրակշիռ փաստարկության, հիմնված Նշանագրի սկզբի «մինչև առ մեզ» խոսքի վերա: Սա է արժանապատիվ բանասերի տեսության ելակետը: Այստեղից է ծագել Եզնիկ Կողբացուն ընծայելու գաղափարը: Արդարև, երբ մեկը խոստանում է դրոշմել Տրդատի և Ս. Գրիգորի հաջորդությունը «մինչև առ մեզ», կարող է կարծել տալ, որ խոստացողը ապրում էր վերջին թագավորների՝ Վառնշապուհի և Արտաշեսի օրով: Այդպես էլ հասկացել է հ. Ակիմյան և հետևողաբար ստիպված է ժխտել Նշանագրի խոշորագույն մասը, այլ և այն մասը, ուր հիշվում է Եզնիկ Կողբացու անունը Արժանի և Կորյունի հետ:

Սակայն այս հոշոտումից հետո երկից մնում է միայն մի բեկոր, որ նոր բան չէ տալիս, այլ քաղվածք է Փավստոսից, և ուրեմն անարժան Կողբացու վճիտ անվան և փայլուն հռչակին: Հ[այր] Ա[կիմյան] նոր միտք է հղացել, սրբագրել խորագիրը «Նշանագիր կարգաց ի բանից Եզնկան Երիցու», այս են թե Եզնիկ ավելի մեծ պատմական «րանք» է գրած եղել և այնտեղից է հանված Նշանագրի առաջին մասը: Սրբագրությունը անհաջող է լեզվական տեսակետից: «Նշանագիր կարգաց» - ոչինչ չէ նշանակում, և ենթադրությունը չէ ծառայում պարզելու խնդիրը, այլ ավելի բարդացնում է անգո անհայտով: Երբ բանասիրական լուծումը հանգում է ad absurdum, նշանակում է ելակետը սխալ է եղել և ստուգության պետք ունի: Ելակետը խորագրի

¹ Եփրեմ Ասորի, հատ. Բ, 261-345:

«մինչև առ մեզ» խոսքն է: Կարծում ենք, հնարավորություն կա այլ կերպ հասկանալու:

Նշանագրի ճիշտ այն մասը, որ վեճիս նյութն է սերտ առնչություն ունի *Διήγησις* կամ «Narratio de rebus Armeniis» հույն գործի հետ: Հույնը թարգմանություն է հայերեն մի բնագրից, որ կորսված է: Թարգմանությունը կատարված է նույն յոթներորդ դարու վերջերին մոտ 692 թվին Սահակ Չորսփորեցի կաթողիկոսի օրով: Բովանդակությունը կրոնական է, նվիրված Հայ-բյուզանդական եկեղեցական վեճերին: Սկզբի մասը, որ վերաբերում է Տրդատի և Ս. Գրիգորի հաջորդության, հարևան է մեր **Նշանագրին** և անկասկած առնված է այնտեղից: Մեզ հետաքրքրողն է մասնավորապես խորագիրը, բայց նախ տեսնենք ի՞նչ է պատմվում Տրդատի և Լուսավորչի հաջորդների մասին: Հիշելով, որ Նիկիո ժողովը տեղի է ունեցել Կոստանդին Մեծի ժամանակ, Տրդատի 34-րդ և Ս. Գրիգորի Վիրապեն ելնելու 20-րդ տարին և որ ժողովին ներկա է եղել Արիստակես, շարունակում է այսպես, որ թարգմանում ենք բառացի ի դյուրություն համեմատության:

«Յետ նորա Վրթանէս որդի Գրիգորի, Յուսիկ, Փառնէրսեհ τ^{*v} *Ἀσπράκων* $\tau.$ ζ *Ἀσπισῶτ* *χώρας* այսինքն՝ յ-Ասարակաց (= Վասպուրական) յԱշտիշատ գեղջէ: Ապա սուրբն (*ὁ ὁσιος* = առաքինի?) Ներսէս: Ապա թագաւորք Հայոց՝ Խոսրով, Տիրան, Աշակ, Վարազտրդատ (= Վարազդատ), Աշակ: Յաւուրս սորա բաժանեցան ընդ երկուս Հայք, յորում ժամանակի շինեցաւ Թէոդոսիապոլիս ի մեծէն Թէոդոսէ կայսրէ որում հնազանդեցաւ Աշակ արքայն Մեծաց Հայոց: Իսկ Խոսրով եկաց - ընդ իշխանութեամբ արքային պարսից Շապիոյ - թագաւոր յերկրին Հայոց գորև յետ ամ. ց չորից ընկէց նոյն Շապուհ: Յամս մեծի Թէոդոսի եղև սուրբ ժողովն ի Կ. Պոլիս հարիւրեիսուն հարց սրբոց ընդդէմ Մակեդոնի հոգեմարտին և նզովեցին զնա: Ի Հայս սուրբն Ներսէս էր յաւուրս յայնոսիկ: Եւ խոստովանութիւն հաւատոյ մի էր և նոյն գոր ընկալան ի սրբոց հարց առ թագաւորան Վռամշապիով և առ որդով նորա Արտաշէզ -իւ և յետ այսորիկ իշխեցին Հայոց Մարգպաւնք»:

Նմանություն, ավելի ճիշտ, նույնությունը **Նշանագրի** հետ, ակներև է: Հապավումներ կան դիտավորյալ թե պատահական, ինչպես Պապ, Չավեն, Շահակ և Ասպուրակ, բայց կարևորը պակասորդը չէ: **Նշանակալից** է Արշակի՝ Աշակ (*Ἀσάκ*) և Արտաշեսի՝ Արտաշէզ (= *Ἀρταχέτζης*, ուր $\chi=2$, և $\tau\zeta=q$) ընթերցումները, որոնք նույնությամբ գտնում ենք և **Նշանագրի** մեջ: Ներսեսի մակդիրը *ὁσιος* թվում է, թե հայ բնագրի՝ առաքինի բառի փոխանակն է: Բաժանեցան Հայք (= *οἱ Ἀρμένιοι*) հունարեն սխալ է հասկացված. Հայք = Հայոց երկիր է ոչ Հայք = հայեր: Վճռական է

մանավանդ մարգարանների հիշատակությունը՝ հույնն ունի *ή μαρσαπάνη* = որպես թե մարգարանություն, մարգարանական իշխանություն, բայց որովհետև բայը՝ *ἐκράττησαν* = իշխեցին, կալան, հոգնակի է, բացահայտապես ուղղագրական սխալ է *ή μαρσαπάνη* փոխանակ *οἱ μαρ(α)πάνοι*, հետին հունարենում *η* և *οι* միևնույն *i* հնչյունն ունենալու հետևանքով:

Ուշադրության արժանի է, որ «մինչև առ մեզ» հապաված է հունարենում որովհետև թարգմանության և հորինման միջոցին 692 թվին այլևս մարգարաններ չկային Հայաստանում, մինչդեռ 619 թ., Կոմիտասի օրով տակավին կային:

Դառնանք այժմ խորագրին, որ ոչ պակաս հրահանգիչ է: Դներք դեմ առ դեմ հույնի և հայի համապատասխան կետերը:

*Διήγησις
ἀπὸ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου
μέχρι τοῦ νῦν*

*περὶ τ*ν ἐν τάξει γενομένων
διαδόχων καὶ περὶ τ*ν ἐν τάξει*

*γενομένων καὶ βασιλευ-
σάντων*

*ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτ*ν ἔν τε
Ῥωμαίοις καὶ Πέρσαις περι-
γινώσκειν*

**Նշանագիր կարգաց բանից ի
Սրբոյն Գրիգորէ որ կացին մինչև
առ մեզ.**

**թէ ուստի
էին (կամ որպէս զհարդ) յաջոր-
դութիւնք.**

(յաջորդութիւնք) թագաւորացն.

**վասն գիտութեան ի վերայ
հասանելոյ.**

Հույնի «որք թագաւորեցին յաւուրս նոցա ի Հռոմս և ի Պարսիկս» չի վերաբերում կայսրերին և պարսից թագավորներին, այլ ակնարկում է հայ վերջին թագավորներին ընդ իշխանությամբ հռոմոնց և պարսից:

Հույն թարգմանությունը հատկացրել է առաջին տեղը Ս. Գրիգորի հաջորդներին հասկանալի պատճառով քանի որ հետապնդում է կրոնական նպատակներ: Կարևորն այն է, որ «մինչև առ մեզ» վերաբերում է միմիայն Գրիգորի հաջորդութենն: Հույնը հայ բնագիրը յուրացրել է, ինչպես տեսանք, **Նշանագիրը**: Խորագրի՝ «թագաւորացն ի Տրդատայ և քահանայապետիցն ի սրբոյն Գրիգորէ որ կային մինչև առ մեզ» երկդիմի է. «որ կային մինչև առ մեզ» կարելի է վերագրել միմիայն «քահանայապետիցն» և կամ հավասարապես «թագաւորացն և քահանայապետիցն»: Հույն թարգմանությունը վերջ է տալիս երկդիմության ի նպաստ առաջնի, քահանայապետների:

Այս ըմբռնումով գաթակղիչ «մինչև առ մեզ» չի տանում անհրաժեշ-

տաբար V դար մինչև հայ վերջին թագավորները, այլ նայում է Եզնիկ Երեցի և Կոմիտասի ժամանակին: Հարկավ կարելի է առարկել, որ հայրապետների հաջորդությունը չի հասցրած մինչև Կոմիտաս ուղիղ գծով, այլ Սահակից մինչև Կոմիտաս հայրապետների անուններ չեն հիշված: Այս առթիվ մտաբերենք նախ, որ խորագրի նախազգուշությունը, «փոքր ի շատ» ասելով, թերևս ակնարկ է, որ ոչ թե միայն կարճ պիտի խոսի այլև ո՛չ բոլոր հայրապետների մասին ասելիք ունի: Այնուհետև չպիտի մոռանալ, որ «Ժամանակի Հայրապետաց» ցանկի առաջին մասը մինչև Կոմիտաս պատկանում է հավանորեն նույն Եզնիկ Երեցին: Արդարև ավելի քան խորհրդավոր է, որ Կոմիտասի հայրապետության տարիները չեն նշանակված, ասել է թե հեղինակի գրության ժամանակ Կոմիտաս տակավին հայրապետական աթոռի վերա է: Ցանկը ևս թարգմանված է հունարեն Չորսփորեցու օրով և երևում է, որ այն ժամանակ արդեն մասն էր կազմում Նշանագրի: Հունարենում կոչվում է *Καθολικοί τ.ς Μεγαλ.ς Ἀρμενίας*՝ «Կաթողիկոսք Մեծաց Հայոց»: «Ժամանակը Հայրապետաց»-ի մեջ Սահակ վարել է աթոռը 41 տարի, հունարենում՝ 40 տարի: Այս համերաշխությունը, հակառակ Խորենացու 51 տարվան, վկայում է հայտնորեն, որ հույնը կախում ունի հայից:

Կաթողիկոսական ցանկերի քննություն մեր ներկա նյութից դուրս է: Այս կամ այն ձևով «Ժամանակը Հայրապետաց», կարծում ենք, Եզնիկ Երեցի գրչեն է ելած (8): Սրանով կարդարանար նրա խոստումը՝ դրոշմել Գրիգորի հաջորդությունը մինչև իր ժամանակ, այսինքն՝ Կոմիտասի օրերը: Եվ այս այն պարագային, եթե չենք ուզում արժեցնել նրա վերապահությունը արտահայտված «փոքր ի շատ» բառով: Ինչ և լինի, Նշանագիրը պատկանում է ամբողջապես Եզնիկ Երեցին, որ ժամանակակից էր Կոմիտասին և պետք չէ շփոթել Եզնիկ Կողբացու հետ:

Ավելորդ չենք համարում նկատել, նախ քան վերջացնելը, որ Նշանագրի Չարեն անունը ավելի հին ձևն է Չարեն - ի ինչպես երևում է նույն անվան մի այլ համագործից՝ Չարակ և ավելի ուշ՝ Չարայ: Հուսիկ հայ անունը կապ չունի հույն՝ *Ισαακ* -ի հետ, ինչպես և Շահակ չէ առարկան *Isaq*: Շահակ պահլավ անուն է, որի հին ձևն է Շահրակ (հմմտ. Շահրիկ) և Շահրեն *Sahrên* (ինչպես՝ Արտակ = Արտեն, Մանակ - Մանեն և այլն): Փառներսեն պահլավ անունը հանել «Փառեն ոմն երեց»-ից հանձնարարելի չէ և անհարիր մեր պատվական բարեկամի բարձր և լուրջ գիտնականության (9):

ՀԱՅՐ Ն. ԱԿԻՆՅԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆ

Մխիթարյան արգո բանասերը դժգոհ է մնացել մեր քննական նկատողություններից (1), որ արել էինք իր մի անհաջող ուսումնասիրության առթիվ: Իր սրամտության թև է տվել մի նոր գրությամբ (2): Ցավալի է, որ փոխանակ խոստովանելու գործած սխալը, ծանրացնում է իր պատասխանատվությունը նորանոր սխալներով և թյուր դատողություններով: Գովական չէ մակ իր հոխորտ լեզուն, որ խորթ է բանասիրական խաղաղավետ որոնումներին և ոչինչ չէ ավելացնում ո՛չ իր գիտության և ո՛չ մեր անգիտության: Մնանք վայելչության սահմաններում, հավատարիմ մեր ճաշակին և հեռու այն ամենից ինչ որ հարում է կոկոզաբանության: Քննենք նրա «Հերքումները», քննենք նյութին պատկան անդորրությամբ:

Հ[այր] Ն. Ալիմյան հրատարակել է մատենագրական մի նշխար՝ «Նկարագիր կարգաց ի բանից Եզնկան» վերնագրի տակ¹: Հողվածն սկսվում է հետևյալ աներկղիմի հայտարարությամբ. «Այս խորագրի տակ հասած է մեզի գրվածք մը Պարիսի Ազգ[ային] Մատ[ենագրարան] թ. 112 ձեռագրիս մեջ»: Արդ մեզ ծանոթ էր, որ գրվածքիս վերնագիրն է՝ «Նշանագիր կարգաց բանից Եզնկան»: Տարբերությունն ակներև է: Հրատարակիչն հիշել էր, որ **բանից**-ի վրա ավելացրել է ի նախդիրը, բայց որ **նշանագիր**-ը դարձրել է **նկարագիր**. այս մասին ո՛չ մի ակնարկ:

Բնական էր կարծել, որ անախորժ վրիպակ է, աչքի պատահական սայթաքում: Այժմ հ. Ալիմյան հայտնում է, որ բնավ վրիպակ չէ, այլ մի սրբագրություն, միայն թե մոռացել է հիշատակել և հարկ եղած բացատրությունը տալ:

Մեզ թվում է, որ վրիպակը շատ ավելի ներելի կլիներ, քան նման սրբագրություն, որ կատարյալ հանցանք է մեկնն ավելի նկատումով: Նախ պետք չէ խաթարել ձեռագիրը, հետո՝ պետք չէ մոռանալ խաթարումը և վերջապես պետք չէ տեղիք տալ այսօրինակ փորձանքի, մեղանչելով բանասիրական հրատարակության տարրական սկզբունքի դեմ՝ վերարտադրել ձեռագիրը հարազատորեն, իսկ սրբագրությունները, ինչ և լինին նրանց բնավորությունն ու արժեքը, վերապահել ուսումնասիրության մեջ հիշելու: Այս կերպով ձեռագիրը կմնար անեղծ և սրբագրությունը կրոներ իր պատշաճ

¹ Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1937, № 11-12:

տեղը առանց ավելորդ վեճերի առիթ տալու: Պարզ ճշմարտություն:

Քանի որ խոսքը վրիպակի մասին է, հիշենք որ մնան զանցառություն քույլ է տվել իրեն հ. Ա[կհնյան] նաև իր պատասխան-հողվածում: Մենք գրել էինք, որ Նշանագիրը պատկանում է Եզնիկ Երեցին, որի անունը նշանակված է գրվածքի սկզբում և վերջում և, որ հեղինակը յոթներորդ դարում մարդ է, ականատես 618 թվին կատարված մի իրողության:

Այս առթիվ հ. Ա[կհնյան] առարկում է, որ Եզնիկի հիշատակարանը գետնեղված է երրորդ մասի վերջը, այն է կաթողիկոսների ցանկից հետո, և որովհետև ցանկը հասցրած է մինչև 790 թվականը. ապա ուրեմն Եզնիկը ապրում էր այս թվից հետո և ո՛չ յոթներորդ դարում:

Հ[այր] Ա[կհնյան] սխալվում է, զոհ իր անուշադրության: Հիշատակարանը գտնվում է երկրորդ մասի վերջը և ո՛չ թե երրորդ, ուստի և իր դատողությունը միանգամայն անտեղի է: Այս ևս մենք համարում ենք մի տեսակ վրիպում, որպեսզի չասենք զրպարտություն, եթե այստեղ ևս մասն ունի իր գիտակցությունը:

Այժմ դառնանք բուն նյութին:

Մեր տեսակետը պարզ է: Մեր հակառակորդի խրոխտ «հերքումները» կարդալուց հետո ևս մնում ենք հաստատուն: Նշանագիրը պատկանում է Եզնիկ Երեցի գրչին, որ ժամանակակից է Կոմիտաս կաթողիկոսին:

Այլ կերպ է մտածում հ. Ա[կհնյան], մտած մի շարք ենթադրությունների ավազի վերա: Նա բաժանում է գրվածքը նախ՝ երկու մասի, ապա՝ առաջին մասը ճեղքում երկու կտորի, բոլորը մի կողմ է նետում և թողնում միայն առաջին կտորը, որպեսզի Եզնիկ Երեցի մեջ տեսնե Եզնիկ Կողբացին: Այս բավական չէ, մի քանի սրբագրություններ է անում նույն նպատակով: Նշանագիրը փոխում է նկարագրի, կարգաց բանից՝ շինում է կարգաց ի բանից: Այս վերջին սրբագրությունն անում է «իմանալու համար, բացատրում է մեզ, թե նկարագիր կարգաց-ը գրած է Եզնիկ Երեց, լավ և՛ քաղված հանված է Եզնիկ Երիցու մեկ գրվածքեն»:

Ի՞նչ է նշանակում այս «լավ և»-ը. արդյոք ընդունիլ հաստատապես, որ գրվածքը Եզնիկի գործը չէ, այլ քաղվածք նրա մի գործից՝ թե տակավին հնարավորություն է մնում Եզնիկի բուն գործ համարելու ի դեպ հարկի: Եթե քաղվածք է, վերնագրից ի՞նչ է պատկանում Եզնիկին և ի՞նչ քաղվածքի անհայտ հեղինակին: Ամեն պարագային «Նկարագիր կարգաց ի բանից Եզնիկան» կարդալու դեպքում, «Նկարագիր կարգաց» չէ կարող պատկանիլ Եզնիկին, այլ քաղված անողին: Ապա ուրեմն ինչո՞ւ է այն ճիշդ ցույց տալու, որ «Նկարագիր կարգաց» դասական արտահայտություն է: Արդյո՞ք քաղված անող անծանոթը ևս դասական շրջանի անձ է: Շփոթ և խառնակ է հ. Ա[կհնյանի] միտքը:

«Նշանագր»-ի այն մասը, որ հ. Ա[կհնյան] Եզնիկ Կողբացուն է ուզում վերագրել, այլ բան չէ, քան քաղված Փավստոսից և Ղազարից: Հ[այր] Ա[կհնյան] կարծիքով, մախ Եզնիկ Կողբացին է քաղել և կազմել և ապա նրա քաղվածքից մի երկրորդ ձևով, մի անծանոթ, նոր քաղվածք է արել: Ուրեմն Կողբացու քաղվածքն էր «Բանք Եզնկան», իսկ անծանոթինը՝ «Նկարագիր կարգաց ի բանից Եզնկան»: Վերնագրի մնացյալ մասը՝ «թէ ուստի՞ էին կամ որպէս զհարդ» և այլն, ո՞ւմ է պատկանում, Կողբացուն, թե անծանոթին, մնում է անորոշ: Հ[այր] Ա[կհնյան] փույթը չէ, պետք չէ տեսնում կշռելու «լավ ևս»-ի հետևանքները և շարունակում է գրվածքի վերնագիրն ամբողջապես վերագրել Կողբացուն:

Մենք նկատել էինք և այժմ կրկնում ենք, որ գրվածքը քաղված լինելով Փավստոսից կարող է «դասական» կնիք ունենալ այնչափով, որչափ Փավստոս «դասական» է: Գործը Կողբացու վերագրելու համար պետք է, որ Եզնիկյան կնիք ունենա: Խնդիրը պարզ և հստակ է: Հ[այր] Ա[կհնյանը] գտնում է, որ մենք «նրբախնդիր» ենք: Ինչո՞ւ: «Որովհետև լեզվի տեսակետով, բացատրում է հ. Ա[կհնյանը],- դասական նկարագիրն է չափանիշը և ոչ անհատի ոճը»: Սակայն խնդիրը ճիշտ անհատի, Եզնիկի, մասին է և ոչ դասական գրողների: «Եթե Ադոնց Եզնիկ Երեցի այս փոքրիկ գրվածքին վրա Եզնիկ Կողբացվո անհատական կնիքը կփնտրե, կարող է գտնել նույնը անաշխատ, ամեն բան, ամեն մախադասություն Եզնիկյան կնքով է հոն, որովհետև դասական դրոշմով է»: Տրամաբան լինենք: Եզնիկ դասական է, բայց ամեն դասական Եզնիկ չէ: Չշփոթենք վեճի նյութը: Մեր բարեկամն ինքն իրեն համճմարարում է որպես մի անճն, որ շրջել է դասական պարտեզներում, ապրել է այնտեղ, սնել է իր «քիմքը դասական ճաշակով», այնպես որ զիտն զանազանել պարտեզի վարդերը, «հոտավետ, նվազ հոտավետ և առավել հոտավետ»: Արդ կուզենք, որ իր այդ անօրինակ կարողությամբ ցույց տա մեզ Եզնիկ Երեցի գրվածքի մեջ այն վարդը, որ Եզնիկյան լիներ, առանց Փավստոսյան լինելու:

Հայր Ա[կհնյանը] փորձում է հանել և ցուցադրել Եզնիկյան ոսկին Փավստոսից առած մետաղի վերա: «Եզնիկ Երեց օգտված է Փավստոսեն,- գրում է հ. Ակհնյան,- քաղած համած է անկե մտքեր, մախադասություններ, բայց անցուցած է զանոնք իր տետրակին մեջ ոսկի գրչով, Փավստոսի անփույթ ոճը ուժ, կերպարանք առած է իր գրչին տակ. այստեղ ինքնակաց է Եզնիկ, նույն ջղապինդ, դասական հեղինակը»:

Շատ բարի: Ի՞նչ ասացույց: Ահա և այն օրինակը, որով հ. Ակհնյան ուզում է լուսաբանել, հիմնել իր պատասխանատու հայտարարությունը: Փավստոս գրում է. «զի ի վարս կարգաց զնացից իւրոց նմանեաց իւրոյ հօրն

մեծի Գրիգորի»¹, նույն միտքը հայտնում է և մի ուրիշ տեղ. «առաջնոյն Գրիգորի՝ հօրն գործոցն մնամնեալ»²:

Եզնիկ Երեց փոխ է առել այս տեղիքը: Հ[այր] Ա[կիմյան] ընդունում է այս, բայց տես ի՞նչ է գրում. «Եզնիկ կշրջե իր սքանչելի գրչով այսպես. «գորմն ասեն համենատեն(ա)լ Գրիգորի ի գործս կարգաց վարուց գնացից իրոց»:

Դժվար չէ տեսնել, որ Եզնիկ այլ բան չէ արել, քան դիզել Փավստոսի երկու մախադասությունները: Եվ մեծ երևակայություն է հարկավոր կամ համառություն՝ որակելու այս խղճուկ կուտակյալ մախադասությունը որպես «ինքնակաց», «ջղապիմը» և նման պիմը մակդիրներով: Վերագրել Եզնիկ Կողբացուն այսպիսի մի բան, նշանակում է ամբաստանել նրան, այն հեղինակին, որի միտքը պայծառ է և խոսքը՝ վճիտ, հեռու բառակամ ճոռոմ կուտակումներից:

Պետք է խոստովանել, որ բերած օրինակը շատ անհաջող է և դժբախտաբար չէ արդարացնում հ. Ակիմյանի՝ իր կողմն հանձնարարված դասական հոտառությունը: Նույնչափ ձախող են և իր մյուս և գրեթե բոլոր լեզվաբանական արշավանքները ի նպաստ մի մուլար, բայց համառ մտքի: Մի առ մի քննենք, սկսելով իր նշանավոր սրբագրությունից:

Նշանագիր: Ինչպես հիշեցիմք, **նշանագիր** հ. Ակիմյան սրբագրել է **նկարագիր:** Ի՞նչ իրավունքով: Որովհետև «նշանագիր, այսպես եզակի, գործածություն չունեի դասականաց քով, իսկ նշանագիրք կնշանակեր գիր, տառ»: Ուստի հարկ է համարել «կարդալ երկու գրի փոփոխությամբ նկարագիր տեղվույն հարմար իմաստ մը տալու համար»:

Սակայն մախ պետք էր ապացուցանել, որ գրվածքը «դասականաց» կարգին է պատկանում և ապա մտածել սրբագրության մասին: Երբ մի փոքր գրվածքի մեջ երկու անգամ պատահում է միևնույն բառը, ինչպես նշանագիր, անխոհեմություն է ժխտել նրա հարազատությունը:

Հ[այր] Ա[կիմյան] սխալվում է, որ նշանագիր եզակի ձևով գոյություն չունեի «դասականաց» քով: Մխալ է, որ նշանագիրք նշանակում է տառ, գիր և ոչ տառեր, գրեր: Մխալ է, որ նշանագիրք միմիայն տառ է նշանակում: Ոչ, մեկեն ավելի նշանակություն ունի նշանագիր բառը, ինչպես պիտի ցույց տանք:

Հ[այր] Ա[կիմյան] հիշում է Կորյունից երկու տեղիք ուր կարդացվում է «նշանագրոյ» և շտապում սրբագրել նշանագրոց, իսկ անտես է արել այն տեղիք ուր սրբագրել չի կարելի, ինչպես՝ «զնշանագիրն աստուածատուր»:

¹ Փավստոս Բուզանդ, Գ, 5:

² Անդ:

Սրբագրությունը միանգամայն անհաջող է և սխալ. «նշանագիր» բառի հոգնակի սեռականը կլինի «նշանագրաց» և ո՛չ «նշանագրոց»: Դյուրին էր տեսնել իր իսկ թված վկայությունների մեջ, որ ամենուրեք՝ «նշանագրաց», «նշանագրաք» է: Եթե պետք կա սրբագրելու, կանոնավոր ձևն է «նշանագրաց»: Բայց չաճապարենք, քննենք մախապես Կորյունի բնագիրը և տեսնենք, ի՞նչ իմաստով և ինչ ձևերով է հոն կիրարկված մեզ հետաքրքրող «նշանագիր» բառը:

Հարկավոր ենք համարում բերել բոլոր տեղիքը:

1. «Ի գիրս նշանագրոյ Հայաստան ազգին»¹:

2. «Որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի» (էջ 17):

3. «Նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանագրոյն» (էջ 17):

4. «Ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հաբէլէն» (անդ):

5. «Որով զնշանագիրսն մարթասցեն» (անդ):

6. «Նովին նշանագրովք տանէր» (անդ):

7. «Չեն բաւական նշանագիրքն» (էջ 18):

8. «Մանաւանդ զի և նշանագիրքն թաղեալք» (անդ):

9. «Որում պարզէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ... նշանագիրս հայերէն լեզուին» (էջ 19):

10. «Չամենայն ընտրութիւն նշանագրոյն» (անդ):

11. «Առաջի արկեալ նոցա զնշանագիրն աստուածատուր» (էջ 20):

12. «Առնոյր կարգել նշանագիրս վրացերէն լեզուին» (էջ 25):

13. «Աղուանից առնէր ապա նշանագիրս» (էջ 29):

Հակառակ հ. Ալիմյանի, երկրորդ կոչումի մեջ, ինչպես և իններորդի, «նշանագիրս» հոգնակի հայցական չէ, այլ եզակի ուղղական ս դիմորոշ հոդով, որպես նշանագիրս այս: Ուղղական այն պարզ պատճառով, որ երկու դեպքում էլ ենթակայի պաշտոն ունի, ուրեմն չի կարող հայցական լինել: Կորյունին հատուկ ս հոդի նման գործածությունը. հմտա. «որպիսի արամբ այնպիսի նորոգատուր աստուածեղէն շնորհս երևեցաւ» (էջ 7), այսինքն՝ շնորհս այս. «եպիսկոպոսս տեսուչս եկեղեցւոյն Սիւնեաց կարգել, որոյ անուան կոչէր Անանիաս» (էջ 24): Վեցերորդ կոչումի՝ «նովին նշանագրովք» կարդալու է՝ «նովին նշանագրով» (համաձայն «նշանագրոյ») (եթե ոչ «նշանագրաւ, նշանագրաւք»):

Այսպիսով, Կորյունի մոտ գործածական է «նշանագիր» բառը եզակի և հոգնակի հավասարապես: Չեռագրական տվյալներ չկան, որ արտոնենին

---

¹ Կորյուն, Պատմութիւն վարոց և մահուան Սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի, էջ 16:

այս կամ այն սրբագրություն: Բայց ունինք՝ հին վկայություն, որ երկու ձևերն էլ օրինական են: Խորենացին օգտվել է Կորյունից և հիշում է «նշանագիր» հինգ անգամ¹:

1. «Հայկականաց լեզուաց առնել նշանագիր»:
2. «Եստեղծ զնշանագիրս մեր»:
3. «Բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս»:
4. «Առնէ և նոցա (վրաց) նշանագիրս (կամ նշանագիր)»:
5. «Եստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս ... Գարգարացոց լեզուին»:

Խորենացու ընթերցվածներն իր հերթին կարելի է ստուգել Հովհաննես Կաթողիկոսի քաղվածով, որ արված է Խորենացուց. 1. «բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուի». 2. «ըստ լեզուի նոցա (Վրաց) արարեալ նշանագիր». 3. «և նոցա (Ադուանից) ստեղծանէ նշանագիր» (էջ 32)²:

Կաթողիկոսը գիտն միայն եզակի ձևը: Այս իրավունք է տալիս Խորենացու՝ «եստեղծ զնշանագիրս մեր» հասկանալ թերևս ոչ հոգնակի, այլ եզակի դիմորոշ հոդով, ինչպես Կորյունի մոտ (հմմտ. զնշանագիրս իմ). և ամեն պարագային՝ մախրնտրել (չորրորդ կոչումի մեջ) նշանագիր ընթերցվածը (փոխան նշանագիրս): Կաղանկատվացին ևս քաղում է Խորենացուց. «որ Հայոց և Վրաց ետ նշանագիր», «եստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս... լեզուին Գարգարացոց»³:

Կորյուն Վրաց և Աղվանից համար գործ է ածում «նշանագիրս». Խորենացին ունի «նշանագիրս» Աղվանից համար, և այս ընթերցվածը հաստատում է Կաղանկատվացին:

Այս բոլորից հետևում է, որ Խորենացու ձեռքում եղած Կորյունի ձեռագրում կար նշանագիր՝ եզակի ձևով: Կորյունի մեզ հասած ձեռագրում, եթե անգամ անխոհեմաբար սրբագրենք բոլոր ընթերցվածները, ամեն պարագային մի ընթերցվածը՝ «զնշանագիրն աստուածատուր» կմնա անխախտ, դիմադրելով ամեն մի սրբագրական փորձի:

Չննենք այժմ հարցը զուտ լեզվագիտական տեսակետից, որպեսզի ըմբռնենք բառի բոլոր նշանակությունները: Ի՞նչ է «նշանագիր»-ը որպես բառ:

¹ Մովսես Խորենացի (քննական), գիրք Գ, գլ. 52-54:

² Ամոտես ենք անում Ղազար Փարպեցին, որովհետև բնագիրը խանգարված է և վստահություն չէ ներշնչում: «Կարգել զվաղընջուցն գրեալ շարագիրս տառիցն» (Ղազար Փարպեցի, քննական, էջ 16) առնված է Խորենացուց (էջ 326): Այս միայն քավական է, որ հարազատ չհամարենք Մաշթոցի վերաբերյալ հատվածը: Մեր անցյալ հողվածում («Միոն», № 6) մի անխառն տպագրական վրիպակ է «ստոր ձեռք» փոխանակ «օտար ձեռք»-ի: Նույնպես «թուրթ» կարդալու «թող թե»:

³ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 218:

Նշան, հունարեն *σ. μα*, լատիներեն *signum*, հայերենում, ինչպես բոլոր լեզուներում նշանակում է մակ գիր, տառ, որովհետև տառը մի նշան է: Ավետարանի նշանախեց հայտնի բառը Ոսկերեքանի մեկնության մեջ երևան է գալիս գրախեց ձևով¹: Կորյունի՝ «մատնանշան ծաղկեցուցանել» սրբագրելու է՝ «մատնանշան», համաձայն ձեռագրական ընթերցվածի և նշանակում է «մատնան-գիր»: Ջենոբ Գլակ գիտե, որ գիր և նշան նույնանիշ են, երբ գրում է. «զայս գրեցին ասորի և հելլենացի գրով (և յոյն) և իսմայելացի նշանա»²:

Սակայն ամեն նշան տառ չէ: Բառիս լայն առումը մասնավորելուն համար կցել են գիր և կազմել նշանագիր նոր բառը, *γράμμα*: Առաջ հույն բառին համապատասխանում էր գիր, որ սակայն գործ չէր անվում հոգնակի ձևով որպեսզի չփոփոխվի գիրք բառի հետ, այլ միշտ եզակի, նշանակելով *γράμμα* և *γράμματα*. «Եւ էր գիր գրեալ ի վերայ նորա յունարէն և դադմատերէն և եբրայեցերէն գրով»³ = *ἐπιγραφήν γεγραμμένην αὐτῶν γράμμασι*. Այստեղ գիր = *γράμματα*. Թրակացու քերականության մեջ՝ *γράμματα ἐστὶν* բարգձմանված է «գիր է»⁴: Նույն իմաստով և Կորյուն գրում է՝ «Ձասքանագեան ազգիս և Հայաստան աշխարհիս զաստուածապարզ և գրոյն»⁵, և Խորենացին՝ «պարսկականան վարդին գրով»: «Նշանագիր» այն առավելությունն ունի, որ կարելի է արտահայտել ոչ միայն եզակի «նշանագիր» = գիր, այլև հոգնակի՝ «նշանագիրք»:

Հայ լեզվի հասկությունն է փոխել բարդ բառերում հոլովական հիմը. «գործ, գործոյ, գործոց», բայց «բարեգործ, բարեգործի, բարեգործաց, գետ, գետոյ, գետոց», բայց «միջագետաց»: Այսպես էլ «գիր, գրոյ», բայց «արձանագիր, արձանագրի, -աց»: Հետևապես և «նշանագիր» պիտի հոլովեր «նշանագրի, նշանագրաց»: Արդ Կորյուն հոլովում է «նշանագրոյ, -ով», իսկ հոգնակին՝ «նշանագրաց (և ո՛չ նշանագրոց)»: Ինչո՞ւ: Մենք չենք սիրում շուտափույթ սրբագրություններ, այլ միշտ աշխատում ենք հասկանալ, մեկնել այն, ինչ որ թվում է օտարոտի և արտաքո որոշ կանոնի: «Աստուածապարզ և գիր»-ն նույնն է ինչ որ «նշանագիրն աստուածատուր», այսինքն՝ «նշանագիր» չի նշանակում մի տառ, այլ եզակի ձևում պահում է նույն հավաքական իմաստն ինչ որ ունի գիր: Ուստի և հոլովում է որպես «գիր», եզակի թվում, բայց հոգնակի՝ «նշանագիրք» հետևում է ընդհանուր օրենքին.

¹ Մեկ. Մատթ., Ա, էջ 243:

² Ջենոբ Գլակ, էջ 31,

³ Դուկ., ԻԳ, էջ 38:

⁴ Տե՛ս իմ հրատ., էջ 4:

⁵ Կորյուն, էջ 7:

«նշանագիր» նշանակում է նաև նշանագրող: Նշան = գիր, նշանա-գիր = գրագիր: Այս իմաստով կիրարկված է քանիցս անգամ Ազաթանգեղոսի մտ. 1. «ղիպեցան անդ նշանագիրք, որ գրեցին զամենայն բանս»¹. 2. «գրեցին ատենակալ դպիրքն նշանագրացն»². 3. «Ոչ կարի ինչ անտեղեկ լեալ ձեռնարկութեան նշանագրացն»³. 4. «կարգել ինձ ի ձեռնարկութենէ նշանագիր ժամանակագրացն»⁴. 5. «և հրամայեցին նշանագրի միում որ եկեալ էր ի Յունաց»⁵:

Հայր Ակիմյան սար ու ձոր է ընկնում բացատրելու այս վկայությունները, միշտ կառչած այն մուլար մտքին, թե նշանագիրք այստեղ ևս նշանակում է տառ: Մինչդեռ առաջին և վերջին վկայությունները կասկածի տեղ չեն բողոմում, որ նշանագիրն ունի նշանագրողի իմաստ: Երկրորդ վկայությունը ևս նույնն է հաստատում. «դպիրք նշանագրաց» հասկանալու համար պետք է վերհիշել Փավստոսի խոսքը. «և գրեցին զայս սեմիար. նոտարաց (տպ. նոտարացի) արքային»⁶: «Սեմիարք» նույնն է, ինչ որ Սեմագիրք Եվսեբիոս Կեսարացու⁷: Սեմագիր, $\sigma\mu\alpha$ «նշան» և գիր բառերից կազմված զուգակշռում է «նշանագիր»: «Սեմիար» = $\sigma\mu, -\acute{\alpha}\rho\iota\omicron\varsigma$ ածանցով, համիմաստ է սեմագրի: Հինգերորդ վկայությունը, որ այնքան ջիջ է, հ. Ակիմյան մոռացության է տվել անարդարաբար: Երրորդ վկայությունը լուսաբանվում է չորրորդով. «ձեռնարկութիւն նշանագրաց» = «ձեռնարկութիւն նշանագիր ժամանակագրաց», ուր «ժամանակագիրք» է ժամանակագրողը: Հնարավոր է նաև «նշանագրաց» և «ժամանակագրաց» հասկանալ որպես նշանագրությանց և ժամանակագրությանց իմաստով, եթե համեմատելու լինենք «նշանակից» ժամանակագրաց: Ազաթանգեղոսի՝ «պատմագիր մատենից»ի հետ. «մտանել ի պատմագիր մատենիցս խորութիւն»⁸:

«Նշանագիր» ունի արդարև և մի երրորդ նշանակություն, որպես նշանագրություն, գիր, թուղթ, գրվածք: Եվ այս է վեճի բուն առարկան:

Ոսկերեբան գրում է. «պարտ և պատշաճ էր մեզ ոչ կարօտանալ ի նշանագիրս գրելոցն օգնականութեան»⁹: Ջարմանայի է, որ հ. Ակիմյան չի

¹ Ազաթանգեղոս, էջ 97:

² Անդ, էջ 60:

³ Անդ, էջ 9:

⁴ Անդ, էջ 10:

⁵ Հովհան Մամիկոնյան, էջ 16:

⁶ Փավստոս Բուզանդ, էջ 118:

⁷ Եվսեբիոս Կեսարացի, Եկեղեցական պատմություն, էջ 468:

⁸ Ազաթանգեղոս, էջ 9:

⁹ Սեկ. Մատթ., Ա, էջ 1:

նկատել, որ այստեղ «նշանագիրք» չէ նշանակում տառ և չի կարող նշանակել: Բերում է հույն բնագիրը. *τ. ζ από τ*ν γραμμάτων βοήθεια*, բայց անօգուտ, իմաստը չի հասկացել: *Γράμματα* հոս չի նշանակում տառ, այլ գրվածք, գիրք: Հույն բառը երկու նշանակություն ունի, տառ և դպրություն, գիրք, ինչպես և լատին *litterae*, հույնի հետևությամբ, և ֆրանս. *lettres* լատիններենից ժառանգած:

Եթե չգոհանար միայն բառաքաղով, այլ աչք ածեր բնագիրը, այս կոպիտ սխալը չէր գործել: «Պարտ և պատշաճ էր մեզ ոչ կարօտանալ ի նշանագիրս գրելոցն օգնականութեան, այլ այնպէս սրբական վարս ընծայեցուցանել որպէսզի շնորհք հոգւոյն փոխանակ ընդ գրոց լինէին մերոց հոգւոց ի պաշտպանութիւն և զոր օրինակ զգրեալսն մեւանաւ, նոյնպէս և զմեր սիրտս սուրբ հոգւովն գրել»:

«Գրոց» և «զգրեալս» նույնանիչ է «նշանագիրք»-ի: Հայ թարգմանը շատ ճիշտ է արտահայտել հույն *από τ*ν γραμμάτων* = «ի նշանագիրս գրելոցն», ուր գրելոցն տալիս է *από* -ի իմաստը: Հույնը չէ ասում *τ. ζ τ*ν γραμμάτων βοήθεια*, օգնականություն նշանագրաց, այլ *τ. ζ από γραμμάτων βοήθεια*, օգնականություն ի կողմանն նշանագրաց, կամ գրելոց (որ ինչ գրյալ է, ի նշանագիրս):

Նույն բյուրիմացությունը տեսնում ենք և մյուս վկայության նկատմամբ, քաղած Իգնատիոսի թղթերից. «զոր ի ձեռն սակաւ նշանագրացս խնդրեմ ի ձեճջ» = *δι' ὀλίγων γραμμάτων*. *Նշանագիրք* հոս ևս թուղթ, գրություն է նշանակում և ոչ տառ:

Հ[այր] Ա[կհնյանը] հիշում է մի վերջին վկայություն, քաղելով «Հայկազեան Բառգրքից»՝ «իւր նշանագրաւս՝ ձեռամբ ասէ գրել զողջոյն. Ոսկ., Բ, Թես.» և անհապաղ սրբագրում. «այլ թէ զողջոյնս իմով ձեռամբ գրեմ», որպէս թե «համաձայն հումարենի և Էջմիածնի և Թեհրանի» ձեռագիրների: Բայց և այնպէս սրբագրությունն անտեղի է:

Ոսկերեւանի խոսքը մեկնություն է Բ Թես. վերջին տան: Բավական էր կարդալ այդ տունը, որ խուսափեր կամայական սրբագրությունից: Ահա այդ տունը. «Ողջոյնս՝ իմոյ ձեռին Պաւղոսի է, որ է նշանակ յամենայն թուղթս, այսպէս գրեմ. շնորհք տեսան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ընդ ամենեսին ձեզ»:

Բերենք Եփրեմի մեկնությունը. «եւ քանզի գրեցին նոքա թուղթս յանուն իմ և ընթերցան ասաջի ձեռ, զողջոյնս զայս ձեռին իմոյ Պաւղոսի գրեալ է. և ամենայն թղթոց իմոց զայս նշանակ դնեմ ես: Եւ արդ այսուհետև զամենայն թուղթս զոր բերեմ ամ ձեզ, և այս նշանակ չիցէ ի նոսա, աւելորդք և անպէտք համարեալ լիցին ձեզ (Գ, էջ 192-193): Լույսի պէս պարզ է:

Առաքյալը զգուշացնում է կեղծիքներից ասելով, որ իր ողջունագիրը թող լինի նշանակ՝ *σημελον*, որ թուղթը հարազատ է: Ոսկերեւանի մեկնության

մեզ «նշանագիր» բացատրվում է «հաջորդ ձեռամբ» բառով. փոխանակ «նշանակ»-ի գործ է ածում մի բառ՝ «նշանագիր», որ է գիր, ձեռագիր որպես նշան կամ նշանակ. հետևաբար այս բառը կապ չունի մեզ զբաղեցնող «նշանագրի» հետ:

Այս մանրակրկիտ քննությունից հետո դառնանք Եզնիկ Երեցի նշանագրին, վեճի բուն առարկային:

Մենք ասել էինք, որ նշանագիր «գրուածք» իմաստով դասական չէ. և ուրեմն դասական հեղինակի գրչեն ելած չէ կարող լինել: Հ[այր] Ակինյան. ավելացնում է, որ բառի այս իմաստը «մակ ոչ-դասական չէ»: Ուրեմն բառը գոյություն չունե՞ր բնավ:

Մեր կարծիքի հիմը պարզ էր. «նշանագիրք» իբրև գրվածք հունաբանություն է, ինչպես բացատրեցինք, և հետևապես դասականները, որ իրենք էին այդ նորաբանության հեղինակները, մանավանդ Եզնիկ Կողբացին, եթե նա է Ոսկերեքանի հավանական թարգմանիչը, ինչպես կարծում է հ Ա[կինյան], չէին կարող գործածել «նշանագիր» մույն իմաստով:

Այլ է հետնորդների վերաբերումը: Բառի ծագումը մոռացվում է: Մովորական երևույթ է: Հետագայում «նշանագիրք» հնչում է հայ ականջին (նման բազմաթիվ մույնակազմ բառերի, «արձանագիր, ստվերագիր, նկարագիր, մատենագիր, ճակատագիր, աշխարհագիր» և այլն իրենց հոգնակի ձևերով) իբրև նշանագիր, նշանագիրք: Մովսես Կաղանկատվացին գրում է. «ով սքանչելի պատմութեանս, զոր հանդերձեալ եմ հնչեցուցանել... որում ոչ համեմատ է ո՛չ դարուցն առաջնոց նշանագիրք ազգի ազգի պատերազմաց և խռովութեանց»¹: Ընդգծված բառը գիտե մեր պատմագիրը Ազաթանգեղոսից, բայց չենք կարծում, որ նա գիտենար բառի ծագումը: Նրա համար նշանագիրք հոգնակի ձևն է նշանագիր-ի: Ուրիշ օրինակ: «Իսկ ժամանակ ժողովոյն որպէս ի նշանագիրսն գտաք ի հիւպատոսութեան Պաղիսայ և Յուլիանոսի»²: Այստեղ ի նշանագիրս թարգմանություն է բնագրի *ἐν παρασημειώσεσιν*. հայ թարգմանը գիտե այս բառը, բայց դժվար թե գաղափար ունենար նրա ծագման և *γράμματα*-ի հետ ունեցած աղերսի մասին: Հոգնակի ձևը համապատասխանում է հունականին, որ ևս հոգնակի է: Հույն եզակին՝ *παρασημείωσις* կթարգմաներ անտարակույս նշանագիր: Եղիշեն ասում է. «ահա նշանագրեցի յայսմ եօթն յեղանակիս» = (կապ չունի Ազաթանգեղոսի «նշանագրել»-ի

¹ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 230:

² Մկրտաւ, Եկեղեցական պատմություն, էջ 38:

հետ. «անցուցանել գծողովորդն յանապատ զոր եւ նշանագրեալ վայելեցուցանել»¹): Այս բայը ենթադրում է նշանագիր բառի գոյությունը (ինչպես «արձանագրել՝ արձանագիր» և այլն). ասել է, թե Եղիշեին ծանոթ էր նշանագիր բառը: Իսկ Եղիշեն հետ-դասական է, ըստ հ. Ա[կիմյանի], մինչև անգամ VII դարու հեղինակ:

Ի՞նչ զարմանք, եթե նույն գործածություն գտնվի և՛ Եզնիկ Երեցի մոտ: Եզնիկ Երեց գիտն «նշանագիր» բառը Ազաթանգեղոսից, Կորյունից և նրանց հետևելով գործ է ածում կրկնակի իմաստով՝ գրություն և գիր = տառ: Վերնագրում Եզնիկ Երեց իր գործը անվանում է «նշանագիր», իսկ վերջը, հիշատակարանում՝ «գիր». «ի թարգմանել զգիրս զայս»: Հ[այր] Ա[կիմյան] պատրաստ է սրբագրել՝ «ի թարգմանել գրոցս այսոցիկ»: Իզուր, գեթ հիշեր Փարպեցու Պատմության սկիզբը՝ «և ի բաժանելն զթագաւորութիւն Արշակունւոյն». կամ Ազաթանգեղոսի՝ «ի սպանանել զնա Արտաշրի»: Ամեն պարագային՝ «գրոյս այսորիկ» և ոչ «գրոցս այսոցիկ». «զգիրս զայս» հոգնակի հայցական չէ, այլ եզակի դիմորոշ հոդով՝ գիր: Այս «գիր»-ը նույնն է, ինչ որ «նշանագիր»:

Եզնիկ Երեց երկրորդ անգամ կիրարկում է «նշանագիր» տառ = գիր իմաստով: Հ[այր] Ա[կիմյան] «տարտամ» է գտնում այս իմաստը: Կորյուն ասում է՝ «նշանագիրս արվարետաց հայերէն լեզուի», Եզնիկ՝ «նշանագիր դպրութեան հայերէն լեզուի վարելոյ արվարետաց հանգամանս»:

Այսպես որ կողմեն որ մոտենանք «նշանագիր» բառին, բանասիրական, թե լեզվագիտական, հին չենք գտնում կասկածելու նրա հարազատությունը:

Նկարագիր: Սակայն հ. Ա[կիմյան] չի վարանում ջնջելու «նշանագիր»-ը և տեղը դնելու «նկարագիր»-ը և կարծում է, որ Վարդան գրիչը, որ 1254 թվին ընդօրինակել է մեր ձեռագիրը չի հասկացել «նկարագիր» բառի իմաստը և փոխարինել է «նշանագիր»-ով: «Նկարագիր» սովորական բառ է, մինչդեռ «նշանագիր» ըստ հ. Ա[կիմյան], գոյություն չունի ո՛չ դասական և ո՛չ հետ-դասական գրականության մեջ: Ուրեմն ո՞րտեղից է գտել խեղճ Վարդանը: Պետք է խոստովանիլ, որ այս ենթադրությունը մեռյալ ծնունդ է:

Հ[այր] Ա[կիմյան] հռչակում է, որ «նկարագիր դասական առումով կնշանակե պատմություն, գրություն»: Բերում է երկու վկայություն Ոսկերեքանի մեկնություններից, և երկու ուրիշ՝ հետ-դասական հեղինակներից: Այս ըմբռնումը ևս սխալ է և ծագում է կոչումների թյուր հասկացողությունից:

Ս. Գիրքը, դասական լեզվի մայրը, չգիտն բառիս Ակիմյանական նշանակությունը: Հիշվում է երկու անգամ՝ «նկարագիր տան» = *διαγραφή*², և

¹ Ազաթանգեղոս, էջ 159:

² Եզնիկ, ԽԳ, 11:

«նկարագիր էութեան» = *χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεως*¹: Այս վերջին իմաստով է, որ գոչում է Ոսկեբերան. «զիա՞րդ կարացից զբեզ ընդ մարդկան հաշուել, յորժամ ոչ տեսանիցեն ի քեզ նկարագիրս այսպիսի բնութեան² = *τῆς τοιαύτης φύσεως τοῦς χαρακτῆρας*³: Առաջին իմաստը Ազաբանգեղոսի մոտ «նկարագիր» Հռիփսիմեի⁴, Սեվերիանոսի՝ «նկարագիր մարմնոյս»⁵ և այլն:

Մի երրորդ նշանակությամբ գործ է ածվում Ս. Գրքի նախադրությունների և Ոսկեբերանի մեկնությունների մեջ. «նկարագրան ի գործասիրութիւն զարթուցանէ գոյլսն»⁶, «Տեսիլ զազանացն ըստ նկարագրին... գտիրելն Աստուծոյ յայտնէ»⁷, «նկարագրան զհարուածս Եղովմայ յետ դարձին... զհամբառնայն Քրիստոսի մարգարեանայ»⁸:

Այստեղ «նկարագիր» է կոչված Ս. Գրքի բնագրի կտորները, ընթերցվածները: Այսպես են կոչված Ոսկեբերանի մոտ Ս. Գրքի այն տները, որ իր մեկնության նյութ են: Եսայի մարգարեի Խ զլխի առաջին տները՝ «Մխիթարեցէք, մխիթարեցէք զժողովուրդս իմ ...» և յատկապես՝ «ամենայն ձորք լցցին և ամենայն լերինք խոնարհեսցին» տունը մեկնելուց հետո, ասում է՝ «եւ տեսանեմք ըստ նկարագրին»⁹: Մատթեոսի «հրաման տուր մեզ երթալ յերամակ խոզիցն» տան առթիվ քանի մի բացատրություն է տալիս, հետո ավելացնում. «եւ եթէ այլ ոք ինչ երեսս կամիցի առնուլ, մնա չէ արգել: Բայց նկարագիրս զայս յայտ առնէ. պարտ է զիտել ստոյգ թէ մարդք խոզացեալք դիրաւ ըմբռնին ընդ դիւաց իշխանութեամբ»¹⁰ = *εἰ δέ τις καὶ κατὰ ἀναγωγὴν ταῦτα ἐκλάβοι τὸ κωλύον οὐδέν. Ἡ μὲν γὰρ ἱστορία αὐτῆ*.¹¹:

«Հայկազեան Բառգիրքը» բերում է նաև Ոսկեբերանից մի ուրիշ վկայություն առնված Գաղատացվոց թղթի տակավին անտիպ մեկնությունից. «նկարագիրն ոչ միայն զայն գուշակ է որ երևինն, այլ՝ և այլ ինչ

¹ Երր., Ա, 3:

² Մատթ., Ա, էջ 57:

³ Migne, P. G., 57, col. 49.

⁴ Ազաբանգեղոս, էջ 79:

⁵ Սեվերիանոս, էջ 116:

⁶ Նախ. Առակաց, ԺԵ:

⁷ Նախ. Եզեկ., Ա:

⁸ Նախ. Եսայ., ԽԷ:

⁹ Մեկ. Եսայ., 248:

¹⁰ Մատթ., էջ 443:

¹¹ Migne, P. G., 57, col. 355.

բազում»: *Գտանք հույն բնագրի համապատասխան տեղը. ή μὲν ιστορία αὐτῆ οὐ τοῖτο μόνον παραδηλοῖ ὅπερ φαίνεται, ἀλλὰ καὶ ἄλλα τινὰ ἀναγορεύει διὸ καὶ ἀλληγορία κέκληται*¹:

Հայ թարգմանության՝ *նկարագիր*-ը, ուրեմն, համապատասխանում է հույն *ιστορία* *αὐτῆ*. Եսայի մեկնության հույն բնագիրը հայտնի չէ, բայց հավանորեն այնտեղ ևս *ιστορία* *αὐτῆ* է:

Ահա այստեղից է հ. Ա[կիհնյանը] հանել, որ «նկարագիր» նշանակում է «դասական առումով պատմութիւն, գրութիւն»: Այստեղ է և գայթակղության քարը:

Հ[այր] Ա[կիհնյանը] չգիտե, որ *ή ιστορία* կամ *ή ιστορία* *αὐτῆ*. հատուկ նշանակություն ունի հին մեկնարանական գրականության մեջ, ընդունված եզր է, մի տեսակ *terminus technicus*, որով կոչվում են Մ. Գրքի բնագրից առած վկայությունները, տուն թե տներ մանավանդ, երբ ուզում են շեշտել նրանց բառական իմաստը ի հակադրություն այլբառականի, որ ասվում է *ἀναγωγή* կամ *ἀλληγορία* այլբառություն: «Ամենայն ձորք լցցին և ամենայն լերինք խոնարհեցին», այս *ιστορία* է, այսինքն՝ նշանակում է՝ ձորեր կլցվին և լեռները կխոնարհին: Եվ ուրիշ ոչինչ: Բայց նույն խոսքը կարելի է հասկանալ և այլապես, այն է՝ որ հրեաները պիտի վերադառնան գերությունից առանց արգելքի, և կամ Քրիստոսի տնօրինությանը ճանապարհները հարթվում են նոր կյանքի համար: Այս արդեն *ιστορία* չէ, այլ *ἀναγωγή*:

Հայ թարգմանը գովեստի արժանի է, որ ըմբռնել է բառիս մասնավոր երանգը և թարգմանել «նկարագիր», մինչդեռ այլուր ուր նույն բառը նշանակում է իսկապես պատմություն՝ այդպես էլ թարգմանել է, օր. «և երանելի կենացն նոցա պատմութիւն»² = *καὶ τ. ζ μακαρίας ζω. ζ αὐτ*ν ιστορία*³: Նույնպես «պատմութիւն» է թարգմանած⁴ = *διήγησις*⁵:

«Հայկազեան Բառագիրքը» շատ ուղիղ է բացատրել բառիս նշանակությունը, դնելով դեմը *ιστορία* *αὐτῆ* և մեկնելով՝ «բուն պատմութիւն, գրութիւն, ճառ սուրբ գրոց, բնագիր» (իմա՝ Սուրբ գրոց):

Հ[այր] Ա[կիհնյան] քաղել է իր տեղեկությունները «Հայկազեան Բա-

¹ Migne, P. G., 61, col. 662.

² Մեկ. Մատթ., 58:

³ Migne, P. G., 57, col. 355.

⁴ Մեկ. Մատթ., էջ 440:

⁵ Migne, P. G., 57, col. 352.

ռագիրքից», քայց անտեսել է այնտեղ տված բացատրությունը, «պատմութիւն գրութիւն Սուրբ գրոց» արտագրելով «պատմութիւն, գրութիւն», իսկ հույն բառը հասկացել է սովորական իմաստով: Եթէ հ. Ալկինյանը նեղություն քաշեր գեթ ստուգելու «Հայկազեան Բառգրքի» կոչումները, անշուշտ չէր շեղվի ճշմարտության ճանապարհից:

Չի ստուգել նաև Եվսեբիոս Կեսարացու մի վկայությունը, բավականացել է արտագրել «Հայկազեան Բառգրքից», առանց փույթ ունենալու ըմբռնել թե ի՞նչ է նշանակում վկայությունը: «Հայկազեան Բառգիրքը» բերում է և այս տեղիքը. «բանք նկարագիրք որպէս և անդ ասացեալ է՝ գրեաց նա»¹: Հ[այր] Ալկինյան արտագրել է նույնությամբ, ավելացնելով, էջ 110: Եվսեբիոսի էջ 110 ահա ի՞նչ է գրած. «եւ իբրև ընթեռնուն զգիրս սուրբս, իմաստանան հայրեմի իմաստութեամբն, և մեկնեն զառակս, որ դրոշմեալ են ի նոսա. զի բանք որ ասացեալ են՝ նկարագիր խորհուրդք առակաց համարին թէ դրոշմեալ է ի նոսա»:

Վստահ ենք, որ հ. Ալկինյանը չի ըմբռնել այս տողերը, եթէ ոչ անխտենություն չէր ունենար ասելու, թե նկարագիր նշանակում է այստեղ «պատմութիւն, գրութիւն»:

Եվսեբիոս, քանի ի տող հետո, գրում է. «զի օրէնք ամենայն թուին մարդկան այնմիկ եթէ մման են մարդոյ, և բանք որ ասացեալ են՝ նկարագիր համենատել կշռեն զնոսա ի մարմին(»), իսկ զշունչն՝ զծածուկ իմաստութիւնն որ թաղեալ է ի նոսա»²:

Եվսեբիոս պատմում է, Փիլոն Երրայեցու վկայությամբ, թե Հռոմում (3) հրեական համայնք կար, ուր Ս. Գիրքը կարդում էին և մեկնում, ըստ հայրեմի սովորության, այլաբանորեն: Թե ի՞նչ է նշանակում ընդգծած «բանք որ ասացեալ են՝ նկարագիր», կպարզե հույն բնագիրը. *επει δὴ σύμβολα τὰ τῶς ῥητῶς ἐρμηνείας νομιζουσιν ἀποκεκρυμμένης φύσεως ἐν ὑπονοίαις δηλουμένης*³:

Մյուս տեղիքը. *καὶ σ*μα μὲν ἔχειν τὰς ῥητὰς λέξεις, ψυχὴν δὲ τὸν ἐν ἀποκείμενον ταῖς λέξεσι ἀόρατον νοῦν*⁴:

Արդ *ἡ ῥητὴ ἐρμηνεία*, «բան ասացեալ», և *αἱ ῥηταὶ λέξεις*, «բանք ասացեալք» նշանակում է այն, ինչ որ *ἱστορία αὐτῆ*, և հայտնի է մանավանդ *τὸ ῥητόν* կարճ ձևով: Հայր ավելացրել է «նկարագիր» բա-

¹ Եվսեբիոս, Եկեղեցական պատմություն, գլ. 8, էջ 110:

² Անդ, էջ 113:

³ Migne, P. G., 20, col. 177.

⁴ Անդ, col. 181.

ցատրելու համար «բանք որ ասացեալ են», որ այլ իմաստ չունի, հետևապես, քան Ս. Գրքի ընթերցվածք, տեղիք: Թարգմանի՞չն է ավելացրել «նկարագիր»-ը, թե մի բանիմաց մեկնիչ լուսանցագրությամբ, այդ կարևոր չէ: Վկայության իմաստն այժմ պարզ է: Հռովմի հրեական համայնքը համարում էր Ս. Գրքի բնագիրը մի տեսակ սիմբոլներ, որոնց մեջ թաքնված իմաստը երևան է գալիս այլաբանական մեկնությամբ, կամ, ինչպես ասում էին հները, «առակով», այլաբանություն բառը տակավին ծանոթ չլինելով: Նրանց աչքում Ս. Գրքի ընթերցվածները մնան են մի կենդանի էակի, մի մարդու, որի մարմինն են ընթերցվածները իրենց բառական իմաստով, իսկ հոգին՝ այնտեղ թաղված անտեսանելի միտքը: Այսպես ուրեմն «նկարագիր» չի նշանակում Եվսեբիոսի մոտ «պատմութիւն, գրութիւն»:

Անհաջող են մնանապես հ. Ա[կիւնյանի] վերջին փաստերը՝ Կոմիտասի «աւետարեր նկարագիր»ը և Եղիշեի «նկարագիր»-ը:

Կոմիտասի մամակը պատասխան է Մողեստոսի թղթին, որի մեջ հայտնում է Երուսաղեմի ավերումը և վերաշինությունը: Կոմիտաս իր թուղթն ուղղում է «նեղելոց, վշտացելոց» և այժմ «խրատելոց... գգուելոց, սփոփելոց և սիրեցելոց ի հօրէ»: Թղթի օրագիրն է սա: Ապա հիշում է մարգարեի խոսքը՝ «մխիթարեցէք, մխիթարեցէք զժողովուրդ իմ, քահանայքդ խօսեցարուք ի սիրտ Երուսաղեմի և մխիթարեցէք զդա, զի լի եղև տառապանօք»: Մարգարեն ասում է այնուհետև թե «թողեալ լիցին դմա մեղք իւր, զի ընկալա ի ձեռանէ տեառն զհատուցումն մեղաց իւրոց»:

Կոմիտաս ուզում է ասել, որ Երուսաղեմացիք տառապեցին, բայց խրատվեցին նեղության մեջ և արժանացան նորեն վերին շնորհի: Հիշելով որ այս պարագան մեծ մխիթարություն է նաև հայերի համար, որ կարող են առաջվան պես ուխտի գնալ և սփոփանք գտնել սուրբ վայրերում, ամփոփում է մարգարեի խոսքերի բարոյականը. «Իբրև դարձոյց բարձրեալն զերեսս իւր ի մէնջ... խռովեցաք: Այլ յորժամ կամեցաւ... առնել բարերարութեամբ քաղցրութիւն, ընկղմեցաք ի խորութիւն բարձրութեան»: Ապա ասում է. «եւ ի վերայ այսր **աւետարեր նկարագրի**» անդադար... գտեր օրհնեսցուք, զի թէպէտ ահագին էր դատաստան, բայց Աստուած սրբեաց զձեզ», ինչպես Երիքով գնացող մարդը, որ ավազակի ձեռք ընկավ, կողոպտվեց, բայց ողորմած Սամարացին օգնության հասավ և սփոփեց նրան: «Աւետարեր նկարագիր» ասելով Կոմիտաս ի նկատի ունի մարգարեի խոսքը «մխիթարեցէք, մխիթարեցէք», որն իր թղթի բնաբան էր: Այս «նկարագիրն» է մխիթարության աղբյուրը, և ոչ թե Մողեստոսից ստացած մամակը, ինչպես կարծում է հ. Ա[կիւնյանը] և որից ենթադրել է, թե «նկարագիր» նշանակում է թուղթ: Բացահայտ սխալ է: Թերևս «աւետարեր» մակդիրն է մոլորեցրել արզո բանասերին: Ահա՛ Ոսկերեքան ևս նույն

«նկարագիր»-ը մեկնելիս, ինչպես վերև հիշեցինք, համարում է այն՝ «աւետիք յաւերակ երկիր Հրէաստանի»¹: Հավանորէն Կոմիտասի թուրքը գրված է Ոսկերերանի հիշյալ տեղիքի շնչի տակ և այնտեղից է առել «աւետարեր նկարագիր», ինչպես և «գգուել», = Ոսկերերան՝ «Վսայփայանք են առ այնուսիկ, որ ի պատիժսն էին, զի այսպես իմն պատիժք սովոր են լինել լուծիչ մեղաց»²:

Եղիշեի մոտ հիշված «նկարագիր»-ը ևս այն իմաստը չունի ինչ որ կարծում է հ. Ալկիմյան] արտագրելով «Հայկազեան Բառգրքից» «ի ձեռն առեալ զքաջ նկարագիրն Մակարայեցոց ընթեռնոյր ի լսելիս ամենեցուն»։ Վկայությունը թերի է։ Եղիշեն ասում է. «և ըստ պատերազմական կարգին զքաջ արանց զյիշատակարանս հանապազ երկրորդէր առաջի նոցա, զի և ինքն իսկ տեղեակ էր ի մանկութենէ իւրմէ սուրբ Կտակարանաց (:): զոր և ի ձեռն առեալ՝ զքաջ նկարագիրն Մակարայեցոց ընթեռնոյր ի լսելիս ամենեցուն»³:

«Հայկազեան Բառգիրք» հասկացել է նկարագիր նույն իմաստով ինչ որ վերև բացատրեցինք։ Մակայն այնտեղ խնդիրը Ս. Գրքի հատ հատ ընթերցվածների և տների մասին է և ոչ ամբողջ գրքի։ Եղիշե ասում է, որ Վարդան Ս. Գիրքը ձեռն առած՝ կարդում էր Մակարայեցիների քաջ նկարագիրը։ «Քաջ» բառն արդեն ցույց է տալիս, որ խոսքը բնագրի մասին չէ, այլ Մակարայեցիների հերոսական պատկերի, քաջ նկարագրի = *χαρᾶτῆρ*, թե «որպէս կռուեցան ի վերայ աստուածատուր օրինացն ընդդէմ թագաւորին Ամտիոքացոց. զի թէպէտ և ի միմի կատարեցան մահուամբ, սակայն անուն քաջութեան եկաց մինչև ցայսօր ժամանակի»։ Ամեն դեպքում հ. Ալկիմյան] հայտարարությունը որ «նկարագիր» դասական հեղինակների մոտ սիրված բառ է՝ պատմություն, շարադրվածք իմաստով, չի հաստատվում և ոչ մի վկայությամբ, այլ հերքվում է իր իսկ հիշած կոչումների ճշգրիտ ըմբռնումով։

Ապա ուրեմն Եզնիկ Երեցի գործը չի կարելի անվանել նկարագիր բառիս և մի իմաստով։ Հ[այր] Ալկիմյանի սրբագրությունն անհիմն է և պետք է թողնել նշանագիր ինչպես կա։

«Նկարագիր կարգաց ի բանից» մմանապես անիմաստ է, փոխան «Նշանագիր կարգաց բանից»։ Հ[այր] Ալկիմյան ասում է «մախնյաց մատենագրութենեն իրեն անծանոթ է կարգք բանից»։ Իսկ «նկարագիր կարգաց» ծանոթ է իրեն մախնյաց մատենագրութենեն։ Իհարկե, ոչ, որովհետև գոյություն չունի։ Ինչ վերաբերում է «կարգք բանից», իրեն ծանոթ

¹ Մեկ. Եսայ., էջ 247:

² Ամն, էջ 246:

³ Եղիշե, էջ 182:

չէ, բայց ծանոթ է հայ լեզվի մեծ վարպետին՝ Խորենացուն: Ուիմպիոդորոսի գրույցին առթիվ գրում է Պատմահայրը. «մատեան լեալ գՔսիսութեա, և գորդոց նորա... յորում, ասեն, կարգ լեալ բանից այսպիսի»¹: Այստեղ կարգ բանից այն իմաստը չունի ինչ որ Երբ., Է, 8, այլ նշանակում է գրոյցք, ինչպես ինքը Խորենացին անվանում է նույն «կարգ բանից» գրույցք, ասելով. «և այսքիկ գրոյցք սուտ և կամ թէ արդարև լեալ, մեզ փոյթ չէ ինչ»: Ազաթանգեղոս ունի. «զկարգս գրուցաց յիշատակել»², որ արդարացնում է Եզնիկի «կարգաց», եթե Հ[այր] Ակիմյանի բժախնդիր է բառի հոգնակի ձևին, այնքան ընտանի Կորյունին: «Կարգել զբանս» սովորական դարձված է, և ուրեմն «կարգ բանից» միանգամ կանոնավոր:

Կարիք կա՞նկատելու, որ «Նկարագիր կարգաց» նեցուկ չունի և հունարեն *διήγησις*-ի մեջ, հակառակ հ. Ա[կիմյանի], աններելի ճիգին: Եզնիկ Երեց ունի՝ հաջորդությունը թագավորացն և քահանայապետիցն: Հույնը կրկնում է՝ հաջորդությունը Գրիգորի՝ *έν τάξει γενομένων διαδόχων* և հաջորդությունը թագավորելոց *έν τάξει γενομένων και βασιλευσάντων* (= *γενομένων βασιλέων*). հ. Ա[կիմյան] կարծում է, որ նկարագիր = *διήγησις*, և *έν τάξει γενομένων* = կարգաց: Բայց *έν τάξει γενομένων* չի կարելի բաժանել հետևյալ *και βασιλευσάντων* բառից:

Համամիտ չենք հ. Ա[կիմյանի] և մյուս լեզվական դիտողություններին: «Նշանագրի» մեջ նա տեսնում է «դասական լեզվի ինքնատիպ լուսացնող ճառագայթները»: Որպես ապացույց բերում է մի քանի բառեր, շարելով վկայություններ զանազան հեղինակներից բացի Եզնիկից, մինչդեռ նպատակն է ցույց տալ, որ գործը Եզնիկի գրչից է ելած:

Մենք գտնում ենք, որ «որպես զհարդ», զույգ հոմանիշների գործածությունը, հատուկ ճապաղ ոճի հեղինակներին՝ Փավստոսից մինչև Հովհաննես Կաթողիկոս և Թովմա Արծրունի, բոլորովին օտար է Եզնիկին: «Ցաջորդութիւն» բառը ծանոթ չէ Ս. Գրքին: Բ Մակ., Գ, 29, *διάδοχος* թարգմանված է «փոխանակ», և Իմ., Է, 30, *διαδέχεται*, «փոխանակել»: Եթե հ. Ա[կիմյանը] ընդունում է, որ Եզնիկ մասնակցել է Ս. Գրքի թարգմանության, ապա պետք է ենթադրել, որ չգիտեր տակավին «յաջորդ» բառը:

«Վարումն» համեմատել էինք, հ. Ա[կիմյանին] հետևելով, Եփրեմի՝ «զպրութիւն վարումն աւուրց»-ի հետ և փորձել էինք մի ընդհանուր իմաստ հանել: Հ[այր] Ա[կիմյան] մեր «բացատրութենն բան մը չի հասկցել», և տալիս է իր բացատրությունը. «Եզնիկ կթվե հայ թագավորներու և

¹ Մովսես Խորենացի, էջ 26:

² Ազաթանգեղոս, էջ 6:

կաթողիկոսներու յաջորդությունը. «վարէ յառաջ զանուանս նոցա մինչև առ մեզ». մյուս կողմեն այդ անունները կըբաղն կհանն Փափստոսի պատմութենեն, կմշակն յուր ծրագրին (!) համաձայն. այս գործողությունները վարումն են (!), գոր ուրիշ բառով կրնանք քարգմանել «ամփոփումն, համառոտ յառաջբերութիւն, համադրութիւն»: Ասով կկարծենք, թե բռնագրոսած չենք բառին իմաստը: Ի հարկն ավելի բացահայտ պիտի ըլլար, եթե կարդայինք «վարումն ատուրց կամ ամաց»:

Արդոյ՞ք հ. Ա[կհնյանը] բան հասկցավ իր այս տողերեն, առանց բռնագրոսելու մտքի հետևողականությունը:

Մենք պարզել էինք, թե ի՞նչ է նշանակում Եփրեմի մտա «իբրամեն», և ինչպես հասկանալ «դպրութիւն՝ վարումն ատուրց»: Ասել էինք, որ «իբրամեն» սխալ է փոխանակ դիբրամեն և որ այս բառը Թագ. գրքի մեջ քարգմանված է «բանք ատուրց», մինչդեռ ըստ նորագույն գիտնականների՝ «գործք ատուրց»¹:

Կարծելով, որ Եզնիկ Երեցի մտա «վարումն» նույն բառն է ինչ որ Եփրեմի, փորձել էինք երկու իմաստով ըմբռնել, 1) վարումն իշխանության, և 2) վարումն կենաց, պատմություն և վարք (հմտ. վարմունք կրկնակի իմաստով):

Այժմ տեսնում ենք, որ իզուր ենք հավատ ընծայել հ. Ա[կհնյանին]: Եզնիկի «վարումն» անկախ է Եփրեմից: «Վարումն դրոշմել» նշանակում է «վարումն բանից դրոշմել», այսինքն «վարել զբանս և դրոշմել», որ ուրիշ բան չէ, քան մեկնություն խորագրի՝ «Նշանագիր կարգաց բանից», որ է նշանագրել «զկարգս բանից» կամ «կարգաւ զբանս»:

Հետևապես «վարումն» չի նշանակում «ամփոփումն, համառոտ յառաջբերութիւն» և ոչ «վարումն ատուրց», այլ միմիայն «վարումն բանից» և դրոշմել-ի հետ նշանակում է պատմել:

Վասն գիտութեան ի վերայ հասանելոյ: Ասել էինք և կրկնում ենք, որ անհաջող ո՞՞ն է, ճապաղ, նույն կարգի ինչ որ «որպէս գիարդ»: Հ[այր] Ա[կհնյանը] առանց ամենափոքր ճիգի հասկանալու հակառակորդի ասածը, սիրում է իսկույն որոնել տգիտություն և մեզ բացատրում է, որ «ի վերայ հասանել» նշանակում է հասկանալ: Սակայն խնդիրը «ի վերայ հասանել»-ի վրա չէ, այլ «ի վերայ հասանել գիտութեան»: Կարելի է ասել հասանել ի վերա իմաստության, ի վերա «իբրաց», ի վերա «լատութեանց», ինչպես իր իսկ բերած օրինակներից կարող էր տեսնել: Վերջապես կարելի է ասել «հասանել ի վերայ ճշմարիտ գիտութեան, ի վերայ գիտութեան սուրբ գրոց (և ոչ հունաց փիլիսոփայից): Բայց «ի վերայ հասանել գիտութեան»

¹ E. Dhorme, L'évolution religieuse d'Israël, t. 1, p. 51.

ճապաղ է: Հ[այր] Ա[կհնյան] բերում է Ագաթանգեղոսի «զի ոչ եթէ իւրեանց կարճահաս իմաստութեամբն հասեալք չքնաղ գիտութեանն Աստուծոյ» և շտապում, իր վատ սովորության համաճայն, սրբագրել «ի վերայ չքնաղ գիտութեանն Աստուծոյ»:

Բուն հայկարան ոճն է «հասանել գիտության», ինչպես ունի Եզնիկ՝ «մարթի հասանել գիտութեան»¹, «հասանել բանից սրտի իմոյ»², «հասանել ի գիտութիւն ճշմարտութեան», ուր «ի գիտութիւն» = *εις επιγνωσιν* հունարանություն է փոխանակ «գիտութեան»): Այստեղից և «հասու լինել»:
«Ի վերայ հասանել» կրում է հունական *ἐπιγιγνώσκειν* և նման *ἐπι* -ով սկսվող բայերի ազդեցությունը. «վերահասու լինել» հետ-դասական է:

Փոքր ի շատէ: Այս բառի առթիվ հ. Ա[կհնյան] կարկուտ է թափում մեր գլխին, հանդիմանում որ «դասական հայերէնի մասին վճիռներ կկտրենք, այն ինչ ուշադրությամբ չենք կարդացած Ս. Գիրքը և Եզնիկ»:
Անշուշտ, այդ անօրինակ հիշողությունը չունինք, որ Ս. Գրքի բառերը պահենք մեր գլխում, բայց ունինք մեր տրամադրության տակ «Հայկազեան Բառարանը» և Համարարբառը, որտեղից և մեզ հայտնի էին գիտուն խրատտուիս բերած վկայությունները:

Եզնիկ Երեց, «փոքր ի շատէ» առած է Փավստոսեն: Այս առթիվ նկատել էինք, որ բառը Եզնիկյան չէ և ո՛չ սուրբգրեմական: Դասական է «սակաւը, սակաւիկ մի, սակաւ ինչ, փոքր մի, փոքր ինչ»:
Հայ լեզվի առաջին գրական թոթովը, այն որ կոչում են դասական լեզու, ուսումնասիրելիս, շատ կարևոր հարց է, թե ի՞նչ տեղ են բռնում այնտեղ հունարանությունները մի կողմից և ռավկորենի տարրերը մյուս կողմից: Մեզ այնպես է թվել, որ «փոքր ի շատէ» ժողովրդական դարձվածք է: Մեր տպավորությունը հիմնված է հետևյալ դիտողության վերա:

Հին Կտակարանում բառս պատահում է միայն մի անգամ ընդդեմ հույն *μικρόν*³: Ավետարանները չգիտեն, իսկ Պողոսի թղթերում երևան է գալիս որպես թարգմանություն հույն *ἀπὸ* կամ *ἐκ* *μέρους* որ նշանակում է «մասամբ, մասամբ իւրիք»⁴:

Արդ ուշագրավ երևույթ է, որ Եզնիկ, Ոսկերեբան և Եփրեմ մակ Հաճախապատում⁵ գիտեն այս բառը Պողոսի թղթերից, զոնե հիշում են

¹ Եզնիկ, էջ 252: Հմմտ. Յուդ., Ը, 13:

² Բ Տիմ., Գ, 7:

³ Բ Եզր., Թ, 8:

⁴ Հռովմ., ԺԱ և ԺԵ: Ա Կորն., ԺԳ և Բ Կորն., Ա և Բ:

⁵ «Յաճախապատում ճառք», էջ 7-8:

միայն այնտեղից առած կոչումների մեջ, բայց իրենք գործ են անում «սակաւ մի, փոքր մի»: Եզնիկ բերում է Առաքյալի¹ «փոքր ի շատ զիտեմ», բայց իր գործածած բան է «սակաւիկ մի»², «մանր» («մանր միա դնել»)³: Մփրեմ հիշում է «փոքր ի շատ»⁴: Բայց նույն տեղը ինքը գործ է անում՝ «սակաւիկ մի»⁵. հիշում է նույն բառը Ա Կորն. (ԺԳ, 9-10), բայց ինքն ասում է՝ «փոքր մի»⁶. հիշում է Բ Կորն. (Բ, 5), բայց ինքը ավելցնում է որպէս բացատրություն «փոքր ի շատ»՝ ըստ յուրում չափս: Համաբարբառի մեջ՝ «փոքր մի ամբարշտեցան, սակաւիկ մի խրատեաց» (էջ 37):

Այստեղից հետևում է, որ «փոքր ի շատ» տեղ չունի Եզնիկի և ոչ Մփրեմի թարգմանչի անհատական բառարանում, ինչպէս օր. «պլան», «գործուղի» և մնան բառեր մնում են օտար այն թերթերի, որոնք հիշում են այդ բառերը իրենց մեջբերումներում:

Ավելի հետաքրքրական է Ոսկերեբան: Մա ևս հիշում է Առաքյալի՝ «փոքր ի շատն խափանեսի»⁷, Մաթեոսի մեկնության մեջ (Ա, էջ 247): Բայց Բ Կորն., Բ, 5 և Հռով., ԺԱ, 25 կոչումների մեջ «փոքր ի շատ»-ի փոխարեն գտնում ենք «ի մասնէ». «զի կուրոթիւն ի մասնէ եղև Իսրայէլի», քանի մի տող ստորև՝ «թէ ոք տրտմեցոյց, ոչ եթէ զիս տրտմեցոյց այլ ի մասնէ ինչ, որպէսզի մի՛ ծանրացայց ձեզ»⁸:

Ոսկերեբանի մոտ սուրբգրեմական կոչումներն ընդհանրապէս համաձայն են մեզ հասած Մ. Գրքի բնագրին, բայց կան և շեղումներ, որ շատ նշանակալից են: Տեղը չէ այս խնդրով զբաղիլ: Գաղափար տալու համար բերենք մի օրինակ հենց Ավետարանի սկզբից⁹. «և առաքեաց կոտորեաց զամենայն մանկունս, որ էին ի Բեթղահէմ և յամենայն սահմանս նորա յերկեմենից և ի խոնարի, ըստ ժամանակին զոր ստուգեաց ի մոզուցն»: Ոսկերեբանի մոտ, «և առաքեայ և կոտորեաց զամենայն մանկտին զոր եզիտ ի Բեթղահէմ և յամենայն սահմանս նորա յերկեմենից և ի խոնարի, ըստ ժամանակին որպէս եւ ստուգեաց ի մոզուցն»¹⁰:

¹ Ա Կորն., ԺԳ, 10:

² Եզնիկ, էջ 254:

³ Անդ, էջ 77:

⁴ Հռով., ԺԵ, 25:

⁵ Եզնիկ, էջ 10:

⁶ Անդ, էջ 75:

⁷ Ա Կորն., ԺԳ, 10:

⁸ Ոսկերեբան, Պատղ., Բ, էջ 286:

⁹ Մաթթ., Բ, 16:

¹⁰ Ոսկերեբան, Մատ., Ա, էջ 124:

Եթե Եզնիկն է Ս. Գրքի սրբագրողը և Ոսկերերանի թարգմանիչը, անհասկանալի են այս տարբեր ընթերցումները: Ավելի ակնբայս է Ոսկերերանի կոչումը. «ի Յիսուսի ծնանելն ի Բեթղահեմ Հրեաստանի յաուրս Հերովդի արքայի, ահաւասիկ մօզբ յարևելից եկին յԵրուսաղեմ, ասէին, ուր իցէ մորածին արքայն հրէից»:

Այս կարգի շեղումները ընդունված բնագրից տանում են այն ենթադրության, որ ընդունված բնագիրը, Սահակի և Եզնիկի սրբագրությունից հետո, ենթարկվել է նորեն սրբագրության:

Հանգուցյալ Եղիշե պատրիարքը (Դուրյան) համեմատելով Եզնիկի մի քանի վկայությունները գտել էր, որ նրանք ևս համաձայն չեն Ս. Գրքի այժմյան ընթերցումներին, և այս առթիվ նկատում է նրբորեն, իրա՞վ է, որ Եզնիկ սրբագրած լինի Ս. Գիրքը, և կամ Եզնիկ արդյո՞ք հեղինակ է իր գործին¹:

Համեմատությունները չէ սպառած հ. Եղիշե: Հիշենք մեր կողմից Եզնիկի մի տեղիքը, ուր բերում է Առաքյալի խոսքը՝ թե «գորս յառաջագոյն ճանաչէր, յառաջագոյն սահմանեաց կերպարանակից լինել պատկերի որդւոյն իւրոյ», որ ակնարկ է Հռովմ., Ը, 29. «գորս յառաջն ճանաչէր, յառաջագոյն հրաւիրեաց կերպարանակից լինել» և այլն:

«Յառաջագոյն սահմանեաց» համաձայն է հույն բնագրի՝ *προωριζε*, մինչդեռ ուղղված է «հրաւիրեաց». երկու «յառաջագոյն»-ներից մեկը՝ շինած է «յառաջն», ինչպես վերև՝ «ի Յիսուսի ծնանելն» = *τοϋ Ἰησοϋ γεννηθεντος*, շրջած է «ի ծնանելն Յիսուսի»: Սրբագրությունների նպատակն է եղել ավելի հայացնել, ավելի դյուրացնել:

Արդ մեր տպավորություն է եղել, որ այս կարգի սրբագրություն է մակ «փոքր ի շատ» փոխան «ի մասնէ», որ դիպվածորեն պահվել է Ոսկերերանի մոտ: Արդարև ինչո՞ւ Ոսկերերանի թարգմանիչը «փոքր ի շատէ» հիշելուց հետո, պիտի գրեր «ի մասնէ», եթե «ի մասնէ» չկար Ս. Գրքի հայ բնագրում, այլ կար «փոքր ի շատէ»: Հնարավոր է, որ սրբագրությունից հետո է, որ գրիչները մոծել են նոր ընթերցումը Ոսկերերանի և Եզնիկի կոչումների մեջ: Այս և նման դիտողությունների ազդեցությամբ էր, որ նկատել էինք անցողակի, որ «փոքր ի շատէ» Եզնիկյան չէ և ոչ սուրբգրեմական: Մենք դատական վճիռներ չենք տալիս, բանասիրական խոհեր են, որոնց առթիվ, որքան և անհավանական համարին հ. Ա[լկիմյան] և ուրիշներ, պետք չէ ասամներ կրճտել, այլ ձեռքը ճակատին դնել և աշխատիլ կնճիռները լուծել:

Թարգմանել: «Նշանագր»-ի միատող հիշատակարանը՝ «Եղիցի յիշա-

---

¹Դուրյան Մատենադարան, թիվ 7, էջ 367 (4):

տակ Եզնկան ի թարգմանել զգիրս զայս», արգելք է հ. Ա[լիհնյանի] տեսություն: Ուստի և ձգտում է վարկաբեկել և թևին տակ առած՝ ցատկում է յոթներորդ դարից տասներեքերորդ դարը: Կարծում է, որ հիշատակարանը մի մաղթանք է, որ արել է ձեռագրի Վարդան գրչին 1254 թ. ընդօրինակությունն ավարտելուց հետո: Սակայն հիշատակարանը ձեռագրի վերջում չէ, ինչպես վերև հիշեցինք, այլ կնքում է «Նշանագիր»-ը: Այսպես հետևում է «Ժամանակք կաթողիկոսաց» և հետո Վարդան գրչի հիշատակարանը: Կաթողիկոսների ցուցակում Կոմիտասի հայրապետության տարեթիվը չէ նշանակված: Այստեղից ուզեցել էինք հետևցնել, որ ցուցակի առաջին մասը թերևս նույն Եզնիկի գործ լինի, որ «Նշանագիր»-ը կազմելուց հետո հանդերձ իր հիշատակարանով, շարել է կաթողիկոսների անունները մինչև իր ժամանակ, շարել է ինքը կամ ժամանակակից մի ընդօրինակող: Մի ուրիշը շարունակել է ցուցակը մինչև Ստեփանոս, ութերորդ դարու վերջը: Նշանակում է այս անձանոթը ապրում էր Ստեփանոսի հաջորդի օրով: Ուրեմն ցուցակը Վարդան գրչի գործը չէ: Այս նպատակով էր, որ ձեռագիրը նկարագրելիս աշխատեցինք պարզել, թե ցուցակը լրի՞վ է արդի ձեռագրում, թե թուրք է ընկած: Վարդանի գործը չէ ևս առավել ցուցակից առաջ գետեղված՝ Եզնիկի հիշատակարանը:

«Թարգմանել» բառը ևս չի կարող իջեցնել հիշատակարանը մինչև Վարդանի ժամանակը: Հ[այր] Ա[լիհնյանի] կարծիքով թարգմանել «յօրինել իմաստով առաջին անգամ Հերացին է գործածել 1184 թ., հետո Սմբատ Սպարապետ իր Տարեգրքում 1272 թ.: Գտնում է, որ այս տարիների միջև 1254 թ. Վարդան ընդօրինակած է ձեռագիրը և գործածած նույն բառը նույն իմաստով»: Մյուս է այս կարծիքը իր հիմքերով: Հերացին վկայում է, որ իր գործը քաղել է արաբ, պարսիկ և հույն գրքերից և ուրեմն իրավունք ուներ ասելու «հաւաքեցի և թարգմանեցի ի հայ բարբառ»: Օգտվել է նաև հայ նյութերից և կամեցել այս բոլորից «ամեն զիրքս», ուստի և ասում է՝ «թարգմանեցաւ և գրեցաւ զիրքս»: «Թարգմանել» գործ է անած իր բուն իմաստով, և ոչ թե որպես «յօրինել»:

Սմբատի Տարեգիրքը երեք քառորդ մասով քաղված է Ուռհայեցուց և Գրիգոր Երեցից. մի, և վերջին քառորդն է միայն իրենը: Եզնիկի գործը ևս ունի նույն բնավորություն. մեծ մասը քաղված է հին աղբյուրներից և իրեն գրչի սեփականություն է գրեթե միայն Հռիփսիմյանց հատվածը: Սմբատ իրեն անվանում է երկիցս «թարգմանող պատմութեանս»: Եզնիկ ևս նույն բառով է որակում իր գործը: Ի՞նչ է բառի իմաստն այս դեպքում:

Հների մոտ թարգմանություն նշանակում է նաև մեկնություն: Թվում է թե այս իմաստը պարզ հետևություն է հունարենի, ուր *ἐρμηνεύω* նշանակում է մեկնել և թարգմանել:

Բյուզանդական շրջանում, ինչպես և նոր հունարենում, *ἐρμηνεία* պահում է միայն «մեկնութիւն» իմաստը: «Թարգմանել» արտահայտվում է *μεταφράζω* բառով, որ դարձյալ երկու իմաստ ունի՝ paraphraser, և քարգմանել: Հունարան դպրոցը քարգմանել է այս բառը՝ հարասել, որ, սակայն, մեծ ընդունելություն չէ գտել: Կարծում եմ, որ հույն *μεταφράζω* բառի հետևությունը, «քարգմանել» բառը գործ էածված նաև paraphraser -ի իմաստով:

Արդ Եզնիկի աշխատությունը մեծ մասով *μετάφρασις*, paraphrase է, և ուրեմն կարող է ասել՝ քարգմանել: Սմբատի Տարեգիրքը ևս *μετάφρασις* է. և ինքը՝ քարգմանող, *μεταφραστής*:

Ջուարափակ: Հ[այր] Ա[կիւնյանը] կասկածում է, թե Կաղանկատվացիւն առած լինի այս բառը Ագաթանգեղոսից: Մենք մնում ենք մեր կարծիքին: Ոչ միայն բառեր, այլ ամբողջ նախադասություն է քաղել Ագաթանգեղոսից, ինչպես՝ «ասպնջական ցանկալի սուրբ հաւատոցն լինելով յաշխարհածնունդ հայրենեացն որդի գտանիւր շնորհացն (sic) Աստուծոյ մերձաւոր կենարար կենալքն լինելով»¹: «Պարոյկ» որմոյն Կաղանկատվացու մոտ² այլ բան չէ, քան Ագաթանգեղոսի «պարկէն»-ը, շփոթած պարոյկի հետ, եթե միայն գրչագրական սխալ չէ:

Փառներսեհ: Հ[այր] Ա[կիւնյան] համառում է իր անօրինակ սրբագրության վերա. Փառներսեհ անունը որպէս թե ծագած է Փառեն ոմն երեց բառերի սխալ ընթերցումից: Ինչո՞ւ Փառեն պիտի Փառներսեհ դառնար հարց է տալիս հ. Ա[կիւնյան]: Իսկ ինչո՞ւ Կորյունի Մաշքոց դարձել է Եզնիկ Երեցի մոտ Մեսրապ: Հ[այր] Ա[կիւնյան] ավելի հեռու է գնում, երբ պնդում է, որ Փառներսեհ չէ կարող պահլավ անուն լինել, և որ պահլավ բառակազմության օրենքը պահանջում է Ներսեհ-Փառեն: Այդպիսի օրենք չկա: Գեթ հիշեր այնքան զորեղ հիշողության տեր բանասերը Փալստոսի՝ Փառավազ = Մերեսուի՝ Փառավազ = արևմտյան հեղինակների՝ *Φαρνάβαζος*, Փառանձն էլ չեմ ասում հույն հեղինակների՝ *Φαρνάσιτης*, *Φαρανδάτης* և ուրիշները, որ դյուրությամբ կարող էր գտնել իր «Iranisches Namensbuch» հայտնի գրքում: Հիշենք նաև Մերեսուի՝ Խրոխ-Որմիզդ, Խորենացու՝ Խոռոխբուտ ուր խրոխ մի այլ հնչումն է փառն-ի, կամ Farrux-Sapuh, որ farrux դարձյալ մույն փառն բառի այլ ձևն է:

Յուսիկ = Մահակ = Շահակ: Կամակոր մտքի մի ուրիշ օրինակ: Երեք հիմնովին տարբեր անունների մույնացման դեմ կարելի է միայն երեք

¹ Ագաթանգեղոս, էջ 381:

² Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 351:

անգամ «չէ» ասել: Հ[այր] Ա[կիւնյանի] կարծիքով, Սահակ անունը Կորճայքում արտասանվում էր Շահակ ասորական ազդեցության տակ, իսկ «հայ բնիկ ժողովուրդին բերանը սեղմված եղած է Հուսիկ»: Ոչ, որքան կուզեք սեղմեցեք բերանը, Սահակից՝ Հուսիկ չի դուրս գալ: Բերան սեղմելով չի կարելի բառեր մեկնել և ո՛չ էլ բերան լայնելով՝ սխալ մեկնություններ պաշտպանել: Հ[այր] Ա[կիւնյան] ժամանակ է գտել թերթելու Հյուրշման, ուր տեսել է, որ այս լեզվագետ Շահակ անունը «զգուշորեն» կկապե իրանական շահ բառի հետ, իսկ «մտքեն չի անցներ Շահրիկ, Շահեն անուններու հետ համեմատել»: Իսկ Հյուրշման մտքեն կանցնե՞ Շահակը հանել Սահակ-ից: Այս է խնդիրը: Սահակ անգամ Յփրեմի թարգմանության մեջ մնացել է միշտ Սահակ:

Ինչ կվերաբերի Սահակի ստուգաբանության ահա ի՞նչ է ասում մի ուրիշ հեղինակավոր անձ. “*Shahak* = pers. *Shahak* (etwa zu *Shahpuhr*) oder besser *Shahrak* (Hyponoisticon eines mit *Shahr* = ap. *Shathra* “Herrschaft” Zusammengesetzten Namen”¹.

Ամտելի է և իր հեզնոտ նկատողությունը Շահրիկ-ի վերաբերյալ: Շահրիկ նշանակում է կողմնապետ, բայց է և՛ հատուկ անուն², ինչպես Շահապ է սատրապ, բայց նաև հատուկ անուն է՝ Փավստոսից հայտնի («Եպիսկոպոս Տայոց Կիրակոս, որ Շահապ կոչէր»): Դեհկան ևս կողմնապետ է նշանակում, բայց նաև հատուկ է նույն Փավստոսի մոտ: Ինչ վերաբերում է մեր համեմատության Շահակ և Շահիկ, ահա ինչ է մտածում նշանավոր իրանագետը. Der Name Shahrak scheint eigentlich Kreisvorsteher zu bedeuten und mit Shahrigh gleich zu sein³ : Պարզ է:

Արբանեակ: Եզնիկ Երեց իր գործի ընթացքին հիշատակում է Սահակի և Մեսրոբի աշակերտներից, Գևորգ, Արճան, Կորյուն և Եզնիկ, անվանելով նրանց «արբանեակք նոցուն լուսատր հանդիսիցն»: Եզնիկի անունը պարզապես աքացում է հ. Ա[կիւնյանի] մոլար կարծիքի դեմ և ապացուցանում, որ Նշանագրի հեղինակ Եզնիկ Երեցը չի կարող նույնը լինել Կողբացու հետ: Հ[այր] Ա[կիւնյան] փորձում է վերացնել այս խոչընդոտը, հայտարարելով այն անհարազատ. իբր թե «արբանեակ և հանդեսք բառերը գործ են անված ոչ-դասական առումով»: Այստեղից, կարծեմ, մի բան է հետևում, որ Նշանագրի հեղինակը չէ կարող լինել դասական Կողբացին, և ոչ թե որ հիշյալ խոսքերը անվավերական են: Թողնեք, որ նկատողությունն ինքը սխալ է: Հ[այր] Ա[կիւնյան] ի չարն է գործ դնում իր «դասական

¹ J. Marquart, Philologus, Bd., 55, p. 240.

² Hoffman, Auszüge aus Syrichen Akten, p. 72.

³ Justi, Iranisches Hamensbuch, p. 277.

քիմք»-ի ներշնչումները: Կորյուն իրեն կոչում է «արքանեակ ըստ աւետարանական հրամանաց» Սահակի և Մաշթոցի¹: Խեղճ Եզնիկ Երեցը կրկնում է նույնը նաև Կորյունի ընկերակիցների՝ Ղևոնդի, Արձանի և Եզնիկի նկատմամբ և անշուշտ հետևելով Կորյունին: Եզնիկ Երեց համարում է Ղևոնդին «ճշմարիտ ի գործ մշակութեան», որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Կորյունի՝ «աստուածագործ մշակութին»:

Հ[այր] Ա[կիհնյան] փորձում է հերքել մեր տեսակետը Հռիփսիմյանց հատվածի վերաբերյալ: Ի հարկե չի հրաժարում այստեղ ևս նորանոր և անհանդուրժելի սրբագրություններ առաջարկելուց: Արդյա ուղղում է Աբրահամ, Կանովեղ՝ Մամուել, որպեսզի նույնացնի 607 թվին հիշված վանաց երեցների հետ: Չանազանություն չէ տեսնում Եզնիկի և Սեբեոսի խնդրին հայոդ պատմվածի մեջ: Սեբեոսի՝ 28-րդ տարին Խոսրովի, ուզում է հաշտեցնել Եզնիկի՝ 29-րդ տարու հետ, մեկը՝ շինության սկիզբը համարելով, մյուսը՝ ավարտումը: Եվ այնքան միամիտ է, որ կարծում է, թե Հռիփսիմյանց տաճարի նման մի շենք կարելի է ավարտել «գրեթե յընթացս մէկ տարույ», և այն էլ Երևանի դաշտում ուր տարվան մեջ հազիվ 5-6 ամիս նպաստավոր է շինության համար: Թվերի տարբերությունը այստեղ նույն տեսակի է ինչ որ նկատվում է Սեբեոսի և «Գիրք թղթոցի» տվյալների մեջ 607 թվի ժողովի մասին: Ըստ «Գիրք թղթոցի» ժողովը կայացել է Խոսրովի 17-րդ տարին, մինչդեռ Սեբեոսի ասելով, Սմբատ, որի հրամանով ժողովը գումարվել էր, վերադարձել է Պարսկաստանից 18-րդ տարին: Թեթև անճշտություններ են: Հարկավ, կարելի է, թերևս, ԺԷ և ԺԸ սրբագրել մեկը մյուսով, բայց դժվար է նույնն անել ԻԸ և ԻԹ նկատմամբ: Վերջապես եթե մեկը հիշում է շինության սկիզբը, մյուսը՝ վերջը, ինչպես կարծում է հ. Ա[կիհնյան] սրանով վերանում է հակասությունը, բայց ո՛չ աղբյուրների տարբերությունը, թո՛ղ որ հ. Ա[կիհնյանի] մեկնությունն ինքնին չէ համապատասխանում իրականության:

Եզնիկի՝ «խառնակք յօղից» բնավ նույնանիշ չէ Սեբեոսի՝ «յօշեալ ի միմեանց»-ի, այլ բոլորովին հակառակը: «Խառնակք» բառի իմաստը պարզելու համար պետք է դիմել սուրբգրեմական հետևյալ տեղերին: Պողոս Առաքյալ համեմատում է եկեղեցին մարդկային մարմնի հետ ուր զանազան մասեր ներդաշնակորեն շաղկապված՝ կազմում են մի միություն. «ամենայն մարմին յաղիք եւ խաղալեօք տարաբերեալ եւ խառնեալ աճէ»², ուր խառնյալ = հույն *συσμβιβάζομενον* դարձեալ, «ամենայն մարմին յօղեալ և պատշաճեալ ամենայն խաղալեօք տարբերութեան»³: Այստեղ

¹ Կորյուն, էջ 47:

² Կող., Բ, 19:

³ Եփ., Գ, 16:

պատշաճյալ = նույն *συμβιβάζόμενον*. Ոսկեբերան իր մեկնության մեջ առաջին դեպքում գործ է ածում՝ «ընդ միմեանս յարեալ»¹, երկրորդ՝ «հաստատեալ»². Եփրեմ ևս ունի հաստատել³: Նույն իմաստը բառիս տեսնում ենք նաև Ելից, ԻԶ, 11, «և արասցես օդս պղնձիս յիսուն և խառնեսցես զօդսն ընդ ճարմանդսն և կցեսցես զփեղկսն և եղիցին մի»: Ընդգծված բառերը հոմանիշ են և թարգմանություն միևնույն հույն բառի՝ *συνάφεις*: Ասել է, թե «խառնակք յօղից ողջ և անքակ» նշանակում է՝ «խառնումն մարմնոյն յօղիք կայր ողջ և անքակ». ուրիշ խոսքով, Հռիփսիմնեի մարմինը քայքայված չէր, և հանդերձն անգամ չէր փտել:

Մերեսս աչքի առջև ունի Ազաթանգեղոսի՝ «յօշէին զնա անդամ անդամ»⁴ և ասում է որ Կոմիտաս «ոչ համարձակեցաւ բանալ» տապանը, այլ բավականացավ «կնքել իւրով մատանեաւ» Ս. Գրիգորի և Ս. Սահակի մման: Մինչդեռ Եզնիկի «նովին հանդերձով» ակնարկ է Ազաթանգեղոսի մի ուրիշ տեղիքի, ուր Ս. Գրիգոր «զմի մի իւրաքանչիւր ի սրբոցն ամեալ յիւրաքանչիւր արկեղ դնէր՝ իւրաքանչիւր հանդերձով»⁵: Եզնիկ ոչ միայն տեսել է, այլև շոշափել իր ձեռով, որ մարմինը ողջ և անքակ էր ուստի և ասում է՝ «արդեօք անհաւատալի թուիցի զկնի մեր եկելոց»: Եթե միայն տապանը շոշափած լիներ, ինչպես կարծում է հ. Ակիմյան, զարմանալու ի՞նչ կար հետնորդների համար:

Բացի սրանից Մերեսս չզիտե, որ Կոմիտասի օրով Հռիփսիմնեի վանահայրն էր Կամովեղ: Հ[այր] Գաթրոճյան ուզեցել է ուղղել Սամուել երկի, ինչպես նկատել էինք, ենթադրելով, որ 607 թվին ժողովին ներկա Սամուելն է, Հռիփսիմնեի վանահայր: Այստեղից հ. Ա[կիմյան] նոր եզրակացություններ է հանել, և նոր ավերածո սրբագրություն կատարել Եզնիկի բնագրի մեջ: Սակայն Կամովեղ հաստատապես այլ անձ է, քան Սամուել: Հայտնի է Կոմիտասի արձանագրությունը. «Ես, Կոմիտաս, եկեղեցապան Սրբոյ Հռիփսիմնեի, կոչեցայ յաթոռ Սրբոյն Գրեգորի. շինեցի գտաճար սրբոց վկայիցս Քրիստոսի»: Սամուել Կոմիտասից առաջ էր վանահայր Ս. Հռիփսիմնեի, 607 թվին, իսկ Կամովեղ նրա հաջորդն է նույն պաշտոնում, 618 թվին: Անունն օտարոտի է: Հավանորեն նույնն է, ինչ որ Ս. Գրքից հայտնի Կամուել կամ Կամիշոյ-ի («յարեաւ Յիսուս») պես մի անուն:

¹ Ոսկեբերան, էջ 593:

² Անդ, էջ 792:

³ Եփրեմ, էջ 148:

⁴ Մերեսս, էջ 107:

⁵ Ազաթանգեղոս, էջ 394:

Արդյա անունը ևս ուղղելու չէ Աբրահամ, ինչպես իրեն թույլ է տվել հ. Ա[կիհյան]: Ձեռագիրը շատ պարզ է և ոչ մի կասկածի տեղիք չէ տալիս: Վերջին տառի մի ստեղծ մաշված է և նորոգող լրացրել է այնպիսի զգուշությամբ, որ ստեղծ կետի նման է: Հ[այր] Ա[կիհյան] հայ եկեղեցական անունների մեջ չի գտել Արդյա, ուստի և սրբագրելու պետք է տեսել: Այս բնավ բանավոր պատճառ չէ: Արիստոն անունն ևս չի պատահում ո՛չ եկեղեցական և ո՛չ աշխարհական անունների մեջ: Բայց ահա այդ անունն երևան է գալիս Անիի 622 թվի արձանագրության մեջ, ուրեմն մեր Եզնիկ Երեցի օրով: Արիստոն սխալմամբ Աբրահամ են կարդացել շատ շատերը և այդպես էլ տեսնում են հ. Գարեգին [Հովսեփյանցի] «Քարտեզ հայ հնագրության» աշխատության մեջ, բայց ստույգ ընթերցումն է Արիստոն: Ուրանա՞նք, ուրեմն, արձանագրությունը և կամ սրբագրե՞նք Աբրահամի: Արդյաի գոյություն հայոց մեջ Շմունի և Բրքիշոյի դարում զարմանալի չէ, մանավանդ որ հասարակ անուն չէ: Ասորական Արդյահայի սղումն է. իսկ Արդյահան երեց էր, որ մահատակվեց Արդիշո և Արդա եպիսկոպոսների հետ 374 թվին: Սրանք ընդունված են և մեր «Յայսմաւորք»-ներում և մինչև անգամ հին օրացույցներում:

Հ[այր] Ա[կիհյան] միայն Արդյա անունը չէ սրբագրել, այլ մի ամբողջ մախարդասություն, աղավաղելով բնագիրը:

Եզնիկ Երեց պատմում է Հռիփսիմյանց նշխարների բացումը Ս. Մահակի օրով և կնքում իր խոսքը ասելով. «եւ եղև այս ի յամս Արդյաի վանաց երիցու սրբոյ ի Վաղարշապատ քաղաքի (:): մինչև յաւուրս Կոմիտասայ, Սրբոցն Հռիփսիմեանց սպասաւորի»¹ և այլն: Փակագծի մեջ առած վերջակետին նշանակություն տալով, կարծել էինք, որ մախարդասությունն այդտեղ վերջանում է: Այժմ տեսնում ենք, որ վերջակետը ջնջելու է: Պատմածը տեղի է ունեցել մախքան Կոմիտաս, որի օրով պատահած նույնանման դեպքը պիտի պատմե, այն է նշխարների վերստին բացումը տաճարի վերաշինության ժամանակ, երբ Հոհանիկ վանահայր էր կաթողիկեի և Կամովեղը՝ Հռիփսիմեի:

Ամեն ինչ կանոնավոր է և անկարտո մեկնության:

Սակայն հ. Ա[կիհյան] ուզում է անպատճառ Արդյա կարդալ Աբրահամ որպեսզի նույնացնի նրան 607 թվի Աբրահամի հետ: Այս ճախորդ միտքը տանում է նրան դեպի մի նույնպես ճախորդ բնագրային շեղումի, որպես թե

---

¹Հ[այր] Ա[կիհյան] բերում է Հովհաննես Կաթողիկոսի անունը կողո ցուցակից. «Տէր Կոմիտաս... ի շինաւանէ վկայարանի Սրբոյն Հռիփսիմէի»: Ջարմանալի է, որ սրբագրությանց այնքան սիրահար բանասերը չէ նկատել, որ շինաւան սրբագրելու է շինաւո:

«եւ եղև այս ի յամս Արդլայի» է սկիզբը Կոմիտասի հատվածը. և հետևապես Արդլա՝ խեղաթյուրված Աբրահամ էր երեց կաթողիկեի՝ Կոմիտասի նորոգության ժամանակ:

Սակայն կասկածից դուրս է, որ «եւ եղև այս»-ը վերաբերում է Սահակի հատվածին և ոչ Կոմիտասի: Վերջինիս օրով կաթողիկեի վանահայրը Հոհանիկ էր և ոչ երևակայական Աբրահամ: Այս իր հակասությունը վերացնելու համար հ. Ա[կիմյան] հայտարարում է, որ Աբրահամ մեռել է 618-619 տարիների ընթացքին եկեղեցու շինության ավարտելն առաջ: Իսկ 616-617 թթ., այսինքն՝ Խոսրովի 28-րդ տարին, ուրեմն Աբրահամը տակավին կենդանի էր, մինչդեռ, ըստ Մերետսի, այդ տարին կաթողիկեի վանահայրը Հոհանիկն էր:

Այս կարգի սրբազրությունները հարգել չենք կարող և կարծում ենք, որ ազատությունն էլ իր որոշ սահմանն ունի և պիտի ունենա:

Եզնիկ և Մերետս քաղել են ըստ հ. Ա[կիմյանի] իրենց հաղորդագրությունը Հռիփսիմնի մասին Վրթանես Քերթողի գրվածքից: Եզնիկ պատմում է որպես ականատես և ուրեմն անկախ է որևէ աղբյուրից: Բացի սրանից կասկածով ենք վերաբերում, որ Վրթանես Քերթող այդպիսի մի գործ ունենար, որովհետև Վրթանես մեռած էր Կոմիտասի կաթողիկոսանալուց առաջ: Մեր այս մտքի դեմ խոժոռում է հ. Ա[կիմյանը] և ապացույցներ պահանջում: Վրթանես տեղապահ էր Մովսեսի մահվանից հետո և իր ժամանակի ամենակարկառուն դեմքը հայ եկեղեցականության մեջ: Առաջինն է, որ հավաստիորեն կրում է Քերթող՝ այնքան բովանդակալից անունը, որ վկայում է իր բարձր գիտությունը: Անվեհեր ճակատեց քաղկեդոնականների վտանգավոր հորձանքի դեմ, որոնց գլուխն էր փառատենչ և ուխտագանց Կյուրիոն, պաշտպանեց հայրենի ավանդները հայրապետական աթոռի թափության ժամանակ: Վաստակավոր դեմք էր և միակ արժանավոր թեկնածու Լուսավորչի գահին: Եթե 607 թվին չընտրվեց, պատճառը Սմբատ Բագրատունի իշխանի հաշտարար քաղաքականությունն էր: Անջատականներին մոլորությունից հետ քերելու համար Սմբատ մեկուսացրեց Վրթանեսին, որպես պայքարի մեջ շեշտված հակառակորդների կողմն անընդունելի անձն, և ընտրել տվեց Աբրահամի պես անգույն եկեղեցական: Վրթանես մնաց իր դիրքում, որպես խորհրդական և՛ Սմբատի և՛ Աբրահամի: Հարկավ, Սմբատի հույսերը չարդարացան, անջատականները, արտաքին ուժերի ազդեցության տակ, ընտրեցին մի այլ կաթողիկոս: Սմբատ Պարսկաստան կոչվեց: Միության գործը ձախողեց: Վրթանես հիշվում է վերջին անգամ Աբրահամի ընտրությունից մի տարի հետո 608 թվին: Այնուհետև ոչ մի լուր: Հովհաննես Մամիկոնյան պատմում է, որ Աբրահամ ուղարկեց Կյուրիոնի մոտ միության գործով Կոմիտասին: Աբրահամ

կաթողիկոսը մեռավ 610-611 թվին երեք թե չորս տարի իշխելուց հետո (ԻԳ տարին ուղղելու է Գ կամ Դ): Կոմիտասի երևան գալը մի դերում, որ պատկանում էր տարիներն ի վեր Վրթանեսին, ներշնչում է այն միտքը, որ Վրթանես այլևս չկար, թողել էր այս աշխարհը: Երուսաղեմի գրավումից հետո 614 թ. պարսկական արքունիքում մեծ ժողով գումարվեց դավա-
նաբանական խնդրի շուրջ: Հայոց եկեղեցու կողմից ներկա էին Կոմիտաս և Մատթեոս եպիսկոպոսները: Դարձյալ Վրթանես չկա, մի լուսավոր գլուխ, որ իր փորձառությամբ և տեսական պատրաստությամբ ամենն որակյալն էր ներկայացնելու Հայ եկեղեցին միջազգային մի կաճառում, որպիսին էր Տիգրանի ժողովը: Կասկածը, որ Վրթանես մեռած էր, նոր ուժ է ստանում: Վերջապես հայրապետական գահը 610/611 հետո քանի մի տարի թափուր է մնում և Կոմիտաս ընտրվում է մեր հաշվով 616-617 թվին: Նորեն Վրթանես չկա: Այս դիտողությունները իրավունք են տալիս մեզ ասելու, որ Վրթանես մեռած էր Կոմիտասի ընտրութենեն տարիներ առաջ (5): Կարծես հ. Ա[կհն-
յանը] չէ արգիլել մեզ մեկնել երևույթները, ինչպես մենք ենք հասկանում և լուսաբանում առանց սրբագրական ավերումների և այլ կարգի բռնու-
թյունների:

Վերջացրինք մեր ասելիքը: Հ[այր] Ա[կհնյանի] «Պատասխան»-ի մեջ դժբախտաբար չգտանք և ոչ մի առողջ կետ, որ մեր միտքը հանգչեր տեսնելով մի բան ճշտված, մի թյուրիմացություն վանած, մի սխալ ուղղված: Մխալաշատ գրություն, որպիսին արժանի չէր ուշադրության, որ մենք հատկացրինք և հատկացրինք միմիայն հարգելով, ինչպես միշտ, հեղինակի անձը, որ արտակարգ տոկունությամբ և սիրով աշխատում է այն դաշտում, որ մեզ այնքան մոտ է: Այդ հարգանքն է, որ թելադրում է մեզ և մի վերջին նկատողություն: Հ[այր] Ա[կհնյան] հայտարարում է, որ «դասական լեզվի նկարագիրը նկատելու և անոր առանձնահատկությունները զգալու համար, քաղցրությունն ճաշակելու համար, հարկ է ապրած ըլլալ դասական մատե-
նագրության մեջ, սնուցած ըլլալ քիմքը դասական ճաշակով: Պահանջք մը, առանց որո անկարելի է զանազանություն դնել դասական և ոչ-դասական լեզուներու մեջ և որ Ն. Ադոնց չէ հետաքրքրված դասական լեզվով: Կա վարդ հոտավետ, նվազ հոտավետ և առավել հոտավետ, տարբերությունը տեսությամբ չենք կրնար դատել, վարժ հոտառությունը միայն կզգա»:

Արդ, մեր կարծիքով, այս հայտարարությունը ամենատխուր հանճա-
րարականն է, ցավալի վկայական, որ մի բանասեր կարող է ինքն իրեն տալ: Միեթարյան հայկաբանության լուսավիայլ աստղերը, սկսած «Հայկազեան Բազորքի» անմահ հեղինակներից, նույնպես սրած էին իրենց քիմքը, ոչ պակաս, քան հ. Ակհնյան, դասական վարդեր հոտոտելով: Բայց և այնպես Եղիշե, Խորենացի, Փիլոն, անգամ Ձենոբ համարում էին V դարու գրիչներ:

Մեր ժամանակ, հայր Հացունի, որ գուցե ավելի, քան հ. Ա[լիհնյան] սերտել է Ոսկերերանի և Եփրեմի մեկնությունները, նյութեր քաղելով իր ուսմունքների համար, ահա, լեզվական արգելք չէ տեսնում Խորենացին V դարում թողնելու:

Ավելի լավ է թողնել քիմքը, չվստահանալ հոտառության: Քիմքը աղբյուր է քմհաճության: Ընտրենք այլ ուղեցույցներ, և առաջնորդվինք այլ սկզբունքներով:

ԱՄՊԵԼԻՈՍ՝ ՔԵՐՍՈՆԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (Հայկական «Գիրք թղթոցի» քննադատության շուրջ)

Հայոց եկեղեցու պատմության վերաբերյալ նամակային վավերագրերի ժողովածուն, որը կոչվում է «Գիրք թղթոց», հին հայկական դպրության այն հուշարձաններից է, որի նշանակությունը գնահատվեց գիտական աշխարհում նրա տպագրությունից (1) անմիջապես հետո (2): Ճիշտ է, իր բովանդակությամբ այդ հուշարձանը ոչ մի նոր բան չի ներկայացնում, քանզի դրանում ընդգրկված դրվագները, հազվագյուտ բացառությամբ, հայտնի էին ուրիշ ձեռագիր հավաքածուներից, բայց և այնպես այն կարևոր է հենց որպես հավաքական աշխատություն: Այստեղ մենք տեսնում ենք, թե ինչ վավերագրեր, ինչ երկեր են հայերի կողմից համարվել առավել հեղինակավոր ու վճռորոշ՝ եկեղեցական դավանաբանության բարդ հարցերը մեկնաբանելիս:

Քննադատությունը, թվում էր, պետք է անդրադառնար հիշյալ ժողովածուին ամենից առաջ որպես այդպիսին, անմիջական խնդիր ունենալով որոշել նրա նախնական ծավալը և հետևել նրա հետագա աճին: Իրական տեսքի պարզաբանումով, կպարզվեին նաև ժողովածուն կազմողի խնդիրը և մերձավորագույն նպատակը, իսկ դա կնպաստեր լավագույնս ըմբռնելու շատ վիճելի դրվագներ կամ նրանց առանձին մասեր: Հայկական դավանաբանությունը, ինչպես նաև եկեղեցական և ընդհանրապես հասարակական մտքի ուրիշ դրսևորումներ, այնպիսի հարթ ու ուղիղ ճանապարհով չի ընթացել, ինչպես որ այն պատկերացնում են հայոց եկեղեցականության հին ու նոր ջատագովները: Այստեղ էլ են տեղի ունեցել ոլորապատյուտներ ու բեկումներ, և առավել, քան որևէ մեկ այլ բնագավառում: Հետագա դարերի տրամադրություններն ու միտումները հաճախ են արտացոլվել վաղուց ի վեր անցած-գնացած ժամանակների իրերի դրության վրա, և հայրենի բարեպաշտության նախանձախնդիրը դիտավորյալ կամ անգիտակցաբար ուղղումներ է մտցրել հնության մեջ, նորովի հասկանալով, ուստի և աղավաղելով հինը:

«Գիրք թղթոցը» չի խուսափել այդ ճակատագրից. այն ոչ միայն աճել է ըստ ծավալի, այլև դրա առանձին հոդվածներ գերծ չեն մնացել կողմնակի ձեռքերի միջամտությունից: Նախնական ծավալի հարցը լուծվում է առանց դժվարության: Կոմիտաս կաթողիկոսի հավատի մասին գրվածքի վերջում

պահպանված գրառումն այն մասին, որ «Գրիգոր Վկայասերի ձեռագիրն ավարտվում է այստեղ»¹ պետք է հասկացվի ոչ թե այն իմաստով, իհարկե, որ հայրենի դպրության նշանավոր երկրպագուն իր տրամադրության տակ ունեցել է «Գիրք թղթոցի» պակասավոր ձեռագիր: Այդ գրառումը նշանակում է, որ Գրիգորի օրոք դեռևս մեր ժողովածուն ազատ է եղել Կոմիտասի նշված գրվածքից հետո եկող բոլոր հետագա հոդվածներից: Ինչ վերաբերում է ժողովածուի սկզբում տեղադրված դրվագներին, ապա դրանցից Սահակի և Պրոկղի գրագրությունը հազիվ թե վերաբերի սկզբնական խմբագրության կազմին. իսկ երկու քրիստոսաբանական կշռադատությունները, որոնք վերաբերում են Մովսեսին և Հովհաննիս, անկասկած, ավելի ուշ են մուծվել ժողովածուի մեջ: Նշված մասերը բացառելով, «Գիրք թղթոցում» մնում են վավերագրեր, որոնք վերաբերում են Հայոց եկեղեցու հարաբերություններին երկու հարևան եկեղեցիների՝ ասորականի և վրացականի, հետ: Այդ վավերագրերում քննարկվում են հայկական դավանաբանության զարգացման պատմության մեջ երկու՝ մեկը մյուսին հաջորդող պահ՝ պայքարը նեստորականության դեմ և պայքարը քաղկեդոնականության դեմ:

Կարելի՞ է արդյոք վստահել այդ վավերագրերին: Արդյո՞ք դրանք ժողովական հեղինակություն վայելող վավերական այն սահմանումներն են, որոնց հավակնությունը ունեն: Մանրակրկիտ դիտարկումները որոշ դեպքերում հանգեցնում են հուսախաբությունների և հարկադրում են վերաբերվել դրանց հարկ եղած զգուշությամբ:

Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմության վերաբերյալ մեր ժողովածուում եղած վավերագրերից շատ կարևոր են երկու ուղերձ: Դրանք երկուսն էլ, առավել հնագույնները, ծագել են Բաբկեն [Ա Ոթմսեցի] կաթողիկոսի օրոք կայացած Դվինի առաջին ժողովից, և երկուսն էլ ուղղված են ասորական կամ, ավելի ճիշտ, պարսից հավատակիցներին: Երկրորդ ուղերձում հիշատակվում է Քերստն քաղաքի ոմն եպիսկոպոս՝ Ամպելիոս անունով: Այդ եպիսկոպոսի անձնավորությունը առայժմ հայտնի չէ այլ աղբյուրներից: Չգիտես ինչու, հետազոտողները լռելյայն շրջանցում են նրան: Այն աշխատություններում, որտեղ քննարկվում են հայ-ասորական հարաբերությունները ըստ մեր հուշարձանի տվյալների, հիշյալ անձնավորությունը պարզապես անտեսվում է²: Մինչդեռ եպիսկոպոսի անձնավոր-

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 219:

² Հարցի վերաբերյալ հատուկ աշխատության հեղինակ Ե. Տեր-Մինասյանը ոչ մի խոսք չի ասում Ամպելիոսի մասին և իր աշխատության հավելվածում, որտեղ տրվում են Բաբկենի առաջին ուղերձի և հետագա գրագրության թարգմանությունները, նա բաց է թողնում երկրորդ մեզ հետաքրքրող ուղերձը («Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen Kirchen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts». Leipzig, 1904).

րության բացահայտումը, որի հեղինակությունը վկայակոչում են հայոց հոգևոր պետերը, կարող էր լույս սփռել քննարկվող ուղերձի էության վրա:

Երկրորդ ուղերձը, առաջինի պես, հետևանք է պարսից քրիստոնյաների կողմից հայերին ուղղված դիմումի և գրված է հակոբիկյան երեց Սիմեոնի երկրորդ անգամ հայտնվելու առիթով՝ նույն հակաքրիստոնական առաքելությանը: Հայոց եկեղեցաժողովը կաթողիկոսի գլխավորությամբ երկրորդ անգամ հանդես է գալիս հակոբիկյանների պաշտպանությամբ նեստորականության դեմ նրանց պայքարում, և, դատապարտելով, համաձայն «Նիկեայի ժողովի» որոշման, Նեստորի և նրա հետևորդների սուտ ուսմունքը, դիմում է մեծն Ամպելիոսի հեղինակությանը.

«Եւ փախչիմք ուրացեալ զ Դ Քաղկեդոնիս ստութիւն Նեստորի և այլոցն մնանից, զոր գիտենք կեղծաւորութեամբ փախուցեալ ի հեթանոսութենէ և ի հրեական մոլութենէ, և զնոյն խոստովանին զհեթանոսութիւն, միանգամայն և զհրեութիւն, <ի> պատրել ի մոլորութիւն զմիտս անմեղաց՝ որ է տգիտաց, վրիպեցուցանելով ի ճանապարհէ զկոյրս, որով սահմանեցաւ ի սրբոյ Հոգւոյն մարգարէիւն հատուցումն նոցին, զոր<ս> սուրբ հարքն միաբանութեամբ իւրեանց ի Նիկեա յամոքիմանեալ խզեցին զընթացս չար խորհրդոց նոցա, ի սրբոց գրոց նգովելով զՆեստորիոս և <զ>Արիոս և զԴիոդորոս և զԹէոդորեոս և զԵւտիքոս և զՊաւղոս Սամուսացի, և զմնանս նոցին, որ խառնակութիւն զանգուածոյ զմարդանալն Քրիստոսի ասել իշխեցին, իբրև զլկ մարդ, ո՛չ կատարեալ Աստուած ի մարմնի կատարելում:

Չոր և մեծն Ամպելիս եպիսկոպոս Քերսոն քաղաքի, ճշմարիտ հաւատոյ սիրաւոյ և սպասաւոր, գրեաց ճշտիւ ճշմարտապէս, յորում փութացեալ ոչ վերջացաւ: Նմին գրոյ նախանձաւոր լեալ երէցն բարեպաշտ Անատոլիս Կոստանդինուպոլսի, վկայեալ սրբոյ եպիսկոպոսի Ամպելի գրոյ, յաւելումած սրբոյ Երրորդութեանն ոչ զհտացեալ՝ զ Դ սրբոյ կուսէն զծնունդն Որդւոյ, այլ զնոյն ինքն Աստուած և Բան մարդացեալ անախտաբար մնաց նոյն, որ յառաջ քան զյաւիտեանս երկրպագի ընդ Հաւր և ընդ սուրբ Հոգւոյն:

[Ճշմարտապէս գրեաց սուրբ քահանայապետն Քերսովնացոց Ամպելիս, հանդերձ երկուտասան գլխովք Կիրողի եպիսկոպոսի երանելոյ. ի նոյն յարելով և զթուղթն Չեմոնի բարեբանելոյ թագաւորին Հոռոմոց, ստուգութեամբ վկայեաց երէցն աստուածասէր Անատոլիս»¹:

Ուղերձի վերջում կարդում ենք.

«Եվ վասն թղթոյն սրբոյ Ամպելի եպիսկոպոսի, և Անատոլեայ [երեցու], հրամայեցաք աստ գրել»²:

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 49:

² Անդ, էջ 51:

Այդ նշումի իմաստը, ըստ երևույթին, այն է, որ ուղերձին կից հղվում են նաև Ամսելիոս եպիսկոպոսի և Անատոլիոս երեցի մամակների պատճենները:

Սույն վավերագրերով զբաղվող գիտնականները, կրկնում ենք, ուշադրություն չեն դարձրել այստեղ հիշատակվող անձնավորությունների վրա և նեղություն չեն կրել պարզելու նրանց ինքնությունը: Համապատասխան գրականության մեջ մեր փնտրտուքը չհանգեցրեց դրական արդյունքների: Պետք է ենթադրել, որ այդ անձնավորությունները, որոնց վկայակոչում են հայոց հոգևոր պետերը, իրենց հեղինակությամբ հայտնի էին ոչ միայն հայերին, այլև նրանց հակառակորդներին: Նրանք պետք է բարձր հռչակ վայելեին եկեղեցական աշխարհում ընդհանրապես, որպեսզի նրանց վկայակոչումը որևէ կշիռ ունենար այսքան սուր և վիճելի մի հարցում: Եթե Ամսելիոսը և Անատոլիոսը լինեին տեղական գործիչների թվից, ապա կարելի էր ենթադրել նրանց հանրահայտ լինելը գոնե իրենց բնակավայրերում, լիովին անձանոթ լինելով հանդերձ հայրենի սահմաններից դուրս: Բայց Ամսելիոսը անվանվում է Քերսոնի եպիսկոպոս. ուստի, նա գործում էր հայկական աշխարհից հեռու. իսկ եթե հայերը հենվում են նրա հեղինակության վրա, ապա համեմայն դեպս հայերը չեն նրա փառքի ստեղծողները և միայն նրանք չեն նրա գիտելիքների գնահատողները: Ակնհայտ է, որ Ամսելիոսը այն անձանցից է, որոնք անուն են հանել ընդհանուր եկեղեցական կյանքի թատերաբեմում: Ո՞վ կարող էր լինել նա:

Քերսոն քաղաքի անունը կարող է ծառայել իբրև մի ընդհանուր կետ, որը հարազատացնում է փնտրվող եպիսկոպոսին Քերսոնի նշանավոր վտարանդու՝ Տիմոթեոսի, հետ: Ականավոր մարտնչող, միաբնակության սյուն Դիոսկորոսի զինակից, վերջինիս մահից հետո նա կանգնեց ի պաշտպանություն նրա ուսմունքի՝ հավատարիմ հետևորդի կրքոտությամբ: Թե կյանքի ինչ փոթորիկներ ու ցնցումներ ապրեց նա իր անկումության պատճառով, քաջ հայտնի է նրա կենսագրությունից: Կոստանդնուպոլսի եկեղեցին տեսնում էր վտանգավոր հակառակորդի և ահեղ թշնամու ի դեմս Տիմոթեոսի և դրա համար զինվեց նրա դեմ պայքարի ու հալածանքների բոլոր միջոցներով, ընդհուպ մինչև նրա՝ կայսեր հրամանով վտարվելը: Գեներադիոս պատրիարքի օրոք նա իր ուսուցչի Դիոսկորոսի նման արտարվեց Գանգրա¹, բայց թշնամիները չբավարարվեցին դրանով, և, որպեսզի վերջնականապես կասեցնեն նրա ազդեցությունը եկեղեցական կյանքի վրա, Գանգրայից նետեցին հեռավոր Քերսոն, «մի երկրամաս, որ բնակեցված էր բարբարոսներով և անկիրթ մարդկանցով»²: Աքսորում Տիմոթեոսը

¹ «The Syriac chronicle known as that of Zachariah of Mitylene», IV, 7, p. 74.

² Անդ, IV, 11, էջ 79:

ամբողջապես տրվեց գրական գործունեության. իր անձնական ու գաղափարական հակառակորդների դեմ պայքարի այլ միջոցներ չունենալով, նա հանդես էր գալիս նրանց դեմ գրելով: Նրա աշխատություններից մեկը և, ըստ երևույթին, գլխավորը, «Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի», հնում թարգմանվել էր հայերեն և վերջերս հրատարակվեց շնորհիվ Էջմիածնի միաբանության երկու գիտնական միաբանների ջանքերի¹:

Թե ինչ նշանակություն ունեն Տիմոթեոսի նշված աշխատությունը հայ եկեղեցական կյանքում, բավարար չափով շեշտված է նրա հրատարակիչների կողմից առաջաբանում: Այդ կատաղի հակաքաղկեդոնականի ազդեցությունը Հայոց եկեղեցու գործիչների ու գրողների վրա պարզաբանելը մի հարց է, որ հատուկ հետազոտություն է պահանջում: Համենայն դեպս, անժխտելի է, որ հայկական ուղղափառության մշակման ժամանակաշրջանում հայոց եկեղեցական միտքը գտնվում էր Տիմոթեոսի գաղափարների ուժեղ ճնշման տակ (3): Նրա աշխատությունը փաստարկների անսպառ աղբյուր է Քաղկեդոնի ժողովի դեմ. այս երկին էին դիմում հայ դավանաբանները վկայակոչելով այս կամ այն եկեղեցական հորը և հաճախ նրանց գիտեին միայն ըստ Տիմոթեոսի: Ահա թե ինչու մեզ թվում է, որ խնդրո առարկա Ամպելիոս եպիսկոպոսի անվան տակ թաքցնված է Տիմոթեոսի անձնավորությունը: Հետաքրքիր է, որ Ամպելիոսը ուղերձում անվանված է Մեծ: Ինչպես հայտնի է, Տիմոթեոսն իր գործունեությամբ այնպիսի նշանակություն էր ձեռք բերել ժամանակակիցների աչքում, որ արժանացել էր Մեծ մականվան²: Քերստնացի մակդիրը, ինչպես նաև Անատոլիոս երեցի անունը մեզ ուղղում են Տիմոթեոսի կողմը՝ Ամպելիոսի անձնավորությունը փնտրելիս: Այստեղ հիշատակվող Անատոլիոսը, անշուշտ, այն երեցն է, որը Տիմոթեոսի հետ միասին գտնվում էր Դիոսկորոսի մոտ Եփեսոսի ժողովում, և որի մասին Տիմոթեոսը հետևյալ կերպ է արտահայտվում իր աշխատության մեջ:

«Նոյն արիմակ և որք առ երկրորդաւն յԵփեսոս ժողովովն, պետաւորելով այսմիկ երիցս երանելոյ հաւր մերոյ և եպիսկոպոսապետի և խոստովանողի Դիոսկորոսի, ընդ որում առընթեր էաք յայնժամ ես իսկ և երանելի իմ եղբայր Անատողիոս երեցն»³:

---

¹«Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի», Կարապետ վ. և Երվանդ վ., Էջմիածին, 1908:

² «The Syriac chronicle», IV, 1, 4, pp. 22, 63 և այլն:

³ «Տիմոթեոսի հակաճառութիւն...», էջ 35:

Այս խոսքերից երևում է, որ Անատոլիոսը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ իր՝ Տիմոթեոսի հարազատ եղբայրը: Չաքարիայի մոտ պահպանված իր մամակներից մեկում նույնպես Տիմոթեոսը հիշատակում է Անատոլիոս երեցին և անվանում է նրան իր եղբայր¹:

Եվ այդպես, եթե մեծ եպիսկոպոսի տակ պետք է հասկանալ Տիմոթեոսին, ապա ինչո՞ւ է նա կրում Ամպելիոս անվանումը: Ճիշտ է, մեր տեքստը շատ եղծված է, բայց հազիվ թե հնարավոր լինի սրբագրությանը Ամպելիոսը վերածել Տիմոթեոսի: Ըստ երևույթին, այստեղ աղավաղում է տեղի ունեցել թյուրիմացության հողի վրա:

«Գիրք թղթոցում» կա Պետրոս Ալեքսանդրիացու գրագրությունը Ակակիոս Կոստանդնուպոլսեցու հետ: Նամակներից մեկում (Պետրոսից առ Ակակիոս), ի միջի այլոց, խրատներ ենք կարդում այն մասին, որ սուրբ պատարագի ժամանակ ինչ-որ հերետիկոսների փոխարեն հարկ է ուրիշ անուններ հիշատակել:

«Յորժամ առնիցես զպատարագս նոցա, այսինքն Մարկիանոսի և Պողոթերայ ամպարիշտ թագաւորաց և Պեղինեայ և Անտեղիսեայ և Գնադիսեայ, որ յառաջ քան զքեզ եպիսկոպոսք էին հերետիկոսք, և Շմաւոնի երիցու վանականի... Այսուհետև փոխանակ Պեղինէի եպիսկոպոսի հերետիկոսի մատո զպատարագն քո առաջի Աստուածութեանն վասն Դեոսկոբոսի հայրապետի որ էր յԱղէքսանդրիա, այն որ վկայեաց յաւուրս Մարկիանոսի թագաւորի հերետիկոսի: Եւ փոխանակ Անտեղիսեայ եպիսկոպոսի հերետիկոսի արա զպատարագն երանելոյն Թէոդոսի եպիսկոպոսի Երուսաղէմի... Եւ փոխանակ Գնադիոսի եպիսկոպոսի հերետիկոսի, արա՛ զպատարագն երանելոյն Տիմոթեոսի հաւատարիմ Հաւր մերում հայրապետի Աղէքսանդրացոյ: Եւ փոխանակ Շմաւոնի վանաց երիցու հերետիկոսի արա զպատարագն երանելի եղբաւրն Տիմոթեոսի այսինքն Անտեղիս երիցու, այն որ վկայեաց ի Գանգրա յաւուրս Լևոնի արքայի հերետիկոսի»²:

---

¹ «The Syriac chronicle», IV, 12, p. 96. V, 4, էջ 111-ում պատմվում է այն մասին, որ Տիմոթեոսը փոխադրել է Դիոսկոբոսի և «իր եղբայր Անատոլիոսի» («of Anatolius his brother») անունները: Չաքարիայի աշխատության անգլերեն թարգմանիչը անձնական անունների ցանկում մուծում է «Anatolius, brother of Dioscorus» և վկայակոչում է այդ տեղը: Մինչդեռ էջ 111-ում հիշատակվող Անատոլիոսը միևնույն անձն է նրա հետ, որի մասին խոսվում է էջ 96-ում, և նա Տիմոթեոսի և ոչ թե Դիոսկոբոսի եղբայրն է: Անատոլիոսի, Տիմոթեոսի եղբոր մասին հիշատակություն կա նաև հայտնի անամուն «Կայսերք Հռովմոց» ժամանակագրության մեջ՝ հրատարակված Վենետիկում՝ «Անանուն ժամանակագրութիւն յօրինեալ յէ դարու», 1904, էջ 66, 67:

² «Գիրք թղթոց», էջ 259:

Այդ վավերագիրը հայերեն թարգմանված է ասորերենից, ինչպես պարզ է դառնում հատուկ անունների ընթերցումից և տառադարձումից՝ Պողոքերա Pulcheria, Պելին - եայ Flavianus, Անտեղիս - եայ Anatolius, Գնադիս - այ Gennadius, Ընաուն Simeon. Պետրոս պատրիարքը առաջարկում է քվարկված անձանց փոխարեն մեծարել Դիոսկորոսի՝ Ալեքսանդրիայի պատրիարքի, Թեոդոսիոսի՝ Երուսաղեմի եպիսկոպոսի, Տիմոթեոս Ալեքսանդրիացու և «երանելի եղբարն Տիմոթեոսի, այսինքն՝ Անատոլիոս երիցու, այն որ վկայեաց ի Գանգրա յաուրս Լևոնի արքայի հերետիկոսի» հիշատակը:

Այստեղ վկայություն ունենք, որ Տիմոթեոսը Անատոլիոս անունով եղբայր ուներ: Մենք տեսնում ենք նաև, որ Անատոլիոս անունը տառադարձվում է ասորերենից հայերեն Անտեղիս ձևով: Վերադառնալով մեզ զբաղեցնող անձանոթ Ամպեղիս անուն պարունակող բնագրին, մենք կարող ենք խնդրո առարկա Ամպեղիսի մեջ տեսնել Անատոլիոս անվան ասորական տառադարձումը: Այնուհետև, հարկ է ենթադրել, որ սկզբնապես տեքստում չի նշվել Քերսոն քաղաքի եպիսկոպոսի անունը, այլ ընթերցվել է «մեծ եպիսկոպոս Քերսոն քաղաքի», որով հասկացվում էր բոլորին հայտնի միաբնակության ջատագով Տիմոթեոսը: Ամպեղիս անունը (Անտեղիս-ից), որը կողմնակի ձեռքով գրառված է լուսանցքում որպես մեկնաբանություն կամ համարժեք Անատոլիս անվան, հետագայում մուծված էր տեքստի մեջ, ընդորում այն սխալմամբ վերագրված է Քերսոնի եպիսկոպոսին, մի սխալ, որն առավել քան հասկանալի է, քանի որ եպիսկոպոսի անունը տեքստում չի եղել և ենթադրվել է, որ պատահաբար բաց թողնված անունը նշվել է լուսանցքում: Քննարկվող հատվածում Ամպեղիսը հանդիպում է մի քանի անգամ, բոլոր դեպքերն էլ միատեսակ կերպով հարազատ չեն, ընդմիջարկված են: Որ ուղերձի տեքստն ընդհանրապես աղավաղված է, երևում է այն բանից, որ հատվածի Ամպեղիոսին վերաբերող վերջին արտահայտությունը՝ «Ճշմարտապես գրեաց» մինչև «աստուածասէր Անատոլիոս»՝ նախորդի պարզ կրկնությունն է որոշ բացահայտորեն ժամանակավրեպային բնույթի հավելումով: Այդ բառերի իմաստով, Ամպեղիոսի նամակին Անատոլիոսը կցել է Չենոն կայսեր հրովարտակը՝ «ի նոյն յարելով և գթուրքն Չենոնի բարեբանելոյ թագաւորին Հռոմոնց»:

Բայց Անատոլիոսը ապրել և մահացել է Չենոնի նախորդ Լևոն կայսեր օրոք, իսկ Ամպեղիոսը, եթե ճիշտ ենք նրան նույնացնում Տիմոթեոսի հետ, ավելի վաղ, մինչև Չենոնի հրովարտակի դուրս գալը: Մենք ենթադրում ենք, որ եթե ոչ ամբողջ նշված արտահայտությունը, ապա համենայն դեպս Չենոնի հրովարտակին վերաբերող խոսքերը հարկ է համարել ուշ ընդմիջարկում:

Մեր նկատած ժամանակավրեպությունը կարող է ուղղվել մեր դրույթի դեմ. եթե Ամպելիոսը և Անատոլիոսը գիտեն Չենոնի հրովարտակը, ապա մեր կռահումը նրանց նույնության մասին Տիմոթեոսի և Անատոլիոսի հետ, կորցնում է ոտքի տակի հողը, քանի որ այդ անձնավորությունները մահացել են մինչև Չենոնը: Բայց բանն այն է, որ քննարկվող ուղերձը ընդհանրապես է կրում Տիմոթեոսի ազդեցությունը, անկախ Ամպելիոսի անձնավորության հարցից: Բուն ուղերձում վկայակոչվում են եկեղեցու մի շարք հայրեր, հենց նրանք, ովքեր կազմում են Տիմոթեոսի փաստարկումների և պաշտպանության հիմքը ոչ միայն նրա հրատարակած կոթողային երկում, այլև նրա առանձին նամակներում, որոնք մեզ են հասել Չաքարիա Միտիլենացու միջոցով: Աքսոքից Տիմոթեոսը խիստ շատ էր գրում Քաղկեդոնի ժողովի և Լևոնի տոմարի դեմ և ուղարկում բոլոր կողմերը: Հնարավոր է, որ դրանցից էլ կազմվել է «Հակաճառութիւնը»: Նա հետապնդում էր նեստորականներին, բայց չէր խնայում նաև եվտիքեականներին: Մի նամակում, որն ուղղված է նրանց դեմ և պահպանվել է Չաքարիայի մոտ, Տիմոթեոսը քաղվածքներ է բերում «Աթանասիոսից, Հուլիոս Հռոմեացուց, Գրիգորիոս Հրաշագործից, Բարսեղ Կեսարացուց, Գրիգոր Նյուսացուց, Գրիգոր Նազիազանցուց, Հովհանն Ոսկեբերանից, Ամբրոսիոսից, Թեոփիլոս Ալեքսանդրիացուց և Կյուրեղից»¹: Բոլոր այդ անունները հերթով թվարկվում են նաև մեր վավերագրում՝ Իզմատիոս, Աթանասիոս, Բարսեղ Կապադովկիացի, Գրիգոր Մեծ, երկու մյուս Գրիգորները (Նյուսացին և Նազիազանցին), Հուլիոս, Ամբրոսիոս, Հովհանն, Ատտիկոս, Թեոփիլոս, Կյուրեղ, Պրոկղ և Արիստակես:

Տիմոթեոսի հիշյալ նամակում ի միջի այլոց մի քաղվածք կա Աթանասիոսի Էպիկտետոսին հղված թղթից, որում մեկնաբանվում է հենց «յաւելյուածի» հարցը: Նեստորական ըմբռնմամբ, այսինքն՝ Քրիստոսի մարմնի Բանի հետ միանման բնություն ունենալը չընդունելով, երրորդության մասին հասկացությունը վերանում է, քանզի եթե Բանի մարմինը խորթ է Աստծու բնությանը, դրանով իսկ նա մի տեսակ հավելված է դառնում Երրորդությանը, և դրա հետևանքով ստացվում է ոչ թե Երրորդություն, այլ, մարմնի հավելվածով, չորրորդություն: Բուն այդ հասկացությունը արտահայտում է հայերեն «յաւելյուած» բառը, որի դեմ առարկում է մեզ զբաղեցնող վավերագիրը, պնդելով, որ «Ամպելիոսը և Անատոլիոսը Մարիամից ծնված Որդուն չէին համարում հավելված Երրորդությանը, այլ նույն ինքն Աստված և Բան մարդացեալ»:

¹ «The Syriac chronicle», IV, p. 85.

Ճիշտ է արդյոք, որ քննարկվող թուղթը ներծծված է Տիմոթեոսի ազդեցությամբ, և եթե ճիշտ է, ապա արդյո՞ք այն բխում է Տիմոթեոսի այժմ հրատարակված երկից, թե՞ նրա որևէ մեկ ուրիշ երկասիրությունից, որը եղել է գրաբար թարգմանությամբ: Մրանք հարցեր են, որոնց ճիշտ լուսաբանումը կարևոր է ոչ միայն տվյալ թղթի համար, այլև ունի պատմագրական մեծ հետաքրքրություն: Հայերի ուղարկած թղթին կցված է եղել, ինչպես հռչակում են եզրափակիչ խոսքերը, Ամպելիոսի և Անատոլիոսի նամակը: Եթե այդ նամակի տակ նկատի ունենանք այդ անձանց որևէ մեկ այլ, մեզ չհասած երկասիրություն, ապա մեր հարուցած հարցը նշանակալիորեն կհստակեցվի: Բայց եթե խոսքը գնում է Տիմոթեոսի հայտնի աշխատության որևէ մի գլխի և ընդհանրապես դրա՝ այս կամ այն ձևով ազդելու մասին, ապա այնժամ թղթի՝ Ամպելիոսին և Անատոլիոսին վերաբերող մասերը, եթե ոչ ամբողջ թուղթը, այլևս իրենց նկատմամբ վստահություն չեն ներշնչում: Նրանք չեն կարող ճանաչվել գրական առումով հարազատ, քանի որ Տիմոթեոսի հիշյալ երկասիրության երևան գալը հայերեն թարգմանությամբ վերաբերում է ոչ միայն Բաբկեն կաթողիկոսից, այլև Ներսես կաթողիկոսից հետո ընկած ժամանակաշրջանին: Տիմոթեոսի հրատարակիչները ենթադրում են, որ «Հակաճառութիւնը» թարգմանված է հայերեն 555 թվականի Դվինի երկրորդ ժողովի ժամանակ: Էջմիածնի միաբանության անդամ Միաբանը [Գ. Տեր-Սկրչյան] հնարավոր է գտնում թարգմանությունը հասցնել 486 թվականին: Ամպելիոսի անձնավորության և Բաբկենի թղթի վրա Տիմոթեոսի ազդեցության մասին մեր դատողությունները կարծես թե ընդառաջում են Միաբանի տեսակետին և կարող էին ամրապնդել նրա եզրակացությունները: Միաբանի կարծիքը, սակայն, անընդունելի է, և ոչ այն պատճառով, որ հիմնված է մեկ տոմարական տվյալի վրա, ընդորում կասկածելի արժեք ներկայացնող (4), այլ գլխավորապես այն պատճառով, որ այն ոչ լիովին է համապատասխանում այն արդյունքներին, որոնց հասել է գիտական հայագիտությունը վերջին տասնամյակներին հայկական դպրության վաղ շրջանի գրական ուղղությունների ու դպրոցների ուսումնասիրության բնագավառում: Հունաբան թարգմանական գրականության արդյունքների մեջ այնպիսի մի բնորոշ աշխատություն, որպիսին է Տիմոթեոսի թարգմանությունը, չէր կարող ելնել ոչ միայն մինչև V դարի վերջը, ինչպես կարծում է Միաբանը, այլև նույնիսկ VI դարի կեսը պետք է ընդունել որպես փոքր ինչ վաղ, հակառակ գիտական հրատարակիչների՝ Կարապետ և Երվանդ վարդապետների պնդման: Մեր կշռադատումներով, որոնց մասին մենք կխոսենք մեկ ուրիշ անգամ, Տիմոթեոսի առկա թարգմանությունը ելնում է VI-VII դարերի սահմանաժրում հայկական ուղղափառության նշանավոր պաշտպան

Վրթանեսի շրջանակից: Այդ հիման վրա մենք ենթադրում ենք, որ Ամպելիոսի մասին մեզ հետաքրքրող հատվածը քրթի մեջ կարող էր մուծվել նշված ժամանակաշրջանից հետո: Մեզ հասած տեսքով Բարկենի ոչ միայն երկրորդ, այլև առաջին քուրթը չեն ներկայացնում նախասկզբնական խմբագրության հարազատ բնագիր: Առաջին քրթի վերաբերյալ մենք գիտենք, որ ժողովին մասնակցում էին նաև վրաց և աղվանից եպիսկոպոսները. սակայն առկա խմբագրության մեջ նրանց ստորագրությունը չկա: Արրահամ կաթողիկոսի հստակ վկայությամբ քրթի հայերեն բնագիրը ոչնչացվել է հայոց 572 թվականի ապստամբության ժամանակ, և հայերը ստիպված են եղել թարգմանել այն հունարեն պատճենից, որը գտնվելիս է եղել Ուրիայում: Կյուրիոնին ուղղված նամակում հիշյալ կաթողիկոսը, առաջարկելով Բարկենի օրոք տեղի ունեցած ժողովի նիստերին մասնակցած և հայերի հետ միասին Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի տոմարը մերժած վրաց եպիսկոպոսների ցուցակը, ավելացնում է. «Եւ զի պայման նամակն՝ որ հայերէն գրով էր, յապստամբութեանն կորեաւ, և թարգմանեցաւ այս յՈւրիայ քաղաքի ի հռոմ գրով. քանզի և նոքա ունէին ի մէջ. և ստոյգ և սուրբ, որպէս արժան էր, չկարացին թարգմանել, զի են որ քաջ յայտնի են եպիսկոպոսացոյ և եպիսկոպոսարանացն անուանք, և են որ կարի ի ծածուկ և այլաձև: Բայց թէ կամիք անուամբք եպիսկոպոսացն և յաջորդաւք տեղեացն և այլաձև անուամբք եպիսկոպոսացոյ՝ որպէս գրեալ են, կարէք զստոյգ անուանս եպիսկոպոսարանացն գտանել. և զայլոցն ևս, քանզի և մեք զմերս, այդ տարագու մարթացաք գտանել, և մանաւանդ թէ զպայման նամակն իսկ գտանիցէք գրով ճերով»¹:

Այդ արտակարգ արժեքավոր հայտնությունը բավական է, որպեսզի համոզվել նրանում, որ առաջին ժողովի գործունեությունից պահպանված փաստաթղթերը չեն հառնում մինչև ժողովի իսկական արձանագրական ակտերը, և պատմական արժեք ունեն այնքանով, որքանով որ թարգմանություններ են պատճենից:

Հետաքրքիր է նշել, որ արդեն Արրահամ [կաթողիկոսի] ժամանակներում, այսինքն՝ մեկ դար անցած Դ-վինի ժողովից, ժողովի զբաղմունքի բուն առարկան արդեն հասցրել էր մթազնել սերունդների գիտակցության մեջ, և հականեստորականությունը արդեն հավասարազոր էր դարձել քաղկեդոնական ըմբռնմանը: Արրահամի կարծիքով, ժողովը մերժել էր Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի տոմարը, մինչդեռ քաջ հայտնի է, որ ժողովը բացառապես ուղղված էր նեստորականության դեմ: Արրահամի օրոք պահի շահագրգռությունը՝ պայքարն էր կայսերական եկեղեցու դեմ. և բնական է,

¹ «Գիրք քրթոց», էջ 183:

որ պայքարի մեջ ընդգրկված մարդիկ իրենց ոչ վաղ նախորդների գործերը դիտում էին ընթացիկ կյանքի պայմանների տեսանկյունից և երանգավորում էին դրանք ժամանակի թելադրած գույներով: Ահա այդ պայմանները, այդ տրամադրություններն էլ կազմեցին այն հողը, որի վրա էլ տեղի ունեցան մեր ենթադրած ընդմիջարկումները Բարկենի թղթում: Ամբողջ թղթի հարազատությունը կասկածի ենթարկելու հիմք չկա: Դավանաբանական առումով մի շատ բնորոշ դարձվածք Բարկենի թղթից բառացիորեն կրկնվում է ասորիներին հղած Ներսես [Բ Բագրևանդեցի] կաթողիկոսի պատասխան թղթում:

«Եւ երկրպագենք հանդերձ Աստուածութեամբն զմարմնաւորութիւնն, և հանդերձ մարմնաւորութեամբն զԱստուածութիւնն»¹, համեմատիր.

«Երկրպագենք և փառաւորենք զԱստուածութիւնն հանդերձ մարմնաւորութեամբն, և զմարմնաւորութիւնն հանդերձ Աստուածութեամբն»²:

Այդ դավանաբանական բանաձևը անվիճելիորեն Ներսեսը վերցրել է Բարկենի մեր քննարկած թղթից: Ներսեսը, մեր կարծիքով, իր թղթակցության մեջ երևան չի բերում ծանոթություն Տիմոթեոսի հետ. տեղեկությունն այն մասին, որ նրա օրոք է Տիմոթեոսի գիրքը հայերեն թարգմանվել, արդեն դրանով իսկ վստահության արժանի չէ: Բայց անկախ այդ հարցից, անկախ այն բանից, ծանոթ է եղել Ներսեսը Տիմոթեոսի գրքին, թե ոչ, նա չէր զանց առնի, Բարկենի թղթից օգտվելիս, վկայակոչել Ամպելիոսին և Անատոլիոսին, եթե նրանց անունները լինեին նրա օգտագործած թղթում:

Ամբողջ շարադրանքը մեզ հիմք է տալիս կասկածի տակ առնելու Ամպելիոսի և Անատոլիոսի մասին հատվածը:

---

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 48-49:

² ԱճՊ, էջ 56:

**«ՀԱՅՈՑ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»
ՍԵՔՆՈՍԻ ԵՐԿՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱ ԱՂԵՐՄՆԵՐԸ
ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԵՎ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԻ
ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ**

«Հայոց նախնական պատմությունը» կամ այսպես կոչված Անանունի պատմությունը, շնայած դրան նվիրված նշանակալի թվով հետազոտություններին (1), դեռևս շարունակում է առեղծված մնալ հայ բանասիրության համար: Դրա բացահայտումը հիմնական հետաքրքրություն ունի, հատկապես այժմ, Մովսես Խորենացու հարցում Անանունի վճռական նշանակության իմաստով: Գիտնականներին չի հաջողվել իրական լույսի ներքո մեկնաբանել «Նախնական պատմությունը» և որսալ դրա իսկական առնչակցությունը Խորենացու վերաբերմամբ գլխավորապես այն պատճառով, որ նրանք շրջանցել են բնագրի հարկ եղած քննադատության հարցը, որը պետք է նախորդեր ամեն մի այլ քննադատության: Հանգուցյալ Զ. Պատկանովը այնպիսի վճռական եղանակով էր արտահայտվել Անանունի մասին (2), որ էական մասերում նրա կարծիքի ստուգումը երկար ժամանակ ավելորդ էր թվում: Նրա հայացքներն Անանունի պատմության ծավալի և Սեբեոսի նկատմամբ դրա առնչության մասին հաջորդ քննադատներն ընդունեցին անվերապահորեն, դրանցից էին ելնում իրենց աշխատություններում հարցի վերաբերյալ անգամ առավել հանգամանալի և կարևոր աշխատությունների հեղինակները: Բայց Պատկանովի քննադատությունը, իր ամբողջ կտրակալությամբ հանդերձ, հետադիմական քայլ է Անանունի պատմության ուսումնասիրության մեջ: Դրա հետևանքով էլ նրա վրա հիմնված հետագա հետազոտություններն անբավարար են:

Ներկա հոդվածում ես փորձում եմ կատարել Սեբեոսի երկում գտնվող «Նախնական պատմություն» բնագրի նոր քննադատությունը և որոշել դրա առնչությունը Խորենացու և Փավստոսի հետ: Քանի որ այն կյանքի է կոչվել Մտ. Մալխասյանցի վերջերս լույս տեսած գրքույկի¹ կապակցությամբ, ուստի ավելորդ չէ մեր քննադատությանը ներկայացնել այդ հետաքրքրական էտյուդի վերլուծության հետ կապակցված:

Մտ. Մալխասյանցը պաշտպանում է այն տեսակետը, որի վրա

¹ Մտ. Մալխասյանց, Սեբեոսի պատմությունը և Մովսես Խորենացի, մատենագրական ուսումնասիրություն, Թիֆլիս, 1899:

կանգնած էին Անանունի դեռևս առաջին հետազոտողները (Թ. Միհրը- դատյանցը, Ա. Գարագաշյանը): Նրանք պնդում էին, որ «Նախնական պատմությունը» պատկանում է իրեն՝ Սեբեոսին, և որ երկրորդ գլխի վեր- նագրում հիշատակվող Ստեփանոս պատմիչը ուրիշ, Ասողիկից տարբեր անձնավորություն է, որն ապրել է մինչև VII դարը (3): Այդ կարծիքը, որը Պատկանովը մերժել է, Մալխասյանցը պաշտպանում է, ջանալով բոլորա- պատել այն նոր տվյալներով: Գրքույկի հեղինակը բաժանում է պ. Խա- լաթյանցի հիմնական դրույթը Անանունի և Սեբեոսի բառապաշարի և խոսքի կառուցվածքի միջև ապշեցուցիչ նմանության գոյության մասին: Բայց եզրակացություններում տարբերվելով Խալաթյանցից, նա հարում է Միհրդատյանցին: Մալխասյանցը ճիշտ է դնում հարցը. եթե վերնագրում նշված պատմիչը մեզ հայտնի Ստեփանոս Տարոնացին է, ապա մենք իրավունք ունենք սպասելու, որ երկրորդ գլխի բովանդակությունը քաղված է կամ Խորենացուց, կամ Ասողիկից, և կամ նրանց երկուսից: Այնուհետև վերլուծելով գլուխը, Մալխասյանցը գտնում է, որ պարթևական արքաների ցանկը գրեթե տառացիորեն Ասողիկի մոտ էլ կա. Մամիկոնյանների տոհմի ծագման մասին հատվածը երկու-երեք տողով հիշեցնում է Խորենացուն, իսկ մնացյալում այն գրավոր աղբյուր չունի, ըստ իրեն՝ հեղինակի հայ- տարարության: Ինչ վերաբերում է երկու համաժամանակացույց աղյուսակ- ներին, ապա դրանք չի կարելի քաղել ո՛չ Խորենացուց, ո՛չ Ստեփանոս Ասողիկից: Այստեղից եզրակացություն՝ Սեբեոսի Ստեփանոսը չունի ոչ մի ընդհանրություն X դարի հայտնի համանուն պատմիչի հետ, նա ուրիշ Ստեփանոս է, հենց այն, ով գրել է եկեղեցական ժամանակագրությունը, որից պահպանվել և մեզ է հասել միայն մի քանի թերթ¹: Հենց այդ հեղինակից է օգտվել Սեբեոսը, Մալխասյանցի կարծիքով, ժամանակա- գրությունը կազմելիս: Ենթադրվում է, որ առաջին աղյուսակը նա յուրացրել է Խորենացուց. այնուհետև, մինչև Հուստինիանոս I-ը, այն վերցրել է ժամա- նակագրության հեղինակից, իսկ մնացյալը, մինչև Մասանյան միապե- տության անկումը, անձամբ ինքն է կազմել իրրև ժամանակակից:

Այսպիսով Մալխասյանցը կարծում է, որ Խորենացու երկասիրության հետ Սեբեոսի ծանոթության փաստը ապացուցված է. հետևաբար, Խո- րենացին VII դարում արդեն հավաստի պատմիչի հռչակ ուներ:

Հենվելով Մալխասյանցի քննարկած տեքստին, հեշտությամբ կարելի է մերժել նրա դրույթները: Մալխասյանցը ճիշտ չէ բացահայտել այն առնչու- րյունը, որ ունի երկրորդ գլխի խորագիրը նրա բուն բովանդակության հետ:

Երկրորդ գլխի տեքստը երկու տեղ վնասված է: Մամիկոնյանների մասին

¹ «Արարատ», 1868, էջ 104-105՝ արտատպված են Մտ. Մալխասյանցի մոտ:

դրվագը ոչ մի կերպ չի կապվում արքաների ո՛չ նախորդ և ո՛չ էլ հետագա ցուցակի հետ: Այնհայտ է, որ այն իր տեղում չէ: Նրա իսկական տեղը, իմ կարծիքով, ներքևում՝ 13-րդ էջում է, այնտեղ, որտեղ խոսվում է Կոռնակի մասին¹: Եթե ուշադրություն դարձնենք հատվածի վերջին բառերի վրա՝ «յայսմանէ այն է սպարապետ», դժվար չէ համոզվել, որ հեղինակը խոսք է բացել Մամիկոնյանների ծագման մասին այդ նույն տոհմից ինչ-որ սպարապետի առիթով: Այս սպարապետը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Կոռնակը՝ Խոսրով արքայի զորավարը, որի մասին խոսք է գնում հենց նոր նշված տեղում (էջ 13): Այստեղ նույնպես բնագիրը պակասավոր է, որը լավագույնն է ապացուցում ենթադրության արդարացիությունը, որ հատվածը սկզբնապես այդ տեղն է գրավել: Հեղինակը հաղորդում է, որ Կոռնակը երկար կյանք էր ապրել, 160 տարի, ընդ որում մինչև մահ պահպանել էր իր օրգանիզմի երիտասարդական ավյունը: Այդ անսովոր երևույթը պատմիչը վերագրում է Կոռնակի օտար, չինական ծագմանը և ի միջի այլոց հաղորդում է այն, ինչ իմացել և լսել է նրա մասին: Այսպիսով, երկու միմյանցից անջատված մասերի միջև տրամաբանական կապ կա, թեև դժվար է դրանք միացնել քերականորեն և վերականգնել բնագիրն իրական տեսքով²:

Ներդիր հատվածը իր տեղը փոխադրելուց հետո պարսից Արշակունիների ցանկը կհայտնվի համաժամանակացուցային աղյուսակի կողքին: Ոչ ոք չի ժխտում, որ պարսկական ցանկից անմիջապես հետո նախկինում եղել է հայ Արշակունիների համանման ցանկ: Եթե հեղինակը հայտարարում է «Արդ՝ այսպէս զատուցեալ երևէին երկու ցեղքն թագաւորութեանց Պարսից և Հայոց»³ և թվարկում է պարսից արքաներին, բնական է, որ նա պետք է բերեր նաև հայոց արքաների անունները: Այդպիսի ցանկ, հիրավի, եղել է նախասկզբնական բնագրում: Նրա մնացուկները երևում են աղյուսակի վերջին մասում, որը տեղակայված է առաջին դպրության ավարտին, սկսած

¹ «Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 13:

² Ըստ հնարավոր է, որ Կոռնակը նա ինքն Կոռակ՝ երկու նահապետ եղբայրներից մեկն է, որոնց վերաբերում է պատմությունը: Չէ՞ որ նրանք Հայաստան են եկել պարսից Արտավանի և Հայոց Խոսրով Մեծի օրոք: Իսկ Կոռնակը անվանվում է Խոսրովի զորավար և նրա օրոք դուրս է գալիս հռոմեացիների Կարոս կայսեր դեմ: Ճիշտ է, փայտատկան եղբայրները ժամանել էին «կնաւ և որդուովք իւրեանց» (անդ, էջ 13), և Կոռնակը կարող էր այդ որդիներից մեկը լինել, բայց ինձ ավելի հավանական է թվում, որ ի դեմս «Կոռնակի» և «Կոռնակի» ունենք միևնույն անվան երկու տարբերություններ: Կոռնակ ձևը հեշտությամբ կստացվեր Կոռնակից, գրված լինելով «աւ»-ով: Կառնակ կամ ու՝ Կուռնակ (հմտա. Խորենացի Մամզուն): Եթե այդպես է, ապա նախընտրելի է հատվածի վերջին բառերը կարդալ այսպես՝ «եղևն յագգ մեծ ի Մամիկայ (ոչ Մամիկոնայ, ինչպես տպագրումն է) եւ Կոռնակայ յայսմանէ սպարապետէ», փոխանակ ... յայսմանէ այն է սպարապետ», անդ («այն է» փոխանակ «անէ», որ նախորդող բառի վերջին վանկի կրկնությունն է):

³ Սեբեոս, էջ 13:

Արշամից: Ես ինձ թույլ եմ տալիս կասկածելու սույն աղյուսակի իսկու-
թյունը: Ներկա տեսքով այն ներկայացնում է հայոց արքաների սկզբնապես
այնտեղ դրված ցանկի խառնուրդ Խորենացու նույնպիսի ցանկի հետ: Որ
այն օտար ազդեցության հետքեր է կրում, երևում է թեկուզև հայ առաջին
Արշակունու մասին հակասական ցուցումներից: 9-րդ էջում տեսքստը
հռչակում է, որ Արշակ Մեծն ուներ չորս որդի, որոնցից մեկը գահակալեց
Հայաստանում, իսկ մնացյալ երեքը՝ Թետալիայում, Պարսկաստանում և
Կիլիկիայում: Իսկ աղյուսակում հայոց Արշակը գահակից ունի մեկ
Վաղարշակին, իր եղբորը: Դրանից ստացվում է, որ Արշակն ունի ոչ թե 4,
այլ 5 որդի: Զննադատությունը վաղուց է նշել, որ «եղբարք իւրով Վաղար-
շակաւ, զոր թագաւորեցոյց Հայաստան աշխարհիս» արտահայտությունը
օտարամուտ տարր է: Իսկությանը Անանունին է պատկանում միայն
աղյուսակի մի մասը՝ մինչև Տիգրանը, այնուհետև Արշամից սկսվող մասը
կայցված է սրան երկրորդ դպրությունից՝ արտագրողի անիրազեկության և
այն պատճառով, որ թերթերը խառնված են: Հարցախույզ հայացքը
դրանում կհամոզվի թեկուզև կրկնությունների հիման վրա, որոնք նկատելի
են աղյուսակում: Արշամից առաջ վերջին անունները՝ Արտաշես, Տիրան,
Տիգրան, երկրորդաբար նշված են Սանատրուկից հետո: Հատկանշական
չէ՞ արդյոք, որ հենց այդտեղ, ոչ վավերական մասում, Արշակին տրվում է
գահակալության 7 տարի, հակառակ Խորենացու (մեկ երկրորդ դպրու-
թյան), բայց լիովին համաձայն Ասողիկին: Աղյուսակի այդ մասը այստեղ
ընկել է երկրորդ դպրությունից, որտեղ այն բերվում է ըստ Ասողիկի. և
վերջինիս հասարակ վրիպակը է՝ (7) փոխանակ (30)-ի նրանում ուժ է
ստացել: Գործ ունենալով վատ պահպանված ձեռագրի հետ, Մերեսի
արտագրողը ակամայից շփոթել է թերթերը: Դժվար է ասել, թե իրականում
այդ ինչպես է տեղի ունեցել, բայց հնարավորությունը լիակատար է:
Պատկերացնենք, որ մա, արտագրելով հայոց արքաների անունները
առաջին դպրության վերջում, հասել է Տիգրանին, որով ենթադրենք,
ավարտվել է թերթը: Այն բանի հետևանքով, որ այնուհետև թերթերը պոկված
են եղել (ինչպես երևում է տպագիր հրատարակությունից) և ծայրերը
քրքրված, մա չի կարողացել կողմնորոշվել դրանցում (4): Տեսնելով թերթերի
վրա արքաների մի շարք անուններ և չնկատելով, որ դրանք կազմել են
երկրորդ դպրության ցանկի մի մասը, մա հեշտությամբ այն ընդունում է
որպես ոչ լրիվ արտագրված աղյուսակի շարունակություն և վերագրում է
Տիգրանին, ընդորում թերթերի վնասվածությունը վերստին խանգարում է
մրան հասցնելու ցանկը մինչև վերջ, և ընդհատում է այն Պասպ թագավորով:
Մի անգամ խախտելով կարգը, արտագրողն արդեն այլևս չի կարողացել
գլուխ հանել ձեռագրից և արտագրել է ինչպես պատահել է, հայտնապես

բախտաբերի միացնելով Մամիկի և Կոնակի պատմությունը պարսից Արշակունիների ցանկին¹:

Ի ամրապնդումն մեր կասկածների առաջին դպրության ցանկի վերաբերյալ, մենք ստորև կվկայակոչենք ուրիշ և ավելի ծանրակշիռ փաստարկներ: Բայց այն դեպքում, եթե մեր նկատառումները բավարար համոզիչ չեն թվա, ապա դա, անշուշտ, մազաչափ իսկ չի խախտի հավաստիացումն այն բանում, որ երկրորդ դպրության մեջ նախկինում եղել է հայոց արքաների ցուցակը: Հետևաբար, այդ դպրությունը իր իսկական տեսքով կազմված է եղել երկու ցանկից և երկու համաժամանակացուցային աղյուսակներից, ուր մտել է նաև Մամիկոնյանների պատմությունը: Քննարկելով վերջին աղյուսակները, Մալխասյանը գտնում է, որ դրանք անհնարին է քաղել Խորենացուց, հավասարապես և Ասողիկից: Դրանք իրենց թվական տվյալներով կտրուկ կերպով շեղվում են Խորենացու և Ասողիկի տեղեկություններից: Բավական է ամենամակերեսային հայացք մետել, որպեսզի համոզվես Մալխասյանցի դիտողությունների արդարացիության մեջ: Բայց ի՞նչ անհրաժեշտություն կա քաղել դրանք հիշյալ պատմիչներից: Դժբախտությունն այն է, որ երկրորդ դպրության խաբուսիկ խորագիրը վերաբերում է միայն պարսից և հայոց արքաների առաջին երկու ցանկերին, և հիմք չկա այդ խորագրի տակ խցկելու նաև համաժամանակացուցային աղյուսակները: Բայց չպետք է մոռանալ, որ Մերետսի բուն ձեռագրում նրա պատմությունը բաժանված չէ գլուխների, և չկա ոչ մի ցանկ գլխոց²: Մերետսի հրատարակիչներին հարկ է թվացել խորագիրը վերագրել վերջինիս հետ ոչ մի առնչություն չունեցող աղյուսակներին ևս, բայց մանր բաժանման համար ես հիմք չեմ տեսնում: Վերջապես, երբ ծանոթանում ենք դպրության բովանդակությանը, ապա տեսնում ենք, որ նրա մի մասը համապատասխանում է վերնագրին, իսկ մյուս մասը՝ ոչ, ուստի ամենաբնական եզրակացությունն է՝ խորագիրը վերագրել միայն առաջին մասին: Վճռականապես ոչ մի կարիք չկա այստեղ խոսք բացել ինչ որ մեկ ուրիշ Ստեփանոս պատմիչի մասին: Եթե անգամ ընդունելու լինենք պ. Մալխասյանցի բերած պատմական հիշատակարանի հիման վրա, որ գոյություն է ունեցել այդպիսի Ստեփանոս, ապա դրանով մազաչափ իսկ գործին չենք օգնի, քանզի նույն հիշատակության մեջ նա կոչվում է Մեսրոբի աշակերտ, իսկ որպես այդպիսին, ակներևաբար, նա չէր կարողանա ժամանակագրությունը հասցնել մինչև Հուստինիանոսը: Խնդրո առարկա Ստեփանոսը, որի անունը կարդացվում է երկրորդ դպրության խորագրում, անկասկած մեզ հայտնի Ստեփանոս Տարոնացին է, մականվանյալն Ասողիկ: Խորագրի

¹Նման ձևով շփոթված են «Արշակունցի պատմության» սկզբնական թերթերը մինչև 37-րդ էջը: Դրանք կարգի են բերված Մալխասյանցի գրքույկում, էջ 116:

² Տե՛ս Զ. Պատկանովի հրատարակության Առաջաբանը:

տակ տեղակայված պարսից Արշակունիների ցանկը բառ առ բառ, տառ առ տառ վերցված է Աստղիկից¹: Ըստ նույն պատմիչի է բերված եղել նաև հայոց արքաների ենթադրյալ, այժմ բացակայող, ցանկը, ինչ որ մատնանշեցինք վերը: Այդ ցանկերը մեկուսի են կանգնած և ոչինչ ընդհանուր բան չունեն ո՛չ մախորդի, ո՛չ էլ հետմորդի հետ: Դրանք ընդմիջարկություններ են, ուշ ժամանակների գրչի գործ, որը, ի նկատի առնելով առաջին դպրության մախորդող երկու աղյուսակներում եղած շեղումները (նշանակալի, հատկապես հայկականում, ինչպես կտեսնենք), հարկ է համարել բերել դրանք նաև «ըստ ճշմարտացի և հավաստի հեղինակների»: Ընդորում փութաջան գրիչը օգտվում է ըստ էության միայն Աստղիկից և այնտեղից էլ արտագրում է. բայց քանի որ նրան քաջ հայտնի է նաև, որ Աստղիկն ինքը քաղում է այն Խորենացու նշանավոր Պատմությունից, ուստի Աստղիկի անվան կողքին դնում է նաև Խորենացու անունը: Ահա, ըստ իս, հարցի ճիշտ լուսաբանումը:

Տեքստից ընդմիջարկված հեռացմամբ ընկնում է նաև քննարկվող գրքույկի հեղինակի ամենատական դրույթը՝ իբրև թե Մեբեոսը, երկու գրքերի հեղինակը, իմացել է Խորենացուն: Մեր առարկությունները տանում են միանգամայն հակառակ պնդման: Եվ արդյո՞ք տրամաբանական է ենթադրել, որ մի մարդ, որ պատրաստվում է «գանստորագրեալ ժամանակ և գնախնի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս», իմանար Խորենացուն: Այդ դեպքում նրա ինչին է պետք շրջանցել նույն նյութի Խորենացու մոտ եղած անհամեմատ լավագույն մշակումը և շարադրել մի պատմություն, որը, ըստ նույն Խորենացու կարծիքի, «մի նշույլ իսկ ճշմարտություն չի պարունակում և սոսկ քվատի կակազանք է»: Պարզ է, պրն. Մախասյանցը մոլորության մեջ է: Բանասիրական բնույթի մյուս կշռադատումները, որոնց միջոցով Մախասյանցը ջանում է հաստատել իր գլխավոր եզրակացությունը, չափից դուրս երկրորդական են և վճռական նշանակություն չունեն:

Եթե պրն. Մախասյանցի մտքերը Խորենացու հարցում սնանկ են, ապա Անանունի մասին իր դատողություններում նա հաստատուն գետնի վրա է կանգնած: Մախասյանցը համոզեցուցիչ հիմքեր չէ գտնում այն բանի համար, որպեսզի երկրորդ գլուխը անջատի առաջինից, իսկ այդ երկուսն էլ Մեբեոսի երկից: Այդ դրույթին ի հաստատումն, նրա բերած փաստարկները կարելի է էլ ավելի ուժեղացնել:

Անանունի վերաբերող բոլոր հետազոտությունները մի տեսակ երկրորդ գրքի համաժամանակային աղյուսակների կողքից են անցել: Մինչդեռ, բանից դուրս է գալիս, «Նախնական պատմության» հարցում վճռական խոսքը դրանց է պատկանելիս եղել:

¹ Աստղիկի համեմատությամբ ավել է Արշակի կյանքի տարիների թիվը՝ «կեցեալ ամս ևր»: Ցանկերի հեղինակը այդ մատնանշումը վերցնում է առաջին դպրությունից, որը չի հակասում ո՛չ Աստղիկին, ո՛չ էլ Խորենացուն:

Աղյուսակներից առաջինը ներկայացնում է հայոց, պարսից և բյուզանդական արքաների միմյանց միահյուսված ժամանակագրությունը: Առանձնացնելով դրանց, կստանանք արքաների հետևյալ երեք շարքը, իրենց կառավարման տարիներով, որը մենք ստուգել ենք բուն տեքստի ցուցումների հիման վրա՝ նրանց կից դիտողություններով:

ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՑԱՆԿԸ

ՀԱՅՈՑ	ՊԱՐՍԻՑ	ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ
1. Խոսրով...50 տ[արի] [32-րդից=20]	1. Արտաշիր.....50	1. Ալրելիանոս.....6 [3-րդ տարուց=]
Միջթագավ. ...11	2. Շապուհ 73	2. Տերենտինոս.....6 ամիս
2. Տրդատ.....70	3. Ներսեհ.....9	3. Պրոքոս.....6
3. Խոսրով.....17	4. Որմիզդ.....3 ²	4. Կարոս որդիների հետ...7
4. Տիրան.....12	5. Շապուհ.....73 ³	5. Դիոկղետիանոս.....22
5. Արշակ.....49 կամ 48 Միջթագավ. ...11կամ 12 } ⁶⁰ ¹	6. Արտաշիր.....4	6. Կոստանդին.....9
6. Պապ.....13	7. Վռամ.....11	7. Մաքսիմիանոս և Գալիանոս [Գալերիանոս] } ¹⁹ ⁴
7. Վարազդատ....6	8. Հազկերտ մինչև 2-րդ տարին +225	8. Մաքսիմիլիանոս .....13 [փոխ.Մաքսիմենտոսի]
8. Արշակ և Վաղարշակ...5		9. Կոստանդինոս.....17
9. Խոսրով.....3		10. Կոստանդինոս.....32
10. Վռամշապուհ...8		11. Կոստանդինոս և Կոստաս.....24 ⁵
Մոտավ. + 225 (5) [առանց Խոսրովի 30 տարուն = 225]		12. Հուլիանոս.....2
		13. Վալենտինիանոս և Վալենտոս.....13

¹ Ըստ տեքստի Արշակը գահընկեց է արվել գահակալության 49-րդ տարում = Շապուհի 44-րդ տարում: Եթե 43-րդ տարին կամ 44-րդ տարին վերագրվի միջթագավորությանը, որը տևել է 12 տ., մինչև Շապուհի 56-րդ տարին, ապա Արշակին կմնա 48 տարի: Իսկ եթե

14. Գրատիանոս.....	17 ⁶
15. Թեոդոսիոս	19
16. Արկադիոս.....	19
17. Հոնորիոս մինչ 2-րդ տարին	
	+ 225

միջթագավորությունը հաշվենք 11 տարի, ապա այնժամ Արշակին ստիպված կլինենք տալ 49 տարի «ի տերութեան ի վերայ հայոց զերկոտասաներորդն» corrigendum` «զեօթերորդն» կամ «զուօթերորդն» կախված միջթագավորության տարիների թվից՝ 11 թե 12 տարի (էջ 17), այսինքն՝ (45-51) կամ (44-51) ներառենով ծայրայինները:

² Վրիպակ. $\square$ $\square$ գ-ի փոխարեն. Արշակի 3-րդ տարուց մինչև 6-րդը, ընդ որում 6-րդը = Շապուհի 1-ին տարին (էջ 16):

³ Հրատարակության մեջ $\bar{\text{E}}$ corrig. $\bar{\text{E}}\bar{\text{Q}}$ և ոչ թե 74, ինչպես առաջարկում է Մալխասյանցը: Շապուհի 70-ը = Արկադիոսի 1-ին, իսկ Արկադիոսի 5-րդը կազմում է արդեն Արտաշիրի 1-ին տարին: Հետևաբար 70-ին պետք է ավելացնել Արկադիոսի 2, 3, 4 տարիները:

⁴ Տպագրված է 18՝ 19-ի փոխարեն: Նրանց մախտրոզ Կոստանդինին տրվում է 9 տարի, Արտաշիրի 40-րդ տարուց: Նրա վերջին տարին, հետևաբար, համընկնում է Արտաշիրի 48-րդ տարուն, 49-ն ու 50-ը արդեն ընկնում են Մաքսիմիլիանոսին և Գալիանոսին: Ուստի Շապուհի 1-ին տարին = Մաքսիմիլիանոսի և Գալիանոսի 3-րդին, և ոչ թե 2-րդին, ինչպես տպագրված է: Այնուհետև, Արտաշիրի 49-ը = 18 (և ոչ թե 19, ինչպես տեքստում), քանզի Արտաշիրի 40 = Տրդատի 9-ին: Այստեղ տեքստը կարգին չէ. 49 տարի գահակալել է ոչ թե Շապուհը, այլ Կոստանդինի հաջորդները (էջ 14):

⁵ Հրատարակված է $\bar{\text{D}}\bar{\text{H}}$ ի $\bar{\text{E}}$ փոխարեն, որը տեքստային առումով ճիշտ է, քանի որ նա կառավարել է Տիրանի վերջին տարուց մինչև Արշակի 24-րդ տարին, ճիշտ է նաև պատմական առումով (337-361):

⁶ Այդ երևում է տեքստից: Նրա տարիները ընդգրկում են Շապուհի 34-51-րդ տարիները: Այստեղ չեն ճշվում ուրիշ մանր վրիպակներ, որոնք հասկանալի են ինքնըստինքյան:

ԱՐՁԱՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ՑԱՆԿԸ

ՊԱՐՄԻՑ

8. Հազկերտ ...21
9. Վռամ .....42 [22] ¹
10. Հազկերտ 19
11. Վաղարշ 4
12. Պերոզ 48
13. Զամասպ .....2 ²
14. Կավատ 41
15. Խոսրով 47
16. Որմիզդ 12
17. Խոսրով 37
18. Կավատ 1
(և Խոռյամ)
19. Արտաշիր 3
20. Բրոր 2
21. Հազկերտ .....20 ⁶

+ 298

ԲՅՈՒՋԱՆԳԱԿԱՆ

17. Հնոնրիսու 22
18. Թեոդոսիսու .....42 [22] ¹
19. Կոստանդինու 1
20. Վալենտինոս 30
21. Նարկեսոս 6
22. Վոսփնոս .....3 (Փլաքիո ^ո ս)
23. Մարկիանոս .....7 (5) ³
24. Լևոն 11 (13)
25. Անթեմիոս 6
26. Օլիմպրիոս 1
27. Զեմոն 14
28. Զեմոն 17
29. Անաստասիոս 27
30. Հուստինիանոս 38
31. Հուստինոս 12
32. Տիրերիոս 3
33. Մորիկ .....21 ⁵
34. Փոկաս 8
35. Հերակլ 30
36. Հերակլենոն 1
37. Կոստանդին, մինչև 11-րդ տարին

+ 298

¹ Էջ 18 «յամի իԷ երորդի Թեոդոսի» փոխարեն կարդալ «յամի իԷ երորդի երկրորդի [կամ «իւ երորդի երկրորդի»], նաև «յամի Յազկերտի թագաւորէ» փոխարեն պետք է «յամի երկրորդի Յազկերտի» (մանրամասները մեր տեքստում), իսկ մեկ տող ներքև՝ «յամի երկրորդի Յազկերտի» ուղղել «յամի երրորդի Յազկերտի»: Վռամ 2-րդ տարին = Թեոդոսիոսի 1 տարուն 22 = 21. հաջորդ Թեոդոսիոսի 22 = Հազկերտի I. Թեոդոսիոսի հաջորդ Կոստանդինոսի 1-ին տարին ընկնում է Հազկերտի 2-րդ տարուն:

² Վրիպակ է հրատարակության մեջ՝ ի ի փոխարեն.:

³ Էջ 19 «Մարկիանոս ամս Է» վատ չէր լինի ուղղել Է (450-457) և «Յամի իԷ»՝ յամի իԷ կարելի է թողնել «Պերոզի»: Անթեմիոսին տրվում է 6 տարի, մինչև Պերոզի 44-րդ տարին, առաջին տարին ընկնում է Պերոզի 38-րդ տարուն. հրատարակության մեջ՝ «յամի Է», հետևաբար corrigendum Է: Լևոնի համար ժամանակամիջոց է մնում 27-38-ը կամ 25-38-ը՝ կախված Մարկիանոսի տարիների թվից: Ժամանակագրությունը ամենևին չի տուժում ո՛չ այս

Քննարկելով ներկայացված ցանկերը, նկատում ենք, որ ժամանակագրության ամբողջ խախտությունը պայմանավորված է միմիայն համաժամանակայնության այն ձևով, ինչ ձևով որ հեղինակը ենթադրում է դրանք: Բյուզանդական բազավորների թվական տվյալները, ինքնըստիցյան վերցրած, համաժամանակային առնչություններից դուրս, ընդհանուր առմամբ, ճիշտ են: Մխալը տեղի է ունեցել աղյուսակները միահյուսելիս, այն բանի հետևանքով, որ կայսրերին, որոնք միաժամանակ կառավարել են Հռոմեական կայսրության երկու կեսերը, և կամ կեսարներին, չտարբերելով նրանց օգոստոսներից, կազմողը տեղադրել է հաջորդականության գծով: Լիովին ճիշտ է, որ Մաքսիմիանոսը և Գալերիանոսը կառավարել են 19 տարի, միայն թե առաջինը՝ Դիոկղետիանոսի հետ միաժամանակ Արևելքում 286-305 թթ., իսկ Գալերիանոսը 292-304 թթ., որպես կեսար Դիոկղետիանոսի օրոք և 305-311 թթ. որպես օգոստոս Արևմուտքում: Նմանակերպ վերցված են արևմտյան տիրակալներից՝ Գրատիանոսը, Հոնորիոսը, երկրորդ ցանկում՝ Կոստանդինոսը, Վալենտիանոսը, Նարկեսոսը, Փլաբիոսը, Անթեմիոսը և Օլիմպիոսը, Մաքսիմիլիանոսը, որին տրվում է 13 տարի, հավանաբար, Գալերիանոսի զարմիկն է, իսկ Կոստանդը՝ Կոստանդիանոս Մեծի հայրը: Առաջինը կեսար էր հորեղբոր օրոք, իսկ երկրորդը՝ Մաքսիմիլիանոսի (292-305), բայց ցանկում նրանք ինքնուրույն տեղեր են գրավում: Կոստանդիանոս Մեծը աղյուսակի մեջ մտցված է երկիցս՝ առաջին անգամ 9 տարվա կառավարմամբ, իսկ երկրորդ անգամ՝ 32, այն դեպքում, երբ վերջինիս մեջ արդեն պարունակվում են առաջին ինը տարիները: Կարծեք թե հեղինակը ինքն է հանել բյուզանդական ժամանակագրության թվերը ինչ որ համաժամանակային աղյուսակից:

Մատնանշված վրիպումների հետևանքով Ավրելիանոսից մինչև Հոնորիոսը ստացվել է 225 տարվա ժամանակամիջոց, որը իրականությանը գերազանցում է գրեթե հարյուր տարով: Այդ անճշտությունը անդրադարձել է հայոց և պարսից ժամանակագրության վրա: Դենելով Արտաշիրին և Խոսրով [Մեծին] Ավրելիանոսի օրոք, հեղինակը ժամանակագրությունը տե-

---

և ոչ այն դեպքում:

⁴ Նա հենց ինքը Լևոն II-ն է՝ 474 թ.:

⁵ Էջ 20. «յամի Է Մարկայ» ուղղել «յամի Թ», որպեսզի ստանանք, համաձայն բնագրի, Պերոզի համար 12 տարի, իսկ Մորիկի՝ 21 տարի:

⁶ Նույն տեղում. «յամի Է Յազկերտի» փոխանակ «յամի Է Յազկերտի». Հազկերտի 9-րդ տարին համընկնում է Հերակլի որդիների տարուն, իսկ 10-ը՝ (և ոչ թե Է, ինչպես տպագրված է) = Կոստանդինի 1-ին տարուն:

ղաշարժել է առաջ ոչ պակաս, քան 50 տարով: Նման հասարակ սխալի պատճառով (թե ինչպես է այն տեղի ունեցել, մենք կտեսնենք), որ ժամանակի նշանակալի շահում է տվել, հեղինակին պետք չի եղել ձգելու հայոց և պարսից ժամանակագրությունը *pari passu* բյուզանդականին 100 տարով, այլ միայն կիսով չափ (100-50)¹: Արդյունքում դուրս է եկել, որ պարսից արքաների տարիները ամբողջությամբ վերցրած ավելի քիչ են մեղանշում իրականության հանդեպ:

Տարիների գումարը հարստության հիմնադրից մինչև Հազկերտ հավասարվում է 223-ի, իսկ այս վերջինից մինչև սասանյան միապետության անկումը 278-ի կամ 298-ի, նայած թե Վռամին և Թեոդոսիոսին կտանք 22, թե 42 տարի: Շատ առումներով գերադասելի է երկրորդ ընթերցումը: Տառագրության առումով հասկանալի, այն չի խախտում մակ ժամանակագրությունը. եթե 22-ը պատմականորեն և մտավորապես ճիշտ է Վռամի վերաբերմամբ (420-439)², ապա 42 թիվը կատարելապես է համապատասխանում Թեոդոսիոսին, որը թագավորել է 408 թվականից մինչև 450 թվականը: Ամենագլխավորն այն է, որ խթ կարդալիս փոքր ինչ լուսաբանվում են երկրորդ ցանկում եղած սխալները: Այստեղ ժամանակագրությունը, որը խստորեն պահպանված է վերջին մասում, սկզբում սկսած Չենոնից, տառապում է կոպիտ վրիպումներով: Պերոզին հատկացվում է 48 տարի, ճիշտ ու ճիշտ երկու անգամ ավելի³: Եթե ընդունենք Վռամի համար էլ 42 տարի, ապա կստացվի չորս տասնյակ պատմականորեն ավելորդ տարի: Դրանք կարելի է պատճառական կապակցության մեջ դնել 40 նույնպես ավելորդ տարիների հետ բյուզանդական մասում, որ տեղի է ունեցել արևմտյան կայսրերին ցանկի մեջ մտցնելու հետևանքով (1 Կոստանդինոս + 30 Վալենտիանոս + 6 Նարկեսոս + 3 Վռամիոս = 40): Մեկը հետևանք է մյուսի: Ավելի հավանական է, որ հեղինակը Պերոզի համար դնելով 48 տարի պատահական գրասխալ թույլ տալով⁴ փոխանակ իբր [28], ինչպես մակ Վռամին 42-ի գուգահեռ Թեոդոսիոսի տարիներին [հմմտ. Խոսրով 50 - Արտաշիր 50, Տրդատ 70 - Շապուհ 73, Հազկերտ 21 - Հոնորիոս 22, նույնպես Թեոդոսիոս Մեծ 19 - Արկադիոս 19] և որպեսզի պահպանի հավասարակշռությունը և հանդիպեցնի Չենոնին Կավատի ու Ջամասպի հետ, մոլորությամբ ցանկի մեջ է խցկել արևմտյան

¹ Սասանյանների սկզբնավորումից մինչև Հազկերտ, այսինքն՝ 226 թ. մինչև 399 հավասար է 173, 49-ով պակաս 223-ից:

² Ըստ Mordtmann, Chronologie der Sassaniden. ըստ Ռիխտերի 421-442, Մեդիլիոյի՝ 420-440:

³ Ըստ Մորդամաննի (նույն տեղում) 457-483 թթ. ըստ Ռիխտերի՝ 461-488, Մեդիլիոյի՝ 457-488, Նյոլդեբեի՝ 457-484:

⁴ Տեքստում վրիպակ չէ, այդպես անցկացված է ժամանակագրությունում:

տիրակալներին: Վերջապես, առաջարկվող ընթերցումն այն առավելությունն ունի, որ այդ դեպքում ընդհանուր գումարում ստացվում է $223 + 298 = 521$ թիվը, որը հատուկ իմաստ ունի գրական առումով: Մեքենոսը 137-րդ էջում Մասանյան կայսրության տևողականությունը սահմանում է այդ նույն թվով. «Բարձան տերութիւն Պարսից և ազգին Մասանայ, որ կալան զթագաւորութիւն ամս շիւթ (տպագրում շիթ-Ն. Ա.)»¹: Նման համընկնումը չի կարելի պատահական համարել. եթե 521 թիվը պատմական հիմք ունենար ապա, հասկանալի է, նման համընկնումը ոչ մի նշանակություն չէր ունենա Մեքենոսի և երկրորդ գլխի հեղինակի փոխհարաբերությունները պարզելու համար: Բայց հենց այն պատճառով, որ այն պատմականորեն անհավաստի է և իր ծագմամբ պարտական է սուկ բացառիկ բնույթի սխալներին, այդ համերաշխությունը վճռական տվյալ է հանդիսանում հարցի համար: «Արշավանքի պատմության» բովանդակության ուրիշ ընդհանուր կետերի շփման առկայությունը ևս երկրորդ գլխի հետ, որոնք նշվել են Մալխասայանցի կողմից, 521 թիվը ակներև կերպով ցույց է տալիս, որ ցանկերը պատկանում են Մեքենոսին՝ իրեն:

Նույն երկրորդ գլխի ցուցմամբ հայ Արշակունիների տիրապետությունը շարունակվել է 405 տարի: Փաստորեն այն չի արդարանում, քանզի բերված թագավորների տարիները գումարում տալիս են 232, չհաշված միջթագավորության 23 տարին: Ակնհայտ է, աղյուսակը լրիվ չէ, այն՝ շարունակություն է, ուրիշ աղյուսակի մաս, այն է՝ այնպիսի աղյուսակի, որտեղ նշված են եղել առաջին Արշակունիները մինչև Խոսրով (որտեղից սկսվում է երկրորդ գլխի ցանկը): Այդ պարագան մեզ ուղղում է առաջին գլխի ցանկին և ուղղակի ընդառաջում է ցանկի անհարազատ բնույթի մասին վերը առաջ քաշված կռահմանը: Դրա ճշմարտացության մասին է խոսում հեղինակի հայտարարությունը. «Ես Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի դիւանէ արքունի»: Եթե չենք ուզում հեղինակի վզին ժամանակագրական անհետքություն փաթաթել, ապա պարտավոր ենք ընդունել, որ Ագաթանգեղոսի արձանագրությունը չէր կարող պարունակել Տրդատին հաջորդած թագավորների անունները:

Վիճաբանել կարելի է միայն մի բանի մասին՝ մտնում է արդյո՞ք արձանագրության կազմի մեջ վերջին ցանկը: Ըստ իս, Անանունի քննա-

---

¹ Շիւթ և չիթ-ում Կ և Բ տառերը, գրված սկզբնատառքով, կարող են հառնել մեկը մյուսին, հատկապես Է-ի միջնորոտիսեմք (հմմտ. վերը Ջամասպ Է փոխանակ Բ), եթե միայն դուրս բերված 521 թիվը ճիշտ է և մեզանից չի վրիպել պակասող միավորը: Ուղղելի է նաև երկրորդ գլխի վերջում դրված շիթ թիվը:

դատները այնտեղ չեն փնտրում «արձանագրության պատճենը», որտեղ հարկ է: Նախ և առաջ պիտանի չէ ընդունված կարծիքն այն մասին, որ արձանագրությունը վերաբերել է հինգ թագավորների: Այն հիմնված է տեքստի սխալ ընթերցման վրա: Այն բառերը, որոնք առիթ են տալիս մնան ըմբռնման, շարահյուսական առումով անհաջող դիրք են գրավում «... բացեալ ցաւերածն վասն սեանցն ըստ դիպան արձանագրին դրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց յունարէն դպրութեամբ» արտահայտության մեջ: Ահիշտ թարգմանությանը նշանակում է. «ավերակները բացելիս հանդիպեցին արձանագրության, հունարեն տառերով դրոշմելով¹ քարի վրա հայոց և պարթևաց հինգ թագավորների տարիներն ու օրերը»: Բացահայտ անհարիրություն: Այն կարելի է վերացնել, տեքստից հանելով ավելորդ բառերը՝ «զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն»: Դրանք վերցված են գրչի կողմից սկզբնական տողերից՝ «... ցուցից ... զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով»: Գրիչը, հավանաբար, այդ արտահայտությունը հասկացել է անմիջապես նրան հարող «անդ հայիով ի մատեան Մարաբայ փիլիսոփայի ...» հետ կապակցված և սխալաբար ենթադրել է, որ Մարաբասի գիրքը պատմում է հինգ թագավորների մասին. իսկ դա հանգեցրել է անտեղի ընդմիջարկության, որը ոչ մի ընդհանուր բան չունի Մարաբասի գրքի հետ, ինչպես և բերված արտահայտությունը հինգ թագավորների մասին²:

Կարծում են, մակ, որ արձանագրության ենթադրյալ հինգ թագավորներն են Սելևկոսը, Անտիոքոս Մուտերը, Անտիոքոս Թեոսը, Արշակ Մեծը և Արշակ Փոքրը: Պրոֆ. Մառի արտահայտած և ուրիշների կողմից (Գր. Խալաթյանցի, Ստ. Մալխասյանցի) հավանություն ստացած կարծիքը սնանկ է: Նախ և առաջ, Սելևկյանները ի՞նչ հայոց թագավորներ են և ինչո՞ւ Տրդատը պետք է հավերժացներ նրանց հիշատակը սյուների վրա: Երկրորդ, ինչ որ նրանց մասին պատմվում է, վերցված է Եվսեբիոսի Ժամանակագրությունից և Անանունը միանգամայն ոչ մի շահ չունեք թաքցնելու լիովին հավաստի, բարձր հեղինակությանը օժտված պատմիչի անունը և հնարելու Ազաթանգեղոսի արձանագրության վերաբերյալ խորհրդավոր պատմությունը: Վիճարկվող կարծիքը ամրապնդվում է նրանով, որ հինգ հիշյալ

¹ Եվ ոչ թե «գծված» (Ն. Մառ, «Նախնական պատմության մասին»), ի նկատի ունենալով օրյեկտը հայցական հոլովով: Վիճելի բառերը անզամ արձանագրության ինքնուրույն խորագրի տեսքով չէին կարող դրված լինել հայցական հոլովով:

² Ստ. Մալխասյանցի մեկնաբանությունը (նույն տեղում) միանգամայն անընդունելի է: Ի նկատի ունենալով, որ Մերեոսը «ժամանակակից» (ժամանակեան) է համարում պատմությունը 34-րդ էջից՝ Խոսրովից, մենք հաճույքով բյուզանդականի փոխարեն կվերցնենք պարսից թագավորներին՝ 1. Որմիզդին, 2. Խոսրով Փարվեզին, 3. Կավաստին, 4. Արտաշիրին, 5. Հագկերտին (6):

թագավորների պատմությունը դրվում է 6-րդ էջում հիշատակվող տարեգրի բերանը, որի տակ հասկանում են Ագաթանգեղոսին: Ուշադրությամբ զննելով տեքստը, նկատում ենք պատմողի կողմից ոչ միատեսակ վերաբերմունք դեպի այն նյութը, որը վերագրում են տարեգրին: Այն դեպքում, երբ Մարսյակի մասին պատմությունում մա օգտագործում է անորոշ արտահայտություն՝ «ասեն», Եվսեբիոսից բերված քաղվածքներում գտնում ենք նույն բառը «աստ» ձևով. «գոր ունէր, աստ, արքայ ի դրան իւրում թագաւորին» (պետք է կարդալ «թագաւորութեան»՝ հապավանջան պատվով)¹: Ո՞վ «աստ» - ոչ այլ ոք, քան Եվսեբիոսը, որի մոտ կա նույն արտահայտությունը, բայց, հիարկե, առանց միջանկյալ «աստ» բառի²: Այդ բառի մոծումով Անանունը, ըստ երևույթին, կամեցել է հասկացնել տալ, որ այդտեղ վերջանում են իր օգտագործած ժամանակագրության բառերը, և հետագայում Արշակի մասին պատմության մեջ վերստին անցնում է այն աղբյուրին, որից և վերցված է Մարսյակի մասին հատվածը: Այստեղ, ինչպես և այնտեղ, պատմությունն արվում է «ասեն» հիմքի վրա. «Որոյիք չորք ասեն լեալ Արշակայ»³. նրանց միջև սերտ կապ կա ոչ միայն իրենց գրական բնույթով, այլև ըստ բովանդակության: Մարսյակի մասին առասպելական պատմության մեջ լսելի է պատմականորեն հավաստի փաստի արձագանք: Արշակունիների երեք ճյուղ էր տիրակալում Առաջավոր Ասիայում՝ Պարսկաստանում, Հայաստանում, սպիտակ հոների կամ էփտալիտների երկրում: Դրանից առաջացել է երեք եղբայրների՝ Աբրահամի ընդոծին Մարսյակի որդիների առասպելը: Նրանցից մեկը՝ Փառոխը, հաստատվել է Հայաստանում և նրա սերունդները խառնվել են Արմենակի տոհմի հետ. մյուս երկուսի ճակատագիրն անհայտ է, հուշարձանի պակասավորության պատճառով, բայց դյուրին է կռահել, թե ուր են նրանք մեկնել՝ Պարսկաստան և էփտալիտների մոտ: Առասպելը մի տեսակ ներածություն է կազմում Արշակ Փոքրի պատմությանը և նպատակ ունի մեկնաբանել Արշակ Մեծի կարգադրությունը: Վերջինս իր որդուն նշանակել է Հայաստանում ոչ թե որպես հաղթող, այլ որպես մերձավորագույն ազգական: Դուրս է գալիս, որ հայերը ընդհանուր ծագում ունեն պարթևների հետ: Մարսյակի և առաջին Արշակների մասին առասպելական պատմության և դրա հետ կողք-կողքի Հայկյանների մասին ոչ պակաս առասպելական «Վիպասանքների» արանքում Եվսեբիոսի ճշմարտացի խոսքը հնչում է որպես ինչ-որ անմեղաշանկություն: Այն համեմատաբար ուշ ժամանակաշրջանի նստվածքաշերտ է:

¹ Մեքենու, էջ 8:

² Հրատարակություն Aucher, էջ 299:

³ Մեքենու, էջ 9:

Լիակատար հիմք կա մտածելու, որ նախասկզբնական տեքստում այլ կերպ է շարադրված եղել Արշակունիների բարձրացման պատմությունը: Պրոկոպիոս Կեսարացին, ինչպես կտեսնենք ստորև, գիտեր «Հայոց նախնական պատմությունը» նրա հին խմբագրությամբ, որտեղ հստակ դրվում էր պարթևների հայկական ծագումը. կա նաև թափանցիկ ակնարկ այն մասին, որ հենց այնտեղ Արշակունիների սկիզբը հասցվում էր ոչ թե Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո անցած 60 տարում, այլ փոքր-ինչ ավելի վաղ ժամանակաշրջանի: Դրա համար էլ վստահորեն կարելի է պնդել, որ այժմ «մեր առջև դրված է արձանագրության ոչ հարազատ պատճենը» («զսոյն ճառէ ժամանակագիրն, որպես առաջիդ կայ»): Դրա փոխարեն մենք ունենք ինչ-որ վերապատում՝ երկու աղբյուրներից խառնուրդ՝ «ասեն» (արձանագրություն) և «ասէ» (Եվսեբիոս): Ճշմարտության նախանձախնդիր անհայտ մեկը, որը ծանոթ է եղել Եվսեբիոսին, կերպարանափոխել է նախասկզբնական տեքստը, ընդ որում նրանից թողել է հայերին վերաբերող բեկորը, որի հավաստիությունը մա չէր կարող ստուգել ըստ Եվսեբիոսի, նետել է մի կողմ Արշակունիների երկու ճյուղերի նահապետների պատմությունը, իսկ պարթևների՝ մակեդոնացիների հետ ունեցած ընդհարումները վերամշակել է ժամանակագրության հիման վրա: Եթե ճշմարիտ է, որ տարեգիրը, որի խոսքերից տրվում է Արշակունիների պատմությունը, ըստ տեքստի իմաստի՝ Ազաթանգեղոսն է, ապա նվազ հավանական չէ, որ փոփոխություններ մտցրած գրագետի տեսանկյունից մա ոչ այլ ոք է, եթե ոչ՝ նշանավոր Եվսեբիոսը (ժամանակագիրն, $n = \text{ille}$), որին մա վկայակոչում է քաղվածքի վերջում: Ըստ էության տարեգրի անձնավորության հարցը արդեն զուտ ձևական հարց է այն բանից հետո, երբ հաստատված է նրան վերագրվող նյութի տարատեսակությունը:

Ասվածի հետևանքով, մեզ թույլատրելի է, արձանագրությունը փնտրելիս շրջանցել Եվսեբիոսից կատարված մեջբերումները: Տրամադրության տակ մնում է Արշակ Փոքրի պատմությունը, նրան կցված նրա հետնորդների ցանկով, հայկական Արշակունիների պատմությունը, որը հանդիսանում է «արձանագրության» առավել հարմար «պատճենը», որը շարունակում է «հայոց առաջին թագաւորաց տարիները»: Եթե ընդունում ենք ցանկը որպես Ազաթանգեղոսի գործ՝ ելնելով ժամանակագրական կշռադատումներից, մենք դրվում ենք նրանում նստվածքաշերտ, բերովի տարր ընդունելու անհրաժեշտությունը ճանաչելու առջև:

Նման պայմաններում ինքնըստիքյան միտք է ծագում մի կողմ նետել ցանկի վերջին մասը՝ սկսած Արշամից, մաս, որը նույնիսկ ձևականորեն կապված չէ նախորդի հետ. Արշամը դուրս է կանգնած որևէ ազգակցական կապերից նախորդ Տիգրանի հետ: Այդ մասի հեռացումից հետո կմնա թվով

տասը թագավորների մի շարք՝ մինչև Տիգրանը: Իսկական ցանկում այնուհետև հետևում էր հավանաբար Վաղարշի անունը (Տիգրանի որդու, ըստ Խորենացու), իսկ ենթադրաբար նաև Սանատրուկի՝ Տիգրանի և Վաղարշի միջև: Հայտնի է, որ Սանատրուկը, Խորենացու հաղորդմամբ իբրև թե Արշամի զարմիկը, պատմական անձնավորություն չէ. առաջին դարում չի եղել ոչ մի Սանատրուկ հայոց թագավոր: Բայց ի նկատի ունենալով այն ժողովրդականությունը, որ վայելում է հայկական վարքագրական գրականության մեջ Թադեոս Առաքյալին նահատակողը, դժվար է հնարավոր համարել, որ նա մտացածին անձնավորություն է: Նրա մասին եղած ավանդազրույցները, ամբողջ առասպելականությամբ հանդերձ, պետք է, որ որևէ իրական հող ունենան: Հայոց Արշակունիների շարքում հավաստի պատմությունը գիտե միայն մեկ Սանատրուկի¹, Վաղարշի հորը և նախորդին. նա թագավորել է II դարի վերջերին և հիրավի ժամանակակից է եղել Եդեսիայի թագավոր Արգար IX-ին², այն նույնին, որը քրիստոնեություն էր ընդունել: Այն բանից հետո, երբ հյուսվեց Արգարի մասին ճշանավոր առասպելը, որը նրան III դարից փոխադրում է I դար, կամ, ավելի ճիշտ, նրա գործերը վերագրում էր նույնանուն թագավորին՝ Ուհհամային, նույն կերպով և նույն առասպելի ազդեցության տակ հայկական ավանդությունը Սանատրուկին էլ տեղաշարժեց և հարմարեցրեց նրան նույն Արգարի ժամանակներին: Պետք է ինչ-որ պատմական կապեր եղած լինեին նրանց միջև, որ ճակատագիրն այդպես չէր ուզում նրանց բաժանել միմյանցից: Պատմական Սանատրուկի հետքերը պահպանվել են հայոց գրականության մեջ: Փավստոս Բուզանդի մոտ երկիցս հիշատակվում է «Սանատրուկ թագավորը»՝ մեկ անգամ նա անվանվում է առաքելասպան³, իսկ մյուս անգամ՝ Մծուրք քաղաքի հիմնադիր, որ նա կառուցել էր Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում⁴: Նրա աճյունը հանգչում էր Անիում և այն փորել-հանել էր պարսից զորքը (Դ, 24)⁵: Փավստոսը երկու Սանատրուկներից չի պատկերացնում որպես միևնույն անձ. այդ ճիշտ է համենայն դեպս եթե ոչ Փավստոսի, ապա այն աղբյուրի վերաբերմամբ, որտեղից նա փոխառել է այդ տեղեկությունը: Իսկապես, «առաքելասպանը» ապրել և կառավարել է Արևելյան Հայաստանում՝ Շավարշան կամ Արտազ

¹ A. Gutschmid, Geschichte Irans (7).

² A. Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroena Abgar IX (179-214/6). «Mémoires de l'académie de St. P.», tome XXXV.

³ Փավստոս Բուզանդ, Վեցեսիկ, 1832, Դ, 14:

⁴ Անդ, Դ, 24:

⁵ Դիոն Կասսիոսը պատմում է, որ Կարակալա կայսրը խնդրել էր պարսից թագավորի դստեր ձեռքը, և ի վրեժխնդրություն մերժման համար՝ արշավել էր Պարսկաստան 217 թվականին, գրավել էր Արբելան և «Τὰ μνημεῖα τὰ βασιλικὰ τ*ν Παρθων ἀνορούζας τὰ ὀστὰ ἔρριπεν». ՕՄ. 1. Հրատարակությունը Բեկկերի, էջ 418:

գավառում: Իսկ մյուս Սանատրուկը հանդիսանում է թագավոր ճիշտ և ճիշտ Հայաստանի հակադիր Արևմտյան մասում, որը հարում էր Եփրատին և որի նստավայրն էր Մծուրքը: Նրա գերեզմանը դեռևս երկրում մնում էր հիշողության մեջ, III դարի կեսերին: Հավանաբար այստեղ բանը վերաբերում է ոչ թե անփառունակ առաքելասպան թագավորին, որը վախճանվել էր երեք դար առաջ, այլ արդեն ոչ վաղ անցյալի թագավորներից մեկին: Մեկ դեպքում մեր առջև պատմական անձնավորություն է, իսկ մյուս դեպքում նրա կերպարանավոխությունը, եթե թույլատրելի է այդպես արտահայտվել: Ամբողջ ասվածը դեռևս չի ապացուցում, որ Սանատրուկը նշված է եղել Անանունի մոտ, բայց այն հնարավոր է դարձնում նման ենթադրությունը, որը թույլատրելի է «Նախնական պատմություն» ներածական բառերի իմաստով: Ազաթանգեղոսի արձանագրությունը գտան Սանատրուկ թագավորի պալատի պեղումների ժամանակ: Հետևաբար, ենթադրվում է, որ նա թագավորել է Տրդատից՝ արձանագրության պատճառ հանդիսացողից հետո: Բայց Տրդատից հետո այդպիսի թագավոր չի եղել: Իսկ ինչպե՞ս հասկանալ հեղինակին: Առանձին հարկ չկա, որ Սանատրուկը անպայման ապրեր Տրդատից հետո: Բավարար է, եթե նա արձանագրություն գրել տված Տրդատի մերձավորագույն նախորդներից լիներ: Որպես այդպիսին, Սանատրուկը ի մի է ձուլվում Մծուրքի հիմնադրի հետ: Նա կառուցել է քաղաքը, նրանում կանգնել պալատներ: Նրա մահից հետո ինչպես քաղաքը, այնպես էլ պալատները չեն դադարել հիմնադրի անունը կրելուց: Նրա մերձավոր հաջորդներից մեկի՝ Տրդատի, օրով պալատի սյուներին փորագրվում է արձանագրություն, որը և հայտնաբերվում է հետագայում արդեն ավերակների վերածված պալատը պեղելիս:

Նշված ժամանակագրական անհամապատասխանությունը հարթելու նպատակով այլակերպ փորձեր են արված: Ենթադրել են, որ արձանագրության Տրդատը ոչ մի ընդհանուր բան չունի Գրիգոր Լուսավորչի հայտնի համագործակցի հետ և Անանուն հեղինակը ի նկատի է ունեցել ուրիշ Տրդատի, մոտավորապես առաջին Արշակունիներից մեկին, որը կրել է այդ անունը¹: Կարծիքը խախտում է և չի համերաշխվում մեզ զբաղեցնող հուշարձանի իսկական բնույթի հետ: Գրականության այդպիսի արտադրանքները ազուցվում են մեծահռչակ անուններին՝ դրանց ավելի մեծ հավաստիություն տալու նպատակով: Լիովին բնական է, որ անանուն գրույցը շաղկապվեր Հայոց պատմության և հոգևոր կյանքի մեջ ժողովրդականություն վայելող Տրդատին ու Ազաթանգեղոսին և ոչ թե ինչ-որ մի անծանոթ անձնավորության, որին մեզ հաջողվեց հարություն տալ սուկ XIX դարում, շնորհիվ դրամագիտության: Նա, ով վերագրել է «Նախնական պատմությունը» Ազաթանգեղոսին, հիանալի է իմացել իր գործը: Ազա-

¹ Н. Марр, «О Начальной истории Армении» Анонима. См. «Византийский временник», т. I, вып. 2, 1894.

թանգեղոսը առաջինն էր գրառել երկրի իրադարձությունները և նրան էր վայել ինչպես ոչ այլ ոքի, լինել հեղինակը այն պատմության, որը շոշափում էր հայրենի անցյալը առավել հեռավոր ժամանակներում և ընդհատվում էր հենց այնտեղ, որտեղ սկսվում էր Ազաթանգեղոսի բուն աշխատությունը: Արձանագրության մասին լեզենդի հեղինակը հիանալի գիտեր, որ Ազաթանգեղոսն է նկարագրել Տրդատի գործերը, բայց որ հենց նույն Ազաթանգեղոսը կարող էր կազմել «գամս և գաւուրս հին թագաւորացն» մինչև Տրդատը՝ դրանում նա ոչ մի անհավանական բան չէր տեսնում: Նա հավատարիմ է իրեն, երբ ստիպում է Ազաթանգեղոսին փորագրել վեմի վրա, դրանով վերջ է տրվում հնարավոր կասկածներին. իսկ ինչո՞ւ Ազաթանգեղոսի աշխատությունը չի պահպանվել «Հայոց դարձի» կողքին: Պատասխանը պարզ է՝ Ազաթանգեղոսը գրել է սյան վրա, իսկ սյունը հայտնագործվել է ուշ և պատահական ձևով: Ամեն ինչ այստեղ մտածված է. Տրդատի անունը չի կարելի վերացնել, այն լույսի ճառագայթ է, որոշելու համար Անանունի ծավալը:

Շարադրված կշռադատումներից ելնելով, մենք անձամբ ավելի, քան հավանական ենք համարում, որ Անանունի ցանկում Մանատրուկը նշված է եղել: Այն տեղը, որ նա գրավել է թագավորների շարքում, կարուկ կերպով տարամերժվել է ավանդությունից. այս պարագան քիչ մեղսակցություն չունի վերը նշված թերթերի խառնման մեջ, ձեռագիրը վնասվելու հետևանքով: Մանատրուկի հաջորդի և որդու՝ Վաղարշի առաջին գլխի ցանկը և հենց առաջին գլուխը սերտորեն կապակցվում են երկրորդ գլխի համաժամանակային աղյուսակին, որը սկսվում է Վաղարշի որդի Խոսրով Մեծով: Մենք չենք պնդի, որ Անանունի մոտ եղած իսկական ցանկը եղել է ճիշտ առաջարկված ձևով և ոչ թե մի ուրիշ: Հարցը կարևոր է սկզբունքային առումով, որ ցանկը աղավաղված է, և այդ կասկածի ենթակա չէ: Իսկ վերականգնված ցանկի ճշմարտացիությունը զարմանալի է, թե որքան է մեծանում, երբ համադրում են Խորենացու հետ:

Գլխավոր և գրեթե միակ տարբերությունը նրանում է, որ Խորենացին հանել է ցանկից Անանունի մոտ եղած երեք թագավորների՝ Արտավանին, Արշավիրին և Արշակին և փոխարինել է նրանց նոր՝ Անանունին անձանոթ անձնավորություններով, որոնց թվում նշված են նաև Եղեսիայի թագավորներ Արշամը և Աբգարը: Այստեղից պարզ է դառնում, որ անանուն նյութը Խորենացին վերամշակել է մի այնպիսի ժամանակ, երբ ազգային ավանդույթը հասցրել էր արդեն հայացնել ասորական կառավարող Աբգար Ուհհամային: Այդ նույն ավանդության մեջ հայոց Մանատրուկի ճակատագիրը ազուցվում էր «բարեպաշտ հորեղբոր» պատմությանը, և ահա Խորենացին տեղափոխում է Մանատրուկին՝ դարձնելով նրան Աբգարի հաջորդը: Շնորհիվ կատարված փոփոխությունների, նրա մոտ ստացվել է մի նոր շարք՝ 14 հոգուց, երկուսով ավելի Անանունի մոտ եղածից: Վերջինիս մոտ 12-ական հոգի են թագավորների պարսից և հայոց ճյուղերում: Հավասարակշռությունը չխախտելու համար Խորենացին պետք է երկարացներ նաև

պարսից ճյուղը՝ հայկականի համաչափ: Հայտնի է, թե որքան բարձր է գնահատում նա անդամների թվի հավասարությունը տոհմածառերի մեջ՝ դրանում տեսնելով ծագումնաբանության ճշտության մեծ ապացույց¹: Պարթևական թագավորների թիվը նա հասցրել է 14-ի հասարակ եղանակով: Առաջին երկու Արշակների համեմատաբար երկարատև գահակալության ժամանակը Խորենացին բաշխել է չորսի միջև. այլ կերպ ասած, երկատել է նրանց՝ Արշակ I-ի փոխարեն հանդես են գալիս Արշակ և Արտաշես, որոնք միասին կառավարում են այնքան, որքան Անանունի մոտ միայն Արշակը: Արշակ II-ի փոխարեն հանդես են գալիս նույնպես երկու անձնավորություններ՝ Արշակը, որը կառավարում է 53 տարի և Արշականը, ընդ որում խիստ հետաքրքիր է, որ վերջինիս հատկացվում է 30 տարի, սպասված 17-ի փոխարեն, որպիսի թիվ մնում է, երբ 70-ից հանում են 53: Խորենացին այդպես է վարվել ժամանակագրությունը որքան հնարավոր է շուտ ցանկալի զուգահեռականության հասցնելու բացառիկ նպատակով: Երկարացնելով Արշականի տարիները, նրա հաջորդ Արշականին Խորենացին դարձրել է Հայոց թագավոր Տիգրանի ժամանակակիցը, որը հայկական ճյուղում գրավում է ճիշտ այնպիսի տեղ, ինչ որ պարսկականում Արշականը: Այնուհետև զուգահեռականությունն ընթանում է հաստատուն հետևողականությամբ:

Ինչ վերաբերում է բուն ժամանակագրությանը, ապա Խորենացին խստորեն հետևում է իր աղբյուրին: Խորենացու մոտ թվական տվյալների մեջ թափանցած սխալները ուղղելուց հետո ավելի հստակ է դրսևորվում պատմիչի մերձավորությունը Անանունին: Պարսկական մասում թվերը համընկնում են ամենուր. նվազեցրել է նա սոսկ Արտաշիրի և Պերոզի տարիները 26-ով և 30-ով = 56 տարով և ավելացրել է Արշականի ժամանակը 13-ով (83՝ 70-ի փոխարեն): Դրա հետևանքով Խորենացու մոտ ստացվում է 56-13 = 43 տարվա պակասորդ Անանունի համեմատությամբ: Իսկ դա բացատրվում է պարսկական ժամանակագրությունը հայկականին հարմարեցնելու Խորենացու ձգտմամբ: Բավական է հպանցիկ հայացք, որպեսզի համոզվես հայկական մասի ժամանակագրության Անանունից կախվածության բնագրային բնույթի մեջ: Արշակունիների գրադեցրած ժամանակը Խորենացու մոտ մնում է անձեռնմխելի ամբողջ ընթացքում: Ամբողջ տարբերությունը սոսկ նրա բաշխման մեջ է, որում նա տարամերժվում է Անանունից՝ հարմարվելով ցանկի նոր կազմին: Առաջին Արշակունին Անանունի մոտ ունի 42 տարի. պատմիչը դրանցից 20-ը փոխանցում է Արշամին. Արշակի տարիները հատկացվում են Արգարին ամբողջությամբ. Մանատրուկը փոխում է տեղը՝ պահպանելով իր տարիները: Արտավանի և Արշավիրի 24 տարին¹ փոխանցվում է Տիգրանի և Արտավազդի հաշվին, իսկ լրացնելու համար 11-12 տարվա պակասը, համապատասխան թվով տարիներ վերցվում են Տիրանից ու Արտաշեսից, որը կառավարել էր բոլորից

¹ Մովսես Խորենացի, Գիրք Ա, 5:

երկար: Մյուս անդամները, որոնք մնացել են իրենց տեղերում, պահպանել են նաև իրենց թվերը:

Տարիների ընդհանուր գումարը Խորենացու և ենթադրաբար Անանունի մոտ հավասարվում է 328-ի՝ սկզբից մինչև Խոսրովը, և 358-ից մինչև Խոսրովի 30 տարին, այսինքն՝ մինչև Արտավանի մահը (զվ. երկրորդ), իսկ պարսից թագավորների տարիների գումարը համապատասխան ժամանակամիջոցում, այսինքն՝ Արշակ II-ից մինչև Արտավանը, հավասար է (500-57) = 443-ի: Մենք նման թիվ կսպասեինք նաև հայ Արշակունիների համար: Մեր սպասումները, սակայն, այդ առնչությամբ ոչ բոլորովին են հիմնավոր: Նկատենք, որ Անանունի մոտ առաջին թագավորները մինչև Արշավիրը, դուրս են կանգնած ազգակցական իրավունքներից: Իսկ Արշավիրից հետո ազգակցական կապը չի խզվում: Եվ ամբողջ շարքը ներկայացնում է ժառանգաբար իջնող գիծ՝ հորից որդուն կամ եղբորից եղբորը: Այստեղ մենք իրավունք ունենք պահանջելու ժամանակի համապատասխանություն ցանկերում: Եվ հիրավի, որոշ չափով այն առկա է: Խոսրովի տարիները (մինչև 30-ը) համընկնում են Արտավանի ժամանակին, Վաղարշը և Մանատրուկը կանգնած են Վաղարշի հանդիման, Տիգրանը և Տիրանը՝ Պերոզի և այլն: Հարստության առաջին ներկայացուցիչների մեկուսացվածությունը, հավանաբար, պետք է մեկնաբանվի այն իմաստով, որ հեղինակը նրանց միջև ենթադրում է միջթագավորություն, երբ պարսից թագավորները ժամանակավորապես զավթում էին հայոց գահը: Թույլատրելի է, իհարկե, մտածել, որ այդ մասում թվերը, զույգ և անույնները, աղավաղված են²: Ինչևիցե, բայց ճշմարիտ է, որ հենց այդպիսի անգոհացուցիչ տեսքով է ցանկը դրված եղել Խորենացու առջև: Խորենացին փորձել է համաձայնեցնել երկու ցանկերը. վրիպումները, որոնք մա թույլ է տվել այդ դեպքում, կարելի է բացատրել նրա մախրնտրած ձևի՝ զուգահեռակառուցության, օգնությամբ:

Թագավորների շարքում Երվանդը իր տեղով համապատասխանում է Դարեհին ինչպես Խորենացու, այնպես էլ Անանունի մոտ: Նա պետք է համընկնի նրան և ժամանակով, համաձայն Անանունի: Նման համա-

¹ Ընդ որում, հասկացե՛լ է արդյոք Խորենացին Անանունին մեր իմաստով (տես վերի աղյուսակի 6-րդ ծանոթագրությունը), թե՞ օգտվել է ևս մեկ ուրիշ աղբյուրից, որի վերաբերյալ կան նաև այլ բնույթի տվյալներ. ինչպես կտեսնենք հետո՝ դրանից գործի էությունը չի փոխվում: Անկասկած, ինչ-որ կապ կա այդ 12 տարիների և նրանց միջև, որոնք Խորենացին հասկացրել է Տիգրանի ժամանակակից Արշականի գահակալությանը:

² «Արտավան» անունը բացառապես պարսկական է, իսկ Արշավիրը կարծես թե միևնույն անձն է, նրան ժամանակակից պարսից նույնանուն թագավորի հետ: Հետաքրքիր է, որ երկրորդ գլխում երկու միջթագավորությունները Խոսրովից և Արշակից հետո սահմանվում են 11-12 տարի: Արդյոք պարսից Արշավիր թագավորը չէ՞ զավթել հայոց գահը 12 տարով: Հավանաբար, Խորենացին ևս թերհավատորեն է վերաբերվել նրանց և մասամբ դրա համար էլ շրջանցել է դրանք:

պատասխանություն դրվում է նաև նրա հաջորդների և նրանց պարսկական երկվորյակների միջև: Բայց երբ ցանկը մշակելիս նա Մանատրուկին երկրորդ մասից փոխադրել է առաջին մաս, ինչպես նաև կրճատել է Արտաշեսի տարիներն այլ նպատակներով, ապա դրանով խախտել է ժամանագրական զուգահեռականությունը՝ նվազեցնելով ժամանակը [30+11+(1)] = 41-2 տարով: Որպեսզի վերականգնի այն, Խորենացին պետք է նույնքան ժամանակ պակասեցներ պարսից ցանկի համապատասխան մասում: Եվ նա կարճացրել է Արտաշիբի և Պերոզի երկարատև գահակալությունները, ընդ որում պահանջվող 42-ի փոխարեն ընտրել է 56-ը՝ ուշադրության առնելով նաև Արշականի ավելորդ տարիները: Բայց այդ գործողությունը միաժամանակ պահանջում էր պարսից տիրապետության ժամանակի կրճատում, հավասարակշռության համար պահանջվում էր հայկական տիրապետության հավասար կրճատում, այլ կերպ ասած՝ 2-րդ մասից առաջին մաս փոխանցված 41-42 տարին հարկ էր վերացնել: Խորենացին այդպես էլ վարվել է՝ 41-42 տարով առաջ մղելով հայոց Արշակունիների սկիզբը: Այդ հանգամանքը բացահայտում է Խորենացու և Անանունի տարածայնությունը առաջին Արշակունու վերաբերյալ: Ըստ Անանունի Արշակը՝ պարթևական առաջին թագավոր Արշակի հարազատ որդին, նշանակվում է նրա իսկ կողմից կյանքի վերջին տարում, իսկ Խորենացու մոտ Վաղարշակը Արշակ Քաջի եղբայրն է և Հայաստան է գալիս նրա օրոք, նրա գահակալության 41-րդ տարում: Ծագումնաբանական առումով Խորենացին հարազատ է բնագրին, քանզի Արշակ Քաջը, որ Խորենացու մոտ ձևականորեն, ինչպես տեսանք, հայտնվել է 3-րդ տեղում, առաջին պարթև Արշակունու որդին է ըստ Անանունի: Տարբերությունը միայն նրանում է, որ Վաղարշակը Հայաստան է ուղարկվում ոչ թե հոր, այլ եղբոր կողմից: Խոտորումը ակամա էր՝ եթե ստիպված էր տեղաշարժել Վաղարշակի նշանակումը, որն այդ դեպքում համընկնում էր Արշակի եղբոր գահակալության ժամանակին: Այդպիսով, նվազեցնելով պարսից թագավորների տարիները և նույնքանով առաջ տանելով հայկական հարստության սկիզբը, Խորենացին շահել է 84 տարի հօգուտ հայկական ժամանակագրության: Բայց ներդաշնակություն հաստատելու այդ ջանքերի հետ մեկտեղ, նա, իր համար աննկատ, իրեն ներքաշել է կոպիտ անհետևողականության մեջ՝ պարթևների տիրապետության ծայրակետը դնելով ըստ Անանունի, դրանով իսկ պարթևների տիրապետության ընդգրկած ժամանակամիջոցը կրճատել է 42 տարով, հակառակ այդ նույն Անանունի: Վրիպումը լիովին բավական է մտքի այնպիսի ուղղության պայմաններում, որում աշխատում էր այն Խորենացու մոտ, որը կլանված էր միմիայն երկու ցանկերի հարաբերակցությամբ:

**ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ
ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ**

ԸՍՏ ԱՆԱՆՈՒՆԻ

I. Արշակ.....	56	57
II. Արշակ.....	70	
III. Աշնաշ.....	32	
IV. Արշեն	22	
V. Արշավիր.....	45	
VI. Արտաշես.....	34	
VII. Գարեհ.....	30	
VIII. Արշակ.....	17	
IX. Արտաշիր.....	46	
X. Պերոզ	64	
XI. Վաղարշ.....	50	
XII. Արտավան.....	36	33 ²
	<hr/>	
	+502	500

ԸՍՏ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

1. Արշակ		
Քաջ.....	31	
2. Արտաշես.....	26	
3. Արշակ		
Մեծ.....	53	
4. Արշական.....	30	
5. Արշանակ.....	32 ⁵	
6. Արշես.....	22	
7. Արշավիր	45 ⁴	
8. Արտաշես.....	34	
9. Գարեհ	30	
10. Արշակ.....	17 ¹	
11. Արտաշիր	20	
12. Պերոզ	34	
13. Վաղարշ.....	50	
14. Արտավան.....	36	33
	<hr/>	
	+ 459	457

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ԸՍՏ ԱՆԱՆՈՒՆԻ	ԸՍՏ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ
I. Արշակ.....42	1. Վաղարշակ.....22
II. Արշակ.....13	2. Արշակ 13
III. Արտաշես 25	3. Արտաշես 25
IV. Արտավան.....12	4. Տիգրան.....33(34) ⁵ } 36
V. Արշավիր.....12 } 12	5. Արտավազդ.....2-3
VI. Արշակ.....37	6. Արշամ 20
VII. Երվանդ.....21	7. Աբգար.....37 ⁴
VIII. Արտաշես 52	8. Սանատրուկ..... 30
IX. Տիրան.....21 22 ⁷	9. Երվանդ.....21 ³
X. Տիգրան.....42	10. Արտաշես.....41
XI. Սանատրուկ 30	11. Արտավազդ } 21
XII. Վաղարշ.....20	12. Տիրան
	13. Տիգրան.....42
	14. Վաղարշ.....20
+328	+328

Ծանոթագրություններ. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» Բ գրքի 68 և 69 -րդ գլուխներում տրվում է պարսից Արշակունիների լրիվ թվարկումը՝ նրանց կառավարման ժամանակի նշումով: Տարօրինակ է, որ հետազոտողները օգտվում են, ըստ երևույթին, բացառապես այդ տեղից, զանց առնելով Խորենացու մոտ եղած ուրիշ ժամանակագրական տվյալներ: Դրա համար էլ նրանք չեն նկատել այնտեղ ստղծված սխալները, որոնք հեշտ ուղղելի են նույն Խորենացու ցուցումների հիման վրա: Այսպես.

1) 69-րդ գլխում Արշակին տրվում է 19 տարի, որը բացահայտ վրիպակ է 17-ի փոխարեն: Ըստ Խորենացու, Արտաշես II-ը թագավորել է 41 տարի (Բ, 60) Դարեեի 29-րդ տարուց (Բ, 47) մինչև Պերոզի 3-րդ տարին (Բ, 62): Նրա ժամանակը, հետևաբար, ընդգրկում էր Դարեեի 2-րդ տարին + 10 Արշակի + 20 Արտաշիբի և ևս Պերոզի 2 տարին: Նրա 3-րդ տարում գահ բարձրացավ Տիրանը, իր եղբոր՝ Արտավազդի մահից հետո, որը կառավարեց սուկ մի քանի օր (յետ սակաւ ատուրց, Բ, 61): Այդպես տարիների թվագրումը = 41-ի միայն այն դեպքում, եթե Արշակին տրվի 17 տարի, լիովին համաձայն Անանունին:

2) Ըստ 69-րդ գլխի «Արտաւան ամս 31». կոպիտ վրիպակ է, փոխանակ 36-ի, ինչպես Անանունի մոտ է: Խոսքով Մեծը թագավորել է 48 տարի (Բ, 74). եթե Արտավանին հատկացնենք 31 տարի, այնժամ Խոսրովը պետք է Արտավանից ավելի ապրեր (48-31) = 17 տարի, նրանց միաժամանակ գահ բարձրանալու դեպքում, բայց Խոսրովը գահ է բարձրացել Արտավանի 3-րդ տարում (Բ, 65), դրա համար էլ նրանց մահվան միջև ընկած ժամանակամիջոցը մեծանում է ևս 2 տարով = 19 տարի: Խորենացին Խոսրովի մահը որոշակի դնում է 259 թվականին: Նրա սպանությունից հետո վրա հասած միջթագավորությունը՝ 27 տարի (Բ, 77), դադարեց Տրդատի գահ բարձրանալով, որը տեղի ունեցավ Դիոկղետիանոսի 3-րդ տարում (Բ, 82), այսինքն 286 թ. (և ոչ թե 287 թ., ինչպես որ սխալաբար համարում են). ըստ այդմ էլ Խոսրովի մահը ընկնում է (286-27)= 259 թվականին: Իսկ Արտավանը սպանվեց Փիլիպպոսի (244-249) օրոք, որը օգնություն էր ցույց տվել Խոսրովին Արտաշիբի դեմ (Բ, 71-73): Եթե անգամ ենթադրենք, որ Արտավանի մահը համընկնում էր Փիլիպպոսի առաջին տարուն, ապա այդ դեպքում էլ չի ստացվի 19-ամյա ժամանակամիջոց մինչև Խոսրովի մահը: Արտավանի համար 36 տարի կարողալու դեպքում ժամանակամիջոցը կրճատվում է մինչև 48-36+ 2=14 տարու և Արտավանի մահը ընկնում է 246 թվականին (հաշվելով նաև 259 թվականը), Խորենացու ցուցման համապատասխան: Մեզ թվում է, սակայն, որ ավելի հավանական է 33 թիվը երկուսի համար էլ՝ և՛ Անանունի և՛ Խորենացու: Ըստ Մերեսոսի երկրորդ գլխի, Արտավանը վախճանվել է Խոսրովի 31-րդ տարում, իսկ Խորենացին, ինչպես ասացինք, Խոսրովի գահակալության սկիզբը վերագրում է Արտավանի 3-րդ տարուն: Քանի որ երկրորդ գլուխը մենք համարում ենք օրգանապես կապված առաջինին, և նրանց երկուսից էլ Խորենացին օգտվել է, ուստի իրավացիորեն նույնացնում ենք զույգ ցուցումները. եթե Խոսրովի 1-ին տարին = Արտավանի 3-րդ տարուն, ապա Խոսրովի 31-րդ տարին կարող է համապատասխանել սուկ Արտավանի 33-րդ տարուն. հետևաբար, նա թագավորել է 33 տարի: Այդ թիվը հաստատում է գտնում տեսքստում: Արշակունի թագավորների տարիների ընդհանուր գումարը նշված է 573, հակառակ դրանց առկա գումարի՝ 576. փոխանակ շեղ ուղղելու և

դարձնելու շԻ գ գերադասելի է լԳ կարդալ լԳ՝ Այնուհետև, Պրոկոպիոսի վկայությամբ, «Նախ-նական պատմության» մեջ Արշակունիների տիրապետությունը հաշվվում է 500 տարի: Եթե առաջին Արշակունու թիվը ուղղենք 56-ից 57-ի համաձայն Խորենացու և նրա հիման վրա, որը ոչ մի շահագրգռվածություն չի ունեցել տվյալ դեպքում շեղվելու բնագրից, ապա մեր Անանունի մոտ էլ կստացվի 500 թիվը, կամ ներառելով Արշակի կյանքի տարիները ևս, 574՝ շԽ, շԽԳ-ի փոխարեն, որն իր հերթին է խոսում հոգուտ լԳ -ի վերականգնման. փոքր-ինչ ավելի դժվար է Ի -ի (շԽԳ - ում) անցումը Գ-ի: Արտավանի մահն այդ հաշվով վերաբերում է (500-251) = 249 թվականին, այսինքն՝ այս դեպքում էլ այն ընկնում է Փիլիպպոսի գահակալությամբ, որը չի հակասում Խորենացուն: Միակ դժվարությունն այն է, որ այդ ընթերցման դեպքում Խոսրովի մահը տեղի է ունենում 10 տարի անց, փոխանակ սպասված 15-ի (48-33): Այդ պարզապես հնարավոր է լինվիմ բացատրել Ազաթանգեղոսի ազդեցությամբ, համաձայն որի էլ, ըստ էության, Խորենացին շարադրում է Խոսրովի պատմությունը (տե՛ս նաև Ծանոթագրությունների վերջը):

3) Ըստ Բ, 46-րդ գլխի Երվանդը «կալեալ զթագաւորութիւնս ամս 20»: Այդպես է բերվում նաև հետազոտություններում (Մառ, Մալխասյանց և ուրիշներ), բայց ճիշտ չէ, քանզի նա կառավարել է, ըստ Խորենացու իսկ, Գարեեի 8-րդ տարուց (Բ, 37) մինչև 29-րդ տարին, հետևաբար 21 տարի, համաձայն Անանունի:

4) Ըստ Բ, 68-րդ գլխի Արշավիր «ամս 46»: Խորենացու մոտ նկատելի ձգտման պայմաններում՝ պահպանել թագավորների տարիները համեմատ Անանունի, հասկանալի պատճառ չկար մեծացնելու Արշավիրի ժամանակը մեկ տարով: Միավորը միանգամայն ավելորդ է և առաջ է եկել նույնպիսի միավորի նստվածքով նրան ժամանակակից Արգարի տարիների վրա: Արգարի իսկական թիվը ոչ թե 11 է (ինչպես Բ, 33), այլ՝ 15 տարի (ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Արշակի տարիները՝ փոխանցված Արգարին): Այդ երևում է հետևյալից. եթե Արգարին հաշվենք 38 տարի, ապա տարիների գումարը մինչև Խոսրովի մահը = 261 (38+30+21+41+21+42+20+48), իսկ քանի որ Արգարը գահ է բարձրացել Քրիստոսի ծննդից մեկ տարի առաջ (Բ, 36), ապա Խոսրովի սպանությունը ընկնում է 260 թվականին: Խոսրովի մահվան ճիշտ թվականը 259 թվին է (տե՛ս Ծանոթ. 2): Մակերեսային հաշվի դեպքում, այն է, ընդունելով 287 թվականը Դիոկղետիանոսի 3-րդ տարին, հեշտ է ստանալ 260 թվականը Խոսրովի համար: Հաշվի ճշտությունից գատ, այդ թիվը չի համերաշխվում Խորենացու ցուցման հետ, ըստ որի Խոսրովի մահվան ժամանակ Վալերիանոսը դեռևս կենդանի էր և վախճանվեց շուտով դրանից հետո (Բ, 76. «ոչ ժամանէ մերոյ աշխարհիս թեարկել Վալերիանոս, նաեւ ոչ յերկարէ զկեանսն»): Իսկ Վալերիանոսը կառավարել է սուկ մինչև 259 թվականը (այդ թվականին նա չի մահացել, ինչպես կարծում է Խորենացին, այլ գերի է ընկել պարսից թագավորի ձեռքը, զիջելով գանդ Գալիեոսին, այլ մահացել է ավելի ուշ՝ 266 թվականին): Դրա համար էլ 259 թվականի վերաբերյալ, որպես Խոսրովի մահվան տարու, կասկած չիմել չի կարող. ի շահ դրա, Արգարին պետք է տալ միայն 37 տարի և ոչ թե մեկ տարի պակասեցնել Երվանդից, ինչպես արել են արտագրողները, ամենայն հավանականությամբ, այդ նույն դիտավորությամբ: Երկարացնելով մեկ տարով (պարզ վրիպումով՝ 15 փոխանակ 15) կամ ոչ ճիշտ ընթերցմամբ (թուր փոխանակ ետաթմ)] Արգարի կառավարումը, որ տևել է Արշավիրի 20-րդ տարուց (Բ, 26)

մինչև Արտաշեսի 12-րդ տարին (Բ, 36) նույնքան էլ ավելացրել են Արշավիրի ժամանակը՝ պահպանելու համար ժամանակագրությունը:

5) Բ, 68-րդ գլխում «Արշամակ ամս 31. Արշեզ ամս 20»: Տիգրանի, Արշամակի և Արտավազդի գահակալությունը ընդգրկում է Արշականի 19-րդ տարուց (Բ, 14) մինչև Արշեսի կյանքի վերջը (Բ, 24) ընկած ժամանակը: Տիգրանը միայնակ կառավարել է 33 տարի (Բ, 19), և եթե Արշականին տանք 31 տարի, իսկ Արշեսին 20 տարի, ապա հազվի կստացվի Տիգրանի 32-3 տարին: Իսկ Արտավազդի գահակալությունը, թեև կարճատև (պատմականորեն 30-33), Խորենացին, համեմայն դեպս, օրերով չի հաշվում՝ դատելով նրան վերագրվող արշավանքներից: Այն քանից հետո, երբ Խորենացու բոլոր խոտորումները Ամանունից շինծու դուրս եկան՝ 31 և 20 թվերը վստահության արժանի չեն: Որ 31-ի փոխարեն Խորենացու մոտ առաջ գրված է եղել 32, երևում է Ասողիկից: Եթե Արտավազդին հատկացվի 2-3 տարի, իրավացիորեն կարող ենք Արշեսի 20 տարին ուղղել և դարձնել 22: Միայն այն պատճառով, որ ամենուր ճշտապահ Խորենացին պատահաբար բաց է թողել ու չի նշել Արտավազդի տարիները, գրիչները վրիպակ են թույլ տվել: Տեքստային և ժամանակագրական բնույթի խոչընդոտներ չկան կարգալու «ի քսաներորդի երկրորդի ի կատարումն ատուրց թագաւորութեան Արշեզի թագաւորի Արշամ», փոխանակ «քսաներորդի» ինչպես հրատարակության մեջ է (Բ, 24):

6) Տեքստում «Արտաւան և Արշաւիր ամս 12», որը երկուսի համար շատ քիչ է: Եթե հուշարձանը թարգմանություն է հունարենից, ապա հնարավոր է, որ հեղինակը ճիշտ չի հասկացել հունարեն տեքստի *συνοδωδεκα* արտահայտությունը: *σύν* նախդիրը թվականի հետ միացության մեջ ունի նաև քաշխիչ նշանակություն՝ *συντρείς* = լատինական *terni*, *συνοδωδεκα* = 12-ական, և ոչ թե միասին 12 տարի. տե՛ս նաև **Kühner**, *Ausf. u. Gramm. I*, 624:

7) Խորենացու համար շահ չկա դեկտի 21, եթե Ամանունի մոտ եղել է 22, առավել ևս, որ նա մուծել է նաև Արտավազդին: Երկուսների շարքը (52, 22, 42) կասկած է հարուցում: Հավանականությամբ թույլ ենք տալիս նաև 21 թիվը Ամանունի համար:

Այդպիսով տեսնում ենք, որ Խորենացին խստիվ հետևում է Ամանունին: Նրանից տարածայնվում է միայն Արտաշեսի և Պերոզի ժամանակը նշելիս, որը 56-ով նվազեցրել է Ամանունի հանդեպ: Նշանակում է, Խորենացու մոտ տարիների գումարը պետք է հավասարվի 457-ի կամ 459-ի, Ամանունի 500-ի կամ 502-ի կապակցությամբ [այսինքն 500- (Արշակունիների 56-13)= 457-ի]: Հետաքրքիր է, որ Ասողիկը նույնպես Արշակունիների տիրակալությունը հաշվում է 457 տարի՝ նժէ, ընդորում, նա ներկայացնում է հետևյալ ցանկը (բերում ենք ըստ Մալխասյանցի գրքույկի, ձեռքի տակ չունենալով տեքստը):

1. Արշակ	57 (կամ 26 Արտաշիրի հետ)
(Արտաշիր.....)	31)
2. Արշակ	52..... -1
3. Արշական	30
4. Արշանակ	32
5. Արտաշես	20..... -2
6. Արշավիր	46.....+1
7. Արտաշես	31 ..... -3
8. Դարեհ	30
9. Արշակ	19 .....+2
10. Արտաշես	20
11. Պերոզ	34
12. Վաղարշակ	50
13. Արտավան	36.....+3

$$+ 6\overline{5} = 457$$

Եվ այդպես, տարիների գումարը, հիրավի, հավասարվում է 457-ի: Քայց Խորենացու ճիշտ ցանկի համեմատ թվերում տեղ գտած սխալները ակնհայտ են: Դժվար է թույլ տալ Խորենացու հետ ունեցած ընդհանուր վրիպումներում (Արշես- 20, Արշավիր - 46, Արշակ- 19) այդպիսի խոր հնություն, և մտածել, որ նրանք Ասողիկի մոտ են ընկել Խորենացու քնագրից: Իմ կարծիքով, սկզբնապես Ասողիկի մոտ թվերը դրված են եղել Խորենացուն լիովին համապատասխան և դրանց աղավաղումները կապակցության մեջ են գտնվում այն վրիպումների հետ, որոնք ժամանակի ընթացքում ներթափանցել են Խորենացու երկի մեջ: Տարիների ավելցուկը (6 +) և պակասը (6 -) Խորենացու վերաբերմամբ հավասարակշռում են մեկը մյուսին և դրա համար էլ $6\overline{5}$, որը համընդ է մինչև իսկական ցանկը, մնացել է անփոփոխ: Առավել ևս հետաքրքիր է, որ Ասողիկի բոլոր կոպիտ վրիպումները կրկնված են երկրորդ գլխի ցանկերում (անգամ Պերոզի թիվը $1\overline{5}$ փոխանակ $1\overline{4}$ - մկատի ամենելով գումարը), որը հաստատում է ընդմիջարկման փաստը և ապացուցում է նրա նշանակալիորեն ավելի ուշ ծագումը:

Թագավորների քննարկված ցանկերը այնուհետև շարունակվում են անմիջապես (առանց ընդմիջարկման) հաջորդ երկրորդ գլխում: «Նախնական պատմության» հաստատվող կապն այդ գլխի հետ, հասկանալի է, չպետք է ըմբռնել նրանց ընդհանուր ծագման իմաստով, որ նրանք երկուսն էլ տվյալ տեղում պատկանում են մի գրչի՝ Մեբեոսի գրչին: Գլխի հենց սկզբում հանդիպում ենք մի դժվարության, տարօրինակ կերպով Արտավանի մահը զուգադիպեցվում է Ավրելիանոսի ժամանակներին: Բայց այդ հանգամանքը ի վիճակի չէ սասանելու պաշտպանվող դրույթը: Բանն այն է, որ III դարի 50-ական թվականներին, որ ժամանակին վերաբերում է Արշակունիների անկումը ըստ Անանունի, Արևմուտքում կառավարում էր Էմիլիանոս կայսրը: Երկրորդ գլխի հեղինակը պարզապես շփոթել է անունները և իր աղբյուրի Էմիլիանոսին ընդունել է առավել հայտնի Ավրելիանոսի տեղ¹: Որքան էլ որ տարօրինակ է, բայց այդ լիովին վայել է այդքան կոպիտ սխալներ կատարող մի հեղինակի, սխալներ, որ մա թույլ է տվել բյուզանդական կայսրերի ժամանակագրության մեջ:

Վերը մենք մտախիչ Ժամոթացանք երկրորդ գլխի աղյուսակներին:

Խոսքովից մինչև հարստության անկումը, հայոց Արշակունիների քննադատորեն ստուգված տարիների գումարը հավասար է 232-ի, չհաշված 23 տարվա միջթագավորությունը: Իսկ առաջին գլխի ցանկի մախորդած թագավորների տարիների գումարը, մինչև Վաղարշը ներառյալ, հավասար է 328-ի: Ընդհանուր գումարով այն կտա 560 թիվը: Երկրորդ գրքում հարստության տիրապետության տևողությունը հաշվվում է 66 տարի: Խոսք չի կարող լինել այդ թվի պիտանիության մասին, որն, անկասկած, աղավաղված է: Ցանկերի հետազոտությունը չուղեկցելով այն որևէ կողմնակի փորձով՝ խախտելու նրանց ժամանակագրությունը հանուն 66 թվի, հանգեցրեց միանգամայն գոհացուցիչ արդյունքի: Մենք ամենևին չենք կասկածում ձեռք բերված չի թվի ազգակցությանը 66-ի հետ², իսկ դա նոր թելով է կապում երկու գլուխները:

---

¹ Ըստ էության բնագրում ոչ թե Արելիանոս է, այլ «Եղիանոս» [=Եմ-եղիանոս]: «Ես (ե) եր Խոսքովի 16 ամ: Եղիանոս՝ երրորդն, Արտաշիր զառաջինն» արտահայտությունն մեջ «ամ» բովանդակում ավելորդ է, դատելով այն բանից, որ հետագայում նման դեպքերում ոչ մի տեղ այն չի գրվում: Այսպես, ստորև «Խոսքովի 16: Արտաշիր Է: - Խոսքովի 16 Արտաշիր Ժ» և կամ էջ 15. «Տրդատես 16: Շապուհ Ժ» և այլն: Ամենայն հավանականությամբ «Ամ»-ը կտրված է «Եղիանոսից» = Ամեղիանոս. = համապատասխանաբար՝ Եմ = Եղիանոս:

² Գլխատառ Ը-ն հապավանջան պատվի որոշակի դիրքի դեպքում նմանվում է Ն-ի: Չի և 66 միջև ընտրության դեպքում (սկզբից չի և 66 կամ չի և 66) ցանկացած գրիչ ավելի շուտ կանգ

Անտեսված աղյուսակները գրական մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում. նրանք դիպչում են Խորենացու ժամանակագրությանը: Նրանց համադրումից երևան է գալիս ապշեցուցիչ մի փաստ. երկրորդ գլխի տվյալները, իրենց ամբողջ անհեթեթությանը հանդերձ, ընկել են Խորենացու ժամանակագրության հիմքում: Խոսքովի տարիները (50) + նրա մահից հետո միջթագավորության (11) և Տրդատի տարիները (70) = 131 ըստ երկրորդ գլխի: Ուղիղ այդքան է մահ Խորենացու մոտ. տարբերությունը բաշխման մեջ է՝ Խոսքովին հատկացնում է 48 տարի, միջթագավորությանը՝ 27, իսկ Տրդատին՝ 56 գումարը՝ 131!: Մինչև Վռամշապուհը հաջորդ թագավորների տարիների գումարը երկրորդ գլխում հավասար է 124-ի, իսկ Խորենացու մոտ՝ միայն 94-ի, չբացառած մահ Տրդատից հետո երկու տարվա միջթագավորությունը: Տարբերությունը, հետևաբար, (124-94) = 30 տարի է: Այդ ամենը բացատրվում է նրանով, որ Խորենացին երկրորդ գլխի հայկական ժամանակագրությունը մշակելիս հարմարվել է իրեն ավելի լավ հայտնի բյուզանդական ժամանակագրությանը: Խորենացու համար, որն այդպես լայնորեն օգտվել է Եվսեբիոսի ժամանակագրությունից, դժվար չէր նկատել երկրորդ գլխի բացահայտ սխալները, որտեղ ժամանակի Ավրելիանոսից մինչև Կոստանդինոս Մեծ ավելացված է ավելի, քան 50 տարով: Ուղղելով այդ սխալը, նա ըստ էության պետք է կրճատեր 50 տարով մահ հայկական ժամանակագրության համապատասխան մասը, որն ընդգրկում էր 131 տարի (ըստ երկրորդ գլխի Տրդատը վախճանվել է Կոստանդինոսի 5-րդ տարում): Բայց նկատի ունենալով մատնանշված ժամանակագրական թռիչքը երկու տասնյակ հավելիով տարի, Խորենացին գիտե, որ 131 տարին կազմում է ըստ էության ժամանակը ոչ թե Ավրելիանոսից, այլ Էմիլիանոսից. այլ կերպ ասած, 131-ից մոտ 23 տարի պետք է գնա լրացնելու բացթողումը: Եթե կրճատենք այդ հաշվով, ապա հարկ էր կրճատել ոչ թե 50 տարով, այլ սոսկ մոտավորապես (50-23) = 27 տարով: Բայց այդ դեպքում կստացվեր, որ Տրդատը մահանում է Կոստանդինոսի առաջին տարիներին, համաձայն երկրորդ գլխի, որն անհամատեղելի է այն նյութի հետ, որը նրան հայտնի է Ազաթանգեղոսից և ուրիշներից՝ երկու թագավորների փոխադարձ հարաբերությունների մասին:

կառներ երկրորդ թվի վրա, այն բանից հետո, երբ գլուխները անջատվել էին ընդմիջարկմամբ: Մերեոսի ձեռագրի մեկ օրինակով գոյության դեպքում, այն էլ խիստ աղավաղված տեսքով, կռահումների սահմանները շատ լայն են:

Գրա համար էլ նա չի նվազեցրել 27-ով, որպեսզի այդ տարիների միջոցով դրանք լիովին ծածկի: Հաջորդ կեսում Խոսրով Կոտակից Խորենացին պակասեցրել է ժամանակը 30 տարով արևմտյան կայսրեր Գրատիանոսի 17 և Արկադիոսի 19 [երկրորդ զլ.՝ Արկադիոսի երկրորդ տարին = Հոնորիոսի երկրորդ տարուն] = 36 ավելորդ տարիների փոխարեն,

ՍԱՍՆՅԱՆ ՊԱՏՄԱՇՐՋԱՆԻ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Խոսրով.....48	†259	1. Արտաշիր.....	†285
Միջքագավորություն.....27	259-286	2. Շապուհ.....49	285-334
2. Տրդատ.....56	286-342	3. Ներսեհ.....9	334-343
Միջքագավորություն.....2	342-344	4. Որմիզդ.....3	343-346 ¹
3. Խոսրով.....9	344-353	5. Շապուհ.....70	346-416
4. Տիրան 11	353-364		
5. Արշակ.....30	364-394		
5. Պապ.....7	394-401		
7. Վարազդատ.....4	401-405 ²		
8. Արշակ (և Վաղարշակ).....5	405-410		
Խոսրովի հետ.....2 ^{1/2}	410-413		
			} a
9. Խոսրով (միայնակ).....2 ^{1/2}	413-415		
10. Վոսանշապուհ.....21	415-436	6. Արտաշիր.....4	416-420 ^b
11. Խոսրով (երկրորդ անգամ).....1	436-437	7. Վոսան 10	420-430
Շապուհ պարսիկ.....4	437-441 ⁴	8. Հազկերտ 11	430-441 ⁴
Միջքագավորություն.....3	441-444	9. Վոսան.....21	441-462
12. Արտաշես.....6	444-450	10. Հազկերտ մինչև 2-րդ տարին	464 ³

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: Մովսես Խորենացու ժամանակագրությունը ճշտիվ սահմանվում է նրա հետևյալ ցուցումներով.

¹ Խոսրովը, Տրդատի որդին, գահ է բարձրացել Որմիզդի

ընդ որում, քանի որ Թեոդոսիոսի կառավարումը երկարացրել է երկրորդ գլխի համեմատ (այստեղ 19, Խորենացու մոտ 26. երևի բարեպաշտ կայսեր ողորմածությունը մաս Արշակի ու Վաղարշակի վրա տարածելու նպատակով), ապա կրճատել է ոչ թե 36-ով, այլ ավելի փոքր թվով: Վերջում Խորենացու մոտ ստացվել է երկրորդ գլխի հետ զրեթե միատեսակ Վասմշապուհի մահվան տարեթիվը [չնայած այն քանին, որ Խորենացին

ՄԱՍԱՆՅԱՆ ՊԱՏՄԱՇՐՁԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԸՍՏ ՄՈՐԴՏԱՆԻ՝ «CHRONOLOGIE DER SASSANIDEN»

1.		226-240
2.		240-271
3. Բահրամ	1, 2, 3	271-283
5.		283-300
7.		300-309
8.		309-379

9.		379-383
10. Շարիհ		383-388
11.		388-399
12.		399-420
13.		420-439
14.		439-457

երկրորդ և Կոստանդինոսի (337-361) 8-րդ տարում, այսինքն՝

երկարաձգել է նրա գահակալությունը 13 տարով երկրորդ գլխի համեմատությամբ]։ Բ-րդ գլխում նա մահանում է Հազկերտի երկրորդ տարում, իսկ Խորենացու մոտ՝ 6-րդ տարում։ Խորենացին հավատարիմ է մնացել այն հնարին, որը կիրառել է առաջին ցանկը (առաջին գլխի) մշակելիս, այսինքն՝ վերցնում է պատրաստի թիվը և բաշխում ճյուղի անդամների միջև յուրովի, փաստական նյութին համապատասխան, որը չգիտես ինչու ուզեցել է վերագրել այս կամ այն թագավորի ժամանակներին։

---

344 թվականին (III, 8)։

2. Վարազդատը գահ է բարձրացել Շապուհի 55-րդ տարում (այսինքն՝ $346 + 55 = 401$) Թեոդոսիոսի ողորմածությամբ, վերջինիս 20-րդ տարում (III, 40)։ Թեոդոսիոսը սկսել է կառավարել 379 թվականից, դրա համար էլ 401 թվականին կլինի ոչ թե 20-րդ, այլ 22-րդ տարին հարկ է «ի քսաներորդ ամի» կարդալ «քսաներորդ երկրորդ» (նույն տեղում)։ Ըստ Խորենացու Թեոդոսիոսը կառավարել է 26 տարուց ավելի. այժմ էլ Խորենացին նրան դնում է Արշակի օրոք (III, 41)։

3. Խոսրով վերջինի երրորդ տարուց մինչև Հազկերտ 2-րդի 2-րդ տարին 51 տարվա ժամանակամիջոց է, որը գրավում է Սահակի կաթողիկոսությունը (III, 67), այսինքն՝ 413 թվականից մինչև 464 թվականը։

4. Կառավարիչ Շապուհի մեկնումը Հայաստանից Հազկերտի հիվանդության հետևանքով տեղի է ունեցել հոր մահվան տարում (III, 56)։

ա) Ըստ III, 46-րդ գլխի Արշակը հինգ տարի կառավարել է ամբողջ Հայաստանը և 2,5 տարի նրա մի մասը, իսկ Խոսրովը կառավարել է ընդամենը 5 տարի (III, 50)։ Այս վերջինի մասին Մալխասյանցը չգիտի և թյուրիմացաբար Խոսրովին է վերագրել Արշակի տարիները։

բ) Մալխասյանցի մոտ 5 (*) և նրա հայր Շապուհի առջև հարցական նշան է դրված, երբ 51-րդ գլխում Արտաշիրի մասին պարզ ասված է. «յետ եօթանասուն զթագաւորութիւն հորն կալաւ զտէրութիւն ամս 4»։

Պարսկական ժամանակագրությունը Խորենացին ձևել է ըստ հայկականի: Ներսեսից մինչև Հազկերտ տարիների մեջ Խորենացու և երկրորդ գլխի միջև գրեթե լիակատար համապատասխանություն է, նրանք տարածայնվում են սուկ առաջին Սասանյաններ Արտաշիրի և Շապուհի ժամանակը նշելիս: Խորենացին դեն է նետել 30-35 տարի նույն կշռադատումներով՝ հանդիպեցնելու Հազկերտին Վասնշապուհի հետ:

Թույլ տալ հակառակ հարաբերություն և երկրորդ գլխի թվերը արտածել Խորենացուց՝ բանասերի համար դժվարին գործ է: Երկրորդ գլխի՝ հեղինակի պատմական հիմքից զուրկ տվյալները հասկանալի են դառնում այդ նույն գլխում բյուզանդական կայսրերի արհեստական ժամանակագրության հետ նրանց կապի մեջ: Խորենացու մոտ բյուզանդական ժամանակագրությունը ճիշտ է, իսկ պարսից ու հայոց թագավորների ժամանակագրությունը պատմական քննադատության չի դիմանում: Այն առաջ է ընկնում ընդհանուր առմամբ 20-30 տարով, մանրամասներում բանը մվազ գոհացուցիչ է: Դժվար է ենթադրել ծանոթություն Խորենացու հետ, էլ ավելի դժվար է նրա ազդեցությունը տեսնել այնտեղ, որտեղ առկա են այնքան տարածայնություններ ու շեղումներ նրանից: Խորենացու հեղինակությունը սովորական հեղինակություններից չէ: Նրա փառքը, բացառապես հիմնված նրա երկասիրության ներքին, անվիճելիորեն երևելի հատկանիշների վրա, հիմնված, փաստերի առատությամբ հանդերձ, լակոնիկորեն սեղմ, բայց տաք զգացմունքով ջերմացած շարադրանքի վրա՝ հռչակվել է «Հայոց պատմության» առաջին իսկ հայտնությամբ: Ոչ մի հայ գրող չէր խիզախի հորինել ժամանակագրություն հակառակ նրա ժամանակագրության, առավել ևս խեղաթյուրել նրա տվյալները. բայց դրա կարիքը ամենևին էլ չկար Խորենացու համակարգի կուռ կառուցվածքի դեպքում: Վերջապես, մեզ հասկանալի է հարձակողական երթը դեպի ճշմարտության կողմը, իսկ հակառակը միտումնավոր դիտավորությունների (որոնց մասին տվյալ դեպքում ոչ մի խոսք չի կարող լինել) բացակայության պայմաններում առավել, քան պրոբլեմատիկ է: Զննարկված ժամանակագրություններում հաջորդականությունը կարելի է սահմանել միայն ի վնաս Խորենացու (8):

Այդ դրույթը ճշմարիտ է մակ Մամիկոնյանների ծագման մասին պատմության վերաբերյալ: Խորենացու մոտ այդ պատմության առավել բարդ և ակնհայտորեն ածանցական բնույթը չի դժվարացնի ոչ մի բանասերի, այն դնելու երկրորդ գլխի ենթակայության տակ: Ամենից առաջ, նշանակությունից զուրկ չէ, որ Խորենացու մոտ այն տեղադրված է հենց այնտեղ, որտեղ գտնվում է՝ Բ գլխում: Այստեղ պատմվում է Մամիկոնյանների մասին Դիոկղետիանոսի գահ բարձրանալուց առաջ, Կարոսի դեմ 284 թվականին Կոռնակի ձեռնարկած արշավանքի առթիվ: Խո-

րենացին այն շարադրում է 285 թվականի տակ, Արտաշիրի մահից առաջ և այդ ժամանակին է վերագրում մախահայրերի ժամանումը հակառակ երկրորդ գլխի, որտեղ այն դրվում է Արտավանի գահակալության ժամանակ: Ճիշտ է հասկացել Խորենացին տեքստը վերը առաջադրված ստուգաբանության իմաստով: Էական տարբերությունը նրանում է, որ բնագրի Կռնակի և Մամիկի փոխարեն Խորենացու մոտ հայտնվում է Մամգուն և Բողոխ: Առաջինի մեջ հեշտությամբ են իմացվում աղբյուրի երկու անունները. Խորենացին դեն է մետել պահլավական «-ակ» վերջավորությունը և հիմքերը կցել է՝ Մամ (ակ) + Կռն(ակ) = Մամկոն, իսկ հետո՝ Մամգուն մախորդող մ-ի ազդեցության տակ: Համանման կերպով կազմվել է նաև Բողոխ անունը: Եթե գնալու լինենք Խորենացու որոշ քննադատների հետքերով, դժվար չէ դրա բաղադրամասերը գտնել Սեբեոսի մոտ: Ջորագույսը, որը մեծ խաքանի կողմից ուղարկվում է օգնության հեփթաղներին ընդդեմ Սմբատ Խոսրով Շումի, կրում է «Ճեմբուխ» անունը¹. ճույն խաքանի մյուս զորագլխի անունը սեռական հոլովով հնչում է «Ճեպետոխոյ»²: Ուղղակա՞նը կարող է լինել «Ճեպետոխոյ», որը պետք է ընդունել որպես «Ճեմբուխի» աղավաղում: Այդ դեպքում այն միևնույն բաղադրությունն ունի «Ճեմբուխի» հետ և նշանակում է «չինական կամ չինացի բուխ», «չինացի բուխ». Խորենացու «Բողոխը», եթե թուլացնենք ձայնավորը առաջին վանկում շեշտադրությունից առաջ, տարբալուծվում է «բուղ»-ի և «ղոխ»-ի, արհեստականորեն կազմված բառ Սեբեոսի մոտ՝ երկու անունների միացման միջոցով: Բուխ + դուխ = բուխդուխ = բխդուխ = բղդղ (խ= դ դ-ից առաջ, և ու = 0 շեշտադրության տակ): Այն բանից հետո, երբ Խորենացին միաձուլել է Մամակ և Կռնակ անունները, որպեսզի ավելի ցցուն ցույց տա «Մամիկոնեան» [բառի] ստուգաբանությունը, նա ստիպված է եղել անուն գտնել նաև մյուս եղբոր համար:

Մամիկոնյանների մախահայրերը ըստ երկրորդ գլխի միայն մայրական կողմից են եղել չինական կայսեր եղբայրները: Խորենացու մոտ նրանք նրա «դայեկորդիք»-ն են, այսինքն՝ «մոր որդիները», որ միևնույնն է: Կայսրը Խորենացու մոտ կոչվում է Արբոկ Ճեմբակուր, իսկ երկրորդ գլխում միայն Ճեմբակուր: Այս վերջին անունը չպետք է շփոթել իրանական միահնչյուն *Πακόριος*-ի հետ: Այն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հին արաբական հեղինակների «faghfur», baghbur, baghbugh (Խորենացու մոտ՝ բղդղ = բղդղ?) տիպոսի հայացված ձևը, որով նրանք նշում էին չինական կայսրերին³: Neumann-ը այն համարում է չինական Tsen-tze-ի պարսկական թարգմանությունը, որը

¹ Սեբեոս, էջ 66:

² Անդ, էջ 69:

³ Richthofen, China, I, p. 523, 3, նաև՝ Justi, Iranisches Namenbuch.

նշանակում է «երկնքի որդի», bag և fur-ից, ինչպես երևում է, Խորենացու ազդեցության տակ, ըստ որի Ճենքակուր նշանակում է «ի նոցա լեզուն պատի քազաւորութեան» (Բ, 81) (9): Իսկ Խորենացու Արքովը, հավանաբար Բակորի պարզ գրաշրջությունն է (հմմտ. Գոմեր-Մերոզ, Թիրաս-Սիրաս): Խորենացու գրույցի վերջին վիպական մասը կատարելապես համընկնում է երկրորդ գլխին:

«Ուխտ խաղաղութեան մերոյ, ասէ, հաստատուն կայցէ ի միջի մերում, զի երդունալ եմ առ նոսա, զի նոքա մի մեռցին, այլ ետու տանել գնոսա ի մոտս արևու և յեզր երկրի ի տեղին յայն, որ արեզակն ի մայր մտանէ»:

«Վասն զի երդունալ էր նմա (Մամգունայ) հորն իմոյ ի լոյս արեզական. այլ վասն անխոյզ զքեզ աննելոյ հալածեցի գնա յաշխարհես յիմմէ յեզր երկրի և ի մոտս արևու որ հաւասարէ նմա և արդ մի լիցի պատերազմ ընդ իս և ընդ քեզ»:

Մերեսու, գլ. II, էջ 13

Խորենացի, Բ, 81

Մամիկոնյանների չինական ծագման մասին գիտե նաև Փավստոսը: Երևի նրան է ակնարկում երկրորդ գլխի հեղինակը. «Ազգ կայ մի մեծ, զորմէ ասէն եթէ ի ձերմէ աշխարհէն գնացեալ»: Բայց որ Խորենացին վերապատմում է երկրորդ գլխի հիման վրա, պարզորոշ երևում է բերված բառերի համադրումից: Պատմիչը չէր կարող վերցնել դրանք Փավստոսից, եթե թույլ տանք անգամ, որ կորսված գրքերում ինչ-որ նման մի բան շարադրվել է. բնորոշ բառերը պատկանում են երկրորդ գլխի հեղինակին. նա դրանք անձամբ լսել է «յառնէն մեծէ», չինական դեսպանից, և պատմում է նրա իսկ բառերով: Ունեցե՞լ են, արդյոք, որևէ վերաբերություն «Ճենաց գուսանների երգերը» Մամիկոնյաններին, և ա՞յդ է, արդյոք, ի նկատի ունեցել պատմողը, որը հետևյալ է լսողը՝ դա դեռևս հարց է: Բայց ընդհանուր առմամբ պատմվածքի մեջ ոչ մի անհավանական բան չկա:

Դիվանագիտական հարաբերությունները Չինաստանի և Պարսկաստանի միջև ուժեղանում են հատկապես VI դարի երկրորդ կեսից: Հիրկանիայի ժողովրդի երիտասարդ պետությունը, որն առաջացել էր այդ դարում Տիրեթի և Իրանի միջև ընկած տարածքում, այժմյան ռուսական անդրկասպյան մարզերում, սպառնալիք էր Պարսկաստանի և Չինաստանի համար: Դիզբարուլի օրոք, որը հայանի էր իր հարաբերություններով Հուստինիանոսի հետ, այն սպառնում էր նրանց գոյությանը: Ընդհանուր թշնամու վտանգավոր հարևանությունը միավորել էր երկու կայսրությունները, որոնք այդ ժամանակից սկսեցին հաճախակի դեսպանություններ փոխանակել: Հավաստի տեղեկություններ կան մի շարք այդպիսի դեսպանությունների մասին մինչև Հազկերտ [III]-ը՝ վերջին Մասանյանը,

որը 638 թվականին դիմել էր Չինաստանի օգնությանը արաբների դեմ, ինչպես հաղորդում է Տարաբին: Ի՞նչ զարմանալի բան կա, եթե երկրորդ գլխի հեղինակը հանդիպեր մի որևէ չինական դեսպանի Խոսրովի արքունիքում: Դեսպանը նրան ինչ-որ բաներ է պատմել և հեղինակը այն յուրովի է հասկացել՝ ի նկատի ունենալով Մամիկոնյանների մասին ավանդությունը: Այն հախտուն և երբեմն հեղափոխական ոգին, որով այդպես աչքի են ընկնում Մամիկոնյանները, սկսած Փավստոս Բուզանդի հերոսներից մինչև մարդո տոհմի վերջին փառապանծ ներկայացուցիչը Ղևոնդ պատմիչի մոտ, ի հակադրություն տոհմիկ հին իշխանների՝ Բագրատունիների պահպանողականության, անվիճելիորեն վկայում է թարմ, օտար արյան մասին: Եթե չինական ծագումը քիչ է հավանական, ապա այն պարտադիր էլ չէ: Բազմաթիվ ցեղեր ու ժողովուրդներ էին բնակվում հայերի հարևանությամբ արևելքում. երկպառակտչական խտությունների հետևանքով որևէ մի իշխանական տոհմ կարող էր վանվել Հայաստան:

Երկրորդ գլխից Խորենացու կախվածության փաստը ամրապնդում է պաշտպանվող դրույթը այդ գլխի, և նրա միջոցով մահ «Նախնական պատմության» առաջին գլխի կապը Հերակլի արշավանքի պատմության հետ, և իր հերթին հաստատվում է նրանով: Այդ գլուխներում վճռականապես ոչ մի այնպիսի բան չկա, որը ստվեր նետեր ճշմարտացի Մերետսի դեմքին: Լեզվի և ոճի մամուռության ներքին համերաշխությունը առաջին գլխի և Մերետսի միջև երևան է հանել պրոֆ. Խալաթյանցը: Որքան ավելի խորն են ընթերցում «Արշավանքի պատմությունը» և համեմատում առաջին գլխի հետ, այնքան ավելի պարզորոշ են որսում ոճի գուտ Մերետսյան երանգները վերջինիս մեջ: «Արշավանքի պատմության» պարզ ու ուղիղ խոսքը ընդհանուր առմամբ ընթանում է հարթ ու անկաշկանդ. պահ առ պահ ենք միայն նրանում նկատում տատանում՝ մերթ դեպի խոսակցական կառուցվածքի (հմմտ. էջ 39-44 Մուշեղի մասին), մերթ դեպի ճոռոմարության (էջ 35, 104-151) կողմը: Այդ առումով մա իրեն չի դավաճանում մահ առաջին գլխում (հմմտ. օրինակ, «շան ես դու և յերամակէ շանց» ներածության էջ 4-ի հետ, կամ Հայկի ճակատամարտի սեթևեթ նկարագրության հետ՝ «և կանգնե՛ գկապարճս ի գետնոյ...»): Ոճի հարցը ընդհանրապես շատ փափկանկատ հարց է: Բայց պրոֆ. Խալաթյանցի կատարած երկու համադրություններ¹ այնքան ուժեղ են, որ հաջողությամբ կարելի էր մերձեցնել «Նախնական պատմությունը» Մերետսի երկին, անգամ այն դեպքում, եթե այն մեզ հասներ նրանից անջատ տեսքով:

Երկրորդ գլխում պատմվածք քիչ կա, բայց այդ քչում էլ նշվում են

¹ Ի նկատի ունենք «Քապիեցից իսկ այսօր ի քեզ գկապարճս» և Հայաստանի սահմանները առաջին գլխում և Պատմության մեջ, էջ 37:

Մերեռսի հետ ընդհանուր գծեր (հմմտ. էջ 93՝ Մալխասյանցի գրքույկում): Ինչ վերաբերում է համաժամանակ լինելուն (սինխրոնիզմին), ապա այն Մերեռսի ոգով է, որը «Արշավանքի պատմության» մեջ ուրիշ տոմար չգիտի էլ: Իրադարձությունները միշտ որոշվում են պարսից կամ բյուզանդական այս կամ այն թագավորի տարով: Միայն մեկ անգամ է հիշատակվում մեր թվականությունը՝ «յամի Կենարարին և Փրկչին մերոյ»¹: Այդ տեղը հետաքրքիր է նաև նրանով, որ երևան է համուն հեղինակի իմացությունը, որ Դիոկղետիանոսը «թագաւորէ երեք ընկերօք»², որը չի կարելի համաձայնեցնել համաժամանակային աղյուսակի ցուցման հետ: Դրանում կարելի էր տեսնել լուրջ փաստարկ երկրորդ գլխի Մերեռսին պատկանելու դեմ: Բայց այդ վկայակոչման նշանակությունը երկու դեպքում էլ նվազում է նրանով, որ նշված տեղը գտնվում է հայ հոգևորականության Կոստանդինոսի հղված պատասխան թղթում: Մերեսոսը բերում է այդ թղթի պատճենը, որտեղ գործը ամենևին Դիոկղետիանոսին չի վերաբերում, և նա կարող էր աչքից փախցնել այդ հանգամանքը:

Մերեռսի տեքստի հետ չեն կապակցվում Սոկրատից բերված անկապ քաղվածքները: Դրանք բնագրի մեջ թափանցած մեկնություններ են. «Խ սուրբ Կոստանդինանոսէ սկսանի և մինչև ի փոքր Թեոդոսս գանսրբոց և զսրբոց գործքն և զհայրապետացն զուղղափառութիւնս» արտագրված է Մեղրեստրոսի վարքից³, «Յուլիանոս և Գալիանոս»՝ Փոքր Սոկրատից⁴:

«Հայոց նախնական պատմութեան» հարցը, թվում է, սպառված է և մենք դեմ չենք այն այդպիսին համարելու Մերեռսի և Խորենացու վերաբերությամբ: Բայց դրանով գործը չի ավարտվում. դիմակը դեռևս հանված չէ «Նախնական պատմության» հեղինակի դեմքից. հարցի կենտրոնն ընկած է «Նախնական պատմության» սքողված առնչություններում Փավստոս Բուզանդի հետ: Հարցը չի կարող սպառված համարվել ավելի վաղ, քան երբ կսահմանվի «Նախնական պատմության» իսկական տեղը նրա կողմից շոշափվող երեք պատմական երկերի միջև և կպարզաբանվեն վերջիններիս փոխհարաբերությունները:

Այն կարծիքը, որ Փավստոսի աշխատանքի կազմի մեջ մտել է ինչ-որ «Նախնական պատմություն», թելադրված այն պակասավոր տեքստով, որով հասել է մեզ նրա երկը, գերազանցապես հիմնված է հեղինակի իր՝ Փավստոսի խոսքերի վրա: Նման հիմնավորման դեպքում այդ կարծիքը դեռևս հեռու է պարտավորեցնելու իր կողմնակիցներին ընդունելու, որ Փավստոսի

¹ Մերեսոս, էջ 130: Չեռագրում տարեթիվը պակասում է:

² Անդ:

³ «Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմություն և Պատմութիւն վարուց սրբոյն Մեղրեստրոսի եպիսկոպոսին Հռովմայ», Վաղարշապատ, 1897, էջ 692:

⁴ Անդ, էջ 218:

ենթադրյալ առաջին գիրքը ճիշտ և ճիշտ պարունակել է Մարաբասի «Նախնական պատմությունը», կամ գեթ նրան մնան ինչ-որ բան: Դրա համար էլ հարկ եղած դեպքում հետազոտողները շրջանցում են այն և ըստ էության մեզ համար էլ ցանկալի կլինեն որևէ կերպ կոծկել այն մյուսների մնացած: Սակայն, կա փաստ, որը վերացնում է ամեն մի կասկած այն մասին, որ Փավստոսը իսկապես ունեցել է առաջին գիրք, և որ նրանում շարադրված է եղել Հայաստանի «Նախնական պատմությունը» կատարելապես համանման նրան, որ կա Մերեսուի մոտ:

Բորրին հայտնի է, VI դարի պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացին օգտվել է ինչ-որ «*τ*ν Ἀρμενίων ιστορία*»-ից, որը իրավացիորեն մերձեցնում են մեր Փավստոսի հետ, բայց չգիտես ինչու ոչ ոք այդ հարցը քննարկելիս չի օգտվել այն հանգամանքից, որ այդ նույն Պրոկոպիոսը այդ նույն Հայոց պատմությունից գիտեր հետևյալը.

«Βασιλεὺς μὲν ὁμογενῆς πάλαι τοῖς Ἀρμενίοις καθίστατο, ἥπερ τοῖς ἀναγ- ραφαμένοις τῶν ιστοριῶν τὰ ἀρχαῖοτάτα δεδιηγῆται. ἐπειδὴ δὲ Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδῶν τὸν Περσῶν βασιλέα καθεῖλε, Πέρσαι μὲν δεδουλωμένοι ἦσαν ἔμμενον, Πάρθοι δὲ Μακεδόσιν ἐπαναστάντες καὶ τῷ πολέμῳ περιγενομένοι ἐξήλασαν τε αὐτοὺς ἐνθένδε καὶ τὰ μέχρι ἐς Τύγγριν ποταμὸν ἔσχον ὑπ' αὐτοῖς τε τὸ λοιπὸν ἐς ἔτη πεντακόσια ἔκειτο τὰ Περσῶν πράγματα ἕως Ῥωμαίοις ὁ Μαμαίας Ἀλέξανδρος βασιλεὺς γέγονε. καὶ τότε τις τῶν ἐν Πάρθοις βασιλέων τὸν ἀδελφὸν τὸν αὐτοῦ Ἀρμενίοις βασιλέα κατεστῆσατο Ἀρσάκην ὄνομα ὥσπερ ἡ τῶν Ἀρμενίων ιστορία φησί. μὴ γάρ τις Ἀρμενίους τοὺς Ἀρσακίδας οἰεῖσθω εἶναι. εἰρήνη γοῦν αὐτοῖς ἐς ἔτη τὰ πεντακόσια κατὰ τὸ ξυγγενὲς διαγέγονε. καὶ ὁ μὲν τῶν Ἀρμενίων βασιλεὺς ἐν Ἀρμενίᾳ τῇ μεγάλῃ καλουμένῃ καθ'ἅστο, τῷ Ῥωμαίων αὐτοκράτορι ἐκ παλαιοῦ ὑποχείριος ὦν» և այլն:

Procopii de Aedificiis, III, 1, ed. Nieburii, p. 245.

Փավստոսի մասին մեր սուղ գիտելիքների պայմաններում Պրոկոպիոսի այս տողերը արտակարգ կերպով արժեքավոր են: Դրանք վրիպել են հետազոտողների ուշադրությունից, մինչդեռ այնքան կարևոր են, որ ժամանակին միանգամից վերջ կտալին Խորենացու մոտ եղած Մարաբասի

«Անցյալում հայերը թագավոր են ունեցել իրենց ցեղից, ինչպես այդ մասին վկայում է հնագույն պատմությունը: Երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին գաղթեց արեց պարսից թագավորին, պարսիկները հնա- գանդվեցին և հանդարտվեցին. իսկ պարս- ները ապստամբեցին մակեդոնացիների դեմ, և հաղթելով կոփում, վճռեցին նրանց և տիրացան մինչև Տիգրիս գետն ընկած հռ- դերին: Այսուհետև նրանցից էր կախված Պարսկաստանի ճակատագիրը 500 տարվա ընթացքում, ընդհուպ մինչև հռոմեացիների կայսր Մամայայի որդի Ալեքսանդրի գահ բարձրանալը: Այդ նույն ժամանակ պարս- կական թագավորներից մեկը Հայաստանում թագավոր կարգեց Արշակ անունով յուր եղբորը, ինչպես այդ մասին պատմվում է «Հայոց պատմության» մեջ: Եվ, սակայն, չպետք է կարծել, որ Արշակունիները սերում են հայերից: 500 տարվա ընթացքում նրանց միջև խաղաղություն էր տիրում շնորհիվ ազգակցության: Հայոց թագավորը մտառն էր այսպես կոչված Մեծ Հայքում, հենց ի վեր գտնվելով հռոմեական կայսրերի ենթա- կայության ներքո» և այլն:

գրքի դեմ ուղղված բոլոր կասկածներին: Պրոկոպիոսից բերված ամբողջ քաղվածքը, բացառությամբ թերևս առաջին դարձվածքի¹, ամբողջությամբ վերցված է «Հայոց նախնական պատմությունից»: Ոչ մի տեղ, ոչ մի գրականության մեջ չեք գտնի, որ Արշակունիները թագավորել են 500 տարի: Դա միայն մեզ մտո է: Պարթևական թագավորի կողմից նշանակվող «Նախնական պատմության» Արշակն է և Խորենացու Վաղարշակը:

μη γάρ τις Ἀρμενίους τοὺς Ἀρσακίδας οἶεσθω εἶναι արժեքավոր նկատողությունը, նետված «Նախնական պատմության» դեմ, որտեղ, հավանաբար, Արշակունիներին տրվել է հայկական ծագում, փայլուն կերպով արդարացնում է Մարսյակի առասպելի պակասավորության մասին կռահումները²: Եթե 500-ամյա տիրակալությունը տևել է մինչև Մամայայի որդի Ալեքսանդրը, այսինքն՝ Ալեքսանդր Սևերոսը (222-235), ապա, նշանակում է, որ քննարկվող հուշարձանում Արշակունիների սկիզբը բարձրացվում էր ավելի վաղ ժամանակների, քան 60 տարին Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո:

Շատ հետաքրքիր է ճշտիվ սահմանել Պրոկոպիոսի «Հայոց պատմության» առնչությունները Փավստոս Բուզանդի հետ: Ինչ եզրակացությունների էլ որ գալու լինենք այդ դեպքում, միևնույնն է, իր հիմքում հարցը մնում է աներբ. *τ*ν Ἀρμενίων ιστορία* Փավստոսի պատմությունն է: Փավստոսի և հատկապես «Նախնական պատմության» ճակատագիրը կրկին մթագնում է: Եթե Խորենացու և Մերետսի առնչությունները պարզ են, ապա Մերետսի և Փավստոսի կապը ընկղմվում է մշուշի մեջ:

Այն կարելի է ցրել, եթե փոխենք այն տեսակետը, որով դիտել են Մերետսի «Նախնական պատմությունը»: Մեր դատողությունները պտավել են այն սահմաններում, որ գծագրել է հեղինակն ինքը: Իսկ այժմ, հրաժարվելով խոստարանությունից և հուշարձանի այն պատմությունից, որ ինքն է առաջարկում, վերաբերվենք «զանստորագրեալ ժամանակ»-ի նկարագրություններին պարզապես որպես գրական երկի՝ նրանք ավելի լավ կներկայացնեն մեզ իրենց ծագումն ու պատմությունը:

Խոստարանությունից հստակորեն չի երևում, ի՞նչ է մտադիր հեղինակը պատմելու, «հայելով ի մատեանս Մարարայ փիլիսոփայի»: Դատելով

---

¹ Ἀρχαϊότατα ιστορία-ի տակ Պրոկոպիոսը, երևի, նկատի ունի Դիոդորոսին: Այդ ժամանակ մոգոցնիս բաժանի թագավորն է, որն ապրել է Ներոնի օրոք. «μετὰ δὲ ταῦτα πολλοῖς πλῆθεσιν εἰς τὴν Ἀρμενίαν ἐμβαλὼν.. κατεπλήξατο τοὺς ἐγχορίους, διόπερ ὁ βασιλεὺς αὐτ*ν βαρζάνης ὄρ*ν ἑαυτὸν οὐκ ἀξιόμαχον ὄντα μετὰ πολλ*ν δῶρων ἀπήντησε». lib. II, cap. 1.

² H. Mapp, «О начальной истории Армении» Аноним.

առաջին ներածական խոսքերի իմաստից, այնտեղ մտել է նաև Հայկ-
յանների ծագումնաբանությունը, բայց գրքի նկարագրությունից ստացվում
է, որ այն կարծես թե պարունակել է միայն առաջին թագավորների մասին
արձանագրությունը¹: Դատելով երկու հատվածների ընդհանուր բնույթից,
մենք իրավունք ունենք միացնելու դրանք: Մարայակի առասպելը իր
բովանդակությամբ այդպես էլ հարում է ծագումնաբանությանը. այն
պտույտ է տալիս «հենց նույն բարձրաբերձ լեռների շուրջը»: Լեռները
անվանում են ստանում Մարայակից ճիշտ այնպես, ինչպես Այրարատը՝
Արայից կամ Արմավիրը Արամախից. վերջապես, բովանդակությամբ այն
ոչ պակաս է շոշափում «Արամենակի» ազգը, որքան Արշակունյացը: Երկու
հատվածը պետք է դիտել որպես միասնական և այն երկուսն էլ մտնում են
Մարաբա փիլիսոփայի գրքի մեջ:

Խոսում են Մարաբայի գրքի ասորական ծագման մասին²: Այդ կարծիքը,
ներշնչված փիլիսոփայի ասորական անունով, քիչ է համոզիչ: Այն աստ-
վածաշնչային գծերը, որոնք մատնանշվում են, վաղուց են դադարել սոսկ
ասորական գրականության ստացվածքը լինելուց: Եթե Մարաբասը կամ
Կադմոսը ասորական անուններ են, բայց և այնպես նրանք հունականաց-
ված են: Ըստ առասպելի, արձանագրությունը եղել է հունարեն լեզվով: Բայց
այդ բոլորը այնքան էլ կարևոր չէ: Հուշարձանն իր ներքին բովանդակային
տվյալներով, ավելի շատ հակամետ է դեպի Հյուսիսային Հայաստանը:
Ճիշտ է, երկրի բնակեցումը սկսվում է հարավից: Հայկյանների շարժումը,
Բաբելոնից ելնելուց հետո, ուղղվում է դեպի Արարադյան սարահարթը և
այստեղից Հարքի վրայով անցնում է Այրարատյան մարզ³: Բայց դրանում
ավելի շուտ պետք է տեսնել մշակույթի հարավից դեպի հյուսիս տե-
ղաշարժման ճշմարտացի արձագանք, քան այդ հիման վրա ավան-
դությանը հարավային ծագում վերագրել: Ավանդությունում շոշափվող
անվանարկումը վերաբերում է Հյուսիսային Հայաստանին: Անգամ Շամի-
րամին տեսնում ենք Այրարատում, ում-ում, բայց նրան կարելի էր թողնել
հարավում, որտեղ նրա անունը ժայռածերպերում պահպանվել է առայսօր:
Առավել ևս պակաս հիմնավոր է այդ կարծիքը Արշակունիների պատ-

---

¹ Հետաքրքիր է, թե ինչպես է Խորենացին վերաբերվում «Նախնական պատմության»
երկիմաստ տեղերին: Նրա մոտ ևս պարզ չէ, թե Հայկյանների ծագումնաբանությունը նա
գրքի՞ց է քաղում, թե արձանագրությունից, որ փորագրվել է Վաղարշակի հրամանով. «յորմէ (ի
մատենէ՞ն թե յարձանէ) մեր հաւաստի» և այլն (Ա, 9):

² **H. Mapp**, նշված հոդվածը:

³ Սերեոսի մոտ «Նախնական պատմության» մեջ և Խորենացու մոտ խստորեն տար-
բերված է Այրարատը Արարադից:

մության վերաբերմամբ: Նրանց նախամայրը ապրում է Ազատ լեռան ստորոտին: Պատմականորեն նրանք, ինչպես գիտենք, կապված են Հյուսիսային Հայաստանին, որտեղ և նրանց նստավայրն էր: Այդ ամենով հանդերձ, ճիշտ է սակայն և այն, որ Արշակն ու Վաղարշակը ըստ «Նախնական պատմության» նստավայր ընտրում են Մծբինը, ակնհայտորեն ասորական մի քաղաք, որը երբեք Արշակունիների իշխանության տակ չի եղել:

«Նախնական պատմությունը» ըստ էության, անվավեր գործ չէ, ինչպես կարծում են¹: Այն ներկայացնում է ժողովրդի հիշատակների սուղ պատռուկներ երկրի հին ճակատագրի մասին:

Ելնելով Մանատրուկի անունից, որը դեր է խաղացել «Նախնական պատմության» ճակատագրում, պետք է ենթադրել, որ վերջինս սաղմնավորվել և ձևավորվել է Եփրատի ակունքներում, թագավորի՝ «պալատների» տիրոջ փառապանծ մայրաքաղաքում, Գարանադյաց և Եկեղյաց գավառներում՝ Հայաստանի կենտրոնակ ու գործունյա մասերում, երբեմնի հարուստ պատմական հուշարձաններով: Այնտեղ էին գտնվում ինչպես թագավորական, այնպես էլ կաթողիկոսական տան դամբարանները: Չարմանահրաշ «պատմությունը» ընկնում է գիտնական Մարաբայի ձեռքը: Ասորի է նա, թե ասորական անունով հայ, միևնույն է: Բայց նա ծնունդով Մծուրքից է²: Փիլիսոփան իր հետ արժեքավոր հուշարձանը տանում է Ասորիք, Մծբին: Եթե նա իսկապես փիլիսոփա է, ապա պետք է որ պատկանած լիներ որևէ մի դպրոցի. այդ դեպքում աշակերտների տակ հնարավոր է հասկանալ ընդհանրապես հետևորդների, անգամ ժամանակով միմյանցից հեռու: Մարաբայից հետո նրա աշակերտների շրջանում «Նախնական պատմությունը» կերպարանափոխումներ է կրում: Պատմությանն իրագեկ դպիրները վերացնում են Արշակունիների մասին ավանդազրույցը և որոշ չափով փոխարինում այն Եվսեբիոսի պատմությամբ: Այն, ինչ որ կատարելապես պարզ էր գիտնական ուսուցչի համար, մութ է դառնում նրանց համար, անհասկանալի «Մծուրքը» տեղը զիջում է Մծբինին. այնտեղ են փոխադրվում նաև Մանատրուկի պալատները, մի թագավորի, որը միգուցե աչքով իսկ չէր տեսեր Մծբինը. նրանց անգամ թվում է, որ ուսուցիչը՝ Մարաբան ինքն է գտել պատմությունը, այն էլ պալատի փլատակներում: Հայոց գրականությունը կարդացած լինելը թույլ է տալիս նրանց ավանդազրույցների հավանական և առավել պատշաճ հեղինակ համարել հայոց պատմիչներից հնագույնին՝

¹ H. Mapp, 624. հոդվածը:

² Մծուրքացի փոխանակ Մծուրքացի ընթերցունը (H. Mapp, 624. հոդվածը) որքան որ հնարավոր է տառագրորեն, այնքան էլ անթույլատրելի է ըստ բուն կռահման նշանակությամբ: Հավանակա՞ն է, արդյոք, որպեսզի գրիչը հանրահայտ Մծբին քաղաքի փոխարեն դներ Մծուրք, անծանոթ կամ քիչ ծանոթ և վաղուց երկրի երեսից վերացած մի քաղաք:

Ազաթանգեղոսին: Այստեղից արդեն մեկ քայլ է դեպի միտումնավոր արձանագրությունը, ինչպես բացատրեցինք վերը: Եվ ահա թխվում է տխրահռչակ խոստարանությունը: «Նախնական պատմությունը» առաջին իսկական տարբերակով, որ մենք հաճույքով կանվանեինք Մծորքի ի տարբերություն երկրորդի՝ Մծրինի, մտել է Փավստոս Բուզանդի առաջին գրքի մեջ: Մերենսի մոտ եղած արձանագրության պատմությունը, որքանով որ այնտեղ շոշափվում է Ազաթանգեղոսի անունը, Փավստոսին հայտնի չէ: Չէ՞ որ ինքն իսկ ասում է նախաբանում. «Վասն զի է ինչ մեր պատմութիւն՝ որ առաջին է, և է ինչ՝ որ վերջին է. իսկ որ միջին ինչ եղև, այն ի ձեռն այոց գրել գրեցաւ»¹: Միջին պատմություն ասելով Փավստոսը հասկանում է, ինչպես գիտենք նույն նախաբանից, Թաղետսի քարոզչությունը և Գրիգոր Լուսավորչի առաքելությունը, այլ կերպ ասած Լարուբնայի և Ազաթանգեղոսի երկերը: Պարզ է, որ Փավստոսը դեռևս չգիտի արձանագրության կամ «Նախնական պատմության» հեղինակ Ազաթանգեղոսին: Հասցրե՞լ էր, արդյոք, Փավստոսի օրոք *ὁ ἀγαθὸς ἀγγελος* վերածվելու Ազաթանգեղոսի անձնավորությանը - դա ևս մի հարց է, որին կարելի է միայն ժխտական պատասխան տալ: Այդ հիման վրա հեշտ էր հերքել դեռ ոչ վաղ փորձը՝ համադրելու Մերենսի մոտ Ազաթանգեղոսի պատմությունը Փավստոսի կորսված գրքի հետ²: Իսկ այժմ, երբ այդ փորձը արդարացված է այլ ճանապարհով, «Նախնական պատմության» ճակատագիրը և նրա կապը Փավստոսի հետ այլ լուսաբանում են պահանջում: Փավստոսի առաջին գրքերի երբևէ գոյությունը ժխտող գիտնականները վկայակոչում են այն բանը, որ դեռևս Ղազար Փարպեցին գիտե այն մեզ հասած տեսքով. մի՞թե այդքան վաղ անջատվել ու անհետացել են առաջին գրքերը: Փաստարկը շատ ծանրակշիռ է, բայց նաև դյուրին վերացվող: Փավստոսի պատմության բնագրի մասին վիճաբանությունը պետք է լուծել ոչ հօգուտ հայերեն լեզվի: Փավստոսի երկը գրված է, մեր կարծիքով, հունարեն լեզվով IV և V դարի սահմանածրին, ոչ վաղ մինչև Մեսրոքի կողմից հայոց այբուբենը կատարելագործելը: Իսկ հայերեն թարգմանությունը կատարված է V դարում, ընդ որում, անտեսված են առաջին գրքերը: Այդ հանգամանքը չպետք է մեզ շփոթեցնի. առաջին գիրքը վերաբերում էր հեթանոսական ժամանակաշրջանին, որի մասին հիշողությունները եկեղեցապետությունը խնամքով ջանում էր ոչնչացնել: Իսկ երկրորդ գիրքը, Փավստոսի հավաստիացմամբ, սուկ սեղմ ձևով տալիս էր Թաղետսի և Գրիգորի առաքելությունների պատմությունը, որն ավելորդ էր համարվում թարգմանել՝ գրականության մեջ բնագրերի առկայության պայմաններում: Ոգին, որ

¹ Փավստոս Բուզանդ, էջ 5:

² H. Mapp, նշվ. հոդվածը:

նշմարվում է հայկական տեքստում, այնքան անբարյացակամ՝ աշխարհիկ և ջատագովական՝ եկեղեցական իշխանության նկատմամբ, մուծված է թարգմանչի կողմից և նրա, որպես եկեղեցապետության ներկայացուցիչներից մեկի, տրամադրության արտացոլումն է: Հեղինակը՝ Փավստոսը, որն իր Պատմության մեջ հաճույքով տեղ է տվել Արշակունի թագավորների մասին ամեն տեսակ գրույցների, չէր կարող այդպես փշոտ վերաբերվել նրանց: Թունոտ երանգը ընդհանրապես խոթք է ռոմանտիկական պատմվածքներից. իսկ ռոմանտիկական տարրը Փավստոսի մոտ քիչ չէ: Եկեղեցու շահերի այդպիսի նեղ ըմբռնում ունեցող մարդը, իհարկե, չէր թարգմանի առավել, քան անբարեպաշտ և անարժան թագավորների հեթանոս նախնիների մասին ավանդազրույցները:

Ղազար Փարպեցին օգտվել է հայերեն թարգմանությունից, ուստի և նրա անծանոթ լինելը առաջին գրքերին, որպես փաստարկ նրանց գոյության դեմ, կորցնում է ուժը: Բացատրվում է նաև այն տարօրինակ փաստը, որ հայ գրականության մեջ մինչև Մերենսը ոչ մի հիշատակություն չկա «Նախնական պատմության» մասին: Նա չէր կարող այդպես անհետք անցնել, եթե երբևէ եղել էր հայ գրականության ստացվածքը:

Փավստոսից անկախ, դիպվածով ասորական Միջագետք նետված «Նախնական պատմությունը» պահպանվել էր այնտեղ մինչև VII դարը: Այնտեղից այն անցել է Մերենսի ձեռքը, որը հասկանալով գտնված հուշարձանի ողջ արժեքը, նախակցեց այն իր պատմական երկին: Խորենացու մոտ Մարաբասի գիրքը ծագումնաբանորեն կապված է Մծբինյան կամ Մերենսյան խմբագրության հետ: Արձանագրության մասին, որպես Ագաթանգեղոսի աշխատության, Փավստոսին անծանոթ առասպելը ծանոթ է Խորենացուն: Այն պարզորոշ լսվում է Վաղարշակի կարգադրության մեջ՝ «յարձանի հրամայե դրոշմել» սերունդների համար: Նա պատմությունից այնքան էր հասկանում, որ կարող էր մերժել Տրդատին և արձանագրությունը վերագրել Վաղարշակին: Խորենացին գիտե նաև Մծբինում Մանատրուկի ենթադրյալ, Փավստոսի տեսակետից, պալատների մասին: Մծբին քաղաքի վերակառուցումը, որ նրա մոտ կատարում է Մանատրուկը («քակեաց և վերստին շինեաց պայծառագույն (գՄծբին)»)¹, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ խոստաբանությունից ներշնչված ծանոթագրություն Մերենսի մոտ թագավորի կառույցների «ավերակների» վերաբերյալ:

Խորենացու մոտ Մարաբասի պատմության ծավալի ճիշտ ըմբռնման դեպքում, նրանում ոչ մի էական բան չի մնա, որը հնարավոր չլինեք քաղել Մերենսից: Ընդհանուրի կողմից ընդունված ծավալը հանգչում է մոլորու-

¹ Մովսես Խորենացի, Գիրք Բ, 36:

թյան վրա: Ըստ Մարաբայի գրքի Խորենացին մտածում է շարադրել հին պատմությունը, «յորմէ ... երկրորդեմք ... ձգելով զբնիկ նախարարութիւնս մեր մինչև զքաղղեացոց և Սարդանապալայ և ևս մօտագոյն»¹: Նրա մոտ Սարդանապալը Պարոյրի ժամանակակիցն է, իսկ պատմությունը այդ ժամանակաշրջանում ընդգրկում է Հայկյանների ծագումնաբանությունը: Մերեոսի մոտ այն հասցվում է մինչև Շամիրամ. նույնպես և Խորենացու մոտ: Ա գրքի 19-րդ գլխում՝ «Որ ինչ զկնի մահուանն Շամիրամայ» պատմիչը բաժանվում է Մարաբայից ըստ էության այն բանից հետո, երբ ցուցադրելով իր ճշմարտասիրությունը («ասեմք լինել արդարաբան»), շարադրված պատմության համար ամբողջ պատասխանատվությունը գցում է նրանց վրա, «ըստ որոց հաւաքումն»: Նա չի թաքցնում նաև աննշան խտորումները, որ թույլ է տվել Մարաբայի համեմատ («ողոյզ ինչ կասեալ»)՝

Անցնելով Հայկյան թագավորական հարստության պատմությանը, Խորենացին դեռևս աչքը չի կտրում Մարաբայի գրքից: Բայց նա այնտեղ այլ բան չի գտնում, բացի «զհիմունս», որոնք վկայում են նրան ճշմարտությունը այն բանի, որ պատրաստվում է պատմել: «Մեզէն իսկ հիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք, - ասում է Խորենացին, - ի չորս հազներգութիւնս, զարգասաւորին ի բանս և զիմաստնոյն իսկ և ի մէջ իմաստնոյ իմաստնագունին»³: Այս, մինչև այժմ չհասկացված արտահայտության իսկական իմաստը, ինչպես նաև «հազներգութիւն» բառի նշանակությունը հասկանալի են դառնում Մերեոսի «Նախնական պատմութեան» հետ համեմատելիս: Այստեղ հեղինակը տարբերում է չորս ժամանակաշրջան Հայաստանի պատմության մեջ՝ Շամիրամից մինչև Արշակունիների գալուստը:

1. Չավթիչ Շամիրամի մահից հետո հայերը շարունակում են մնալ ասորեստանցիների իշխանության ներքո մինչև Սենեքերիմ:

2. Սենեքերիմի օրոք Չարեհ Հայկյանը տապալում է նրան, և Չարեհի տոհմը տիրապետում է մինչև Նարուգոդոմոսոք:

3. Այնուհետև հայերը ենթարկվում են բաբելացիներին և, վերջապես,

4. Վրա է հասնում Մակեդոնական տիրակալությունը մինչև Արշակունիներ:

Տվյալ տեղում «Հազներգութիւն» պարզապես նշանակում է «պարբերացում»: Մեր առջև են չորս ժամանակաշրջան, և նրանցում, 2-րդ ժամանակաշրջանում իսկապես «զհիմունս» կան, որոնք կռահում է Խորենացին, թե Հայկյանները «թագաւորութեան հասանին յաստիճան»: Կրկին

¹ Մովսես Խորենացի, Ա, 9:

² Հմմտ. Միաբան (Գ. Տեր-Մկրտչյան), Խորենացու պատմության ուսումնասիրություն, Վաղարշապատ, 1896:

³ Մովսես Խորենացի, Ա, 22:

անգամ Խորենացին վերադառնում է Մարաբային Բագրատունիների և Անգեղոսան ծագման առիթով, որի մասին նա պարզ իմացնել է տալիս: Հետագա շարադրանքին Մարաբան բոլորովին անմասն է, և Խորենացին լքում է նրան, որպեսզի վերջին անգամ հարևանցի աչք նետի իմաստունին Արշակունիների պատմության մեջ: Պատմիչը հավանություն չի տալիս ասորու կարծիքին Արշակունիների նախամոր վերաբերյալ. դժգոհ է նաև թագավորների ցանկից, որը նրա մոտ ուժեղ վերամշակման է ենթարկվում: Ընդորում, Խորենացին հնարավոր է գտնում ըստ Մարաբայի թողնել միայն առաջին երեք անունները, իսկ Արտաշեսից հետո նրանք տարբեր ուղիներով են ընթանում: Իրավացիորեն Խորենացին հավելում է անուն՝ «Աստանօր սպառին բանք ծերունույն Մար Արայ Կատինայ»: Հավելման իսկական տեղը Արտաշեսից հետո է, բայց այն հայտնվել է Արշակի մոտ այն բանի հետևանքով, որ Խորենացին մոտեցրել է և Արտաշեսին դարձրել Տիգրանի հայր, որին ծանոթ չէ Մարաբան: Իսկ Տիգրանի և նրա հետ միասին հոր՝ Արտաշեսի գործերը, նա շարադրում է ըստ այլ աղբյուրների¹:

Այժմ կարելի է չգարմանալ հակասության վրա, որի մեջ Խորենացին ներքաշել է իրեն՝ Վաղարշակի օրոք և շնորհիվ նրա ձեռք բերված գրքում մտցնելով ոչ միայն Վաղարշակի, այլև նրա որդի Արշակի պատմությունը: Չենք զարմանում, որովհետև Խորենացին ճիշտ չէ խոսել ոչ թե այստեղ, այլ բուն գրքի պատմության մեջ, որը նա, իմաստակելով, փաթաթել է Վաղարշակի վզին:

Թեև բերված զուգահեռը չի տանում ժխտման, սակայն ոմանց կարող է թվալ, որ Խորենացին այլ աղբյուր է ունեցել «Նախնական պատմության» համար: Այն մեզ պետք կգա պարզելու համար, թե որտեղից է Խորենացու մոտ ընկել Մարաբայի անունը: Իսկ զուգահեռը, ընդհակառակը, երևան հանելով Խորենացու լիովին բարեխիղճ վերաբերմունքը իր օգտագործած նյութի նկատմամբ, ստիպում է մեզ շատ զգույշ լինել և միայն մտացածին բան չտեսնել այնտեղ, որտեղ չենք կարող կամ մինչև հիմա չենք կարողացել ստուգել Խորենացուն ըստ նրա աղբյուրների: Փոփոխություններ և հերյուրանքներ, իրենց զուտ իմաստով, երևակայամտության իմաստով, խորթ են Խորենացուն: Վատագույն դեպքում մեր պատմիչը հմուտ գրող է, փորձառու՝ սյուժեներ մշակելու ունակության մեջ: Մենք հեռու կլինենք

¹ Ըստ Խորենացու Անգեղը Հայկազուն է «ի Պասքամայ ումեմնէ»։ Մերեսի մոտ ևս նա Հայկազուն-Բագրատունի է: Խորենացին հիշատակում է բոլոր Հայկազգյան թագավորների անունները, որոնք կան Մերեսի մոտ, բացառությամբ Սարիանգի: Խորենացու Պասքամը և Մարաբայի Սարիանգը կարելի է համադրել, ենթադրելով, որ Խորենացին ճիշտ չէ միացրել Սարիանգին պա վանկը նախորդող ապա-ից: Ապա, Սարիանգ = Խորենացու մոտ Պասար-հանգ = Պասաքհանգ = Պասաքանգ = Պասքա-նգ = Պասքամ:

ճշմարտությունից, եթե մտածեինք, որ Հայկյան թագավորների երկար պատմությունը Խորենացին հյուսել է Եվսեբիոսից յուրացրած հենքի վրա: Դիշտ նույնպես Սերեոսի «Նախնական պատմության» մեջ պակասող Հայկի տոհմածառը Խորենացու կողմից չի հորինված:

Պետք է ենթադրել, որ Խորենացին իր տրամադրության տակ ունեցել է «Նախնական պատմության» Փավստոսյան խմբագրությունը ևս: Ըստ Պրոկոպիոսի, այլ կերպ ասած ըստ Փավստոսի, առաջին Արշակունին թեկուզ և կոչվում է Արշակ, ինչպես Սերեոսի մոտ, բայց նա նշանակվում է ոչ թե հոր, այլ եղբոր կողմից, համանման Խորենացուն: Այնուհետև, քննադատները նշել են, որ Պրոկոպիոսը Խորենացու հետ միանգամայն միատեսակ արտահայտություններով է պատմում փյունիկյան արձանագրության մասին¹, և միևնույն արտահայտություններն են երկուսի մոտ էլ մակ Հերոդոտոսի չորրորդ գիրքը վկայակոչելիս²: Եթե հարկ է ենթադրել նրանց համար ընդհանուր աղբյուր՝ Գուտշմիդի հետ մեկտեղ³, ապա այն Փավստոս Բուզանդն է: Ըստ Խորենացու Պատմության իմաստի, Հայաստանի «Նախնական պատմությունից» երկու տեղն էլ Մարաբայի գրքերից են: Հեռևաբար, նրանք կարող էին գտնվել Փավստոս Բուզանդի մոտ: Այդ հանգամանքը հանգեցնում է խիստ գայթակղիչ, բայց նույնքան էլ վտանգավոր մտքի՝ համադրելու երկու պատմական աշխատությունները՝ Փավստոսի և Խորենացու, իրենց ամբողջության մեջ. այնպես, ինչպես Խորենացու Գ-րդ գիրքը համապատասխանում է Փավստոսի երեք գրքերին և կազմում է նրանց համառոտ բովանդակությունը, այնպես էլ առաջին երկու գրքերը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ լայնորեն ընդարձակված Փավստոսի երկու սկզբնական գլուխները: Գրան չեն խանգարում Խորենացու գրքերի չորությունը, արհեստական և բանաբաղածո բնույթը. բավական է ենթադրել, որ Խորենացու Ա և Բ գրքերը այնպիսի վերաբերության մեջ են գտնվում Փավստոսի կորսված գրքերի նկատմամբ, ինչպիսի վերաբերության մեջ է Գ-րդ գիրքը պահպանվածների հանդեպ, այսինքն որ Խորենացին հեռացնում է Փավստոսի պատմության ամբողջ կենդանի հեքիաթային շիթը և պահպանում է միայն իրադարձությունների չոր կմախքը:

Մի կողմ թողնելով բացահայտորեն մեզ հայտնի մյուս աղբյուրների, գլխավորապես Եվսեբիոսի, ազդեցությանն արձագանքող տարրերը, մնաց-յալում մենք Խորենացու մոտ քիչ, զուտ Փավստոսյան մոտիվներ չենք գտնի:

Եթե անգամ ենթադրենք, որ կորսված գրքերից երկրորդն ամբողջովին

---

¹ Procopii Caesariensis, De bello Vandalico, II, 10. A. Carrière, Nouvelles sources.

² Procopii Caesariensis, De bello Gotthico, IV, 6. A. Gutschmid, Über Glaubwürdigkeit.

³ A. Gutschmid, նույն տեղում:

գրադեցնում էին Ագաթանգեղոսը և Լաբուրնան, ապա մի գրքի ծավալը, դատելով մեզ հասած գրքերից, թույլ է տալիս այնտեղ առավել շատ նյութ տեղադրել, քան կա Սեբեոսի «Նախնական պատմության» մեջ: Խորենացու մոտ բոլոր այն տեղերը, որոնք վիպական բնույթ են կրում, կարելի է գրանցել Փավստոսի հաշվին: Ինչպես մեզ հասած, այնպես էլ սկզբնական գրքերում, Փավստոսը գրավոր աղբյուրներ չի իմացել: Նա պատմությունը տանում է ժողովրդական կենդանի ավանդությունների ու ավանդագրույցների հիման վրա: Գրական ճաշակով և ընդհանրապես կրթության ոգով Փավստոսը կտրուկ կերպով տարբերվում է Խորենացուց: Ինչ չափով որ լուսավորյալ Բուզանդացին հասկանում և բարձր էր գնահատում բանահյուսական ստեղծագործությունները, համարյա այն չափով Խորենացու համար նրանք մնում էին քիչ կարևոր: Խորենացին իսկական գրքի մարդ է: Նրա աչքում գրավոր խոսքը ինչ-որ հմայք և ուժ ունի: Նա թերահավատորեն է վերաբերվում Փավստոսի բոլոր վիպասանքներին, մի գրողի, որի մոտ Խորենացին չի նկատում ոչ մի խորագիտակություն դպրության մեջ: Նա անսպասելիորեն հանդիպում է մի հուշարձանի՝ «Նախնական պատմությանը» Սեբեոսի մոտ, և հուրախություն իրեն, իմանում է, որ Փավստոսի մոտ որպես ժողովրդական ավանդագրույցներ մատուցվողը հեռու է այդպիսին լինելուց, այլ գալիս է գիտնական Մարաբայից¹:

Ի դեմս փիլիսոփայի գրքի, նա լիակատար երաշխիք ունի Փավստոսի մոտ եղած համապատասխան նյութի հավաստիության համար: Այդ մասը Խորենացին խնամքով առանձնացնում է որպես հատուկ հողված, չնոռանալով հարկ եղածին պես հարդարել արժեքավոր հուշարձանի պատմությունը: Այժմ նա կարող է բացելիքաց հայտարարել. «Արդարացուցանե այս զասացեալ գրոյցս անգիրս»։ «Ձայս արդարացուցանե... աշխարհիս մերոյ առասպելք գրագմահմուտ ասորին արդարացուցանեն» և այլն: Այդ ի՞նչ առասպելներ են, որոնք արդարացնում են ասորուն կամ արդարացվում են նրանով: Դրանք այն առասպելներն են, որոնք նա գտնում է Փավստոսի մոտ: «Ձրոյցք, առասպելք, երգք, վէպք»-ի գոյության մասին Խորենացին գիտե Փավստոսից և մեծին մասամբ դրանք ակնարկներ են Փավստոսի «պատմությունների» մասին: Այդպիսի ընկալմամբ երկարածիզ վիճաբանությունները այն հարցի վերաբերյալ, թե հայերն ունեցե՞լ են վիպերգեր, թե դրանք հմտորեն հյուսվել են Խորենացու կողմից Աստվածաշնչի «ծուխուրոցից», որոշ չափով վերանում են:

¹ «Կատինա» մակդիրը Խորենացու մոտ դեռևս չի ապացուցում, որ Խորենացին գիտեր Մարաբայի ուրիշ խմբագրություն (ոչ ընդհանրապես «Նախնական պատմության»): Նրա համար դժվար չէր փոխարինել «Փիլիսոփան» Կատինայի, եթե նա հաջողեցրել էր իմանալ, որ «Բակուր պատի թագաւորութեան ասի»:

Գրքային ոգին, գրամոլությունը թույլ չէին տալիս Խորենացուն շարադրանքի ընթացքում մնալու Փավստոսի սահմաններում: Նա թափառում է իրեն հայտնի գրավոր գրականության անկյուններում, փորփրում է Եվսեբիոսը, որպեսզի որևէ կերպ ընկնի հին պատմության կամ պարզ ակնարկների հետքի վրա, որոնցում կգտներ հաստատումն Փավստոսի խոսքերի: Եվսեբիոսի մոտ կարդալով Կյուրոսի և Վարբակեսի պատմությունը, նրա կաղապարով վերածնունդ է Փավստոսի անբռնազրոսիկ պատմվածքը Պարոյրի և Տիգրանի մասին, պատմվածք, որը հավանորեն մնանվում էր նրան որևէ մի առումով: Ի մանություն Եվսեբիոսի Խորենացու հորինած ամբողջ էջերը, իհարկե, հազիվ թե ի վիճակի են համոզելու որևէ մեկին նրանում, որպեսզի դրանք հառնեն մինչև ինքնուրույն բնույթի ավանդավեպերը: Բայց մյուս կողմից չէ՞ որ դժվար է ենթադրել, որ Խորենացին, այդքան բծախնդիր վերաբերմունք դրսևորելով դեպի Մարաբայի գիրքը, առանց որևէ հիմքի Հայկազնեան թագավորության հիմնադիր դարձնել Պարոյրին՝ Մարաբայի Չարենի փոխարեն: Եթե նա չէր գնահատում Մարաբասին, ապա ինչո՞ւ էր նրա մոտ «գիմունս» փնտրում, իսկ եթե նա իսկապես գնահատում է փիլիսոփային, ապա նրանից խոտորումը չի կարելի համարել Խորենացու կողմից քմահաճույքի գործ: Փավստոսի 4-րդ գրքից երևում է, որ նա գիտե Տիգրան թագավորին, որը Պաղեստինից հրեաներ է գաղթեցրել Հայաստան. նրան նա անվանում է «Արշակունի», կարծես թե ի տարբերություն մյուսից, նրան նույնպես հայտնի Հայկազնեան Տիգրանից: Փավստոսից հետո չեն Խորենացու մոտ եղած և՛ առասպելները, և՛ Վահագնի երգը: Արշակունյաց ժամանակաշրջանի վերաբերյալ արդեն կասկած չի կարող լինել, որ Փավստոսի մոտ պատմվում էր ոչ միայն առաջին թագավորների մասին: Տիգրանը նրան քաջ հայտնի է, նաև Սանատրուկը. իսկ Արտաշեսի և Սաթենիկի մասին ռոմանտիկական երգը, որից այդպես էլ Փավստոս է բուրում, ամենայն հավանականությամբ պատշաճ տեղ էր գրավում նրա Պատմության մեջ: Արտաշեսի և Սաթենիկ թագուհու մասին մենք գիտենք ոչ միայն Խորենացուց, այլև Մուքիսայանց վարքից:

Դժվար է ասել, թե ինչպիսին է եղել Արշակունիների ընդհանուր ցանկը Փավստոսի մոտ: Տիգրանի, հատկապես «առաքելասպան Սանատրուկի» անունը կարող է հիմք ծառայել մերձեցնելու այն Խորենացու ցանկին: Բայց Փավստոսից չի երևում, թե ինչ Տիգրանի այստեղ ի նկատի ունի. արդյոք առաջին՞ը, որը Մարաբայի մոտ չի եղել, թե Երկարակյացը, որ կա երկու ցանկերում էլ: Ինչ վերաբերում է Սանատրուկին, ապա, կարծում են, Փավստոսը կարող էր նրան իմանալ միայն Մծուրքի Սանատրուկի կերպարով. եթե նա ծանոթ է Սանատրուկին որպես առաքելասպանի ևս,

ապա դրանով Փավստոսը պարտական է «Թաղեոսի քարոզչությանը», և հազիվ թե նրան տեղ հատկացրած լիներ թագավորների շարքում՝ սեփական պատմության մեջ: Խորենացու մոտ ցանկի վերամշակումը արդյունք է գլխավորապես Աբգարի հայացման: Իսկ վերջինս դեռևս չի ենթադրվում նրանում, որ «Մանատրուկը սպանել է Առաքյալին»: Եթե Փավստոսը որևէ տեղեկություն ունենար Աբգարի մասին, որպես Հայոց թագավորի, ապա «Խոստաբանութեան» մեջ բարեպաշտ Տրդատի կողքին կդներ մահ առավել բարեպաշտ Աբգարի անունը և ոչ թե առաքելապանի: Բացի այդ, հայտնի է, որ Պրոկոպիոս Կեսարացին հատկապես հետաքրքրվում էր Աբգարի՝ Քրիստոսի հետ ունեցած թղթակցության վերաբերյալ ավանդազրույցով¹: Եթե *τ*ν Ἀρμενίων ιστορία* -ում որևէ բան լիներ առասպելի մասին, առավել ևս նրա հայացման մասին, նա անպայման կհիշատակեր այդ մասին: Ոչ միայն Փավստոսը, այլև Ղազար Փարպեցին, հնարավոր է մահ Սերեոսը դեռևս ծանոթ չեն Աբգարի հայացմանը: Այն առաջինը կատարվել է, ամենայն հավանականությամբ, «Հայոց պատմության» հեղինակի գրչով և կամ նրա ժամանակ: Թագավորների ցուցակը Փավստոսի մոտ, ըստ բոլոր նշանների, ավելի շատ ընդհանրություններ ուներ Սերեոսի, եթե միայն կատարելապես չէր համընկնում Մարաբայի ցանկի հետ, քան Խորենացու ցուցակի հետ:

Նման հարցադրման դեպքում Խորենացու «Հայոց պատմությունը» ուրիշ երանգավորում է ստանում իր ծագման մեջ: Իր գլխավոր հիմքում և ամենից առաջ պատմական սխեմայում այն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Փավստոս Բուզանդի *τ*ν Ἀρμενίων ιστορία* -ի վերափոխում, արմատական վերամշակում: Եթե հիշենք Փավստոսի շնորհագուրկ վիճակը հայ գրականության մեջ Ղազար Փարպեցուց սկսած մինչև վերջին ժամանակները², ապա հասկանալի կդառնա մահ մահ վերամշակման իմաստը: Այն պետք է մաքրագերծեր Փավստոսի մոտ եղած պատմական մաքուր հատիկը որոմներից՝ այն ժամանակ տիրապետող գրական ճաշակի ու ըմբռնումների տեսանկյունից: Հասկանալի է մահ Խորենացու կողմից Փավստոսի անունը լուծության մատնելը, որը բացատրվում է ոչ թե պարտակչությամբ, ինչպես կարծում են, այլ դեռևս լուսավորյալ Ղազարի կողմից անվանարկված պատմիչի վատ համբավով:

¹ Procopii Caesariensis, De bello Persico.

² Մ. Չամչյանը նույնպես չէր հասկանում Փավստոսի նշանակությունը, որն առաջին անգամ ըստ արժանվույն գնահատվեց Հ. Գաթրոնյանի կողմից՝ «Տիեզերական պատմութեան» մեջ:

Ինչևէ, բարձրացված հարցը և նրա լուծումը նշանակություն ունի «Հայոց պատմության» քննադատության համար, նրա հեղինակի գրական կերպարը պարզաբանելու համար: Ինչ վերաբերում է հերթական հարցին՝ «Պատմության» ծագման ժամանակի մասին, ապա այստեղ վճռական խոսքը այն փաստինն է, որ նրա հեղինակը օգտագործել է Մարաբայի գիրքը, որի տակ մենք հասկանում ենք «Նախնական պատմությունը» Սերեոսի մոտ: Եթե միայն ճիշտ են նույնացրել Անանունին «Հերակլի արշավանքի պատմության» հեղինակի հետ, ապա «Հայոց պատմությունը» չի կարող ծագած լինել VII դարից առաջ: Խորենացու բացասական քննադատության հետևում պետք է ընդունել կայուն հիմքերի առկայություն: Սեկ բան է խախտում այդ քննադատության մեջ, իր ոչ գիտականությամբ կոպիտ հարցադրումը՝ իբր թե Խորենացին կեղծարար է:

Մովսես Խորենացու առնչությունները «Հայոց պատմության» հետ հարկ է այնպես լուսաբանել, ինչպես ընդունված է ընդհանուր գրականության մեջ բոլոր համանման դեպքերում: Հարկ է հանել Խորենացու ամուրը «Հայոց պատմության» վրայից և վերջինս դասել Անանուն կամ ավելի ճիշտ գրականության անվավեր երկերի շարքը: Ընդ որում, կենսագրական տեղեկությունները, որոնք մեզ հայտնի են «Պատմությունից», պահպանում են իրենց ուժը Խորենացու համար. նա լուսավորության դարաշրջանի ականավոր ներկայացուցիչներից մեկն է, և հավանաբար այն դժբախտ Մովսես փիլիսոփան, որի մասին դառնությամբ է հիշատակում Ղազար Փարպեցին: Նա մեծ փառք էր վայելում՝ շնորհիվ թարգմանական գրականության ասպարեզում ունեցած գործունեության («այր ծեր են պարապելալ թարգմանութեան»): Նրա հանճարեղ անվան տակ հայտնի նպատակներով թողարկվել է «Պատմությունը», կազմված նշանակալիորեն ավելի ուշ՝ մեզ անհայտ, ոչ նվազ գրական ընդունակություններ ունեցող հեղինակի կողմից: Եթե Փավստոս Բուզանդի «Պատմությունը», ըստ Մամիկոնյանների նրանում գրաված տեղի, վերաբերում է այդ տան հզորության ժամանակներին, ապա «Հայոց պատմությունը» նրա հեղինակի նկատելի միտումով՝ ետ մղել Մամիկոնյաններին և առաջ քաշել Բագրատունյաց իշխաններին, ընկնում է նրանց առաջնության դարաշրջանին: Այն հայտնվել է Հայաստանում քաղաքական խմորումների ժամանակամիջոցում՝ նոր թագավորական հարստության բարձրացումից առաջ: Հայրենասիրական խոր զգացումները, որով ներծծված է «Հայոց պատմությունը» ի հակադրություն Փավստոսի անտարբերության, մեզ վերստին փոխադրում է Բագրատունիների դարաշրջանը, երբ ազգային ինքնագիտակցությունը հասել էր բարձրագույն վերելքի: «Հայոց պատմությունը» որպես խստորեն քաղաքական պատմություն, որ գերազանցապես պատմում է Հայկազնյան

և Արշակունյաց նախկին թագավորությունների ճակատագրի մասին, ընդհանուր առմամբ պտուղ է բարձր տրամադրության ի տես սպասվող քաղաքական ազատության, իսկ մասնավորապես այն յուրատեսակ պսակ է հայոց գահի փառապանծ հավակնորդների անցյալին, որը պետք է սրբագործեր նրանց իրավունքները (10):

**ԳՐ. ԽԱԼԱԹՅԱՆՑ, ՀԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՒՆԵՐԸ
ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՋ:
ՄՈՍԿՎԱ, 1903**

Պրոֆ. Գր. Խալաթյանցի ներկա աշխատությունը 1896 թ. նրա հրատարակած հայկական էպոսի մասին ուսումնասիրության հետ կազմում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ամբողջական քննությունը (1):

Խորենացու մասին մինչև օրս հրապարակված աշխատանքները, ինչպես կարծում է հեղինակը, վերաբերել են առանձին հատվածներին կամ գլուխներին: Դրանք հիմնականում կասկածի տակ են առնվել, մերժվել են որպես հետագա ընդմիջարկություններ, ընդունվել են որպես պարականոններ, դիտվել են որպես ժամանակավրեպություններ:

Սակայն Խորենացու աշխատանքի ամբողջականությանը, նրա պատմական միջուկի առիթով որևէ ընդհանուր եզրահանգում չի արվել:

Պրոֆ. Խալաթյանցը նպատակ է դրել ուսումնասիրել Խորենացու «Հայոց պատմությունը» իր լրիվ ծավալով, նա աշխատել է «հետազոտել Խորենացուն հաջորդաբար, քայլ առ քայլ, բացահայտել, որքան դա հնարավոր է, նրա բուն աղբյուրները և ցույց տալ Խորենացու վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ»: Հեղինակի խնդիրն է եղել մաս նոր տվյալներով ամրապնդել Խորենացու ժամանակի վերաբերյալ Ա. Գուտշմիդի (2) ու Ա. Կարրիերի (3) եզրակացությունները և դրա հետ միասին Խորենացու բոլոր աղբյուրների մանրամասն ուսումնասիրության և մանրակրկիտ ստուգման միջոցով, հնարավորության սահմաններում, պարզել նրա երկի՝ որպես պատմական հուշարձանի, արժանահավատության հարցը:

Պրոֆ. Խալաթյանցն այդ հիանալի խնդրի լուծմանը ձեռնամուխ է եղել կանխակալ տրամադրությամբ: Հափշտակվելով Խորենացու մերժողական քննությունների եզրակացություններով՝ նա դրանք հասցրել է ծայրահեղության և այնպիսի տեսություններ ու վճիռներ է կայացրել, որոնք գիտական տեսակետից հեռու են անբասիր լինելուց:

Քննադատների կողմից վաղուց արդեն մատնանշվել են այն հուշարձանները, որոնց մեջ կան Խորենացու հետ ընդհանուր տեղեր ու կետեր: Ենթադրվել է, որ դրանք ծագել են մեկ ընդհանուր աղբյուրից: Պրոֆ. Խալաթյանցը այլ կերպ է բացատրում նրանց հարաբերությունը և կարծում է, որ Խորենացին է կախված նրանցից: Հենց որ որևէ տեղ կապ է նկատում,

երբեմն բուրգովին հեռավոր, պրոֆ. Խալաթյանը երկար չմտածելով, այն հայտարարում է Խորենացու կախվածություն: Այնտեղ, որտեղ պետք է կամ կարելի է խոսել գրական զուգահեռների մասին, պրոֆ. Խալաթյանը դիտում է փոխառության փաստ: Հուշարձանների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ ամենաբարդ հարցերը երբեմն լուծվում են չափազանց հեշտությամբ: Համեմատություններն ու մերձեցումները ոչ միշտ են բխեցվում ճիշտ գնահատվող բովանդակության տվյալներից կամ պատմա-գրականական նկատառումներից: Հաճախ դրանք կարծես թե թելադրվում են այն հետին մտքով, թե Խորենացին ապրել է IX դարում: Շատ դատողություններ ու վճիռներ իրենց վերջնական եզրակացություններով հիմնվում են միայն մեկ էական ենթադրության վրա՝ հայ հին գրականությունը, գրավոր թե բանավոր, Խորենացուն մատչելի է եղել այն նույն չափով, ինչ չափով դա հայտնի է այժմ մեզ: Եթե ընդունենք այդ դրույթը, ապա, թերևս, կարելի կլինի համաձայնել պրոֆ. Խալաթյանի շատ եզրակացությունների հետ: Շնորհիվ այդպիսի մոտեցման, հեղինակին իրոք հաջողվել է «Խորենացու երկի ամբողջականությունը՝ նրա միջուկը ընդհանուր հանրագումարի բերել»: Պետք է խոստովանել, որ եզրակացություններն աչքի են ընկնում հիանալի հետևողականությամբ: Բայց դժբախտաբար նրանց հետևողականությունը հենված չէ գիտական ամուր ու հիմնավոր դրույթների վրա:

Չոշակափելով պ. Խալաթյանի աշխատության դրական կողմերը՝ ես մատնանիշ եմ անում լոկ այն կետերը, որոնք ինձ անընդունելի են թվում:

Աշխատության հենց սկզբում հեղինակը կշտամբում է Խորենացուն այն բանի համար, որ նա հայ Արշակունիներին համարում է Ք. ա. II դարի գործիչներ, մինչդեռ պատմական արժանահավատ տվյալներով նրանք Հայաստանում հաստատվել են միայն Տիգրանից ու Տիգրանյաններից հետո, այսինքն՝ երկու հարյուրամյակ ավելի ուշ¹:

Պրոֆ. Խալաթյանը իրավացի է, երբ խոսքը վերաբերում է պատմական արժանահավատությանը: Բայց պակաս իրավացի չէ նաև Խորենացին այն իմաստով, որ նրա տրամադրության տակ եղել են աղբյուրներ, որոնցում փաստերը ներկայացվել է այնպես, ինչպես ինքն է հաղորդում:

Հայկական ավանդություններում թազը Տիգրանյաններից Արշակունիներին անկատելիորեն անցնելու հետևանքով երկու տոհմերը ձուլվել են և կազմել Արշակունիների հարստությունը, ըստ որում Տիգրանյանների հայկական ծագումը տարածվել է նաև Արշակունիների վրա:

Չուլված հարստությունը պահպանել է հարստություններից մեկի անունը, իսկ ծագումը՝ մյուսի:

¹ Гр. Халатянц, Армянские Аршакиды в "Истории Армении" М. Хоренского, М., 1903, стр. 5.

Անտիոքոսի զորավար Արտաշեսից ծագած Տիգրանյանները սկսեցին թագավորել Հայաստանում Զ. ա. 189 թվից հետո, այդ պատճառով էլ Արշակունիների սկիզբը վերագրվել է այդ ժամանակների ավանդույթյուններին:

Որ հայերի մոտ Արշակունիների հայկական ծագման մասին գոյություն է ունեցել ավանդություն, դա երևում է «Հայաստանի մախնական պատմություն» այն խմբագրությունից, որից օգտվել է Պրոկոպիոսը¹:

Եպիփանի աշխատությունից Ղ. Ալիշանի վերջերս հրատարակած² հատվածը հաստատում է Պրոկոպիոսի վկայությունը, Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահով, ըստ Եպիփանի, ապստամբում են ոչ թե պարթևները, այլ հայերը, և նրանց մեջ հանդես է գալիս Արշակ Քաջը: Նրա սերունդներից մեկը Հայոց թագավոր Տիգրանն է, որ նվաճում է Մարաստանը, Պարսկաստանը, Հայաստանը, Ասորիքը և Էլամը: Հայ պատմիչ Փավստոս Բուզանդը Տիգրանին մույնպես կոչում է Արշակունի: Փոխանակ այն բանի, որպեսզի, օգտվելով այդ վկայությունից, արդարացնելու կամ լուսաբանելու Խորենացու խոսքերը՝ պ. Խալաթյանը գերադասում է հավատ ընծայել Ա. Գարագաշյանի մտացածին մեկնաբանությանը, իբր թե Փավստոսի մոտ Տիգրանի Արշակունի անվանումը պետք է հասկացվի թագավորական հարըստության իմաստով³: Արշակը բնավ էլ թագավոր չի նշանակում: Այդպիսի ավանդության գոյության դեպքում հասկանալի է, թե ինչու Խորենացին հայկական Արշակունիների սկիզբը դնում է Զ. ա. II դարում, այսինքն՝ այնպիսի ժամանակի, երբ Հայաստանում թագավորում էին Տիգրանյանները:

Արշակունիների անուններն ու կառավարման տարիները Խորենացին փոխ է առել «Հայաստանի մախնական պատմությունից»: Ըստ պ. Խալաթյանցի, դրանք պատմական ոչ մի քննադատության չեն դիմանում և «Հայաստանի մախնական պատմության» հեղինակի երևակայության արդյունքն են: Գր. Խալաթյանը մույնիսկ կարծում է, որ պարսկական թագավորների անունները քաղված են Աստվածաշնչից, Եվսեբիոսից և Մերետից: Սակայն նա չի բացատրում, թե այդ դեպքում հեղինակը ինչու է ընտրել հենց այդ անունները և ոչ ուրիշ, որոնք բավական շատ են Եվսեբիոսի ու Մերետի մոտ, կամ թագավորների քանակն ինչու 12-ն է և ոչ ավելի կամ պակաս: «Հայկական էպոսի» մեջ պ. Խալաթյանը Անանունի

¹ Տե՛ս «Византийский Временник», т. VIII, вып. 1-2.

² Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 31:

³ Գր. Խալաթյանց, էջ 5, ծան. 2:

նախնական պատմությունը համարում է ուշ շրջանի՝ VIII-IX դարերի կեղծանուն գրվածք (ապոկրիֆ): Դատելով բնույթի արված նշումներից¹, նա այժմ էլ նույն կարծիքին է: Այն քանից հետո, երբ ապացուցվեց, որ «Նախնական պատմությունը» մտնում է Փավստոսի աշխատության մեջ, որ VI դարի կեսին Պրոկոպիոսն իմացել է Փավստոսին հենց այդ խմբագրությունից, պ. Խալաթյանցի կարծիքը Անանունի մասին կորցնում է հենարանը: Անանունը ոչ մի դեպքում չի կարող համարվել VIII-IX դարերի պարականոն: Նույնիսկ իր բովանդակության ակնհայտ առասպելական մասի թվական տվյալներով, այն ծագել է ավելի հին ժամանակներում, քան ենթադրում է պ. Խալաթյանցը՝ այն հենվում է Մասանյան դարաշրջանում Արշակունիների մասին եղած պարսկական ավանդությունների վրա:

Ըստ Անանունի, պարթևական թագավորների տիրապետությունը տևել է 500 տարի: Նրանք թվով 12-ն էին: Համեմատելով այդ թվական տվյալները արևելյան աղբյուրների տվյալների հետ՝ նրանց մեջ գտնում ենք որոշակի համապատասխանություն:

Ըստ ասորական աղբյուրների, պարթևների թագավորության տևողությունը նույնպես հաշվվում է 500 տարի²: Ենթադրվում է, և դրա համար Մաստուդիի և Միրհոնդի մոտ կան տվյալներ, որ այդպիսի թիվ են նշում նաև պարսկական գրական հուշարձանները³: Հետագայում դրանք կրճատվել են համարյա կրկնակի՝ ըստ Bundeheš -ի 280 տարի, իսկ Ագաթիասի օգտագործած պարսկական գրական հուշարձաններում՝ 270 տարի: Այդ քանակը բխում է դավանաբանական-քաղաքական ըմբռումներից, որի մասին պատմում է Մաստուդին:

Ըստ պարսկական կրոնական գրքերի, պարսկական պետությունը Ջրադաշտից 300 տարի հետո պետք է, որ մեծ հեղաշրջում ապրեր: Հեղաշրջում տեղի է ունեցել Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք: Հազարամյակի վերջում պետությունը պետք է կործանվեր: Ջրադաշտից մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացին պարսիկները հաշվում են 300 տարի, իսկ Ալեքսանդրից մինչև Մասանյանները՝ 500 տարի, հետևաբար մինչև հազարամյակի վերջը մնում է 200 տարի: Մասանյանների հարստության հիմնադիրը ապագա դժբախտությունները կանխելու կամ հետաձգելու նպատակով հրամայեց Ալեքսանդրից հետո եկող ժամանակը կրճատել: Նա այդ ժամանակը կիսեց և ընտրեց կրճատված ժամանակին համապատասխան հենց 12 թագավորների, իսկ մյուսներին դուրս գցեց: Ապա նա իր տերության մեջ ամենուրեք տարածեց, որ Ալեքսանդրից մինչև իր ժամանակն անցել է 270 տարի:

¹ Գր. Խալաթյանց, էջ 25:

² A. von Gutschmid, Zur Geschichte der Arsakiden. ZMG, Bd. XV.

³ Ibid.

Այնուհետև պարսկական պատմագիրները, որպեսզի լրացնեն այդ ճեղքը, լրացուցիչ հնարեցին Աշգանյանների առասպելական գիծը, ի տարբերություն Աշկանների առաջին գծի:

Հայկական Անանունը, այնքանով, որքանով նրա մոտ էլ է առկա 500 տարին, ծագել է ասորական գրական հուշարձաններից. մյուս կողմից 12 անուն պարունակող թագավորների ցուցակը ցույց է տալիս նրա կախվածությունը պարսկական աղբյուրներից: Անանունի մոտ գոյություն չունի Արշակունիների ակնհայտորեն առասպելական Աշգանյանների երկրորդ գիծը, իսկ աղբյուրների տարածայնությունը վերացվում է նրանով, որ 500 տարին բաժանված է 12 թագավորների միջև: Երբեմն դրա հետևանքով են ստացվել առասպելական 70, 60 տարվա թագավորության տարիները: Անանունի անտեղյակությունը պարսկական տարեգրությունների Արշակունիների կողմնակի գծին կարող է բացատրել այն բանով, որ նա ծագում է ավելի վաղ շրջանից, քան պարսկական գրականության մեջ կողմնակի գծի երևան գալը: Պարսկական գրականության մեջ այն երևան է եկել պարսկական էպոսի մշակման դարաշրջանում՝ Խոսրով Փարվեզի օրոք՝ VI-VII դարերի սահմանագծում: Հետևաբար Անանունի աշխատանքն այդ պայմանների հետևանքով կազմված է մինչև VII դարը և չի կարող VIII-IX դարերի կեղծանուն գրվածք համարվել:

«Հայաստանի նախնական պատմության» նկատմամբ ունեցած բացասական վերաբերմունքով է բացատրվում մասամբ և այն, որ պ. Խալաթյանցը սխալ է մեկնաբանում Արշակունիների պատմությունից առանձին դրվագներ: Խորենացու պատմածները Արտաշես թագավորի նվաճումների մասին, հակառակ պ. Խալաթյանցի, հիմնված են ճշմարտության վրա: Հարցի էությունն իհարկե, ոչ թե պատմական արժանահավատությունն է մեծ, այլ զուտ գրական: Հայերի մոտ գոյություն է ունեցել ման ավանդություն Արտաշեսի մասին. այդ է վկայում VII դարի Անանուն Աշխարհագրությունից պ. Խալաթյանցի բերած հատվածը: Քիչ է հավանական, որ Խորենացին Արտաշեսի վերաբերյալ տեղեկության համար պարտական լինի Աշխարհագրությանը, ինչպես կարծում է պ. Խալաթյանցը: «Աշխարհացոյց»-ի մեզ հետաքրքրող հատվածը պարունակում է ավելին, քան տալիս է Խորենացին: Եթե վերջինս ծանոթ լիներ այդ հատվածին, նա կօգտագործեր այն ամբողջությամբ: Բացի դրանից, այդ հատվածը մի քանի ձեռագրերում պակասում է: Հնարավոր է, որ այն ընդմիջարկություն է, և «Աշխարհացոյց»-ի մեջ է մտել ուրիշ աղբյուրից, իսկ դա նշանակում է, որ հայերի մոտ պահպանվել են ավանդություններ հին Արշակունիների մասին դեռևս VII դարի ժամանակաշրջանից ի վեր:

Խորենացին Արտաշեսին է վերագրում նաև Կրեսոսի սպանությունը:

Գր. Խալաթյանը պնդում է, որ Խորենացին դիտավորյալ է հայկականացրել Կյուրոսի և Կրեսոսի նշանավոր պատմությունը և Կյուրոսի դերը փոխանցել հայ Արտաշեսին (4):

Իրականում Խորենացու սխալն այլ հիմունք ունի: Վերլուծելով Կրեսոսի սպանության վերաբերյալ հարցը՝ հայ պատմիչը հայտարարում է, որ ըստ մի աղբյուրի Կրեսոսին սպանողի անունը Կյուրոս է, իսկ ըստ մի ուրիշի՝ Արտաշես: Նա երկմտում է և ավելի հարմար բացատրություն չի գտնում, քան ընդունել երկու Կրեսոսների գոյությունը՝ մեկը՝ Նեքրատանքոսի օրոք, որին սպանել է Կյուրոսը, մյուսը՝ Արտաշեսի օրոք: Հիմնվելով ժամանակագրական անհամապատասխանության վրա, պատմիչը նույնիսկ հակված է կարծելու, որ առաջինը բոլորովին էլ գոյություն չի ունեցել: Նա ինչ-որ տեղ գտել է, որ Կրեսոսը ապրել է Նեքրատանքոսից 200 տարի առաջ, իսկ Նեքրատանքոսը՝ Արտաշեսից այդքան տարի առաջ: Բոլոր թյուրիմացությունները Խորենացու մոտ հետևանք են այն բանի, որ նա սխալվել է Արտաշեսի հարցում, որին Կրեսոսի սպանող են համարում հույն պատմիչներ՝ Պոլիկրատեսը, Եվագրոսը, Սկամանդրոսը, Փլեգոնը և նրան Հայոց թագավոր է համարել: Մեր պատմիչը գլխի չի ընկել, թե նշված գրողների մոտ, ո՞ր Արտաշեսի մասին է խոսքը, ո՞վ է այդ կռվազան Արտաշեսը, որն իր սխրագործությամբ գերազանցում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, Խորենացու մեջ բերած հույն պատմագիրները Արտաշեսի ներքո հասկացել են Կրեսոսին սպանող այն նույն Կյուրոսին: Հույները, ինչպես վկայում է Հովսեպոս Փլավիոսը, Կյուրոսին կոչել են Արտաքսերքես: Խորենացու բերած հատվածում խոսվում է պարթև Արտաշեսի, այսինքն՝ պարսից թագավորի մասին: Հույն գրողները ոչ միշտ են զգուշավոր արևելյան ժողովուրդների անունները գործածելիս. հաճախ նրանք շփոթում են պարսիկներից պարթևների ու մարերի հետ: Խորենացին էլ հունական պատմագրի կողմից պարթև անունը ոչ ճիշտ օգտագործելու հետևանքով մոլորության մեջ ընկնելով՝ Արտաշեսին ընդունել է համանուն հայ թագավորի տեղը, որի մասին գոյություն է ունեցել ավանդություն, իբր թե նա արշավանքով հասել է մինչև Եվրոպա և սարսափ է տարածել Հելլադայում:

Երկասիրությունը գրելու ընթացքում Խորենացու առաջ բազմիցս խնդիր է առաջացել՝ քննել հակասական տվյալները և դրանք հաշտեցնել: Այսպիսի աշխատանքի դեպքում սխալներն անխուսափելի են, որ և նա իրոք թույլ է տվել բավական հաճախ: Նման դեպքերում որոշակի միտումնավորություն և փաստերի գիտակցական աղավաղում տեսնելն առնվազն անարդարացի է:

Ինչպես ենթադրում է Գուաշմիդը, Պոլիկրատեսի, Եվագրոսի, Սկա-

մադրոսի և Փլեզոնից քաղած հատվածները Խորենացին ամենայն հավանականությամբ վերցրել է ճարտասանության որևէ դասագրքից:

Պարոն Խալաթյանը գերմանացի ուսումնասիրողի կարծիքին հավանություն չի տալիս: Այն բոլորը, ինչ որ Խորենացին վերագրում է հիշյալ հույն պատմագիրներին, այ. Խալաթյանցի պնդմամբ, հորինել է ինքը, ըստ որում նրան աղբյուր են ծառայել մի կողմից Կալիսթենեսը, Փիլոնը, Մալալան, ինչպես նաև Փավստոսը, Անանիա Շիրակացին, մյուս կողմից՝ Աստվածաշունչը, Եպիփանը, Գրիգոր Նյուսացին: Հույն պատմագիրների պատառիկները Խորենացու մոտ զբաղեցնում են ընդամենը երկու էջ: Երկու խղճուկ էջ կազմելու համար այ. Խալաթյանը ստիպում է Խորենացուն թերթել այդքան հատորներ: Բանն այն չէ, որ այդ ճանապարհով Խորենացին ներկայացված է ծաղրանկարային տեսքով, այլ որ այ. Խալաթյանը նսեմացնում է իր իսկ քրտնաջան աշխատանքը՝ բռնի նույնացումներ կատարելով: Օրինակ, նա հնարավոր է համարում Խորենացու կողմից Եվագրոսին վերագրվող հետևյալ խոսքերը՝ «և ոչ ողխք զգեամ սառուարացուցին՝ արքմամբն ի ձմեռնային նուազութին իջուցանելով» համադրել Գրիգոր Նյուսացու ներբողում հանդիպող «գետք ձմեռնական ուղխիք զայրացեալ»¹ մի արտահայտության հետ:

Տիգրանի պատմությունը շարադրելիս Խորենացին օգտվում է Հովսեպոս Փլավիոսից: Ըստ այ. Խալաթյանցի, մեր պատմիչը նրանից վերցնում է նյութը, բայց վերամշակում է այն՝ հայացնելով պարթևա-հրեական հարաբերություններն ու իրադարձությունները: Պարոն Խալաթյանը մատնանիչ է ամում նաև ժամանակավրեպությունը՝ հրեաների Հյուրկանոս քահանայապետը պարթևաց Հրահատին գերի է ընկել Տիգրանի մահից 15 տարի հետո, մինչդեռ, ըստ Խորենացու, հրեական քահանայապետի գերեվարությունը տեղի է ունեցել Տիգրանի օրոք և նրա շնորհիվ:

Խորենացու «ամբարեխղճությունը մերկացնելով» մեր ուսումնասիրողը տեղումտեղը վերապահություն է անում. «Այնուամենայնիվ, իբրև հայ պատմիչի արդարացում, պետք է ասել, որ երևի նրանից շատ առաջ հայերի մոտ գոյություն է ունեցել ավանդություն Տիգրան Մեծի կողմից հրեական քահանայապետ Հյուրկանոսի գերեվարության և հսկայական թվով հրեա գերիների հետ նրան Հայաստան բերելու վերաբերյալ: Այդ մասին հաղորդում է Փավստոս Բուզանդը»²: Թվում է, թե բանը պարզ է: Խորենացու կողմից պատմվող իրադարձությունների հայացումը տեղի է ունեցել ոչ թե Հայոց պատմության հեղինակի գրչի տակ, այլ նրանից շատ ավելի վաղ: Պատմաբանը, թերևս կարող է բավարարվել Խորենացու և Հովսեպոս

¹ Գր. Խալաթյանց, էջ 48, 49:

² Անդ, էջ 65:

Փլավիոսի խոսքերի համեմատությամբ: Բայց Խորենացու աղբյուրներն ուսումնասիրողի համար դա դեռևս բավական չէ: Տիգրանի պատմության մեջ Հովսեփոս Փլավիոսը չի կարող Խորենացու համար գրավոր աղբյուր համարվել:

Սամատրուկի, ինչպես նաև Թադեոս Առաքյալի ու Սանդուխտի նահատակության վերաբերյալ պատմությունը շարադրելիս Խորենացին օգտվել է նրանց նահատակության վերաբերյալ մեզ հասած վարքերից: Այդ մասին վկայում է հենց ինքը՝ Խորենացին: Համեմատելով Խորենացու պատումը այդ վարքերի հետ՝ պ. Խալաթյանը գտնում է, որ պատմիչը հիշատակում է «որոշ հանգամանքներ, որոնք բացակայում են պահպանված ավանդազրույցներում, այն է՝ ապառաժ քարերի տակից Առաքյալի աշակերտների կողմից մասունքները (Առաքյալի և սուրբ կույսի) հանելը («взыти»- sic!) և առապար փոխադրելը»¹: Այդ մանրամասները պրոֆ. Խալաթյանցի կարծիքով մատնանիշ են անում «յոթերորդ դարից ոչ շուտ ժամանակներին վերաբերող զրույցի թարմացման վրա, քանի որ, ըստ Մեբեոսի, Ս. Գրիգոր եկեղեցին առապարում կառուցվել է միայն այդ դարի քառասնական թվականներին, որտեղ և, Խորենացու խոսքերով, փոխադրվել են մասունքները՝ իրադարձություն, որի մասին, սակայն, Մեբեոսի մոտ ոչ մի վկայություն չենք գտնում»²:

Պարոն Խալաթյանցի դատողությունները հիմնված են մասամբ բնագիրը ոչ ճիշտ ընկալելու, մասամբ էլ Խորենացու խոսքերը ոչ ստույգ մեկնաբանելու վրա:

Պարոն Խալաթյանցի սխալը բացատրվում է այն բանով, որ նա օգտվել է Խորենացու՝ Մկրտիչ Էմինի կատարած ռուսերեն թարգմանությունից, իսկ այդ թարգմանությունը, պարզվում է, որ մեզ հետաքրքրող մասում բոլորովին էլ ճիշտ չէ:

Խորենացու բնագրի ճիշտ թարգմանությունն ասում է. «Առաքյալի և նրա հետ եղածների նահատակությունը Շավարշան գավառում, որ այժմ Արտազ է կոչվում, և ապառաժ քարի շարժվելը, և աշակերտների հանդիպումը («յիրար գա») ոչ թե քարի, այլ աշակերտների), առաքյալի մասունքները գտնվելը, այնտեղից վերցնելը և դաշտում թաղելը: Այնուհետև թագավորի դստեր՝ Սանդուխտի նահատակությունը ճանապարհի մոտակայքում և այստեղ նրա մասունքները հայտնաբերվելը և նրանց երկուսի մասունքները առապար տեղափոխվելը»:

---

¹Գր. Խալաթյանց, էջ 91, 92:

² Աճղ:

Կատարումն առաքելոյն և որք ընդ մնա՝ ի գաւառին Շաւարշան, որ այժմ կոչի Արտազ, և պատառումն քարին և յիրեարս գալ և ընդունել զմարմին Առաքելոյն, և առնուլ անտի աշակերտացն և քաղիլ ի դաշտին. և մարտիրոսանալ թագաւորի դստերն Սանդիստոյ հուպ ի ճանապարհին. և աստ ուրեմն յայտնել նշխարաց երկոցունց, և փոխել յառապարն:

Мученическая кончина апостола и его спутниковъ в области Шаваршанской, называемой теперь Артазом; разступление камня и вторичное его соединение по принятии тела апостола; вынутие оттуда (тела) учениками его и погребение в поле, мученическая кончина дочери царя Сандухт, близ дороги; явление мощей их обоим и перенесение их на каменистую крутизну¹.

Խորենացու խոսքերն այսպես հասկանալու դեպքում այլևս խոսք չի կարող լինել պ. Խալաթյանցի զրույցի ենթադրած նորացման մասին, համեմայն դեպս, որքանով հարցը վերաբերում է «նրա աշակերտների (sic) կողմից ապառաժ քարի տակից Առաքյալի աճյունը «հանելուն» («ВЫНУТИЯ»): Այդպիսի «հանելն» իրականում չի եղել, և պատմիչը այդ մասին չի խոսում: Ավելորդ է այստեղ մահ պ. Խալաթյանցի դրած շվարման (sic!) նշանը: Առաքյալի աշակերտների տակ Խորենացին հասկանում է Կիրակոս Ճգնավորին և Սամուել քահանային, որոնք միասին որոնել ու գտել են մասունքները, ինչպես երևում է մասունքները գտնվելու վերաբերյալ զրույցից²:

Ինչ վերաբերում է մասունքները առապար տեղափոխելուն, ապա այստեղ, ինչպես ինձ է թվում, Խորենացու քննադատները նույնպես մոլորության մեջ են, և մեր պատմիչը, ըստ էության, ճիշտ է: Առապարի հարցը բարձրացրել է հայր Հ. Տաշյանը: Գր. Խալաթյանցը, ինչպես և Մխիթարյան գիտնականը, ցանկացել են այդ անորոշ արտահայտության ներքո հասկանալ VII դարում կառուցված Չվարթնոց կամ Ս. Գրիգոր եկեղեցին:

Հետագա պատմիչներից ոչ մեկը՝ ոչ Մեբեոսը, ոչ Գևորգը, ոչ էլ Հովհաննես Կաթողիկոսը ոչինչ չգիտեն Թադեոսի մասունքները փոխադրելու մասին: Վերջինը հիշատակում է Ս. Գրիգորի մասունքները հիշյալ եկեղեցի փոխադրելը, բայց ոչինչ չի ասում Թադեոսի մասունքների մասին: Ուստի, մասունքների ոչ մի փոխադրություն չի էլ եղել: Այդ դեպքում ի՞նչ են նշանակում Խորենացու խոսքերը և ինչպե՞ս պետք է դրանք հասկանալ:

Բանն այն է, որ Թադեոսի մասունքների գտնելը տեղի է ունեցել, ինչպես երևում է զրույցի արձանագրությունից, Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսի

¹ "Истории Армении Моисея Хоренского". Новый перевод Н. О. Эмина, М., 1893, стр. 85.

² «Սոփերք Հայկական», VIII, էջ 88:

և Վահան մարզպանի օրոք, այսինքն՝ V դարի վերջում: Ջրույցի վերջում ասված է, որ կաթողիկոսն ու մարզպանը անհամար բազմության ուղեկցությամբ եկան խոնարհվելու սուրբ մասունքներից, ապա «իրենց հետ վերցրին Թաղևոսի, Սանդուխտի և մյուսների մասունքներից, փառք տվին Աստծուն և խնդությամբ ցրվեցին յուրաքանչյուրն իր տեղը»՝ «Առնուին մասն ի նշխարաց Ս. Առաքելոյն Թաղևոսի, և Սանդխտոյ և յայլոց վկայից, և տունալ փառս Աստուծոյ գնացին յիւրաքանչիւր տեղիս խնդութեամբ»: Քանի որ Սանդակունին և Վահանը նստում էին Վաղարշապատում, ապա Խորենացին էլ եզրակացնում է, որ մասունքների մի մասը նրանք տարան այնտեղ, ընդ որում Խորենացին բավական անորոշ ձևով է արտահայտվում՝ մասունքների փոխադրման վայրը անվանելով առապար: Այդ բառը նշանակում է «չմշակված, վայրի» և կարող է պատահել նաև՝ «քարքարոտ» տեղանք: Հենրի մոտ այդպես է կոչվում Ս. Էջմիածնի եկեղեցիների շրջակայքը՝ Վաղարշապատի մերձակա ամբողջ դաշտը:

Նրանք, ուրքեր առապարի տակ ցանկանում են հասկանալ Ս. Գրիգոր եկեղեցին, վկայակոչում են Մեբեոսի մի հատվածը. պատմելով Ներսես [Գ. Իշխանեցի] կաթողիկոսի կողմից եկեղեցու կառուցման մասին՝ Մեբեոսը գրում է. «Նա գետից ջուր բերեց և օգտագործման համար պիտանի դարձրեց ամբողջ վայրի («անբերրի») տեղանքը. այգիներ ու ծառեր տնկեց»՝ («ած ջուր և երբը զգետոյն և արկ ի գործ զամենայն վայրսն առապար, տնկեաց այգիս և ծառատունկս»)՝:

Այդ նույն իմաստով է օգտագործում առապար բառը նաև Փավստոսը, ըստ որում նույն տեղանքի վերաբերյալ. «Երբ տեսան, որ Մուշեղը հարձակվում է իրենց վրա, դուրս եկան քաղաքից՝ Վաղարշապատից և փախան առապար՝ Օշականի ամբոցի կողմը՝ հույսները դնելով անապատային ու քարքարոտ տեղանքի վրա» («Եվ իբրև տեսին զնա յարձակեալ ի վերայ իւրեանց, փախան ելին ի քաղաքէ անտի յառապարն, ի կողմն յՕշական բերդին և զանապատն և զքարոտ տեղիսն ապավէն յուրեանց համարեցան»)՝:

Ս. Գրիգոր եկեղեցին գտնվում է Էջմիածնից արևելք, Երևանի ճանապարհի վրա, իսկ Օշականը՝ դեպի արևմուտք կամ հյուսիս-արևմուտք: Չնայած դրան, պատմիչները նրանց շրջակայքը կոչում են առապար: Ակնհայտ է, որ դրանց տակ հասկացել են ամբողջ շրջանը և ոչ թե հենց միայն այն տեղը, որտեղ կանգնած է եղել Ս. Գրիգոր եկեղեցին: Այս տարածաշրջանում եղել են շատ եկեղեցիներ, նրանցից մեկն էլ, ըստ

¹ Մեբեոս, էջ 119:

² Փավստոս Բուզանդ, էջ 17: Հմմտ. Խորենացու՝ «Եվ անտի մերժեալ զՕշական առապարան» (Գիրք Գ, գլ. 9):

Խորենացու բնագրի իմաստի, կարող էին փոխադրել մասունքները: Խորենացու խոսքերը ճիշտ հասկանալու համար կարիք չկա ենթադրել, թե նա իբր ծանոթ է եղել Ս. Գրիգոր եկեղեցուն: Խորենացու Գ գրքի նախաբանի խոսքերը սխալ մեկնաբանելու հետևանքով պ. Խալաթյանը ձեռնամուխ է լինում նրա վերլուծությանը այն սխալ ելակետից, թե հայ պատմիչը ժխտում է հայերի մոտ այդ ժամանակի վերաբերյալ որևէ պատմական գրական հուշարձանի գոյությունը: Խորենացուն ուշադիր ընթերցողի համար պարզ է, որ հայերի մոտ պատմական հիշատակարանների բացակայության նկատմամբ նրա տրտուճը վերաբերում է արդեն իր կողմից նկարագրած երկու դարաշրջաններին և ոչ թե այն պատմաշրջանին, որ նա պատրաստվում է նկարագրել: Առաջին երկու գրքերի համար նա չի ունեցել մի որոշակի աղբյուր, և պատմիչն ստիպված է եղել նյութեր հավաքել տարբեր աղբյուրներից, իսկ մի մասն էլ գրել իր հիշողությանը վստահելով: Այդ պատճառով էլ նա ներողություն է խնդրում հնարավոր սխալ տեղեկությունների համար և խոստանում հաջորդ դարաշրջանի պատմությունը շարադրել անսխալ, հասկանալի է՝ նկատի ունենալով այդ դարաշրջանի վերաբերյալ հայկական հնագույն պատմական հիշատակարանների տվյալները: Նշելով ազգային պատմագրական հուշարձանների առկայության փաստերը՝ Խորենացին որոշում է դրանց նկատմամբ իր վերաբերմունքը. նա մտածում է դրանք դարձնել հանրամատչելի, «որպեսզի չտարվեն պերճախոսությանը, այլ թանկ գնահատեն միայն պատմության հավաստիությունը և հաճախ ու անհազ վերընթերցեն մեր հայրենիքի պատմությունը» (Գիրք Գ, գլ. 1):

Հուշարձանը թե Պատմությունը, որ Խորենացին պատրաստվում էր վերապատմել հասարակ, հանրամատչելի լեզվով, Փավստոս Բուզանդի աշխատությունն է: Խորենացու հետ Փավստոսի համադրությամբ, պարզվում է Խորենացու խնդիրը. մեր պատմիչը մաքրել է Փավստոսին հեքիաթային տարրերից, երբեմն նաև բարոյագուրկ բովանդակության մանրամասներից և պահպանել միայն պատմական իրադարձությունների կմախքը՝ տեղ-տեղ այն լրացնելով այլ աղբյուրներից քաղած նյութերով: Ընդ որում, Խորենացին իրեն թույլ է տվել քիչ թե շատ նշանակալի շեղումներ Փավստոսից: Դրանցից մեկը պ. Խալաթյանը դնում է պատմիչի անբարեխղճության և միտումնավորության հաշվին: Մյուսների համար նա պատրաստ է ընդունել ուրիշ աղբյուրներ: Ե՛վ այս, և՛ մյուս դեպքերում նկատվում են վրիպումներ ու անճիշտ լուսաբանություններ:

Խոսքովի և նրա թագավորության բնութագրության կապակցությամբ Խորենացին հեռանում է Փավստոսից: Հակառակ Փավստոսի գովաբանություններին, Խորենացին Խոսրովին կշտամբում է անգործունեության,

թուլության և պարապության համար: Պարոն Խալաթյանը այդպիսի վերաբերմունքը գտնում է անարդար և կարծում է, որ դրա համար հիմք է ծառայել Խոսրովի **Կոտակ** մակնունը, որը, իբրև, Խորենացին սխալ է հասկացել՝ «թույլ, թուլակազմ» իմաստով¹: Թվում է, թե անհարմար է կշտամբել Խորենացուն, որը, հավանորեն, մեզանից վատ չգիտեր հայոց լեզուն և **կոտակ** բառի նշանակությունը: Երկրորդ գրքի 83-րդ գլխում նա ասում է. Աշխենից ծնվեց Խոսրով որդին՝ «ոչ համեմատ հասակի ծնողաց յորոց»: Այլ կերպ ասած՝ կարճահասակ, գաճաճ:

Խորենացու հարձակումները Խոսրովի վրա պայմանավորված են Փավստոսի նկատմամբ քննադատական վերաբերմունքով: Ուշադիր հետևելով այն ամենին, ինչ Փավստոսը պատմում է Խոսրովի վերաբերյալ, կարելի է գալ այն եզրակացության, ինչ Խորենացին:

Ահա Խոսրովի թագավորության գլխավոր իրադարձությունները:

1. Երկպառակտչական պատերազմներ, որոնց հետևանքը եղավ Մանավազյանների և Որդունիների՝ երկու նախարարական տոհմերի բնաջնջումը: Խոսրով թագավորի գործունեությունն այստեղ արտահայտվեց այն բանում, որ նա զորքերը ուղարկեց և ոչնչացրեց նրանց:

2. Մազբութների արշավանքը, որոնք լեռնային ցեղերի ուղեկցությամբ հասան մինչև Խոսրովի բուն մատավայրը՝ Վաղարշապատ, և ամբողջ տարվա ընթացքում քանդեցին ու ավերեցին երկիրը: Խոսրովը չկարողացավ նրանց հակահարված տալ, փախավ մայրաքաղաքից և պատսպարվեց Դարոյնք ամրոցում:

3. Դրանից հետո սկսվում են պատերազմներ պարսիկների դեմ: Խոսրովի կողմից հակառակորդի դեմ ուղարկված հայկական զորքերի հրամանատարը դավաճանում է իր թագավորին և 40 հազար զորքով անցնում պարսից կողմը:

4. Այնուհետև գալիս է հարավային մահանգներից մեկի բղեշխ Բակուրի ապստամբությունը: Խոսրովի հրամանով նրա տոհմը նույնպես կոտորվեց: Այսպիսով, իր իսկ՝ Փավստոսի հաղորդած փաստերը չեն ապացուցում, որ «Խոսրովի օրոք Հայաստանում իշխել են օրենքն ու արդարությունը, խաղաղությունն ու համերաշխությունը»:

Եթե Փավստոսը, հակառակ իր ներկայացրած պատերազմի ու գժտությունների պատկերի, գովաբանում է Խոսրովի ժամանակաշրջանը, ապա միայն այն պատճառով, որ նրա օրոք է ապրել Վրթանես կաթողիկոսը: Հայտնի է, թե Փավստոսը ինչպիսի կողմնակալությամբ է վերաբերվում Գրիգոր Լուսավորչի ժառանգներին: Խոսրովի ժամանակվա գովաբանված խաղաղությունն ու բարեկեցությունը Փավստոսի խոսքերի իմաստի

¹ Գր. Խալաթյանց, էջ 199:

համաձայն կապված է Վրթանեսի անվան հետ¹: Խորենացին հետևում է երկրի գլխավորապես քաղաքական պատմությանը, այդ պատճառով էլ նա կարողացել է տարբերել Վրթանեսի գործունեությունը Խոսրովի անգործությունից: Խոսրովը, իրոք, պատկանում է անփառունակ և թուլամորթ թագավորների թվին: Խորենացին իրավացիորեն է կշտամբում թագավորին, որն այդպիսի պայմաններում հնարավոր է գտնում տրվելու հաճելի ժամանցների: Պատմաբանը չի բաժանում իր պատմիչի կարծիքը և շեշտում, թե «առանձնատների կառուցումը և սերը որսորդության նկատմամբ դեռևս չեն ապացուցում ո՛չ թեթևատությունը, ո՛չ դատարկապորտությունը, որովհետև որսորդությունը,- ինչպես կարծում է պ. Խալաթյանը,- եղել է բոլոր ժամանակներում բոլոր թագավորների սիրելի հաճույքներից մեկը»²:

Ասում են, թե Խորենացին հետապնդում է Մամիկոնյանների: Այդ տեսակետից պ. Խալաթյանի կշտամբանքները երբեմն անցնում են արդարության սահմանները³:

Հակառակ Փավստոսի, Խորենացին Տրդատի օրոք հայկական գործերի գերագույն հրամանատար է համարում Արտավազդ Մանդակունուն և ոչ Մամիկոնյանին: Տվյալ դեպքում Խորենացին այդպես է վարվում բոլորովին էլ ոչ միտումնավոր մղումներից ելնելով: Չէ՞ որ, ըստ Խորենացու, Մամիկոնյանները Հայաստան էին եկել Շապուհ [I]-ի՝ Արտաշիի որդու օրոք, նշանակում է Խոսրովի մահից հետո: Դրա համար էլ նրանք չէին կարող Խոսրովի սպարապետներ լինել: Իսկ Մամիկոնյանների հայտնվելը հարմարեցնելով Շապուհի ժամանակներին՝ Խորենացին հետևել է պատմության տվյալներին: Ըստ Մերեսի, Մամիկոնյանները նույնպես այդ ժամանակ են հայտնվել Հայաստանում:

Փավստոսի համեմատությամբ Խորենացու շեղումներն ու հավելումները պ. Խալաթյանը բացատրում է մասամբ **Ներսեսի վարքով**: Նա նշում է, որ երկու հուշարձաններում առկա են նման կամ նույնիսկ նույնական տարրեր: Անկասկած, նրանց մեջ կա սերտ կապ: Պարոն Խալաթյանը դրանք մեկնաբանում է ոչ հոգուտ Խորենացու: Նա զանազանում է Ներսեսի Վարքի մի քանի խմբագրություններ, խոստում Մաղրասում հրատարակվածի մասին, զգուշացնում այն չշփոթել «Մովսիսի» դրված խմբագրության

---

¹ «Յաուրս սորա եկաց եւ եղև քահանայապետ յաթոն հօրն... Վրթանես: Խաղաղութիւն և շինութիւն, մարդաշատութիւն և առողջութիւն, պաղարերութիւն և աստվածապաշտութիւն... յաուրս սոցա աճեալ քազմացաւ: Լուսավորէր եւ առաջնորդէր նոցա Ս. Վրթանես... իրավունք եւ արդարութիւն ծաղկեալ էին ի դարուն յայնմ» (Փավստոս Բուզանդ, Գիրք Գ, 3):

² Գր. Խալաթյանց, էջ 201:

³ Անդ, էջ 130:

հետ: Նա զգուշորեն նկատում է, որ Խորենացին օգտվել է Վարքի ավելի հին խմբագրությունից և հետո անտեսելով իր իսկ դիտողությունները՝ նա Խորենացու բնագիրը համեմատում է Վարքի այն խմբագրության հետ, որը հենց ինքը համարում է ավելի ուշ ժամանակի՝ և այն վերագրում VII-VIII դարերի պարականոն ստեղծագործությունների թվին: Ավելին, պ. Խալաթյանը պնդում է, թե ըստ Ներսեսի Վարքի կարելի է ստուգել Խորենացուն՝ պարզելու, թե պատմիչն ինչ է վերցրել նրանից և ինչ ավելացրել իր կողմից: Բայց պետք է համաձայնել, որ դժվար է ստուգել հեղինակին ուշ ժամանակի հուշարձանի խմբագրությամբ, երբ նա օգտվել է ավելի հին խմբագրությունից:

Պարոն Խալաթյանը հակված է կարծելու, որ հայ Արշակունիների ու կաթողիկոսների ժամանակագրությունը Խորենացին վերցրել է Ներսեսի վարքից¹: Ըստ թագավորների ժամանակագրության, Վարքի մեջ նշվում են միայն Պապի տարիները՝ 7 տարի, ուստի Խորենացին այնտեղից վերցնելու ոչինչ չի ունեցել: Ինչ վերաբերում է կաթողիկոսների ժամանակագրությանը, ապա Խորենացին այն կարող էր վերցնել այլ աղբյուրներից:

Փարիզի Ազգային գրադարանի մի հումարեն ձեռագրում պահպանվել և մեզ է հասել հայ կաթողիկոսների ցուցակը: Այն հրատարակել է Ֆ. Կոմբեֆիսը Auctarium-ում և այնտեղից արտատպել է Migne, t. 132: Ցուցակը պարունակում է հայ կաթողիկոսների անուններն ու տարիները՝ սկսած Գրիգոր Լուսավորչից ընդհուպ մինչև Սահակ [Գ] Չորսրորեցին: Այն թարգմանված է հայերենից: Նկատի ունենալով, որ ցուցակը հասցված է մինչև VII դարի 70-80-ական թվականներն ապրած Սահակը՝ դրա հայերեն բնագիրը պետք է վերագրել Սահակի ժամանակին: Հետաքրքրական է, որ Սահակի տարիները ցուցակում նշված չեն, որից էլ պետք է եզրակացնել, որ այն կազմել է Սահակի ժամանակակիցը նրա կենդանության օրոք:

Այդ հուշարձանի արժանահավատությունը երաշխավորվում է նրանով, որ այն գոյություն ունի նաև վրացերենով: Մի քանի տարի առաջ պ. Ժորդանիան այն հրատարակեց ըստ «Գրագիտության ընկերության» (Общество Грамотности) թանգարանի ձեռագրի: Որ այն ծագում է հայկական բնագրից, երևում է վերնագրից՝ *ժոտեհեոծա ձաթոժոտոնեոնաթան*²: Երկու՝ վրացերեն ու հունարեն, ցուցակներն իրենց բովանդակությամբ բոլորովին համընկնում են: Վրացերենում չի նշված միայն վերջին՝ Սահակի անունը, և այն ավարտվում է նրա նախորդի՝ Իսրայելի վրա (փոխ. Եղիայի, հայերեն Իբի բառը սխալ կարդալու պատճառով): Վրացի հեղինակը բաց

¹ Գր. Խալաթյանց, էջ 211:

² տ. շոռճանոս, յրոնեյքոս, Թիֆլիս, 1893, էջ 336: Պ[արոն] Ժորդանիայի մոտ բյուրինացարար տպագրվել է ձաթոժոտոնեոնաթան.

է թողել Սահակի անունը հավանաբար այն պատճառով, որ բնագրում նշված չեն եղել նրա աթոռակալության տարիները, ինչպես դա երևում է հունարեն թարգմանությունից:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ VII դարի երկրորդ կեսին հայ մատենագրության մեջ գոյություն են ունեցել կաթողիկոսների ժամանակագրության վերաբերյալ հուշարձաններ: Հիմք կա մտածելու, որ այդպիսի հուշարձաններ եղել են նաև Արշակունյաց թագավորների գահակալության վերաբերյալ: Հայ պատմական գրականությունը հարուստ է «**Գաւազանագիրք**» անունը կրող ժամանակագրական հատուկ ստեղծագործություններով: Բովանդակությամբ նրանցից առավել հնագույնը վերաբերում է X դարին (ՆԺԷ-967 թ.): Այդ հուշարձանի Փարիզի Ազգային գրադարանի թիվ 84 ձեռագրից մեր արտագրած նախաբանի սկզբում ասում է. «Մեր երկրի տիրակալ այրերի Արշակունի թագավորների ժամանակագրության մասին գրքից հետո ես ուզում եմ հիշատակել նաև հայ պատրիարքների՝ Աստծու սուրբ այրերի տարիները և հայտնել՝ ովքեր են նրանք, որտեղից են և քանի տարի են աթոռակալել: Մեր նախնիներից ոչ ոք չի հոգացել մեզ հաղորդելու կաթողիկոսների գահակալության տարիները. մեծ ջանքերի գնով մենք որոնել և դրանք ներկայացնում ենք ճշտությամբ»: Միանգամայն պարզ է, որ Անանուն հեղինակը կաթողիկոսների ցուցակից առաջ նախ տվել է Արշակունի թագավորների ցուցակը: Հովհաննես [Ե] Կաթողիկոսի Պատմության մեջ կա կաթողիկոսների ու թագավորների պատրաստի ցուցակ: Քանի որ Անանուն հեղինակն իր աշխատանքը համարում է առաջին փորձ, հետևաբար նրա ցուցակն իր նախնական տեսքով պետք է վերագրել Հովհաննես Կաթողիկոսից առաջ եղած ժամանակին:

Փարիզի Ազգային գրադարանում պահպանվող Ազաթանգեղոսի ձեռագրի վերջում, հենց այն ձեռագրի, որից կատարված է Ազաթանգեղոսի վենետիկյան թարգմանությունը, կա ոչ մեծ, բայց ըստ ամենայնի հետաքրքրական փաստաթուղթ՝ «Նշանագիր կարգաց քանից Եզնկան Երիցու» վերնագրով:

Կոմիտաս կաթողիկոսի ժամանակակից հեղինակ Եզնիկ Երեցը ականատես է եղել Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու վերակառուցման ժամանակ Հռիփսիմեի մասունքների հայտնաբերմանը, որ տեղի է ունեցել [պարսից թագավոր] Խոսրովի 29-րդ տարում (619): Նրա աշխատության գլխավոր մասն իրենից ներկայացնում է հայ թագավորների ու կաթողիկոսների պարզ քվարկում՝ Տրդատից ու Գրիգորից հետո մի քանի տվյալների հավելումով: Այդ փաստաթղթին հետևում է կաթողիկոսների ցանկը՝ սկսած Գրիգոր Լուսավորչից մինչև VIII դարի վերջն ապրած Ստեփանոս [Ա Դվնեցին]՝ նրանց աթոռակալության տարիների նշումով: Ըստ որում, տարօրինակ է,

որ չեն նշված Կոմիտաս կաթողիկոսի տարիները՝ մի հանգամանք, որ կարելի է բացատրել միայն այն բանով, որ ցուցակը իր նախնական տեսքով ավարտվել է Կոմիտասի վրա (5): Այդ դեպքում այն, հավանաբար, պատկանում է նույն այդ Եզնիկ Երեցի գրչին: Հետևաբար VII դարի սկզբին արդեն ճշտված էին կաթողիկոսների տարիները: Այդ նույն ժամանակին է վերաբերում նաև Արշակունիների ժամանակագրությունը կամ ավելի շուտ ժամանակագրության փորձը Սեբեոսի Պատմության Բ գլխում, որի մասին պ. Խալաթյանցն առհասարակ լռում է:

Մեր նպատակի համար առայժմ ասվածներն էլ բավական են: Այսքան հետաքրքրական ու կարևոր տվյալների առկայության պայմաններում առնվազն մեծ համարձակություն է պնդել Խորենացու կախումը Ներսեսի վարքից: Ավելի քան հավանական է ընդունել հակառակը՝ համենայն դեպս ժամանակագրական մասում, անտարակույս, Վարքը կախում ունի Խորենացուց:

Անբավարար է նաև Խորենացու և Սոկրատի փոխհարաբերության հարցի վերաբերյալ պ. Խալաթյանցի տված բացատրությունը: Սոկրատի «Եկեղեցական պատմությունից» Խորենացու փոխառությունը, ըստ պ. Խալաթյանցի, մի փաստ է, որ կասկածի ենթակա չէ: Բայց հայտնի է, որ Խորենացու մոտ առկա է նմանություն ավելի Փոքր Սոկրատին, քան Մեծին, իսկ վերջինս [իմա՝ Փոքր Սոկրատը - Պ. Հ.] համարվում է Սոկրատի բուն աշխատության զուտ հայկական վերամշակումը: Ուստի նմանությունները կարելի է բացատրել փոքր Սոկրատի հեղինակի վրա Խորենացու ազդեցությամբ: Համենայն դեպս, այդ հարցը առայժմ մնում է բաց:

Ավելի լավ չեն գործերը Սեղրեստրոսի Վարքի հետ: Խորենացու՝ Մեսրոպի բնութագրության մեջ ուսումնասիրողները նշում են 15 տողանոց մի ամբողջական հատված, որը բառացիորեն նույն տեսքով գտնվում է 678 թ. հայերեն թարգմանված Ս. Սեղրեստրոսի ընդարձակ վարքում: Դա լուրջ և, կարող է պատահել, միակ էական փաստարկներից մեկն է Մովսես Խորենացու պատմության հին ծագման դեմ: Գր. Խալաթյանցը փոխառության այդ դեպքը համարում է ուշագրավ, թեև այն անհամատեղելի է այն կարծիքին, որը մեր քննադատն ունի Խորենացու հուշարձաններից օգտվելիս կիրառած հնարքների մասին: Պարոն Խալաթյանցի պատկերացմամբ, «աղբյուրները, որոնցից վերցնում է Խորենացին, սովորաբար նրան ծառայում են այն բանի համար, որպեսզի կամայականորեն վերափոխի նրանց բովանդակությունը՝ ընթերցողի առաջ նրա հետքերը ծածկելու նպատակով»¹: Այս խոսքերից հետո պ. Խալաթյանցը առանց որևէ վերապահության պնդում է, որ ինքնամոռացության մեջ Խորենացին առանց

¹ Գր. Խալաթյանց, էջ 199:

քաշվելու, տառ առ տառ, Սեդրեստրոսի Վարքից արտագրել է մի ամբողջ հատված: Երկուսից մեկը՝ կամ այ. Խալաթյանցի՝ Խորենացուն տված բնութագիրը ճիշտ չէ, կամ Սեդրեստրոսի ամբողջ հատվածը մոծովել է «Հայոց պատմության» մեջ Խորենացուց անկախ, որպես ընդմիջարկություն:

Այն հուշարձաններից շատերը, որոնք այ. Խալաթյանցն ընդունում է որպես Խորենացու աղբյուրներ, կարելի է մերժել որպես այդպիսիք՝ ելնելով հենց միայն ընդհանուր բանասիրական նկատառումներից:

Եթե Խորենացին իր տրամադրության տակ ուներ, ասենք, Սոկրատը, Սեբեոսը, Ղևոնդը և այլն, հապա ինչո՞ւ է մա բավարարվել քչով և նրանցից չի քաղել այն ամբողջը, ինչ կկարողանար: Տարօրինակ չէ՞ արդյոք, որ մեր պատմիչն ամեն անգամ քրքրում է հարուստ գրական գանձարաններն այն բանի համար, որ այնտեղից վերցնի աննշան մանրուքներ, երբեմն ինչ-որ արտառոց բառեր կամ առանձին արտահայտություններ: Չեռքի տակ ունենալով իրենց բովանդակությամբ արժեքավոր պատմական հուշարձաններ, մա դիմում է նրանց միայն այն դեպքում, երբ իրեն անհրաժեշտ են ինչ-որ սիրած կամ դիպուկ բառեր ու արտահայտություններ, կամ էլ ամենևին աննշան տեղեկություններ ու դեպքեր: Պարոն Խալաթյանցը այդ հանգամանքը նույնպես համարում է տարօրինակ: «Պարսից պատերազմը նկարագրելիս, որ այնքան կարևոր է Հայաստանի համար, - գրում է այ. Խալաթյանցը, - Խորենացին, որքան էլ տարօրինակ է, չի օգտվել այդ իրադարձությունները բավական մանրամասն հաղորդող պատմական աղբյուրներից, ինչպես, օրինակ, հայերեն թարգմանությամբ իրեն հայտնի այդ նույն Սոկրատից կամ Մալալայից. նրանց գերադասել է Գրիգոր Նազիանզացու հայերեն թարգմանության ճարտասանական կցկտուր արտահայտությունները»¹: Իսկապես, շատ տարօրինակ է: Այդ իմաստով տարօրինակ է մաև թե ինչպես Խորենացին վարվում է Սեբեոսի ու Ղևոնդի նկատմամբ: Չէ՞ որ նրանք էլ են սիրում Բագրատունիներին, շատ են պատմում նրանց մասին, նրանց աշխատություններում կան ոչ քիչ չափազանց հետաքրքրական դրվագներ Բագրատունիների կյանքից, որոնք Խորենացին կարող էր վերանշակել, վերափոխել «մինչև անճանաչելիություն»: Բայց պատմիչը անհասկանալիորեն արհամարհել է դրանց և, ըստ Խալաթյանցի, անհրաժեշտ է գտել մեկ-երկու անգամ միայն բացել Ղևոնդի Պատմությունը, իմանալու Հայաստանում Գողթն, Նախճավան, Ջուղա, Խրամ, Խոշակունիք տեղանունների գոյության մասին և իմացություն ձեռք բերելու, թե «Արաքս գետը խստաշունչ ձմռանը սառչում է»²: Ես կարծում եմ, որ Ղևոնդին կարելի

¹ Գր. Խալաթյանց, էջ 217:

² Անդ, էջ 216:

է դուրս հանել Խորենացու օգտագործած աղբյուրների շարքից՝ առանց պ. Խալաթյանցի պաշտպանած գործին որևէ չափով վնասելու:

Բոլոր մման դեպքերում, երբ մենք հաստատում ենք Խորենացու բնագրի և ինչ-որ ստեղծագործության մմանության անկասկածելի փաստ և վերը արված դատողությունների հիման վրա չենք կարողանում անդել, որ մեր պատմիչը իր տրամադրության տակ ունեցել է դրանք, պետք է ընդունենք ընդհանուր աղբյուրի գոյությունը: Ներկա դրույթը ճիշտ է պ. Խալաթյանցի բերած աղբյուրներից շատերի նկատմամբ: «Հայկական էպոսի» վերջաբանում Խորենացու աշխատությունը հասցնելով VIII դարի ավարտը և մույմիսկ IX դարի սկիզբը, պ. Խալաթյանցը խոստանում է իր հաջորդ աշխատանքում ավելի ճշգրիտ պարզաբանումներ ներկայացնել «Հայոց պատմության» առեղծվածային հեղինակի և ժամանակի վերաբերյալ: Սակայն «Հայաստանի պատմության» գրության ճշգրիտ ժամանակը նոր աշխատության մեջ չի տրվում: Հեղինակի վերաբերյալ պ. Խալաթյանցը արդեն նոր բան է հաղորդում. բանից պարզվում է, որ Խորենացու բոլոր կեղծումները նպատակ են ունեցել «համոզել մեզ այն բանում, որ մա V դարի հեղինակ է և Սուրբ Սահակի ու Մեսրոպի այն աշակերտներից, որը հիշվում է Ղազարի մոտ Մովսես Փիլիսոփա բարձրագույն անվան ներքո»¹:

Խորենացու ժամանակի մասին հարցի այդպիսի լուսաբանության դեպքում դեռևս պետք է բացատրել, ինչից է, որ նրանք, որոնք առաջինը ծանոթացան Խորենացուն, այսինքն՝ Հովհաննես Կաթողիկոսը կամ Թովմա Արծրունին, զարմանք չեն հայտնում շմեցնող հայտնագործության առթիվ: Թափ է տրվում դարավոր փոշին, և հանկարծ հայտնվում է ուշագրավ աշխատությունը, առավել նշանավոր հեղինակի՝ Սահակի աշակերտ Խորենացու աշխատությունը, որի մասին չորս դար ոչ ոք չի իմացել:

Չդիպչելով հարցի էությանը, պ. Խալաթյանցի հեղինակին վերաբերող հարցադրումը ես գտնում եմ բավական կտրուկ: Պետք է ընդունել, որ ոչ թե Խորենացին, այլ ինչ-որ ուրիշ Անանուն հեղինակ կազմել է «Հայոց պատմությունը» և շրջանառության մեջ դրել Խորենացու հայտնի անվան տակ, որ համարվել և եղել է Սահակի աշակերտներից:

Պորփյուրի հայերեն թարգմանված տրակտատներից մեկում մի հետաքրքրական վկայություն կա կեղծանուն ստեղծագործությունների մասին: Դրանք, ի միջի այլոց, լինում են տարբեր բնույթի՝ «խոթքք ասին շարագրածութիւնք, որ լինին ի ձեռն պատուասիրութեան, այսինքն՝ սմափառութեան: Քանզի ոմանք անփառք և աներևելիք գոլով՝ անուամբ

---

¹ Գր. Խալաթյանց, էջ 375:

վարդապետութեան կամելով յարգել զիրեանց շարագրածսն, մակագրեն յիրեանց շարագրածսն զերևելի ուրուք զանուն վարդապետի»¹:

Հնարավոր է, որ «Հայոց պատմության» հետ տեղի է ունեցել ինչ-որ մնան բան: Համեմայն դեպս, Խորենացու ճակատագիրը դեռևս մնում է առավել հիմնավոր վճիռ պահանջող առեղծված: Որպես Խորենացու բացասական քննադատների ներկայացուցիչ, պ. Խալաթյանցն այդ ուղղությամբ կատարել է իր խնդիրը: Իր արդյունքներով նրա հետազոտությունը համարվում է հայ պատմիչի նկատմամբ քննադատության ամենախիստ ու ամենակտրուկ արտահայտությունը: Պարոն Խալաթյանցի աշխատանքի նշանակությունը հենց նրա եզրակացությունների ծայրահեղությունն ու կտրականությունն է: Նրա հետազոտությունն իրենով ավարտում է Խորենացու ուսումնասիրության ժխտականության փուլը և համարվում անհրաժեշտ աստիճան ավելի դրական և համապատասխան ճիշտ (իրական) տեսակետի անցնելու համար: Այն բոլորը, ինչ որ կարելի էր ասել «Հայոց պատմության» դեմ, պ. Խալաթյանցի կողմից ասվել է (6): Խորենացու քննադատների մոտակա խնդիրն է չափավորել հափշտակության մոլուցքը և VI-VII դարերի հայկական գրական հուշարձանների շարքում ճշգրտորեն որոշել «Հայոց պատմության» տեղն ու ժամանակը: Մեր դրսևորած առարկությունները նպատակ ունեն պ. Խալաթյանցի հետազոտությունից լոկ մասնակիորեն վերացնելու այն տարրերը, որոնք որպես հափշտակության սայթաքումներ խախտում են վստահությունը Խորենացու մերժողական քննադատության նկատմամբ (7):

---

¹ Կորյուն, Մամրբի Վերծանող, Դավիթ Անհաղթ, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1833, էջ 252:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՎՈ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(Պարոն Հանս Լեվիի (1) մեկ հողվածին (2) առթիվ)

Մովսես Խորենացիի բոլոր քննադատներուն մեջ, որոնք բազմաթիվ են, Hans Lewy երևան կուգա իբրև ամենեն ճշգրիտը, բայց նաև ամենեն խիզախը: «Հայոց Պատմութիւնը», ըստ իրեն, գրված է, 876 թվականի և 885 թվականի միջև: Ստույգն ըսելով, հարցն այնքան բարդ է, որ կարելի չէ այդքան բացորոշ կերպով վճռել զայն, առանց որևէ երկվանքի:

Ըսե՛նք իսկույն, թե Hans Lewy-ի առաջարկած լուծումը հիմնված է Մովսես Խորենացիի մեկ խոսքին վրա (3), որուն մեջ կկարծես ան գտնել ակնարկություն մը Վասիլ I-ի գահակալության: Մխալ մըն է այդ: Խնդրո առարկա հարցը բնավ հարաբերություն չունի Սահակի տեսիլքին հետ, որ Արշակունյաց ապագային կհայի: Այդ խոսքը կշոշափես հարց մը, որուն մասին վաղուց գրած ենք մենք (4): Քանի մը բառով ըսենք, թե ի՛նչ բանի վրա է այդ հարցը:

Մովսես Խորենացի գործածած է, ի միջի այլոց, վավերագիր մը՝ որ կկոչվի «Գահնամակ» («Ցանկ կարգաց»), ցուցակ մը՝ որուն մեջ իշխանական տոհմեր անվանադասված են համաձայն այն կարգին, որով անոնք, ըստ արժանյաց՝ ճանչցված էին Արշակունի կամ Սասանյան արքունիքին մեջ: Այդ վավերագիրը բարեբախտաբար հասած է մեզի, և կրնանք քննության ենթարկել զայն և հասկնալ Խորենացվո այն էջերը, որոնք անկե ներշնչված են: Ցուցակին մեջ Մամիկոնյանները հինգերորդ կարգը ունին, Կամսարականաց տոհմը՝ տասներեքերորդը, Ամատունյացը՝ տասնևվեցերորդը: Հայ պատմիչը դժգոհ է այս կարգավորումեն: Իրեն այնպես կթվի, թե Մամիկոնյանք շատ վեր են դրված, ու մյուսները՝ շատ վար, պատվո այդ աստիճանաշարքին վրա: Այդ անիրավությունը բացատրելու համար, Մովսես ինքզինքին թույլ կուտա ենթադրություն մը, որ կհենու «Գահնամակին» առաջարանին վրա, որուն մեջ հիշված են Սահակ, Վռամ և Արտաշիր: Ըստ այդ պատմության, Մամիկոնյանք հինգերորդ կարգը գրաված են, ոչ թե իրենց արժանիքովը, այլ շնորհիվ միջամտության Սահակ Հայրապետի, որ խնամի էր իրենց: Գալով մյուս երկու տոհմերուն՝ Կամսարականաց և Ամատունյաց, անոնք անավագված էին, պարսից թագավորին հակառակած ըլլալուն համար՝ ի նպաստ հայ թագավորին: Սահակ թախանձած էր

պարսից Արտաշիր թագավորին, ոչ միայն Մամիկոնյանց այլ նաև Կամսարականաց և Ամատունյաց համար: Թագավորն ընդունած էր Սահակի աղերսը և Մամիկոնյանց տոհմին շնորհած էր հինգերորդ կարգը, մինչ մյուս երկուքը մնացեր էին խոնարհագույն աստիճանի վրա: Սահակ երբ երկրորդ անգամ Կոնստանդինի արքունիքը կգտնվի, դարձյալ նույն խնդրանքը կնե, այս անգամ Արտաշիրի հաջորդ Վռամ թագավորին: Երկու բան կխնդրե ան. նախ՝ որ թագավորը հրամայե այնուհետև «Գահնամակ»-ը պահել այնպես, ինչպես կարգադրած էր Արտաշիր թագավորը, և հետո՝ որ մարզպանները ըստ կամս չկարենան փոփոխության ենթարկել զայն: Եթե թագավորը, Արշակունյաց դեմ իր ռիսկով, մերժե անոնց արենակից Կամսարականներուն տալ իրենց պատշաճ կարգը, գեթ ստորակա դիրք մը շնորհել անոնց, ինչպես Ամատունյաց ևս, մինչև որ «Աստուած քաղցրասցի դարձուցանել ի կարգ հայրենի ընդ ձեռն **որ եւ է թագաւորի**»:

Hans Lewy կսախալի այստեղ փնտրելով ակնարկություն մը Վասիլ I-ի մասին: Բյուզանդացի կայսրը որևէ գործ չունի խնդրո մը մեջ, որ պարսիկ թագավորին միայն կվերաբերի: Մովսես Խորենացի «որևէ թագաւոր» ըսելով կհասկնա Վռամի հաջորդներեն մին: Անիկա ի նկատի ունի ապահովապես Վահան Մամիկոնյանի և Վաղարշ արքայի ժամանակը: Քաջ Մամիկոնյանը, երկու տարի կռվել է վերջ, հանձն կառնե վար դնել գենքը՝ կարգ մը պայմաններով: Ի մեջ այլոց կպահանջեր ան, որ դիրք, պատիվ և վարձք բաշխված ատեն մեն մի իշխանի իրական արժանիքին միայն նայվի (= «Յաղագս գահու և պատուոյ շքեղութեան, հայելով յիրաքանչիր ուրուք վաստակս») (5): Վահան կխնդրեր նաև որ թագավորը Կամսարականներուն դարձնե իրենց հայրենական կարգը (= «Ձի թէ էր եւ հնար էր շնորհել ձեզ գտանուտէրութիւնն Կամսարականին») (6): Ակներև է ուրեմն, թե «որևէ թագաւոր»-ը Վաղարշն է, որ Վահանանց ապստամբական դիմադրութենեն հետո ինքզինքն ստիպված կգգա դարմանալու այն անկարգություններն ու բարոյալքումը, որոնց ենթարկված էր հայ ավատական միջավայրը Պերոզի և Հազկերտ [II-ի] նախընթաց թագավորությանց ատեն:

Գալով Բագրատունյաց ձգտումներուն, որոնցմով տոգորված է Խորենացվո գործը, անոնք անհրաժեշտորեն չեն հարկադրեր «Հայոց պատմութեան» երևումը հապաղեցնել մինչև Աշոտի արքայական գահ ելնելը: Մովսես[Խորենացի] Բագրատունյաց համակրություններուն հետ զույգ կ' ընթանա ոչ բարյացակամ զգացում մը հանդեպ Մամիկոնյանց, որ հակառակորդներն էին Բագրատունյաց: Մովսես Խորենացիի՝ Մամիկոնյաններու անունն աղարտելու ձգտումը կ'ապացուցանե միայն, թե Մամիկոնյանները տակավին վերջացուցած չէին իրենց քաղաքական

գործը. դեռ իրենց վերջին բառն ըսած չէին, թեև այնքան տկարացած էին, սակայն որ պատմիչին սրատես աչքը կրնար ընդունարել, թե անոնց դատը կորսված էր արդեն, և թե ապագան անոնց խոհական ուսխներուն՝ Բագրատունի իշխաններունն էր այլև: Այսքան միայն կարելի է ըսել ուրեմն, թե Մովսես Խորենացիի գործը Մամիկոնյանց նվազման թվականին միայն կարելի է դնել առ առավելն: Իսկ այդ նվազումը կուգա 775 թվի եղերական դեպքերեն ամմիջապես հետո միայն և կվերջանա Մամիկոնյանց անհետացումով՝ Աշոտ Մսակերի († 826) առաջին հաջողություններուն հետ, որ Բագրատունյաց ճշմարիտ վերածնիչը եղավ:

Դիպվածավ չէ, այլ 775 թվի նույն այդ հեղափոխության հետևանքովն է, որ Մամիկոնյան նշանավոր տան վերջին ներկայացուցիչները, արարներեն խույս տալով, գաղթեցին Բյուզանդիոն, և հոն նշանավոր և փայլուն դիրք ունեցան, IX դարեն սկսյալ: Այդ տոհմին կպատկանեին արդարև Մանուել անվանի գորավարը, Հայկական բանակաթեմին ռազմավարը 813 թվեն ալ առաջ, Վարդաս Կեսար, Պետրոնաս, 863 թվի դյուցազմը, և իրենց քույրը՝ Թեոդորա կայսրուհի:

Այդ ժամանակաշրջանին և նույն այդ պատճառով էր, որ Ամատունի Շապուհ իշխանը և իր որդին Համամ, տասներկու հազար զաղթականներու ի զլուխ, անցան սահմանեն և զացին հաստատվիլ բյուզանդական երկրին մեջ: Մովսես Խորենացի զմայրող մըն է հելլենական մշակույթին, ու չի ծածկեր իր համակրությունները քրիստոնեական այդ մեծ կայսրության վերաբերմամբ, բայց առոր համար կարելի չէ իր այդ զգացումները, որոնց հաղորդ էին ուրիշ հայեր ևս հարաբերության մեջ դնել Աշոտի քաղաքականության հետ, որ դեպի խալիֆայություն ուղղության կհետևեր, և «Հայոց պատմութեան» հորինումը հետաձգել մինչև Աշոտի թագավորությունը: Պետք է ի նկատի ունենալ մանավանդ Աշոտի այդ քաղաքականության հակամամիկոնյան ձգտումը, ինչ որ կպարտավորե մտածել, թե հայ պատմիչը իր գործը գրած պետք է լինի Մամիկոնյանց վերջին հեղափոխական ճիգերուն տպավորության ներքև: Անիկա չի ճանչնար ոչ միայն իշխանաց իշխան Աշոտը, այլ նաև անոր հայրը՝ Սմբատ Խոստովանող, ինչպես նաև (հակառակ Յո. Մարկվարտի կարծյաց) Տարոնցի իշխանաց իշխան Բագարատը: Անիկա չէ տեսած Ղազար Փարպեցիի Պատմության մեջ հետո ներմուծված Սահակի տեսիլքին այժմյան հեղվածն ալ:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԲ ՊԱՐՈՆ ԼԵՎԻԻ ՆՈԹԻՆ ՄԱՍԻՆ

Պ[արոն] Լեվի, վերի հողվածին մեջ (1) հրաժարելով հանդերձ Խորենացվո Պատմութեան թվականը Վասիլ I-ի թագավորության ատեն դնելու իր տեսութենեն, կշարունակե մերժել մեր փաստերը և նույն իսկ հակասության ամբաստանություն կնե մեր մասին: Եվ սակայն, Վասիլ I-ի վրա գրած մեր հողվածին մեջ, ուր առիթ ունեցած էինք քննելու Սահակի Տեսիլ-ը, մենք եզրակացուցած էինք թե այդ Տեսիլ-ը, իր ներկա ձևին մեջ, մինչև Փոտի ժամանակը կվերանա (2): Ըսած էինք նաև, թե մեր այս կարծիքը կբաղխի սա քանի մը դժվարություններուն. Սահակի տեսիլը հիշատակված ըլլալը անանուն հեղինակին *Ճիշտութեան*, որ Սահակ Գ կաթողիկոսի († 704) օրով հայերենեն թարգմանված կտոր մըն է (3). նույն տեսիլին հիշված ըլլալը Մովսես Խորենացիին, և տեսիլին ժամանակին մինչև անոր իրականացումը անցած 350 տարիներուն հաշիվը: Փորձած էինք նաև փարատել այդ դժվարությունները, ենթադրելով որ *Ճիշտութեան*-ը, թարգմանված ըլլալը Փոտի ատեն և Մովսես Խորենացիին թերևս Տեսիլ-են հետո եղած ըլլալը, ու նույնպես թելադրություն մը ըրած էինք 350 թիվին մասին: Եվ սակայն մեր քննության շարունակումը մեզի ցույց տվավ, թե մեր ենթադրությունները կամայական եղած էին և ընդունելի չէին կրնար ըլլալ գեթ *Ճիշտութեան*-ին համար, նույնիսկ մեկ կողմ դնելով Մովսես Խորենացիին: Այն ատեն առաջարկեցինք երկրորդ լուծում մը, որ սա է. Ղազար Փարպեցիին կհիշե Սահակի տեսիլ մը՝ վերաբերմամբ Արշակունյաց և Գրիգորիսյանց վախճանին, առանց որևէ ակնարկության՝ ապագային անոնց վերերևումին. այս տեսիլքն է որ, ժամանակ մը ետքը, մեկը հանած է ներկա տեսիլքը, Վասիլի պարագաներուն հարմարքնելու համար պետք եղած ընդլայնումը տալով անոր: Բայց, այս վարկածով, *Ճիշտութեան*-ին և Մովսես Խորենացիի մասին այլևս խնդիր չի կրնար ըլլալ, վասնզի ոչինչ կ'արացնէ ընդունելու, որ անոնք ճանչցած ըլլան ներկա տեսիլքը և ոչ թե Ղազար Փարպեցիի սկզբնական գրվածքը: Ինչ որ ըսել է, թե կարելի պիտի չըլլա Տեսիլ-են ոչ մեկ փաստ հանել հայ պատմագրին թվականի մասին:

Պ[արոն] Լեվի դիտել կուտա տակավին, թե ինքը Մովսես Խորենացիին Աշոտի (4) դարուն կդնե այն պատճառով, որ հայ պատմագրին մեջ երևցած

կրկնակ զգացումը, այսինքն՝ թե՛ Բագրատունյաց մասին ունեցած համակրությունը, թե՛ նույն ատեն «հեյլենասեր» լինելը, Աշոտ թագավորի դարուն համար միայն կրնար հասկնալի ըլլալ, վասնզի Բագրատունյաց շրջանին մեջ Աշոտ է, որ առաջին անգամ սկսավ «հեյլենասեր» քաղաքականության, ու հեյլենասեր դրանիկ մը պիտի չկարենար տեղ գտնել Աշոտեն առաջագույն Բագրատունյաց արքունիքին մեջ:

Բայց ասոնք բոլորովին անձնական տեսություններ են, որոնք համաձայն ալ չեն պատմական վավերագիրերու: Իրապես, քիչ բան գիտենք Աշոտ թագավորի հեյլենասեր քաղաքականության մասին: Ամբողջ իր ասպարեզը արաբական աշխարհայացքով է դրոշմված: Բուղայի ուղեցույցն է ինքը՝ Հայաստանի մեջ անոր ըրած անագորույն արշավանքին միջոցին. պահ մը մյուսիման կձևացնե ինքզինքը, և ի վերջո արքունի ապարոշ կկապե, առանց բնավ Բյուզանդիա դարձնելու իր մայվածքը: Ընդհակառակն Բյուզանդիա է, որ Աշոտի բարեկամությունը ջանաց ունենալ, երբ հասկցավ թե իրական ուժ մը կներկայացներ ան: Ու եթե Փոստ օր մը հանկարծ Հայ եկեղեցիի միության խնդիրը հարույց, անձնական փառասիրությամբ էր, որ ըրավ ան այդ բանը, այսինքն՝ առաքելական գործունեության համբավ շինելու համար, ու միայն ասիկա կբավեր, որ Աշոտ իր կռնակը դարձներ Բյուզանդիայի:

Գիտենք մյուս կողմե, և ասիկա հակառակ պ[արոն] Լեվիի հավաստումին, թե շատ ավելի շեշտված հեյլենասիրություն մը եղած էր Աշոտ Մսակերի և իր Շապուհ եղբոր օրով, որոնք Դարոյնքի (այժմ Պայազիտ) իրենց կավածը թողուցին՝ Շիրակի մեջ հաստատվելու համար, հաջողելով այսպես իրենց համար հաստատուն կայք մը ստեղծել Տայքի և Սպերի մեջ, որովհետև անոնք պատեն պարագային համար՝ Բյուզանդիո աջակցության վրա դրած էին իրենց հույսը: Լևոն [V] Հայկազն, որ այդ միջոցին կայսերական գահուն վրա էր, պատվեր էր Կդարջքի իշխան և Մսակերին ազգական և դաշնակից Բագարատը՝ Կյուրապաղատի տիտղոսով և պատրաստ էր օգնության հասնիլ Աշոտի և Շապուհի, Հայաստանի սրտին մեջ և Վանա լճին ավերելու վրա տեղավորված մյուսիման իշխանությանց դեմ, եթե անոնք կռիվ մղել հարկադրվեին: Նույնպես Թեովիլոս կայսրը Շապուհի Աշոտ որդին բարձրացուց անտի հյուպատ-պատրիկության, պատվո բացառիկ տիտղոս մը, որ հնարված էր պատվելու համար կեսար Ալեքսիոս Մուսելեքը:

Կտեսնվի ուրեմն, թե «հեյլենասեր» ձգտում մը՝ Աշոտ թագավորեն առաջագույն ժամանակի մը մեջ «կարեկիություն» մը չէ, այլ իրողություն մը: Ու եթե պ[արոն] Լեվի «հեյլենասեր» դրանիկ կ'ուզե փնտրել, դյուրավ պիտի գտնե զայն Մսակերի արքունիքին մեջ: Մեզի համար, հայ պատմագիրը ոչ

դրանիկ մըն է և ոչ ծախված գրիչ: Մտավորական մեծ դեմք մըն է ան, որ ունի իր տեսությունները, իր համոզումները, և որ հայ անցյալը ակոսող երկու հոսանքներեն ազատորեն ընտրած է այն, զոր համաձայն է գտած իր գաղափարներուն, և իրեն համար պարտականություն նկատած է պաշտպանել այդ հոսանքին դրոշակիրը, Բագրատունյաց ընտանիքը:

Ուստի, պ[արոն] Լեվիի առաջ բերած փաստերը չենք գտներ համոզիչ՝ Մովսես Խորենացին Աշոտի թագավորության օրով դնելու համար: Չէ՞ որ ինք Խորենացին կ'ըսե իրեն համար. «Ես արդ առ օտարացն թագաւորութեամբ կեցեալ» (Գիրք Ա, գլ. 22):

ԽՈՐԵՆԱՑԻԱԿԱՆ ՀԱՐՑՆ ՈՒ ՀԱՅՐ ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

Միրելի Չոպանյան,

Ստացա նամակդ: Ցավում եմ, որ զոնե ներկայումս ժամանակ չունեմ ցանկացածդ հոդվածը գրելու: Բայց կհայտնեմ ստորև կարծիքս Ձեզ հետաքրքրող հարցի առթիվ, որքան կներեն նամակի սահմանները (1):

Հայր Ալիմյան և հայր Հացունի աշխատում են տարրեր և հակառակ ուղղությամբ և չեն կարծում, որ նրանց առաջ և հետ խաղացումներից մեծ բան շահե հայ բանասիրությունը: Միանգամայն ապարդյուն գործ է առաջնորդել Խորենացին դեպի V դար: Խորենացին օգտվել է Մեղրեստրոսի և Սոկրատի հայ թարգմանությունից՝ կատարված 678 և 696 թթ. և ապա ուրեմն ուշ է, քան 696 թիվը: Այս փաստ է, որի դեմ անգոր են առարկությունները և ընդդիմախոսական նկրտումները: Հարցի *terminus a quo* հաստատուն է, մնում է որոշել *terminus ad quem* - այստեղ է կայանում այսուհետև Խորենացու կնճիորը: Գիտեք, որ ոմանք տրամադիր են քարշել Խորենացին մինչև IX դարի վերջերը, ինչպես Մարկվարտ և ուրիշները: Նկատի ունենալով Խորենացու հակամամիկոնյան տրամադրությունը, որի դեմ իզուր է վատնում իր պերճախոսությունը հայր Հացունի, ես կարծում եմ, որ Խորենացին գտնվում է ութերորդ դարու խռովությունների, մասնավորապես 775 թվի ապստամբության և նրա ծանր հետևանքների ազդեցության տակ, ուստի և անընդունելի եմ համարում Մարկվարտի տեսությունը: IX դարում Մամիկոնյանները իջել և անհետացել էին հայ պատմության ասպարեզից և ուրեմն տեղիք չկար նրանց հանդեպ հակառակորդի դիրք բռնել:

Գալով Մովսես Կաղանկատվացու խնդրին, ինչ որ Ձեզ առանձնապես հետաքրքրում է, պետք է ասել, որ հայր Հացունիի տեսակետը հիմնավոր չէ: Եվ ահա ինչու: Կաղանկատվացու Պատմությունը բաղկացած է երեք գրքից և ամփոփում է Աղվանքի (իրապես Արցախի) անցյալը՝ սկզբեն մինչև 950-ական թվականները: Մյուսիթարյանները (ինչպես կոեսներ Ջարպիհանայանի «Հայոց մատենագրության պատմությունից») կարծում են, որ Կաղանկատվացուն են պատկանում միայն Ա և Բ գրքերը, իսկ Գ գիրքը գործ է ուրիշ հեղինակի, որ ուշ ժամանակվա՝ X դարու մարդ է, այն ինչ Կաղանկատ-

վացին ապրում էր VII դարում: Ի՞նչ հիմ ունի այս կարծիքը, կհարցնեք: Ըստ երևույթին՝ լուրջ: Սակայն Բ գրքի մեջ հիշված ամենն որոշ իրողությունը վերաբերում է 685 թվին, ավելի ստույգ՝ 678-685 յոթն տարիներին: Այդ այն Թուրքն է, որ Հոնաց իշխանը ուղղել է Սահակ Չորսփորեցի կաթողիկոսին (678-704) և Գրիգոր իշխանին, որ ընկավ խազարաց դեմ կռվելիս 685 թվին: Ուրեմն, Թուրքը գրված պիտի լինի 678-685 թվերին: Այստեղից հետևում է, որ Կաղանկատվացին ուշ է, քան 678-685 թիվը: Սակայն Բ գրքի 14-րդ գլխի մեջ, ուր հեղինակը պատմում է, թե ինչպես Աղվանից Վիրո կաթողիկոսը գնաց Խազարաց Շաթ իշխանի բանակը և ի՞նչ ընդունելություն գտավ, պատահում է «անդ տեսաք զբազմոցս նոցա» և քիչ հետո՝ «բարձեալ (զընծայա) ի բազկաց մերոց» առաջին դեմքով դարձվածը: Այս առիթ է ավել Մխիթարյաններին կարծելու, որ պատմողը՝ Կաղանկատվացին, ուղեկցել է Վիրո կաթողիկոսին, ներկա եղել ընդունելության և որովհետև այցը տեղի է ունեցել 628 թվին, ապա ուրեմն Կաղանկատվացին ապրել է յոթներորդ դարում և որպես այդպիսին չէր կարող Գ գրքի հեղինակ համարվել, որ վերաբերում է IX և X դարու անցքերին:

Այս ըմբռնումը հիմնովին սխալ են համարում: Չարմանալի է, որ հայր Հացունի շարունակում է կրկնել ինչ որ Չարպիսանյան գրել է գրեթե մի դար առաջ: Նախ, եթե Կաղանկատվացին 628 թվականին՝ արդեն կաթողիկոսին ուղեկցելու հասակն ուներ, պետք է գառամյալ ծերունի լիներ 685 թվեն հետո իր գործը գրելիս: Սակայն կարևորն այս չէ:

Երկրորդ գրքի 14-րդ գլխի շարունակությունն է 15-րդ գլուխ. «Վասն սաստկացեալ սովոյն եւ գերութանն ի միասին», որպես հետևանք բարբարոսների հրոսակության: Եվ այս գլխի վերջը պահված է մի թանկագին հիշատակարան. «Ես Վիրոյ՝ Աղուանից եւ Լփնաց եւ Չոդայ կաթողիկոս՝ թողում ասել զայն ամենայն» և այլն: Այս հիշատակարանը վկայում է անստորեն, որ Վիրո կաթողիկոսի այցի նկարագրության բուն հեղինակն ինքը Վիրո կաթողիկոսն է: Իշխանների և ժողովրդի խնդրանքով և նրանց ներկայացուցիչ պատվական անձերի առաջնորդությամբ կաթողիկոսը հանձն է առել գնալ ողոքելու բռնավոր Շաթ իշխանի սիրտը և ազատելու գերիներին: Հաջող առաքելությունից հետո Վիրո գրել է իր ճանապարհորդության պատմությունը, թերևս կցած որևէ ձեռագրի որպես հիշատակարան, և Կաղանկատվացին առել և դրել է իր գործի մեջ: Վիրո պատմել է առաջին դեմքով, և Կաղանկատվացին փոխել է երրորդ դեմքի, միայն մի տեղ թողել է բնագրի «անդ տեսաք», որովհետև իսկապես անհարիր էր գրել՝ «անդ տեսան», քանի որ նկարագրում է, թե ինչպես վայրենի մեծամեծները Շաթ իշխանի՝ ոչ թե մարդավարի նստած էին, այլ ուղտի նման չոզած իրենց տիրոջ առաջ: «Ի բազկաց մերոց» չի նշանակում,

որ Կաղանկատվացին ևս իր բազուկների վերա ուներ ընծաներ Ըաթին ներկայացնելու համար: Մի քանի տող ստորև ասում է՝ «ես փոխեալ ի նոցանէ զօժիտն ի բազուկս իրեանց», այսինքն՝ Ըաթի մարդիկ Վիրայի ուղեկիցների բազուկներից փոխադրեցին ընծաներն իրենց բազուկների վերա: «Ի բազկաց մերոց» նշանակում է ի բազկաց «մերայնոց», «մերիններու բազուկներեն»՝ ինչպես ասում են արևմտահայք, և «մերոնց (մերոց) բազուկներեն»՝ արևելահայք: Ազաթանգեղոս ևս գործ է ածում հաճախ «մերոց», «մերայնոց» իմաստով, որից և «մերոնց» արդի գործածությունը: Կաղանկատվացու գործը մի ժողովածու է, ուր հավաքել է ինչ որ գտել է իր ժամանակվան մատենագրության մեջ և հավանորեն Աղվանից կաթողիկոսաբանում, Աղվանքի վերաբերյալ: Երբեմն պահել է հին հեղինակների անուններից: Այսպես՝ նույն Բ գրքի մեջ, գլ. Զ՝ «Տեսիլ Վեհկի», կա վերջը հիշատակարան՝ «Ես Ադրիանէ որ յիշատակարանս գրեցի», մաղթեմ հիշել և այլն: Նույն գրքի գլ. Լ վերջ՝ հիշվում է. «ընդ որս ես իսկ Յովէլ նուաստ եպիսկոպոս»: Երկրորդ գրքի կարևորագույն էջերից է Իսրայելի քարոզչական առաքելությունը խազարաց մտ, և այս էջերի հեղինակը նույն ինքն Իսրայելն է: Կան մի շարք վավերական պաշտոնական թղթեր և ժողովական կանոններ, ամփած կանոնագրքերից և այլն: Առաջին գրքի մեծագույն մասը բռնում են վկայաբանական անվավեր հատվածներ և մի մասը քաղվածներ են Խորենացուց, Եղիշեից և Ազաթանգեղոսից: Վերջինիս ոճաբանական ազդեցությունը երևում է և երկրորդ գրքում:

Կաղանկատվացու երեք գրքերը կազմում են մի գործ և պատկանում են մի հեղինակի, որի գլխավոր ջանքն է եղել հավաքել ցան և ցրիվ նյութերը անցյալից հասած: Իր գրչին է պատկանում թերևս Գ-րդ գրքի 19-րդ գլխից սկսած մինչև վերջ. «Որ ինչ յերկերիս թուականութենէն Հայոց ես այսր գործք լեալ ի սահմանս Ադուանից»:

Մովսես Կաղանկատվացին կազմել է իր Պատմությունը գրեթե նույն ժամանակ, ինչ Հովհաննես Կաթողիկոս և Թովմա Արծրունի, X դարի առաջին կեսին, այսպես ասած՝ հատվածական կամ տեղական հայրենասիրության շրջանին. Հովհաննես Կաթողիկոս գրել է Բագրատունիների պատմությունը, Թովմա՝ Արծրունիների, Կաղանկատվացին, նրանց հետևելով՝ Աղվանից կամ Արցախի իշխանների: Մերձավոր առիթն է հավանորեն Աղվանից իշխանի՝ Սահակ Սևադա զորավոր իշխանի՝ իր որդու Գրիգորի հետ ճակատիլը Մմբատ [I Բագրատունի] և Աշոտ [II] Երկաթի դեմ և կարողանալը պաշտպանել իր անկախությունը, և Գրիգորի որդուն՝ Սևադա II Իշխանիկի արքայական թագ կապելը, թերևս այս առթիվ, կամ վերջինս որդվոյն Հովհաննես Մենքերիմի, «գոր ընտրեաց աջ բարձրելոյն

կոչելով ի թագաւորութիւն», կոչմանն ընդունվիլը հարևան պետութիւններին: Այս առիթներով է, որ նա գրում է իր նախնիքների պատմութիւնը, առաջ քան 949 թիվը: Առաջին անգամ հիշատակվում է Աղվանից Պատմութիւնը 949 թվականին, և հիշատակողը՝ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսն է (943-965), որ երկիցս 949 և 958 (ավելի ստույգ 956) անձամբ գնաց Աղվանք եկեղեցական տարածայնութիւնները հարդարելու և այս առթիվ հիշում է Մովսես Կաղանկատվացին և վկայութիւն բերում Գ գրքին:

Կարծեմ՝ կարողացա միտքս ամփոփել, առանց բանասիրական մանրամասնութեան մեջ մտնելու: Երբորդ գիրքը և մինչև անգամ վերջին գլուխը՝ Աղվանից կաթողիկոսների ցանկը (բաց ի թերևս մի քանի հետաավելցած անունների), առաջին երկու գրքերի հետ միասին, Մովսես Կաղանկատվացու խմբագրածու գործն է: Յանկի առաջաբանը հար և մնան է Ա գրքի 8-րդ գլխի առաջաբանին: Այստեղ հեղինակը գրում է՝ «Յոյժ ցանկալի էր ըստ կարգաց գիտել զպատմածս, որ ինչ յԱռանայ նախագահութենէն ցայսօր գործք, բայց արեւելեացս բազմազգութիւն ամբոխեալ ցուցանէ զորպէսն եւ կտակարանացն հրկիզութիւնք»... համեմատել Յանկի հետևյալ սկսվածքի հետ. «Մակս հայրապետական անուանց (և՛ ոչ անուանդ, ինչպես տպված է) պարտ եւ պատշաճ վարկանելի էր զստոյգն դրոշմել ի գրի, բայց զի յիսկզբանսն հոլովեան եւ նախաշաւիդ առաջնորդաց գործք եւ ժամանակք եւ անուանք հրկէզ եղեալ յանօրինաց» և այլն:

Այս բոլորն հետևում է, որ Մովսես Կաղանկատվացին VII դարու հեղինակ չլինելով չի կարող որևէ փաստ ծառայել, որևէ հիմ տալ ի նպաստ Մովսես Խորենացու խնդրին:

Ապա ուրեմն հայր Հացունու փաստարկութիւնը սխալ է:

Ընդունի՛ր ողջույնս և հարգանքս:

Ն. ԱԳՈՆՑ

Հ. Գ. Մռռացա հիշել (թեև կրկնում են բանասիրական և լեզվական կողմը չեն շոշափում), որ Ջարպահանայան լեզվի և ոճի տարբերություն է գտնում Ա և Բ գրքերի և Գ գրքի միջև, որի համար և տարբեր հեղինակների գործ է համարել: Առ այս պետք է ասել, որ ոճի և լեզվի տարբերություն կա ոչ միայն գրքին գիրք, այլ հոդվածին հոդված, և տարբերությունը ծագում է սրանից, որ նյութերը տարբեր ժամանակների, այլևայլ գրիչների գործեր են և Մովսես Կաղանկատվացին, որպես միջակ գրող, հետամուտ անգամ չի եղել մի ոճի վերածել, ինչպես Մովսես Խորենացին է արել, այլ հավատարմութեամբ ընդօրինակել է ինչպես կա, հապավումներով և անտեսելով հաճախ մույնիսկ ժամանակագրական կարգը:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՎ ԽՈՐԵՆԱՅԻ (Զննություն հայր Ն. Ալիևյանի տեսության)

Մեր Պատմահոր բազմաչարչար հարցը դեռ չէ հասել իր վախճանին: Մի բան է պարզված ընդմիջտ, որ Խորենացու անունով հայտնի երկը գրված է 696 թվից հետո: Այս վեր է ամեն կասկածից: Մնում է որոշել *terminus ad quem*:

Պրոֆ. Գր. Խալաթյանց իր նշանավոր աշխատության մեջ՝ «Հայ Արշակունիք»¹, շոշափման կետեր է գտել Խորենացու և Ղևոնդի մեջ և կարծիք հայտնել, որ Ողբի վերջին մասի մոտայլ նկարագիրը կրում է Ղևոնդի այն էջերի ազդեցությունը, ուր նկարագրվում է արաբական բռնության ստեղծած անելանելի դրությունը: Ասել է, թե Խորենացին ժամանակով ուշ է նաև, քան Ղևոնդ: Հայ պատմության Հայրը այսպիսով տեղափոխվում է V դարից մինչև IX դար:

Հայր Ալիևյան բարի միտք է ունեցել մոտեն ուսումնասիրելու Խորենացու և Ղևոնդի աղերսը, հերթական հարց, որ Խալաթյանց միայն ուրվագծել է, բայց չէ վճռել:

Մխիթարյան միաբանության ականավոր անդամը խոհուն և բեղուն բանասեր է, հեղինակ բազմաթիվ կարևոր գործերի: Բանիմաց հասարակությունն իրավունք ունի հուսալու, որ նրա ամեն մի նոր գործը նոր աղյուս բերե հայ անցյալի ավեր շենքի վերակառուցման: Փութկոտությունը սակայն մեծապես վնասել է իր այս աշխատության: Հայ բանասիրությունը այն քաջագոտի ուղևորներից չէ, որ վազե առանց հետ ու առաջ նայելու. նրա ուղին անհարթ է, լի խոչերով և պահանջում է համր և ուշիմ քայլեր: Շտապ գրիչը ծնում է ակամայից անհաճո հակասություններ: Կարծել, որ Թովման ծանոթ չէ Ղևոնդի մատյանին² և հետո գտնել, որ Թովման իր առաջն ունի Ղևոնդի ժամանակագրությունը (էջ 76, այլև 124)՝ անախորժ է: Ենթադրել, որ Հռիփսիմեն հարս է դառել Արծրունյաց 785-են առաջ (էջ 264), և հաջորդ էջում ասել, թե այդ դեպքը տեղի է ունեցել մոտավորապես 800 թվին (էջ 265) ևս հաճելի չէ: Կամ գովել Ղևոնդի լեզուն որպես ընտիր հայկաբանություն,

¹Գր. **Халатянц**, Армянские Аршакиды в "Истории Армении" Моисея Хоренского, ч. II, М., 1903.

²Ն. **Ալիևյան**, Մոզսես Խորենացի և Ղևոնդ Երեց. երկու պատմագիրներու նույնության հարցը, Վիեննա, 1931, էջ 51 (այսուհետև մեջբերումները կարվեն տեքստում):

այն հակադրել Խորենացու «կեղծ-դասական դանդաղկոտ եւ դժվարընկալ ոճագիտության, դարբնված հելլենական դպրոցի հետևողությամբ» (էջ 127) և հետո պնդել, որ Ղևոնդն ու Խորենացին նույն անձն են, առավել ևս անախորժ է:

Հայր Ակիմյան անպայման այնքան անփույթ չէ որքան շուտափույթ: Գործի ընթացքին է, որ նոր գյուտեր է անում: Նախ՝ մեկնակետ ունենալով Խալաթյանցի ենթադրությունը, հարգո քանասերը հանգում է այն եզրակացության, որ Մոսկվայի գիտնականը սխալվել է, և որ ոչ թե Խորենացին բանաքաղ է Ղևոնդից, այլ Ողբի բուն հեղինակը Ղևոնդն է: Ապա առաջանալով (ախորժակը սրվում է ոչ միայն ուտելով, այլ գրելով) գալիս է այն հայտնության, որ չէ թե միայն Ողբը, այլ ամբողջ պատմությունը պատկանում է Ղևոնդի գրչին և «Խորենացի» նրա կեղծանունն է:

Ընթերցողը թերմտանքի մեջ է: Ի՞նչ կարիք կար այս դեպքում այնքան ջանք թափել Ողբի շուրջը ապացուցանելու, որ Ողբը սկզբնապես Ղևոնդի մատյանի սեփականությունն է եղել, հետո անցել է Խորենացու գրքին անհայտ ձեռքի միջոցով: Եթե երկու գործերի հեղինակը միևնույն անձն է, իմաստ չկա Ողբը տեղահան անելու իր ավանդական վայրից և մի գրքից մյուսը փոխանցելու: Ավելորդ աշխատանք չէ՞:

Եվ ինչ որ զարմամալի է, հ. Ակիմյան խրախուսված իր գյուտերից, պետք է տեսել մի նոր հողվածով վիրավորել մեր Պատմահոր սրբազան հիշատակը: Ավելորդ ելևել, խորթ բանասիրության:

Եվ հնարավոր է՞, որ մի մատենագիր, երկու գործ ունենալով, երկզվխանի հրեշ հանդիսանա, մի գլուխը արժանի Որմզդի, մյուսը՝ Ահրիմանի, Ղևոնդը գովելի, Ղևոնդը այպանելի միևնույն ժամանակ:

Կուզեինք սակայն հետևել մեր բանասեր բարեկամին հանգրվանե հանգրվան, ինչպես ինքն է անցել, հետևել նրա մտքի և գրչի հաջորդական զարգացման:

Երեք հանգրվան ունի հ. Ակիմյանի գործը: Ղևոնդ Երեց, Ղևոնդ և Խորենացու Ողբը, Ղևոնդ և Խորենացի:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՑ

Ո՞վ է Ղևոնդ և ի՞նչ գիտենք նրա մասին: Ոչինչ, բացի իր մատյանից:

Հայր Ակիմյան աշխատել է ոչնչից ինչ ստեղծել: Եսայի [Ա Եղիպատրուշեցի] կաթողիկոսի մահվան առթիվ Ղևոնդ անվանում է նրան «երանելի, սուրբ եւ ուղիղ հաւատով»¹:

Այս սովորական բառերի մեջ հ. Ակիմյան տեսնում է «հիացախառն, բա-

¹ Ղևոնդ, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 169:

րեպաշտական արտահայտություն» և բացատրում այնու, որ Ղևոնդ հավանորեն աշակերտել է Եսայիին նրա եպիսկոպոսության ժամանակ Գողթնում: Հնարավոր է գտնում նաև, որ Ղևոնդ Գողթնեցի լիներ և հրահանգված մույն կողմերի մենաստանների մեջ, թերևս, Մաքենեաց վանքը (էջ 33):

Հայր Ալիինյան մոռացել է հիշել, որ մույն պատմագիրը խոսելով առաջին անգամ Եսայիի մասին, անվանում է նրան «կաթողիկոս որոյ անուն էր Եսայիաս»: Ստերմության արտահայտություն չէ բնավ:

Ղևոնդ տեղ է տվել քաղաքական անցքերի մեջ Տրունի իշխաններին, որ Գողթն գավառից էին: Այս ևս ապացույց համարում պատմագրի Գողթնեցի լինելուն:

Այս դեպքում ինչո՞ւ չի հիշել ավելի կարկառուն անձ՝ Գողթնի Սահակ իշխանին, որ մասնակից էր Պարտավի ժողովին Աշոտ և Սմբատ Բագրատունիների հետ: Կամ ինչո՞ւ չպարծենար Վահան Գողթնեցու մարտիրոսությամբ:

«Երանելի» կոչելը ստերմության առանձին նշան չէ: Սահակ կաթողիկոսին և այնպես է անվանում («զմարմին երանեալ հայրապետին»¹):

Եսայի հաջորդի՝ Ստեփանոսի մասին Ղևոնդ ասում է, որ կաշառքով գահ բարձրացավ: Մրանով պատմագիրը, ըստ հ[այր] Ալիինյանի, իբրև թե զգալ է տալիս, որ իր և Եսայիի միջև մտերմական կապ կա:

Արդարությունը պահանջում է չարատավորել Ստեփանոսի հիշատակը: Նրան նվիրված տողերի մեջ այն չկա, ինչ որ ուզում է տեսնել հ. Ալիինյան: Արաբ պաշտոնյան եկեղեցական գույքերի մի մասը գրավեց, ըստ պատմագրին, և մյուս մասը հանձնեց «ցարանդապահս, նորին, մինչև յաջորդել յաթոռ հայրապետութեանն զՍտեփանոս, որ բազում կաշառք յաջորդեալ ի հայրապետութեանն յաթոռ վատնեաց զամենայն ինչս եւ ստացուածս, մինչև եղև թողութիւն զիւղից եւ ծառայից եւ պարտուց»²:

Ոչ մի կշտամբանք կաթողիկոսի հասցեին: «Մինչև յաջորդել զՍտեփանոս» խորթ դարձվածը կարծել է տալիս հ. Ալիինյանին, որ հրամանատարը ինքը հաջողեցուց հաջորդել տալ հակառակ այլ թեկնածուների: Այս իմաստով հաջորդել բառը գործ է ածել Խորենացին. «յաջորդէ Խոսրով զՍահակ»³: Իսկ Ղևոնդի մոտ մույն բայը ներգործական է և ոչ անցողական (հետ մահվան Գրիգորի յաջորդէ զիշխանութիւնն Աշոտ, զլ. Ե): Ուստի ավելի հավանական է որ խորթ դարձվածը պարզ հունարանություն է, *mechri tou Stephanou diadechesthai*, և նշանակում է, մինչև որ հաջորդեց Ստեփանոսը: Արաբ

¹ Ղևոնդ, էջ 30: Ղևոնդ «երանելի» է կոչում և Արծրունի իշխաններին նախքան նրանց մարտիրոսությունը (էջ 164):

² Անդ, էջ 170:

³ Մովսես Խորենացի, Գիրք Գ, գլ. 49:

հրամանատարը ընտրության խառնվելու տեղիք չուներ, նա միայն պահանջել է նորընտիր հայրապետից «կաշառք», իր հավանությունը տալու համար: Կաթողիկոսը ստիպված է եղել ոչ միայն իր ընտրության առթիվ «կաշառք», այլև գյուղերի և ծառաների համար փրկանք տալ:

Լոկ ենթադրություն է դարձյալ, թե Եսայիի մահը և Ստեփանոսի անարժան ընտրությունը, եկեղեցու կողոպուտը «ազդած են խորապես Ղևոնդի նյարդերու վրա և հարկադրած թողուլ հայրենիքը» և անցնել Բյուզանդիա, Շապուհ Ամատունու գաղթի հետ (էջ 25):

Ո՛չ Ակամսիս և Կոդ անունների ծանոթությունը և ո՛չ ծովամարտի նկարագրությունը և ո՛չ էլ երկու գրիվ մամանեխի անհեթեթ գրույցը չեն կարող մամանեխի չափ նպաստ բերել այս վարկածին:

Հայր Ակիմյան ուզել է Ղևոնդին Կ. Պոլիս տեսնել, որպեսզի Լևոն [III կայսրի] և Օմար [II խալիֆի] թղթակցությունները նրա թարգմանություն համարի, կատարված Բյուզանդիայի մայրաքաղաքում: Բայց հետո հրաժարվում է այս մտքից և հետևապես Ղևոնդի երթը ևս ավելորդ է հանդիսանում:

Ավելի լավ է խոստովանել, որ պատմագրի կյանքը մեզ անծանոթ է, քան մոլար գիտությանը կնճռոտել խնդիրը:

Ղևոնդ մի հիշատակ է թողել, այդ իր մատյանն է, շոշափելի և քննելի:

Ինչպե՞ս է կոչվել այս մատյանը և արդյո՞ք հարազատորեն է հասել մեզ:

Պատմագրիս մի ձեռագրի, ինչպես և Ասողիկի և Կիրակոսի հիշատակության հիման վրա հ. Ակիմյան փորձում է վերականգնել սկզբնական վերնագիրը: Բայց իսկույն թողնում է այդ փորձը և կանգ առնում Ղևոնդի հիշատակարանի վրա, որ է «Կատարեցաւ վարդապետութիւն(?) Ղեւոնդի վասն ժամանակագրաց տանս Թորգոմայ, ի հրամանէ տեսան Շապիոյ Բագրատունոյ»:

Այս անգրագետ տողերը չեն պատկանում Ղևոնդին, այլ որևէ գրչի: Անտեղի է վարդապետություն բառը:

Հայր Ակիմյան կարծում է, որ բառս հոս գործ է անված պատմության իմաստով և մի աններելի սխալ է գործում, վկայության կոչելով Ագաթանգեղոսի «զայս պատմեսցուք... վարդապետութեամբ Սրբոյն Գրիգորի», որպես թե ընդգծված բառս նշանակեր հանդերձ պատմությամբ:

Ագաթանգեղոսի խոսքը վերաբերում է Գրիգորի վարդապետության, իր գրքի այն մասին, որ կոչվում է «Վարդապետութիւն Սրբոյն Գրիգորի»:

Հիշատակարանը աղավաղված է: Պետք է կարդալ թերևս վարդապետի (և ո՛չ վարդապետություն), վասն բառը ևս անտեղի է. ժամանակագիրք, այսինքն՝ (գիրք ժամանակաց) և ո՛չ վասն ժամանակագրաց: Թերևս բուն հիշատակարանում գրիչը կարդացել է՝ «Վարդապետի Ղևոնդի ժամանակագիրք տանս Թորգոմայ» (1):

Ավելի կարևոր է Ղևոնդի գրքի թերի լինելու խնդիրը:

Հայր Ակիմյանի կարծիքով գիրքը կորուստ ունի սկզբից: Որպես թե պահասում է հեղինակի ընծայականը, ուղղված Շապուհ Բագրատունուն: Մխիթար Անեցի, ծանոթ լինելով Ղևոնդին, գիտե անուններ ինչպես Քաղրթ, Եման և Շահրիար, որ չկան այժմյան Ղևոնդի մոտ: Ասողիկի «կարկառուն, սակավախոս բառերի մեջ արտահայտած ծանոթությունը Մահմետի շուրջը»¹ առնված է համարում Ղևոնդեն, ուր սակայն չկան այդ բառերը: Ուրեմն Ղևոնդը թերի է (էջ 50):

Այս երեք փաստերից առաջինը համոզիչ չէ, մյուսները սխալ են, անուշադրության վրիպակներ:

Ասողիկ գրել է իր գործը Մարգիս [Ա Սևանցի] կաթողիկոսի պատվերով և ընծայական չունի, այլ հիշում է Մարգսի պատվերի մասին իր վերջաբան հիշատակարանում: Նույնը կարող էր և Ղևոնդի մոտ լինել, ինչպես կարծել է տալիս գրչի հիշատակարանը:

Մխիթար Անեցու հիշատակած անուններից Շահրիարը կապ չունի Ղևոնդի հետ, իսկ Քաղրթ և Եման (կարդա Եմրան) իզուր է որոնել նրա մոտ: Մխիթարը առել է խորթ անուններն իր հայրենակից Սամուել Անեցուց, որի մոտ նույն անունները հնչում են Քաղրթ կամ Քաղարթ և Ամրան: Մրանք ոչ այլ ոք են, եթե ոչ Մահմետի անդրանիկ զորավարները՝ Խալիդ և Ամր (Օմար): Անունների խորթ տառադարձությունը մատնում է ասորական աղբյուր: Մխիթարի անգետ գրչի տակ նրանք դարձել են Մահմետի նախորդներ, ուստի և հնարավոր է գտել ասել՝ «ի Քաղրթայ մինչեւ յելանելն էին ամբ ԼԸ, որպես եւ Ղետնդ պատմագիրն զսոյն վկայէ»²:

Ղևոնդին նայում է միմիայն տարեթիվը՝ ԼԸ, մնացածը քաղված է Սամուել Անեցուց:

Չախտրդ է նաև Ասողիկի կոչումը: Նրա «կարկառուն բառերը» (էջ 118) պատկանում են Մերետսին³, և ինչ որ առնված է Մերետսից, իրոք կա այժմյան Ղևոնդի մոտ:

Ղևոնդ շարունակել է Մերետսի գործը և պետք չուներ անդրադառնալու Մահմետի անձին, ինչ որ արդեն հայտնի էր իր նախորդից: Ղևոնդի գրքի առաջին բառերը սխալ են հասկացված: «Նախ և առաջին որք եւ Ամիր-ամունիք անուանեցան»՝ վերնագիր է առաջին գլխին: Գերադասելի է կարդալ նախ և առաջինք և համարել մի բառ, քան ուղղել նախիշխանք կամ նախաթոռք, ինչպես անում է հ. Ակիմյան:

¹ Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 118:

² Մխիթար Անեցի, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 44:

³ Մերետս, Պատմութիւն ի Հերակլն, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 104:

Պատմագիրը նպատակ ունի պատմելու առաջինների մասին, որոնք կոչվում էին նաև ամիր-ալ-մումնիք:

Գիտենք, որ այդ տիտղոսը ընդունեց առաջին անգամ Օմարը: Ղևոնդ ուրեմն իրավունք ունի շխտելու Մահմետի և Աբուբարրի մասին: Սրանց և երկու հաջորդների՝ Ամրի և Օթմանի իշխանությունը ի մի է ամփոփում ընթացս 38 տարվան, սկսած Հերակլի տասնամեկերորդ տարուց մինչև Մուավիայի համբարձումը: Հերակլ գահ բարձրացավ 610 թվի վերջերը, իսկ Մուավիան 661 թվի սկիզբը: Ուստի Ղևոնդ հաշվում է Հերակլի 11-րդ տարին 622 (և ոչ 621) և մինչև 660 գումարում է ուղիղ 38 տարի: «Ձի (զի ամ) կալեալ զիշխանութիւնն Մահմետ մեռանի, յետ այնորիկ փոխանորդէ զիշխանութիւն Մահմետի Աբուբարր եւ Ամր եւ Օթման, ամս ԼԸ»¹:

Փակագծի մեջ առածը հարազատ չենք համարում: Մահմետ քսան տարի չէ իշխել, այլ տասը՝ 622-632: Պատմագիրը չի նշանակում Մահմետի երեք հաջորդների իշխանության տարիներն առանձին առանձին: Կարելի է իրավամբ կասկածել, որ Մահմետին տրված քսան տարին իրեն չեն պատկանում: Գուցե ծագել է սխալ ընթերցումից, սկզբի զի մակբայի պատահական կրկնությունից: Եթե կարդանք՝ «զի կալեալ զիշխանութիւնն Մահմետ մեռանի, յետայնորիկ փոխանորդէ... ամս ԼԸ». և այս երեսուն և ութ տարվան մեջ հաշվենք և Մահմետի իշխանության տարիները, կստանանք ստույգ տեղեկություն:

Ղևոնդի բնագրի պատահական կրկնագրությունից առաջացած սխալը հին է և մոլորեցրել է հետագա պատմագիրներին:

Մահմետի և Աբուբարրի վրա խոսել զանց է անում պատմագիրը նաև այն պատճառով, ինչպես ինքն է բացատրում, որ քանի Հերակլ կայսրը կենդանի էր, արարները չկարողացան սփռել իրենց ասպատակը: Բուն աշխարհակալությունը սկսվեց Օմարի և Օսմանի, առաջին ամիր-ալ-մումնիների օրով, ուստի և սրանց շուրջն է բոլորում իր խոսքը: Պատմում է ինչ որ գիտե Մերետսից, ինչ ինչ տարբերությամբ առաջին երեք գլուխներում: Տպագրի այս գլուխները կազմում են Ղևոնդի մատյանի առաջին գլուխը և մի տեսակ մախաբանություն է իր իսկական երկի, որ սկսվում է Մուավիայի իշխանությունից, այսինքն՝ այն տեղից, ուր վերջանում է Մերետսի պատմությունը:

Այսպիսով Ղևոնդի գիրքը կորուստ չունի սկզբից, հակառակ հ. Ալիինյանի և ուրիշների կարծիքին (2): Իսկ կազմը արդյո՞ք փոփոխության է ենթարկված: Հայր Ալիինյան կարծում է, որ ԺԹ և Ի գլուխներն իրենց տեղը չեն: Ետևառաջության պատճառը որպես թե Լևոնի և Օմարի թղթերն են:

---

¹ Ղևոնդ, էջ 3:

Տեսանք, որ հ. Ակիմյան Ղևոնդին տարավ Կ. Պոլիս, տարավ, որպեսզի քարգմանել տա նրան այս քղթերը հունարենից հայերեն: Հետո, հրաժարվում է այս ենթադրությունից և ընկնում մի ուրիշ մոլորության մեջ, կարծելով որ քղթերը Ղևոնդի երկի հարազատ մասը չեն կազմում, այլ ներմուծված են մի ուրիշ և անհայտ անձի կողմից: Այս եկամուտ տարրը ներս մտնելով պատճառ է եղել գլուխների սկզբնական դասավորության խանգարման:

Նախ՝ ԺԹ և Ի գլուխները ճիշտ իրենց տեղն են: Ահա ինչու: Այստեղ պատմվում է Օմարի արշավանքը և Կ. Պոլսի պաշարումը: Ղևոնդ օգտվել է միայն վավերական աղբյուրից, ուր պատմական նշանավոր դեպքի լույս ստվերն է մնացել: Շինծու և անճաշակ նամակները Մսիմի և կայսեր հորինված են ոչ թե Ղևոնդի կողմեն, այլ առնված են նույն պղտոր աղբյուրից, ուր պաշարման տարեթիվը ինչպես և ժամանակակից ամիրապետի անունը արդեն մոռացված են եղել:

Ոչ մի երաշխիք չունինք, որ Ղևոնդ գիտեր, թե իր պատմածը վերաբերում է Օմարի իշխանության: Արշավանքի հերոսը Մսիմն է, ամիրապետի եղբայրը: Լևոն կայսրը, որի անունը հիշվում է, թագավորել է 717-741, երբ Մսիմ ասպարեզի վրա էր: Ղևոնդ իրավունք ուներ զետեղելու ԺԹ և Ի գլուխները Մսիմի վերջին օրերին, քանի որ պատմությունը վերջանում է հետևյալ նշանակալից խոսքերով. «Եւ յես այսորիկ գնաց ի տուն իւր, եւ ոչ էարկ սուր ընդ մէջ իւր մինչեւ ցօր մահուան իւրոյ»¹:

Խոսքը Մսիմի մասին է. ուրեմն Կ. Պոլսի անհաջող պաշարումից հետո Մսիմ այլևս անգործության դատապարտվեց մինչև իր մահը: Բնական է, կարծել, որ այս խոսքերից հետո Ղևոնդ չէր կարող նորեն դառնալ Մսիմի այն արշավանքներին, որոնց մասին խոսում է ԺԹ գլխում: Պարզ է ուրեմն, որ ԺԹ և Ի գլուխները իրենց պատշաճ տեղն են և հիմ չկա դնելու ԺԸ-ից առաջ հակառակ պատմագրի ունեցած ծանոթության:

Անընդունելի են հ. Ակիմյանի առարկությունները Լևոնի և Օմարի քղթակցության դեմ:

Ղևոնդի տեղեկությամբ Օմարը «ազնուականագոյն քան զամենայն արս ազգատոռնմին իւրոյ: Սա արար դարձ գերութեանն, զոր գերեաց Մահմետ յաշխարհէս հայոց յես այրելոյն զնախարարս աշխարհիս»²: Հայր Ակիմյան գիտե, որ Օմար թշնամի էր քրիստոնեության և շարունակող Կ. Պոլսի պաշարման: Նրա կարծիքով Ղևոնդ չէր կարող գովաբանել այսպիսի մարդու: Այնուհետև Օմարին վերագրվում է գերիների դարձը, մինչդեռ

¹ Ղևոնդ, էջ 112:

² Անդ, էջ 42:

Ղևոնդ նախընթաց գլխում Մահմետ զորավարի մասին խոսելիս չի հիշում, որ գերություն է հանել հայ երկրից:

Այստեղից հետևեցնում է հ. Ակինյան, որ ո՛չ զովասանական խոսքերը Օմարի հասցեին և ո՛չ նրան վերագրած թուղթը աղերս չունին Ղևոնդի մատյանի հետ և համարելու են անհարազատ հավելումներ: Անհայտ ձեռքը որպես թե խարդախել է Ղևոնդի բուն տողերը, ուր պատմելիս է եղել Օմարի մուսուլման բարեմասնությունների մասին և փոխել նրա «բարի համբավը ի նպաստ քրիստոնեության»:

Դժվար չէ քանդել ենթադրությանց այս բարդ ցանցը: Պետք չկա նկատելու, որ Օմար կարող էր հրեշ լինել ուրիշների նկատմամբ, բայց բարի դեպի հայերը: Ներոնը մեծ ոճրագործ էր, բայց ազնիվ վարմուճք ցույց տվեց հայերի հանդեպ, խաղաղացրեց մեր երկիրը և Արշակունյաց հարստության հիմը դրեց Հայաստանում: Ընդհակառակը, Տրայանոս կայսրը հռովմեական ճաճանչավոր փառքերից մեկն է, բայց զարշելի անձն հայ պատմության տեսակետից: Նենգորեն իր մոտ կանչեց հայ թագավորին և սպանել տվեց արտակարգ տմարդությամբ (3):

Նույնը և Օմարի նկատմամբ: Հավանական է, որ ջերմեռանդ մուսուլման Օմարը, ձեռնարկելով խոշոր արշավանք դեպի կայսերական մայրաքաղաքը, խոհեմություն է համարել մեղմ քաղաքականությամբ շահել հայերի տրամադրությունը և ապահովել իր թիկունքը: Մակայն, խնդիրն այս չէ:

Ղևոնդ շատ լավ գիտե, որ Օմար «ցուցաներ եւ առ իւրային ազգն մտերմութիւն լաւագոյն քան զառաջինսն, որ նախ քան զնա իշխանքն էին»:

Ղևոնդ նորեն անդրադառնում է ԺԾ գլխում Օմարի «բարեխառնութեան եւ բարեմտութեան առ ազգս քրիստոնէից», որով ի նկատի ունի առավելապես հայերին, ինչպես ինքը հարում է՝ «որպէս նախ քան զայս պատմեցաք, գերեաց գերադարձ առնէր»¹:

Հայր Ակինյանի ուշադրությունից սպրդել է այն կարևոր հանգամանքը, որ մեր պատմագիրը Օմարի բարեմտության մասին խոսում է ոչ միայն այն գլուխներում, որ երկրայական են թվում հ. Ակինյանին, այլև ԺԷ գլխում որ կասկածից դուրս է: Հիշամի վրա խոսելիս Ղևոնդ ասում է, որ նոր աշխարհագիր անել տվեց և հարկերը ծանրացուց «որպէս թէ դժուարելով ընդ բարեմտութիւնն Օմարայ, եթէ անիրաւութեամբ ծախեսաց զմթերս զանճուցն»²:

Դարձյալ հ. Ակինյան ուշադիր չէ եղել, որ Օմարի քաղաքականության մասին նման նպաստավոր տեղեկություն ունինք մի ուրիշ հայ աղբյուրից,

¹ Ղևոնդ, էջ 3:

² Աճղ, էջ 101:

Վահան Գողթնեցու վկայաբանությունից. «Եւ իբրեւ նստաւ Ոման ի գլխատրութիւն տաճկաց, արկ ի սիրտ նորա աստուած յիշել զանիրաւութիւնն որ առ Հայս հրաման տայր ժողովել զգերելսն մեծաւ պնդութեամբ եւ ի ժողովելն արձակեաց զամենեսեան»¹:

Մրանով վերանում է միանգամայն հ. Ալիմյանի տարակույսը գերության վերաբերյալ: Վերջապես Ասողիկը գիտե Ղևոնդի մատյանը այն ճևով ինչպես հասել է մեզ և Մսլիմի արշավանքը դնում է Հիշամի օրով, ուրեմն համաձայն Ղևոնդի բնագրի²:

Ակներև է, որ Ղևոնդի մոտ գլուխների կարգը խանգարված չէ և Օմարի ու Լևոնի թղթերը պատկանում են բուն բնագրին:

Այլ խնդիր է, թե որքան արժանահավատ են այդ թղթերը պատմականորեն: Անպայման անվավերական գրություններ են: Լևոն և Օմար, ավելի ճիշտ Մսլիմ ունեցել են գրագրություն, բայց քաղաքական և ոչ կրոնական նյութի շուրջ: Ուշագրավ է Լևոնի թղթի այն կետը, ուր խոստովանում է թե՛ «բազում անգամ գրեցաք առ քեզ, արդեօք թէև այլ հասանիցէ գրել, այլ վասն աշխարհական իրաց, եւ ոչ վասն աստուածային իրողութեանց»³:

Եվ այս ստույգ է: Թեոփանեսի վկայությունը, որ Օմար դավանաբանական թուղթ է գրել Լևոն կայսրին ոչինչ չի հաստատում: Թեոփանեսը վանական էր, ժամանակակից Ղևոնդին և ավելի քննական միտք չէր քան հայ պատմագիրը: Նա ևս հավատ է ընծայել իր ժամանակ շրջող լուրերին և թղթին: Լևոնի թուղթը պետք ունի հատուկ քննության, երևան հանելու հնարավոր հավելումներն ընդդեմ Ղևոնդի: Օմարի և Լևոնի թղթերի զուգադրությունը ցույց է տալիս, որ հավելումներ եղել են, մի խնդիր, որ մեր նյութից դուրս է:

Լևոնի թղթի մեջ ասված է, որ Մահմետի երևումից անցել է «հարիւր ամ փոքր ինչ ատելի կամ պակաս»⁴: Ենթադրվում է, որ թուղթը գրված է Կ. Պոլսի պաշարման ժամանակ՝ 717 թվին, ուրեմն իրավ հարյուր տարի հետո Մահմետից, 622 թվից: Մի քանի էջ ստորև նույն թուղթը հաշվում է «ուր հարիւր ամք փոքր ինչ պակաս կամ ատելի, յորմէ հետէ Քրիստոս երևեցաւ»⁵: Հետևապես թուղթը գրված պիտի լինի ուր հարյուր թվականի շուրջը:

¹ «Մոփերք Հայկականք», հատ. 13, էջ 20:

² Ասողիկ, էջ 128:

³ Ղևոնդ, էջ 46:

⁴ Անդ, էջ 60:

⁵ Անդ, էջ 61:

Ղևոնդի պատմությունը ընդգրկած լինելով այդ թուղթը, գրված պետք է լինի ոչ առաջ քան նույն ութ հարյուր թվականը:

Սակայն, Ղևոնդի պատմվածքի թելը կտրվում է 788 թվի մոտերը:

Ե՞րբ է գրել Ղևոնդ իր պատմությունը:

Հայր Ալիևյան կարծում է, որ Ղևոնդ շարադրել է իր գործը երկու նվազով: Առաջին անգամ գրել է սկզբեն մինչև ԼԳ գլուխը, հավանորեն 775 թվի ապստամբությունից առաջ: Ապա ավելացրել է վերջին մասը մերձ 790 թվականի: Լեզվի և ոճի տարբերություն կա որպես թե այս երկու մասերի մեջ:

Սակայն, մենք գտնում ենք, որ ԼԳ և ԼԴ գլուխները դժվար է միմյանցից անջատել: Նկարագրելով երկրի ծանր կացությունը, Ղևոնդ ավելացնում է, որ աղետն այնքան մեծ էր, որ անկարող է գրի առնել. «Պատմել ոչ կարենք զաղէտիցն պատմութիւն»: Սրանով պատմագիրը որպես թե վերջակետ է դնում, գրիչը վայր դնում որ հետո նորեն վեր առնի 15-20 տարի անցնելուց հետո:

Մենք վերջակետ չենք տեսնում, այլ փոխանցում, պատմելու ապստամբական շարժումը որպես անմիջական և անխուսափելի հետևանք անպատմելի բռնության: Ուրիշ հանգամանք: Ղևոնդ սովորաբար նշանակում է ամիրապետի անունը և տարին և ապա արձանագրում անցքերը: Աբդլայի անունը և իշխանության քսան և երկու տարին տպագրի մեջ կցած է սխալմամբ ԻԸ գլխին, մինչդեռ պատկանում է հաջորդ ԻԹ. գլխին: Նրա կառավարությունը (754-775) ընդգրկում է ԻԹ գլխից մինչև ԼԷ գլուխը, և ուրեմն ԼԳ և ԼԴ գլուխները գրված են միաժամանակ և 775 թվից հետո:

Սրանով երկնվազ գրության հարցը, ջնջվում է:

Հայր Ալիևյան նկատել է այս ծանր պարագան և փոխանակ սթափվելու և հրաժարելու իր ենթադրությունից, շտապում է խոչընդոտը վերացնել մի նոր ենթադրությամբ, այն է, որ Աբդլայի քսան և երկու տարին հետո է ավելցրած: Այս արդեն նշանակում է չարարկել կասկածելու իրավունքը: Եվ ինչո՞ւ են այս բռնագրոսումները:

Հայր Ալիևյան ձեռնարկել է Ղևոնդի ուսումնասիրության հատուկ նպատակով:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՎ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՈՂԹԸ

Բանասերկուն մի օտարոտի միտք է ներշնչել մեր պատվական հոր, թե Խորենացու հռչակավոր Ողբը Ղևոնդի գործն է, զետեղված մախապես իր պատմության ԼԳ գլխից հետո, որպես վերջաբանություն առաջին նվազով գրված բաժնին: Հետագայում, 15-20 տարուց, երբ Ղևոնդ երկրորդ նվազով շարունակել է իր գործը մինչև 788 թվականը, պատշաճ է համարել հանել Ողբը իր տեղից և դնել ավելացրած մասի վերջը և նրանով կնքել իր մատյանը (էջ 155-157):

Այնուհետև մի անհայտ անձ, շարունակում է հ. Ալիևյան, դատելով որ Ողբը շատ ավելի հարմար է Խորենացու մեծ գործին որպես ավարտաբանություն, գողացել է Ողբը Ղևոնդից և նվեր բերել մեր Քերթրոզահոր, ոչ առանց ինչ ինչ փոփոխությանց (էջ 158):

Հայր Ալիևյանի կարծիքով, Ղևոնդ զգայուն մատենագիր է և չէր կարող գրիչը վայր դնել առանց վերջին հրաժեշտի խոսք ասելու իր ընթերցողներին (էջ 54), իսկ Խորենացին կարող է՞ր: Խորենացու «զեղեցկահյուս պատմության» որպես թե սազ չի գալիս Ողբի նման «ցավագար ավարտաբանություն» (էջ 158):

Սակայն, նման խորհրդածությունները չեն որ պղտորել են մեր բանասերի միտքը: Նրա հիմնակետը Ողբի վերջին կտորն է, ուր ողբերգուին թվում է, թե տարերքն անզամ փոխել է իր բնությունը, գարունը երաշտացել է, ամառը՝ անձրևահույզ, աշունը՝ ձմեռացել է, ձմեռը՝ սաստկասառույց, մրրկալից. անպակաս՝ հողմեր, կարկուտ, կայծակ, անբերրություն, անաճելություն, սասանմունք, դորդմունք: Հայր Ալիևյան այն կարծիքին է, որ բնության այս նկարագիրը հետտորական չափազանցության արդյունք չէ, այլ համապատասխանում են դառն իրականության: Վկայության է կոչում մի ասորի պատմագիր, որի ասելով 762 թվին մարտ ամսին Տիգրիսը հորդացել է, ջուրը հեղեղել և մեծ վնասներ հասցրել, որ ձմեռը առատ ձյուն է եկել, հովիվներին հանկարծակի բերել: Նաև 772 թվին, ուրեմն տասը տարի հետո, անձրև չի եկել, գարնան ցանքերը վնասվել են, հետևյալ 773 թվին վաղաժամ ձմեռը փշացրել է այգիները, անասուններ և թռչուններ զոհվել են, կարկուտ է եկել՝ հատիկները կայծքարի մեծությամբ:

Մի ուրիշ ասորի հավատացնում է, որ 763 թվին կարկուտ է եկել, «հատիկները ութ լիտր» (Միքայել Ասորու մոտ, նկատենք անցողակի, խոսքը կարկուտի մասին է¹), և որ Խորասանում երկրաշարժ է եղել 764 թվին: Ղևոնդ իր պատմության ԼԳ գլխում հիշում է, որ «ի վերուստ վկայեր բարկութիւն գոլ բազմութիւն մարախոյն եւ կարկուտք եւ երաշտութիւնք անձրեւաց»²: Ըստ հ. Ալիևյանի, բնության աղետների մասին Ղևոնդ վերապահել է մանրամասնորեն խոսել Ողբի մեջ, որը սկզբնապես ՀԳ գլխից հետո է զետեղված եղել:

Այժմ պարզ է թե ինչո՞ւ հ. Ալիևյան այնքան աշխատանք է թափել Ղևոնդի պատմությունը երկուսի բաժանել, ինչո՞ւ Ողբը համարում է վերջաբանություն առաջին մասի և ինչո՞ւ այս մասի գրությունը դնում է 773-774 թվականներին:

¹Michel le Syrien, Chronique, par. I.-B. Chabot, t. II, Paris, 1901, p. 524.

²Ղևոնդ, էջ 136:

Սակայն, ի՞նչ կապ ունի Հայաստանի հետ Խորասանի երկրաշարժը, կամ Միջագետքի ճյուղն ու կարկուտը: Գիտենք, որ հայ աշխարհի բնությունը շղթայված չէ իր կամքի մեջ: Հավատում ենք, որ մա ցուցադրած լինի իր քմահաճությունները ոչ միայն 774 թվին, այլև դրանից առաջ և՛ հետո, և՛ հաճախակի: Ո՛չ խոշոր կարկուտը, ոչ դեգադեզ ճյուղը, ոչ հեղեղասատ անձրև, անգամ երկրաշարժն ու մորեխը, դժբախտաբար, հագվագյուտ երևույթներ չեն հայ հողի վրա:

Բնության նկարագրած արհավիրքները բացառիկ աղետ չեն մակ Միջագետքում: Եթե հ. Ալիևյան թերթեր Դիոնիսիոս Տելլմահրեցու երկը ամբողջապես, կտեսներ որ մրա էջերը լի են նման արհավիրքների նկարագրությամբ: Բնությունը բարի մայր չէ եղել ոչ միայն 763 և 773 տարիներին, այլև 753, 744, 738, 724, 717-720, 712, 704, թղմենք, VI դարը: Օրինակ՝ 744 թվին տեղի են ունեցել ուժգին սառնամանիք, գետերի հորդումն, ձկներն անընչացած ավերի վրա, անձրևի պակասություն, սով, համաճարակ հիվանդություն, երկրաշարժ, որ լեռները տեղահան արեց, գյուղեր խորտակեց, մեծ ավերումներ գործեց, երկնքի վրա երևեցան բոցավառ ասուպներ, օդը լի փոշիով, աներևակայելի սով, որ չորս հարյուր հազար (հավանորեն չորս հազար) զոհ տարավ, փոթորկալից հողմեր և այլն: Դրությունն ավելի մխիթարական չէր, քան Ալիևյանի ընտրած տարիներին:

Բնությունը չհրաժարվեց իր բարկությունը երևան հանելու և հաջորդ IX դարում: Առենք 839-840 տարին, ուր հիշվում է մակ Հայաստանը: Երկրաշարժ Կարին քաղաքում, որի աշտարակներից ութը փուլ եկան, երկու հարյուր մարդ զոհվեց, երկու ամիս ժողովուրդը մնաց բացօթյա, բոցավառ ամպեր երկնքում (արևի խավարում), անձրևի առատությունից ձմեռը կանուխ սկսվեց, գետերը հեղեղեցին, Տիգրիսը տասն հազար տուն քանդեց. հաջորդ տարին ձմեռը անձրև չեկավ, սերմերը չձլեցին, հետո առատ ճյուղ թափեց, ահռելի սառնամանիք. դրամի պակասություն, թանկություն, սով և հիվանդություն, համաճարակ ախտ. ապրիլին սերմերը ծլեցին, բայց կարկուտը վրա եկավ և բոլորը փչացրեց, վերջապես մորեխը հասավ և կերավ մնացած սերմերը, բամբակը և մյուս հունձը. սոսկալի փոթորիկներ արմատախիլ արին ծառերը:

Ծանր էին մակ հասարակական և քաղաքական պայմանները: Խուռամյան աղանդավորները նորեն սկսեցին իրենց բռնությունները Կորդվաց աշխարհում՝ Մուսա առաջնորդի ղեկավարությամբ: Անթիվ մարդկային զոհեր, սղոթյուն. աղի քառասուն տրամը արժեր մի զուգա, պանրի երկու ունկը՝ մի զուգա, ընկույզ՝ հիսուն հատը մի զուգա: Համաճարակը տևեց երկու տարի¹:

¹Michel le Syrien, t. III, Paris, p. 105-109.

Կարծում ենք, որ այս նկարագիրը ավելի ահավոր է, քան ինչ որ առաջարկում է մեզ հ. Ալիևյանը: Եթե նրա դատողության շավղով ընթանաք, իրավունք ունինք Ողորդ մեխելու 840 թվին:

Սակայն, մենք զգուշանում ենք այսօրինակ փաստարկությունից: Ավելի ընդունելի ենք դատում, որ Ողբի արհավրալից տողերը ճարտասանության են պատկանում և ոչ իրականության: Բնության զայրույթին նվիրած տողերից հետո Ողբի հեղինակը, նույն հռետորական ավյունով ծառանում է ամբողջ հայ ժողովրդի դեմ սոսկալի բառերով: Հայ իրականության բոլոր դեկավար ուժերը՝ վարդապետք, կրոնավորք, վիճակավորք, աշակերտք, ժողովականք, զորականք, իշխանք, դատավորք՝ ներկայացրած են որպես բարոյական հրեշներ: Արդյոք այս խավար պատկերը և՛ս համապատասխան է իրականության, այն դրության, որ տիրական էր Հայաստանում 774 թվերին:

Հայր Ալիևյան այս դեպքում ևս չի ուզում ճարտասանական չափազանցություն տեսնել:

Սակայն, լույսի պես պարզ է, որ հայ մարդը երբեք այդպիսի այլանդակ պատկեր չի ունեցել և մահավանդ 774 թվականներին: Զինատյաց անվանել հայ զորականին այն ժամանակ, երբ սուսերամերկ հերոսական պայքար էր մղում արաբական բռնության դեմ, նշանակում է ամարդար լինել և հօդս բարբառել:

Հայր Ալիևյան գուցե և իրավունք ունի նկատելու, որ Խորենացուն վայել չէր ստորագրել այսպիսի հուսահատ տողեր Բագրատունի իշխանի հանդիման: Բայց վայել է գտնում նույնը Ղևոնդի համար, որ նույնպես Բագրատունի իշխանի հետ գործ ուներ, և վերջը պետք է պատշաճ համարի մաս Խորենացուն Ղևոնդի դիմակով:

Հոռետես հատվածը Ողբի աննշան կտորն է կազմում: Ողբը իր էական մասով, հ. Ալիևյանի աչքում հռետորական շարադրություն է և ողբալու նյութը «անորոշ» (էջ 158): Նրան այնպես է թվում, որ Խորենացին շարժառիթ չուներ հառաչելու այնպիսի բարեգարդ դարագլուխ, որպիսին էր V դարու առաջին կեսը, երբ մեծ ուսուցիչների աշակերտները կանգուն էին, կղերը՝ զարգացած, Հովսեփ քահանան՝ տեղապահ, Վարդանը՝ սպարապետ, վանքերը՝ լի սրբակյաց կրոնավորներով (էջ 129):

Ուզում է վերլուծել Ողբի «անորոշ» նյութը և ուրիշ բան չէ գտնում քան երկու կետ. Հայաստանյայց եկեղեցու հովվագուրկ դրությունը և՛ Հովվի և՛ Հովվակցի մահվան առթած թախիծը (էջ 132): Սրանց անունը հեղինակը չի տալիս: Հայր Ալիևյան կարծում է, որ Հովվի Սիոն[Ա Բավոնցեցի] կաթողիկոսն է և Հովվակիցը Սիոնի հաջորդ Եսայի[Ա Եղիսպատույցեցի] կաթողիկոսը:

Արդյոք ի՞նչ արժանիքի համար: Հայր Ալիևյան ստիպված է խոստովանել, որ չգիտե թե ի՞նչ աղերս է ունեցել Ղևոնդը Սիոնի հետ (էջ 175):

Եսայի կաթողիկոսի մասին էլ մի բան գիտե, որ ուրիշների հետ միասին դիմել է ոստիկանին, հարկերը թեթևացնելու և խնդիրը անհետևանք է մնացել. գուցե և միևնույն նպատակով գնացել է Պարտավ: Այս վերջին քայլը, հ. Ալիևյանի կարծիքով, արիասիրտ և հայրենասեր գործ էր և կարող էր Ձորաքարելի դեպքը հիշեցնել (էջ 177):

Այսպիսով Միոնը ոչինչ բանի և Եսային չնչին բանի համար արժանանում են մեծագույն պատվի՝ լինել **Ողբի Հովիվը** և **Հովվակիցը**:

Պահանջկոտ չենք, բայց և այնպես կարծում ենք որ երկու կաթողիկոսներն իրենց հայտնի ու անհայտ արժանիքներով արժանի չեն **Ողբի** անգամ երկու տողին:

Չարմանալի է, որ հ. Ալիևյան մոռացել է որ **Հովիվ** և **Հովվակցի** առընթեր կա և թագավոր. «Բարձու թագաւոր եւ քահանայ»: Եթե քահանան Միոնն է, ապա թագավորն ո՞վ է: Հայր Ալիևյան պատասխան չունի, որովհետև շեղված է ճշմարտության ճանապարհից:

Ողբը իսկ իր տեղն է և նյութը շատ որոշ է և շատ հստակ ձևակերպված վերնագրում. «**Ողբք վասն քառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն Արշակունեաց, եւ եպիսկոպոսութեանն յազգէ սրբոյն Գրիգորիք**»: Ալևներն է, որ թագավորը Արտաշեսն է, **Հովիվ** և **Հովվակիցը**՝ Սահակ և Մաշթոց:

Խորենացին քաղաքական պատմիչ է և այլ հայացք ունի իրերի վրա, քան թելադրում է նրան վատորեն հ. Ալիևյան: Արշակունի դարավոր թագը հանկարծ տապալվում է, Լուսավորչի տոհմը սպառվում, հայ պատմության գույզ գորավոր սյունները կործանվում են: Մի՞թե ողբալու երևույթ չէ: Եվ արդյոք V դարի դպրությունը կամ Վարդանն ու լուսավոր կղերը խանգարում են ողբալու հայ պետականության անկումը և կամ կարող են փոխարինել ազգային անկախության կորուստը, որպեսզի հայ պատմիչը ծափ ծափի զարկեր և ավելորդ դատեր ավաղելու իր «հեք թագաւորը, ազգաւ ի բաց ընկեցիկը»: Հայ եկեղեցու լուսավոր հիմնադրի տան վերջին ջահը մարում է: Մի՞թե ողբի արժանի չէ:

Ո՛չ և ո՛չ: **Ողբը** կապ չունի Ղևոնդի հետ, որպես գրական գործ այն բարձր է նրա ուժերից, և անքակտելի է Խորենացու պատմությունից: Հայր Ալիևյան մոռացել է մի կարևոր հանգամանք: **Ողբը** Պատմահոր միակ ողբը չէ: Նրա պատմության երկրորդ գիրքը կնքվում է մի ուրիշ ողբով, որ մվիրված է Տրդատի հիշատակին և կոչվում է **ողբերգական մեղադրություն**:

Մենք էլ պահենք այս անունը, **Ողբից** զանազանելու համար: Բավական է համեմատել այս երկու գործերը, որպեսզի փարատվի ամեն կասկած և համոզվի՞նք, որ երկուսն էլ միևնույն մտքի և գրչի ծնունդ են: Ահա **Ողբերգականի** սկսվածքը. «Չսրբոյ եւ զմեծէ եւ զերկրորդ նահատակէ եւ զմերոյ լուսաւորութեան հոգեւոր վերակացուէ ճառերով, զ'ի Քրիստոսէ **հանուրց** եղելոցս ճշմարիտ թագաւորէ» և այլն:

«Հանուրց եղելոցս ճշմարիտ թագաւոր» խոսքերը հիշեցնում են Ողբի «հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն» և մատնում միևնույն գրիչը: Ողբերգականի ոճն ու կառուցվածքը հար և նման է Ողբին: Հեղինակը հայտնում է սրտի դառնութիւնը սուրբ թագավորի թունավորման առթիվ, նրան համարելով ոչ միայն «գործակից» (հմմտ. Ողբի՝ «գործակցաւք» և հավասար Լուսավորչին, այլ անգամ վեր է դասում. «այլ զառաւելութիւն ասեմ աստ թագաւորին»):

Հանդիմանում է մեր ազգի ամբարիավաճութիւնը, ամաչում է հիշել անօրեննութիւնն ու ամբարշտութիւնը, որով թունավորեցին այնպիսի թագավորի, որպէս աթեմացիք Սոկրատին և կամ հրեաները Քրիստոսին:

Այնուհետև խոսքը շրջում է իր անձի վրա իսկ և իսկ որպէս Ողբի մեջ և դժգոհում է, որ ազգայինք անընդունակ են եղել գնահատելու նրան: «Ո՞վ որ ի ձեռք քոչակս յաղագս մեր, ո՞վ որ վարդապետացն մաղթանս... Ո՞վ որ յերթալմ մերում բեռնաբարձս, ո՞վ որ ի գալմ մերում հանգիստ, ո՞վ որ տուն կամ օթանոց մեզ պատրաստեաց»:

Շարունակելով իր տրտունջը, վշտացած հեղինակն ասում է ի միջի այլոց. «Ուր շատխօսութեանն հոսանք իբրեւ յաղբերդ դիմեն», որպէս ասաց ոմն ի հնոցն»: Ո՞վ է այս ոմն: Գրիգոր Նազիանզացին, որին է պատկանում արդարև մեջբերած խոսքը, ինչպէս ցույց է տվել Գր. Խալատյանց¹: Մաղմոսի՝ «մինչև յերբ էք ծանրասիրտք» տանը, որ մեջ է բերում Ողբերգականի հեղինակը, ևս առնված է Նազիանզացուց (հայերեն թարգմանութեան մեջ «խստասիրտք» եք):

Արդ՝ հայտնի է որ Խորենացու Ողբը կրում է Նազիանզացու խոր ազդեցությունը: Հեղինակը չի թաքցնում և երկու անգամ ակնարկում է նրան. «Որպէս ոմն նախ քան զմեզ իմաստասիրեաց». «որպէս ասաց ոմն ի հարցն», ինչպէս Ողբերգականի մեջ: Նազիանզացու ազդեցությունը այսպիսով կապում է սերտորեն Ողբը Ողբերգականի հետ և ապացուցանում, որ երկուսը միևնույն անձի գործ են: Ողբերգականի մասին կասկած չկա, որ Խորենացու երկի անկապտելի մասն է կազմում, ապա ուրեմն և Ողբը նրան է պատկանում:

Մի ուրիշ սխալ դիտողություն, որով հ. Ալիմյան կարծում է հաստատել իր միտքը: Ողբի մեջ անհարազատ տարր է գտել, որպիսին համարում է հետևյալ պարբերությունը. «Եւ մինչ նոքա զմերն յուսային զդարձ եւ պատուասիրել իմով ամենիմաստ արուեստիս եւ կատարելագոյն յարմարութեամբս, համայն եւ մեք փութապէս դիմեալք ի Բիւզանդիոյ, յուսայաք հարսանեաց պարել եւ անվեհեր երագութեամբ կրթեալք... այդ... ողորմելի հառաչեմ... ոչ ժամանեցի աչաց նոցա կափուցման»:

¹Գր. Խալատյանց, Армянские Аршакиды..., II, стр. 69-70.

Ընդգծված տեղերից երևում է, որ հեղինակը խոսում է մերք եզակի, մերք հոգնակի դեմքով: Հայր Ալիմյան վերագրում է այս շփոթը այն «անճաշակ եւ անճարակ ձեռքին», որ Ողորդ հանել է Ղևոնդի Պատմությունից և հարել Խորենացու երկին, անգրագետ փոփոխություններ մտցնելով: Ուստի հ. Ալիմյան նոքա ուղղում է նա, առանց նկատել ուզելու որ խոսքը հոգևոր ծնողների մասին է, ինչպես հետևում է նախընթաց նախադասությունից. «Քանզի ծնան զիս եւ սնուցին»:

Մխալ է նաև զմերն փողել զիմն և մերք-ը՝ ես: Մխալ է, որովհետև հեղինակը ի նկատի ունի ոչ միայն իր անձը, այլև իր ընկերակիցներին: Ինչ որ իրեն է վերաբերում, արտահայտված է եզակի դեմքով: «Եւ մինչ նոքա զմերն (այսինքն իբրև իր ընկերների) յուսային դարձ եւ պատուասիրել (ավելի ճիշդ՝ պատվասիրիլ) իմով ամենիմաստ արուեստիս եւ կատարելագոյն յարմարութեամբս համայն, եւ մերք (և ոչ թե՛ համայն եւ մերք) փութապէս դիմենալք ի Բիզանդիոյ յուսայաք հարսանեաց պարել»: («Պատուասիրիլ» կախում ունի «յուսային» բայից և ոչ «դիմենալք յուսայաք»):

Պատմության հեղինակը մի ուրիշ տեղ ևս ցուցադրում է իր գիտությունը, իր ճանապարհորդության նայող գլխի (Բ, 62) մեջ, ուր ասում է՝ **անցաք, մտաք և ապա «յիմն ասեմ վարդապետէ, որում ոչ անարժան գտայ աշակերտ... ինքնացայ»,** և նորեն՝ **անկաք, մնացաք:** Ինչպես այստեղ, այնպես էլ Ողորի մեջ ասված է՝ «անհոգող դու այրութեամբդ եւ եղկելիք մեք որ գրկեալք ենք ի հայրենի վերակացութենէն»: Քիչ ստորև՝ «որպէս զայստս հանդուրժեցից... զլեզուս պնդեցից»:

Տարբերությունը հասկանալի է. խոսողը ինքն է միայն, բայց հայրենի վերակացությունից գրկվածը ինքը չէ միայն, այլ և յուրայինները:

Պատմության մեջ Խորենացին կիրարկում է գրեթե անխտրաբար հոգնակի և եզակի դեմք, երբեմն որոշ տարբերությամբ, բայց ոչ միշտ: Նույնը և Ողորի մեջ. (զԾնողն իմ, եթէ զիս) եւ յետոյ՝ «ով մեզ ճառակցէ»:

Եթե հ. Ալիմյանի մտան ստածենք, պետք է Պատմության շատ և շատ գլուխները եկամուտ համարենք, որովհետև հաջորդում են համագոր նշանակությամբ: Հեռու չգնանք, առնենք առաջին գլուխը. **Ժամեայ, տեսանեմ և ապա՝ ծանեաք, աշխատասիրեցայց եւ յիշատակեսցուք:** Բ գլուխը. **զմեզ, գտանեմք, գիտեմք և միևնույն ժամանակ՝ ոչ դանդաղիմ:** Գ գլուխ. **ինձ թվի, ավելորդ է մեզ, զարմացեալ եմ, մեզ խոյզ խնդրոյ և այլն, և այլն:**

Այս խնդրում զանազանություն չկա Ողորի և Պատմության մեջ, այլ մույնություն: Հետևապես հ. Ալիմյանի առարկությունը ընդունելի չէ:

* * *

Եթե հ. Ալիևյան իր կասկածանքը ուղղեր այն հատվածի դեմ, որ իրեն այնքան զբաղեցրել է և գայթակղել, մենք կողջունեինք և ճայնակից կլինեինք:

Ողբի հիվանդ մասը վերջին հատվածն է: Նրանով դատել ամբողջը սխալ է, իսկ ամբողջով այն քննել՝ արդար:

Ողբը բանաստեղծական դրվագ է, որի հարզը չի նսեմանում այնու, որ նմանողություն է Նազիանզացուն: Միևնույն քարերից կանգնում է հաճախ տարբեր ճարտարապետական շենք: Ինչ և լինեն փոխառյալ բառերն ու համեմատությունները, **Ողբը** գեղեցիկ հորինվածք է, ազնվական հյուսվածք:

Արձակ է, բայց չափականի ելևէջն ունի: Համավանկ բառերի հաջորդականությունը ստեղծում է նվագայնություն: Կան զեղում զգացում, բաբախող սիրտ, հորդ հույզեր և ջերմ արտասուք: Մթազին ակնարկությունները շաղում են մի տեսակ խորհրդավորություն: Ուժեղ, շեշտված արտահայտությունները մնում են բանաստեղծական հունի մեջ և տեղի չեն տալիս հռետորական այլանդակությանց:

Հուզիչ, ոչ խոտվիչ, լարվածքով, բուռն, ոչ ահաբեկ թախիծով ընթերցողը սահում է ընտիր շարվածքի վրայից, հետզհետե աճող տրամադրությամբ և կանգ է առնում անդ, ուր բանաստեղծը ավաղում է մի վերջին շունչով. «Չարքի՛ր Երեմիաս, զարքի՛ր եւ ողբա՛ հանդերձ մարգարեանալ որ ինչ թշուառացաքս եւ որ ինչ թշուառանալոցս ենք: **Գուշակեա՛ զյառնել հովուաց տգիտաց**, որպէս երբեմն Չաքարիաս յԻսրայէլին»:

Ողբի ընթացքը փոխվում է: Բանաստեղծության հեզաթավալ ալիքները դադարում են, բացվում է մի ջրվեժ, հռետորական հորձանք: Նա, որ ցայժմ ողբում էր լալազին թագավորի և քահանայի մահը և վայում իր մենավոր որբությունը, հեղաշրջվում է, և «տխրական եւ սգաւոր» բարբառը լռում է և առաջ է գալիս մի անհույս հռետես և իր անեզր ամբաստանությամբ մի սև վարագույր է փռում հայ ազգի և հայ բնության վրա:

Հայ ժողովուրդը ներկայանում է մեզ որպես մի հրեշ. իր բոլոր խավերը ախտավոր են: Ամենն անարզը զորականներն և իշխանները, որակված տասնական ահռելի արատներով: Վիճակավորները, ժողովրդականները և դատավորները յուրաքանչյուրը յոթն ծանր ածականով ծանրաբեռնված: Վարդապետները, կրոնավորները և աշակերտները ևս խնայված չեն:

Հռոի երևակայությունը ամաջանալով՝ այլանդակ գծերով է ներկայացնում նաև հայ բնությունը, չորս եղանակները տակն ու վրա են եղել: Քաղաքական կացությունը դժնդակ է. թագավորները խիստ են, վերակացուները՝ անհարթարար, թշնամիները զորացած, սիրելիները՝ դավա-

ճանաձ, հավատը՝ վաճառված, հենք, հափշտակություն, ավար և ավեր, սով և հիվանդություն և մահ, մի խոսքով կատարյալ դժոխք, «ակնկալութիւն գեհեմի», որից երկյուղ կրելով հռետես գրիչը ավելացնում է «յորմէ պահեստը զմեզ Քրիստոս Աստուած» և սրանով փակում իր անլույս ճարտասանությունը:

Հետնորդները, հափշտակված այս աշխարհասասան պատկերից, չեն զլացել ավելացնել նորանոր սև գծեր: Բանասերները իրավամբ համարել են նման հավելածուները անհարազատ:

Արդ՝ բնական հարց է ծագում թե Ողբի վերջին հատվածը, որ նրա աննշան մասն է կազմում, և անհարիր է ամբողջության, հարազատ է, թե եկամուտ:

Նշաններ կան թեր և դեմ:

Կասկածելի հատվածը չի պատշաճում Ողբի վերնագրին, որի համաձայն Ողբը պետք է վերջացած համարել Երեմիայի խոսքի մեջբերումով: Ինչ որ հետևում է, հակառակ է մեջբերումի իմաստին: Ողբերգուն խնդրում է որ նոր Երեմիան գուշակե «գյառնել հովուաց տգիտաց»: Ասել է թե դեռ չկան տգետ հովիվները, այլ ենթադրվում է, որ պետք է երևան:

Մինչդեռ հաջորդ տողերի մեջ արդեն թվում է, որ «վարդապետք տխմարք, կրօնաւորք կեղծաւորք» և իրենց նմանները արդեն հրապարակի վրա են:

Արդյոք մի ուրիշ ձեռք չէ՞ շարունակել Ողբը, շարելով այն աննախանձելի մարգարիտները, որ տեսանք: Նրանք խորք են Ողբի հեղինակի աշխարհայացքին: Ողբերգականի մեջ նա որոշակի գծել է այն ինչ որ համարում է հայ ժողովրդի թերություն: Խստասրտություն, ամբարհավաճություն կամ բարձրահոնություն, կամակորություն և ճշմարտությանը անհարազատ, ահա մեր ազգային պակասությունները: Եվ այս ճշմարիտ է. Խորենացին ինքը, այդ լավագույն հայորդին ունի սույն թերությունները: Ճշմարիտ է, որովհետև մեր նոր սերունդը մինչև անգամ պարծենում է այդ հատկություններով և մեծ առաքինություն համարում: Տրդատի մահվան առթիվ խոստովանում է Խորենացին, որ «ամաչում է ասել ճշմարտությունը, մանավանդ մեր ազգի անօրենությունն ու ամբարշտությունը»:

Արդյոք այսպես մտածողը ընդունա՞կ էր ստորագրել Ողբի այն կտորը, ուր հայ իրականությունը մերկացրած է մարդկային բոլոր արժանիքներից:

Դժվար է պատասխանել, որովհետև կա մի արգելառիթ պարագա: Աշակերտների նկարագիրը Ողբի մեջ, ինչպես վկայում է «Հայկազնյան բառգիրքը», ամնված է նույն Գրիգոր Նազիանզացուց (տես «աստվածաբան» բառը): Այս արդեն մի մածուցիկ նյութ է, որ կապում է քննելի կտորը Ողբին և հանձնարարում է ձեռնպահ մնալ խոհեմաբար, առայժմ վճռական պատասխանից:

Ինչպես և լուծվի այս կնճիռը, մի բան մնում է հաստատուն և աներեր, որ Ողբը անկապտելի մասն է կազմում «Հայոց պատմության», լինի ամբողջությամբ, թե առանց վերջին հատվածի, որ համարելու է հռետորական եռանդի արգասիք և ոչ իրական կյանքի պատճեն (4):

II

Ինը կետ է թվում հ. Ակիմյան, ինը ապացույց երկու հեղինակների նույնության: Նրա դիտողությունները ի վիճակի են թերևս ուժ տալու Գրիգոր Խալաթյանցի կարծիքին, բայց անգոր նույնության հարցը լուծելու:

Ասել, թե երկուսն էլ միևնույն նկարագիրն ունին, որովհետև հայ երկրի զավակներ են, Սուրբ Գիրքը սերտած, գործունեության ասպարեզը Հայաստան է, նշանակում է ոչինչ չասել:

Նմանության փաստ չէ, որ երկուսն էլ Բագրատունի իշխանի հրամանով են գրել, քանի որ մեկի հովանավորը Շապուհն է, մյուսի՝ Մահակ:

Ղևոնդ, գիտենք, երեց է, բայց որ Մովսես ևս «ամտարակույս» երեց է, այդ չգիտենք:

Ղևոնդ որպես թե Գողթնեցի, ինչպես և Մովսես: Թուելեաց երգերի առթիվ Խորենացին ասում է՝ «գոր պահեցին, որպես լսեն, մարդիկ կողմանն զիննելտ գաւառին Գողթան»: Այստեղից համում է հ. Ակիմյան Խորենացու անձնական ծանոթությունը Գողթնի, այն ինչ «որպես լսեն» դարձվածը ճիշտ հակառակն է վկայում: Նույն իմաստով Պատմահայրը գործ է ածում «որպես ասեն», «որպես լսենք» (Ա, 16), իսկ իր անձնական ծանոթությունը արտահայտում է որոշակի՝ «որպես լուաք ականջօք մերովք»:

Խորենացին գիտե Մաքինեաց վանքը, բայց ի՞նչ կապ ունի Ղևոնդ նույն վանքի հետ, անհայտ է: Մաքինեաց վանքը շատ հեռու է Գողթնից, որպեսզի Գողթնեցին, և այն էլ ենթադրական, ծանոթ համարվի վանքին: Կան հատուկ անուններ, ինչպես Թորգոմ, Ճենրակուր, Հրունիք, Ամատունիք, Խրամ, Խոշակունի, որոնք պատահում են երկու հեղինակների մոտ: Հ[այր] Ակիմյան ընտրել է նաև մոտ հարյուր բառ, ընդհանուր երկուսին:

Արդյո՞ք սրանք կարող են փաստ ծառայել երկուսին նույնության: Չէ՞ որ այս անունները և բառերը բացառիկ սեփականություն չեն նրանց: Բառերի խոշորագույն մասը սուրբգրեական է և հետևապես մատչելի բոլոր մատենագիրներին: Առնենք ցուցակի առաջին բառը՝ «ազգապետ», ծանոթ է Ս. Գրքից և Ազաթանգեղոսից. «ուղխ, ամբոխ, արհամարություն, բարեկարգություն» և այլն սուրբգրեական են: Մյուսները հայտնի են Ազաթանգեղոսից, Փավստոսից, Փարպեցուց, Եվսեբիոսի «Եկեղեցական պատմությունից», երկեր, որոնց քաջածանոթ է Խորենացին: Որպեսզի կարելի լինել պնդել թե մի ձեռք

է բանաքաղը և ոչ երկու, պետք է հաշվի առնել երկուսի ամբողջական բառարանը, դարձվածները, քերական մտածողությունը և ոճագիտական բնածին շնորհը:

Հ[այր] Ալիմյանի բառացուցակը լրիվ չէ: Օրինակ, չէ հիշված Կորյունի վատակազմ բառը՝ «բարեացապարտ», որ ծանոթ է Ղևոնդին և Մովսեսին: Ուղիղ չէ Ղևոնդի՝ վարչ բառը սրբագրել վաղը և համեմատել Մովսեսի վաղը-ի հետ: Վարչ հին ձև է գուրգ բառին և կապ չունի վաղրի հետ:

Որքան էլ ճոխացնենք երկու հեղինակներին հավասարապես հատուկ բառերի ցանկը, կասկած չկա որ երկուսին անջատող բառագանձը անհամեմատ ավելի հարուստ է: Հեռու չգնանք, առնենք Խորենացու առաջին գլուխները. խաղացմունք, անարժանափառ, ծննդարանել, ազգաբանել, պատկանավոր, հեշտաբար, զակատեալ, մախանձական, փոխարկել, չարած, գրուցատրութիւն, ներբողութիւն, արձանացուցանել, ածու, ամսիրելութիւն, անյուտութիւն, մերազնեայ, ուշմագոյն, արդարախօսող, գործառնութիւն, սկզբնատիպ, և այլն, և այլն:

Խորենացու «խրոխտացեալ» բառը հ. Ալիմյան տեսել է Ղևոնդի մոտ, բայց անտես է արել, որ նույն բառի կողքին կան՝ գեղապատշաճ, անձնեայ, քաջազանգուր, խայտակն, հաստաբազուկ, վիպական բառերը որ իզուր է որոնել Ղևոնդի մոտ:

Բառերից ավելի կարևոր է, անտարակույս, ոճը, այն արվեստը, որ կերտում է բառերից մախադասություններ: Խիստ մեծ զանազանություն կա երկուսի ոճի մեջ:

Մեր նպատակը չէ բնորոշել ոճը, այլ միայն լուսաբանել մեր միտքը: Առնենք մի օրինակ: Խորենացին գրում է՝ «զանապառ խաղացմունս ի քեզ աստուածայնոցն շնորհաց(ն) եւ զանդուլ հոգւոյն ի վերայ քոց իմացուածոցդ զշարժմունս ծանեայ ի ձեռն զեղեցիկ խնդրոյս»:

Նման շարված խորթ է Ղևոնդին: Ածականների, բացահայտիչների և խնդիր սեռի մախադաս և հեռակաց կիրառումը հատուկ է Խորենացու գրչին և անհարազատ Ղևոնդի պարզ հայախոսության:

Թե արդարև անզգուշություն է բառերի հիման վրա նույնացնել հեղինակների, պայծառ օրինակ է Ազաթանգեղոսի և Կորյունի փոխհարաբերության կնճիռը: Ազաթանգեղոսի բանաքաղությունը Կորյունից անվիճելի է, բայց ո՞վ կարող է պնդել, որ Ազաթանգեղոս նույն Կորյունն է:

* * *

Հ[այր] Ալիմյան գտել է մակ մտքերի մամուլություն երկու հեղինակների մեջ, արժանի ամենայն ուշադրության: Բայց մամուլությունը նույնություն չէ: Ղևոնդ ունի. «Լաւ համարեցան զմահ անձանց քան տեսանել զկորուստ

աշխարհիս... քաջութեամբ մեռցո՞ւք ի վերայ աշխարհիս մեր եւ ի վերայ ազգիս եւ մի տեսցեն աչք մեր կոխան ոտից լեալ պղծալից արանց զսրբարանսն մեր»:

Այս տողերը հիշեցնում են Խորենացու. «Լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենեացն եւ հարազատից արեան նորա տիրել արանց»:

Նմանության մեջ կա և մեծ տարբերություն: Խորենացին գործ է ածում **հայրենիք** բառը և հակադրում հարազատը **օտարածնին**: Խորենացին առաջինն է, որ արտասանում է հայրենիք, հայրենասեր բառերը: Այս մի հատիկ բառը, հայտարար նոր աշխարհայացքի, բավական է, որ զատենք Խորենացուն Ղևոնդից և իր բոլոր նախորդներից: Ղևոնդի տողերը բնորոշ են վանականի համար, Խորենացին քաղաքացի է և քաղաքական մտածող:

Համաձայն չենք նաև հ. Ակիմյանի այն կարծիքին, որպես թե Ղևոնդ և Մովսես Գուլամանյան վերաբերում ունին դեպի Բագրատունիները: Այստեղ ևս զանազանություն ենք տեսնում:

Հ[այր] Ակիմյանի արտահայտությամբ երկուսն էլ Բագրատունիների «կապարճակիրներն» էին: Նախ խորշելի ենք համարում այս բառը: Երկու քաղաքական հոսանքները, որոնց ներկայացուցիչներն էին հնում Բագրատունի և Մամիկոնյան իշխանները, ակոսում են մեր կյանքը մույնիսկ ներկայումս: Նրանց կողմնակիցներին դրոշմել նախատական կամ վիրավորական որակումներով կարիք չկա: Ղևոնդ և մանավանդ Խորենացին գաղափարական հակառակորդներ են Մամիկոնյան մարտական տրամադրության: Քաղաքական ուղղությունները մշակվում են ոչ միայն զենքով, այլ նախ և առաջ խոսքով: Խոսքն է ծնում զենքը:

Հիմ չկա մեկուսացնելու հայ մտավորականությունը կամ չեզոքացնելու նրա նշանակությունը հին կուսակցական խնդիրներում և նվաստացնելու մինչև ծառայական աստիճան: Վարդանակերտի ճակատի նախօրեին հայ զինվորականները դիմեցին մի «սուրբ, ընտրեալ եւ լի հոգետր իմաստութեամբ միայնակեացի, հարցանել զորպիսութիւն գործոյն»¹: Բագրևանդի և Արճեշի կռիվների գաղափարախոսը «ոմն Մոնազոն» էր²: Ուրեմն, չվիրավորենք մեր մատենագիրներին: Խորենացին, այդ արտակարգ ինքնասեր հայը, խոսում է Սահակ Բագրատունի իշխանի հետ, ամեն պարագային, ոչ որպես «կապարճակիր», այլ ինչպես ուսուցիչ տղա աշակերտի հետ:

Խորենացին համակիր չէ Մամիկոնյան քաղաքականության և կողմնակից Բագրատունյան գծի այն աստիճան, որ ուրանում է Մամիկոնյան

¹ Ղևոնդ, էջ 23:

² Աճղ, էջ 141:

կտրիճների քաջագործությունները: Ղևոնդի համակրանքը ևս Բագրատունիների կողմն է, բայց տակավին Մովսիսյան ժխտական շեշտը չունի Մամիկոնյանների հանդեպ: Գրիգոր Մամիկոնյանի մասին Ղևոնդ գրում է. «Այր երկիրած, եղբայրասէր, դարմանիչ աղքատաց կատարեալ ի հաւատս աստուածայաշտութեան, որ յաւուրս իւրոյ իշխանութեան խաղաղացոյց զաշխարհս Հայոց յամենայն հինից եւ յարձակմանց»: Խորենացին չէր ստորագրիլ նման դրվատիք որևէ Մամիկոնյանի հասցեին:

Սրմենի և Արճեշի հերոսները Մամիկոնյաններն էին: Ղևոնդ պատմում է մեզ նրանց անձնագոհ և անվեհեր հայրենասիրությունը, առնաց մոռնալու, հարկավ, արդարացնել Բագրատունի իշխաններին որ անմասն էին մնացել երկրի պաշտպանության այնպիսի մի ճգնաժամին: Երկու Աշոտներն էլ երկդիմի դիրք էին բռնել ապստամբության հանդեպ: Ղևոնդ գրի է առել անցքերը, երբ խիզախ զորականները ընկել էին կովի դաշտում և հարկավ հետին ժամու իմաստությամբ է, որ քննադատում է ըմբոստացումը և մարգարեական աչք տալիս Բագրատունի իշխանի իրապես տարտամ և երեքուն խոհեմության:

Որքան և աչառու է Ղևոնդ, և կուսակցական, բայց և այնպես պետք է խոստովանել, որ նա ատելություն չունի դեպի Մամիկոնյանները: Հ[այր] Ակիմյան թվում է, թե սխալ է մեկնում պատմագրի խոսքը՝ «չար սերմանց չար արդիւնատրութիւն»: Դավիթ Մամիկոնյան մեռավ անպատիվ մահով «ըստ անհաճոյ Աստուծոյ բարուց ատելութեանն զոր առ ունէին միմեանս. զի արդարեւ չար սերմանցն չար արդիւնատրութիւն»¹:

Չար սերմը Մամիկոնյանները չեն, այլ ատելություն է, որ կար Աշոտ Բագրատունու և Մամիկոնյան Դավթի մեջ և այդ ատելությունն է տվել, ծնել, չար արդյունավորություն:

Ղևոնդ անվանում է Գրիգոր Մամիկոնյանին չարասեր² և քարեդրուժ³, որովհետև իրոք վատ գործ էր կատարել, պատճառ լինելով Աշոտ իշխանի դժբախտության: Մակայն պատմագիրը արդարամիտ չէ: Աշոտի դեմ էին նաև Մմբատ Բագրատունու որդիները: Սրանց անունները չի տալիս և հիշատակում է այնպես երկդիմի ձևով, որ իր տողերի մեջ նրանք իրենց գործով ձուլվում են կարծես թե Մամիկոնյան եղբայրների հետ:

Հ[այր] Ակիմյան, հետևելով Զ. Պատկանյանին, կարծում է, որ Մմբատի որդիքը նույն են, ինչ որ Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյանները: Մենք արդեն առիթ ենք ունեցել խոսելու այս մասին⁴:

¹ Ղևոնդ, էջ 120-121:

² Անդ, էջ 123:

³ Անդ, էջ 124:

⁴ Ն. Աղոնց, Բագրատունյաց փառքը, «Հայրենիք», 1929, մարտ, էջ 156:

Ղևոնդի բնագիրը բավականին անորոշ է և ընդունակ ծնելու թյուր ըմբռնում: «Վրաց տարեգրք»-ից գիտենք, որ Աշոտի կուրացման հեղինակներն իր եղբորորդիք էին, ամեն պարագային ոչ միայն Մամիկոնյանները: Ո՞վ են եղբորորդիք: Անտարակույս, Սմբատի որդիները: Այս տեղեկությունը հարկադրում է մեզ գատել Սմբատի որդիներին Մամիկոնյան եղբայրներից և ըստ այնմ մեկնել Ղևոնդի երկմիտ տողերը:

Ղևոնդ գրում է. «Իմացեալ որդուցն Սմբատայ զպատինն Աշոտոյ, զի մեծացաւ անձն նորա յաչս Հեշմայ... եւ վաղվադակի հրամայէ (Մրվան) ունել զնոսս եւ առաքէր առ իշխանն Իսմայէլի **գԳրիգոր** եւ **գԴաիթ**, որք էին ի տոհմէ Մամիկոնեան»¹:

Կարծես թե Սմբատի որդիք նույն են, ինչ որ Գրիգոր և Դավիթ: Մակայն Սմբատ Մամիկոնյան անուն չէ. և եթե որպէս բացառիկ երևույթ Սմբատը Մամիկոնյան տանից էր, ինչո՞ւ պատմագիրը չի անվանում նրան Մամիկոնյան, մինչդեռ ենթադրական որդիների՝ Գրիգորի և Դավթի մասին ասում է որոշակի «ի տոհմէ Մամիկոնեան»: Իրավունք ունիք հետևապէս Սմբատին և իր որդիներին գատելու Գրիգորից և Դավթից:

Հետո պատմագիրը գրում է՝ «հրամայէր տանել զնոսս յԵմանն»² և ապա՝ «յայնժամ զերծեալ որդիքն Սմբատայ ի կալանաւոր պատանդէն»³: Ազատվածները գալիս են «ի կողմանս Վասպուրական աշխարհի», բռնություններ են գործում և հարձակվում Աշոտի վրա կամենալով նրան սպանել: Աշոտ մի կերպ փախչում է, գնում է գանգատվելու Մրվանին: Եվ այս ժամանակ ոստիկանը նշանակում է իշխանաց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանին Աշոտի փոխարեն: Մրվանը տեղեկանալով Աշոտից «գամբաստանութիւնն գորդուցն Սմբատայ եւ գոր ինչ արար ընդ նա Դաիթ եղբայր Գրիգորի», հրամայում է պատժել Դավթին:

Արդ՝ հարձակվողները Սմբատա որդիներն էին, մինչդեռ ամբաստանող Աշոտը բռնում է միայն Դավթի օձիքից: Դավթ մեռակ չէր, երբ հարձակվեց Աշոտի վրա, եթե իր հետ էր իր եղբայր Գրիգորը, և ուրեմն երկուսն են Սմբատի որդիք, ինչպէ՞ս է որ ոստիկանը նշանակեց ոճրագործին իշխանաց իշխան: Եվ ի՞նչ գործ ունեին Մամիկոնյանները Վասպուրականում, որ իրենց կավածը չէր: Գիտենք, որ այնտեղ իշխում էին, ըստ Ղևոնդի, Սմբատ, որ զոհ զնաց 705 թվի ողբերգության, և որ էր որդի Աշոտի, որ իշխանաց իշխան էր 685-689 թթ. և բնական է, որ նրա որդիները փախել մտել են Վասպուրական, իրենց հայրենի տունը:

¹ Ղևոնդ, էջ 112:

² Անդ, էջ 113:

³ Անդ, էջ 118:

Աշոտ ամբաստանողը որդի էր Վասակի: Մմբատը այս Վասակի եղբայրն էր, ինչպես ընդունել էինք վերև հիշյալ հողվածում: Հ[այր] Ակիմյան, որ անծանոթ է մեր հողվածին, նույն կարծիքն է հայտնում մեզինքն անկախ: Ուրեմն Մմբատի որդիք և ամբաստանող Աշոտ երկու եղբայր որդիներ էին: Աշոտը խնայել է իր հորեղբորորդիներին և իրեն հասցրած զրկանքը բարդել է միմիայն Մամիկոնյան Դավթի վրա:

Իսկ թե ի՞նչ հակառակություն ունեին Մմբատի որդիք Աշոտի հետ, հասկանալի է: Մմբատ ավագ որդին էր Վասակի և իր որդիքը օրինական թեկնածուներ էին իշխանաց իշխանի գահին, որ արաբ իշխանությունը զիջել էր Վասակի որդի Աշոտին:

Շնորհիվ Աշոտի ամբաստանության, Դավիթ սպանվեց արաբական դահիճի ձեռքով: Գրիգոր իր եղբոր վրեժը լուծեց, կուրացնելով Աշոտին:

Մամիկոնյան եղբայրների թշնամությունը Աշոտի դեմ հավանորեն քաղաքական հողի վրա էր, ինչպես ցույց են տալիս վերահաս ապստամբական շարժումները: Նրանք միացել էին Մմբատի որդիներին տապալելու Աշոտին, որ ավելի քան բարեկամ էր արաբներին: Գրիգորը վաղուց էր որոճում ընդվզումի ծրագիրը: Երբ իր եղբոր ողբերգական մահից հետո գործի անցավ, կարճատես Ղևոնդ ուրիշ բան չի ուզում տեսնել նրա ձեռնարկի մեջ, քան «խորամանկութիւն վասն հանելոյ զիշխանութիւն յԱշոտոյ»:

Գրիգոր անշուշտ իրավունք ուներ այք ածելու իշխանաց իշխանի գահին: Գրիգոր, Դավիթ և երրորդ եղբայրը Մուշեղ ծագում էին այն Գրիգորից, որ իշխանաց իշխան էր և ընկավ խազարաց դեմ կովելիս 685 թվին: Մրա որդիներն էին Դավթի վկայության մեջ հիշված՝ Մուշեղ և Արտավազդ Մամիկոնյանները:

Այս Մուշեղի որդիներ ենք համարում Մամիկոնյան երեք եղբայրներին, Գրիգոր, Դավիթ և Մուշեղ: Իսկ Արտավազդի զավակն է հավանորեն Հմայակ Մամիկոնյան, որի որդին Արտավազդ, առաջին ապստամբության հերոսը, ծանոթ Ղևոնդին¹:

Գրիգոր թեև իրավունք ուներ թեկնածել իշխանական գահին, բայց այդ չէր նրան Աշոտի դեմ լարողը, այլ քաղաքական տարածայնությունը: Պատմագիր Ղևոնդ խոճի դեմ է խոսում, երբ «խորամանկութիւն» է որոճում նրա մեջ Աշոտին տապալելու համար: Գրիգոր այնքան խակամիտ չէր, որ կարծեր թե արաբների դեմ խորխտալով, կարելի էր նրանց այքը մտնել և իշխանության արժանանալ: Դրա համար հարկավոր էր ոչ թե զենք շարժել, այլ երկրպագության գնալ արաբ ամիրապետին, ինչպես արավ Աշոտ:

---

¹Ղևոնդ, էջ 138:

Այսպես ուրեմն Մամիկոնյան եղբայրները զատ անձինք են, քան Սմբատի որդիները հակառակ Հ[այր] Ակիմյանի և համաձայն վրաց ավանդության: Վերջինս պատասխանատու է համարում Աշոտի դժբախտության համար իր եղբորորդիներին, իմա՝ հորեղբորորդիներին, որ են Սմբատի որդիք: Կուսակցական միակողմանիությամբ Ղևոնդ, ինչպես և ինքն Աշոտ, հանցանքը ձգել են միմիայն Գավիթ Մամիկոնյանի վրա:

Չնայելով այս բուրբին, Ղևոնդ չի ուրանում Մամիկոնյանների սխրագործությունը և նկարագրել է մեզ նրանց խիզախումները, այնպես որ ընթերցողին համակրություն է ներշնչում և ոչ ատելություն:

Մինչդեռ Խորենացին բնավին ջնջում է Մամիկոնյան հիշատակը Հայոց պատմությունից, նրանց փայլուն դրվագները վերագրելով Բագրատունի և այլ իրեն հաճելի իշխանական տների:

Այլևս մի անջրպետ է, որ արգելում է նույնացնել Ղևոնդին և Մովսեսին: Եթե պատմագիրների համակրանքը կապ ունի քաղաքական կշիռի հետ, պետք է հետևեցնել, որ Բագրատունյան թաթը նվազ ծանր էր Ղևոնդի օրով, քան Խորենացու, այսինքն՝ սա ավելի մոտ է ժամանակով Բագրատունիների վերջնական հաղթանակին և ուրեմն ուշ, քան Ղևոնդ:

* * *

Հ[այր] Ակիմյան երբեմն մեղանչում է Խորենացու բնագրի դեմ: Պատմահոր սրտառուչ տողերից լավագույնը առիթ է ավել նրան թյուր մեկնաբանության:

Հասցնելով իր Պատմության թելը մինչև այն կետը, ուր Հայկի զավակներն արժանանում են թագի, Խորենացին չի կարողանում զսպել իր ներքին հաճույքը: Հայրենասիրական վերասլացումով ցանկություն է հայտնում, որ ինքն էլ այն ժամանակ ծնված լիներ, և, որպեսզի այս դեպքում զրկված չմնա քրիստոնեական լույսից, ուզում է, որ Քրիստոսն էլ այն ատեն աշխարհ եկած լիներ: Եվ ապա հառաչում է. «Այլ վաղ ուրեմն փախտաւ ի մեճ պատահումն այն, թէ արդեօք եւ վիճակ»¹:

Հ[այր] Ակիմյան կարծում է, որ այս տողերը հասկանալի կլինեն, եթե Խորենացու գրչի տակ տեսնենք Ղևոնդի սիրտը, որովհետև որպես թե միայն Ղևոնդ կարող էր գրել թե «թագաւորութեան պատահումը փախաւ, երանի թէ նաեւ արդի չարաշուք վիճակը փախչէր», հույս չունենալով, որ 360 տարի առաջ դադրած թագը պիտի վերանորոգվեր: Մյուսը ըմբռնում է:

¹Մովսես Խորենացի, էջ 67:

Խորենացին ափսոսում է, որ «պատահումը փախաւ», ուրեմն չպատահեց կամ չիրագործվեց ոչ թե թագավորությունը որ տեղի ունեցավ, այլ իր երկու իղձերը. ոչ ինքը այն ժամանակ ծնվելու բախտ ունեցավ և ոչ Փրկիչը այն ատեն եկավ: Այսպիսով գրկվեց արեմակից հարազատ թագավորների թևի տակ ապրելու երջանկությունից, ազատ օրվան դառնություններից: Ստիպված է ապրել օտար թագավորների լծի տակ, գոնե դառնությունները չլինեին, «այս վիճակը եւս փախած լինէր»:

Խորենացու միտքը պարզ է և նրա զգայուն տողերը ոչ մի հիմ չեն տալիս ո՛չ Ղևոնդի և ո՛չ էլ ժամանակի խնդիր հարուցանելու: Պետք չկա նոր կնճիռ ավելացնելու ծերունու կնճռոտ ճակատին:

Ինչ և լինին մեր քննած դիտողությունները, սխալ կլիներ կարծել, որ նրանք են բերել հ. Ակիմյանին իր նորալուր տեսության: Այս դիտողությունները թարմատար հանգամանք են:

Գայթակղության բուն քարը պետք է որոնել այն հետաքրքրական տեղեկության մեջ, որ գտնում ենք ասորի Դիոնիսիոս Տելլմահերեցու մոտ:

Այս մասին արդեն խոսել ենք ամսագրիս էջերում¹:

IX դարու սկզբում երևան եկավ Խուռամյան պարսիկ աղանդը, որ գործում էր բույն դրած Կորդվաց լեռներում: Աղանդավորները մեծ պարտություն կրեցին արաբներից 813-816 թվերին արաբական զորքերից, և նրանց առաջնորդը Մահդի փախավ ապաստանելու Աշոտի որդի Մահակի երկիրը: Մահակը նրան սպանեց, որից զայրացած աղանդավորները գրոհ տվին Մահակի դոյակի վրա և պաշարեցին: Մահակ բացակա էր: Իր կինը, կնոջ եղբայրը, որ վանական էր և մի ուրիշ վանական դիմադրեցին քաջաբար և պաշտպանեցին ամբողջ, ուր փակված էին:

Այս պատմվածքից երևում է, որ 813-816 տարիներին հայ իշխան կար Մահակ անունով, որդի Աշոտի, և սրա դոյակում ապրում էր մի վանական, որ իր կնոջ եղբայրն էր:

Արդ՝ հ. Ակիմյան կարծում է, որ այս Մահակ Խորենացու մեկենասն է և վանականը՝ ինքը Խորենացին: Մահակի անձը առեղծված է, որ շատ գլուխներ է հոգնեցրել: Մահակ անունը լսելիս հայ բանասերը բնականորեն միտքն է բերում Խորենացու հովանավորին: Երբ առաջին անգամ ծանոթացանք Դիոնիսիոսի շահեկան տեղեկության, մենք ևս հիշեցինք Խորենացուն և Մահակին, բայց երկար կանգ չառանք այն պարզ հիմամբ, որ Պատմահայրը անճնապես ծանոթ չէր Մահակին, մինչդեռ վանականը նրա կնոջ եղբայրն է, ուրեմն ոչ միայն քաջածանոթ, այլև ազգական: Այլև

---

¹Կ. Աղոնց, Բագրատունյաց փառքը, «Հայրենիք», 1928-1929:

հնարավոր չէ հովանավորին որոնել IX դարում, եթե հովանավորյալը իրեն V դարու մարդ է համարում:

Այլապես է վարվել հ. Ալիմյան, որ պինդ կառչել է իր առաջին տպավորության և վճռել անորոշ շշունջից նոր երգ հյուսել: Պատմահոր նշանավոր խոսքը՝ «յառաջ քան գմարմնոյդ՝ զհոգւոյդ ընկալեալ զծանօթութիւն» ենթադրել է տալիս, ըստ հ. Ալիմյանի, որ հոգևոր ծանոթության հետևել է և՛ մարմնավորը: Չենք կարծում: Խորենացու խոսքի իմաստն է, թե քեզ չեն ճանաչում, բայց տեսնում են «ի ձեռն գեղեցիկ խնդրոյս», թե որքան խոհական անձ ես:

Այս տողերը գրելիս նա ծանոթ չէր Սահակին, այլապես գեղեցիկ խոսքը կկորցներ իր գեղեցկությունը: Թե հետագայում ծանոթացած լինի, հաստատ փաստ չկա:

Սահակ, անտարակույս, Բագրատունի իշխան էր: Հ[այր] Ալիմյան մի հաջող միտք է հայտնել, որ Սահակը որդի է ոչ թե Աշոտ Մսակերի, այլ Աշոտ Սահակյանի: Մրանով լուծվում է Վարդան պատմիչի բնագրի մի հանգույցը, որ հակասական իմաստ ուներ: Մակայն, ինչ-ինչ առարկություններ դեռ մնում են:

Դիոնիսիոս Սահակին կոչում է որդի Աշոտի, քիչ վերև նույն պատմագիրը հիշում է Աշոտ Մսակերին՝ Նամայի և Արիկուրայի վիճարանության առթիվ: Հավանորեն, այդ Աշոտին ունի ի նկատի որպես հայր Սահակի: Մյուս կողմից Դիոնիսիոս գիտե որ Մսակեր ուներ որդիներ. մինչդեռ հ. Ալիմյանի վարկածը հարկադրում է Մսակերին տալ միմիայն մի որդի՝ Սմբատ Խոստովանող: Դարձյալ, Վարդան պատմիչի¹ երևում է, որ Ջահապի օրով Տարոնը ենթակա էր Աշոտ Մսակերին և ուրեմն այնտեղ իշխում էին իր որդիները և ոչ Աշոտ Սահակյանի:

Մռանալու չէ նաև, որ Սմբատ Մոկաց իշխեցող հավանորեն նույն Սմբատ Խոստովանողն է²: Ոչ միայն Տարոն, այլև հարևան Մոկաց աշխարհը Մսակերի որդիների ձեռքին էր: Աշոտ Սահակյանի մասին շատ բան չգիտենք: Ղևոնդ գովում է նրան իր խոհեմության, զգույշ քաղաքականության համար, բայց արդյո՞ք այդ խոհեմությունն զնահատվեց արաբների կողմից և նա ստացա՞վ իշխանաց իշխանի գահը և կամ որքան ապրեց, հայտնի չէ:

Չնայելով այս բոլորին, հ. Ալիմյանի ենթադրությունը շատ հավանական է:

---

¹Վարդան, էջ 78:

² Թովմա Արծրունի, էջ 127, 137:

Սահակը իշխում էր, ըստ հ. Ալիմյանի, Անձևացյաց երկրում: Մենք գերադասել ենք Մոկաց աշխարհը, ուր տեսնում ենք հետագայում Սմբատ Բագրատունուն: Ըստ Մարկվարտի «Սահակ իշխան էր Բեթ Զարեհլուի (Բոհտան) շրջակայքը», ուստի հավանորեն և Տարոնի մեջ: **Բեթ Զարեհլու** վրիպակ է, ուղղել պետք է՝ **Բեթ-Զարդու**: (Միքայելի հատվածի մեջ priere աղոթք բառը շփոթած է հայ թարգմանիչը pierre քար բառի հետ) Խորենացին բնակել է տալիս Սմբատ Բյուրատին Տնորիքում, Ալկի ավանում: Հ[այր] Ալիմյանի կարծիքով, այս արձագանք է Սահակի օրով տիրող կացության: Անձևացյաց գավառի գլխավոր վայրն է Կանդուսը:

Այստեղ է, որ Սահակի պատվերով Խորենացին գրել է իր Պատմությունը IX դարի սկզբներին, 813-816 թվականներին: Սահակ որպես թե Վաղարշակի նման կամեցել է իմանալ իր բնակության անցյալը: Այդ ժամանակ հրապարակի վրա ուրիշ ավելի կարող մարդ չկար, քան Ղևոնդ, որ արդեն հռչակ էր հանել շնորհիվ իր պատմական մատյանին, գրած մի ուրիշ Բագրատունի իշխանի՝ Շապուռի հրամանով: Ղևոնդն է ուրեմն այն կտրիճ վանականը, որ իր քրոջ հետ պաշտպանել է ամրոցը: Նա է, որ գրել է «Հայոց Պատմութիւնը»:

Իսկ ինչո՞ւ է Խորենացու անունը գրքի ճակատին:

Հ[այր] Ալիմյանի պատասխանը կտրուկ է ինչպես միշտ: Նա գտնում է, որ Մովսես Խորենացու անունը անհարազատ է և ամբողջ նախադասությունը՝ «Մովսես Խորենացի յաղագս մերոյս ի սկզբան յայսմ բանիցս Սահակայ Բագրատունոյ խնդայ», անքերականական շարադասություն է և փորձում է վերականգնել նախնական հարազատ ձևը ջնջելով Մովսեսի անունը:

Այս արդեն ենթադրություն չէ, այլ աններելի մոլորություն: Բավական է, որ թերթեր Խորենացու երկի Գ գրքի 57-րդ գլուխը, որպեսզի հրաժարվեր անտեղի կասկածամտությունից: Այնտեղ կկարդար. «Սահակ եպիսկոպոս Հայոց քաջի զօրավարի Ամատուլեայ խնդայ»։ «ինքնակալ Թեոդոս Աւգուստոս... Մեծի Սահակայ եպիսկոպոսի Հայոց ի տեր խնդայ»:

Անտեղի է յայսմ ուղղել այսք, քանի որ յայսմ վերաբերում է ի սկզբան բառին և ոչ հաջորդ խոսքին. ի սկզբան յայսմ, նշանակում է՝ ի սկզբան աստ, ինչպես ուրիշ տեղ ասում է՝ «աստէն իսկ ի սկզբան մերոյ գործառնութեան» (Գիրք Ա, 3):

Խորագիրը կանոնավոր է և Մովսեսի անունը իր պատկանավոր տեղն է:

Ուրեմն, ինչպե՞ս բացատրել, որ Ղևոնդ, եթե իրոք Հայոց պատմության հեղինակն է, Խորենացու անունն է դրել իր աշխատության ճակատին, և ինչ որ աներևակայելի է, գրելով Սահակի պատվերով IX դարում, չի քաշվել իրեն V դարու մարդ համարել:

Հ[այր] Ակիւնյան կարծում է, որ Ղևոնդ չէ կեղծողը, այլ մի ուրիշ անծանոթ գրիչ, որ Ղևոնդի մահից հետո կեղծել է, խեղաթյուրել և՛ հեղինակի անունը, և՛ ժամանակը, կամենալով ավելի մեծ հեղինակություն տալ «Հայոց պատմության»: Մովսես Խորենացի անուն անձ, ըստ հ. Ակիւնյանի, գոյություն չի ունեցել: Կեղծողը ընտրել է Մովսես անունը որպես թե աչքի առաջ ունենալով Հնգամատյանի հեղինակ Մովսեսին. իսկ Խորենացի շինծու բառ է, կերտված «որ ընդ խորս եանց» բառերից:

Այս նշանակում է Մովսես Խորենացու դժվարաքակ հանգույցը [լուծել] Ալեքսանդրյան խիզախությանը և ողբերգական խնդրի մեջ կատակերգական տարր մտցնել ստուգաբանական խաղերով:

Ո՛չ, Խորենացին Ղևոնդ չէ, և հ. Ակիւնյանի աշխատության արժեքն այդ անհաջող վարկածի մեջ չենք տեսնում:

Հ[այր] Ակիւնյանի ուսումնասիրությունը, թեև ձեռնարկած սխալ դրված հարցի շուրջ, չի կորցնում իր արժեքը, այլ բերում է մի կարևոր նպաստ Խորենացու և Ղևոնդի փոխհարաբերության խնդրին, պարզելով որ Խորենացին օգտվել է Ղևոնդից:

Ալևոր Պատմահոր երեսից մի խորշոմ ևս հանվում է, բայց երեսը մնում է տակավին կնճռոտ: Խորենացին ավելի ուշ է, քան Ղևոնդ, Գր. Խալաթյանցի այս թեզը լուսաբանված կարելի է համարել հ. Ակիւնյանի աշխատությանը (5): Հայ բանասիրությունը կժխտի նրա հիմնական վարկածը, բայց կմնա երախտապարտ իր բերած նպաստին համար:

ՓՈՔՐ ՍՈՎՐԱՏԻ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ինչպես հայտնի է, Սոկրատի «Եկեղեցական պատմությունը» մեզ հասել է կրկնակի խմբագրությամբ՝ ընդարձակ և համառոտ, կամ որպես ընդունված է անվանել՝ Մեծ և Փոքր Սոկրատ: Մեծ Սոկրատը թարգմանված է հունարենից Փիլոն Տիրակացու ձեռքով 696 թվին: Իսկ ի՞նչ է Փոքր Սոկրատը:

Փոքր Սոկրատի և Մովսես Խորենացու Պատմության միջև կան անհամար առնչության կետեր, և այնքան զգալի որ մատնում են մեկի կախումը մյուսից: Նորայր [Բյուզանդացի] կամենալով պաշտպանել Պատմահոր ավանդական դարը, այն կարծիքն էր հայտնել, որ Փոքր Սոկրատը մախնյաց հին թարգմանություն է և Խորենացին օգտվել է նրանից: Այնուհետև մախնիք զգալով, որ Փոքր Սոկրատը խիստ համառոտ է, ձեռնարկել են նորեն թարգմանելու 696 թվին: Այսպես էր կարծում մահ Մխիթարյան հայտնի բանասեր, հանգուցյալ հայր Բ. Սարգիսյան: Երկու Սոկրատների փոխադարձ հարաբերության խնդիրը պետք է պարզվեր առաջ, քան կարելի էր պատասխանել դրականորեն ֆրանսիացի գիտնական Կարրիերի կողմեն հարուցած նոր կասկածներին Խորենացու ժամանակի վերաբերյալ:

Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ վարդապետը, այժմ արքեպիսկոպոս¹, հրատարակեց երկու Սոկրատները միասին 1897 թվին և ընդարձակ առաջաբանում քննության առավ օրվան հրատապ խնդիրը, ապացուցանելով, որ Նորայր և հ. Բ. Սարգիսյան սխալ են և որ Մեծ Սոկրատն ավելի հին է, քան Փոքրը: Պարզեց մանավանդ, թե ի՞նչ պայմաններում է ծագել Փոքր Սոկրատը: Փիլոն Տիրակացու թարգմանությունը խիստ բառացի էր, ստրկական հետևություն հույն բնագրին ի վնաս հայ լեզվի ողորկության, որով և դժվար ընթեռնելի էր և շատ տեղ անհասկանալի: Ընթերցող հասարակության մատչելի անելու նպատակով հարկ են տեսել հունախոս թարգմանությունը հայացնել, վերածել ավելի կանոնավոր և ավելի

---

¹ Չենք կարող հիշել մեր բարեկամի անունը առանց ցավ հայտնելու այն անտեղի և անարդար ցույցերի առթիվ, որոնց զոհ դարձրին Հայ եկեղեցու պատկանելի դեմքերից մեկին, և պատճառ եղան կաշկանդելու նրա գործունեությունը մի այնպիսի ժամանակ, երբ տարագիր հայությունը այնքան պետք ունի գիտուն և փորձառու հովիվների (1):

հայկաբան խմբագրության: Եվ այս է Փոքր Սոկրատը: Հետևապես ավելի ուշ է, քան Մեծ Սոկրատը, ուշ քան 696 թիվը: Այս հ. Մեսրոպ Մազիստրոսի խոշոր լուծան է հայ բանասիրության: Նրա մյուս դատողությունները խորեմացու հարցի շուրջ՝ մերը չեն և արդեն հնացած են, և մեր նպատակից էլ դուրս նրանց վերա կանգ առնել: Ինչ որ մեզ հետաքրքրում է այն հարցն է, թե երբ է խմբագրվել Փոքր Սոկրատը: Հայր Մեսրոպի կարծիքով նա խմբագրվել է «շատ չանցած» բուն թարգմանությունից, գրեթե միաժամանակ և խմբագրողը կամ համառոտողը հավանորեն ինքը Տիրակացին է եղել¹: Վերջին ենթադրությունը ամեն պարագային անընդունելի է: Արդարև ի՞նչ կարիք կար թարգմանել բառ առ բառ և հետո նոր աշխատանք հանձն առնել թարգմանածը հայացնելու, փոխանակ սկզբից և եթե կանոնավոր լեզվով թարգմանելու: Տիրակացին անմասն է Փոքր Սոկրատին:

Մեծ և Փոքր Սոկրատի հարաբերության խնդիրը մնում է ցարդ առկալս: Բանասերները երկար և ջերմ վիճաբանությունից հետո իրենց գեները վայր դրին, մոռացության տալով հարցը: Եվ ինչ որ զարմանալի է, նոցանից և ոչ մեկը չէր նկատել, որ մատենագրական ստույգ տեղեկություն կա Փոքր Սոկրատի խմբագրության և՛ ժամանակի և՛ հեղինակի մասին: Մխիթար Այրիվանեցին իր Ժամանակագրության մեջ հաղորդում է 641 թվի տակ (թիվը հարկավ ճիշտ չէ, և այս չէ կարևորը)

«Փիլոն Տիրակացի, Յակոբ Ուռհայեցի արար գնոր թարգմանութիւն»:

Հագիվ թե բացատրության պետք կա: Ժամանակագիրը հայտնում է, որ այս ինչ թվին Փիլոն Տիրակացին թարգմանել է Սոկրատը և հիշում ի դեպ, որ Հակոբ Ուռհայեցի արել է երկրորդ թարգմանությունը, այսինքն՝ Փոքր Սոկրատը: Մնում է պարզել թե ո՞վ է Հակոբ Ուռհայեցին:

Հարցնենք Մատթեոս Ուռհայեցուն, որ պետք է ճանաչե իր քաղաքակիցներին: Արդարև նա գիտե մի Հակոբ գիտնական վարդապետ, որ կնքել է իր մահկանացուն խորին ծերության մեջ, Ուռհայում, Հայոց 534 = 1085 թվին: Նույն պատմիչն ավանդում է, որ Հակոբը, որ կոչվում էր Քարափնեցի և Մանահնեցի, մասնակցել է 1065 թվի դավանաբանական վիճաբանության, որ տեղի ունեցավ մայրաքաղաքում, [Կոստանդին X] Դուկաս (կամ Տուկիծ) կայսրի հրամանով: Հակոբը մեծ դիմադրություն ցույց տվեց հայրենի ավանդները պաշտպանելու համար, բայց «սակաւ մի վասն երկրնութեանն Քրիստոսի ի կողմն Հռոմոց դարձաւ»², միաբանության գիր կազմեց և հանձնեց կայսրին: Այն պահուն սլացավ գահագուրկ Գագիկ թագավորը, պատառեց միաբանության թուղթը, պաշտպան հանդիսանալով Հայ եկեղեցու դավանության (2):

¹ Տե՛ս Առաջաբան, էջ 2ա և 3գ:

² Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 161-162:

Հակորը աշակերտել էր Գիսուկորոս Սանահնեցուն, որ 1038 թվին կաթողիկոս ընտրվեց: Անշուշտ, աշակերտել է Սանահնի վանքում և 1038 թվականից առաջ: Ծննդյանը Քարափնեցի, վանական կյանքով՝ Սանահնեցի, Հակորը կոչվում է նաև Ուռհայեցի, այնտեղ իր կյանքի վերջին տարիները անցնելու պատճառով: Հավանական է, որ 1065 թվից հետո, երբ կասկածի տակ ընկավ դավանաբանական խնդրում, փոխադրվեց Ուռհա և անդ մեռավ: Մատթեոս գովում է նրա խոր գիտությունը և անվանում «այր հզոր կորովի»: Դատելով Մխիթար Այրիվանցու նրա տված Ուռհայեցի կոչումից պետք է կարծել, որ Սոկրատի համառոտումը կատարել է Ուռհայում 1065-1085 տարիների շրջանում:

Հակորը գիտուն էր և քաջ հայկաբան, կարդացել և սերտել էր հին մատենագրությունը, ինչպես երևում է իր գործից, որ լի է հներից քաղած ոճերով և դարձվածներով և մասնավորապես շահավետաժ է Խորենացու բառամթերքը:

Դառնանք այժմ Մեծ Սոկրատին: Երուսաղեմի օրինակը պահել է հետևյալ հիշատակարանը, գետեղված ձեռագրի առաջին թղթի վրա:

«Յամի վեցիազարեորդի երկերորդի չորրորդի կենցաղում անցաւորի որպէս ունի ժամանակագրութիւն սուրբ Սոփի աւագ եկեղեցի տիեզերական մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսի, եւ *եւթն հարիւրերորդի չորրորդի Քրիստոսի գալստեանն* և ի հարիւր քառասուն և ի չորս թուականին, ի յիններորդումն ընտիքտիոնին, յառաջնում ամի թագաւորութեանն երկրորդ Դետոնի ինքնակալի Աւգոստոսի թարգմանեաց Փիլոն Տիրակացի *առաջին ձեռնարկութեամբ* զգիրս զայս մասնաւոր ծայրաքաղ ի Սոկրատայ եկեղեցական պատմութենէն, թողեալ զինքնախաւսութիւնս և զթուրքս այլոց և զճառս յաղագս նուագութեան քարտի և մագաղաթի եղելոյ յաւտարութեան»:

Մեծ Սոկրատի երկու օրինակներն էլ ունին իրենց վերջը Մեղրեսարոսի վարքը, որի սկզբում կա հետևյալ հիշատակարանը:

«Յառաջ քան զուրուտասն ամի թարգմանելոյ Փիլովնի զգիրսդ զայդ Սո(ս)կրատայ զեկեղեցական պատմութիւն թարգմանեալ էր Սրասուն Գրիգորի Զորափորեցոյ թարգմանի ընդ փառաւորս յիշելոյ Ներսէս իշխանին փեսային Կամսարականաց զգիրս պատմութեան վարուց սրբոյն Մեղրեսարոսի եպիսկոպոսի Հռովմայ և կայր ի քարտիսի: Այժմ պատշաճ համարեցաք առ զմին գրոց գրել ձեռամբ Թովմա դպրի պատրաստ լինելով մագաղաթին»:

Սոկրատի հրատարակիչ կարծում է, որ երկու հիշատակարաններն էլ պատկանում են Փիլոնի գրչին: Մենք համամիտ չենք: Փիլոնի հարագատ գրությունները չեն, այլ նրանց բովանդակությունը ամփոփած մի ուրիշ և հետին գրչով: Նշանները ակներև են:

Նախ խմբագրված են երրորդ դեմքով, որ հատուկ չէ բուն հեղինակներին:

Հետո՝ «առաջին ձեռնարկությունը» մատնում է անծանոթ գրչի ծանոթությունը երկրորդ ձեռնարկության կամ Հակոբի համառոտ խմբագրության: Եվ վերջապես Քրիստոսի գալստյան քվականը գործածական չէր ոչ միայն Փիլոնի ժամանակ, այլ և հետագա դարերում:

Երկրորդ հիշատակարանը ևս երրորդ դեմքով է խոսում: Միայն վերջին նախադասությունը թերևս մոռացմամբ պահել է առաջին դեմքը՝ «այժմ պատեն համարեցաք»:

Այս նկատողությունները տանում են այն եզրակացության, որ Փիլոնի բուն հիշատակարանները չեն պահված, այլ հետին գրիչներից մեկը ամփոփել է նրանց բովանդակությունը, և իր կողմեն ավելացրել է Քրիստոսի գալստյան քվականը Ալեքսանդրյան տոմարով, հակառակ Փիլոնի գործածած Կոստանդնուպոլսի տոմարի: Արդարև ըստ վերջինս աշխարհի սկզբից մինչև 696 քվականը համարվում է 6204 տարի, որ միանգամայն ստույգ է, $6204 - 5508 = 696$: Ալեքսանդրյան տոմարը հաշվում է 5500 տարի և ոչ 5508, ուստի անծանոթ գրիչը Քրիստոսի գալստյան քվականը դրել է 704, որ է $6204 - 5000 = 704$, առանց նկատելու, որ սա չի համաձայնում մյուս քվերին՝ իններորդ ինդիկտիոնին = 696 և Լեոնտիոս կայսրի առաջին տարվան = 696. մույն անծանոթ գրչին են պատկանում և *ընտիրտիոն* (փոխանակ ինդիկտիոն-ի և *գութուտասն* (փոխ գութ և տասն) ուղղագրությունը: *Քարտ* և *քարտեզ* կրկնակի ձևերը ևս չեն կարող միևնույն գրչին ելած լինել: Պետք է խոստովանիլ, որ քարտի և մագաղաթի մվագության պատճառով Սոկրատի Պատմության ինչ ինչ մասերը չթարգմանելը այնքան պարզ չէ, որովհետև նախ՝ մագաղաթ գտնելուն պես, փոխանակ պակասը լրացնելու, Չորսփորեցու թարգմանությունն է արտագրում, և երկրորդ՝ դժվար էր նախորոշել, թե արդյոք տրամադրելի քարտը պիտի բավեր: Հակառակ դեպքում սպասելի էր գործը վերջեն կիսատ մնար և ոչ թե զանազան հատվածները զեղչելով: Մեզ քվում է Փիլոնը կատարել է իր թարգմանությունը Կոստանդնուպոլսում: Ասողիկից գիտենք, որ Հուստինիանոս [II] կայսրը իր գահակալության չորրորդ տարին Հայաստան արշավեց, շատ իշխաններ իր հետը տարավ որպես պատանդ և նրանց քվում «զկաթողիկոսն Հայոց զՍահակ հանդերձ և եպիսկոպոսոք արգելեալ առ ինքն»¹, այսինքն՝ տարավ մայրաքաղաք: «De Rebus Armeniis» գրությունը հաստատում է, որ կայսրը կանչեց Սահակ կաթողիկոսին եպիսկոպոսների հետ

¹ Ասողիկ, էջ 101:

միասին մայրաքաղաք, ուր որ կաթողիկոսը ստորագրեց դավանաբանական միության գիրը, բայց մերժեց գիրը Հայաստան վերադառնալուց հետո: Հուստինիանոս գահ բարձրացավ 685 թ. սեպտեմբեր ամսին. չորրորդ տարին կհամապատասխանե 689 թ.: Հիշյալ հույն աղբյուրի համաձայն կայսրը կանչեց կաթողիկոսին իր թագավորության հինգերորդ տարին, ուրեմն 690 թվին: Հավանաբար կաթողիկոսը և հինգ եպիսկոպոսները հրավիրած են եղել մասնակցել Տրուլի ժողովին 692 թվին: Ժողովի արձանագրությունից երևում է, որ Կարինի և Կեճառիճի եպիսկոպոսները ստորագրել են ժողովի որոշումները: Բայց կաթողիկոսի և այլ հայ եպիսկոպոսների ստորագրություն չկա: Թերևս «De Rebus Armeniis» չափազանցում է նրանց թեքումը դեպի միաբանությունը: Ժողովի մի քանի որոշումները հայ սովորությանց դեմ, թերևս, բացատրելու է հայ եկեղեցականների ներկայությամբ:

Հավանական ենք համարում, որ Փիլոն Տիրակացին կաթողիկոսի ուղեկիցներեն մին լինի, որ մնացել է Կ. Պոլսում, հունարեն սովորել և թարգմանել Սոկրատը «աւտարութեան»: Այս դեպքում հասկանալի կդառնա ոչ միայն «աւտարութեան»-ը, այլ Պոլսական տոմարի և ինդիկտիոնի կիրարկությունը առաջին անգամ հայ մատենագրության մեջ:

Քարտի նվազությունը, եթե լույ պատրվակ չէ, պետք է բացատրել նրանով, որ կաթողիկոսի վերադարձից հետո Փիլոն հնարավորություն չի ունեցել քարտ կամ մագաղաթ հայթայթել: Դպիր Թովմայի պատրաստած մագաղաթը Փիլոնի ձեռքն է հասել իր Հայաստան վերադառնալուց հետո, ուր և ընդօրինակել է Սեդրեստրոսի վարքը և կցել Սոկրատի Պատմության:

Սոկրատի հրատարակիչը մի անհասկանալի սխալ է գործել, Գրիգոր Չորափորեցու հիշատակարանի «թարգմանի» բառը փոխարինելով «հրամանավ»-ի¹: Սխալվել է նաև կարծելով, որ Չորափորեցին թարգմանել է Սեդրեստրոսի վարքը Ներսեհ Կամսարականի հրամանով: Հիշատակարանի Ներսեհը Կամսարական չէ, այլ լույ «փեսայ Կամսարականաց» և իշխան վրաց. և Գրիգոր Չորափորեցին նորա թարգմանն է: Այս Ներսեհը ծանոթ է այլուստ: Հովհաննես Կաթողիկոսը նրան հիշում է մուսուլման զորավար Բասարայի հետ ունեցած ընդհարումի առթիվ²: Իսրայել [Ա] կաթողիկոսի օրով (668-678): Ներսեհը բուն Վրաստանի իշխան չէր, այլ այն մասի որ վրացիք Սոմխեթի = Հայաստան են անվանում, իսկ հայերը՝ վրաց աշխարհ, այսինքն՝ Գուգարքն, որի մեջ մտնում էր և Չորափորը, Գրիգոր Թարգմանի ծննդավայրը: Ասել է թե Գրիգորը աշխատել է իր իշխանի համար թարգմանելով Սեդրեստրոսի վարքը, 678 թվին: Ասողիկ շփոթել է,

1 «Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմութիւն...», էջ 87:

2 Հովհաննես Կաթողիկոս, հրատ. Մ. Էմինի, էջ 53:

ուշադրության վրիպումով, Չորափորեցու քարգմանության ժամանակը Փիլոնի հետ. որովհետև վերջինս քարգմանությունը համարում է կատարված Անաստաս կաթողիկոսի օրով և սրա վեցամյա գահակալությունը դնում է (Հ. 120 ք. =) 671, մինչև 677, այն ինչ Անաստաս աթոռի վերա էր 662-668 թվին¹. և Փիլոն քարգմանել է Սոկրատ 678 թվին, ուրեմն Իսրայելի ժամանակ: Փոքր Սոկրատի հիշատակարանը պարունակում է մի խոշոր թյուրիմացություն, որ պետք ունի մեկնության: Հրատարակիչը փակագծի մեջ է առել հիշատակարանի մեծագույն մասը, ինչպես և վերջընթեր գլուխը՝ ճի: Նա չէ նկատել, որ վերջընթեր գլուխն առնված է ամբողջապես «**Գիրք Կայսերաց**» գործից (էջ 60): Այնտեղից է ծագում նաև **Սոկրատ**, էջ 687, ծանոթության մեջ բերած հատվածը, որ գտնվում է Փոքր Սոկրատի օրինակներից մեկում:

Ինչ վերաբերում է հիշատակարանին, փակագծի մեջ նշանակված մեծ հատվածը ոչ այլ ինչ է եթե ոչ մի ամփոփում Մեծ Սոկրատի Ձ գրքի Առաջաբանի (էջ 486-487): Ավելորդ ենք համարում դեմ առ դեմ դնել Մեծ Սոկրատի բնագիրը և Փոքրի նույն բնագրի ամփոփումը: Բավական է միայն հիշել սկզբի ու վերջի նախադասությունը:

Մեծ Սոկրատի Առաջաբան, Գիրք Ձ, էջ 486.

«Բայց եղիցի մեզ մի փութալ առ պատմութիւնն, զմտաւ ածեալք որպէս զի թէ փութացուք **գեղեցկարանութեան հպել, թերես եւ ի քաց անկանիցիսք ի դիտմանն**»...

Առաջաբանի վերջը, Գիրք Ձ, էջ 487.

---

¹ Այս շրջանի կաթողիկոսների ժամանակն որոշելու համար, հավաստի կռվան է Գրիգոր Մամիկոնյանի մահվան տարին: Ըստ «**Կայսերաց գրքի**» Գրիգոր ընկալ Խազարաց արշավանքում Հայոց ՃԼԳ թվին, սահմի 10, այսինքն՝ 685 թ. հուլիսի 5-ին: Ասողիկը տալիս է ճլ որ գրչական սխալ է և հրատարակիչը կարող էր ուղղել, քանի որ նույն պատմագիրը Գրիգորի հաջորդի՝ Աշոտ պատրիկի իշխանությունը դնում է ճլե թվին: Գրիգորի մահը տեղի ունեցավ, ըստ Հովհաննես Կաթողիկոսի, Մահակ Չորափորեցու 7-րդ տարին (և ո՛չ 5-րդ, ինչպես Ասողիկի մտ է), ուրեմն Մահակ գահակալել է 678 թվին: Իր նախորդն էր Իսրայել (ըստ ոմանց Եղիա, սխալ ընթերցման հետևանքով), որ իշխեց 10 տարի, ուրեմն 668-678: Իսկ սրանից առաջ Անաստասն էր, որի վեցամյա իշխանությունը ընկնում է 662-668: Մերեսս իր Պատմությունը հասցրել է մինչև Մուսվիհայի հաղթանակը, 661 թվին, և չէ հիշում Ներսես կաթողիկոսի մահը: Հավանական է, որ մենած լինի 662 թվի սկզբում, թողնելով աթոռը Անաստասին: Մյուս կողմից Մահակ Չորափորեցին իշխել է 25 տարի կամ 26, ինչպես հաշվում է քանիցս հիշած հույն աղբյուրը, հետևապես մինչև 703 կամ 704 թվի: Վերջինս ավելի հավանական է և համաձայն է Ղևոնդի տեղեկությանց:

«Ձոր ես տեսա(!) շարագրելով, գորս ի տեսողացն կարացի ուսանել ընտրելով զճշմարիտն, յորմէ ոչ փոխելն (զճշմարիտն յորմն ոչ փոխելն) ըստ պատմութեանն զպատմողսն զայստսիկ: Խորհրդարար ինչ ճշմարիտն ծանուցեալ լիներ քազմաց եւ յուլից պատմելոց եւ որոց առընթերն գուլով ասելոց գործովք, իսկ ոմանց յամենայնէ առաւել արժանատրելոց գիտել:»

Համենատեցեք Փոքր Սոկրատ, էջ 688.

«Բայց մի որ մեզ մեղադիր լիցի (հմմտ. Մեծ Սոկրատ Առաջաբան, գլ. Ե, էջ 399, մի՛ մեղադրել մեզ եթէ), եւ աղարտեցէ թէ զպատմութիւնս սրբոց հարևանցի պատմեցի և ո՛չ գեղեցկաբանութեամբ հպեալ ի գովութիւնս... թերեւս ի բաց անկանիցիմք ի գիտմանէն»:

Հատվածի վերջը.

«Ձոր ես տեսի և գոր ի տեսողացն կարացի տեսանել. ընտրելով զճշմարիտն շարագրեցի, գոր ոչ փոխեալ ըստ պատմութեանն զպատմողսն զայստսիկ խորհրդարար ինչ եւ ճշմարիտ ծանուցեալ լինի քազմաց եւ յուլից պատմելոց եւ յորոց առընթեր գուլով ասելոյ գործովք, իսկ ոմանց յամենայնէ առաւել արժանատրելոցն գիտել»¹:

Փոքր Սոկրատի հիշատակարանից այս փոխառությունները հանելուց հետո կմնա իրեն սեպհական միայն վերջին մասը, ուր խոսքը ուղղում է Ներսես Կամսարականին, անվանելով նորան ապիհյուպատ պատրիկ, գովաբանում է և բարենադրում «զի և խաղաղութիւն Քրիստոսի բնակեցի ի

---

¹ Փիլոնի թարգմանությունը անհասկանալի է: Երևում է, որ հույն բնագիրը լավ չէ հասկացել և ստիպված է եղել տալ նյութական թարգմանություն: Առաջին բառը՝ *եղիցի* սխալ է հասկացված. հունարեն բառը նշանակում է՝ *գիտցիք*: Իմաստն է.

«Գիտցիր որ մենք փույթ չունեցանք գեղեցկաբանության (և ո՛չ թե պատմության), մտածելով որ եթե ուշ դարձնեինք գեղեցկաբանության (կամ պերճախոսության) թերևս շեղվեինք մեր դիտավորութենեն»:

«Գրեցի ինչ որ տեսի (տեսա՛, գրչի սխալ չէ, ինչպես կարելի էր կարծել, այդպես էր թարգմանել հեղինակը հունարեն բառը, որ ձևով կրավորական է, բայց իմաստով ներգործական). և ինչ որ կարողացա իմանալ ակնատեսներից, ընտրելով ճշմարիտն փոխանակ հետևելու միևնույն բանը զանազանակերպ ավանդողների պատմությանց: Հոգածությամբ (և ո՛չ խորհրդարար) վեր հանեցի ճշմարտությունը, որովհետև քազումք էին որ պատմում էին այլևայլ ձևով, որոնցից ոմանք ասում են, որ ակնատես են եղել իրողությանց, իսկ ուրիշները՝ ամենեն արժանահավատն են»:

Ներելի է որ Հակոբ Ուռհայեցին չի կարողացել հաղթահարել թարգմանության դժվարությունը և ըմբռնել իմաստը:

քեզ առատապէս և *յեկեղեցիս քո* և *յաշխարհի*. զի որոց *ցանկացար պատմութեանս թարգմանել*, ընդ նոյն ճանապարհ թագաւորաց զնասցես» (Էջ 689-690):

Փոքր Սոկրատի խմբագիրը նույն սխալն է գործել ինչ որ իր նոր հրատարակիչը՝ Մեսրոպ վարդապետը, և հավանորեն խմբագիրն է, որ մոլորեցրել է հրատարակչին: Սակայն անտարակույս է, որ խմբագիրը անուշադիր է եղել և Կամսարականների փեսային ընդունել է որպէս Կամսարական, իրենից ավելցրել ապիհյուպատ պատրիկ տիտղոսը: Թյուրիմացութիւնը բացատրելու է դրանով, որ Ներսեհը, հայ թարգմանի միջոցով հայ թարգմանութիւններ պատվիրելուն համար, կարծւել է, որ Ներսեհը Կամսարական տոհմից է: Գուգարքի իշխանը հայտնի չէ, թե ի՞նչ ծագում ունէ: Եթէ վրացի էր արյունով, թերևս հայերեն ևս զիտեր, ուշադրութեան արժանի է նաև հիշատակարանի խոսքերը՝ «յեկեղեցիս քո եւ յաշխարհի», որից հետևում է, որ հեղինակը հեռու էր ապրում Ներսեհի իշխանութեան սահմաններից: Այս պատշաճում է միանգամայն Հակոբ Ուռհայեցուն:

Ներսեհը ներկայանում է որպէս «ցանկացող պատմութեանս», որով հասկացվում է ոչ միայն Մեղրեստորոսի վարքը, այլ և Սոկրատի Պատմությունը: Հիշատակարանի հեղինակը, Հակոբ Ուռհայեցին, չի հիշում ո՛չ Գրիգոր Զորափորեցու և ո՛չ Փիլոնի անունները, և կարծում է, որ երկուսն էլ կատարել են իրենց աշխատանքը միևնույն անձի՝ Ներսեհ Կամսարականի պատվերով: Նա զիտեր Ասողիկից, որ Գրիգոր Արշարունյաց եպիսկոպոսը գրել է «Ընթերցվածոց մեկնությունը» Ներսեհ Կամսարականի հրամանով: Երևում է, որ Գրիգոր Արշարունյաց եպիսկոպոսին և Գրիգոր Զորափորեցուն նույն անձն է համարել, ուստի և նույնացրել է մմանապէս նրանց տերերին՝ Ներսեհ վրաց իշխանին և Ներսեհ Կամսարականին: Ամեն պարագային Ներսեհ Կամսարականը չէր կարող պատվիրել Փիլոնի գործը, քանի որ 696 թվին նա արդեն մեռած էր և երկրի պետը Սմբատ Բագրատունին էր: Մեսրոպ վարդապետի կարծիքով ևս երկու Գրիգորները նույն անձն են:

Այսպիսով Մեծ և Փոքր Սոկրատների փոխադարձ հարաբերությունները պարզված կարելի է համարել:

Մեծը թարգմանված է Կ. Պոլսում 696 թվին Փիլոնի ձեռքով, Փոքրը խմբագրված է Մեծից Հակոբ Ուռհայեցու աշխատութեամբ XII դարում (3):

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅՈՒ

«ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ» ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐՔԸ]

Ա

Վենետիկի [մխիթարյան] բանասեր հայր Վ. Հացունի «Բազմավեպ»-ի վերջին թվի մեջ հայտարարեց աշխարհին հավակնոտ հողվածով, որ «Կաղանկատվացի կապրեր է դարում»¹: Հողվածն ու հայտարարությունն ուղղված է մեր նամակի դեմ, որ գրած էինք պ. Ա. Չոպանյանի խնդրով «Անահիտ»-ի մեջ և ուր ամփոփել էինք քանի մը էջի մեջ մեր կարծիքը Կաղանկատվացու գործի մասին²:

Հայր Վ. Հացունի դառնացած է, որ համամիտ չենք իրեն և բարեկամի վայել ազատությամբ հեզնում է և՛ մեր տեսակետը և՛ մեր տկար գիտությունը: Հեզնում է նաև, որ քննադատել ենք իրեն առանց ծանոթ լինելու իր հայացքին, առանց կարդալու իր հողվածը: Սակայն պատվական հայրը, երևում է մոռացել էր, որ ինքն էր դրկել անցյալ տարի իր գրքույկը՝ «Մովսես Խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար»³ և խնդրել էր հայտնել կարծիքս այս աշխատության մասին: Դժբախտաբար, ուշադրության արժանի բան չգտանք, տեսանք միայն թեթև վերաբերում Խորենացու հարցին և անկատար ծանոթություն Կաղանկատվացու գործին: Լրջությունից զուրկ գտանք այն կարծիքը, թե Կաղանկատվացին գրել է իր գործը Ջևանշեր իշխանի հրամանով 668 թվականին: Կաղանկատվացու առաջին հրատարակիչը՝ Կ. վարդապետ Շահնագարյանց կարծում է, որ Աղվանից պատմիչը ապրում էր Վիրո կաթողիկոսի և Ջևանշեր իշխանի ժամանակ⁴: Հայր Գ. Ջարպիսանյան ընդունել է այս կարծիքը և Կաղանկատվացու գործ համարել միմիայն առաջին և երկրորդ գրքերը, թողնելով Անանուն կամ համանուն շարունակողին երրորդ գիրքը⁵:

¹ Տե՛ս «Բազմավեպ», 1938, էջ 268-277:

² Ն. Աղոնց, Խորենացիական հարցն ու հայր Վ. Հացունի, տե՛ս «Անահիտ», ամսագիր, Փարիզ, 1938, № 1-3, էջ 85-87 (1):

³ Հայր Վ. Հացունի, Մովսես Խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար, Վենետիկ, 1935:

⁴ «Պատմութիւն Աղվանից, արարեալ Մովսիսի Կաղանկատուացոյ», ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կ. Վ. Շահնագարեան, հատ. Ա, Փարիզ, 1860, էջ 83:

⁵ Գ. Ջարպիսանյան, Պատմություն հայ հին դարության (Դ-ԺԳ դար), Վենետիկ, 1932, էջ 443:

Հայր Վ. Հացունի կուզե սրբագրել վերջին կարծիքը և Կաղանկատվացուն վերագրել ո՛չ թե առաջին երկու գրքերը, այլ միմիայն առաջին գիրքը և երկրորդի մի մասը, մինչև ԻԸ գլուխը: Կ. *Վարդապետ Շահնազարյանց Կաղանկատվացու գործ էր համարում գեթ մինչև ԼԲ գլուխը, առանց որոշելու, թե հաջորդ գլուխները ո՞ւմ են պատկանում, Կաղանկատվացուն, թե շարունակողին: Հայր Գ. Չարպիանայան ավելի հիմ ունի գոնե ձևականորեն Կաղանկատվացուն տալու երկրորդ գիրքն ամբողջովին, իսկ շարունակողին՝ երրորդը:*

Հայր Վ. Հացունու կարծիքը ոչ միայն նորության թարմություն չունի, այլև գուրկ է իր նախորդների խոհեմությունից և, տարրական սրբագրությունից հետո, կհանգե Գ. Չարպիանայանի տեսության: Այս իմաստով էլ, առանց մանրամասնության մեջ մտնելու, մեր հիշյալ մամակի մեջ կրկնել էինք, որ հայր Վ. Հացունի կրկնում է Գ. Չարպիանայանի կարծիքը:

Մեր մամակից Վեներտիկի բանասերը, թերևս զգացել է, որ ոչ թե անծանոթ ենք իր տեսակետին, այլ հայտնապես արժեք չենք տված: Ուստի պետք է տեսել նորեն «մխրճվելու» Կաղանկատվացու Պատմության մեջ և այս անգամ մի ուրիշ և ավելի զարմանալի գյուտ արել, որպես թե մեր պատմագիրը, որ հորինած պիտի լիներ իր աշխատությունը Ջևանշերի հրամանով, սկսել է գրել տակավին 628 թվին, երբ Ջևանշեր, նկատենք անցողակի, դեռ հրապարակի վրա չէր, և վերջացրել 668 թվին: Այս մեր հասկացողությունից դուրս է և տողերիս նպատակն է ցրել այս մոլորությունը, ներկայացնելով Աղվանից հեղինակին պատմական և գրական լույսի մեջ:

Նախքան այս, քանի մի խոսք Խորենացու հարցի մասին: Հայր Վ. Հացունու հետաքրքրության բուն նյութը Կաղանկատվացին չէ իսկապես, այլ Խորենացին: Նա կարծում է, որ Կաղանկատվացու մոտ մի գեներ է գտել ի նպաստ Խորենացու հնության և այդ գեներն արժեցնելու համար ուխտել է վարկաբեկել այն փաստերը, որ դիզված են Խորենացու դեմ: Ծանր հանձնառություն է: Խորենացու քննադատությունը, մեր կարծիքով, հայագիտության փայլուն հաղթանակներից մեկն է և պատիվ է բերում հայ բանասիրական քնին մտքին: Այս իսկ պատճառով թերահավատ ենք այնպիսի հավակնոտ գրություններին, որպեսին է «Մովսես Խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար»: Իսկ կարդալուց հետո, խոստովանենք, չեն կարող թաքցնել այն ճնշող տպավորությունը, որ թողնում են վայրիվերո դատողությունները: Ահա քանի մի օրինակ:

Հայտնի է, որ մեր Պատմահայրը Արամի գործն է համարում Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայքերի բաժանումը: Մինչդեռ գիտենք, որ Երրորդ և Չորրորդ Հայք ստեղծված են Հուստինիանոս [I-ի] օրով՝ 536 թվին: Հետևապես Պատմահայրը ուշ է, քան 536 թիվը, և բավականին ուշ, որովհետև

միայն 536 թվից շատ հեռու կանգնած գրողը կարող էր այդպիսի շփոթ հասկացողություն ունենալ 536 թվին պատահած իրողության մասին:

Իսկ հայր Վ. Հացունին ահա ինչպես է դատում. «Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ Հայք Հուստինիանոսն չհնարվեցան, ինչպես կես հ. Ալիմյան Ա. Գուռշմիդի հետ, այլ կանխավ այլ կային. և ամենց հետևողությամբ էր, որ կայսրը Շոփաց մահանգն ևս Չորրորդ Հայք անվանեց: Մակայն իր հրովարտակեն չի հասկացվիր՝ թե այդ կոչումն անծանոթ էր բոլորովին, երբ ինք 536 թվին պաշտոնական ըրավ: Հակառակ պարագային կրնա և հետամուտ լինել Չորրորդը Խորենացվույն մեջ»¹:

Այստեղ ամեն ինչ շփոթ է և սխալ: Հայր Վ. Հացունին պարզապես հարցին տեղյակ չէ: Ա. Գուռշմիդ և ոչ Ն. Ալիմյան չէին կարող ասել, թե Ա և Բ Հայք հնարվեցան Հուստինիանոսն: Խոսքը Ա և Բ Հայքի մասին չէ, այլ Գ և Դ Հայքի, և սրանք են, որ հնարվեցան Հուստինիանոսն: Կայսրի «հրովարտակեն» շատ լավ կհասկացվի, որ Գ և Դ Հայք կոչումն անծանոթ էր բոլորովին մինչև 536 թ.: Ոչ մի հիմք չկա ձեռագրական հետամուտ համարելու ոչ Գ և ոչ Դ Հայքը:

Կարիք չկա խճողելու ինչ որ լույսի պես հստակ է: Փոքր Հայք բաժանվեց Առաջին (Սեբաստիո շրջան) և Երկրորդ Հայքի (Մալաթիո շրջան) Վաղես կայսեր օրով († 378), ինչպես և հարևան Կապադովկիան: Բարսեղ Կեսարացին († 379) բողոքեց այդ բաժանման դեմ, մնանեցնելով հեզմորեն բաժանողին այն մարդուն, որ կիսում է իր ձին կամ եզը, կարծելով, որ երկու ձի և երկու եզ կունենա, մինչդեռ զրկվում է և մեկից²: *Իսկ Երրորդ և Չորրորդ Հայք գոյություն ունին միմիայն 536 թվից: Մեծ Հայքի բյուզանդական բաժինը բաղկացած էր մինչև Հուստինիանոս երկու մասից. հինգ անկախ սատրապություններ (նախարարություններ)՝ Շոփք (Շահունյաց), Բալախովիտ, Հաշտյանք, Անձիթ և Մեծ Շոփք, ուր մտնում էր և Անգեղտուն: Մյուս մասը ընդգրկում էր Կարինի և Երզնկայի շրջանները, մեր Բարձր Հայք, որ բյուզանդացիք կոչում էին Ներքին Հայք:*

Արդ, Հուստինիանոս կայսր 536 թվի հրամանագրի մեջ հայտարարում է, որ բոլոր հայ[կական] հողերը՝ Ա և Բ Հայքը, այլև Ներքին Հայք և հինգ անկախ իշխանությունները պետք է նոր բաժանման վերածել: Առաջին Հայք պիտի կոչվի այսուհետև նախկին Ներքին Հայքը՝ ունենալով իր մեջ նոր հողամասերը մինչև Տրապիզոն: Երկրորդ Հայք կկոչվի նախկին Ա Հայքը, այսինքն՝ Սեբաստիո շրջանը: Իսկ նախկին երկրորդ Հայքը, Մալաթիո շրջանը, կկոչվի Գ Հայք: Եվ վերջապես հինգ իշխանությունները կկազմեն

¹ Հայր Վ. Հացունի, Մովսես Խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար, էջ 29:

² Տես մեր ուսերեն գործը՝ «Армения в эпоху Юстиниана», СПб., 1908, стр. 89.

Դ Հայք: Ակններև է, որ 536 թվից առաջ չկար ոչ միայն Դ Հայք, այլև Գ Հայք: Առաջին անգամ Հուստինիանոսն է կնքում այդ անուններով այն հողերը, որ առաջ կոչվում էին Բ Հայք և անկախ սատրապություններ¹:

Անհերքելի փաստ է, որ Պատմահայրը ուշ է, քան 536 թիվը և հայր Հացունու ճիգերը թերի և թյուր հասկացողության արդյունք [եմ]:

Ուրիշ օրինակ: Մեղրեստրոսի վարքը թարգմանված է հայերեն 678 թվին: Խորենացին քաղել է այնտեղից ընդարձակ հատված: Սրանից հետևում է, որ Պատմահայրը ուշ է նաև, քան 678 թիվը: Հայր Վ. Հացունին ասելիք չունի այս մասին, բայց համառորեն փորձում է արտասանել քանի մի կցկտուր խոսքեր: Հարկ ենք համարում բերել այստեղ փոխառված հատվածը, որպեսզի ընթերցողի համար պարզ լինին բանաբաղության փաստը և հայր Հացունու դատելու և տրամաբանելու ձևերը:

ՄԵՂԵՍՏՐՈՍԻ ՎԱՐՔ,
էջ 699

Մեղրեստրոս ... բարեվայելացեալ քան զբոլոր վիճակաւորսն: Վասն զի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճոյութիւն առ ի նորա վարս տեղի գտանել ոչ ուրեք կարացին. այլ հեզ և քարիակամ և բարեխորհուրդ զոլով, և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր. վասն զի գոյր տեսեամբ հրեշտակական, բանիւ տրամապայծառացեալ, գործով սուրբ, մարմնով արտափայեալ, սարսիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, սիրով անկեղծաւոր: Այլ վասն զի զբոլորսն նորա զուղղութիւնըս ոչ են բաւական ասել, առ ի մասնաւորականսն նորա գործեցեալս դարձուցից զբանս (2):...

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ,
Գ, գլ. ԿԷ

Մերայն... զեքազանցեալ քան զամենայն որք զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք: Քանզի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճոյութիւն առ ի նորա վարս տեղի գտանել երբեք ոչ կարացին, այլ հեզ և լաւական և բարեխորհուրդ զոլով և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր: Վասն զի գոյ տեսեամբ հրեշտակական, մտօք ծնընդական, բանիւ պայծառ, գործովք ժուժկալ, մարմնով արտափայեալ, սարսիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձրոյք: Այլ վասնզի զբոլոր նորա ուղղութիւնս ոչ են բաւական ասել, ի հանգիստ նորա նշխարացն դարձուցից զբանս:

¹ Տե՛ս մեր հիշած գործը, էջ 165, ուր մանրակրկիտ քննության է առնված 536 թվի կարգադրությունը:

Խորենացիին բառացի ընդօրինակել է Մեղրեստրոսի վարքից: Կասկածից դուրս է: Սակայն հայր Հացունի նկատել է միայն մի քանի բառերի տարբերությունը. «Մեղրեստրոսի վարուց կտորին մեջ Մովսես կգրե գերազանցեալ, և քարզմանիչը՝ բարեվայելչացեալ. լաւակամ՝ ու բարիակամ, պայծառ՝ ու տրամապայծառացեալ և այլն¹, ուր ալկներև է, թե երկուքեն ոչ մին հետևող է մյուսին. իսկ ավելի հասարակ և ամենուն ծանոթ բառերու մեջ իրարու վրա ազդեցություն փնտռել անտեղի է»²:

Հայր Վ. Հացունի անարդար է. անտեղին իր դատողությունն է: Բանաքաղությունը փաստ է և ուրանալ փաստը նշանակում է կուրանալ և կուրությամբ չէ, որ պիտի լուծվին բանասիրական կնճիռներ:

Ուրիշ փոխառություններ ևս ունի Խորենացիին նույն Մեղրեստրոսի վարքից: Կոստանդիանոս [Մեծի] վերաբերյալ առասպելական տեղեկություններն այստեղից են քաղված:

Խորենացիին օգտվել է նաև Սոկրատի «Եկեղեցական պատմության» հայերեն քարզմանությունից, որ կատարված է 696 թվին: Վրաց առաքելուհու Նունեի պատմությունն այնտեղից է առել մեր Պատմահայրը և ինքն է մոռացությունից հանել հին ավանդությունը և պատվաստել հայ գրականության, որտեղից անցել է և վրաց: Մինչև Խորենացիին, հայ և վրացի մատենագրությանը անծանոթ էր Նունեի առաքելությունը: Հետևությունը պարզ է. Խորենացիին հետ է, քան ոչ միայն 678, այլև 696 թիվը:

Մի ուրիշ պարագա: Խորենացու մեջ աչքի է զարկում նրա թշնամական դիրքը Մամիկոնյանների հանդեպ և ընդհակառակը՝ արտակարգորեն բարյացակամ է Բագրատունիներին: Հայր Վ. Հացունի խոժոռում է նաև այս դիտողության դեմ, պնդելով, որ Խորենացու մոտ «կան Մամիկոնյանց երկու խումբ. մին՝ սևերու, ինչպես Գնելա դավաճան Վարդանն և ուրացող հայրենադավ Վահանը, զորս Փավստոսեն առավ նույն գունով և մյուսը՝ լավերու, որոց պատշաճ բաժինը տված է, փայլուն ծագում և մեծ դեր մը անոնց Մամզոն նախահոր, քաջություններ Մուշեղա և Մամունելի, Ս. Սահակա խնդրանոք սպարապետության պատիվն Համազասպա, և ստրատելատության՝ անոր որդվոյն Վարդանա, և բարեգութ պաշտոն մը վերջնոյս կնոջ Դստրկան Ս. Սահակա հուղարկման մեջ: Ավելի փարումն առ Բագրատու-

---

¹ Զորբորդ օրինակը՝ համբերող և համբերողական՝ զեղջելու է, որովհետև Խորենացու քրնական հրատարակության մեջ՝ համբերողական է: Իսկ «և այլն» միանգամայն անտեղի է գեթ հատվածին նկատմամբ, ուրիշ տարբերություն չլինելու պատճառով:

² Հայր Վ. Հացունի, էջ 30:

նիս՝ յուր մեկենաս Սահակա ընտանյաց՝ այո՛, բայց ո՞ր է հող թշնամությունը Մամիկոնյանց դեմ»¹:

Կարծում ենք, որ թշնամություն կա և կա այնտեղ ուր պատվական հայրը չի տեսել, և չի՛ տեսել, որովհետև հարցը մտնեն չէ սերտած:

Մամիկոնյան տոհմը կոչվում է Փավստոսի մոտ «Տուն սպարապետութեան»: Ժառանգաբար սպարապետներ են՝ Արտավան և Արտավազդ (Ազաթանգեղոսի մոտ), Վաչե, Արտավազդ, Վասակ, Մուշեղ, Մանուել (Փավստոսի մոտ): Խորենացին գլացել է խոստովանել նրանց այդ մեծ պատիվը: Ավելին կա. հասնել է նրանց իրենց բարձր բառոցներից և փոխարեն նրատեցրել Բագրատունիներին: Փավստոսի փայլուն աստղերը՝ Վասակ և Մուշեղ, բոլորովին զրկվել են իրենց լույսից. Վասակ սպարապետ չէ, և ոչ Մուշեղ: Վասակ հասարակ «զինակիր» Արշակ թագավորի (Գ, գլ. ԻԾ). «զինակիր» է մահ նրա ավագ եղբայրը՝ Վարդան (Գ, գլ. ԻԲ). իսկ Մուշեղ այդ էլ չէ, այլ հիշվում է որպես «որդի Վասակայ Մամիկոնցնի» (Գ, գլ. ԼԷ):

Շատ Մամիկոնյաններ, և ոչ հասարակ, մնացել են անհիշատակ, ինչպես Արտավան, Արտավազդ և Վաչե սպարապետներ Տրդատի ժամանակ: Արտավանի տեղ երևան է գալիս Արտավազդ Մանդակունի, Վաչեի տեղ՝ Բագարատ Բագրատունի: Տրդատի մահից հետո, որպես թե նրա որդին և հաջորդը Խոսրով նշանակել է մեկի փոխարեն չորս սպարապետ և «առաջին՝ Բագարատ ասպետ»: Մինչդեռ Փավստոսից հայտնի է, որ Խոսրովի սպարապետն էր Վաչե Մամիկոնյան, մա՛ որ հետ մղեց մազքթաց Մանեսան թագավորի արշավանքը: Խորենացին ջնջել է Վաչեին և նրա դերը տվել է Բագարատին, որը, ըստ Փավստոսի, Վաչեի «զինակիցներից» մեկն էր միայն²:

Վասակ զիջել է իր տեղը երկու ուրիշ սպարապետների, Վահան Ամատունի և Վաղինակ Սյունի (Գ, գլ. ԺԸ): Մուշեղը չէ Պապ թագավորի սպարապետը, այլ Սմբատ Բագրատունին, որին և վիճակվում է Չիրավի կովի հաղթության փառքը (Գ, գլ. ԼԷ): Փավստոսի վերջին հերոսը՝ Մանուել Մամիկոնյան անհետացած է և նրա տեղը զրավել է Սմբատ Բագրատունի: Դավաճան Մեհրուժանի խարանոզը Մանուելն էր, բայց Խորենացին դեպքը տեղափոխել է Արշակի ժամանակ և վերագրել Սմբատ Բագրատունուն (Գ, գլ. ԼԷ): Փավստոսից զիտենք, որ Արշակ և Վաղարշակ թագավորները ամուսնացան, առաջինը առավ Մանուելի աղջիկը, իսկ Վաղարշակ՝ Բագրատունի ասպետի: Պատմահայրը զրկել է Մանուել Մամիկոնյանին և այս փոքրիկ պատվից և Արշակին կնություն է տալիս Սյունյաց իշխան Բաբիկի դուստրը (Գ, գլ. ԽԱ):

¹ Հայր Վ. Հացունի, էջ 31:

² «Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», Վեներտիկ, 1832, էջ 17:

Մամիկոնյան հերոսների փավստոսյան հոյակապ պատկերները հյուծվել չքացել են Խորենացու գրչի տակ, թողնելով վտիտ, հագիվ նշմարելի ստվերներ: Ոչ մի ակնարկ Վասակ սպարապետի հաղթական զենքի մասին: Նա մի չնչին արարած է, որ գծավեց իր եղբոր Վարդանի հետ «վասն աղջկան միոջ հարճի», «և ոչ հեղձացաւ» սպանել նրան «թեպէտ և եղբայր նորա էր» (Գ, գլ. ԻԵ):

Վարդան ևս մաքուր անձ չէ, Տիրիթի «սիրեցեալն» է, քսու և նենգ, որ գրգռեց Արշակին ընդդէմ Գնեյի և հրաման ստացավ սպանել նրան: Տիրիթի հետ Վարդան դավաճանեց Արշակին և փախավ Շապուհ պարսից արքայի մոտ: Արշակի հրամանով երկուսն էլ ընկան նույն Վասակի սրից (Գ, գլ. ԻԳ-ԻԵ):

Մուշեղ, Պապի հռչակավոր սպարապետը, ևս անտեսված է Պատմահոր կողմից ու մի անգամ միայն և այն էլ անցողակի, հիշվում է, որ «Ռոնայր Աղուանից արքայ, խոցոտեալ ի Մուշեղայ որդոյ Վասակայ Մամիկոնենի» (Գ, գլ. ԼԷ): Դյուցազնի անթիվ քաջագործություններից, այնքան ահավոր և հաղթական կռիվներից միմիայն մի չնչին դեպք, մի ոչ մահացու հարված է հիշված: Իսկ ուրացող Վահան, որ արժանի էր մոռացության, Պատմահայրը, իհարկե, անհիշատակ չի թողել: Գեթ խնայեր նրա որդուն Սամուելին, որ հայրասպան լինելով մաքրեց Մամիկոնյան անուրը դավաճանության արատից: Խորենացին հաստատ է իր հակամամիկոնյան տրամադրության մեջ և անշեղ: Սամուել ապիկար գորավար է. Արշակ թագավորի զանձերը գողացել էին մի քանի իշխաններ և փախչում էին Խոսրով թագավորի մոտ: Սամուել, Արշակի մտերիմ, հրաման ստացավ հետապնդել գողերին: Սամուել չհաջողեց: Նրա դեմ ելավ Սահակ Բագրատունի, Խոսրով թագավորի սպարապետը, և փրկեց փախստականներին, տանելով նրանց Խոսրովի մոտ (Գ, գլ. ԻԵ):

Պատմահոր բեղուն միտքը հերյուրել է այս միջադեպը Սամուելին վարկաբեկելու մպատակով: Սամուել վերջացնում է իր կյանքն անարգ մատնությամբ, և փախչում կայսեր մոտ (Գ, գլ. ԽԸ):

Մամիկոնյանների մախահոր Մամզոնի դեմքի վրա ևս նկատվում է Խորենացու անձնական կնիքը: Փավստոսի մոտ, Մամիկոնյանց «նախնիք լեալ էին թագաւորք աշխարհին Դենաց», Խորենացին նրանց դարձնում է Դենաց թագավորի «դայեկորդիք»: Մամզոն փախչում է իր «չարախօս» եղբոր Բողոխի երեսից պարսից Շապուհի մոտ: Սա չի ուզում նրան պահել իր մոտ, այլ ուղարկում է Տրդատին: Մամզոն «յոչ կամաց եկեալ յաշխարհս մեր», ապրեց մի տարի «փոփոխելով տեղի ի տեղուջէ զբովանդակ անս»: Վերջը նենգորեն սպանեց Սլկունյաց Մղուկ իշխանին և տիրացավ Տարոնին (Բ, գլ. ԶԱ և ԶԴ):

Առաջին անգամ Ս. Սահակի օրով է և նրա շնորհիվ, որ մի Մամիկոնյան արժանացավ սպարապետության կոչման, և այս անձը Համագասպն է,

Ս. Սահակի փեսան: Բագրատունի «քաջ սպարապետ» Սահակի մահից հետո Ս. Սահակ աղաչեց Խոսրովին, հետո Վռամշապուռիին՝ նշանակել Սահակի տեղ Համազասպին: Խնդիրն հասավ մինչև պարսից դուռը և այդքան դժվարությամբ Համազասպ դարձավ սպարապետ, ուրեմն շնորհիվ Ս. Սահակի միջնորդության և ոչ իր անձնական արժանիքի (Գ, գլ. ԾԱ): Մեր Պատմահայրը շատ վերապահ է, անգամ Համազասպի որդի՝ Վարդանի նկատմամբ:

Կորյունի մոտ Վարդան ուսումնասեր է¹, *Խորենացին լուռ է այդ մասին: Վարդան ուղեկցեց Մեսրոպին կայսեր մայրաքաղաքը, ուր ստացավ ստրատելատի պատիվ, հետո ուղեկցեց Սմբատ ասպետին պարսից արքունիքը (Գ, գլ. ԾԷ-ԾԸ):*

Այսպիսով, Խորենացու աչքում Մամիկոնյան տոհմը նորեկ է, գոյություն ունի հազիվ Տրդատի օրերից, և մեծ տեղ չունի Հայոց պատմության մեջ: Բագրատունի տունը ևս եկվոր է, ճիշտ է, բայց շատ հինուց է, Հայկազանց շրջանից, և ծագում է ընտրյալ ազգից: Պատմահոր սիրելի է ուրանալ Մամիկոնյան վաստակները, քարշել վայր Մամիկոնյան կտրիճներին իրենց պատվավոր դիրքերից և բարձրացնել Բագրատունիներին իրենց նվաստությունից: Պատճառը Սահակ ասպետի հովանավորությունը չէ, որին հաճելի տուրք տալ ուզեմար երախտագետ գրիչը: Խորենացու տրամադրությունն անձնական հաշիվների շունչ չէ, նա մի նշանաբան է գաղափարական: Երկու նշանավոր տոհմերի, հայ պատմության երկու անիվների, հակադրությունը մեկի նվաստացումով, մյուսի փառաբանությամբ, արտահայտում է «Հայոց պատմության» գաղափարախոսությունը և սա հեղինակի անհատական զգացումը չէ միայն, այլ արտացոլում է այն մտայնությունը, որ ընդհանուր էր և տիրական իր դարում՝ ժամանակակից պատասխանատու շրջանների մեջ: Ինչպես ասել ենք ուրիշ անգամ, կրկնում ենք այժմ, որ մեր Պատմահայրը, բարձր մտավորական, դրոշակակիր է Բագրատունյաց քաղաքականության և անհամակիր Մամիկոնյան արկածախնդիր և ընթուստ ոգուն:

Այս հանգամանքն ինքնին պատմական մի լույս է, որ առաջնորդում է մեզ դեպի Պատմահոր դարը: Այդպիսի համակրանքով և հակակրանքով նա չէր կարող մտել Փավստոսի, Ղազար Փարպեցու և Մեթեոսի կողքին: Չորրորդից մինչև յոթներորդ դարը Հայոց պատմության մեջ թառած են Մամիկոնյան սպարապետներ, անվիճելի և անմրցելի տնօրեններ երկրի բախտին: Միայն յոթներորդ դարու սկզբից է, որ շնորհիվ Սմբատ Վրկանի, Բագրատունի խոհեն դեմքերը առաջանում են նոր ուժերով դեպի առաջին դիր-

¹ Կորյուն, Վարդ Մաշթոցի, Երուսաղեմ, 1930, էջ 27:

քերը և հաջորդ դարում արդեն վտանգավոր մրցորդներ են Մամիկոնյան մե-
նատերերին: Ութերորդ դարի ապստամբական շարժումները վերջացան 775
թվի պարտությամբ և Մամիկոնյան դարավոր վարկը թարշամեց ընդմիշտ:
Երկիրը հանեց ծանր դրությունից Աշոտ Մսակեր և հիմը դրեց Բագրատու-
նիների իսկական մեծության:

Տեսանք, որ բանասիրական քննությունները հանգեցին այն կետին, որ
Խոբենացու գործն ուշ է, քան 696 թիվը: Այդ գործի գաղափարախոսությու-
նը հաստատում է այդ կետը և գծում նրա վերջին եզրը մերձավորապես ու-
թերորդ և իններորդ դարերի սահմանագլխին: Պատմաձոր բացասական վե-
րաբերումը Մամիկոնյան անցյալին կգտնե իր բնական բացատրությունը,
եթե ենթադրենք, որ նա շարժել է իր գրիչը 775 թվի աղետների, Մամիկոնյան
այդ վերջին խելացնոր խոյանքի, ազդեցության տակ:

Ամեն պարագային՝ վիճելիս 696 թիվը չէ, որ անդրդվելի է: Վեճը վերջին
եզրի շուրջն է. մենք կարծում ենք Գ. Խալաթյանցի և հ. Ն. Ալիևյանի հետ¹
որ այդ եզրը ուշ է, քան 775 թ. և առաջ, քան Մսակերի մահը՝ 826 թ.:
Հ. Մանանդյան և Յո. Մարկվարտ առաջանում են մինչև իններորդ դարի երկ-
րորդ կեսը:

Հայր Վ. Հացունի վագում է դեպի V դար: Այդ իր գործն է: Բայց աններե-
լի է նրա արհամարհոտ դիտողությունը մի շարք բանասերների հասցեին՝
Ա. Գուտշմիդ, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Մ. Տեր-Մովսիսյան, Ա. Կարիեր, Պ. Վետ-
տեր (Ֆետտեր), Հ. Գելցեր, Մ. Վ. Լա Կրոզ, Գ. Խալաթյանց, Ն. Ադոնց, հ. Ն.
Ալիևյան, Յո. Մարկվարտ և Հ. Մանանդյան: Այդ բարգավաճ ու քննադատ
մտքերը, գիտուն հայր Հացունու կարծիքով «կրնային ավելի օգտակար
խնդրոց նվիրել իրենց ժամանակն ու կարողությունը», և «ոչ թե քաշքշել դա-
րե դար ո՛չ Պատմահայրը, այլ անոր ուրվականը, մինչ նա պիտի ժպտի
անոնց, կանգնած յուր պատվանդանին վրա՝ ուր զետեղեցին զայն յուր
գործն ու դարերը»²:

Ախորժակ չունինք խրատներ տալու, մանավանդ ամբարտավան
խրատներ: Ինչ վերաբերում է Խոբենացու պատվանդանին, կարծում ենք,
որ այդ պատվանդանը V դարում ոչինչ արժեք չունի, բայց կանգնած Աշոտ
Մսակերի կողքին՝ ստանում է իսկական արձանի փայլ. այդտեղ «Հայոց
պատմությունը» դառնում է հայ մտքի, քաղաքական մտքի և երազների մի
կոթող, մի սրբազան գիրք, որ նվիրագործում է Բագրատունիների նորածիլ

¹ Տե՛ս հայր Ն. Ալիևյանի գործի մեր քննությունը՝ «Վևոնդ և Խոբենացի քննություն հայր
Ն. Ալիևյանի տեսության»՝ «Հայրենիք», ամսագիր, 1933, № 8, էջ 79-90; № 9, էջ 120-126 (3):

² Հայր Վ. Հացունի, էջ 77-78:

քաղաքականությունը, բարձրացնում է նրանց հեղինակությունը և ապահովում նրանց հաջողությունը: Եթե գաղափարը երբևիցէ գործ է ստեղծում, «Հայոց պատմությունն» այն գաղափարն է, որ ստեղծեց Բագրատունյաց թագավորությունը և Պատմահայրը՝ այդ թագավորության բարոյական հիմնադիրը, ավետավոր Առաքյալն է (4):

Բ

Մխալը ծնում է սխալ: Հենվելով Խորենացու մասին ունեցած թյուր գաղափարին, հայր Հացունի չէր կարող ճշմարիտ արդյունքի հասնել Կաղանկատվացու խնդրում: Եվ իհարկե, իր նոր գյուտը մի նոր մոլորություն է:

Վենետիկի բանասերը կարդացել է Կաղանկատվացու Ա գիրքը և գտել է, որ նյութերը դասավորված են կարգով, «հատուկ ծրագիրով»: Անցել է Բ գրքին, կարդացել մինչև Թ գլուխը. կարգն այնքան հետևողական չէ գտել, բայց փույթ չէ: Կարևորն այն է, որ Թ գլխի մեջ հեղինակը խոստանում է նկարագրել մի տազնապալից շրջան և այն նկարագրում է հաջորդ Թ-ԺԵ գլուխներում: Տազնապալ վերջացել է Վիրո կաթողիկոսի շնորհիվ 628 թվին: Արդ, մեր ուշիմ բանասերը՝ Թ գլուխն այնպես է հասկացել, որ հեղինակը ժամանակակից և ակամատես է նկարագրված տազնապալին և այս հեղինակն ինքն՝ Կաղանկատվացին է, որ գրել է 628 թվին իր գործին առաջին մասը՝ սկզբից մինչև Բ գրքի ԺԱ գլուխը: Ահա առաջին գյուտը:

Հայր Հացունին նորեն ձեռքն է առել Կաղանկատվացին և շարունակել ընթերցումը մինչև նույն երկրորդ գրքի ԻԸ գլուխը և տեսել է, որ հեղինակը գրել է այս մասը, որ է Ջևանշեր իշխանի պատմությունը, 669 թվին, կամ նոր հողվածում՝ 665-670 տարիներին ընթացքին: Սա էլ երկրորդ գյուտն է: Մնացածը՝ այսինքն երկրորդ գրքի երկրորդ բաժինը, ԻԹ-ԾԲ գլուխները և ամբողջ երրորդ գիրքը, չէ պատկանում Կաղանկատվացուն, այլ մեկեն ավելի ուրիշ շարունակողների: Այս էլ մի երրորդ առեղծված: Այսպես ուրեմն, այս գյուտերի համաձայն, Կաղանկատվացին հեղինակել է իր անունը կրող գործի միմիայն կեսը և այս կեսը գրել է երկու նվազով, 628 թվին և, երեսուն տարի դադար անելուց հետո, նորեն գործի կպել 669 թվին:

Այս բոլորը ճրի ենթադրություններ են: Այն մասը, որ գրված է համարում հայր Հացունի 628 թվին, ունի իր մեջ Բ գրքի ԺԳ գլուխը: Այս գլուխը վերջանում է հետևյալ տողերով. «Փռնզի բառնայոց էր թագաւորութիւնն ի տանէ Մասանականցն և տալոց էր ի ձեռս որդւոց Իսմայէլի» (Բ, գլ. ԺԳ):

Այս տողերը կարող են գրված լինել միմիայն 652 թվից հետո, երբ կործանվեց Մասանյան պետությունը և երկրին տիրացան արաբները: Ահա ու-

րենն մի և առաջին նետը 628 թվի ճակատին: Կան և ուրիշները, ինչպես պիտի տեսնենք, բայց այս էլ բավ է թաղելու մի անգամ ընդմիջտ 628 թիվը որպես գրութայան տարի:

Առայժմ անցնիք մյուս տարեթվին: Կաղանկատվացու բուն գործը հայր Հացունի վերջացած է համարում Բ գրքի ԻԸ գլխով, ուր հեղինակը երկար կյանք է մաղթում Ջևանշերին: Ուստի և համաձայն չէ Գ. Չարպիստյանի հետ, որ նույն գրչին է վերագրել նաև հետևյալ գլուխները՝ երկրորդ գրքի վերջը: Համաձայն չէ, որովհետև այնտեղ պատմվում է նաև Ջևանշերի մահը, մինչդեռ հեղինակը, Հացունու կարծիքով, գիտե Ջևանշերին դեռ կենդանի:

Սակայն Ջևանշերի մահը պատմվում է ԼԳ գլխում, իսկ մինչ այդ, այսինքն՝ ԻԹ-ԻԳ, ուրենն չորս գլուխների գրիչը ևս Ջևանշերին տակավին կենդանի գիտե: Ուրենն սա ուրիշ գրիչ է, քան Կաղանկատվացին և երկուսն էլ գրել են Ջևանշերի կենդանության: Իսկ սրանց մահից հետո շարունակել են ուրիշները: Ուրենն քանի՞ գրիչ եղավ: Կաղանկատվացու բուն գործը վերջացած է կարծում Հացունին ԻԸ գլխով, որովհետև հաջորդ գլուխների ենթադրյալ նոր գրիչն որպես թե հայտարարում է իր գործի սկզբում, թե իր նախորդի երկը պակասավոր էր և ինքը պիտի լրացնե և քերում է հետևյալը. «զճմարտախօս դրուագս բանից (նախորդին, ավելցնում է հայր Հացունի) սակաւ ինչ նուագ գտի» և այլն: Հայր Հացունի լավ կաներ չունե՞ր «և այլն» և շարունակե՞ր նախադասությունը, որպեսզի ընթերցողը տեսներ մեր բանասերի աշխատելու եղանակը:

ԻԹ գլխի վերնագիրն է՝ «Տեսիլ միանձնացելոյ առն Աստուծոյ Իսրայելի ի վերայ Մաշտոցի սրբոյ. և մահատակութիւն աշակերտացն. և զիստ սրբոյ խաչին, որ ի Գիսն էր»: Գլուխն սկսվում է այսպես. «Չճմարտախօս դրուագս բանից սակաւ ինչ նուագ գտի զմիայնամալոյն Իսրայելի: Սկիզբն անյայտ իմն էր. այլ գայս և եթ, որ ինչ խորհրդոյս էր իրք, բովանդակեցաք»: Լեզվական մեծ հմտություն չէ հարկավոր այս հասարակ նախադասության իմաստը չթյուրելու համար: Խոսքը նախորդ դրվագի մասին չէ, բնավ, այլ առաջիկա դրվագի, ինչ որ պիտի գրվի Իսրայելի մասին: Գրիչը խոստովանում է, որ շատ բան չգիտե այս միանձնավորի նախկին կյանքի վերաբերյալ: Մա հայտնի էր դարձել շնորհիվ այն «հրաշալի տեսիլ»-ի, որ գրութայան նյութն է: Իսրայել լեռներում առանձնացած իր ճգնության մեջ, մի օր տեսավ մի տեսիլ, թե այս ինչ տեղ աստվածային զանձ կա թագնված: Հայտնեց այս մասին իր զավառի՝ Մեծկողմանց եպիսկոպոս Դավթին և հարևան Մեծիրանք զավառի եպիսկոպոս Հովելին: Երեքը միասին շտապեցին տեսիլի ակնարկած տեղը, Չղախյան հովիտը, փորեցին մի փայտաշեն մատուռի մեջ «թիզ տասն, գտին կողոփս երկու արծաթեղէն՝ կապարեայ կնիք ի վերայ եղեալ. զորմէ տախտակ մի ոսկեճոյլ հաստահեղոյս բևեռեալ. և ի մնա գրեալ ասորերէն և

հայերէն գրով»: Կնիքը հանեցին և մեջը գտան «փրկագործ խաչի մասն»: Ոսկեծույլ տախտակի գիրը ևս կարդաց Հովել. «Եւ էր գիրն այս եթէ՝ Երուսաղէմեան մասնաւորեալ նշխարք սրբոց են»: Տապանակներից, այսինքն՝ կողովներից, մեկը Հովել եպիսկոպոսը տարավ իր մոտ, մյուսը՝ մնաց Իսրայելի ձեռքին՝ եպիսկոպոս Դավթի թույլտվությամբ: Իսրայել դրավ սրբությունը իր վանքի մեջ, որ է Գլխտ վանք մույն Մեծկողմանց (կամ Մեծկուտենից) գավառում:

Հովել թուղթ գրեց իր և Դավթի կողմից Աղվանից կաթողիկոս Ուխտանեսին և Ջևանշեր իշխանին հայտնելու չքնաղ գյուտը: Թուղթը բերված է Լ գրվածում, և հաջորդ ԼԱ գլխում՝ Ուխտանեսի և Ջևանշերի պատասխանը: Մրանց խնդրելով սրբությունը տարան Պերոժ Կավատ, ժողովուրդի հետ Ուխտանես և Ջևանշեր երկրպագություն տվին և ապա վերադարձան նորեն Գլխտ վանքը:

Մի տարի անց՝ Իսրայել դարձյալ մի տեսիլ տեսավ, թե Մաշտոցի խաչը ծածկված է Ուտի գավառի Գիս գյուղի մեջ: Մի քահանայի հետ շտապեց Գիս, փորեց հինգ քիլ մի փոս և «յանկարծակի երևեալ տապան մի արծաթի, ժանգառագոյն, հնացեալ, որ և ունէր առհասարակ հայ, հռոմ և ասորի գիր, և ցուցաներ ի նմա զոլ զմասն կենդանարմատ փայտին» (Բ, գլ. ԼԳ):

Այս գյուտը նկարագրված է երկարորեն և, ինչպես հեղինակն է ասում, «վիպասանման գրուցատրաբար» ԼԳ գլխի մեջ: Կարևոր չեն մանրամասնությունները: Հիշենք միայն, որ լուրը հասավ կաթողիկոսին, Ուխտանեսի հաջորդ Եղիազարին, և Ջևանշեր իշխանին: Կաթողիկոսը գնաց և «առհանեալ զմասն ի սրբոյ Խաչէն Մաշտոցի» օծեց յուղով օրհնության:

Այսպիսով, երազագետ Իսրայել երկու գյուտ արավ. Մաշտոցի խաչը Գիս գյուղում, և Չղախի խաչը, որ Երուսաղեմի խաչի մասն էր:

Արդ, այս երկու խաչերի մասին մեր պատմագիրը ճառում է իր գործի Ա գրքի մեջ ԻԷ-ԻԹ գլուխներում և բացատրում նրանց ծագումը: Մեսրոպի խաչի մասին պատմում է (գլ. ԻԷ) «վիպասանաբար», իսկ Երուսաղեմյան խաչի՝ «գրուցատրաբար» (գլ. ԻԸ): Հայոց, Աղվանից և Վրաց նշանագիր տալուց հետո Մաշտոց գնում է որպես թե Երուսաղեմ ուխտ: Այնտեղից վերադառնում է «աշակերտօքն և ընդ ինքեան ունելով զխաչն արծաթեղէն ոսկի խաչաց տեսակով, յորում ի տէրունեան խաչէն էր մասնաւորեալ», և գալիս բնակվում է Ուտի գավառի Գիս գյուղում: Այնուհետև Մաշտոց իր աշակերտներով քարոզություն է անում մինչև Չողա պահակը և այն կողմ՝ լեռնականների մոտ: Ջգալով որ գազան բռնակալները մտադիր են նրանց սպանել, Մաշտոց «փութացեալ փորէր փոս մի ըստ պիտոյից գործոյն և գաստուածային առեալ զանձէն, որ է խաչն տէրունական եղեալ ի տապանի ծածկէր ի գետնափոր կայանի»: Հետո նորահավատներից մին շինում է

«մատուռն մի հողեղէն չորեքկուսի և տապան տախտակամած արարեալ՝ ամփոփէր զնշխարս նոցա ի տապանի անդ»։ Նշխարները Մաշտոցի աշակերտներինն էին, որոնք նահատակվեցին նույն հյուսիսականներից։ Հետագայում եկեղեցի շինեցին «ի կայարանի խաչին, զոր Հին եկեղեցի տեղոյն ամուսնէին որում Գիսն կոչեն»։

Մաշտոցի մահից հետո իր աշակերտները վճռեցին գնալ Երուսաղէմ և խնդրել մի առաջնորդ, քանի որ իրենց առաքյալ Եղիշան Երուսաղէմից էր։ Լավ ընդունելություն գտան Երուսաղէմի պատրիարքի կողմից, և վերադարձան «ոսկեղէն և արծաթեղէն սպասիք և բազում նշխարօք յամենայն սրբութեանցն» և երեք քահանաների ընկերակցությամբ եկան Մեծկուենից գավառը և հաստատվեցին Չղախ հովտում (Ա, գլ. ԻԸ)։ Հյուսիսական բարբարոս ազգերն արշավեցին և ասպատակեցին Աղվանից, Հայոց և Վրաց աշխարհները։ Երբ հրոսակները խուժեցին Մեծկուենից գավառը, «Չղախական զընդին Երուսաղէմեան զահի հարեալ մեծաւ երկիւղիւ աճապարեալ ի մի վայր ժողովէին զմասունս նշխարացն ամենայն և յերկուս ամփոփեալ արծաթեղէն կողոփս ծածկէին յերկրի» (Ա, գլ. ԻԹ)։ Չանց անենք անկարևոր մանրամասնությունները։

Այս պատմությունները հերյուրված են ad hoc մեկնելու Գիսի և Չղախի սրբությունների ծագումը և այդ միջոցով հաստատելու նրանց հայտնության փաստը։ Երկրորդ գրքի ԻԹ-ԼԳ գլուխները կապված են սերտորեն առաջին գրքի ԻԷ-Լ գլուխներին, զրված են միևնույն ոգով և շնչով և պատկանում են միևնույն գրչին։

Արդ, մեծապես կարևոր է, որ գրիչը խոստովանում է, թե «սակաւ ինչ նուազ գտի» Իսրայելի վերաբերյալ դրվագը։ Իսրայել կենդանի էր տակավին 707 թվին և մասնակցեց այդ թվին կայացած եկեղեցական ժողովին¹։ *Նա է, մյուս կողմից, զյխավոր դերակատարն այն բոլոր անցքերի, որ պատմվում են խաչերի գյուտից հետո, հաջորդ գլուխներում և որ վերաբերում են Իսրայելի առաքելության Հոնաց մոտ։ Արդ, մեր պատմագիրը չի կարող ժամանակակից լինել Իսրայելի. այլ ապրում էր նրանից, ուրեմն 707 թվից, շատ սերունդներ հետո և այնքան հեռու էր ժամանակով Իսրայելից, որ ուրիշ բան չգիտեր նրա մասին, քան ինչ որ գտել էր գրավոր աղբյուրներում։*

Իսրայելի առաքելության նվիրված գլուխները ևս միևնույն գրչի գործ են։ Ուխտանես և Ջևանշեր գրում են Հովել և Դավիթ եպիսկոպոսներին ուղղված Թղթի մեջ ի միջի այլոց. «Եւ մեք թպէտ հեռի ենք մարմնով, մերձ համարեալ հոգով յիշեսջիք առաջի նորագիտ խաչիդ» (Բ, գլ. ԼԱ)։ Միևնույնը կրկնում են Սահակ կաթողիկոս և Գրիգոր Մամիկոնյան Հոնաց թագավորին ուղղած մամակում. «Եւ արդ՝ մեք և աշխարհս մեր, թպէտ և մարմնով հեռի ենք, սրը-

¹ Տե՛ս ստորև, էջ 453:

տի սիրով մերով համարինք թէ յանդիման տեսաք զձեզ» (Բ, գլ. ԽԵ):

Պարզ է, որ միևնույն ձեռքն է գրողը: Ասել է թե Իսրայելի ամբողջ դրվագը պատկանում է նույն գրչին, որ գրել է Ա գիրքը և գրված է 707 թվից շատ հետո: Նույն գրչի գործն են և Բ գրքի այն գլուխները, որ նվիրված են Վիրոյին և Ջևանշերին, ուրեմն և այս մասը չէ կարող գրված լինել ո՛չ 628 և ո՛չ 689 թվին: Հայր Հացունին ո՞րտեղից է հասել այդ տարեթիվերը, պետք կա հատուկ քննության:

Գ

Մեր հակառակորդի կարծիքով Կաղանկատվացին գրել է Վիրոյի և Ջևանշերի հատվածները, ասենք դրվագները, որպես ականատես 628 և 689 թվին: Քննենք նախ Վիրոյի դրվագը:

Տեսանք, որ Վիրոյի պատմությունը գրված է ամեն պարագային 652 թվականից հետո և ոչ 628 թվին: Բայց մոռանանք այս կետը, ինչպես մոռացել է հայր Հացունի: Ուրիշ կողմեն մոտենանք հարցին:

Նման դեպքերում լավագույն միջոցն է պատմական ստուգումը, այսինքն՝ թե որքա՞ն ճշմարիտ է քննելի պատմությունը. կարելի՞ է վստահել, որ պատմիչն իրոք ակամատես ոմն է, թե այնպիսի սխալներ է գործում, այնպիսի շփոթ տեղեկություններ է տալիս, որ մատնում են նրա ոչ ժամանակակից լինելու պարագան:

Արդ, Վիրոյի դրվագը բռնում է Բ գրքի Թ-ից մինչև ԺՁ (ոչ ԺԳ ինչպես հայր Հացունին է հաշվում) գլուխը: Թ գլուխը ներածական է, մի տեսակ նախաբան: Հետևյալ Ժ գլխում պատմվում են Խոսրով Բ Ապրվեզի շահատակությունները և, ի միջի այլոց, հետևյալը.

«Այլ առաւել ևս ոգորեր ընդ ծով և ընդ ցամաք և զգեղեցկաշէն քաղաքս Հռոմայեցոց բնակչօքն իւրովք հանդերձ խաղացուցաներ ի կողմանս Պարսից վասն տենչանաց իւրոց. մմանապէս ճարտարօք ի նոյն ձև օրինակի նստուցանել և անուանել զոմն առաւել քան զԱնտիոք քաղաք, և զայլն ամենայն յիւր անուն՝ զառաւելն ի վերայ յաւելեալ» (Գիրք Բ, գլ Ժ):

Այստեղ մի խոշոր անաքրոնիզմ կա: Գիտենք Սեբեոսից և այլուստ, որ Խոսրով I Անուշիրվան բյուզանդական հողից գաղթեցրեց ժողովուրդ և հիմնեց մի նոր քաղաք և կոչեց Վեհ-Անջատոք¹, այսինքն՝ *Veh-az-Antoc*, «լավ քան Անտիոք»:

Մեր պատմագրի «Առաւել քան զԱնտիոք» քաղաքը նույնն է, ինչ որ Վեհ-Անջատոք: Իսկ վերջինս հիմնված է 540 թվականին: Պատմագիրը շփոթել է Խոսրով I Խոսրով II-ի հետ և առաջինի գործը վերագրել երկրորդին:

¹ Սեբեոս, Պատմութիւն ի Հերակլն, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 28:

Ակներև է, որ այսպիսի շփոթության հեղինակը չէր կարող ժամանակակից լինել Խոսրով II Ապրվեզին և ոչ մանավանդ գրել 628 թվականին: Շփոթությունը կարելի է և պետք է մեկնել նրանով, որ հեղինակը, ընդհակառակն, շատ ուշ է, քան 628 թիվը: ԺԱ գլխում նկարագրում է խազարաց արշավանքը «յամին երեսներորդի ութերորդի, որ ամ էր տազմայի աղէտի սպամանն Խոսրովու», այսինքն՝ 628 թվին: Իրականին այս արշավանքը տեղի է ունեցել 626 թվին: 628 թվին գրող հեղինակը այսպիսի սխալ չէր կարող գործել և երկու տարի հնություն ունեցող անցքը տեղափոխել իր գրության տարին: Հետևաբար նա 628 թվի գրիչ չէ:

ԺԲ գլխի մեջ մի ուրիշ տեղ կոպիտ սխալ: «Յամին երեսներորդի վեցերորդի Խոսրովու», ուրեմն՝ 626 թվին, Հերակլ կայսր խորհում է, «թէ զհարդ արդեօք կարասցէ բուժիլ յանհնարին տրտմութենէն և ի մախատանացն», և հարաբերության մեջ է մտնում խազարների հետ և նրանց կանչում օգնության: Կատարյալ անհեթեթություն է, 626 թվին սրբել տալ 628 թվին կրած մախատինքը: Հեղինակը լավ չէ սերտել իր ձեռքի տակ գտնված նյութերը: Խազարների արշավանքը տեղի ունեցավ 626 թվին, իսկ 628 թվին վերագրած արշավանքը իսկապես մի ուրիշ նկարագրությունն է նույն 626 թվի արշավանքի: Մի դեպքը վերածելով երկուսի, հեղինակը գործել է ակամայից մի ուրիշ սխալ՝ կարծելով որ 626 թվին խազարները «ճանապարհ կպեալ ընդ աշխարհն Վրաց և Եգեբացոց՝ հատին, անցին ընդ ծովն մեծ մինչև ի պալատն արքունի: Եւ յանդիման լեալ մեծի կայսերն, հաստատեն առ միմեանս զերդմունս» (Բ, գլ. ԺԲ):

Սակայն խազարները երբեք չեն գնացել բյուզանդական մայրաքաղաք բանակցելու կայսեր հետ: Հերակլ կայսրն է, որ եկավ Եգեբացոց աշխարհը և պաշարեց Տփղիսը: Այս քաղաքի առջև տեղի ունեցավ տեսակցություն խազար թագավորի՝ Ջերու խաքանի հետ, որ է **Ջիերել Թեռփանես պատմիչի**: Կայսրը խոստանում էր տալ իր մատաղահաս հագիվ 17 տարեկան դուստրը, ի տրիտուր զինվորական օգնության, խազար իշխանին: Եթե մեր պատմագիրը գրած լիներ 628 թվին, պետք է որ այսքան սխալ տեղեկություն չունենար օրվան եղելության մասին, մանավանդ որ խազարները իջնելով ճորա կամ Չոդա պահակից Աղվանք, այստեղից էին գնացել Տփղիս ներկայանալու կայսեր:

Ավելորդ չէ հիշել նաև, որ ներածական գլխում (Թ) գործ է ածված Հայկական թվականությունը, որ մեր մատենագրության մեջ առաջին անգամ երևան է գալիս 684 թ. և սովորական է դառնում միմիայն ութերորդ դարու վերջերից հետո¹:

¹ Հնագույն արձանագրությունն է Թալինի մայր եկեղեցու ՄԼԲ Թ.Հ. = 783: Արխտոդոս վար-

Այս դիտողություններն ինքնին ապացույց են, որ մեր պատմագիրը ժամանակակից չէ անցքերին և ամեն պարագայի Վիրտյի դրվագը չէր կարող գրված լինել 628 թվին, հակառակ հայր Հացունու:

Պատվական հոր մոլորության աղբյուրն է երկրորդ գրքի Թ-րդ ներածական գլխի սխալ ըմբռնումը: Գլխի վերնագիրն է. «Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց և պէսպէս տիեզերահեծ տազնապին որ եղև աշխարհաց»: Սա ընդհանուր վերնագիր է, որ վերաբերում է հետևյալ գլուխներին մինչև ԺԳ, թեև սրանցից յուրաքանչյուրն իր հատուկ վերնագիրն ևս ունի, ինչպես որ ԺԴ գլխի վերնագիրն ամփոփում է ոչ միայն ԺԴ, այլև հետևյալ գլուխները մինչև ԺԶ, հակառակ որ իրենց հատուկ վերնագիրն ունին: Թ գլխի վերնագիրը վերաբերում է իսկապես Թ-ից մինչև ԺԶ գլուխների այս երկու հատվածներին: Ծիշտ աղպես Բ գրքի ԻԹ գլխի վերնագիրն ի նկատի ունի ԻԹ-ից մինչև ԼԳ գլուխները, որովհետև այնտեղ նշանակված է «գիւտ սրբոյ Խաչին որ ի Գիսն», իսկ այդ գլուխի մասին խոսվում է ԼԳ գլխում:

Հակառակ վերնագրին, Թ գլուխը տազնապի մասին չէ խոսում, այլ մի տեսակ ներածություն է: Նախքան անցնել տազնապի պատմության, մեր պատմագիրը անճնատուր է լինում տխուր խորհրդածության և զոչում է. «Ո՛վ սքանչելի պատմութեանս, զոր հանդերձեալ եմ հնչեցուցանել ի լսելիս տիեզերաց մօտաւորաց և հեռաւորաց». և շարունակում է արծարծել այս նյութը: Նրան թվում է, որ տիեզերական պատմությունը չգիտե նման տազնապ, որ վիճակվեց Աղվանից աշխարհին, ո՛չ Սուրբ Գիրքը, ո՛չ արտաքին պատմագիրները: Կարծես թե Փրկչի մարգարեությունն էր, որ կատարվեց թե լսելոց էք պատերազմունս և համբաւս պատերազմաց և լինել սովուց յաճախութիւն և սուրբ և սասանութիւնք»¹: Հանկարծ սքափվում է իր անրջանքից. «և արդ քանզի ընկղմեցան միտք իմ և զբաղեցան խորհուրդք իմ ի տիեզերական հարուածոցս և մոռացայ զկարգ քանին, որ հանդերձեալն էր արկանել հիմն, և սկիզբն առնել ժամանակաց և անցից, որք անցին ընդ աշխարհս Աղվանից, ըստ քանի մարգարէին եթէ՝ «մոռացայ ուտել զհաց իմ ի

դպպետի կարճ արձանագրությունը Անի՝ «չհնեցի գեկեղեցիս զայս ի թուականութեան ՀԱ.» վիճելի է. արդոք Հայո՞ց պիտի կարդալ, թե 71=622: Մի դեպքում արձանագրությունը պետք է թերի համարել, մյուս դեպքում խնդրական է մնում, թե ինչու չէ նշանակած (Հայոց) ՀԱ: Մատենագիրներից առաջին անգամ Ղևոնդի մոտ է հանդիպում Հայկական թվականությունը, Արծրունի եղբայրների նահատակության տարին՝ ՄԼԳ =784 (ավելի ճիշտ ՄԼԴ): Մենք կարծում ենք, որ «Կայսերաց պատմութեան» (5) վերջ հիշատակած, ԾԼԴ=685 հնագույն գործածությունն է:

¹ Մատթ., ԻԴ, 2:

ձայն է հեծութեան իմոյ¹», սակայն և այժմ առ անգամ մի թողեալ զահ և զերկիւղ, որ դեռ զմեղս (կարդա՛ զմիտս²) ունի, ի նոյն կարգն դարձցուք»:

Արդ, հայր Հացունի այնպէս է հասկացել այս տողերը, որպէս թէ հեղինակն ակամտես է եղել տագնապին, կրել բոլոր ծանրութիւնն ու նեղութիւնը և սկսել զրել իր պատմական գործը սկզբից ևեթ, զրել «այդ նեղութեան մեջ իսկ, ոչ թէ կանխապէս»:

Եթէ հեղինակի միտքն այդ լինէր, պետք էր սպասել, որ այդ մասին խոսեր իր ձեռնարկութեան սկզբին և ոչ թէ միջին: Հետո, հայր Հացունի անտեսել է «ճոռացայ զկարգ բանին» կարևոր խոսքերը, որ բոլորովին այլ իմաստ են տալիս ամբողջ պարբերութեան: Պատմագիրը զրել, հասցրել է իր գործը մինչև Բ գրքի Ը զլուխը և պիտի անցնէ «տիեզերահոծ տագնապի» պատմութեան հետևյալ Թ զլսից: Սակայն փոխանակ անմիջապէս նյութին անցնելու, հեղինակի միտքը տարվում է, ընկնում վիստ մտածմունքների մեջ, թէ ի՞նչ ահալոր, չտեսնված ու չսված, պատմություն է, որ պիտի անէ. «միտքը կլանվում է, խոհերը շփոթվում» այս սոսկալի անցքերից և հարվածներից, ո՛չ որպէս ականատես, այլ իբրև պատմող, ուստի և պահ մի մոռանում է «զկարգ բանին», այսինքն՝ շեղվում է նյութից: Սակայն որքան և ընկճված ծանր մտքերից, պետք է սթափվել և «ի նոյն կարգ դառնալ», այսինքն՝ շարունակել պատմութեան թելը, որ ընդհատած էր իր խորհրդածութեան հետևանքով:

Եվ խոստանում է պատմել ոչ միայն թշնամիների հարվածները, այլև նրանց պարտությունը, թէ ինչպէս «մարդասէր աջն Աստուծոյ» հաղթեց և թշնամիներն «անկան տապաստ առաջի աչաց մերոց»:

Հաջորդ Ժ զլսից սկսած մինչև ԺԶ, մեր պատմագիրը նկարագրում է տագնապալից շրջան խազարների արշավանքի պատճառով և վերջին զբլխում պատմում է թշնամու պարտությունը, թէ ինչպէս հրաշքով թշնամին իր պատիժը կրեց: Ջերու խաքանը սպանվեց յուրայիններից այն միջոցին, երբ նրա որդին, Չորպան-Թարխան արյունարբու զորավարի առաջնորդութեամբ, ասպատակում էր Աղվանք: Խաքանը, դեռ չսպանված, ընտանեկան գժտությունները ծագելուն պէս, հետ կանչեց իր որդուն և զորավարին:

Այս առթիվ մեր հեղինակը նորէն ընկնում է խորհրդածութեան մեջ. «Եւ յուզին միտք իմ զբազում ճառօք ածել օրինակս. միթէ՞ առաւել իցեն քան զընկղմիլն Փարատնի» և կամ Ամաղեկի պարտությունը, Գեղեւնի և Հեսուի հաջողությունները և կամ ասորեստանցիներին հասած պատիժը: Փոքրիկ

¹ Մաղմ., ԸԱ, Զ:

² Այս սրբագրությունը պատկանում է Ս. Պարոնյան վարդապետին (6), իր ձեռքով նշանակած Կաղանկատվացու իր օրինակի լուսանցքում:

շեղումից հետո վերսկսում է իր պատմությունը, ասելով՝ «Այլ մեք ի նոյն դարձցուք ի կարգ քանիցն», և ավարտում դրվագը արձանագրելով արքայորդու և իր գորավարի քաշվիլը Աղվանքից, համաձայն խաքանից ստացած պատվերին: Հեղինակի «մտքի յուզումը» այստեղ նույն կարգի արտահայտությունն է, ինչ որ նախաբանի մեջ «մտքի ընկղմումը», և չեն նշանակում, թե պատմագիրն ակնատես է տազնապին և գրել է տազնապի մեջ իսկ, «ոչ թէ կանխաւ», 628 թվին: Նախաբանի ակնարկը «անկան տապաստ առաջի աչաց մերոց» վերաբերում է խաքանի անսպասելի վախճանին, որ տեղի ունեցավ մեր հեղինակի հաշվով Կավատի թագավորությունից երկու տարի հետո՝ «Յերկրորդ ամի Արատաշրի» (Բ, գլ. ԺԶ), 629-630 թվին: Ուրեմն, եթե Հացունու պես մտածենք, պատմագիրը պետք է, որ սկսած լինի իր գործը ամեն պարագային ոչ 628 թվի տազնապի մեջ, այլ առնվազն երկու տարուց հետո, երբ «ահ և երկիւղ» անցել էին: Հեղինակի զգացած «ահ և երկիւղը» գրողի զգացում է և ոչ տազնապն իրապես ապրողի սարսուռ:

Ա գրքի մեջ գլ. ԺԱ բերված է Գյուտ եպիսկոպոսի նամակը Վաչեին: Անվավեր գրվածք է, բավականին անճաշակ: Գյուտ ուզում է նկարագրել Վաչե թագավորի առաքինությունը, բայց սոսկում է այդ մտքից. «Ահ անկաւ ինձ, - գոչում է նա, - մեծ և ահագին և բարձրագոյն քան զերկինս երկնից և խորամուխ լինել երկնչիւմ, եթէ գուցէ ընկղմիցիւմ, որպէս Պետրոս Առաքեալ ի ծով անդնդային» վերջապես հաղթահարում է ահն ու երկյուղ. «Արդ՝ ահա յորմէ երկուցեալս էի ի ձեռս սիրոյ մօտիւմ և սկսանիւմ ուստի արժանն է սկսանել»: Մտորև բացատրում է. «Այս է, որ զահի հարեալ էի ի սկզբանէ պատմութեանս, որ վեր քան զբան գտանի»:

Այդպիսի դրության մեջ է զգում և մեր պատմագիրը, երբ պատրաստվում է գրել ոչ թե մի առաքինի կյանք, այլ «տիեզերական տազնապ»-ը: Սկսում է հուզմունքով և վերջացնում նույն զգացումով, որպես պատմիչ, կրկնում ենք, և ոչ ակնատես:

Ներածական Թ գլխի մեջ պատմագիրը խոստանում է գրել մեծ «տազնապը»-ը, բայց հարկավոր է համարում սկսել նախընթաց անցքերից, ասելով. «Եւ զի անցեալ ժամանակն յետս կոյս զիրն պահանջէ ի մեջ պատմել սկսայց յառաջին տասնևութ մահանջէն յայտնութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, մեհեկանի ամսոյ, յերեսուն և հինգ ամէն Խոսրովու Որմզդեան արքայից արքայի, որ եղև»:

Խոսրովի 35-րդ տարին է (590+35)=625, որին համաձայն է և մյուս թվականը, 18 նահանջ՝ հաշված մեհեկանի ամսի Հայտնությունից: Հայկական թվականը սկսվում է 552 թվից, երբ նավասարդի մեկը = 11 հուլիսի, և հետևաբար մեհեկանի 1=556 թ. հունվարի 7: Այս է Հայտնության մեհեկանը, որից հաշվելով 18 նահանջ (4x18=) 72 տարի, կստացվի (553+72) 625 թ.:

Պատմագիրն ուրեմն պիտի սկսե իր պատմությունը 625 թվից: Հաջորդ Ժ գլխի վերնագիրը՝ «Յառաջին տասնևութն մահանջէն սկիզբն պատմողաբար» հաստատում է նույն խոստումը՝ սկսել առաջին <ամե> հետ 72 տարվո, ուրեմն 625 թվից հետո:

Սակայն, հակառակ խոստման, պատմագիրը սկսում է ոչ թե 625 թվից, այլ 614 թվից, հիշատակում է Երուսաղեմի առումը և խաչափայտի գերությունը, որ տեղի ունեցավ 614 թվին, Հերակլ կայսրի առաջին արշավանքը 622 թվին, հարձակումը Ատրպատականի վերա և առաջանալը մինչև Գայշավան քաղաքը, պարսից թագավորների ամարանոցը¹: *Ատրպատական մտավ կայսրը, ըստ Թեոփանեսի, 20 ապրիլի 623 թվին*² և այնտեղից վերադարձավ ձմերելու Աղվանք: Կաղանկատվացին հիշում է, որ պարսից զորավար Ծահրապաղական եկավ Հերակլի դեմ: Թեոփանեսի ասելով, Սարաբլագան զորավարը, որ նույն Ծահրապաղականն է (և ոչ Ծահրատպաղական, ինչպես տաված է), հիրավի, եկավ Հերակլի դեմ գարնան 624 թվին: Մեր պատմագիրը գիտե, որ «միս զօրավար» եկավ «ի Հոռմայ», այսինքն՝ Հոռոմոց երկրից: Այս զորավարը Խոռեանն էր, որը կոչվում էր մակ Ծահր-Վարագ և Ռազմիոզան:

Հետևյալ ԺԱ գլխում պատմագիրն անցնում է խազարաց արշավին 628 թվին: Խոսքով լսելով, որ խազարները ասպատակում են երկիրը Հերակլի դրոմամբ, մարդ է դրկում հանդիմանելու, եթե նրանց ոսկի էր պետք, ինքն ավելի մեծ նվերներ կարող էր տալ, քան ստացել են կայսրից և սպառնաց հետ կանչել իր քաջամարտիկ զորավարներին, Ծահր-Վարագ, Ծահեն և Քըրտարական³, որ ավերում են կայսերական հողերը և նրանց ուղղել խազարների դեմ: Խազարները իջան Աղվանք, ըստ Թեոփանեսի, հարձակվեցին Ատրպատականի վերա, և վերադարձին գնացին պաշարելու Տիֆլիս քաղաքը: Կայսրը եկավ զորքով օգնության: Ամեն միջոց զործ դրին քաղաքի դեմ, բայց չկարողացան գրավել: Եկավ Ծահր-Վարագ և պաշարողները ստիպված հեռացան:

---

¹ Տպագիրն ունի Գայշավան: Պետք է գառ գրել Գայշ ավան: Պարսից արքաների ամարանոց Ատրպատականի Գանձակ քաղաքն էր, որ բնավ Թավրիզ չէ, այլ այժմյան Թախտ-ի-Մուլեյան: Արաբները կոչում են Եփզ, և վկայում են, որ հին ձևն է Ջիս, որ իբրև թե Գագնա (= Գանձակ) արաբական արտասանություն է: Մեզ թվում է, որ Գայշ նույնն է այս Ջիս-ի հետ, որի պարսկական ձևը պետք է լիներ Գես, Գայս: Այստեղ էր գտնվում Ատրվշնասպ հռչակավոր հրատը, որ համարվում էր պատերազմական հովանավոր և թագավորները ուխտ էին գալիս և հաջողություն խնդրում պատերազմ գնալիս:

² Theophanis Chronographia, ed. Bonn, 1839, p. 474.

³ Տպագիրն ունի Քրտակարին: Սրբագրելի է Քրտարական՝ համաձայն Թեոփանեսի Kardagan-ի:

Հերակլ առաջարկեց Ջեբու խաքանին վերադառնալ իր տեղը, քանի որ լեռնականները սովոր չեն հարավային շոգերի, և գալ հետևյալ տարին ավելի հովասուն եղանակի:

Տիդիսի բնակիչները սկսեցին ծաղրել Հոնաց (Խազարաց) քագավորին, ցուցադրեցին պարիսպների վերա նրա ծաղրանկարը՝ գծած մի մեծ դրումի վերա: Անարգեցին մակ«զմիս քագաւորն», այսինքն՝ Հերակլին, անվանելով նրան «այիդծ և արուագեդծ» (Բ, գլ. ԺԱ)¹:

Այս բոլորը ճշմարիտ է ընդհանուր առմամբ, սխալ է միայն տարեթիվը: Տեսարանը տեղի ունեցավ 626 թվին և ոչ 628 թվին: Գրչի վրիպակ չէ, որովհետև ասված է՝ «որ ամ էր տագմապի աղետի սպամման Խոսրովու»: Խոսրով սպանվեց 628 թվի փետրվարի 24:

Պատմագիրը ծրագրել էր պատմել 625 թվին հաջորդած անցքերը: Ժ և ԺԱ գլուխները շեղում են ծրագրից: ԺԲ գլխից է սկսվում ծրագրյալը: Այստեղ, 626 թվի տակ, պատմում է, թե ինչպես կայսրը դիմեց խազարների խաքանին, դրկելով նրա մոտ բանակցության Անդրեաս անունով պաշտոնյային: Խաքանը համաձայնեց և զորքով եկավ կայսեր մոտ:

Անդրեասն հիշել ենք վերև, որ մեր պատմագիրը կարծում է սխալմամբ, որ խաքան գնացել է մայրաքաղաք տեսնելու կայսեր, այնինչ հանդիպումը տեղի է ունեցել Տիդիսի մոտ: Հերակլ կայսրը թողեց Կ. Պոլիս 623 թվին և մնաց պատերազմի դաշտերում մինչև 628 թիվը՝ Խոսրովի խորտակումն և սպանությունը: 625 թվին Հայաստան էր, երբ խույս տվավ պարսիկ զորավարներից և գրեթե փախավ դեպի Ամիդ և այնտեղից Մերաստիա ուր և ձմեռեց: Գարնան 626 թվի շարժվեց դեպի Վրաստան, պաշարեց Տիդիսը: Այդ միջոցին հասավ խաքանը զորքով: Թեոփանեսի և Նիկեփոր պատրիարքի ասելով, ընդունելությունը մեծ էր. կայսրը շռայլեց ամեն ուշադրություն, համեց քագն իր գլխից և դրավ խաքանի գլխին, սարքեց մեծ ճաշկերույթ, և ճաշից հետո բոլոր ոսկի սպասները նվիրեց խազար իշխանին: Եվ ինչ որ անսպասելի էր, կայսրը խոստացավ տալ իր դուստրը Եվդոկիա բարբարոս հեթանոսին կնության՝ փոխան զինակցության: Բարեբախտաբար խաքանի

---

¹ «Վրաց տարեգիրքը» (M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, SPb., 1842, p. 226) ևս գիտն ճաղանքի տեսարանը, թև տարբեր գույնով: Հերակլի հասցեին գոչած են՝ «մորուզ այծի, վիզո՛ այծյամի»: Խաքանի ինքնությունը մոռացված է և Ջեբու հանդես է գալիս որպես մի վրացի իշխան, զինակից Հերակլի: Խաքանը կոչվում էր, ըստ Թեոփանեսի, Ziebel, ըստ Մեթեոսի՝ Շենբուխ (էջ 66):

մահը փրկեց մատաղահաս իշխանուհուն անարգ վիճակից: Երևում է, որ Հե-րակլ չէր կարող պարծենալ իր զենքի հաջողությամբ, և մինչև 626 տարին առավելությունը պարսից կողմն էր:

Խաքանը զորք բողեց Հերակլին և ինքը վերադարձավ: Մեր պատմագրի տեղեկությամբ, խաքանը զորք դրկեց 627 թվին իր եղորորդու առաջնորդու-թյամբ, «որոյ ի պատիւ իշխանութեանն իւրեանց Շաք անուն կարդային»: Շաք հատուկ անուն չէ, այլ տիտղոս, *ishād* կամ *al-shād*, *ըստ արաբ հեղի-նակների*:

Շաք մտավ Աղվանք և Ատրպատական, պատգամ դրկեց Խոսրովին, պահանջելով որ հետ քաշե իր զորքերը կայսերական հողերից և վերա-դարձնե խաչափայտը: Հակառակ դեպքում, սպառնաց մեծամեծ չարիքներ հասցնել: Խոսրով ծածկելով իր զայրույթը պատասխանեց, ցավ հայտնելով, որ «իր եղբայր Ջերու խաքան», խախտելով հին բարեկամությունը, խաբվել է «իր ծառա հռովմայեցու» խոստումներից: «Տուրկանն դարձաւ յաշխարհ իւր»: Տուրկան հատուկ անուն չէ, այլ գավառական բառ է և նշանակում է պատգամավոր (հմմտ՝ ուզնկան):

Խաքանի և Խոսրովի այս բանակցությունը գրեթե նույնն է, ինչ որ նա-խորդ գլխում տեսանք: Խոսրով դրկեց խաքանի դեմ Ռոնվեհ գորավարին¹: *Պարսից զորքը մեծ ջարդ կրեց 627 թվի դեկտեմբեր 12, որից հետո սկսվեցին խլրտումներ պարսից արքունիքում: Խոսրով զահընկեց եղավ ի նպաստ իր որդու Կավատի*:

ԺԳ գլուխը տալիս է Խոսրովի սպանության մանրամասնությունները: Ուշադրության արժանի է հեղինակի համակրությունը հանդեպ Կավատի, «որ էր բարեխորի, ողորմած առ ամենայն աշխարհս և առ ծառայս իւր»: Նա արձակեց բանտից կալանավորներին: Ազատ արձակեց և Վիրո կաթողիկո-սին, որին նվիրված է հետևյալ ԺԳ գլուխը:

Վիրո կաթողիկոսը, Աղվանից իշխանների ապստամբության միջոցին, «փախստեայ անկաներ ի դուռն արքունի» և արժանանալով թագուհու հո-վանավորության, փրկվեց մահից: Բայց մնաց կալանավոր պարսից դրան, շարունակելով ստանալ անարգել «գհաս իշխանութեան աթոռոյ»:

Ազատվեց արգելարանից շնորհիվ Կավատի, ուրեմն 628 թվի փետրվա-րի 24-ից հետո, եկավ հայրենիք, կարոտակեզ «համբուրեց եկեղեցիների դռ-ներն ու հատակները», և հազիվ սփոփված իր երկարատև վշտից, նոր աղե-

---

¹ Ռոնվեհ, Մերետի մոտ Ռոնվեհան (էջ 94, ոչ Ռոն Վեհան: Էջ 79՝ ճռոճ Վեհան, կարդալ Ռոնվեհան), Թեոփանեսի մոտ *Razates*, որ աղավաղված է: Ռոնվեհ պարթև ձևն է պարսկերե-նի՝ Ռոզբեհ, որ նշանակում է բառացի «լավօրյա», այսինքն՝ բարեբախտ:

տի մեջ ընկավ: Ջերու խաքանն իր որդու Շաթի հետ նորեն երևաց Աղվանք և գնաց պաշարեց մի անգամ ևս Տփղիսը: Երկու ամիս նեղելով քաղաքը, վերջապես տիրացավ նրան, սպանեց պարսիկ կառավարչին և մի վրացի իշխանի, նախապես հանեց նրանց աչքերը, «փոխանակ զի կոյր նկարեցին զպատկեր նորա»: Այնարկ է վերև հիշված ճառագրին:

Խաքանը թողեց երկրում իր որդուն և ինքը վերադարձավ: Սա պատգամ է դրկում պարսից մարզպանին և Վիրո կաթողիկոսին զալ հնազանդվել իր իշխանության: Վիրո տատանվում էր, մանավանդ որ մարզպանը փախել էր Պարսկաստան, վախենում էր, որ պարսիկները նորեն իրեն պատժեն, եթե Շաթի կողմն անցնի: Ժողովուրդը ապաստանեց ամուր տեղերը: Վիրո ևս քաշվեց Արցախի լեռները: Դրությունը շատ ծանր էր. թշնամու սարսափը և մյուս կողմեն սովը հարկադրում էր մի հնար գտնել դուրս գալու անորոշ վիճակից: Չարաբերդ ամրոցում խորհուրդ արավ երկրի մեծամեծների հետ, ուր որոշվեց, որ կաթողիկոսը գնա անձամբ ներկայանալու խազար իշխանին: Շաթի բանակը Պարտավ քաղաքի մոտ էր: Մեծ նվերներով Վիրո ներկայացավ նրան, հաջողեց ամոքել զազանին և ազատել զերիններին¹:

ԺԵ գլուխը կրում է Վիրոյի ինքնաձեռն ստորագրությունը, ուր նկարագրում է սովը և սոսկալի ժամտախտը:

ԺԶ գլխում պատմում է, թե խաքանը դրկեց իր որդուն՝ Շաթին, զորավար Չորպան-Թարխանի առաջնորդությամբ հավաքելու հարկերը, որ տալիս էին աղվանցիք պարսիկներին: Շահր-Վարազ մի գունդ դրկեց նրանց դեմ, բայց անհաջող: Խազարները հաղթեցին և վճռեցին ձեռք դնել մահ Հայոց երկրի վրա: Այս միջոցին լուր եկավ խաքանից, որ ընտանեկան կռիվներ կան և Շաթը պետք է անմիջապես վերադառնար: Հետաքրքրական է Շահր-Վարազի ճառը կամ հրապարակախոսությունը, ինչպես պատմագիրն է արտահայտվում, ուղղված իր զորքերին, ուր ակնարկում է, թե կարող է կարել «զշառաիդս Մասանականին» և ինքը թագավորել: Հիշում է պարծանքով, որ ինքն էր, որ վանեց «զորդին Հռոմելայ», այսինքն՝ կայսեր, և այժմ կարող է փշրել հյուսիսականներին: «Եւ զիա՞րդ ոչ փրկեաց զնոսա դիեցիկն իւրեանց, յոր յուսացեալն էին խաղալիկ ի ձեռին և գգուէին (և ո՛չ թե «գգուեն», ինչպես տպված է) ի գիրկս, որպէս մանուկ ընդոճնի իւրեանց»:

---

¹ Կաթողիկոսին օգնեցին թաքցրած գերիներին որոնելու խաքանի կողմեն նշանակված մարդիկ՝ «արս յայտնիս զորս թնդիսն անուանեն»: Ընդգծած բառս, որքան մեզ հայտնի է, առանց մեկնության է: Մեզ թվում է, որ խազար բառ է և պաշտոնության կոչում: Ավարաց խաքանի մի ներկայացուցիչը Խերսոն քաղաքում կոչվում էր *toundounos*, Հուստինիանոս II-ի օրով 710 թվին, ըստ Թեոփանեսի (Էջ 579): Մեզ թվում է, որ նույն բառն է, ինչ որ հայացրած թնդուն, փոխանակ թ(ու)նդուն-ի:

Նիկեփոս պատրիարքը պատմում է, որ Ջերուխասքանը կայսեր ներկայացրեց, 626 թվի տեսակցության միջոցին, իր որդուն, որ շատ մատաղ էր. և կայսրն առավ նրան իր ծնկների վերա և փայփայեց: Թվում է, թե մեր պատմագիրը գիտե այս դեպքը, որին ակնարկում է Շահր-Վարազի բերանով: Խաքանի որդին Շաթն էր, և նրա հասցեին է ուղղված Շահր-Վարազ խոսքերը, թե ի՞նչ օգուտ տվավ կայսեր իր դիեցիկը (*ծծկեր երեխան - Պ. Հ.*), որին գգվում էր որպես իր ընդոծնի մանուկ:

Մեր պատմագիրը գիտե, որ արքայորդին մանուկ էր, ուստի գրում է՝ «Թողեալ գօրս պատերազմոսս ի ձեռս որդոյն իւրոյ Շաթայ հանդերձ դաստիարակօք» (Բ, գլ. ԺԴ):

Գիտե նաև, որ Շահր-Վարազ թագավորել է: Կավատ մեռավ 5 ամսից հետո (ըստ Մեթեոսի՝ 6)¹, ուրեմն թագավորեց 628 թվի փետրվարի 24-ից մինչև օգոստոս: Նրա հաջորդ Արտաշիր, ըստ Թեոփանեսի², իշխեց միայն յոթ ամիս, բայց Միքայել Ասորի տալիս է նրան մի տարի և տասն ամիս³: Մեր պատմագիրն ևս, թվում է, նույն տեղեկությունն ունի: Արտաշրից հետո Շահր-Վարազ գրավեց գահը, թեև երկար չվայելեց և սպանվեց հազիվ երկու ամիս թագավորելուց հետո:

Շահր-Վարազի «հրապարակախօսութիւնը» Կավատի օրով էր, ուրեմն 628 թվին, երբ նա տակավին չէր որոճում փառասիրական ձգտումներ: Պատմագիրը, անշուշտ, հետին թվով է նրա բերանը դնում, թե կարող է վերջ տալ Սասանյան տան և ինքը թագավորել:

Այսպես, քննած դրվագի, այսինքն՝ երկրորդ գրքի Թ-ԺԶ գլուխների, հիմը միանգամայն պատմական է: Ընտիր տեղեկությունները սակայն ազատ չեն ինչ-ինչ թերություններից: Կան հակաժամանակյա կետեր, կան շփոթություններ: Ակներև է, որ հեղինակը օգտվել է վստահելի աղբյուրներից և թերությունները, թերևս, վերագրելի են իրեն:

Այն կարծիքն էինք հայտնել, որ բուն աղբյուրը հավանորեն Վիրո կաթողիկոսի Հիշատակարանն է: Վենետիկի բանասերը ծառայել է և այս ենթադրության դեմ այն հիմամբ, որ Վիրո չէր կարող իրեն մասին գրել «այր հանճարեղ և իմաստուն»: Առարկությունս պարզամիտ է: Օգտվել չի նշանակում արտագրել և մեր մտքից հեռու էր Վիրոյի գրության պատճեն համարել ինչ որ մեզ ավանդում է Կադանկատվացին:

¹ Մեթեոս, էջ 20:

² Theophanes, p. 504.

³ Michel le Syrien, Chronique, Editée pour la première fois et traduite en français par J.-B. Chabot, t. II, Paris, 1901, p. 410.

Մենք մնում ենք մեր կարծիքին: Վիրոյի մի Հիշատակարանը հասել է մեզ Կաղանկատվացու ընդօրինակությամբ. «Ես Վիրոյ՝ Աղվանից և Լփնաց և Չողայ կաթողիկոս բողոմ ասել» և այլն (Բ, գլ. ԺԵ): Այստեղ Վիրո նկարագրում է սուկալի սովը և ժանտ ցավը, որպես հետևանք պատերազմների: Վերնագրի մեջ հիշված է և «գերութիւն», բայց այս մասին ոչինչ չկա բնագրում: Հավանորեն Հիշատակարանը թերի է: Վիրո գլխավոր դերակատարն էր խաքանի արշավանքների միջոցին, անձամբ գնաց նորա մոտ և թեթևացրեց երկրի դրությունը: Հնարավո՞ր է, որ նա գրիչ առնէ ձեռը ճառելու սովի և հիվանդության մասին, առանց խոսելու իր առաքելության վրա: Ի՞նչ առթիվ պիտի գրած լիներ երեք գորավարների մասին, ինչպես ինքն է արտահայտում՝ «սովն և սուրն և մահն», եթե ոչ խազարների արշավանքների և իր կատարած փրկարար դերի:

Այս դրվագի մեջ Կավատ ներկայացրած է համակրելի գծերով, մինչդեռ արյունաբերու մեկն էլ նա էր, որ սպանեց ոչ միայն հորը, այլև բոլոր եղբայրներին, թվով 40: Սակայն Վիրոյի համար Կավատ մեծ բարեբար էր, «աղորմած», որպես պատճառ իր ազատության: Կաղանկատվացու աղբյուրն այս կետում Վիրոյի ենթադրյալ գրությունն է:

Տեսանք, որ մեր պատմագիրը խոստանում է սկսել 625 թվից, բայց սկսում է 614 թվից: Մեզ թվում է, որ խոստումն առնված է Վիրոյի Հիշատակարանից: Վիրոյի նպատակն է եղել պատմել ինչ որ ինքն է կատարել 628 թվին խաքանի մոտ, և բնականորեն պետք է տեսել խոսել խազարների առաջին արշավանքի մասին, և սկսել ուրեմն 626 թվից:

Իսկ մեր պատմագիրն իր կողմից ավելացրել է Ժ և ԺԱ գլուխները, որ ծրագրից դուրս են: Այսպես միայն կարելի է մեկնել խոստումի և գործի մեջ եղած անհետևողականությունը:

Ա գրքի ԺԸ գլուխը քաղված է Եղիշեից, բայց մեր պատմագիրն ավելացրել է Վաչեի անունը, որ անձանոթ է Եղիշեին և Ղազարին: Երկրորդ գրքի Գ գլուխը Կորյունից է, բայց վերջին կտորը՝ Խորենացուց: Հետևապես և Վիրոյի Հիշատակարանից քաղած տեղեկություններին կարող էր կցել ուրիշները¹:

Չարմանալի պիտի չթվե, որ [Կաղանկատվացի] Վիրոյին չէ հիշում որպես աղբյուր: Հիշյալ քաղվածքների առթիվ ևս չեն հիշատակվում ո՛չ Եղիշե և ո՛չ Կորյուն: Բ գրքի ԻԹ գլուխը Իսրայելի մասին այլ աղբյուր չունի, քան Հովելի նամակը (գլ. Լ) նույն նյութի վերաբերյալ: Ինքը պատմագիրը՝ այնպես է պատմում, կարծես անկախ է Հովելից, սակայն բավական է համեմատել՝

---

¹ Կարծում ենք, որ նախաբանի մեջ նահանջների հաշիվը և Հայկական թվականը ևս մեր հեղինակի գիտում կցվածքն է: Հաջորդ գլուխներում ժամանակն որոշվում է Խոսրովի և Արտաշրի թագավորության տարիներով:

համոզվելու, որ փաստացի մասն այնտեղից է առնված, միայն գրական համեմունք է իրենը: Հովելի նամակը բռնում է երեք էջ, իսկ պատմագիրը նյութը ընդարձակել է գրական թարմատարներով մինչև կրկնակի ծավալը: Հավանորեն նույն կերպով է վարվել և Վիրոյի Հիշատակարանի հետ: Հայր Հացունի նկատում է, որ որպես Հիշատակարան՝ շատ երկար է: Անշուշտ: Սակայն մեր առաջ Վիրոյի բնագիրը չէ, այլ մի շարադրություն՝ հիմնված Վիրոյի տեղեկությունների վերա:

ԺԵ գլխում, որ կրում է Վիրոյի անունը, ուշագրավ է հետևյալ տեղը. «Այլ օրինակ մերոց փորձութեանցս ոչ կարենք գտանել, բայց միայն զատերն Երուսաղէմի ի Վեսպասիանոսէ և ի Տիտոսէ»:

Այս շունչը զգալի է և Թ գլխի բացազանչության մեջ, «ո՛վ սքանչելի պատմութեանս..., որում ո՛չ համեմատէ ո՛չ դարուցն առաջնոց նշանագիրք» և այլն, ինչպես և ԺԶ գլխի համանման համեմատության մեջ. «Մի՞թէ առաւել իցենք քան զընկղմիլն Փարաւոնի» և այլն:

Ուշագրավ են նաև Վիրոյի խոսքերը՝ ուղղված Չարաբերդի ժողովականներին. «Արք եղբարք, դուք ինքնին գիտէք զհարուածս մեծամեծս, զահ և զդողումն անյագ և անողորմ սրոյն, որ վասն մեղաց մերոց առաքեցաւ մեզ և ընկղմեաց յանկարծակի զանձինս մեր» (զլ. ԺԴ):

Այս խոսքերը հիշեցնում են նախարանի այն տողերը, որ քննեցինք վերև, գուցե և ազդել են տողերի հեղինակի վերա, եթե իրոք Վիրոյի Հիշատակարանից են առնված և ո՛չ թե մեր պատմագրի թելադրություն է:

Խազար իշխանին ներկայանալու տեսարանը նկարագրված է ականատեսի գրչով և կարծում ենք արտագրված է Վիրոյի Հիշատակարանից: Պատմագիրը փոխել է միայն առաջին դեմքը երրորդի, պահելով պատահար սկզբի «տեսար», եթե միայն սրբագրելու չէ «տեսան»: Այնուհետև ամեն տեղ երրորդ դեմքով է պատմում, ինչպես՝ «և իբրև մուծին զնոսա»..., «և փոխեալ ի նոցանէ»..., «նստել նոցա»..., «իջուցին զնոսա» և այլն: Մի տեղ կարդացվում է՝ «զընծայ... բարձեալ ի բազկաց մերոց»: Միայն ընթերցում է և անիմաստ: Վիրո բերել էր ընծաները՝ դարսած «կահավարից և սայլից» վերա, երբ մտնում են իշխանի մոտ, ընծաները առան բազուկների վերա, և հետո «փոխեալ ի նոցանէ զօժիտսն ի բազուկս իրեանց», այսինքն՝ ընդունում են ընծաները և միայն կաթողիկոսին ներկայացնում իշխանին: «Բարձեալ ի բազկաց մերոց» սխալ է. պետք է կարդալ՝ «բարձեալ ի բազկաց վերայ»: Կադանկատվացու այժմյան հրատարակությունը՝ Պարիզի, թե Մոսկվայի (7), վխտում է նման սխալ ընթերցումներով:

ՄԼՔԵՒ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆ

Վեներաբլի Մխիթարյանների գրատան զարդը, Մլքե թագուհու հռչակավոր Ավետարանը (1), թե ե՞րբ է գրված, վեճի նյութ է:

Մխիթարյան հայրերը համակարծիք չեն այս խնդրում: Հայր Ալիշան և հայր Հացունի կարծում են, որ Ավետարանը գրված է 902 թվին, հայր Բարսեղ Սարգիսյան պնդում է, որ ձեռագիրն ավելի հին է, գրված 851 թվին և մվիրված Վարագավանքին Մլքե թագուհու կողմեն 922 թվին: Որտեղի՞ց է ծագում այս տարածայնությունը:

Ավետարանի՝ հիշատակարանում կարդացվում է՝

**ՅԾԱ Թ. Արաց իը, ք
Արեզ գ, ե:**

Բոլորն էլ համաձայն են վերագրելու այս հիշատակությունը ձեռագրի գրչին: Միայն թե մինչև հ. Ալիշան և հ. Հացունի կարդում են ՅԾԱ = 351, ուրեմն $351+551=902$, հ. Բարսեղ Սարգիսյան տեսնում է՝ ՅՀԱ = 371, ուրեմն 922 և որովհետև ձեռագրի լուսանցքում նկատվում է խոշորաձև մի տառ մնա՞ն Յ-ի = 300, ենթադրում է, որ այս է գրության տարին $300 + 551 = 851$, իսկ 922-ը թագուհու ընծայաբերության տարին է: Ահա խնդրի էությունը:

Որքան մեզ հայտնի է գրադվողներից և ոչ մեկը ուշ չէ դարձրել և հաշվի չի առել վիճելի տարեթվին հետևող վկայությունը, որ գրիչը սկսել է գրել Արաց ամսի 28-ին, երկուշաբթի օր և վերջացրել Արեզ 6-ին հինգշաբթի օր: Ֆ. Մակլերը Ասողիկի թարգմանության առաջաբանում անդրադարձել է մեզ գրադեցնող խնդրին և հարցական նշան դրել ամսաթվերից հետո նշանակված ք. և ե. տառերի առաջ: Կարելի է վստահորեն ջնջել հարցականը, քանի որ անտարակույս է, որ ք՝ նշանակում է երկուշաբթի և ե՝ հինգշաբթի: Գրիչը իրեն գովելի է արել տալով մեզ այդ այլապես աննշան, բայց այս դեպքում արտակարգորեն կարևոր պարագան: Այստեղ է թաքնված վիճելի հարցի ճշմարիտ բանալին:

Նախ ստուգենք գրչի վկայությունը: Արդյո՞ք ճշմարիտ է, որ եթե Արաց 28-ը երկուշաբթի է, Արեզի 6 կլինի հինգշաբթի: Արաց 28-ից մինչև Արեզ 6 կան 38 օր (Արաց 2+Մեհեկան 30+ Արեզ 6) կամ հինգ լրիվ շաբաթ և երեք օր: Հաշվելով երկուշաբթիից՝ երեք օրերը կգան՝ երեքշաբթի, չորեքշաբթի և

հինգշաբթի: Ուրեմն միանգամայն ճիշտ է, որ եթե Արաց 28-ը երկուշաբթի է Արեգի 6 կրնկնի հինգշաբթի: Այժմ հարց է, ո՞րն է այն տարին, որի ընթացքին Արաց 28 երկուշաբթի է և Արեգի 6 հինգշաբթի: Սհա մի հաստատուն միջոց կշռելու առարկելի տարեթվին արժեքը: Առնենք 902 թիվը:

Նավասարդի մեկը համապատասխանում է 902 թվին, ապրիլ 15-ին, և Արաց 28-ը՝ հոկտեմբերի 9-ին: Հաշիվը պարզ է. Նավասարդի 1-ից մինչև Արաց 28-ը կան 178 օր. հաշվելով ապրիլ 15-ից 178 օր կգանք հոկտեմբերի 9-ը: Շաբաթվան ո՞ր օրն է հոկտեմբերի 9-ը նույն 902 տարին սկսում է ուրբաթով. հունվարի 1-ից մինչև հոկտեմբեր 9-ը = 281 օր է, կամ 40 լրիվ շաբաթ և մի օր: Ուրբաթով սկսված շաբաթները կվերջանան ուրբաթով և հաջորդող մի օր կգա՝ **շաբաթ:** Հետևանքը վճռական է, ձեռագիրը չէ գրված 902 թվին, որովհետև այս թվին հոկտեմբերի 9-ը = Արաց 28 շաբաթ էր և ոչ **երկուշաբթի:** Մնում է խոնարհել թվականն անտուտ լեզվի առաջ և հրաժարել 902 թվից:

Փորձենք այժմ մյուս տարեթիվը 851 թվականը նույն եղանակով:

851 թվին Նավասարդը սկսում է ապրիլ 28-ին և հետևաբար Արաց 28 ընկնում է հոկտեմբեր 22: Նույն տարին քացվում է հինգշաբթիով. հունվարի մեկից մինչև հոկտեմբեր 22 = 294 օր, կամ 42 շաբաթ, ուրեմն վերջին օրը 22 հոկտեմբերը նույնպես հինգշաբթի է, մինչդեռ սպասելի էր երկուշաբթի: Այս ուրեմն 851 տարին ևս գրության տարին չէ: Դարձյալ անառարկելի փաստ¹:

Հայր Բ. Սարգիսյան, տեսանք, որ հնարավոր է համարում ՅՃԱ կարդալ ՅՀԱ = 922: Թերևս կարծողներ լինին, թե այս է գրության տարեթիվը: Բարվոք է ստուգել և այս: Նավասարդ մեկ = ապրիլ 10, և Արաց 28 = հոկտեմբեր 4: Տարին սկսվում է երեքշաբթիով և հոկտեմբեր 4 = ուրբաթ: Հունվարի մեկից մինչև հոկտեմբեր 4 = 276 օր, կամ 39 շաբաթ և 3 օր: Հաշված երեքշաբթիից՝ երրորդ օրը, որ է հոկտեմբեր 4 = Արաց 28 կնե **ուրբաթ:** Որոնելի տարին Արաց 28 երկուշաբթի էր և ոչ՝ ուրբաթ: Հետևաբար 922 թիվը մնամապես խոտելի է առանց որևէ հակառակության:

Ե՞րբ է իսկապես գրված Մլքեի Ավետարանը:

Տեսանք, որ հ. Ալիշան և հ. Հացունի կարդում են ՅՃԱ, իսկ հայր Բ. Սարգիսյան, ՅՀԱ: Երեքն էլ հավասարապես քաջավարժ են հայ հնագրության,

¹ Ավելորդ չենք համարում հիշել, որ տարվան առաջին օրը մենք անվանում ենք Prof. Hans Lietzmannի գրքից («Zeitrechnung»): Ավելի դյուրին և բուրրին մատչելի միջոց է, գտնել թե զատիկը ե՞րբ է գալիս տվյալ տարին և որովհետև զատիկը միշտ կիրակի օր է ընկնում, ըստ այսմ հաշվել և խնդրելի օրը տարվա մեջ: Այսպես, 851 թ. զատիկ = մարտի 22 կիրակի: Այստեղից մինչև հոկտեմբեր 22 = 214 օր, կամ 30 շաբաթ և 4 օր: Հաշվելով կիրակիից՝ չորրորդ օրը, որ է հոկտեմբեր 22 կգա **հինգշաբթի:**

որպես երկարամյա մատենադարանապետներ այնքան ճոխ ձեռագրատան: Եվ եթե այնուամենայնիվ տարածայն են միջին տառի նկատմամբ, նշանակում է, որ տառը իրոք վիճելի կերպարանք ունի ազատորեն գծված լինելու պատճառով, և քանի որ *ժ* է և *ձ* *հ*, անշուշտ մի ուրիշ տառ է, որ նմանություն ունի երկուսի հետ: Այդպիսին է հարկավ *ժ* տառը: Փորձենք կարդալ յԺա = 311, ուրեմն 862 թ. և տեսնենք հետևանքը ցայժմ կիրարկված մեթոդով:

Նավասարդի մեկ 862 թվին = ապրիլ 25 և Արաց 28 = հոկտեմբերի 19: Տարին սկսվում է հինգշաբթիով և հոկտեմբերի 19 զալիս է *երկուշաբթի* օր (հունվարի մեկից մինչև հոկտեմբեր 19 զումարվում է 291 օր, որ կանե 41 շաբաթ և չորս օր. հետևապես վերջին՝ այն է չորրորդ օրը, կգա երկուշաբթի՝ հաշված հինգշաբթիից): Արեգի 6 կհամապատասխանե նոյեմբեր 26, *հինգշաբթի*:

Այս համաձայն է Ավետարանի հիշատակարանին: *Մլքե թագուհու Ավետարանը գրված է ռ՛ջ 851 և ռ՛ջ 902 կամ 922, այլ 862 թվին, հոկտեմբեր 19 -ից մինչև նոյեմբեր 26-ը, սկսված երկուշաբթի և վերջացրած հինգշաբթի օր:*

Մխիթարյան հայրերին է մնում վերստին քննել և զննել հիշատակարանը և իրենց հավանությունը բերել, հաստատելու համար, որ հայ հնագույն ձեռագրի պատիվը այսուհետև անցնում է Լազարյան Ճեմարանի Ավետարանից (2) Մլքե թագուհու Ավետարանին, 25 տարով ավելի ծեր, քան առաջինը:

ՇԱՀՆԱՍԵԻ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԸ

Ֆիրդուսիի ծնունդը Շահնամեի ծնունդն է (1): Լոկ գրական տոնն չէ: Մի հանգած, խոշոր քաղաքակրթության հիշատակի պանծացումն է ճիշտ այն ժամանակ, երբ Իրանն ուզում է վերջապես թոթափել աջեմական մեղկությունը և իր անցյալին վայել տեղ բռնել լուսավոր երկիրների շարքին:

Կան երկեր, որ ծնվում են աղմուկով, ապրում վայելչության մեջ, բայց ի վերջո գնում են հանգչելու մոռացության փոշու տակ: Քչերին է վիճակված դեմ տալ ժամանակի քմայքին և մնալ կանգուն որպես մշտնջենական արժեք: Պարսիկ մեծամուն բանաստեղծի գործը երջանիկներիցն է. ճշմարիտ է, որ իբրև պատմություն նա տկար է. իբրև գրականություն՝ տարտամ և միալար, բայց և այնպես հազար տարի է, որ պահել է իր հմայքն ու այժմ փառաբանվում է տոնական հանդիսավորությամբ:

Ֆիրդուսիի գործը ստվար և ծավալուն է. բազմաբովանդակ և բազմերանգ. պատմականն ու առասպելականը, իրականն ու երևակայականը, քնարական հոսուն մրմունջներ, խոր և թախծոտ խորհրդածություններ ամեն առթիվ, դյուցազնական ուրույն դրվագներ, և վերջապես մայրենի հարազատ բարբառ, որ հոսում է մերթ հառաչելով, մերթ քրքջալով, երբեմն զվարթ, երբեմն մեկամաղձոտ ալիքներով, մի խոսքով մի անսպառ գանձարան, որ պարունակում է ամեն հասակի և ամեն ճաշակի պատշաճ գոհարներ:

Իր ամբողջության մեջ Շահնամեն կրում է Իրանի, նախասմուսուլման Իրանի փառքը, հռչոսված, բայց հարության շունչը պահած:

Արաբական տիրապետությունը կտրել էր պարսից պետական կյանքի թելը՝ բայց ոչ ընդմիշտ: Պարսիկները հավատացած էին, որ արաբական լուծը պիտի տևե ոչ ավելի, քան չորս հարյուր տարի: Ժամանակը լրանում էր XI դարի կեսերին: Ասել է, թե Ֆիրդուսիի մահից մի քանի տասնյակ տարուց հետո Իրանը պիտի վերածնվեր քաղաքականապես: Շահնամեն, լայն ըմբռնումով, ոչ այնքան անհատական ներշնչման և կամ անհատական նախաձեռնության արդյունք էր, որքան ծնունդ մտալուտ ազատության երազներով խանդավառված հանրային գիտակցության: Եվ միանգամայն գաղափարական ատաղձ էր նոր կանգնելի պետական շենքի:

Ազատագրական ակնկալությունները սին երազներ չէին: Երկրի գանազան մասերում կային արդեն քաղաքական հնոցներ: Արաբական բռնակալությունն այլևս ահարկու չէր: Մի ուժգին թափ և երկիրն ազատված էր:

Սակայն մի բան չէր նախատեսվել, թուրանական արշավանքը, ի դեմս սելջուկների, որ փշրեց վերածնության բոլոր հույսերը: Ֆիրդուսին սպանել էր տվել Աֆրասիաբին. ասել է թե վտանգ չէր սպասում Թուրանից: Այլև արաբական ծագում էր տվել հրեշավոր Ջոհակին, որի ուսերից իժեր էին ելնում և մարդկային ուղեղով կերակրվում, այնինչ սկզբնական վեպում Ջոհակը ևս Թուրանի զավակն է, այն Թուրանի, որի կոչումն էր լափել քաղաքակրթություն կոչված ուղեղները...:

Համենայն դեպս Ֆիրդուսիի դարում Իրանի վերածնության հավատը կենդանի էր: Նա գաղափարախոս եղավ գալիք ազատության և վերակենդանացրեց անցյալը ի սպաս մոտիկ ապագայի: «Ես Հիսուսն եմ», - բացականչում է հանդգնորեն բանաստեղծը, որովհետև Ղազարոսյան հարություն տվավ մեռյալ Իրանին: Իհարկե, Ֆիրդուսին ներկայացնում է անցյալը ոչ հնագետի ստուգությամբ, այլ ինչպես ժողովրդական հիշողությունը պահել է իր գրավոր և անգիր ավանդություններում: Շատ բան մոռացված է: Բավական է հիշել, որ Աքեմենյան և մասամբ Պարթևյան շրջանները անտես են առնված: Սակայն ինչ որ զարմանալի է, պատմության ոգին մանավանդ երկու հիշյալ շրջանների նկատմամբ պատկերացած է հարազատորեն: **Էրաջը**, այսինքն՝ Իրանը, երկու եղբայր ուներ, **Սալմ** և **Թուր**. երկուսն էլ թշնամի **Էրաջին**: Նրանց նենգության զոհ գնաց **Էրաջը**: Սրա սերունդը ի դեմս Մանուշարների և Ռոստոմների կատաղի կռիվ մղեց **Սալմի** և **Թուրի** ժառանգների դեմ: **Սալմ** և **Թուր** անվանակետեր են (էպոնիմ) սարմատական և թուրանական ցեղերի (**Սալմի** հին ձևը **Սարմ** է): Արդարև, Աքեմենյան շրջանում սարմատներ, իսկ պարթևյան և հետագա դարերում Թուրանի կամ թուրանյան ցեղերն ահավոր սպառնալիք են եղել պարսկական պետության: Իրանի պատմական երախտիքն է, որ հետ ժառանգելով Միջագետքի մեծ քաղաքակրթությունը ոչ միայն պահեց և ուժեցրեց իր ստացածը, այլև դարեր շարունակ պաշտպանեց իր և Առաջավոր Ասիայի խաղաղ աշխարհաշինությունը Հեռավոր Արևելքից պարբերաբար խուժող վայրենի ցեղերի ավերածությունների դեմ: Ինչ արժանիք և ունենան արաբները, անպայման պատասխանատու են, որ տապալելով պարսից պետությունը, չկարողացան փոխարինել նրա պահապանի դերը և փրկել քաղաքակիրթ Արևելքը թուրանական Արևելքի վայրենությունից: Այն խորհրդավոր Գայլը՝ թե գայլաման Գազանը, որ առաջնորդում էր իրենց իսկ ավանդությամբ թուրքական ցեղերին՝ դարեր է լվեր ոռնում էր Իրանի սահմանագծի վրա, սովալլուկ և արյունոռուշտ, պատրաստ լափելու շեն աշխարհները, բայց չէր հանդգնում անցնել պարսիկ նիզակների պատնեշը: Այնտեղ է, որ եթե իրանական կազմ պետականությունը չքայքայվեր արաբական աշխարհակալությամբ, նա ի

վիճակի պիտի լիներ վանել սելջուկ, մոնղոլ և քաթար հեղեղները դեպի հյուսիսային հեռաստանները, ինչպես վանեց իր ժամանակին հոների ոչ միայն կործանարար արշավանքը:

Ֆիրդուսին գիտե Իրանի այս դերը, գիտե որ Թուրանը զսպված է եղել դարերի ընթացքում. ուստի և քաթարական վտանգ չէր սպասում: Այս է թերևս պատճառը, որ Սալմին տալիս է բաժին Արևմուտքը, և Ջոհակը կամ հռչակավոր Աժդահակը կերպարանափոխվում է արաբի: Մակայն Արևմուտքի ներկայացուցիչ կամ արևմտյան մեծ պետության մարմնացումը Աղեքսանդրն է: Նա քրիստոնյա է ըստ Ֆիրդուսիի, այսինքն՝ բյուզանդական քրիստոնյա պետության դիմառնությունն է: Ջարմանալի է, որ Իրանի զավակը և իսլամի հոգևոր ծնունդը ատելություն չունի դեպի Իրանի դարավոր ախոյանը, այլ ընդհակառակը, համակրանք է տաժում. արդյո՞ք նրա համար, որ Բյուզանդիան հակառակորդ է ատելի արաբներին: Թերևս: Բայց թվում է, թե այս վերաբերումը մասամբ արձագանք է Իրանի հին ավանդության, Պարթևյան շրջանի արևմտասիրության: Պարթևյան պետությունը կանգնած էր հելլենիստական քաղաքակրթության գետնի վրա: Կռվելով հանդերձ Հռոմի հետ, բնավ չէին խրտնում հելլենիստ լուսավորությունից, պարթև թագակալները պատիվ էին համարում կրել հելլենասեր և մման տիտղոսներ: Այս տեսակետով պարթև հարստությունը առաջադեմ, լուսամիտ և մարդասեր էր ավելի, քան Աքեմենյանը և Մասանյանը:

Սիրել քրիստոնյա արևմուտքը՝ նշանակում է հաղթահարել դարու կրոնական մոլեռանդությունը: Ֆիրդուսին սիրում է իր կրոնը, բայց մոլեռանդ չէ: Հարգանք ունի բոլոր կրոնների հանդեպ, որովհետև այն հայացքը ունի պատմության վերա, որ ղեկավար ուժը բանականությունն է և ոչ հավատը, որի նյութը, աստվածությունը, անհաս է և անմատչելի մեր քննության: Շահնամեն խիստ խոշոր գործ է, որպեսզի գաղափարական ներդաշնակություն պահպանված լինի ամենուրեք: Բանաստեղծը, որովհետև բանաստեղծ է, գերի է իր տրամադրությանց և հաճախակի օրորվում է զգացումների այնպիսի մեջ, երբեմն սավառնում է դեպի բարձունք, երբեմն շրջում ժամանակի մախապաշարումների և ընդհանրացած հասկացողությունների տափաստաններում: Անհետևողականությունը, որ նկատելի է ներհակ հայացքների տարօրինակ ելևէջների մեջ, մասամբ վերագրելի է այն աղբյուրներին, որոնցից օգտվել է: Այլևայլ ժամանակի և այլազան շնչով և ոգով գրված հիշատակարաններ են եղել իր տրամադրության տակ: Բանաստեղծի գործը չէր հարթել հակասությունները և շարել գաղափարական թելի վրա: Այն բարձր թռիչքները, որոնցով մա վերանում է երբեմնակի իր դարու մտավոր մակարդակից շատ վերև քավում

են նորա թուլությունները: Այսպես կրոնական համբերատարությունը Ֆիրդուսիի թանկ գարդերիցն է, «թագավորը պետք է հավատ ունենա, բայց հպատակների կրոնական տարբերությունը բնավ վատ բան չէ»: Նման մի միտք արտահայտված այնպիսի մի դարում, երբ մարդկային խղճի և մտքի վերա ծանր շղթաներ էին կախված, երբ բարեպաշտ կայսրերը չէին հանդուրժում անգամ եկեղեցու այլադավան գավակներին, անտարակույս մեծության շուք է բերում հեղինակին: Հարգել կրոնը, նշանակում է հարգել ազգությունը, որովհետև կրոնն էր այն ժամանակ դրոշակակիր ազգության և ազգային արժեքների, գիտության, արվեստի, հոգևոր հարստության:

Այս ազատամիտ հայացքը ևս կապում է Ֆիրդուսիին գաղափարապես Պարթևյան շրջանին: Պարթևների ժամանակ էր, որ իրանյան և հելլենական աստվածները համարվում էին համագոր և վայլում հավասար պաշտամունք:

Շահնամեի հարուստ գանձարանը պրպտելու նպատակ չունեն: Շատանանք երկու հիշյալ թանկագին մարգարիտով՝ սեր արևմտյան քաղաքակրթության և հարգանք ազգային սկզբունքի:

Երկու հասարակ ճշմարտություն, որին Արևելքը վաղուց ծարավի է, և որը մեծ բանաստեղծը թողել է սրբազան ավանդ նույն Արևելքին, որպես անհրաժեշտ պայման առաջադիմության և ճշմարիտ երաշխիք ազգերի հավաք և համերաշխ գործակցության: Այս և միայն այս բավական է, որ արևելյան ժողովուրդները, որ ապրել են և ապրում են Առաջավոր Ասիայի երկնքի տակ, երջանիկ, թե բախտագուրկ, գլուխ խոնարհեն պաշտամունքով հազարամյա դամբարանի առաջ, լի հավատով, որ Իրանը և հարևան երկրները պիտի հիմնեն իրենց վերածնունդը այդ սկզբունքների վրա:

Օրվան տոնակատարությունն արդեն գրավական է, որ հույսերը ապարդյուն չեն: Պատահական երևույթ չէ, որ Ֆիրդուսիի հիշատակը տոնված է այժմ և միմիայն այժմ, երբ Իրանի վերածնունդը առաջանում է պահլավ դրոշի տակ (2): Ֆիրդուսին ունեցել է ուրիշ տարեդարձեր և ոչ-ոք չէ մտածել վերհիշելու նրա անունը: Բնական է, որ պիտի հիշեր հազարամյա ծերունուն նա, որ այնքան թանկ էր Ֆիրդուսիին: Պահլավ և Պարթև միևնույն բառերն են, մեկը նոր ձև, մյուսը՝ հին: Պարթև հայերենում հասարակ անուն է դարձել լավագույն իմաստով, իսկ պահլավ տվել է Իրանում փահլևան բառը, որ նշանակում էր նախապես հերոս: Այդպես են կոչվում Շահնամեի հերոսները: Մի պերճ ապացույց, թե որքան բարձր է գնահատել ժողովուրդը Պարթև տիրապետության ոգին և ազնվացրել իր հիշողության մեջ:

Պահլավի անվան ընտրությունը թվում է, թե գիտակցական է և

խորհրդավոր: Հասարակ տիտղոսի հանգամանք չունի, այլ նշանաբան է, որոշ ծրագիր: Ասել է, թե Պարսկաստանի վերածնությունը խոստանում է պահլավյան ոգի, պարթևյան լավագույն ավանդությունների վերակենդանություն: Եվ այս կլիներ մեծագույն հարգանքը փահլանների երգչի անմահ հիշատակին:

Ֆիրդուսիի տոնը, որպես քաղաքակրթական հայտնություն, մոտ է հայերիս սրտին (3), որովհետև քաղաքակրթության և լուսի անունով է, որ այնքան արյուն ենք թափել: Բարեկամ ենք և նպաստող ոչ միայն Իրանի, այլև Առաջավոր Ասիայի մյուս երկրների վերածնության: Դարեր շարունակ հալածվել ենք խավարամիտ բռնությունից միմիայն նորա համար, որ երեսներս դարձրել էինք դեպի լուսավոր Արևմուտքը, դեպի քաղաքակրթության լույսը: Այժմ այդ լույսն է, որ գալիս է փարատելու Արևելքի ոճրագործ խավարը: Այստեղ է մեր պայքարի և մարտիրոսության հաղթանակը:

Ֆիրդուսիի տոնը առաջին ցուքն է այն լուսավոր իրականության, որի մասին երագել ենք մեր կյանքի խավարչտին բանտերից և որը պիտի շաղկապե արևելյան ժողովուրդները ազգային անհատականության և միասնական աշխատակցության և հանուր քաղաքակրթության հողին վերա:

ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՊՐՈՖ. Ն. ԱԴՈՆՑԻ

Ի մասին Գարեգին արքեպիսկ. Հովսեփյանի «Հոգևոր կեդրոններ և Գլածորի բարձր դպրոցը» ուսումնասիրության

Գերապատիվ և սրբազան Հայր (1),

Գարեգին արքեպիսկոպոսի աշխատությունը, որ հաճել էիք դրկել ինձ, ստացած եմ իր ժամանակին և մեղապարտ եմ, որ անմիջապես Ձեզ ոչինչ չգրեցի այս մասին, չգրեցի, որովհետև հույս ունեի, թե շուտով և հաճույքով պիտի կարողանայի կատարել Սրբազնությանդ պարտավորիչ պատվերը, մանավանդ որ հայր Գարեգինի գործերն իրենց ինքնահատուկ դրոշմով ինձ մոտեն ծանոթ լինելով՝ դժվար չէր բնավ առաջին ակնարկից ևեթ գաղափար կազմել յուր այս նոր աշխատության մասին և արդյունքը Ձեզ հաղորդել: Մակայն ընթացիկ հոգսերը արգիլեցին և միայն այժմ հնարավորություն տվին աչքի անցնել և ահա՛ ստորև հայտնում եմ Ձեզ տպավորություններս, որոնք Ձեզ համար նորություն չպիտի լինին, քանի որ հորդ հմուտ աչքը արդեն դատած և կշռած է անշուշտ գործի ակնհայտնի արժանիքները:

Հայ մշակույթի պատմության համար մի խոշոր նպաստ է Գարեգին սրբազանի «Թարգմանչաց -Դուրյան» մրցանակին ներկայացրած գործը՝ «Հոգևոր կեդրոններ և Գլածորի Բարձր դպրոցը»: Այս գործը «Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ» աշխատության շարունակություն լինելով հանդերձ (2), ինքն իրեն մի ամբողջություն է: Սովորական կարծիք է, որ Բագրատունյաց անկումից հետո հայ կյանքը գահավիժում է և մտնում մի խավար շրջան, գրեթե կանգ է առնում դարեր շարունակ կաշկանդված իր գործունեության մեջ՝ շնորհիվ իր շուրջը բռնացող օտարոտի կարգերի: Մակայն, հակառակ այն ծանր կացության, որ ստեղծվել էր Հայաստանում և ամբողջ Առաջավոր Ասիայում հեռվեն խուժած նոր և բարբարոս ժողովուրդների հեղեղումով, անուրանալի է, որ հայ կյանքը չէ մահացել: Հայ հեզ աշխատասիրությունը, շինարար ոգին և արթուն միտքը շարունակել են փալիփել զանազան կենտրոններում, ինչպես մշտավառ ճրագներ, և հավետ կենսունակության ապացույցներ տվել քաղաքակրթական նորանոր ճիգերով և ստեղծագործությամբ:

Արդ Գարեգին սրբազանը նպատակ է դրել ժողովել և ներկայացնել այն գանձերը, որոնք սփռված են անլույս համարված դարերում, հայ արվեստի

և գիտության զանճերը՝ քաղված փլատակների տակ և ձեռագրերի խորքերում: Ջաքարյանների շրջանում և նրանց շնորհիվ երևան են գալիս մի քանի իշխանական գերդաստաններ, որոնք հաջողում են խոհուն քաղաքականությամբ մեղմել ահարկու բռնակալության թափերը և ստեղծել տանելի պայմաններ խաղաղ աշխատանքի համար: Պռոշյան, Օրբելյան, Դոփյան, Ջալալյան, Վաչուտյան և այլն տոհմերը լուսաշող աստղեր են հայ մթին երկնականարում, որ առաջնորդում են աշխարհաշեն և մտացի ուժերը: Հայր Գարեգինը ծրագրել է պանծացնել նրանց հիշատակը հատկացնելով յուրաքանչյուրին առանձին հատոր, սկսելով Պռոշյաններից: Արցախի Խաղրակյան տոհմի մի շառավիղն են Պռոշյանք, որ տիրացան XII դարի սկզբին Վաչոց Չորին և այն տեղ իշխեցին սերնդե սերունդ մինչև XIV դարը, ի դեմս Վասակի (†1224), Պռոշի († 1284), Պապաքի (†1298), Էաչի († 1317), Ամիր Հասանի († 1351), Արղուփի († 1385): Այնուհետև հաջորդական գիծը բեկվում է, քայց տունը չէ մարում, այլ առկայծելով հասնում է մինչև Իսրայել Օրին (†1711)՝ Պռոշյան քաջարի տան վերջին զավակը, և մեր նոր հայրենասիրության վերջին երագուն դեմքը: Ժամանակակիցները գնահատել են արժանապես Պռոշյան տան նշանակությունը, անվանելով Պռոշին «զարդ հեծելի, որ գերկաթի դուռն առնէր փռշի, աջու բազուկ Նոր Միոնի, հիմն հաստատ հայոց հաւատի» (3):

Պռոշյանց գործունեությունը քաղաքական և հասարակական ասպարեզում, նրանց շինարարությունը, կառուցած վանքերն ու բերդերը լուսաբանված են ամեն կողմից այն հատորում, որ Գարեգին սրբազանը լույս է ընծայել 1928 թվին¹: Ներկա հատորը նվիրված է բացառապես նույն տոհմի հովանավորության ներքո ծաղկած հոգևոր կյանքի, մտավոր հոսանքների, որոնց կենտրոններ հանդիսացան Կեչառիսի, Այրիվանքի և Գլաձորի գիտական մենաստանները:

Այս հատորի և թե արդեն լույս տեսածի ատաղձը, հիմը կազմող փաստացի նյութերը գումարված են առանձին հատորում, կցած աշխատության որպես երրորդ մաս կամ հատոր: Սա բաղկացած է երեք բաժնից. առաջինը պարունակում է մերձավորապես երկու հարյուր արձանագրություն, երկրորդը մոտ հարյուր ձեռագրական հիշատակարան, և երրորդը՝ մի տասնյակ և ավելի մատենագրական նշխարներ: Հատուկ ուշադրության և գնահատանքի արժանի է մանավանդ այս ժողովածուն, որ հեղինակը հավելածական է համարում, քայց գործի ամենից կարևոր և

¹ Գ. Հովսեփյան, Խաղրակյանք կամ Պռոշյանք հայոց պատմության մեջ. Պատմահնագիտական ուսումնասիրություն, Վաղարշապատ, 1928:

մնայուն մասն է: Ճշմարիտ է, որ արձանագրությունների և հիշատակարանական քաղվածքների մեծագույն մասը նախապես հայտնի էր հայ բանասիրությանը, շնորհիվ Հ. Շահխաթունյանի և Ս. Ջալալյանցի և Ա. Մխիթարյանի գործերին, որոնց լիակատար ամփոփումը տվել է հ. Ալիշան «Միսական» և «Արարատ» երկերում, բայց և այնպես հ. Գարեգինի ժողովածուն ունի նորության բոլոր առավելությունները: Անձամբ և տեղի վրա ստուգել է գրեթե բոլոր արձանագրությունները, որ իր նախորդները արտագրել են և ավելացրել նորերը: Շրջել է բազմաթիվ վայրեր և վանքեր շեն թե ավերակ, Բջնիից սկսած մինչև Վայոց Ձոր և Ջահուկ, դիտել և նկարագրել և երբեմն լուսանկարել այցելած վայրերը, շենքերի դիրքը, ներկա վիճակը, նշանակել է հավատարմորեն արձանագրությունների տեղը պատերի վրա, և ո՞ր մասում, թե փլատակների մեջ, մի խոսքով նախատեսել է բոլոր պարագաները, որոնք կարող են որևէ նկատումով պիտանի լինել հետազոտության ժամանակ: Համեմատել է տեղն ու տեղը առաջուց ծանոթ արձանագրությունների պատճենները և սրբագրել ամենայն բարեխղճությամբ և մասնագետի սուր և գիտակ աչքով: Չկա համարյա մի արձանագրություն, ուրիշներից արտագրած, ուր որևէ ուղղում կատարած չլինի, բառ թե տառ, թե ամբողջ նախադասություն և մամականդ տեղի և անձանց անուններ:

Նույն վերաբերումը նկատելի է և ձեռագրական քաղվածքների վերաբերյալ: Նշանակել է ձեռագիրները, նրանց թվականները, եթե հայտնի են, գրության տեղը, գրիչը և մանր հանգամանքներ, որոնք կարող են նպաստել հիշատակության պատմական, թե գրական արժեքը որոշելու:

Ահա այս եղանակով հավաքել է մի կողմից ձեռագրական հիշատակարանների մեջ թաքնված տեղեկությունները, գուգել, դասավորել և կազմել ամբողջական պատկեր այնպիսի խնամքով, այնպիսի սիրով, որ հազվագյուտ է մեր ամեն ինչ ուրացող դարում: «Հոգևոր կեդրոնները» հառնում են իրենց տխուր ավերակներից, քարերը՝ ծանրաբեռնված գրությամբ և պես-պես հիշատակներով սկսում են խոսել: Չեր առջևն են շեն մենաստաններ, որ ծաղկում են վանահայրերի հսկողության տակ, լի վանականներով, որոնք միայն աղոթողներ չեն, այլ վարդապետներ, ուսուցիչներ են, որ «դաս են ասում», ճարտար գրիչներ են, որ արտագրում են հնացած ձեռագիրները կորստից ազատելու համար նախնյաց ժառանգությունը, շնորհալի ծաղկողներ են, որ նկարագրողում են ձեռագիրները, և հմուտ ճարտարապետներ, որ վերականգնում են ավեր շենքերը և կառուցում նորերը: Բարեպաշտ մարդիկ այր թե կին, իշխանավոր թե համեստ աշխատավոր, չեն զլանում իրենց նվերները մեծ հաստատությանց, գիտնալով, որ այնտեղ են կռվում հայ ժողովրդի գոյության հիմարարյական հիմքերը:

Շնորհիվ Պոռշյան տան հովանավորության սկսում է մի մտավոր շարժում, մի իրական վերածնունդ, որ շուտով տալիս է պանծալի դեմքեր՝ Խաչատուր Կեչառեցի, Հովհաննես Գառնեցի, Մխիթար Այրիվանցի և վերջապես Գլաձորի Գիտուն Կաճառը բոլորված մեծ վարդապետի՝ Եսայի Նչեցու շուրջը:

Հայր Գարեգինը նկարագրել է խանդավառ ոգով այս նոր հոսանքը և նորա բարերար ազդեցությունը հայ արվեստի, գիտության և եկեղեցական քաղաքականության վերա: Առանց խախտելու հին գրականության և լեզվի իրավունքները, այլ ընդհակառակն մշակելով հին հեղինակների վերա իրենց միտքն ու աշխարհայացքը, նրանք սկիզբն դրին նոր և աշխարհիկ բանաստեղծության: Խաչատուր Կեչառեցին, Ֆրիկ, Հովհաննես Երզնկացին միջնադարյան հայ քնարերգության կարապետներն են:

**Հանցզուն զինչ աշման քամին, որ թափէ գտերուն
ի ծառէն,**

Հողմով մեղանաց իմոց զրկեցայ յանանց պըսակէն (4):

Ահա մի մնուշ, որ նոր է և՛ լեզվով, և՛ տրամաբանությամբ և մինչև իսկ չափով, որ հետևողություն է բյուզանդական *πολιτικός στίχος* կոչված չափածո գրության: Ուշագրավ երևույթ է:

Գառնեցու խրատներն ևս նորություն են իրենց աշխարհային բնավորությամբ. «Մի՛ լինիր կոշտ եւ կոպիտ, անհամճար եւ անխմաստ». «Մի՛ մնասցեն առ քեզ վարձք վարձականաց եւ աշխատութիւնք մշակաց». «Մի՛ քակեսցես զցանձ հայրենի եւ կամ արհամարհեսցես զեղնալ կարգս եւ զկանոնս մայասահարցն» (5): Այս վերջին հրահանգը բնորոշում է լիովին նոր հոսանքի ոգին: Գարեգին Սրբազանը չէ մոռացել հիշել այն խոշոր դերը, որ կատարեցին Գլաձորի մթնոլորտում սնած գիտուն վանականները առնաբար ճակատ դնելով Կիլիկիայի եկեղեցականության թուլամորթ քաղաքականության համդեպ օտար դավանությունների հավակնալից պահանջների: Պետք էր ավելի շեշտել, քանի որ ամբողջ հոսանքն ինքնին այլ բան չէր, քան հակազդեցություն «արևմտյան վարդապետների» տարտամ և սայթաքուն քաղաքականության: Ներսես Լամբրոնացին, որ կոչված էր նոր Շնորհալի լինելու Հայոց եկեղեցու համար, գերադասեց «մետաքսազգեստ» լինել օտարի մման, քան «խարազանազգեստ» իր մայրնիքների հետևությամբ. և հիմը դրեց օտարամտության. մի ախտավոր երևույթ, որ ավելի թեթևամտություն էր, քան ազատամտություն, և պիտի քայքայեր հայ եկեղեցու դարավոր կանգուն շենքը, եթե չլիներ արևելյան ախոյանների ընդդիմությունը: Գլաձորի դարոցականների գիտական թե ազգայնական ոգին մի թանկագին ժառանգություն է ավանդած սերնդի սերունդ, ուսուցից աշակերտ՝ Լամբրոնացու հակառակորդ Չորագետցիներից - Գրիգոր

Տուտեռդի և Մխիթար Գոշ - Վանական - Վարդան Պատմիչ - Ներսես Տարնացի - Եսայի Նչեցի: Գառնեցու խրատը՝ «մի՛ քակեսցես զցանգ հայրեցի», ուղղված է տկարամիտ օտարամուկների դեմ: Պետք է ունենալ Ստեփանոս Օրբելյանի գաղափարական քաջությունը հայտարարելու՝ թե «հաւանիմք մեք ընդ հարսն ի դժոխս իջանել եւ ո՛չ ընդ հոռոմոց յերկինս ելանել»: ասել է թե անտեղի և անմպատակ համարել վիճաբանությունները: Գլածորի դպրոցի շարունակությունն է Տաթևի դպրոցը, Հոհան Որոտնեցի և Գրիգոր Տաթևացի մեծ հայրերով: Առանց այս դպրոցի՝ Միաբանողների քարոզչությունը շատ ավելի աղետաբեր հետևանքներ պիտի ունենար: Պռոշյանների օրով ստեղծված հաստատությունները պահեցին իրենց բարոյական ազդեցությունը մինչև հայրապետական աթոռի փոխադրությունը Էջմիածին 1441 թվին: Ահա՛ որպիսի նոր և ծավալուն լույս է սփռում Գարեգին Սրբազանի գործը մեր անցյալի մի խոշոր շրջանի վերա: Որպիսի ջանքով հավաքել է ցրված նյութերը, նույնպիսի սիրով մշակել է և սպառել հիմնովին իր հավաքածուն: *Արձանագրությունների ժողովածուն, կրկնում ենք, մեծ գանձ է հայ բանասիրության համար և անհրաժեշտ է որ հրատարակվի խնամքով. թերևս հիմ ծառայի ապագա* Corpus-ի: Արձանագրությունները եղծվում և կորչում են և պետք է շտապել փրկել ինչ որ դեռ հնարավոր է անել: Հայր Գարեգինը նշանակել է ստորև իր կատարած սրբագրությունները. ցանկալի էր կցել նաև քննական դիտողություններ կամ մեկնություններ, լուսաբանելու համար մութ և շատ անզամ անհասկանալի կետեր: Պետք չէ կարծել, որ ինչ որ քարի վրա գրած է անպատճառ հարազատ է. քարը ևս թղթի նման անճարակ է կեղծիքի դեմ: Օրինակ Կեչառիս վանքի հիմնարկության վերաբերյալ արձանագրական վկայությունները հակասական են և կասկածելի: Միմեռն կաթողիկոսին ծանոթ է եղել մի արձանագրություն ՆԽԳ = 995 թվից, որի համաձայն վանքի հիմնադիրը Ապիրատ իշխանն է (6): Մի այլ արձանագրություն ՆԶԲ = 1033 թ. այդպիսին համարում է «Գրիգոր Մագիստրոս որդի Հասանայ»՝ Գագիկ [I] թագաւորի և Սարգիս Ա կաթողիկոսի օրով: Մի երրորդ արձանագրական վկայությամբ եկեղեցին շինել է Գրիգոր Մագիստրոսը Կոստանդին [IX] Մոնոմախոս կայսրի հրամանով Ը = 1051 թվին: Վերջապես սույն թվից մի վերջին երկար արձանագրություն հայտնում է, որ Գրիգոր Մագիստրոսը Կոստանդին [IX] կայսրից ոսկի մատանի է բերել, ուրեմն մի քրիստոբուլ, և ազատել եկեղեցին և խնդրել որ «ամենեայն շաբաթ ար զժամն Հասանա արացեն» և նրա մահից հետո «մագիստոռոսին արացեն»:

Արդ 1033 թվին ո՛չ Գագիկ թագավորը և ո՛չ Սարգիս կաթողիկոս կենդանի չէին, ինչպես նկատել է արդեն հ. Գարեգինը: Գրիգոր Մագիստրոս որդի Հասանա ծանոթ չէ պատմության: Հասանի որդին կոչվում էր Ապիրատ:

Հայր Գարեգինը կարծում է, որ Գրիգոր և Ապիրատ կրկնակի անուններ են միևնույն անձի և որ ՆՉԲ ուղղելու է ՆՄԲ = 1003, քայքայ Ապիրատ մագիստրոսության պատիվ չունեն։ Մեր կարծիքն է, որ արձանագրությունը հարազատ չէ։ Պատրոն բառն արդեն մատնում է, որ գիրը Չաքարյան շրջանից հետո է։ Մյուս երկու արձանագրությունները ևս վավերական չեն։ Կատարյալ անհեթեթություն է ասել, թե եկեղեցին շինված է կայսերական հրամանով և այն էլ Մոնոմախոսի պես մուլեռանդ կայսրի հրամանով։ Վերջին արձանագրությունները ոճի գրության տեսակետից չեն կարող ոչ մի կերպ պատկանել Մագիստրոսին։ Միակ հարազատ գրությունը պետք է համարվի Միմեոն կաթողիկոսի հիշատակածը։ Վարդան պատմիչը հաստատում է, որ եկեղեցու հիմնադիրը արդարև Ապիրատ իշխանն էր. իսկ Ռոնհայեցուց գիտենք, որ նա որդի էր Հասան և հայր Վասակի։ Անհարազատ արձանագրությունների հեղինակները թվում է թե ծանոթ են եղել Ապիրատի գրին, ուր ասված է եղել, թե նա որդի է Հասան և թե եկեղեցին շինել է Գագիկի և Մարգսի օրով և խնդրում է աղոթել իր հոր «Հասանի համար» և նրա մահից հետո Ապիրատի համար։ Գրիգոր Մագիստրոս հիշում է Մարմաշենի վանահոր Սոսթենեսին գրած նամակում, որ ի նպաստ Մարմաշենի ոսկի մատանի է հայթայթել¹։ Այս հասկանալի է, որովհետև Մարմաշեն կառուցել էր իր հորեղբայր Վահրամը։ Մագիստրոս անշուշտ կհիշատակեր, եթե նույն արտոնությունը վերապահված լիներ նաև Կեչառիսի վանքին։ Կեղծյալ արձանագրություններն ուշ են, քան Վարդան պատմիչը. սա եղել է Կեչառիսում և հարևան վանքերում, և չէր զլանալ հիշել Գրիգոր Մագիստրոսի անունը, որպես վանքի շինող, եթե որևէ արձանագրություն տեսած լիներ։ Բջնո Բարսեղ եպիսկոպոսը, որ հիշվում է 1051 թվի արձանագրության մեջ, հավանորեն, այն անձն է, որ մասնակցեց 1295 թվի ժողովին, զույմարված Ստեփանոս Օրբելյանի նախաձեռնությամբ ընդդեմ Գրիգոր Անավարզեցու։ Վանքերն ևս իրենց գործելակերպն ունեին, երբ խնդիրը հասնում էր վանքի արտոնությունները պաշտպանելուն։ Ամեն պարագայի քարերի լեզուն ևս պետք ունի քննության նախ քան ականջ կախել նրանց թելադրությանց։

Թանատի վանքի մի արձանագրություն կարդացվում է այսպես.

*Յանուն Այ. ես Բուրայիս թոռնս Սամադաւիւն որդի
Այնաստւնայ ես Մարգիս որ տվի Թանատի Վանից Սք.
Ստեփանոսի զՉարի հայ վարին հողն մացան հայրենիք*

¹ Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 103:

*Նաքան տվին ինձ գայտնութե. ե. ար. ք. խր. անով, ով
Խափանէ յժը. Հայրապետացն նզովեալ եղիցի¹:*

Հայր Գարեգինը կարևոր սրբագրություններ է արել իր նախորդների արտագրության մեջ: Հիշենք միայն՝ «ջաքնավարին հողնացան հայրենիք անքակ» անիմաստ ընթերցվածը, կամ «զՁատինաց վարին հողնացանի հայրենիքն»: Սամադոլե, Սամադոլե արաբ[երեն նշանակում է] անուշ, [իսկ] Այնասուն՝ կամ Այնասունա՝ հավանորեն պարսիկ Այնասիմա, «մաքուր երես ունեցող»: Սակայն մնում են տակավին մութ կետեր: Ի՞նչ է նշանակում «զջաքի նայ վարին հողն». արդյո՞ք ճամփի (ճամապարհի) այն վարի հողը: Հայր Գարեգինը հնարավոր է գտնում կարդալ նաև ջատի. գուցե ջափի (ճամփի): «Յայտնութեան Ե. ար.» թվում է, թե պետք է կարդալ Ա. ար.: Տարօրինակ է, որ արձանագրությունը սկսում է Բուրայիս, բայց շարունակում է Սարգիս խոսելով միայն իր անունով, (տվի, նաք (= նոքա) տվին ինձ): Հայր Գարեգինը չի նշանակել թե դրան որ կողմն է գտնվում այս արձանագրությունը: Բայց հաջորդ արձանագրության համար ասված է, որ դրան աջ կողմն է զետեղված և կարդացվում է այսպես.

*Կամա Այ. ես Բարինայ միայրանեցայ Սր. ուխտիս ետու յիմ հալալ ըն-
չից ընձայ ի Սր. Ստեփանոս միայրանքս սահմանեցիմ ք. ար պատարագ
Սր. խաչին. կատարիչքն արինի յԱյ.² (7):*

Անտարակույս է, որ այս Բորինա նույն անձն է ինչ որ նախորդ արձանագրության մեջ կոչված է Բուրայիս և որի նվիրաբերությունը չէր հիշված, այստեղ պակասը լրացվում է: Արդյո՞ք գրիչն է պատասխանատու այս անկարգ գրության համար: Անձի անունն է իսկապես Բուրա և ոչ Բուրայիս, որ է փոխան ես Բուրայ-ս: Բորինա պետք է կարդալ՝ Բարի նայ միայրանեցայ, ուր նայ ժողովրդական լեզվի մեջ ահա-ի իմաստ ունի և կարծես թե ակնարկ է թե լրացնում է ինչ որ բաց է թողած նախընթաց արձանագրության մեջ: Առաջին արտագրողները կարդացել են Բուրինա, որ իրավունք է տալիս համարել իսկական ձևը Բուրի և ո՞չ Բորի: Բուրայ անունը հայտնի է Հայր Օհաննավանքի (Նոր-Բայազետի մոտ) մի արձանագրությունից: Բուրա կարող է սղվել Բուրե (հիշենք հին Դատարա և Դատարե), որից և Բուրի³: Կեչառիսի մի արձանագրության մեջ³ ոմն Հայրաձայն գնել է «յԱռինչք յիմ պատրոն Բուպալէն»: Իսկ Բուրայի արձանագրության մեջ ասված է որ նա «ետ առու ինչք գայգին Ոսկերակայ»

¹ Տե՛ս Գարեգին սրբազանի սույն աշխատության հավելված Ա, № 167:

² Անդ, № 168:

³ Անդ, № 42:

և այլն: Առուինչք, հավանորեն, նույն Առինչի գյուղն է: Եթե այս ճիշտ է, այն ժամանակ **Քու պ - ալ** սրբագրելու է թերևս **Քուպա յ էն**, նույն **Քուբայ** անվան մի այլ հնչյունը: Հարկավ անձերը կարող են տարբեր լինել. կա և **Քոբա(յ)** և **Քոբէ**, որ կնոջ անուն է: Քիչ չեն արձանագրությունները, որ նման դիտողությանց առիթ են տալիս:

Հատուկ անուններն ուղղելիս՝ լավ կլիներ հիշատակել այլ վկայություններ, եթե կան ի մպաստ նոր ընթերցումի: Օրինակ՝ Թեկղի անվան փոխարեն **հ. Գարեգին կարողում է Թէիկ (Հավել., Ա, 163, տե՛ս Աստ, եր. 339): Ի հաստատություն, պետք էր հիշել նույն անունը Թալիկ և Թաիկ գրությամբ պատահում են այլուր (Քազմայր, Հռոմոս և Հովհաննավանք):**

Կան դեպքեր, ուր հնարավոր է ճշտել ընթերցումը: Օրինակ՝ գլխաւանոցի նորքն ավելի լավ է կարդալ՝ գլխաւանոց ի նորքն: Անծանոթ և անսովոր բառեր պետք է նկատողության առնվին մինչև անգամ, երբ դժվար է մեկնել: Օրինակ՝ **Շինակնատուն**, անշուշտ շինական ա տուն, թեև իրական իմաստը մնում է մութ: **Նավայոար** = Նաւասարդ, **ասարանոց**, որ **հ. Գարեգին կարծում է ուղղել՝ ամարանոց: Թվում է թե պարսիկ hasar = սառոյց բառից է և նշանակում է սառցատուն: Քրդերենում ծանոթ է այդ բառը, թեև հեղաշրջված՝ sahar, և ուրեմն հավանական է, որ մեր ժողովրդի մեջ էլ գործածական լիներ:**

Նվիրատուների տալիքը և պայմանները ավելի կարևոր են, քան կարծվում է և պետք է ուշադիր լինել ստույգ ընթերցանությամբ: Օրինակ՝ **Մամքուն** նվիրում է **Ի = 20** դահեկան և պարտավորում երկու ժամ (Հավել., Ա, 83): Մխալ է, պետք է կարդալ **Խ = 40** դահեկան: Նկատելի է, որ տարվան մեջ մի ժամ (այսինքն, պատարագ կամ եկեղեցական պաշտոն արժե 20 դահեկան, երկու ժամը՝ 40 դահեկան, երեք ժամը՝ 60, վեց ժամը՝ 120 և այլն), երբ մի այգի նվիրաբերողը պահանջում է 2 ժամ, նշանակում է նորա այգին արժե $2 \times 20 = 40$ դահեկան: Եվ ուշագրավ է, որ այգիների խոշոր մասը գնահատված է 2 ժամ, այսինքն՝ 40 դահեկան: Երբ մի խորանի շինության համար պարտադրում է չորս ժամ, նշանակում է շինությունը մատել է $4 \times 20 = 80$ դահեկան: Այսպիսով ստանում ենք մի որոշ պատկեր տնտեսական կյանքի վերաբերյալ երևույթների: Ոմն (Հավել., Ա, 33) տալիս է 1000 սպիտակ և խնդրում հինգ ժամ: Հինգ ժամը արժե $5 \times 20 = 100$ դահեկան. որի հակաշիռն է հազար սպիտակ, ասել է, թե 10 սպիտակը մի դահեկան է: Մի ուրիշ անգամ տասն հազար սպիտակի դեմ համաձայնում են տալ քառասուն ժամ, ուրեմն $40 \times 20 = 800$ դահեկան: Տասն հազար սպիտակ = ութ հարյուր դահեկան. հետևաբար՝ մի դահեկան կարժե $12\frac{1}{2}$ սպիտակ: Դահեկանն՝ ոսկի դրամ է, սպիտակը՝ արծաթ: Ոսկե և արծաթե դրամների այս հարաբերությունը ($1 = 10$ կամ $12\frac{1}{2}$) հաստատվում է ուրիշ աղբյուրներից: Հիշենք նաև, որ 40 դուկատը պարտադրում է 2 ժամ, այսինքն՝ 40 դահեկան,

որից երևում է, որ դուկատը ոսկի դրամ է հավասար դահեկանի: Այս և նման անսպասելի և կարևոր հետևությունները պահանջում են, որ արձանագրությունները որքան հնարավոր է խնամքով հրատարակվեն: Հ[այր] Գարեգինը սովորություն ունի երբեմն նկատողություններ դնել արձանագրությունների բնագրում հարցական նշաններով և կամ մեկնություններ տալով: Կարծում եմ, որ հրատարակության միջոցին, ձեռնպահ պետք է մնա այս ձևից և իր ասելիքը զետեղել բնագրից դուրս ստորև նկատողությանց և ուղղումների բաժնում: Կասկած չունիմք, որ հրատարակությունը կպատասխանե ժամանակակից պահանջներին և կդասվի որպես մնայուն գործ հ. Գարեգինի մյուս աշխատությունների շարքին: Պետք է խոստովանիլ, որ սրբազանի գրեթե բոլոր բանասիրական և պատմական վաստակները հարատև լինելու բացառիկ բախտ ունին, սկսած, իր անդրանիկ գործից՝ «Մասմայ ծոեր»¹, մինչև Խաղրակյանք-ներին մվիրած վերջին աշխատությունը: Գարեգին սրբազանը չէ սիրում շրջել կոխտած տափերի վերա և ո՛չ եռանդ թափել անլուծելի խնդիրների շուրջը, այլ հետամուտ է եղել միշտ նորություններ բերել հայ բանասիրության: Առաջին երկերն արդեն բնորոշել և նախագծել են նրա հետաքրքրության և նախասիրության դաշտերը ու առավելապես հայ ժողովրդի ստեղծագործության գեղեցիկ արվեստների աշխարհում: Կես դար շարունակ հետևել է միանգամ գծած ուղիին անվրեպ և անշեղ, հետևել է զեղում սիրով և անընկճելի եռանդով, առանց երբեք թերանալու իր եկեղեցականի ծանր պարտականությանց մեջ: Գլածորի դպրոցի այսօրվա ուսումնասիրողը, կարելի է ասել առանց չափազանցության, ավելի իրավունք ունի, քան որևէ ուրիշը, համարվել նույն դպրոցի հայրենաշունչ ոգու և նորա շուրջը դեզերող սրբակրոն վանականների հեռավոր ավանդապահը ո՛չ միայն իր գիտական պատրաստությամբ, այլև կրոնավորի անաղարտ վարքով: «Վարդապետ կոչեմ ոչ զայն, -ասում է Գլածորի իմաստությունը,- որ բազում բանս ի բերան առնու, այլ որ մաքուր վարս ստացեալ ունի»: Այս կրկնակի նկատումով «Թարգմանչաց-Դուրեան մրցանակ»-ը ավելի արժանավոր թեկնածու չի կարող ունենալ, քան ներկայացված աշխատության հեղինակ Գարեգին արքեպիսկոպոսը, հայ եկեղեցու և գիտության աննկուն սպասավորը (8):

Խոսքս երկարեցավ, թեև երկարաբանություն պետք չէր, թո՛ղ ներող լինի Ձերդ Սրբազնությունը և ընդունե հարգալիր ողջույններիս հետ բարեկամությանս և պատրաստականությանս հավաստիքը:

Օրհնությունդ հայցող և միշտ անձնվեր:

Ն. ԱՐՈՆՅ

¹ «Մասմայ ծոեր. Մասունցի Դավիթ», Թիֆլիս, 1892:

«ԴԱՎԻԹ ԲԵԿ» ՎԵՊԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄՆ ԵՎ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍԱԿԱՆ ԱՐԺԵԶԸ

Պատմական վեպը պատվավոր տեղ է բռնում Բաֆֆու գրականության մեջ: Նրա համար անցյալն իր հիշատակներով լավագույն միջոցն է սթափելու ազգային ինքնագիտակցություն, վառելու հայրենասիրության ոգին. «Քրքրի՛ր մի ազգի հնությունները,- ասում է նա, և մի գիշերվա մեջ կգարքնե նրա թմբած հոգին»: Այս համոզումով է, որ հորեյարը (1) մեկեն ավելի գործեր է նվիրել պատմական անցյալին:

«Դավիթ Բեկը» նրա պատմական վեպերից լավագույնը չէ արվեստի կողմից, բայց կարևորագույնն է հրապարակախոսի խրոխտ ճայնով: Նյութը՝ մոտիկ անցյալից է, ուստի և ավելի հուզիչ: Դեմքերը ևս մեզ հարազատ են՝ խոսում են, դատում հարցեր, որ այժմեական են, տառապում են ցավերով, որ մերն են, գործում են մեր սրտով: Լեզուն՝ առօրյա, հասարակ, ոճը՝ պարզ, մերկ գրական սեփականքից, շեշտը՝ ազդու և անկեղծ, մտքերը՝ վեհ, քաջության, հայրենասիրության, ազատության գաղափարները՝ հասցրած պաշտամունքի բարձրության. հատկություններ են, որ գրավիչ են, ընդունակ տպավորելու, լարելու պատանի սրտերը վսեմ զգացումներով¹: Ահա ինչու «Դավիթ Բեկը» դեռ չէ փոշոտել և մնում է ընթերցանության սեղանի վրա:

Կես դարուց ավելի է, որ հնչում է փողի նման ազատությո՛ւն, ազատությո՛ւն, որն ազդել է սերունդների վրա: «Դավիթ Բեկի» երեսը դարձած է դեպի անցյալը, բայց խոսում է ներկայի, ապագայի համար:

Տեսնենք ի՞նչ է տեսել անցյալում և ի՞նչ է խոսում մեզ:

«Դավիթ Բեկ» վեպը հիմնված է ամբողջովին մի գրքույկի վրա, որ լույս տեսավ Ս. Էջմիածնի տպարանից 1871 թվին Արգաթ Գուլամիրյանի ջանքով: Գրքույկի վերնագիրն է՝ «Դավիթ Բեկ, պատմութիւն Դավիթ Բեկին»

---

¹ Թե ինչ տպավորություն է բողել «Դավիթ Բեկը» իր անդրանիկ ընթերցողների վրա, կարելի է դատել հետևյալ օրինակից: Հիշում են մի գիրք (կարծեմ, նույն իսկ «Դավիթ Բեկ» վեպն էր), որի վրա Ատրպատականի այժմյան առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս գրել էր իր պատանեկության օրերին, երբ տակավին սան էր Ճեմարանում «Նիկողայոս Մելիք - Թանգյան՝ Դավիթ Բեկ Երկրորդ» (2):

ես պատերազմացն Հայոց Խափանու որք եղեն ընդդէմ Թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի տեսան 1722 եւ Հայոց 1171» (3):

Այս հրատարակութեան առթիվ Բաֆֆին նկատում է, որ «նրա հեղինակը մինչև այսօր մնում է անհայտ, ձեռքից ձեռք անցնելով հեղինակի անունը եղծվել է: Ես անտեղի եմ համարում խոսել այդ մասին, միայն կհիշեցնեմ հայկական առածը՝ «գողը գողից գողացավ, Աստված տեսավ՝ զարմացավ» («Խամսայի մելիքությունները»)¹:

Ափսոս, որ Բաֆֆին զաղտնիք է պահել իր կասկածները: Արդյոք կարծո՞ւմ էր, որ Գուլամիբյանի հրատարակությունը պատկանում է Հասան-Ջալալյանի (4) գրչին: Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանը ևս գրի է առել Դավիթ Բեկի պատմությունը 1840 թվին, երբ Տաթևի վանքի առաջնորդ էր: «Ո՞ր հայը չէ լսել, - գրում է նա, - Դավիթ Բեկ Սյունեցու գովանի գործերը, որ իր ազգի ազատության սիրով վառված՝ փորձեց բռնափել մեր երկիրը օտար լծից: Ես թշվառականս, որ 16 տարի առաջ կոխում էի քաջերի արյունով ռոզզված երկիրը և աչքիս առաջ էին Հալիճորի, Կապանի, Բաղաբերդի ավերակները, որպես ցավազին հիշատակներ մեր նախնայաց աշխարհաշեն ջանքերի և նրանց հանգած փառքի, սիրում էի նստել Պեխ գյուղի ալևոր բեկեկներին հովանու տակ և լսել հարյուրամյա Ստեփաննոս ավագ քահանայի պատմածները: Ստեփաննոսը թոռն էր Պալի, Դավթի կտրիճներեն մեկի: Դավթի քաջագործությանց ստույգ պատմությունը գրի առի և դրի Ս. Էջմիածնի Մատենադարանը Հովհաննես եպսկ. Շահխաթունյանի ձեռքով»: Կարապետ վարդապետը ցավ է հայտնում, որ իր գործը անհետ կորավ Էջմիածնում. «Ահագին զեռօ մի եկուլ զայն եւ անհետ արար առ յաւիտեան»²:

Բաֆֆու խորհրդավոր ակնարկը զուցե վերաբերում է Կարապետ վարդապետի կորած աշխատության: Եթե այս է նրա կասկածը, անհիմն է: Բաֆֆին ուշադիր չէ եղել Գուլամիբյանի հրատարակության խորագրին՝ ուր ասված է. «Ձորս ետուն գրել, որք ի սկզբանէ մինչև ցվախճան յառաջադէմ լեալք էին յամենայն պատերազմունս և ակամատես իրացն եղելոց, այսինքն Ստեփաննոս Վրդանիսեան, որ ի տանէն էր Շահումեան, ի գաւառէն Փոքր Միւնեաց, և յաւանէն Եկտաստանաց, և այլ ոմանք ընդ նմա, ... վարդապետի...»:

Հավանորեն ընդգծած վարդապետ բառն է, որ տեղիք է տվել մեր վիպագրի կասկածանքին: Հայտնի է, որ ծածկանուն վարդապետը հայր

¹ Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, էջ 305-306:

² Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Միսական, հատ. 1, Փարիզ, 1859:

Ղուկաս Ստեփանեան Սեբաստացին է, Մխիթարի աշակերտը (5): Նա է, որ գրի է առել ինչ որ պատմել է Ստեփաննոս Վրդանիսյան Շահումյանը, Դավիթ Բեկի գործակիցներից մեկը, այն ամձը, որին Բաֆֆին խիստ հարգի տեղ է հատկացրել իր վեպի մեջ: Շահումյան ընտանիքը մեխքական ծագում չուներ, հակառակ Բաֆֆու կարծիքին: Առևտրական տուն էր: Ստեփաննոսի հորեղբայրները՝ Ոսկան և Հայրապետ հաստատված էին Վենետիկ 1650 թվականներից ի վեր: Դավիթ Բեկի շարժումից հետո Ստեփաննոսը տեղափոխվում է Վենետիկ և պարապում առևտրով: Վենետիկի Ս. Խաչ եկեղեցու երեսփոխան է եղած 1743 թվին: Ամուսնացել է Ռոզալդա անունով օրիորդի հետ, որ Պոլսի հայ ընտանիքից էր և ունեցել է զավակներ (6), որոնցից վերջինը մեռած է 1783 թվականին: Ստեփաննոսը Վենետիկ է եկել 1734 թվից առաջ: Այս թվին մա արդեն Վենետիկ էր և մասնակցել է մի հանգամակության, ինչպես երևում է Ս. Խաչի դիվանի մի գրությունից: 1757 թվին սնանկացել է և մեռել կարոտության մեջ: Ստեփաննոս իր երկու ազգականների հետ մի խորան է կառուցել Վենետիկ Ս. Ղազարի վանքում և սեղանի առաջ՝ մի դամբարան իրենց տոհմի համար, ուր արձանագրության մեջ կարդացվում է նաև Ստեփաննոս Շահումյանի անունը, ինչպես հայտնում է հայր Ղ. Ալիշան «Միսակաճի» մեջ:

Ղուկաս վարդապետը վախճանվել է 1751 թվին (7), ուրեմն պատմությունը գրված է այս թվից առաջ: Ստեփաննոսն արդեն Վենետիկ էր 1734 թվին և հավանորեն թողել էր պատերազմի դաշտը 1730 թվին՝ Մխիթար սպարապետի սպանության տարին, որով վերջացավ շարժումը: Մեզ հասած պատմությունը թելադրված և գրված է հետևապես 1730-1751 տարեշրջանին (8), և առավել սկիզբը, քան վերջը: Այս տեղեկությունները պետք են, քանի որ Ստեփաննոսից է ծագում վեպի պատմական նյութը և սրա արժեքը որոշելու համար կարևոր է ունենալ պատմողի ինքնության վկայագիրը: Շահումյանը հավատացնում է, որ Դավիթ Բեկին մոտիկ և սիրելի անձ էր և ինքն էր՝ Ստեփաննոսը, գործի մախաճեռնողը: Գուլամիրյանի գրքույկը ներկայումս շատ հազվագյուտ է և անմատչելի լայն հասարակության, ուստի ավելորդ չենք համարում տալ նրա ամփոփ քովանդակությունը նախքան նրա քննության անցնելը:

Շահումյանի պատմելով, 1721 թվին լեռնականները ասպատակում են Շամախի և Գանձակ քաղաքները և մեծ վնաս հասցնում ժողովրդին: Լուրը հասնում է Ղափան և շփոթում ազգաբնակչությունը. հայ և պարսիկ (իմա՝ թուրք) կորցնում են փոխադարձ վստահություն, դադարում է երթևեկություն: Ստեփան Շահումյան թողնում է հայրենի Վանք գյուղը և անցնում Միսական (իմա՝ Միսիան), մտածելով գնալ Մծխեթ՝ վրաց իշխանաց իշխան Շահնավազի (9) մոտ և խնդրել մի առաջնորդ Ղափանի համար: Այս

նպատակով նա հորինում է մի թուղթ, ստորև շարում Ղափանի 50 տա-
նուտերների անունները և կնքում կեղծ կնիքներով:

Ինչո՞ւ էր պետք այս դիմումը: Ստեփան պատասխանում է, որ շարժման
գլուխը եթե տեղացի մեկը լիներ, ապստամբ կնկատվեր պարսից կողմից,
մինչդեռ Շահնավազ զորավար էր և կարող էր զորագլուխ նշանակել:
Շահնավազ հանձնարարում է Մյունեցի Դավիթ Բեկին: Դավիթը զալիս է
Ուլթեփե, ուր առաջին բախումն է ունենում դարաչառլու կոչված թուրքերի
հետ և ապա թրուզիքի, այսինքն՝ 32 անունով թուրք ցեղի հետ:

Ուլթեփե մի սարահարթ է Գորիսից արևմուտք, Հալիժորի վերևը, հայտնի
սոսկալի փոթորիկներով: Արբահամ Կրետացին¹ քրդական ցեղ է կարծում
դարաչառլուն: Բայց իսկապես ո՞չ թուրք են և ո՞չ քուրդ, այլ այն ինչ այժմ է
կոչվում՝ թարաքյամա, այսինքն՝ թուրքմեն (թարաքյամա արաբական
հոգնակի ձևն է թուրքմեն բառի): Դարաչառլու և թրուզիքի ցեղերի ձմեռոցն է
Կուրի դաշտերը, որտեղից ամառը չվում են իրենց հոտերով դեպի
Ջանգեզուրի և Միսիանի լեռները և հասնում մինչև Դարալագյազ:

Առաջին հարվածը ուրեմն Դավիթ Բեկ հասցնում է **քոչվորներին**: Հե-
տևյալ տարի նույնպիսի ընդհարում է ունենում այն թարաքյամաների հետ,
կամ ինչպես ճիշտ անվանված է մեր աղբյուրներում՝ թուրքմենների հետ,
որոնք Բարկուշատի կողմերից բարձրանում են Ղազանգյուլ և Գազբել
լեռները անցնելու ամառը:

Այս լեռները պատում են Տաթևը հարավից և որպես հսկայական պատ-
նեշ բաժանում Տաթևի շրջանը Ղափանից: Ուրեմն երկրորդ հարվածը ևս
ուղղված էր քոչվորների դեմ, առաջինը՝ Ջանգեզուրի, երկրորդը՝ Ղափանի,
խաշնարած քոչվորների դեմ, որոնք մինչև այժմ էլ մեծ պատուհաս են հայ
ժողովրդի և երկրի համար, քայքայում են տնտեսությունը, վտանգում ապա-
հովությունը որպես ավազակության և ավերածության ահավոր բուժարան:

Ուլթեփեից Դավիթը իջնում է Շնհեր, որ Որոտն գետի օտիկն է, Տաթևի
դեմուղեմ:

Տաթև չի գնում, որովհետև տեղի մեկիքը, որ նույնպես Դավիթ էր կոչվում,
համակիր չէր Դավիթ Բեկին: Տաթևում հնուց ի վեր միայն մի ազնվական
տոհմ կա, այդ հռչակավոր Օրբեյան տունն է: Մեկիք Դավիթը անտա-
րակույս Օրբեյաններից էր: Դավիթ Բեկին համամիտ չէին նաև Հալիժորի
մեկիք Փարսադանը, Երիցվանիկի մեկիք Ֆռանգյուլը, Ագուլիսի մեկիք Մու-
սին և ուրիշները, որոնց անունները չեն հիշված:

Մեկիք Դավիթն ընկնում է Դավիթ Բեկի ձեռքը և գլխատվում Շնհերում:
Մեկիք Փարսադանը ևս բռնվում է իր փեսա Տեր Ավետիքի հետ և բանտ

¹ Արբահամ Կրետացի, Պատմագրություն անցիցն իրոց եւ Նատր-շահին պարսից,
Վաղարշապատ, 1870, էջ 75:

նետվում: Ազատվում է մի դիպվածով, որ արժանի է հիշատակության ուրիշ նկատումով: Մղնախից գալիս է Գուգարացվոց պետ Հովհաննեսը 56 հազար զորքով, գալիս է պաշարում Որոտն բերդը, բայց չի կարողանում առնել, թողնում մեկնում է Շնհեր, ուր ազատում է բանտարկյալ մելիք Փարսադանին և Տեր Ավետիքին ու դրկում Դավթի մոտ: Ինքը մտնում է Տաթև, հափշտակում Դավթի Բեկի գանձերը (?) և հեռանում:

Դժվար է հասկանալ այս անհեթեթ զրույցի ծագումը: Վրաց աղբյուրները Խամսայի մելիքներին կոչում են սովորաբար Մղնախի մելիքներ: Խամսա անունը նրանց անծանոթ է: Գուգարացի՝ Ղուկաս վարդապետի ենթադրությունն է, որ ներել կարելի էր, եթե Գարգարացի ասեր, համաձայն Խորենացու գործածության: Թվում է, թե Հովհաննեսն այն Ավանն է, մինը չորս կտրիճ երիտասարդներեն, որ զենքով դիմադրեցին լեռնականներին Ջրաբերդում: Հավանական է, որ Ավանը ուղեկցած լինի Դավթի Բեկին կամ լուրեր տարածված լինեին, թե Խամսայի երկրից օգնություն պիտի գար նրան: Ստեփան Շահումյանը թեթևամիտ է գտնվել հավատալով, որ հայերը 56 հազար զորք կարող էին ունենալ այդ ժամանակները: Բաֆֆին ևս անգոչությունը այստեղից այն կլորիկ թիվն է հանել, թե հայերը Գանձակի մոտ 60 հազար մարդ ունեին զենքի տակ, ավելացնելով որ հրամանատարն էր Դավթի Բեկը: Հայտնի չէ, թե ինչո՞ւ համար է գալիս Հովհաննեսը և ինչո՞ւ է պաշարում Որոտնը և ոչ մի ուրիշ մարդ, ավելի կարևոր և մոտ Դավթի Բեկին: Ջարմանայի է, որ Հովհաննեսը 56 հազարով չի զորում գրավել Որոտն, իսկ հաջորդ տարին Դավթի Բեկը մի քանի հարյուրակով դյուրավ տիրանում է նույն բերդին:

Վստահելի տեղեկություն չէ, մանավանդ երբ պատմողն ավելացնում է, որ Նախճվանի խանը, լսելով Որոտն բերդի անկումը, արշավում է Դավթի Բեկի դեմ մեծաքանակ զորքով: Դավթի Բեկը որպես թե առաջանում է աներկյուղ նրա դեմ, ճակատում Նախճվան գետի ափին, բայց պարտվում է, կորցնում հազար մարդ: Իսկ հաղթող խանը դառնում է իր տեղը առանց օգտվելու իր հաջողությունից և կործանելու ընդմիջտ ընթրստին: Ստեփան Շահումյանն այս կետում ևս, լավագույն դեպքում, զոհ է անհիմն լուրերի:

Կռվի դաշտը տեղափոխվում է Չավնդուր և Գենուազ: Դավթի Բեկի զինակիցներից մեկը՝ Թորոսը, հարձակվում է Չավնդուրի մի թուրք իշխողի հոտի վրա, քերփում երկու հազար ոչխար և սպանում հովիվներին: Չավնդուրի տերը՝ ոմն Փաթալի սուլթան, իր եղբոր՝ Աղասի խանի, հետ ուզում են վրեժ առնել և թեև ձեռքի տակ ունեն 12 հազար մարդ, նախքան հարձակվելը, դիմում են հարևան Գենուազի Լեվազ գյուղի տեր Սափի դուլի թուրքին և առաջարկում միասին գործելու: Սա խոհեմությամբ մերժում է: Երկու եղբայրները զնում են Թորոսի վրա: Թորոսը Հիշկիտից 150 հոգի է

առնում, ճանապարհը կտրում և ջարդում 12 հազար զորքը և քշում: Հաջորդ օրը լեվազցի Սափի դուլին գալիս է 300 հոգով Չափնիս գյուղ (որ ակնհայտնի սխալ է փոխանակ երևի Ափկիսի, որովհետև Չափնիս Գեմուազում չէ, այլ Ղափանում՝ Ազարակ գյուղի մոտ) և իր կողմից առաջարկ է անում հարևան Կաց գյուղի թուրք տիրոջ՝ Միրզա Մալիին, որ միասին ավերեն հայ Մանլե գյուղը: Մալիը չի հոժարում, և Սափի դուլին պարտվում է Թորոսից: Մալի լսելով, որ Թորոսը ավերել է երեք թուրք գյուղ, հարձակվում է Մանլե վրա, բայց Թորոսը սրան ևս փախցնում է: Այս կրկնակի հաղթությունից հետո Թորոսը թողնում է Պապ զորավարին Գեմուազ և ինքը գնում է Չավնդուր:

Պարտված Սափի դուլին իր թուրքերի հետ փախչում է Օրդուար (Օրդուբադ) և այնտեղից 500 հոգով գալիս է մի հայ գյուղի վրա և գերիներով դառնում Օրդուար: Փոխարենը Պապը ոչնչացնում է Լեվազի թուրքերին, ավարը դրկում Ջվար գյուղ և ինքը քաշվում Վահրավարա: Դավիթ Բեկը այն միջոցին վերջացնելով Հալիճորի բերդի շինությունը, լսում է, որ Ասլամազ դուլի թուրքը զորք է հավաքում իր դեմ Բուխուրութա լեռների կողմը, ուր Ջեվու բերդն է: Դավիթը սլանում է այնտեղ, կանչում Թորոսին և միահամուռ ուժերով, շնորհիվ Տեր Ավետիքի քաջասրտության, գրավում են բերդը, կոտորում չորս հազար թուրք: Բոխուրութ՝ Ստեփաննոս Օրբեյանի պատմությանը կցված հին ցուցակի Բեխորոտ ավանի անունն է՝ Չորք գավառում, որն է բուն Կապանը: Այս լեռը բաժանում է Կապանը (բուն Ղափանը) Մեղրիի շրջանից: Այստեղ է Օխչի գետի ափին Ջեվու բերդը:

Մնում էր հարվածել գլխավոր թշնամուն, Չավնդուրի երկու եղբայրներին՝ Փաթալի սուլթանին և Աղասի խանին, որոնք քաշվել էին Բարկուշատ: Դավիթ Բեկին ընկերանում է Երիցվանիկի մելիք Ֆրանգյուլը: Ճակատը տեղի է ունենում Եղվարդ գյուղի մոտ Բարկուշատի գավառում: Դավիթ Բեկը հաղթելու վրա էր, երբ մելիք Ֆրանգյուլը մտեց պատրվակը և անցավ թշնամու կողմը: Հայերը պարտվեցին, Թորոսը ընկավ պատերազմում: Նրան հաջորդում է Նուբարը: Հաղթողներն ուզում են մտնել Չավնդուր, բայց չեն հաջողում, հանդիպելով Նուբարի և Պապի դիմադրությանը՝ հեռանում են իրենց տեղերը:

Այնուհետև Օրդուար փախած մեզ հայտնի Սափի դուլին, հետն առնելով օրդուարցի Ղազիօղլի Շահիսլամօղլի թուրքերին (10), մտնում է Ալանգյազ լեռների կողմից Գեմուազ՝ ուրեմն Մեղրի ձորը: Ուր հազար մարդ ունեին: Պապն ուներ միայն երկու հազար, սիրտ չի անում ճակատելու, մահանջում է: Դավիթ Բեկը զայրացած գալիս է Դաշտուն, 2800 մարդով, հալածում թուրքերին և գլխատում Պապին, որը չէր եկել ներկայանալու իրեն՝ Հիշկիտ գյուղի մոտ: Երբ Դավիթը հեռանում է, մույն թուրքերը մեծ ուժերով, մոտ 12

հազար, նորեն հարձակում են գործում, նույն Ալանգյազի ճանապարհով մտնում Մեղրու ձորը: Ալանգյազը այն լեռնաշղթան է, որ բաժանում է Մեղրին հարևան Գողթանից կամ Օրդուարի (Օրդուբադի) գավառից: Դավիթ Բեկը վերադառնում է 4000 մարդով, բայց կռվում է առանց հաջողության և հեռանում Հալիձոր: Թուրքերը սիրտ առած ասպատակում են գյուղերը: Գալիս են ուրիշ թուրքեր մինչև անգամ Ղարադաղից մոտ 18 հազար մարդ: Մեղրիցիք քաջապետ պաշտպանվում են, և ազատարար է հանդիսանում Ստեփան Շահումյանը, որը սպանված Պապի հաջորդ էր նշանակված: Թուրքերը 11 հազար զոհ են տալիս, մնացածները փախչում են:

Մի տարի անցած (11), երբ Երևանի խանի եղբայրը գորքով գնում էր օգնելու իր եղբորը, որ պաշարված էր Երևանում օսմանցիներից, հասնում է Օրդուար քաղաքը, ուր տեղացի մահմեդականները զանգատվում են մեղրեցիների դեմ: Խանը լսելով, որ օրդուարցիք են եղել նախահարձակ, պատժում է Սափի դուլի թուրքին իր ընկերներով և անպարտ արձակում հայերին:

Վերջին դրվագն է Խոտանան գյուղի կռիվը Փաթալի սուլթանի դեմ: Մխիթար սպարապետը գժոված լինելով Դավիթ Բեկի հետ, չի մասնակցում կռիվին, և հայերը հաղթվում են: Շահումյանը գերի է ընկնում և փրկվում է մի բարեսիրտ թուրքի օգնությամբ: Վիրավորվում է մելիք Փարսադանի որդին՝ Բալին և դժվարությամբ հասնում է Հալիձոր:

Սրանով վերջանում է Դավիթ Բեկի պատմության այն մասը, որը նյութ է ծառայել «Դավիթ Բեկ» վեպին: Պատմության երկրորդ մասը վերաբերում է օսմանցիների դեմ վարած կռիվներին, որը մեր խնդրից դուրս է: Բաֆֆին քարգմանել է գրաբարից այդ մասը և դրել իր վեպի վերջը, որպես հավաստի պատմություն: Սրա քննությունը մեր նյութին չի վերաբերում: Շահումյանի պատմածին կցված է մի ցուցակ, որ պարունակում է Դավիթ Բեկի զինակիցների անունները և որը ավելորդ չենք համարում բերել ամբողջապես:

Դավիթ Բեկի զորավարներ՝ Մխիթար, Մեծ Գեորգի, Հովհաննես, Բանդուր, Ջաքարիա իշխան, Պայինդուր իշխան, Ավթանդիլ, Փոքր Գեորգի, Շատուր, Ղարազյոզ, Թադեոս, Եղիազար, Հարություն:

Ընկեր՝ Պայինդուր զորապետ, Պալի զորապետ, Մինաս, Ստեփաննոս և 550 զինվոր:

Տաթև՝ Ղիջի, Այտեմին, Եսայի, Տիրացու, Սիմեոն և 400 զինվոր:

Հալիձոր՝ մելիք Փարսադան՝ 250 զինվոր և Տեր Ավետիք՝ 468 զինվոր:

Չավնդուր՝ Թորոս, Պայինդուր, Նուբար, Վարդան, Փարսադան, Թովմաս, Թուրինջ, Հովհաննես և 2000 զինվոր:

Կալեր՝ Պապ, 700 մարդով, հաջորդը՝ Շահումյան:

Մեղրի՝ Կոստանդին, Հովհաննես, Սարին, Առաքել և 400 (ոչ 4000) մարդ:

Ռոդիք Մադա Ջուդին Տիլենչի մականվանյալ՝ 400 մարդ:

Սիսականի գորավարը՝ 500: Մելիք Ղուջու և 200 զինվոր:

Ավշարերեց, որ կոչի Գասպար, 250 մարդով:

Պաղարերդ՝ Ադամ գորավար, 150 մարդով:

Կուլբերդ՝ Ղազար, 110 մարդով:

Շիվանիձոր՝ Սարգիս գորավար, 250 մարդով:

Ստեփանի ավանդած պատմությունը բավականին խառնակ է: Ինքը՝ անվարժ պատմող, Ղուկաս վարդապետը՝ վարժ գրող, միասին աշխատելով շատ բան շփոթել են, չափազանցել և երբեմն գայլվահանյան գույն տվել՝ խախտելով ընթերցողի վստահությունը:

Ստեփանը Եկղաստա գյուղից էր, որ գտնվում էր Կալեր և Վանք գյուղերի մոտ՝ Մեղրի գետի վերին հովտում: Ուրեմն Ստեփանը մեղրեցի էր, այնինչ իրեն դափանցի էր համարում: Նա լավ տեղյակ է ինչ որ անցել են իրեն հայրենի Մեղրու շրջանում, բայց բավականին ծանոթ չէ այդ շրջանից դուրս կատարված դեպքերին: Գավթի գործունեության տեղեկագրությունը պետք է գիտենալ, որպեսզի կարելի լինի չափել նրա վարած կռիվների կշիռը: Մեղրու շրջանը կամ մահալը, ինչպես ժողովուրդն է ասում, հին Արևիքն է համանուն գետի հովտում, որի արևելյան լեռնոտ մասը և երբեմն ամբողջ գավառը կոչվում է Գենուազ: Սրան կից է Չավնդուր՝ Օխչի գետի միջին հովտում հին Կովսական գավառի մի մասը: Նույն Օխչի գետի վերին հովիտը կազմում է բուն Ղափան, հին Կապան, ավելի հին՝ Չորք: Եճամսան գետակից, որ Օխչիի ճյուղն է, մինչև Բարկուշատ գետը հնում կոչվում էր Բաղք, իսկ այժմ այս ևս կրում է Ղափան անունը և հայտնի է հռչակավոր պղնձահանքերով: Բարկուշատ է կոչվում Ռոռտն գետի ստորին հոսանքը: Ինչ վերաբերում է Ջանգեզուր գավառին, այդ Գորիսի շրջանն է, Հալիձոր, Շնեեր, Խնձորեսկ գյուղերով: Անունը հին Չագեձորի թուրքական արտասանությունն է: Միսիանը՝ Ղափանից արևմուտք, կենտրոն ունենալով այժմյան Միսիան անունով թուրք գյուղը, Բոնակոթ, Ախլաթիան, Ղա-րաքիլիսե, բուրդը Ռոռտն գետի ավազանում: Ռուսները միացրին հիշածս գավառները և մի վարչություն կազմեցին: Եվ որովհետև այս վարչական միության կենտրոնը Չագեձորի Գորիսն է, ուստի և Ջանգեզուր կոչեցին ամբողջ միությունը: Սակայն տեղացիները զանազանում են հին

սովորությանը և չեն շփոթում միմյանց հետ Չանգեզուր, Ղափան, Մխիան, Մեղրի, Ագուլիս (տե՛ս կից քարտեզը, ուր նշանակված են գլխավոր կետերը կովի դաշտի):

Գործի նախաձեռնությունը Ստեփանը վերագրում է իրեն: Այս կետը ավելի քան կասկածելի է: Ստեփանը իրեն հանձնարարում է որպես մի անձն, «որ էր սիրելի յաչս Դավթի վասն ազնուականութեան եւ քաջութեան»: Բայց մեծ դեր չունի պատերազմների մեջ և չէ հաշվում նշանավոր գորավարների թվում: Դավիթ Բեկը գորագլուխ է նշանակում Կալեր գյուղի շրջանում, որ Ստեփանի հայրենիքն էր, ոչ թե Ստեփանին, այլ տեղացի մի ուրիշին՝ Պապ անունով: Վերջինս ինչ-ինչ գաղտնի որոգայթների զոհ է գնում, մահվան դատապարտվելով Դավիթ Բեկի կողմից, միայն այն ժամանակ հաջորդ է նշանակվում Ստեփանը: Եթե Ստեփանը լիներ մեծ խորհուրդի հղացողը, Դավիթ Բեկը նրան իր սոտ կպահեր իբրև մերձավոր գործակից:

Ո՞վ էր Շահնավազ իշխանը և ի՞նչ գործ ունեւ նրա մոտ Դավիթ Բեկը: Շահնավազ վերանունով հայտնի են երեք թագավոր. Վախթանգ V (1658-1676), իր որդին՝ Գեորգի XI (մեռած 1709 թվին), և Բակար, որդի Վախթանգ VI-ի: Վախթանգ ընդունեց իսլամը և նշանակվեց թագավոր Վրաստանի 1716 թվին, ըստ վկայության ժամանակակից պատմագիրների՝ Ս. Չխեիճեի, և Վախուշտի¹: Բայց շահը նրան կոչեց այլ ծառայության Խորասանի կողմերը և իշխանությունը տվեց Բակարին, որ նույնպես կրոնափոխ եղավ և ընդունեց շահից Շահնավազ անունը նույն 1716 թվին: Բակարը իշխեց միմիայն երկու տարի (1716-1718): Հայրը՝ Վախթանգը վերադարձավ Պարսկաստանից և ստանձնեց իշխանությունը 1719 թվին և մնաց գահի վրա մինչև 1724 թիվը:

Արդ այս երեք շահնավազներից և ոչ մեկը կարող է լինել այն համանուն իշխանը, որին դիմած լինեւ Ստեփան Շահումյանը: Դիմումը կատարված է լեզգիների արշավանքից հետո, որը տեղի ունեցավ 1721 թվի օգոստոսի 15-ին և տևեց մինչև աշուն, և նորեն կրկնվեց 1722 թվի գարնան մարտ և ապրիլ ամիսները, և այս անգամ ավերեցին նաև մելիքների հողերը: Նույն 1722 թվականին Դավիթ Բեկն արդեն գործի էր: Հետևապես Ստեփան Շահումյանը պետք է վրաց թագավորին ներկայացած լինի 1721 թ. վերջերը կամ 1722 թ. սկիզբները: Այս պահին Վրաստանի թագավորն էր Վախթանգը, որով Շահումյանի հիշած Շահնավազը չի կարող լինել ո՛չ Գեորգի Շահնավազը, մեռած 1709 թվին, ինչպես սխալմամբ նույնացրել է Բաֆֆին² և ո՛չ էլ Բակար Շահնավազը: Բաֆֆին մի ուրիշ տեղ³ հայտնում է, որ Վախթանգ թագավորը ևս կրում էր Շահնավազ տիտղոսը, որ ձրի ենթադրություն է, Շահումյանի սխալ վկայությունն արդարացնելու համար:

Հարկավ, Բակար Շահնավազը կարող էր Շահումյանին ընդունած լինեւ որպես իշխանագն (12): Սակայն ճիշտ 1722 թվին Բակարը ավելի հակամետ էր դեպի պարսիկները, քան իր հայր Վախթանգը՝ իր ռուսական թեքումով: 1722 թվին ավղանները ջարդեցին պարսիկներին Գյուլմարաղի ճակատում և պաշարեցին Սպահանը: Շահի որդին՝ Թահմասալը հազիվ ճողպրեց և շահ հռչակեց իրեն Ատրպատականում իր հոր սպանությունից հետո: Պարսից շահը պաշարված Սպահանում դիմեց Վախթանգին և Բակարին, մեծ պաշտոններ առաջարկելով, որպեսզի գան օգնության ընդդեմ ավղաններին: Բակարը պատրաստ էր հարգելու շահի խնդիրը, բայց Վախթանգը արգելեց, որովհետև հույս ուներ, որ ռուսները շուտով պիտի

¹Մ. Բրոսսե, Պատմություն վրաց, Բ, էջ 112-114 (ֆրանսերեն):

² Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, էջ 28:

³ Բաֆֆի, Դավիթ Բեկ, էջ 359:

գան և բոթափեն պարսկական լուծը: Վախճանգը գաղտնի հարաբերության մեջ էր Պետերբուրգի արքունիքի հետ: Վերջին թղթով (13) Պետրոս Մեծը խոստացել էր լինել Շամախի 1722 թվի հոկտեմբեր ամսին: Վախճանգը հրաման էր ստացել շահից, ելնել ընդդեմ լեզգիների: 1722 թվի մայիս ամսին լեզգիներն առանց դիմադրության քաշվեցին, և Վախճանգը վերադարձավ Թիփլիս: Սեպտեմբեր ամսին նորեն եկավ Գանձակ, որպես թե լեռնականների ասպատակությանը վերջ դնելու համար, բայց իրականում գաղտնի հարաբերության մեջ էր Պետերբուրգի արքունիքի հետ և Պետրոս Մեծից հրահանգ էր ստացել պատրաստ լինել դիմավորելու նրան Շամախում հոկտեմբերի սկզբներին: Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը Վախճանգի բանակում էր և տեղյակ նրա ծրագրերին: Ահա ինչ է պատմում Եսային: Վախճանգը պատվիրում է կաթողիկոսին գնալ «յերկիրն մեր Ղարաբաղ, և զհայազուն զօրսն՝ որ գումարեալ կային անդ ի ձեռն մելիքներից, և չորս գլխաւորք եղեալ երիտասարդացն, որոց անուանքն են Աւան, Երուան, Ըահնի և Սարուխան, որ և սոքա հարիւրապետք և իւզպաշիք կոչէին: Սոքա ընդ մելիքներիցն Ղարաբաղու, զկնի առաջին դառնալոյն Վախտանկին և խախտելոյ իշխանութեան Պարսից, միաբանեալ ընդ ինքեանս զամենայն քաջասիրտ և արիական եւ զօրեղ մանկունս եւ երիտասարդս տանս Ադուանից, ըստ ինքեանց կազմեալ էին զօրս բազումս աւելի քան զերկոտասան հազար, եւ ամրացեալք յամուր վայրսն Արցախու: Ես այսպէս բազում արիութիւնս ցուցեալ յերկրիս մերում:...

Այժմս լուեալ սմա զսոցանէ՝ շեշտակի ճեպով յղեաց զմեզ վասն առ ինքն ածելոյ զնոսա կազմ զօրօք: Եւ ըստ հրամանին եկեալ մեր յարդարեցաք զնոսա ըստ օրինի զօրաց իշխանաց, վասն զի անվարժք էին զհնտրական սպասատրութեանց եւ այսպէս բովանդակեալ զամենայն եւ իրրեւ տասն հազար արս ընտիրս եւ սպառազէնս»:

Նույն 1722 թվին գարնանը լեռնականները մտան Մուղանի կողմից Դիզակ գավառը, կողոպուտով անցան Վարանդ, ուր մելիք Բաղիրը ընծամերով ընդառաջեց և ազատ պահեց իր երկիրը ավերումից: Մինչդեռ Խաչենը Դիզակի վիճակն ունեցավ, իսկ Ջրաբերդում՝ ժողովուրդը քաշվեց լեռները և «երիտասարդք ոմանք ընդդիմամային եւս եւ զբաղումս հարին ի թշնամեաց»: Ահա այս երիտասարդների կազմակերպած ընդդիմադրության մասին է Եսայիի ակնարկը, եւ նախաձեռնողները, անտարակույս, նույն չորս երիտասարդներն էին՝ Ավան, Երվան, Ըահին և Սարուխան: Հայ տասն

¹ Եսայի Կաթողիկոս Հասան-Ջալալեան, Պատմութիւն համառօտ Ադուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868, էջ 47-48:

հազարանոց բանակը ներկայանում է Վախթանգին, որ ընդունում է մեծ սիրով և խրախուսական խոսքերով՝ «Այսուհետև գորասօհի՞ք եւ քաջ լերու՛ք իբրև յորդիս գորութեան. եւ յուստեք՛ եւ յումեք՛ մի՛ երկնչիցիք, զի ահա հասեալ է ժամանակ փրկութեան քրիստոնէից»:

Ակամատես Եսայի կաթողիկոսը վկայում է, որ Վախթանգը բնական սեր ուներ դեպի հայ ազգը՝ «եւ ոչ այնքան հաւատայր ազգին իւրոյ Վրաց, որք միշտ նենգաւորք եւ խորամանկք են, վասն այն կամէր զայս գօրս՝ մանաւանդ ազգս Հայոց իւրն սեփհականեցուցանել որպէս Տիփսիսեցիք», այսինքն՝ որպէս Թիփլիսի հայերը: Բացի դրանից, Վախթանգը, որովհետև սպասում էր Պետրոս Մեծի գալստյան, «կամէր հայ եւ վրաց գօրօք ճոխ եւ շքեղ ընդ առաջ ելանել նմա»:

Վրաց թագավորը, իր կշիռը բարձրացնելու համար, ուզում էր ներկայանալ կայսրին որպէս տեր երկրի քրիստոնյա տարրին, հայ և վրացի:

Բաֆֆին, որ քաջածանոթ է Եսայի կաթողիկոսի պատմությանը և իր ձեռքին ունեցել է մինչև անգամ ավելի ընդարձակ օրինակը, հնարավոր է գտնում ասել, որ Ղարաբաղի մելիքների խնդրանքով է, որ Գեորգի Շահնավազը ուղարկեց իր ծառայության մեջ գտնվող Դավիթ Բեկին և թե Դավիթ Բեկը եկավ Ղարաբաղ 1722 թվին, ժողովեց 60 հազար զորք, զորապետներ նշանակեց մելիք Ավան խանին և Ավան միրզային և ինքը գնաց Ղափան՝ Չավնդուր կոչված տեղը, որ իր հայրենիքն էր: Քիչ ստորև հայտարարում է, որ հայերը և վրացիները սպասում էին Պետրոս Մեծի գալստյանը, բանակ զարկած Գանձակի մոտ և որ վրաց զորքերի հրամանատարն էր Վախթանգը, իսկ հայոց զորքերի՝ Դավիթ Բեկը¹: Այս բոլորը հենու են ստուգությունից: Դավիթ Բեկը Չավնդուրից չէր, և ո՛չ էլ Ստեփան Շահումյանը նրան բերավ Ղարաբաղ, առանց մելիքների որևէ մասնակցության: 60 հազար թիվը առասպել է: Տեսանք, որ հայ զորքը հաշվում էր 10 հազար մարդ և կազմակերպված էր Եսայի կաթողիկոսի միջնորդությամբ և ո՛չ թե Դավիթ Բեկի: Ավանը ո՛չ խան էր և ո՛չ միրզա, այլ այն չորս կտրիճ երիտասարդներից մեկը, որ զենքով լեզգիների դեմ ելան: Ո՞րտեղից է հանել Բաֆֆին 60 հազար թիվը, կտեսնենք ստորև:

Մեր նպատակն է պարզել, հասկանալ Դավիթ Բեկի ապստամբության մեթո՞ճավոր շարժառիթը: Շահումյանի տված բացատրությունը լուրջ չէ: Լեզգիների արշավը չդիպավ Սյունիքին և չէր կարող որևէ անդրադարձ ունենալ նրա վիճակի վրա:

Դավիթ Բեկի գալուստը հետևանք էր Գանձակի մոտ կանգնած վրացի և հայ զորքերի ակնկալությունների: Ինչպես Եսայի կաթողիկոսն էր

¹Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, էջ 28-29:

ուղարկված մեղքների մտ, մույն առաքելությամբ էլ եկել էր Դավիթ Բեկը Սյունիք՝ Վախթանգի հրահանգով: Վրաց արքան հավատում էր անվերապահորեն կայսերական խոստումներին և պատրաստություն էր տեսնում պատշաճ գործակցություն բերելու ռուսական զենքին: Նա վայելում էր հայերի կատարյալ վստահությունը: Բաֆֆին արդար չէ, երբ Դավիթ Բեկի բերանով շեշտում է հայի և վրացու մեջ բուն դրած դարավոր ատելությունը և անհնար է գտնում երկու ազգերի համերաշխ գործակցությունը, որի հետևանքով Դավիթ Բեկը բաժանվում է Վախթանգից, առանց հայտնելու իր դիտավորությունը¹:

Վիպագիրը գտնվում է իր ատենի հայ-վրացի հարաբերության լարված դրության ազդեցության տակ: Այդպես չէր մտիկ անցյալում: Հայ և ռուս հարաբերությանց պատմության վերաբերյալ աշխատությանց մեջ բավականին չէ շեշտված և երբեմն անտես է արված այն դերը, որ կատարել են վրացիները: Մրանք մեզմից դարեր առաջ են սկսել կոխտել ռուսական դմները, իսկական ջատագովներ հանդիսանալով հյուսիսի միջամտությանը և մեզ էլ քաշելով իրենց հետևից բարի հարևանությամբ: Մեր օրերի վրաց հայրենասերները, որ երազում են անջատվել Ռուսիայից և կշտամբում են հայերիս «ռուսասիրությունը», մոռանում են, որ երեկվան իրենց հայրերն են եղել մեր ռուսասեր ուսուցիչները: Եթե այժմ էլ գտնվեին ազնվամիտ վախթանգներ, դժվար չէր լինի գտնել բարի հարևանության համերաշխ ուղիներ:

Դավիթ Բեկի շարժումը գաղտնի թելերով կապված էր Վախթանգի քաղաքականությանը: Շահույմանը տեղյակ չէ այս թելերին: Դավիթ Բեկը եկել էր շոշափելու հողը, մախապատրաստելու տեղական ուժերը ի նպաստ և ի սպաս ռուսական հույսերի, եկել էր թվում է թե պաշտոնական ձևով և ոչ որպես ապստամբության ղեկավար: Շահույմանը գիտե, լսել է, որ Դավիթը ապստամբ չէ, որովհետև կարգված է «գորաուր Շահնաւագի» կողմից: Այս «գորաուր» բառը խուլ արձագանք է այն պատմական իրողության, որ Վախթանգը նշանակվեց 1722 թվին շահի հրամանով ընդհանուր պետ Ատրպատականի, Վրաստանի և Հայաստանի: Շահույմանի տարօրինակ մեկնությունը այլ իմաստ չունի, քան այն, որ վրաց թագավորը իրավունք ուներ Սյունիքի վրա և կարող էր դրկել այնտեղ հայտնապես մի պաշտոնյա որևէ հանձնարարությամբ՝ առանց կասկածի տեղիք տալու: Այս բանը հաստատվում է մի ուրիշ վկայությամբ: Բաֆֆին հրատարակել է «Վկայագիր Ուռպելեանց» վերնագրով մի թուղթ 1835 թվակիր, բազմաթիվ ստորագրություններով, որոնց մեջ կան պատկառելի անուններ՝ Սիմեոն

¹Բաֆֆի, Դավիթ Բեկ, էջ 363:

արքեպիսկոպոս Տաթևի, Բաղդասար մետրոպոլիտ, Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյան, մեկը Մանուչար Ուպելյանց Տաթևացի: Դավիթ Բեկի մասին այս թղթի մեջ ասված է. «Բնակիչը Սիմեոսցի ի 1722 ամին գրեցին զթուղթ աղաչանց առ Շահնաւագ իշխանն՝ առաքել զօրատր որ, զի իշխեսցէ ի վերայ գաւառին եւ յանդորրու պահեսցէ զՀայս որք ի նմին»: Ապստամբության մասին խոսք չկա: Թուղթը վկայում է ինչ-ինչ անձերի սերունդը Դավիթ Բեկից, երևի, Ռուսաց կառավարությանը ներկայացնելու և այդ անձերի ազնվական ծագումը հաստատելու համար: Ուրեմն տեղն էր հիշել, որ Դավիթ Բեկը արյուն է թափել ռուսների համար կռվելով պարսիկների դեմ: Սակայն, ստորագրողները այդ չեն ասում, որովհետև նրանց գիտությամբ Դավիթ Բեկը եկած էր որպես պաշտոնյա կառավարիչ: Բաղդասար մետրոպոլիտը և Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանը քաջ տեղյակ էին Դավիթ Բեկի գործերին, և նրանց ստորագրությունը ուշադրության արժանի է գոնե այս կետում¹:

Վախճանգը սպասում էր ռուսներին Գանձակում, աշմանը: Եթե ճիշտ է մեր ենթադրությունը, որ Դավիթ Բեկը Գանձակից է եկել Սյունիք, գալուստը պիտի տեղի ունեցած լինի մոտավորապես նույն ժամանակները, և հավանորեն քոչվորները ենթարկվել են նրա հարձակմանը աշմանը՝ սարից իջնելիս: Երևանը ընկավ օսմանցիների ձեռքը 1724 թվի հոկտեմբերի 1-ին (14): Երևանի խանի եղբայրը անցած պետք է լինի Օրդուարից հետևապես այդ միջոցները: Այսպիսով, Դավիթ Բեկի կռիվները տևել են 1722 թվի աշմանից մինչև 1724 թվի աշունը, ուրեմն ուղիղ երկու տարի: Նա կռվել է երկու կարգի թշնամիների դեմ, նախ՝ քոչվոր թարաքյամայի և երկրորդ՝ Չավնդուրի և Գենուազի շրջանում ապրող մի քանի թուրք պետերի: Սրանցից Ասլամազ Դուլին և երկու եղբայրներ՝ Փաթալի սուլթանը և Աղասին, մամնապես ցեղապետներ են, այսինքն՝ քոչվորների գլուխ: Ասլամազը զարկվում է Բուխուրուք լեռան վրա, ապաստանում է Ջեվու բերդը և պարտվում: Երկու եղբայրները 12 հովիվ ունեին և անհամար հոտ: Նախահարձակը Դավթի զինակիցն է, որ թալանում է սրանց ոչխարները: Պարզ է, որ գործ ուներ խաշմարած ժողովուրդի հետ: Մեր աղբյուրը նրանց անվանում է մերթ Չավնդուրի, մերթ Բարկուշատի իշխեցողներ: Այս նշանակում է, որ նրանք Բարկուշատի դաշտերից, որ իրենց ձմերոցն էր, բարձրանում էին Չավնդուրի լեռները ամառ ժամանակ: Գալով լեվազցի Մափի դուլիին և Գաց (Կաց) գյուղի Մայիլին՝ դրանք տեղական բեկեր են, թերևս, մեր մեկըների նման մի քանի գյուղի սեփականատեր: Ամեն պարագայի սրանք պետական պատասխանատու պաշտոնյաներ չեն: Երկիրը ենթակա էր

¹ «Ուպելյանց վկայագիրի» և հարակից խնդիրների մասին կխոսենք ուրիշ անգամ (15):

Նախճվանի խանի իրավասության: Սրա անցողակի միջամտությունը անստույգ ենք համարում: Արդարև, եթե նա Դավիթ Բեկի դեմ ելած լիներ և հաղթած, բնավ չէր նահանջի կռվի դաշտից՝ առանց զապելու խռովությունը: Նրա միջամտությունը չենք տեսնում նաև հետագա տարիներին: Երկրի տերն էր և պատասխանատուն և պետք է, որ հետապնդեր խռովարարներին, եթե նրանք իրոք պետության թշնամիներ լինեին: Հաջորդ 1724-1726 տարիները չզիտենք ի՞նչ էր Դավիթ Բեկի վիճակը: Ստեփաննոսն այս մասին լուռ է: Հավանորեն տեղյակ չէ գործին: Երևանի խանի եղբոր դատաստանը, որով պատժում է գանգատավոր թուրքերին և ոչ հայերին, թվում է, թե վերջ է դնում թշնամական ընդհարումներին: Դավիթ Բեկը ևս ստիպված է լինում զենքը վայր դնել և ահա ինչու: Նա եկել էր Վախթանգի և Եսայիի կողմից, պաշտոնապես թե անպաշտոն կերպով: Վերև բացատրեցինք մեր ենթադրություններն այս առթիվ: Եկել էր նախապատրաստելու երկիրը ռուսներին ընդառաջելու ծրագրի ոգով: 1722 թվի վերջերը Վախթանգի և Եսայի կաթողիկոսի հույսերը ի դերև ելան: Պետրոս Մեծը ձգձգում է իր խոստումը, հայտնելով, որ մինչև չտիրաճա Կասպից ծովի եզերքին, չի կարող օգնության գալ և խնդրում է Վախթանգին միջոորդել պարսից շահի առաջ՝ զիջանել հիշյալ ծովեզերքը ռուսներին: Վախթանգը հուսահատ վերադառնում է Թիֆլիս, որ գրավված էր իր հակառակորդ վրաց իշխանի կողմից, որ բարեկամ էր պարսից տիրապետությանը (16): Օսմանցիների հարձակումով դրությունը բարդանում է: Ռուսները մի թեթև զուրկ են դրկում պաշտպանելու Վախթանգին ընդդեմ օսմանցիների՝ 1723 թվին: Վախթանգը պարտվում է և հարկադրվում թողնել հայրենիքը և ապաստանել Ռուսիա: 1724 թվի օգոստոս ամսին արդեն հայրենիքից դուրս էր: Հույսերի և ծրագրի խորտակումը կատարյալ էր: Լուրը անտարակույս հասնում է Դավիթ Բեկին և սամճում նրա եռանդը: Ահա ինչու այնուհետև 1724-1726 թթ. նա անգործության է մատնված: Հավանական է, որ լրաբերը նույն Հովհաննես Գուգարացին էր (իմա՝ Ավան Ջրաբերդոցին): Ստեփան Ծախումյանը տեղյակ չէ Դավիթ Բեկի գաղտնի հարաբերությանը Վախթանգի և Եսայի կաթողիկոսի հետ: Այս է պատճառը, որ Հովհաննեսի գալն ու գնալը առասպելական ձև է ստացել նրան հասած լուրերի մեջ:

Այսպիսով, Դավիթ Բեկը ձեռնամուխ եղավ կատարելու միմիայն նախապատրաստական աշխատություն և առանց ապստամբական ցույցերի: Այդ աշխատությունն էր տնտղել տեղական մեյլքների, եկեղեցականների և ազդեցիկ ուժերի տրամադրությունները, այժմեն մեկուսացնել վտանգավոր կամ անվստահելի իշխաններին և մամավանդ մաքրել ռազմագիտական դիրքերը այնտեղ բուն դրած թուրք խաշմարած ցեղերից:

Այս աշխատանքը կատարվեց մի բուռն քաջերով առանց երկրի բարձր իշխանության՝ Նախճվանի խանի ուշադրությունը գրավելու, այնպիսի հմտությամբ, որ Երևանի խանի եղբայրը մեղավոր ճանաչեց թուրք գանգատողներին, առանց խոժոռելու հայերի դեմ:

Քոչվորների հետ ընդհարվելը քաղաքական կասկած չէր կարող հարուցանել: Սովորական երևույթ էր հնուց ի վեր: Կար ժամանակ, երբ հայերն իրենց հոտը տանում էին ձմեռելու Կուրի և Երասխի դաշտերում և փոխարենը թույլ էին տալիս տեղացիներին անցնելու ամառը Հայոց սարահարթերում: Լեռնականները ասպատակեցին 670-ական թվականներին Կուրի և Երասխի ավերում ճարակող հոտերը, ոչ միայն բնիկների, այլ և որ «յԱյրարատեան գաւառացն եւ ի Սիւնաստանեայց աշխարհէն հօտք եւ անդեայք ի ձմեռնաճաշակ դաշտն եկեալ էին յարօտ»¹: Իսկ 851 թվին տեղատարափ անձրևը «ուք հարիւր վրան խաշնարածաց տարաւ, որք եկեալ էին ի Կաւկկասայ յայպուր՝ յաւուրս ամարայնոյ» Սեծիրանց գավառ, որ գտնվում էր Խաչենի շրջանում²:

Ներկայումս քարաքյամա քոչվորները Կուրի ավերից բարձրանում են Արցախի և Սյունիքի վրայից մինչև Նախճվանի և Դարալագյազի լեռները և շատ հաճախ տեղի են տալիս բախումների, երբեմն արյունահեղ: Մար բարձրանալիս կոխոտում են ու փչացնում կամաչ արտերը և իջնելիս՝ քշում տանում են խառնելով իրենց հոտերին հայ գյուղերի անասունները³:

Անցնիք «Դավիթ Բեկ» վեպին: Թեև մեր նյութից դուրս է գտնվում գրական քննությունը, բայց նկատելու ենք, որ վեպի շենքը համաչափ չէ և հորինված է, կարծես, առանց մշակված ծրագրի: Գրիչն ընթացել է ոչ մտքի ետևեն, այլ նրա հետ միասին և ստեղծել է հերոսների համար երբեմն դժվար կացություններ, որտեղից հանելու համար ստիպված է եղել շեղվել պատմության թելից, նոր օժանդակ դեմքեր հանդես բերել, անբնական տեսարաններ կերտել: Այս բոլորը խանգարել են երկի ներդաշնակությունը: Վերջին գիրքը ավելի ստվար է, քան առաջին երկուսը: Հեղինակը առանձին փուլք չունի գեղարվեստականի մասին. նրա համար ավելի թանկ է երկի գաղափարախոսությունը, որ արտահայտում է ոչ միայն գործող անձերի բերանը դրած ճառերով, այլև նրանց հերոսական նկարագրով: Առաջին երկու գրքերը մկրված են ամբողջովին Դավիթ Բեկին և Ստեփաննոս Շահումյանին:

¹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Գիրք Բ, գլ. 26:

² Անդ, Գիրք Գ, գլ. 21:

³ Ուշեփեն հայտնի է այժմ ևս հայ-քոչվոր կոիվներով, որի մասին խոսք կլինի վերև խոստացած հոդվածումս:

Դավիթ Բեկը փրկվում է մահից, փախչում Վրաստան և այնտեղ «առաջին պետական մարդ դառնում»: Ճիշտ ինչպես հնում Տրդատը փախավ Հռոմ և հռչակ ստացավ իր քաջությանը: Ստեփաննոս էլ գերությունից է ազատվում շնորհիվ իր քեռի Թորոսի: Պատմական քիչ բան կա այս երկարածիզ պատմության մեջ: Բացի մի քանի անուններից, մնացածը՝ դեմքեր թե տեսարաններ, երևակայության արդյունք են: Ավելի պատմական է երրորդ գիրքը՝ Դավիթ Բեկի գործունեությունը: Հիմը կազմում է Ստեփաննոսի՝ վերևը քննած պատմությունը: Աշխարհագրական քարտեզը և անձերը նույնն են, բացի մի քանի թարմատար դեմքերից: Հարկավ պատմության համեստ գործիչները դարձել են վեպի մեջ հայտնի մեծություններ:

Գործողության դաշտը Մյունիքի յոթն գավառներն են, ուր տիրում են՝

Գողթան, մելիք Մուսին,
Գեմուազ, իշխան Ստեփան Ծահումյան,
Ղափան, մելիք Փարսադան,
Չավնդուր, Թորոս իշխան,
Բարկուշատ, մելիք Ֆրանգյուլ,
Միսիան, իշխան Բայինդուր,
Զանգեզուր, Մխիթար սպարապետ¹:

Այս անձերից ոչ ոք զավառատեր չէր, և ոչ էլ Ստեփանը, Թորոսը, Բայինդուրը իշխաններ էին:

Մելիք Փարսադանը «երկաթե սիրտ ունի եւ գայլի խիղճ», Ստեփանը՝ «սատանայի խելք և Ռուստեմի քաջություն», Թորոս իշխանը՝ «վղի ուժ եւ առյուծի սիրտ», Բայինդուրը՝ «սարսափելի հսկա է», Ներսես եպիսկոպոսը՝ «Օմարի եւ Երզնկայի մահաբեր արյունաբերու է, իսկ Հարուն ալ Ռաշիդի մահաբերողը»²: Այս նկարագիրները պատմական չեն և ոչ վիպական, այլ դրամատիկական, եթե կուգեք: Վիպագրի ցանկությունն է տեսնել նրանց այդպիսի հատկություններով:

Վեպի գլխավոր գործողները վարում են գնդեր՝ զնդապետներ են: Կան և խմբապետներ, որոնք փոքր խումբերի գլուխ անցած շփոթություն են ձգում թշնամու բանակում՝ հեղակարծ հարձակումներով և ավազակային հափշտակություններով: Սրանց գործերը չեն ներկայացրած, հիշված են միայն խմբապետների անունները՝ Վաղարշապատցի Հարություն տաճարապետ, Գանձակեցի Եղիազար աղա և Թադեոս բեկ, Շուշեցի Զաքարիա

¹ Բաֆֆի, Դավիթ Բեկ, էջ 371:

² Անդ, էջ 518, 521:

իշխան (Շուշին գոյություն չունեի այն ժամանակ), Լոռեցի Ավթանդիլ, Երևանցի Օհաննես, Մեղրեցի մելիք Կոստանդին և այլն¹: Այս անունները պատմական են, առնված են վերևը հիշված ցուցակից, գնդերի թիվը և քանակը ևս այստեղից է², բայց տիտղոսները և նրանց զործունեության վայրերը պատկանում են վիպագրին: Կռիվների դաշտը հասցրել է մինչև Դարպալգյազ և Սևանա լճի ափերը:

Թշնամի բանակի գլխավոր դեմքերը ևս պատմական են, ինչպես Փաթալի և Աղասի եղբայրները, Ասլամազ դուլին և ուրիշները: Հարկավ սրանք էլ են արժանացել ավելի բարձր աստիճանի, քան ունեին: Փաթալին, հասարակ ցեղապետ, դարձել է խան և բռնապետ Փայտակարանի և ձգտում է ձեռք ձգել ամբողջ Ղափանը: Փայտակարանը՝ Ղարադաղը չէ, ինչպես սխալմամբ նույնացրել է Բաֆֆին: Ասլամազ դուլին նմանապես խանի դիրք ունի և տեր է Ջելվու բերդին:

Դավիթ Բեկի կռիվներից մեծ տեղ են բռնում վեպի մեջ Ջելվու բերդի պաշարումը և Եղվարդի ճակատը³: Պաշարումի երկարաշունչ մանրամասնությունները վառ երևակայության արդյունք են: Ստույգ է միայն, որ Տեր Ավետիքը վճռական դեր է կատարել:

Եղվարդի կռիվը նդված էր ընդդեմ Փաթալի և Աղասի եղբայրների: Թորոսն ընկավ կռվում, բայց Շահումյան գերվեց ոչ այս կռվում, այլ Խոտանանի արշավանքին: Մրա առաջին գերությունը և դարձը շնորհիվ Թորոսի՝ պատմական չեն: Ստեփանոսը Թորոսի քեռորդին չէր:

Երկու հայ մելիքները՝ Դավիթ և Ֆրանգյուլ, հանված են խիստ թանձր գույներով, քան իրավունք է տալիս պատմությունը: Նրանք պետք չունեին սողալու թուրք եղբայրների առաջ: Երկրի խանը մտտում էր Նախնվան, որի իրավասության տակ էին հայ մելիքները և թուրք եղբայրները: Մրանք Ղափանի տերերը չէին, ուրեմն և չէին կարող խոստանալ Ղափանը զիջանել փառասեր մելիքին որևէ գնով:

¹ Բաֆֆի, Դավիթ Բեկ, էջ 308, 404, 519 և այլուր::

² Անդ, էջ 422

³ Ջելվու բերդը գտնվում է Օխչի գետի վերա, հին Բաղաբերդի և Աչաղուի մոտ: Բաֆֆին գիտե այս, բայց շվիթմամբ դնում է Ջելվուն Հալիժոր բերդի մոտ, որ սխալ է: Հալիժորը Որոտն գետի ափին է Տաթևի մոտերքը և բավականին հեռու Ջելվուից: Աշխարհագրական անճշտություններ պակաս չեն վեպի մեջ: Այսպես Աջրեջ Միսիանում չէ, այլ հին Աջարան է (Ստ. Օրբելյանի ցուցակում տպված է՝ Աջարաջ) Չորք, այսինքն՝ Կապան գավառում: Հիշկիտ գյուղ, ուր գլխատվեց Պապ, թվում է, թե հին Շաշկետն է, որ ընկնում է Կոնսական գավառում, Շիկահող գյուղի շրջանում: Շաշկետը դարձել է Շշկետ և Իշկետ: Ափկիս՝ հին Ափկավանք, Արևիքում:

Ընդհանուր առմամբ վեպը հավատարիմ է մնացել իր պատմական վերև քննված աղբյուրին: Մակայն այս միայն վեպի կմախքն է: Արդյո՞ք նրա մարմինը, ամբողջությունը ևս պատմական է: Անգամ պատմությունից առած դեմքերի նկարագիրը հեռու են պատմական իրականությունից: Պատմական լինելու համար անհրաժեշտ չէ ամենևին, որ վեպի դեմքերը և նյութը քաղված լինեն պատմությունից: Գործող անձինք կարող են լինել շինծու, անծանոթ պատմությանը, բայց եթե նրանց նկարագիրը, նրանց ոգին, աշխարհայացքը համապատասխան են ընտրած պատմական միջավայրին, կլինեն պատմական:

«Դավիթ Բեկ» վեպը, չհաշված կմախքը, մյուս մասերով խորթ է Դավիթ Բեկի ժամանակակից իրականությանը: Հեղինակն իսկապես նպատակ էլ չի ունեցել վերակենդանացնել գեղարվեստական պատկերների և տիպար դեմքերի միջոցով անցյալի մի էջը: Անցյալը նրան հետաքրքրել է ոչ անցյալի համար, այլ որպես մի «դասարան» քաղաքական կրթության: Եվ դասարանի մեջ ինքն է նստել և ինքն է խոսում, քարոզում: Հին ռազմիկներին հանել է դարավոր մեռելությունից, բայց նրանց մեջ դրել է իր հոգին, իր միտքը, իր լեզուն: Նրանք սուկ դիմակներ են, որոնց ետևը կանգնած է հեղինակը և թելադրում է ոչ միայն նրանց ճառերը, խորհուրդները, հուզումները, այլ անգամ գործելու կերպերը: Բոլորեքյան խոսում են հեղինակի բերանով, չէ թե միայն հերոսները՝ Դավիթ Բեկ, Մխիթար, Բայիմուր, Ներսես եպիսկոպոս, Շահումյան, այլ անգամ Փաթալի խանի հարեմի բնակիչները՝ Սյուրին և ներքինապետ Ահմեդը, երկուսն էլ կրոնափոխ հայեր են, բայց մնացել են մաքուր, գաղափարական հայրենասերներ, ապրելով հանդերձ տասնյակ տարիներ հարեմական մթնոլորտի մեջ: «Դավիթ Բեկ» վեպը մի կենդանի հիշատակարան է հեղինակի անձնական հայացքների, հասարակական և քաղաքական գաղափարների և տրամադրությանց, մանավանդ նրա տեսությունները՝ բռնության դեմ պայքարելու եղանակների, ստրկության լուծը թոթափելու միջոցների վերաբերյալ:

Դավիթ Բեկի ծնողները մի խումբ ուրիշ հայերի հետ իրենց այրել էին խանի դատարանի առաջ, «կամենալով ինքնական մահով բողոքել տիրող անարդարության դեմ. իրանք մեռան, բայց անարդարությունը մնաց...»¹: Դավիթը փրկվել էր բարեսիրտ ներքինապետի ջանքով, խնամվել: Պատանու կյանքը հնարավոր փորձանքից զերծ պահելու համար, ներքինապետը խորհուրդ է տալիս գնալ Վրաստան: Նախքան հեռանալը պատանին այցելում է իր անբախտ ծնողների գերեզմանը, ողբում

¹ Բաֆֆի, Դավիթ Բեկ, էջ 157:

արտասուքով նրանց կորուստը և լսում է մի ձայն, թե «դառնության բաժակը լցված է»¹ և ուխտում է «մինչև մահ կռվել ամառդարության դեմ»¹: Հրաժեշտի ժամին խանի կինը, որ տեղյակ է պատանու ընտանեկան դժբախտության, և նրա հովանավորը, ողջերթ է մաղթում խրախուսական խոսքերով, որ ինքը «հավատում է Աստծո արդարադատությանը և հույս ունի, որ բոլոր չարիքների հատուցում կլինի, նեղյալները կվայելեն ազատություն, իսկ նեղիչները սոսկալի դատապարտություն» (էջ 160): Ներքինապետն իր կողմից համձնում է պատանուն Սյունյաց աշխարհի մի հզոր թագավորի թուրը, որ հանել է խանի գանձարանից, մի թուր, որ միաժամանակ հայ թագավորի հզոր ձեռքում պաշտպանում էր մեր հայրենիքը. «Թո՛ղ այսուհետև այս թուրը հիշեցնե քեզ նրա ցավալի անկումը, թող ոգևորե քեզ նրա վերականգնման համար գործել»: Ներքինապետն ավելացնում է, որ հորդորիչ խոսքերը «իր գլխից չի ասում, այլ Աստված ինքն է հայտնել նրան մի տեսիլքի մեջ, ուստի ինքը հավատում է պատանու ճակատագրին» (էջ 165):

Դավիթ Բեկը Վրաստան է: Օտար ծառայության մեջ մոռացել է իր ուխտը: Ահա հասնում են նրան երկու մամակ, մեկը կրում է Սյունյաց աշխարհի հոգևորական և աշխարհիկ մեծամեծների ստորագրությունն ու կնիքը, մյուսը՝ Ստեփան Շահումյանիցն է: Առաջին մամակի մեջ հայրենիքի վիճակը նկարագրված է շատ տխուր և հուսահատ գույներով՝ կնիկներ, աղջիկներ բռնաբարվում են, վանքերն ու եկեղեցիները ապականվում, խաչերը շների վզից կախված, երեխաներին խլում վաճառում են օտար երկիրներ, մի խոսքով ստրկության լուծը, կյանքի դառնությունը այնքան սաստկացել է, որ ժողովուրդն ուխտել է «կամ միանգամով կոտորվել և քնաջինջ լինել, կամ բռնորոշվին ազատվել մահմեդական բռնակալությունից»: Երկիրն աղերսում է, որ Դավիթը վերադառնա և առաջնորդե ժողովրդին» (էջ 174):

Իսկ Ստեփան Շահումյանը հիշեցնում է իր մամակում Դավիթ Բեկին, թե միասին Հայոց պատմության դասեր են առել Տաթևի վանքում և գիտե, որ հնուց ի վեր հայերը մշամավոր մարդիկ են տվել, որոնք սպասարկել են իրենց համնարը դրացի ազգերին և մեծ անուն վաստակել, փառքի արժանացել, սակայն մամակագիրը կգերադասեր, որ այդ մարդիկ աշխատեին հայրենի հողի վերա և հայրենիքի համար: Այնուհետև դառնալով Դավիթ Բեկին, գրում է. «Ես գիտեմ քո մեծահոգությունը, դու այն տեսակ մարդիկներից ես, որոնց համար հայրենիք և ազգություն չկա, որոնց հայրենիքը

¹ Բաժնի Դավիթ Բեկ, էջ 161 (այսուհետև համապատասխան հղումների էջերը կտրվեն տեքստում):

լայնածավալ աշխարհն է, իսկ ազգությունը՝ ընդհանուր մարդկությունը, սակայն օտարներին կերակրել, երբ մեր զավակները քաղցած են, մեծ առաքինություն չէ» (էջ 179): Դավիթի օգնությունն անհրաժեշտ է համարում Շահումյանը և ուրիշ նկատումով՝ «Մեր ազնվական դասը փչացած է,- գրում է նա,- նրանց վրա հույս դնել չի կարելի: Դարերի ընթացքում, պարսից ազդեցության ներքո, ազնիվ արյունը նրանց երակներում խարդախվեցավ: Այժմ ժողովրդին պետք է փրկե ժողովրդի մարդը, նրա միջոց դուրս եկած, նրա հարազատ որդին: Ո՞վ կարող է լինել այդ մարդը բացի քեզանից, Դավիթ» (էջ 180):

Պակաս չեն հակազդեցությունները հախտուն տեսությունների մեջ: Շահումյանի բերանով կոսմոպոլիտ է անվանում Դավթին, մի մարդու, որ պատանեկությունից ուխտել էր կռվել հայրենիքի ազատության համար: Այլև ապականված է համարում ազնվական դասը, մռռանալով, որ Դավիթը ազնվական էր, բեկ էր, և, իր իսկ կարծիքով, Տաթևի մելիքների՝ Օրբելյան հռչակավոր տոհմից էր (էջ 287): Դավթի զինակիցների մեծագույնն է կարևոր մասը ևս կրում են բեկ, մելիք, յուզբշի, տանուտեր տիտղոսները, որոնցով վիպագիրն ինքն է մեծարել հակառակ պատմական աղբյուրի լռության:

Գուցե ժողովուրդը իրոք ավելի մաքու՞ր է մնացել, քան իր բարձր դասակարգը: Բայց ահա ի՞նչ ահավոր վկայական է տալիս հայ ժողովրդին: Մյուսնեցի Բայինդուրը, ազատության այդ զինվորը, «և՛ սիրում է հայերին, և՛ ատում»: Ատելությունից բխած սերը չի կարողանում բացատրել. «Սիրում եմ այդ ազգը որպես մի սիրահար սիրում է մի ցած, բարոյապես ընկած, պոռնիկ կնոջ», քաթախված բարոյական ցեխի մեջ. «մի մեծ պոռնիկ, որի երեսին ամոթի և պատվի մի կաթիլ չի մնացել: Չորս հազար տարի մա պոռնկություն է անում, բայց տակավին չկշտացավ»: Հազարավոր տարիներ անձնատուր է եղել այդ պոռնիկը հույն, պարսիկ, հռոմայեցի, արաբ, մոնղոլ հոմանիներին, «իր մարմինը վարակված է հազարավոր հիվանդություններով, մահվան հոտ է փչում», և այլն (էջ 428): Պետք կա՞ ասելու, որ հայ անցյալն ու ժողովուրդը արժանի չեն այսպիսի մի անվայել և անիրավ համեմատության:

Դավիթ Բեկը իր զինակիցներով մտնում է Տաթև: Վարդանանց տոնն էր: Ներսես եպիսկոպոսը հոգեհանգիստ էր կատարում Ավարայրի մահատակների հիշատակին: Սեղանի առաջ դրված էր «մի դագաղ ծածկված ոսկեհուռ դիպակներով՝ վրան մի խաչ, մի Ավետարան և մի քանի հատ սուր»: «Դա Վարդանի դագաղն է», - կոչում է քարոզիչ եպիսկոպոսը, «Վարդանը ժողովրդի մարմնացած բողոքն էր: Բողոք՝ բռնության դեմ, բողոք՝ անարդարության դեմ, բողոք՝ անազատության դեմ»: Մեր պատմության նշանավոր մարդիկ՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան չեն կարող համեմատվել Վար-

դանի հետ: Ինչո՞ւ: Եպիսկոպոսի կարծիքով, «այդ քաջերի հետ մնացած էր զորքը, այսինքն՝ վարձկանների մի դասակարգ, որոնց զործ էին ածում աննպատակ աշխարհակալությունների մեջ», միայն իրենց փառքի համար: «Չորքն արյուն էր թափում, իսկ նրանք փառք էին վայելում: Չորքը հողեր էր տիրում, բայց նրա որդիքը քաղցած էին մնում, արդյունքը շոայում էր զորքի տերը»: Մինչդեռ Վարդանը՝ ինքը ժողովուրդն էր. նրա հետ էր «կղերը՝ մի ձեռքում խաչ, մյուսում՝ սուր: Նրա հետ էր շինականը, մի ձեռքում բահ, մյուսում՝ նիզակ: Նրա հետ էր ազնվականը, քաղաքացին և, որ ամենազլխավորն է, հայ կինը»: Մի քանի օրվա մեջ Արտաշատում հավաքվում է 60 հազարից բաղկացած մի բանակ, որ կատարեց Ավարայրում «այն փառավոր հաղթությունը, որը մեր պատմության մեջ մինչև դարերի վերջը կփայլի որպես մի պայծառ աստղ»: «Այժմ ես այս դագաղից դուրս կկոչեմ Վարդանի հոգին, թող մա խոսես ձեզ», թե ի՞նչ էինք մենք առաջ և ի՞նչ ենք այժմ. համեմատության կետ չկա, մեր ներկան մնան չէ անցյալին: Ո՛ր եմ այն քաջերը, որ սարսափեցնում էին պարսիկներին, հռոմեերին, արաբներին, թաթարներին: Մեր հայրերի անհարազատ սերունդն ենք. այն հայրերի, որ հարգանք ու պատկառանք էին ազդում օտարներին: Արդ, ինչո՞ւ ենք մենք այս օրին հասել: Քարոզիչը մոռանալով, որ ինքը եկեղեցական է, հայտարարում է, որ մեր խղճության առաջին պատասխանատուն մեր եկեղեցականներն են, որ «թուլացրին ժողովրդի սիրտը, խլեցին նրա քաջությունը, մեռցրին նրա կենսական ուժերը և քրիստոնեության, խոնարհության և համբերության անուճով սովորեցրին նրան ստրուկ լինել»: Եկեղեցականները չեն հասկացել, որ «մեր կրոնը անձնապաշտպանության դեմ չէ», որ «սեպհականության իրավունքը սուրբ է Աստծո համար», որ «հայրենասիրությունը, ազգասիրությունը ամեն մի անհատի սուրբ պարտավորությունն է, որ Աստված ինքը հրամայեց Իսրայելին կոտորել ոչնչացնել իր թշնամիին»: Քարոզիչը ցավում է, որ «մեր կույր, տգետ, անկիրթ եկեղեցականները» չեն բացատրել, չեն քարոզել, թե Աստծո ընտրյալները՝ Մովսես, Հեսու, Դավիթ որքան միլիոնավոր մարդիկ են կոտորել, որքան ազգեր ոչնչացրել, մինչև կարողացել են իրենց ազգը հաստատել իր հայրենական երկրում»: Շատ քչերն են ըմբռնել, որ պետք է (!) «խաչի հետ սուր», որ եկեղեցու շահերը պետք է հաշտեցնել պետության շահերի հետ: Քչերի թվում են Ներսես, Սահակ, Հովսեփ և Ղևոնդ: Քարոզիչը վերջացնում է իր խոսքը հայտնելով, որ մի նոր Վարդան է հանդես եկել, որ կամենում է հայրենիքը փրկել: Այդ Դավիթ Բեկն է, և հրավիրում է ներկաներին մոտենալ և Վարդանի դագաղի վրա երդվել հավատարիմ մնալ նոր Վարդանին (էջ 389-401):

Օրվա հերոսը, Դավիթ Բեկ, խոսք է առնում և հայտնում, որ հայրենիքը

կարոտ էր այս շարժման, որի գլուխն է անցել ինքը, հավատացած լինելով, որ Հայաստանի Աստվածը կօգնե իրենց, ինչպես օգնել է մեր նախնիքներին. «Մենք պիտի կռվենք բռնության, ամարդարության և ստրկության դեմ»: Հավատքը, անկեղծությունը և անճնագոհությունը զլխավոր պայմանն են հաջողության: Մյուսքար սպարապետը, թեև չի հավատում բախտին, բայց հավատում է «Հայաստանի աստղին», հավատում է, որ «կա երկնքում մի արդար դասավոր, որը վերջապես կլսե թշվառի ձայնը և նրան ուժ ու զորություն կտա փշրելու ամբարտավան բռնակալի եղջյուրները (էջ 313):

Մեր վիպագիրը՝ նոր Եղիշե, իր հերոսը՝ նոր Վարդան, պետք է որ լինեն և՛ նոր Վասակներ: Եվ կան մեկիք Դավիթն է Տաթևացի և մեկիք Ֆրանգյուլ Երիցվանեկցի: Սակայն, սրանք մենակ չէին որպես շարժման հակառակորդներ: Բազմաթիվ մեկիքներից միայն մեկիք Փարսադանն է հարել Դավիթ Բեկին և այն էլ ո՛չ անմիջապես: Շահումյանը խորհուրդ է տալիս կոչ անել տեղական մեկիքներին: Դավիթ Բեկը գտնում է, որ «զգույշ, մտածող և, իրենց կարծիքով, խոհեմ պարոններն են, որ իրանց մեկիքներ, տանուտերներ ու բեկեր են կոչում, և որոնց յուրաքանչյուրը մի-մի վիճակի տեր է, լուկ խոսքերով չի կարելի համոզել: Նրանք դարձյալ կմնան իրենց խոհեմության մեջ, որ մի տեսակ խոհեմ անտարբերություն, խոհեմ մտեղություն է: Նրանց պետք է ցույց տալ շոշափելի փաստ, պետք է ցույց տալ, որ փոքրաթիվ մարդիկներով ևս կարելի է մեծ գործ սկսել» (էջ 369-370):

Գործը սկսվեց: Բայց միայն մեկիք Փարսադանն եկավ, մյուսները մնացին իրենց խոհեմության մեջ: Նրանցից երկուսը ժառանգեցին ուրացողի և դավաճանի անուն: Ի՞նչ էր նրանց դավաճանությունը մեր վիպագրի հայացքով: Մեկիք Ֆրանգյուլը «բնավորությամբ բարի մարդ էր, բայց սաստիկ փառասեր: Իր փառասիրությանը զոհեց նա հայրենական կրոնը և մինչև անգամ իր հարազատ աղջիկը», ուզում էր ամեն զեղով «պահպանել իր տոհմային ժառանգությունը»: «Իբրև հայ, նա ցանկանում էր Հայաստանի բարիքը, ցանկանում էր, որ այդ երկիրը ազատ լինի, ցանկանում էր, որ նա ունենա իր հայ իշխանը, բայց այդ իշխողը լինի ոչ այլ ոք բայց միայն ինքը» (էջ 680): Բայց մի՞թե հանցանք է, երբ մի բարի և հայրենիքին բարիք ցանկացող անձն ուզում է իշխող լինել: Տեսե՛ք, որ ինքը մեկիքը, այլ կերպ է բացատրում իր վարմունքը: «Ես միշտ ծածկված եմ եղել մի կեղծ, խաբուսիկ կեղևով,- մենախոսում է ուրացող մեկիքը,- դրսից ներկայացել եմ որպես պաշտոնյա, որպես գործիք օտարի, իսկ ներսից պաշտպանել եմ իմ ազգիս շահերը: Ես հայտնապես վնաս եմ տվել իմ ազգին, բայց գաղտնապես օգնել եմ նրան... Ի՞նչ պիտի անես, երբ օտարի, երբ թշմամու ծառայության մեջ ես: Մի պատառ պետք է ձգես նրա բերանը, որ կարողանաս ամբողջը ազատել:

Ես տվեցի Փաթարի խանին մի վանք և դրանով ազատեցի մեր բոլոր վանքերը: Ես տվեցի նրա եղբորը իմ հարազատ աղջիկը և դրանով ազատեցի հազարավոր աղջիկներ մահմեդականի կին լինելուց: Ես ուրացա իմ կրոնը, որ դրանով գրավեմ թշնամու մտերմությունը... և նրան իմ ձեռքում պահեմ» և ցավում է, որ չկարողացավ գյուխ բերել ինչ որ մախասահմանել էր (էջ 682-683): Ուրեմն Ֆրանգյուլն իր կրոնը և աղջիկը զոհել էր ոչ թե ունայն փառասիրության, այլ երկրի բարօրության համար:

Վիպագիրը հավատարիմ չէ մնացել այս տեսակետին: Տեղական մեկրքները չեն հարել Դավիթ Բեկին, որովհետև չեն համակրել: Դավաճաններ չէին, այլ «հայրենիքին բարիք ցանկացող» մարդիկ, որ իրենց գիծն ունեին: «Քիչ ուժերով մեծ գործ կատարելու» ինքնավստահությունը հակառակ էր նրանց փորձառությանը, որ թելադրում էր «քիչ զոհողությամբ» խուսափել մեծ վտանգներից: Վեպը անտարակույս շահած պիտի լիներ, եթե հեղինակը լրջորեն վերաբերեր հակառակորդների տեսակետին և տար երկու հայացքների ներհակ ուղղությունը, նրանց բախումը և համերաշխության միջին ճանապարհը: Բայց նա տարվել է Եղիշեի շունչով, և նրանից փոխ է առել դավաճանի պատրաստ մտացածին պատկերը: Մեկը Փրանգյուլ նենգում է Եղիշեի Վասակի նման:

Թողնենք հերոսների թերի պատմագիտությունը, թյուր են մակերեսային դատողությունները հայ անցյալի մասին, անգզույշ՝ հարձակումները հայ եկեղեցու և եկեղեցականության վրա: Առենք միայն նրանց սեփական և շինիչ հայացքները, որոնց էությունը հետևյալն է. «Հայերի սրտում բռնաբարված չի հանգած հայրենասիրության կայծը, բավական է փչել նրա վրա եւ իսկույն կորոքքվի: Իսկ բոցավառել, բորբոքել հայրենասիրության սրբազան հուրը կարելի է: Այդ կլինի գործի հաջողակ սկիզբը, իսկ վախճանը Աստծո ձեռքումն է: Պետք է հավատալ Հայաստանի աստղին, պետք է հավատալ երկնքի արդար դատավորին, որ կլսե թշվառներիս ձայնը և ուժ կտա փշրելու թշնամու եղջյուրները» (էջ 313): Ուխտենք ազգովին ծառայելու այս գործին, ուխտենք կամ բնաջինջ լինել կամ փշրել ստրկության շղթաները: Ո՛վ չգա մեզ հետ դավաճան է, մեր սուրը պետք չէ խնայե այդպիսիներին (էջ 403):

Այս հավատամքը պատշաճ է ավելի մի եկեղեցականի, քան քաղաքական գործիչի և հիշեցնում է Եղիշեի ուխտը, որ տանում է դեպի մարտիրոսական թագը: Եղիշեի համար անտարբեր էր հաղթել, թե հաղթվել, երկու դեպքում էլ Աստծո արքայությունը պատրաստ էր: Իսկ լուրջ քաղաքական գլխում հաշվից դուրս պիտի մնան Աստված, ճակատագիր և արդարություն: Մրանք անտես, աներևույթ և անկշռելի ուժեր են, կարող են գալ և չգալ: Հայրենասիրություն, հույս, հավատ՝ հոգեկան կարևոր ազդակներ են, բայց

բավական չեն քաղաքական հեղաշրջումներ առաջ բերելու համար: Հարկավոր է ամենից առաջ զինվորական կարողություն: Դավիթ Բեկը այնքան միամիտ չէր, որ կարծեր թե մի բուռ քաջերով հնարավոր է պարսից պետությունը խորտակել: Նրան քևավորողը ռուսական օգնության հույսերն էին, որին ակնապիշ սպասում էին Վախթանգ և Եսայի՝ մտած Գանձակում: Երբ հասավ բոթաբերը, թե կայսերական խոստումներն արդյունք չտվին, Դավիթ Բեկը սուրը դրավ պատյանի մեջ: Նա Թամարին խոստացել էր, թե նպատակս է «ազատել հայրենիքս, ազատել իմ ազգը և Հայաստանի թագուհու թագը քո գլխին դնել» (էջ 329): Այս է վեպի նախնական հանգույցը, որ պիտի լուծվեր Դավթի հաղթանակով՝ պսակված արքայական թագով: Վիպասանը գիտե, որ Դավիթ Բեկը հույս ուներ դրսի օգնության. տեսանք, որ Գանձակում բանակած հայ 60 հազար երևակայական զորքի հրամանատարը, իր կարծիքով, Դավիթ Բեկն էր: Նա անտես է արել վեպի մեջ արտաքին նեցուկը և ակամայից թողել է հերոսին կես ճանապարհին, առանց թափ: Այս զանցառությունը խորհրդավոր է:

«Դավիթ Բեկ» վեպը այսօր մեզ համար պատմական է կրկնակի իմաստով: Նրա հերոսը 1722 թվականի մարդ է, բայց խոսում է 1881 թվի լեզվով: Այդ լեզուն չի պատկանում միմիայն հեղինակին՝ Բաֆֆուն: Այդ այն լեզուն է, որ սեփական էր իր ժամանակակից հայ մտավորականության կամ այն հասարակության մի զորավոր հոսանքի, որ սկսվել էր վաղուց, բայց մի նոր երանգ էր ստացել 1878 թվից հետո: Ազատամիտ հոսանք էր ընդդեմ պահպանողականի: Նա ճոխացրեց իր ազատական գաղափարաբանությունը քաղաքական նոր տրամադրություններով՝ Հայկական հարցի միջազգային փուլի շուրջ ճառագայթած լույսի և հույսի ազդեցության տակ: «Դավիթ Բեկ» վեպը հասունացել է այդ մթնոլորտում, ուր այն ժամանակ աշխատում էր հեղինակը: Վեպի մեջ պակաս չեն էջեր և հայացքներ, որոնք հիշեցնում են «Մշակ»-ի հրապարակախոսությունը: Բաֆֆին հաղորդ է նոր տրամադրություններին և հավատարմորեն վերարտադրել է նրանց ոգին իր վեպի մեջ: Սուր աչքով նկատել է և սևեռել է մի մտայնություն, որ հազիվ ծայր էր տվել և միմիայն տասը տարուց հետո պիտի ձևավորվեր և մարմնանար գրեթե այնպես, ինչպես ինքը նախատեսել էր (17): Հարկավ, ազատագրական շարժումը շատ բան է պարտական Բաֆֆուն, բայց սխալ կլիներ կարծել, թե շարժումը նրա զավակն է: Իրապես երկուսն էլ ծնունդ են այն հովերի, որ գալիս էին 16-րդ հոդվածի խոստումներից: Ծարժումի կարապետները եղել են նույն միջավայրից, ուր աշխատել է Բաֆֆին: Նրանք չէին որոճում ապստամբական լայն շարժումներ, գիտեին, որ հնար չէ ոտքի հանել մի ժողովուրդ, որի հարյուրից իննսունը հրացան չէ տեսել և դեռ ծանոթ չէ զինվորագրության և ուրեմն չունի զինավարժության և

զինվորական կարգապահության ընտել շարքեր: Նրանք հավատացած էին, որ մեծ պետություններն իրենց հետ են, որ իրենց քիկույնք կլինեն մակ ճնշված զանգվածների «պաշտպան» Ընկերվարական Միջազգայնականը և ուրեմն բավական է բողոքել տրտունջի ցույցերով, ըմբոստական պայթյուններով, և խոստացված քարենորոգումները կիրագործվեն: Այսպես էր մտածում և Բաֆֆին: Երբ իր հերոսի բերանով ասում է թե՛ «Մկսենք գործը, մնացածը Աստծո ձեռքին է, Հայաստանը աստղ ունի, երկնքում արդար դատավոր կա», իսկապես այլ բան չէ հասկանում, քան լուսավոր մարդկության պաշտպանությունը: Բայց և այնպես Բաֆֆին մերժել է հատուկ տեղ տալ իր վեպի մեջ արտաքին գործոնին: Հերոսները գործում են անկախ իրենց հաշվին և՛ պատասխանատվության, և՛ գործում են զենքով: Վիպագիրը մախընտրել է ստեղծել, տալ հայրենասիրության մի տիպ, որ լինի բացարձակ արժեք և պահե իր նշանակությունը բոլոր պայմաններում, կլինի արտաքին օգնություն, թե չէ, կգա դրսեն արդարությունը, թե չի գա: Հայ միջավայրի և դարերով ահաբեկված և զինաթափ մտայնության համար, նրա հայրենասիրությունը նորություն է, անվանենք մի բառով զինյալ հայրենասիրություն: Դավիթ Բեկին իր զինակիցներով մարմնացնում է այդ հայրենասիրության գաղափարը: Վիպագրի տառապող մտքի հորձանքները, զգայուն սրտի անհավասար գալարումները, մերթ խանդավառ, մերթ հուսահատ, գումարվել և քանդակել են զինված հայրենասերի տիպար Դավիթ Բեկին:

Այսօր այդ մեծ քանդակագործի հիշատակն է, որ տոնում է վարատական հայությունը: Նայում ենք մեր շուրջ և ամեն կողմից ճնշող մթության մեջ տեսնում ենք միայն Դավիթ Բեկի ասպետական ուրվականը: Մեծ և փոքր ազգեր միաբերան խոսում են սպառազինված հայրենասիրության մասին, ամեն տեղ միայն զենքի շաչուն է լսվում: Բոլորը զինվում են, որպես թե խաղաղության համար: Մենք կռվազան չենք և զենք էլ չունենք կռվելու: Բայց սովորենք զոռնե զինավարժություն, ծանոթանանք ժամանակակից ահավոր զենքերին, զինվորագրվենք և ոչ թե խոսափենք օտար շարքերում: Օգտվենք պատենությունից, խոհուն ճակատով և համր բերանով: Ոչ ոք չգիտե, անցքերի թավալվոր անհիվը ո՞ր է տանում: Պատրաստ և զգաստ լինենք, որպեսզի չկորչենք անփառունակ, կռվողների ոտքերի տակ կոխան: Մեր զգաստությունը կլինի մեծագույն հարգանքը մեծ հայրենասերի հիշատակին:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՔՈՎՅԱՆԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

Այն մարդը, որ պետք է խաղաղ հանգչեր փառքի թավշյա բարձերի վերա, կորավ անհայտության մեջ: Շատերը փորձեցին լուծել այս խորհրդավոր անհետացումի կնճիռը: Իզուր: Ահա մի նոր փորձ ևս. «Խաչատուր Արովյանի անհայտ քացակայումը», Ա. Բակունց¹(1):

Արդյո՞ք հաջողել է Ա. Բակունց պատռել անհայտության քողը: Տարաբախտաբար, ո՛չ: Կարելի է ասել, որ եղած քողի վրա պարզել է մի նոր և բանաստեղծական շղարշ:

Երիտասարդ հեղինակը տրամադրել է նոր և մինչև այժմ անծանոթ նյութեր և եկել է այն օտարոտի եզրակացության, թե Արովյանի չքացումը գաղտնի կապ է ունեցել 1848 թվի փետրվարյան հեղափոխության հետ (2), այսինքն՝ մեծ ընդվզումի ճայնը հրապուրել է Արովյանին և ստիպել թողնել տուն-տեղ, ընտանիք և անցնել անխլորեն Երասխը դեպի Տաճկահայաստան և այնտեղից էլ թերևս մի ուրիշ(“) տեղ:

Այս անհեթեթ գաղափարը կաշկանդել է հեղինակի մտածողությունը և թյուր ու կամայական ուղղություն տվել ամբողջ հետազոտության:

Արտասովոր ներդրամտությամբ անպարտ է արձակել պ. Բակունց այն անձերին, որոնք անպայման համարատու են տխուր իրողության, եթե ոչ իսկական մեղավորներ:

Նա անզգույշ է, երբ պնդում է, որ գավառապետն ու ոստիկանապետը (3) այդ երկու ոխերիմներն անբախտ Արովյանի, կատարել են իրենց պարտականությունը խղճմտորեն, ամիսներ շարունակ, որպես թե որոնել են, և բնավ հանցապարտ չեն, եթե արդյունքի չեն հասել:

Մակայն, փաստերը այլ բան են ասում, այն փաստերը, որ բերում է ինքը՝ Բակունցը:

Արովյանը դուրս է եկել տանից 1848 թվին, ապրիլի 2-ին և այլևս չի վերադարձել:

Մարտ 9-ից նա արդեն արձակված էր տեսչական պաշտոնից, և մնացել էր դպրոցում որպես պաշտոնակատար տեսչի մինչև նույն ամսի 31-ը: Նոր

¹ Ալեսե Բակունց, Խաչատուր Արովյանի անհայտ քացակայումը, Երևան, 1932:

տեսուչը, նրա փոխաճորդը, ոմն Տուրկեստանով (4) ժամանել էր մարտի 30-ին և նույն օրն ևեթ շտապել էր ստանալ դպրոցի դիվանը: Բայց հագիվ կարողացել էր ստուգել նախորդ տարվա գործերը: Ջարմանալի է, որ այդքան անհամբեր նոր տեսուչը չէ շարունակել հաշվառությունը հետևյալ մարտի 31-ի և ապրիլի 1-ի օրերը: Այն ինչ մարտի 31-ին Արովյանը թվում է թե եղել է դպրոցում, քանի որ իր ձեռքով կազմած ցուցակը ուսուցչական ռոճիկների վերաբերում է այդ օրվան: Ափսոս, որ Բակունց տվել է միայն Արովյանի ստացականը. արժեր բերել ամբողջ ցուցակը: Հին տեսուչը թեև արդեն պաշտոնաթող էր մարտի 9-ից, բայց շարունակել է վարել դպրոցի գործերը մինչև մարտի 31-ը, և չնայելով այս հանգամանքին, նրա ռոճիկը հաշված է միմիայն մինչև մարտի 9-ը, որ է 9 ռուբլի 33 կոպեկ: Պաշտոնակատարության համար վարձատրություն չեն տվել, մի բան, որ բնորոշում է իշխանության անարդար վերաբերումը դեպի երեկվա տեսուչը:

Միանգամայն բնական է հարցնել, ինչու՞ Արովյանի հաջորդը, որ այնպես հապճեպով, իր գալստյան օրն ևեթ ձեռքը դրել էր դպրոցի գործերի վերա, հանկարծ զսպում է իր աշխույժը և չի հետաքրքրվում դպրոցական գործով ո՛չ մարտի 31-ին, ո՛չ ապրիլի մեկին, և ո՛չ երկուսին: Ապրիլի 3-ին լսում է, որ Արովյանը նախորդ օրը տանից դուրս եկել և դեռ չի վերադարձել և հարկ է տեսնում անհապաղ հայտնել գավառապետին: Այլև խնդրում է նրան դրկել մի պաշտոնական անձ ներկա լինելու դպրոցական հաշիվների քննության, կարծես վստահ էր, որ Արովյանի կորուստը անդառնալի է:

Ջարմանալի չէ՞ նոր տեսչի այս նոր փութկոտությունը և այն էլ երեքօրյա քննությունից հետո: Արովյան կարող էր գիշերած լինել բարեկամի մոտ, զուցե իր հայրենի գյուղն էր գնացել կամ գործով մնացել մի այլ տեղ: Բնական էր սպասել մինչև խնդիրը պարզվեր, արդյոք չքացումը ժամանակավոր է, թե՛ ընդմիշտ: Նոր տեսչի բռնած դիրքը ինքնին կասկած է հարուցանում, կարծես նա գիտեր որ վերադարձը անհույս էր:

Նոր տեսչի երեքօրյա հանգիստը հասկանալու համար, ենթադրեցինք, որ թերևս տոնական օրերն են եղել, որ արգելել են գործը շարունակելու: Մարտի 31-ը արդարև կիրակի օր էր 1848 թվին, մեծ պասի կիրակիներից մեկը, և հետևապես հասկանալի է Տուրկեստանովի դադարը միայն այդ օրվան համար: Հաջորդ երկու օրը, ապրիլի 1-ին և 2-ին տոն չկար և ուրեմն անհասկանալի, որ նա չէր շտապել ստանձնելու դպրոցը:

Մի այլ կնճիռ: Տեսանք, որ Բակունցի հրատարակած վավերագրերից երևում է, որ Արովյան մարտի 31-ին կազմել է ուսուցիչների ռոճիկացուցակը, որի հիմամբ նույն Բակունց ասում է, որ մարտի 31-ին Արովյան վերջին անգամ դուրս է գալիս դպրոցից, առանձնանում իր սենյակում և անհետ կորչում: Սակայն, մարտի 31-ին կիրակի էր, դպրոցը փակ, և Արովյան չէր

կարող ո՛չ դպրոցում լինել, ո՛չ ռոճիկների ցուցակը կազմել ու իր բաժին 9 ռուբլին ստանալ: Այս ուրեմն Արովյանի ստացականը¹, եթե վավերական է, չէ կարող գրված լինել մարտի 31-ին:

Արովյան ուսուցիչների ռոճիկը պատվիրել էր, բայց մարտ ամսվա արձանագրությունը չէր կազմել և որովհետև, ըստ Բակունցի, առանց այդ արձանագրության չէր կարելի նոր «դրամական գրանցումներ անել մայր մատյանում», ուստի նոր տեսուչը կեղծում է Արովյանի ստորագրությունը և ուսուցիչներին ստորագրել տալիս, այսինքն՝ կազմում է արձանագրությունը և ստորև դնում Արովյանի ձեռքը:

Պետք է խոստովանեմ, որ ո՛չ այս ձևակերպության իմաստը և ո՛չ էլ կեղծարարության անհրաժեշտությունը չեմ հասկանում: Նոր տեսուչը, այլև գավառապետը, որ դպրոցի պատվավոր տեսուչն էր, իրավագոր էին ամեն ինչ գործել դպրոցի նկատմամբ, քննել հաշիվներ, բաշխել ռոճիկներ, կազմել արձանագրություն, առանց պետք ունենալու արձակված տեսչին, թող թե կեղծելու նրա ստորագրությունը:

Կեղծարարությունն ավելի դատապարտելի է, քան արձանագրության վերաբերյալ ձևականությունը: Այս ևս մի տխուր վկայական այն դպրոցական մթնոլորտի բարոյագիտության, որից հեռացավ Արովյան:

Նոր տեսուչը ամսի 3-ին խնդրել էր գավառապետին, որ մի լիազոր նշանակի դպրոցական գործերը քննելու համար: Գավառապետը նշանակել էր ոստիկանապետին: Սրա ներկայության ստուգել էին դրամարկղը, քննել հաշվեմատյանները և ոչ մի զեղծում չէին գտել: Այս քննությունը կատարվել էր ամսի 6-ին: Իսկ սրանից առաջ, հարկ էին տեսել կեղծել Արովյանի ստորագրությունը, երևի առանց ոստիկանապետի մասնակցության: Անհասկանալի վարմունք:

Գավառապետը սպրիլի 8-ին պատվիրում է վերջապես ոստիկանապետին սկսել Արովյանի գործի քննությունը: Սպրիլի 20-ին նույն գավառապետը հաղորդում է փոխարքային (5): Պետք է կարծել, որ 12 օրվա սպարոյուն որոնումներով գավառապետը գործը փակված է համարել և այս մասին հայտնել բարձրագույն իշխանության: Հավանորեն փոխարքայի դիվանեն նոր հրահանգ է գալիս գավառապետին: Մայիսի 17-ին ոստիկանապետը դիմում է դպրոցի տեսչին և հարցնում, արդյոք Արովյան դրամական զեղծումներ չի արել և հարկադրվել փախչել: Ոստիկանապետը ինքը անձամբ ներկա էր եղել դրամարկղի և մատյանների քննության, գիտեր որ ամեն ինչ իր տեղն էր և ուրեմն իր դիմումը միանգամայն ավելորդ էր: Թվում է, որ բարձրագույն իշխանության առաջ արդարանալու համար

¹ Ալեսե Բակունց, Խաչատուր Արովյանի անհայտ բացակայումը, էջ 51:

գավառապետը և ոստիկանապետը փորձ են անում դրամական վատնում գտնել և տեսչի անհետացման մի հիմ գտնել, արատավոր հիմ: Ի՞նչ միջոցներ է ձեռք առնում այնուհետև ոստիկանապետը, ի՞նչ խուզումներ կատարում, հայտնի չէ: Հավաստի է միայն, որ այս անգամ ևս գործը փակված է համարվում հունիսի 24-ից առաջ: Նոր տեսչի փոխանորդ Վեբիլովը (6) իր հունիսի 24-ի հաղորդագրության մեջ, հայտնում է Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչին, որ ոստիկանությունը ավարտել է Արովյանի գործի քննությունը և ներկայացրել ուր հարկն է:

Հուլիսի 31-ին Երասխի ափին գտնում են մի կմախք: Ոստիկանությունը գոհ կլիներ, եթե կարելի լիներ ապացուցանել, որ Արովյանի կմախքն է: Մակայն, բժշկական քննությունը ցույց է տալիս, որ մատաղահաս աղջկա ոսկորներ են: Խոր Վիրապի մտտերքը գտնված կոշիկը ևս մույն նպատակին է ծառայում, բայց դարձյալ անհաջող: Վերջին երկու պարագաները իսկապես կապ չունին Արովյանի գործի հետ, զոնե անմիջական կապ, այսինքն՝ ոստիկանության որոնումների արդյունք չեն, այլ պատահական հայտնություններ քրեական բնավորությամբ:

Արովյանի գործը երկու շրջան է ունեցել, ապրիլի 6-ից մինչև ապրիլի 20-ը և մայիսի 17-ից մինչև նախքան հունիսի 24-ը: Հակառակ Ա. Բակունցի հաստատության, թե ոստիկանապետը և գավառապետը ամեն ջանք գործ են դրել գտնելու Արովյանին, տեսնում ենք, որ ընդհակառակը, այդ երկու պաշտոնյաները շատ անփութ վերաբերում են ունեցել, ոչ մի լուրջ քայլ չեն արել, ոչ մի հարցուփորձ, ոչ մի հետախուզություն տեղի չի ունեցել. զլացել են անգամ սուրհանդակներ դրկել Երևանից դեպի դուրս տանող գլխավոր ուղիները: Ընտանեկան հարցաքննությունն անգամ շատ պակասավոր է: Ընտանիքին վերագրած այն հայտարարությունը, որ վերջին երեք օրը Արովյան անքուն գիշերներ է ունեցել, մույնն է, ինչ որ ասել է ծառան և այս տեղեկությունն ևս չի հաստատվում, եթե մարտի 31-ի թվակիր ստացականը գրված է ապրիլի մեկին, ինչպես հավանական է թվում: Քննությունը չի աշխատել պարզել, թե ինչ ուրիշն հանձնե՞լ է Արովյան իր կնոջը, կամ ի՞նչ վիճակի մեջ է թողել իր գրքերը, ձեռագիրները, ինչպե՞ս է բաժանվել իր կնոջից և գավակներից, արդյո՞ք նկատելի էր որևէ նշան հեռագնացության: Եթե Արովյանի անհետանալը մախավճիռ ծրագրի ծնունդ լիներ, անկարելի է, որ այն զգայուն մարդը որևէ կերպով չմատներ իր հոգեկան վիճակը վերջին հրաժեշտին:

Ա. Բակունց երկու նամակ է հրատարակել. երկուսն էլ գրված են Երևանից Թիֆլիս Գեորգ Ալիմյանին: Մա Արովյանի աշակերտն էր և բարեկամը: Իր ուսուցչի կորստյան լուրը առնելուց հետո չի դադարել նամակներ գրել իր մերձավորներին և տեղեկություններ խնդրել: Նամակա-

գիրները անգրագետ մարդիկ են: Առաջին մամակագիրը Արովյանի հեռանալը վերագրում է մի հանցագործության: Մի երկու տարի առաջ Արովյան մի գերմանացու հետ պետք է բարձրամար Մասիսի զագաթը: Նրանց փորձը ճախողել էր, բայց և այնպես, թուրք էին գրել և հավատացրել իրենց դրկողներին, որպես թե հաջող ելք են ունեցել: Վերջը քննությունը պարզել էր, որ նրանք իսկապես չեն կարողացել բարձրանալ: Նամակ գրողն այն զաղափարն ունի, որ Մասիսի կատարը ելնելը մի հանձնարարություն էր, որ եթե չկատարեին, պետք է պատժվեին: Նամակագիրը կարծում է, որ գերմանացին գրել էր Արովյանին հետևյալ նախագրուչացումը. «մեկ էլ որ էն մեմեցն մեկ գիր էր գրել Արովեանի վրեն, թե ես էս գիրն քեզ գրեցի ես տեղ գրաց(?) ես էսպէս(») մեռա դու ինք քոյ գլխի չարեն տես, բայց որ էն գիրըն երկար չի քաշեց որ մայ գորաւ»:

Ընդգծած բառերը սխալ են կարդացվում: Նենցը չէր կարող գրել թե ես մեռա և մեռած տեղը մամակ գրել: Տեղ գրաց(?) ոչինչ չէ մշանակում, պետք է կարդալ դէզզէրայ, օտար բառ է գործածական ժողովրդի բերանում և մշանակում է վկայաթուղթ: Գերմանացին գրում է, թե մամակս թող ծառայե քեզ վկայաթուղթ, որ ասածս ճշմարիտ է: Եվ ի՞նչ է ասում: Փոխանակ՝ ես էսպէս մեռայ, առաջարկում ենք կարդալ՝ ես էայ մեռայ կամ ես էսայ մեռայ: Գերմանացու տողերի իմաստն այն է, թե իրեն արդեն սպառնում է պատիժ և Արովյանին զգուշացնում է, որ իր գլխի ճարը տեսնի: Հայ մամակագրի կարծիքով Արովյան փախել է այս մամակի հետևանքով, վերահաս պատժի երկյուղից, որովհետև որպես թե մամակն ստանալուց քիչ հետո է, որ անհետանում է Արովյան:

Անտարակույս է, որ գերմանացին հայտնի երկրաբան Հ. Արիխն է, որ հիրավի փորձել է բարձրամար Մասիս՝ ընկերակցությամբ Արովյանի և այս առթիվ գժտություն էր ծագել նրանց մեջ (7): Ա. Բակունց երկու սխալ է գործում, երկու անհիմն ենթադրությամբ: Նախ՝ կարծում է, որ Արովյանի ենթադրական թղթակիցը Արիխը չէ, այլ մի ուրիշ անհայտ գերմանացի: Հետո ենթադրում է, որ նրա մամակի այն տողերը, որ ինքը, ինչպես տեսանք, ուղիղ չէ կարդացել, խուլ ակնարկ են որպես թե փետրվարյան հեղափոխության: Երկու կամայական ենթադրությունից ծագում է մի երրորդը. գերմանացու խորհրդավոր ակնարկը, որպես թե Արովյան հասկացել է և հափշտակված հեղափոխության ավետիսից, թողել է տուն-տեղ և հեռացել, ուղղելով իր քայլերը դեպի կախարդիչ ճայնը:

Գետրգ Ալիմյանի Երևանի անգրագետ թղթակիցը գրում է, ի միջի այլոց, որ Արովյանի ճայնը Ղարսից է գալիս, «որ շատ մարդ քոմակ ունի եւ շատ էլ չալիշ են գալիս, Գետրգ Զան, դարդ չի անես նորա մասին Աստուած ողորմած է»: Ա. Բակունց կարծում է, որ «չալիշ եկողները» ռուսիկանությունն է և

Արժվյանի ազգականները, այսինքն՝ այն անձինք, որ որոնում էին նրան: Այն ինչ խոսքը նրանց մասին է, որոնք «քոմակ» են անում Արժվյանին: Նամակագիրը հայտնում է շրջող լուրերից մեկը, որի համաձայն Արժվյան անցել է Կարս և այնտեղ շրջապատված «շատ մարդերով» ինչ-ինչ պատրաստություն է տեսնում գաղտնի նպատակով:

Այս միտքը կրկնվում է նաև երկրորդ նամակում՝ գրված մի ուրիշ անձի կողմից, բայց միևնույն շրջանից: Չանազան լուրեր կային ժողովրդի մեջ Արժվյանի կորուստի առթիվ: Ասում էին, որ այս տարի ևս պիտի սարը բարձրանար, վախեցավ թե չկարենա և փախավ, կամ թե տեսել են Չանգվի ափին, ուր հրել ձգել են գետը, տեսել են՝ Գանձակ հեռամաշ շորերով, տեսել են՝ Կարս, տեսել են՝ Ակոռի մեկ քարի վրա նստած լալիս:

Այս լուրերը, մեկը մյուսին անհավանական, պարապ երևակայության արդյունք են: Ա. Բակունց ընդունելի է համարել, որ Արժվյան անցած լինի տաճկական սահմանը, ուրեմն մերձավորապես Կարսի լուրը:

Ֆ. Բողենշտեդտի (8) ասելով, Արժվյան իր վերջին նամակում գրած է եղել, թե՛ վճռել է թողնել ռուսական ծառայությունը, զնալ Հայաստանի ներքին մասը և այնտեղ պարապել երկրագործությամբ, որովհետև իր չնչին եկամուտները չեն գոհացնում քաղաքի պահանջներին:

Բակունցի աչքում Արժվյանի հայտարարությունը մի ապացույց է ի նպաստ իր ենթադրության, որ նա կարող էր անցած լինել Երասխը: Մակայն, թվում է, թե Բողենշտեդտի ուղղած տողերը այլ բան չեն, քան դառնացած սրտի վայրկեանական գեղմունք և սխալ կլիներ այնտեղ ծրագրային խորհուրդ տեսնել: Արժվյան այնքան միամիտ չէր և ոչ անտեղյակ հայ գեղջկական կյանքին, որ լրջորեն կարծեր թե հնարավոր էր ավելի ապահով ապրուստ գտնել գյուղում:

Հայաստանի ներքին մասը, ըստ Բակունցի, Տաճկահայաստանն է: Արժվյան որպես թե հիասթափված էր ռուսներից և նաև հայ մթնոլորտից, սկսած Ներսես Աշտարակեցուց, ուստի և բարոյապես պատրաստ էր թողնելու Ռուսահայաստանը: Բակունց Արժվյանին վերագրում է տաճկական համակրանք, որպես հակազդեցություն ռուսական հուսախաբության: Այստեղ թվում է թե մեղանչում է ճշմարտության դեմ, կամենալով տուրք տալ իր շրջապատում տիրող տրամադրության: Արժվյան հոգեկան տարտամ դրության մեջ էր, երբ հասավ փետրվարյան հեղափոխության համբավը, որ կայծակի նման ճեղքեց խավարը և լուսավոր ուղի բաց արեց նրա առաջ: Այսպես է մտածում Ա. Բակունց: Բայց չէ պարզում, թե ի՞նչն է իսկապես քաշում Արժվյանին, թրքական լավատեսությունը, թե՞ ֆրանսական հեղափոխությունը: Թվում է, թե զկայսերն կայսեր տալու ցանկությամբ աշխատել է լծել խորհրդային արտաքին քաղաքականության

երկու սրավար մտույզները՝ հեղափոխություն և տաճկական բարեկամություն, Արովյանի՝ հայ վերածնունդի հոր, կառքին, այն կառքին, որ պիտի տաներ նրան դեպի խորհրդավոր անհայտություն...

Արովյանի ընկեր Ս. Նազարյանը այն միտքն էր հայտնել, որ Արովյան հուսահատության տխուր ժամին թերևս ինքնասպան է եղել: Արևմտահայ Ստեփան Ոսկանը հավանական է համարում, որ աքսորված լինի Սիրի: Կան մարդիկ, որոնց վտիտ միտքը ուրիշ պատճառ չէ գտել, քան այն, որ արատավոր սիրո զոհ է եղել: Կարելի է բնավին արհամարհել այս ենթադրությունը, ինչպես վարվել է պ. Բակունց և որ նրան պատիվ է բերում: Արովյանի վերջին ժամերը այնքան տազնապալից են, որ սիրո մարմանը տեղ չէր կարող ունենալ նրա հուզումնալից հոգու մեջ: Երևանի լոթինների վայել ենթադրություն է, ինչպես որ վերջերս գրչի մի ստահակ անվարժ մտրուկի սանձարձակությամբ փորձեց սմբակահարել նշանավոր հայի հիշատակը, իր հոգեկան հիվանդությունից բաժին հանելով պաշտելի անձին (9):

Ա. Բակունց իրավունք ունի, երբ հետ է մղում սիրային արկածի ենթադրությունը, բայց սխալվում է, կարծելով, որ հայ քաղքենության դեպի խեղճ թուրքերն ունեցած ատելությունից է ծագել այդ վարկածը: Այս պատճառաբանության համենը ևս ավելորդ է: Բնականն այն է, որ վատ ենթադրությունը բխում է վատ մարդկանցից: Ցայժմ հայտնած բոլոր ենթադրություններից այն, որ պատկանում է Ա. Բակունցին, ամենքն ավելի է համապատասխանում Արովյանի հոգեկան դրության: Արովյան այն անձերիցն էր, որ աշխարհ են գալիս խորհուրդը ճակատին և երազները հոգում: Բնության այդպիսի ընտրանիների համար իրականությունը թանկ է այն չափով, որչափ նա հնարավոր դաշտ է ներկայացնում երազների համար: Հակառակ դեպքում, իրականությունը կորցնում է իր արժեքը և երազներն են դառնում տիրական և քաշում դեպի այլ դաշտեր: Ա. Բակունց բանաստեղծ է և ըմբռնել է Արովյանի հոգեբանությունը: Եթե կարողանար հիմնավորել իր ենթադրությունը, մի նոր ծաղիկ ձգած կլիներ անհայտ շիրիմի վրա: Տաճկահայաստան անցնելը, եթե հաստատվեր, մի նոր դափնի կրեբեր Արովյանին, որպես նախակարապետի այն գործունեության, որին հետագա սերունդները պետք է կապելին հայության քաղաքական անուրջները:

Սակայն, Ա. Բակունցի ենթադրությունը հեռու է իսկությունից, բանաստեղծական տեսություն է:

Արովյանի կորուստը որոնելու է Երևանում, ո՛չ Երևանից դուրս: Ապրիլ ամսին, երբ անհետացավ Արովյան, Այրարատյան դաշտը, եթե ոչ ամբողջ Հայ երկիրը, փայլում էր գարնան բոլոր պճրանքով: Գարնանացանի ժամանակ է, դաշտերը լի աշխատավոր ձեռքերի հոծ բազմությամբ: Ան-

կարելի է, որ եվրոպական զգեստով մի մարդ անցնե՞ր Երևանից դեպի Երասխա, առանց ուշադրություն գրավելու: Հայ գյուղացին դիտող և զննող է: Մեզնից ամեն ոք գիտե անճճական փորձով: Երևանից տանող ճանապարհները անբնակ և խոպան վայրերով չեն անցնում: Միթե հմարավոր է, որ ոչ մի աչք տեսած չլինե՞ր օտարական ուղևորին: Երևանում Արովյան երկու աշկարա թշմամի ունե՞ր. այդ գավառապետն էր և ոստիկանապետը, երկրի զույգ զորավորները: Երկու տարի առաջ, 1846 թվին, հաջողել էին Արովյանին երեքօրյա բանտարկության ենթարկել: Անզուշուրություն կլինե՞ր սրանց օձիքը բաց թողնել և պետք է մշտապես կասկածի տակ պահել մինչև խնդրի վերջնական լուծումը: Ստեփան Ոսկանի երկյուղն այնքան էլ անհիմն չէ. հարկավ ոչ քստորի իմաստով: Արովյան վտանգավոր անձ չէր ճանաչված բարձրագույն իշխանության աչքում, որպեսզի խոսք լինե՞ր Միքիլի մասին: Մակայն, այլ է բարձրագույն իշխանությունը և ա՛յլ գավառականը: Կովկասյան գավառապետությունն ու ոստիկանությունը երբեք իր բարձրության վրա չեն եղել կանգնած: Հայ-թրքական կոտորածների ժամանակ երևաց նրանց էությունը: Ի՞նչ էին ներկայացնում, որպես մարդ և պաշտոնյա, գավառապետ Բլավացիի և մանավանդ ոստիկանապետ Մորոխովեց: Անշուշտ, ավելի վստահելի տիպեր չէին, քան նրանց հաջորդները մեր օրերում: Արովյան աննշան ոմն չէր. քաղաքի առաջին մտավորականը, տեղական հասարակության աչքը, եվրոպական գիտնական ուղևորների առաջնորդը, օր ցերեկով անհետանում է և ոստիկանությունը չէ կարողանում գտնել: Այս ապիկարությունն ավելի քան կասկածելի է: Երբ ոստիկանապետը, որ անձամբ ներկա էր եղել դրամական հաշիվների քննության և ոչ մի զեղծում չէր գտել, մի ամիս հետո դիմում է դպրոցի տեսչին և հարցնում, արդյոք դրամական վատնում չէ՞ գործել Արովյան, սրանով արդեն մատնում է իր դերասանությունը: Իսկ դերասանությունը գործի մեջ մի վարագույր է, որ սքողում է որոնելի խկությունը:

Այսպես, Արովյանի դատը մնում է առ այժմ բաց և երկու պաշտոնյաները, որպես միակ մեղադրյալներ, պիտի կրեն պատասխանատվության ծանրությունը՝ մինչև որ նոր փաստեր անպարտ արձակեն կամ դատապարտեն (10):

Ա. Բակունցի աշխատությունը, ամեն պարագային, մի կարևոր նպաստ է գործին շնորհիվ նոր նյութերի և նոր մեկնաբանության: Չենք կարող չնկատել, որ գիրքն ավելի պիտի շահեր, եթե լեզուն և ոճը խնամված լինեին, ինչ որ սպասելի էր մի վիպագրից:

ՊԵՇԻԿԹԱՐԱՆՅԱՆ ԵՎ ԿՑՈՐԴ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Փարիզում մի քանի տարի է, որ գոյություն ունի **Գրական Միությունը** իր **Ակումբով**, որ մի ժամադրավայր է գրական մտավորականության համար (1): Պարբերական դասախոսությունները և հավաքական զրույցները, որ այնտեղ տեղի ունին գրեթե ամեն շաբաթ (2), այլ նպատակ չեն հետապնդում, քան ստեղծել գաղափարական մեղաշնչանություն հայ ցրիվ մտավոր ուժերի մեջ գրական, գիտական, հասարակական և մաման հարցերի շուրջը:

Ամեն ազգ ունի իրեն հատուկ հոգեբանություն, մտայնություն: Մերը քայքայված է և շարունակվում է եղծվել օտար ազդեցությունների տակ: Վերմշակել ազգային ուրույն մտայնություն առաջին հոգը պիտի լինի մեր մտավորականության: Մշտական շփումը ակումբների մեջ՝ առ ի չգոյն ուրիշ հաստատությանց, մեծապես նպաստում է այլասեռ մտքերի հարթման: Բաղձալի է, որ բազմաման մաման ժողովարաններն զաղութահայության մեջ և մինչիսկ կապվեն միմյանց հետ սերտության օղակներով:

Փարիզի Ակումբը աղանդավոր չէ. նա բաց է բոլորի համար, որոնք հետաքրքրվում են գրական և հասարակական խնդիրների տեսությամբ: Կան գրագետներ, ծեր և երիտասարդ, որ ամենից առաջ այնտեղ պիտի վազեին, բայց գերադասում են դիտել հեռվից և՛ լրատուների, և՛ միջնորդ ականջների միջոցով հետևել թե ի՞նչ է կատարվում այնտեղ: Պետք էր կարծել, որ գոնե այն դեպքում, երբ ասելիք ունին Ակումբի մեջ հայտնված տեսությանց թե մտքերի առթիվ, պատշաճ կհամարեին փարատել իրենց տարակուսանքները հենց նույն Ակումբի ծոցում: Սակայն, այս կարգի հեռակաց գրագետներն ավելի լավ են համարում, զավագանակիր վարդապետների մաման, քարոզել ի հրապարակս և ոչ խոսել դեմ հանդիման յուրայինների շրջանում և այս կերպ լուծում որոնել վիճելի խնդիրներին: Այստեղից ծագում են անպատեհություններ, որոնք շաղկապված են բնականորեն բանակոմի հետ, և որոնք համար պատասխանատուն մենք չենք:

Փարիզի Ակումբը բարի հիշողություն ունեցավ արձանագրելու մեր մտտիկ անցյալի երեք նշանավոր դեմքերի՝ Միք. Նալբանդյանցի, Ռափ. Պատկանյանի և Մկ. Պեշիկթաշյանի ծննդյան հարյուրամյա տարեդարձը և առանձին դասախոսություններ մվիրեց նրանց կյանքին և գործունեության: Մի համեստ հարգանք նրանց հիշատակին (3):

Նալբանդյանցին և Պատկանյանին նվիրած խոսքը խաղաղ անցավ, Պեշիկթաշլյանինը՝ աղմուկ հանեց:

Պեշիկթաշլյանի մասին խոսողը պ. Օհան Կարոն էր, մի ուշիմ երիտասարդ, որ սովոր է մտածել նախքան խոսելը: Հակիրճ և խոհուն դասախոսությամբ մը վեր հանեց Պեշիկթաշլյանի քնարի և հասարակական գործունեության հիմնական գծերը, ինչպես և նրա անհատական բարեմասնությունները: Դիտողություններ եղան գլխավորապես բժ. Ամատյանի կողմից պատմական միջավայրի վերաբերյալ, որ ուրվագծել էր դասախոսը:

Մի կարևոր բաց կար դասախոսության մեջ, որը փորձեցի լրացնել փակման ամփոփ խոսքիս մեջ: Այն հարցն էր, թե Պեշիկթաշլյան ի՞նչ տեղ է բռնում հայ նորագույն գրականության պատմության մեջ:

Դասախոսության հաշվետվությունը երևաց Փարիզի «Յառաջ» թերթում, ուր իմ խոսքերս աղավաղված էին (4): Ուշադրության պարզ սպրդումն էր տեղեկատուի կողմից: «Յառաջ»-ի անանուն աշխատակիցը, որ դժվարացել էր սևը սպիտակից ջոկելու, հարկ էր համարել նախատիճը կարդալ իմ հասցեիս, որ աշակերտության կարծիքներ են հայտնում գրական խնդիրներում: Վշտացել էր մամավանդ, որ Պեշիկթաշլյանը որպես թե ստոր էր դասված Նալբանդյանցից: Մոլորության առաջն առնելու համար, պարզեցի խնդրի էությունը խմբագրության ուղղված մի նամակի մեջ, ուր առաջարկում էի անանուն գրչին, ի դեպ եթե դժգոհ մնաց մեկնությունիցս, շնորհ բերե Ակումբ և իր հայեցակետը մեզ պարզե: Նամակս տպվեց ոչ այն ձևով, ինչպես ընդունված է (5):

Ամեն պարագային գիժը գլորել էր գայթակղության քարը: Քարը հասավ մինչև պ. Ա. Չոպանյան: «Ապագա» թերթի մեջ խիստ հողված գրեց իմ «անհեթեթ» կարծիքիս դեմ (6): Հողվածը թեև երկու անգամ ավելի երկար էր քան իմ նամակը, բայց և այնպես չգոհացավ դրանով: Խոստանում էր նորեն վերադառնալ մույն խնդրին: Սպասեցի, կարծում էի, որ «Անահիտ»-ը պիտի բերեր նոր հողվածը: Դիպվածով միայն իմացա, որ սպասելի գրությունը արդեն տպված է Ամերիկայի «Պայքար» թերթում: Շնորհակալ եմ, որ մի բարեկամ անձ բարի եղավ տրամադրելու ինձ, միանգամայն ինքնաբերաբար, հիշյալ թերթի համարները (7):

* * *

Վեճի նյութը Պեշիկթաշլյանի շուրջն է: Բայց հարզելի հակառակորդս սկսում է Ռ. Ջարդարյանից, որպես նախերգանք: Նա լսել է, որ մենք որպես թե ասել ենք, որ Ջարդարյանի լեզուն ծանր է և գրականությունը հայկական չէ (8):

Խորհուրդ կտայինք, որ պ. Չոպանյան ավելի խելահաս ականջներ դրկե Ակումբ: Երկու բառն էլ արտասանված է, բայց ոչ այն կապակցությամբ, ինչ որ դատափետվում է:

Ասել ենք, որ Ջարդարյանի լեզուն փարթամ է և գունագեղ: Բառերը ընտրված են խնամքով և ընդելուզած, որպես մի մոզայիկ: Նախադասությունները հղկված, սահուն են անարգել: Ոճը հասցրած է այնպիսի արվեստակյալ կատարելության, որ կարդալիս ավելի լեզվին ես հետևում, քան բովանդակության: Վերջինս նիհար է, պատմության նյութը ծավալուն չէ, դիտողությունները խոր չեն, բանաստեղծի աչքը և միտքը կարծես սահուն են առարկաների վրայից, խուսափելով ներս մտնել. մի ժրջան մեղու, որ քփից թուփ է ցատկում, առնում՝ ինչ որ պետք է համարում և շտապով հեռանում: Երբեմն թվում է, որ լեզուն, որպես եկեղեցական կերպասյա ծանր շուրջառ, ծանր է գալիս պատմվածքի վտիտ մարմնին:

Ջարդարյանը համարվում է գավառական գրականության ներկայացուցիչ Թլկատինցու հետ: Հայկական գյուղից քիչ բան է մնացել նրա մոտ, այնքան տաշվել և գտվել է: Եթե թարգմանենք օտար լեզվով, ոչ որ կարող է գուշակել նրա հայկական ծագումը ըստ էության:

Երկու բան էլ գործ ենք ածել, ծանր և հայկական, բայց առանց կամենալու թերություն համարել հայկականի նսնությունը: Արձանագրել ենք՝ ինչ որ դիտել ենք:

Այա ուրեմն իզուր է պ. Չոպանյանը ինձ վերագրում այն միտքը, թե «Հայկական հարցը նյութ առնելը կամ հայ գյուղացու մտայնությամբ ու ռճով գրելը անհրաժեշտ պայման չեն որպեսզի գործ մը հայկական շեշտ ունենա»:

Մեր ասածներից իսպառ այս չէ հետևում, այլ այն, որ Ջարդարյանի քննելի հատորը (9) մեզ չէ բերում գյուղական գրականություն, որի մասին այնքան խոսում են, որովհետև գյուղը ներկայացված է բավականին մակերեսային:

Գանք հիմա Պեշիկթաշյանին:

Արևմտահայ հայրենասիրությունը հուզվել է (10), ենթադրելով որ Պեշիկթաշյանին համեմատել ենք Աբովյանի և Նալբանդյանցի հետ և իր պատվանդանից վայր ձգել: Ասում են, որ իզուր ենք համեմատել, պետք չէ և չի էլ կարելի միմյանց մոտ բերել, որովհետև տարբեր մեծություններ են:

Սակայն, ի՞նչ է մեր համեմատությունը: Թողնենք առայժմ Նալբանդյանցին: Ի՞նչ ենք համեմատել Պեշիկթաշյանի և Աբովյանի մեջ և ի՞նչ ենք գտել: Ուրիշ ոչինչ, քան այն, որ «Պեշիկթաշյանի գրականությունը ետ է Աբովյանից»: Այս՝ ժամանակագրական հարաբերություն է և անվիճելի:

Չոպանյանը, թեև բերում է սույն խոսքերս, բայց հետո աղավաղում է որոշ տրամադրության ազդեցության տակ, ժամանակը փոխելով որակի և մեզ վերագրելով այն, ինչ որ չենք ասել, այսինքն՝ որ «Պեշիկթաշյան վար է Աբովյանին որպես բանաստեղծ»: Այս մասին մենք չենք խոսել, նոր պիտի անդրադառնանք ստորև:

Չարմանալին այն է, որ մեզ արգելում են համեմատության դնել, բայց ինքը, Չոպանյանը համեմատում է հայտարարելով, թե «Արովյան, անշուշտ, ավելի բարդ և հզոր գործ մը արտադրած է քան Պեշիկթաշյան»:

Մեր ասածը մի պարզ ճշմարտություն էր, որ Պեշիկթաշյանը կեղծ-դասական է և հազիվ մոտենում է ռոմանտիկ գրականության:

Մեր արգո հակառակորդը կարծում է, որ կեղծ-դասական տիտղոսը վիրավորական է քանաստեղծի համար և հայտարարում է, որ մա «իսկական դասական է և ոչ կեղծ»: Այսպիսով պ. Չոպանյանի ըմբռնողությունից խուսափում է կեղծ-դասական կոչված խոշոր գրական դպրոցը: Դասականի և ռոմանտիկի մասին այն ընտանի հասկացողությունն ունի, ինչ որ սալոնական մի տիկին, որ իր հյուրերից մեկի քիթն է գտնում դասական, մյուսի խառնվածքը՝ ռոմանտիկ:

Այս առօրյա ըմբռնումով հազիվ թե կարելի է գրական լուրջ քննադատության ձեռնամխել: Մասնագիտական մտածումի նեղ կածանները խորթ են մեր պատվական ընդդիմախոսին, նրան սիրելի և բազմիցս հաճելի են ազատ մտքի պողոտաները, թերևս իր մեջ խոսում է քանաստեղծն առավել, քան քննադատը: Փոխանակ մեկնելու դասականությունն ու ռոմանտիզմը իրենց պատմական օրրանի մեջ, պ. Չոպանյանը մի ծանր ճանապարհորդություն է հանձն առել դեպի հին և նոր աշխարհների և ազգերի գրականությունները, որպեսզի աջ և ձախ սփռե դասականության և ռոմանտիզմի վկայականները ըստ իր բարի հայեցողության և առանց որևէ շահի ընդհանուր գրականության պատմության համար: Այսպես մեր քանաստեղծը գտնում է, որ գոթական ռոմանտիզմը կա և սա կպարտի Արևելքին իր հիմնական տարրերը. անգլիական, գերմանական, իտալական ռոմանտիզմը որպես թե կրում է հնդիկ, պարսիկ, արաբ, եբրայեցի ազդեցություն: Հռոմեաց գալով դեպի Արևելք, չափում է պարսիկ հին արվեստը՝ քանդակագործություն ու ճարտարապետություն, և տեսնում է որ այն՝ դասական է, իսկ հնդիկ և ասորի արվեստը, ընդհակառակը, ռոմանտիկ: Անհատներին դառնալով՝ Նարեկացին, Ջալալեդին Ռումի, Ֆիզուլի, արաբ և հնդիկ քանաստեղծներն ամենեքյան ռոմանտիկ են նույն Չոպանյանի կարծիքով: Եվրոպայում՝ Անդրե Շենիե դասական է, հսկա Գյոթեն իր մեջ ունի ռոմանտիկ մը, և՛ դասական մը, Լեոպարդի ռոմանտիկ՝ մտայնությամբ, ձևով՝ դասական, Հյուգո, Լամարթին, Վիգնիե, Մյուսե՝ ռոմանտիկ են, իսկ Ժերար դը Ներվալ, Մորիս դը Գերեն զգայնությամբ՝ ռոմանտիկ, ձևով՝ դասական, վերջապես Միստրալը՝ նոր հելլեն:

Ճանապարհորդությունը դեռ չէ վերջացած: Պարոն Չոպանյանը այցելում է նաև Բյուզանդիան, որի գրականությունը «ռոմանտիկ է խորապես»: Եզնիկ Կողբացին, թեև այստեղ է սնված, բայց իր ձևով՝

ատտիկյան է, Մովսես Խորենացին՝ ձևով և ոգով ատտիկյան է, Նահապետ Քուչակը և՛ ատտիկյան է: Իսկ Պեշիկթաշյանը իսկական նոր հեղին մըն է, պատգամում է մեր ուղևորը, հասնելով իր հանգրվանին: «Նոր ժամանակների հայ գրականության լավագույն դասականն է», - շեշտում է նույնը, - ավելի քան Ալիշան, Նարբեյ, նույնիսկ Թերգյան: Պետրոս Գուրյան և Մեթյան ռոմանտիկ են, Արովյանի մեջ կա քիչ մը ռոմանտիզմ, Գամառ-Քաթիպան փարսախսներով հեռու է քերթողական ճշմարիտ ռոմանտիզմեն, Շահազիզի մեջ կա Բայրոնի ռոմանտիզմի ցուլը, Հովհաննիսյան, Թումանյան, Իսահակյան և Տերյան ունին ռոմանտիզմի խոր և գեղեցիկ տարրը: Բաֆֆի և Ահարոնյան մեծագույն ռոմանտիկներն են:

Այս պատկաններն հետո պ. Չոպանյան կրկին մոտենում է Պեշիկթաշյանին և սխալ է գտնում նրա գործը բաժանել գրաբարի և աշխարհաբարի, երկուսն էլ համարում է ձևով դասական, խորքով՝ ռոմանտիկ: Նրա կարծիքով հայր Բագրատունու «Հայկ դյուցազմից» նվազ գորեղ և մեծաշունչ է Պեշիկթաշյան, նույնքան ներդաշնակ է, որքան Հյուրմյուզի «Բուրաստանքը», և «երկուքեն ալ ավելի ավելի խորագգաց է, ավելի շնորհալի և հանկուցիչ»:

Եվ եթե հիշենք, որ Պեշիկթաշյան ինքը համարում էր «Հայկ դյուցազմը» «հավասար Վիրգիլիոսի, կամ «գուգակշիռ Հոմերոսի»», ապա ուրեմն պետք է ընդունել, որ Պեշիկթաշյան «ավելի շնորհալի է, քան Հայկ դյուցազմը», մի բանով ավելի էր Վիրգիլիոսից և Հոմերոսից:

Այս զվարճալի զրոսանքը, որ հանձն է առել մեր բարեկամը, գրական տեսություն չէ իսպառ, այլ կատարյալ բարելոմական խառնակություն: Ցավը միայն այն չէ, որ ուր հասնում է մեր բանաստեղծը, մորթում է բանաստեղծությունը, ինչպես մի ոչխար, և երբեմն մորթն է հայտարարում դասական և միսը՝ ռոմանտիկ, և երբեմն հակառակը: Խորապես ցավալի է, որ դասական և ռոմանտիկ բառերը, որ պատմագրական որոշակի հասկացողություններ են, լողում են ձկների պես անորոշության և շփոթ ըմբռնումների ճապաղ ջրերի մեջ: Գիտեի, որ պ. Չոպանյան իր գրական քննադատության մեջ հետևորդ է իր անհատական տպավորության: Մակայն քննադատության այս եղանակը, ներելի թերևս, ընթացիկ գրախոսականների համար, անընդունելի է գրական վիճաբանության մեջ, ուր պահանջվում են ավելի բանավոր հիմքեր և առարկայական չափոցներ:

* * *

Գրականությունը, որքան էլ ազատ մտքի և զգացումի անկաշկանդ գեղումն լինի, բայց և այնպես չորս հովերին տված երևույթ չէ, այլ ունի իր բարձրադեգ ամբարտակները, որոնց մեջ հոսում են խոշոր գրական գետերը՝

դասական, ռոմանական, կեղծ-դասական և ռոմանտիկ: Մրանք բաժանված են միմյանցից քարերի պատմեշներով և պետք չէ շփոթել, ոտի տալով ժամանակական հեռանկարները, և կամ ցրել քմհաճաբար Սենայի ավերից մինչև Եփրատ, մինչև Գանգես:

Կեղծ-դասական է կոչվում եվրոպական վերածննդի մեծ շրջանը, որ ծայր տվեց, որպես հակազդեցություն միջնադարյան սքոլաստիկայի, նպատակ ունենալով վերակենդանացնել հին հույն-հռոմվեական քաղաքակրթության թաղված ավանդները: Հետևանքը փայլուն էր և ամենատարած:

Ֆրանսական մեծ հեղափոխությանը վերջ տրվեց կեղծ-դասականության և սկիզբն առավ նոր շարժում, որ հայտնի է ռոմանտիզմ անունով: Մա նայում էր ոչ հույն-հռոմվեական աշխարհին այլ ռոմանական միջին դարերին, և ձգտում էր սնվել նույն դարերին հարազատ աշխարհայացքի ոգով: Կեղծ-դասականությունը, ուրեմն, մամություն էր հին և իսկական դասականության, իսկ ռոմանտիկ ուղղությունը իր հերթին մամություն էր միջնադարյան ռոմանականության: Կաղապարները խորապես տարբեր էին, ուստի և մամությունները տարբեր են: Այն արվեստը, որ հատուկ էր հույն-հռոմվե աշխարհին, և որը կոչում ենք դասական, արտացոլք էր մի որոշ աշխարհայեցողության, որի մեկնակետն էր բնությունը, բնապաշտությունը: Հին հույնը իրեն նկատում էր որպես բնության մի մասնիկ, մարդը տակավին չէր հակադրում իրեն արտաքին աշխարհին: Նույնն էին և նրա աստվածները, տեսիլների ծնողները: Հույնի համար երկինքը բաժանված չէր երկրից: Երկինքն ամփոփվում էր Օլիմպոս լեռան վրա, որտեղից գերագույն էակները իջնում էին և Աթենքի փողոցներում անճատոր լինում այնպիսի գործերի, որոնց համար այժմ ոստիկանություն կտանեին: Այս ծայրահեղ և հետևողական իրապաշտությունը պետք է ծներ համապատասխան արվեստ, իրական արվեստ, հար և մամ բնության ներշնչումներին և ձևերին, այն ինչ որ կոչվում է բնականություն: Գործոնը աչքն է, երևակայությունը անելիք չունի ավելի, քան սոսկ հիշողությունը: Հասկանալի է, որ արվեստն իր գերագույն արտահայտությունը գտնում է ամենից առաջ տեսանելի և շոշափելի քանդակագործության մեջ:

Բուրոսովին այլ դռներ են բացվում հաջորդ` քրիստոնյա միջնադարում: Նոր և հիմնովին տարբեր աշխարհատեսություն: Մարդը բնության հլու ունկնդիրը չէ: Նա իր ներքին մեծ աշխարհն ունի, որ գերի վերո է համարում արտաքին աշխարհից: Մեծ և բարձր երկինք ունի, լի հրաշագան տեսիլներով և անուրջներով: Այժմ ինքն է ձգտում բարձրանալ այդ անհասանելի Օլիմպոսը և ոչ թե աստվածներն են այնտեղից իջնում երկիր: Երևակայության և երազների անվերջ տեսլարաններ, ուր հրաշքները

մրցում են իրական երևույթների հետ և միտքը ընկճվում է ցնորքների թափի տակ: Բնականից վերև սավառնում է գերբնականը՝ ստեղծելով հրաշակերտ գրույցներ և պատմություններ: Գրականությունը այն օրին է հասնում, որ սրբերի կյանքը գերադասելի են համարվում, քան դասական ողբերգությունները, շմագլուխ Քրիստափորի (11) և կամ Ս. Գեորգ գորավարի վարքը ավելի է կարդացվում, քան Հոմերոսն ու Վիրգիլիոսը:

Նման պայմաններում, բնական է, որ ժողովրդական բանահյուսությունը պետք է հարկադրեր իր իրավունքները: Եվ ահա ժողովրդական ստեղծագործության անկաշկանդ բերքերը՝ քնարերգություն, դյուցազներգություն, պատմական լեգենդաներ և մտացածին գրույցներ և պատմվածներ խուժում, խռնվում են արվեստի աշխարհում:

Սակայն մարդկային տրամադրությունները չեն ընթանում ուղիղ գծով դեպի առաջ: Ուղևորի նման մարդկությունը մերթ մերթ սիրում է ետ նայել, ավստասա կարոտով, ինչ որ թողել անցել է, և հրաժարել, տաղտուկ զգալ ունեցածից: Երևակայությունը հոգնելուց հետո մարդ դառնում է ակամայից դեպի միտքը: Միջնադարյան զառանցական գրականությունը պետք է տեղի տար հակազդեցիկ ուղղության, շրջելով ուշադրությունը դեպի հին դարերի բնականությունը: Թողնենք ուրիշ երևույթները, գրական միտքը դարձավ և կանգնեց հին դասականության վրա, աշխատելով ընդօրինակել վաղուց մեռած աշխարհայացքի մեծ վարպետներին: Ծագեց կեղծ-դասականության մեծ դպրոցը: Հիասթափումը անխուսափելի էր վաղ թե ուշ: Դասականությունը ձևի և բովանդակության ներդաշնակություն էր և ներդաշնակությունը պայմանավորված է աշխարհայացքի կենդանությամբ: Հին արվեստը մեռել էր, որովհետև նրա հիմը կազմող հոգեբանությունը չբացել էր: Միջին դարերի մեծ խրամատը կար, որ բաժանում էր նոր աշխարհը Ջևհի տիրապետությունից: Կարելի էր, հարկավ, կաղապարել հին ողբերգակ արվեստավորներին, բայց առանց իրենց բնական շնչի:

Մարդկությունը շուտով ճանճրացավ հավակնոտ դասականության մարմարյա սառն երկերից, առանց հոգու և ջերմության, և աչքը սևեռեց հետ դեպի միջնադարյան ռոմանականությունը, որ համապատասխանում էր նոր մարդու քրիստոնեական երազականության: Ահա ինչո՞ւ Շատոբրիանը գրում է *Genie du Christianisme* և կամ *Martyrs*, որով ծնվում է ռոմանտիզմը և ավետվում աշխարհին:

Գերման ռոմանտիզմը մերձ երեսուն տարով ավելի հասակավոր է: Նա երևան եկավ XVIII դարու վերջերին և նախապատրաստեց *Sturme und Drang*-ի շրջանը: Նույն դարու վերջերն էր հռչակավոր Հերդեր գիտնականը, որ առաջին անգամ ուրվագծեց այն հիմները, որոնց վրա պիտի հանգչի գրականության պատմությունը որպես գիտական մարդ: Նա էր, որ ցույց

տվեց, որ բոլոր կիրթ ազգերը անցնում են միևնույն և կամ մնան գրական հանգրվաններ, ունեն իրենց դասական, ռոմանական, կեղծ-դասական և ռոմանտիկ շրջանները: Թողնենք պարսիկ, ասորի, հնդիկ, արաբ գրականությունները, որ մեր խնդրին չեն վերաբերում և առնենք հայ գրականությունը:

* * *

Չմայելով հայ պատմական կյանքի խեցրեկ վիճակին, մեր գրականությունը պահել է որոշ չափի կանոնավորություն կամ հաջորդականություն իր զարգացման ընթացքին: Կարելի է ասել, եվրոպականին համընթաց է: Ունի հին շրջան, միջին տաղասացիկ շրջան, կեղծ-դասականություն և ռոմանտիզմ:

Հայ միջնադարը զարմանալի ընդհանուր գծեր ունի եվրոպականի հետ: Ամենն առաջ ընդգծելու է նոր լեզուների ծնունդը: Արևմուտքը նետեց լատին լեզվի բեռը և սկսեց մշակել ազգային լեզուներ: Գրեթե միաժամանակ և մեր գրաբարը տեղի տվեց աշխարհիկ լեզվին, որ գրական իրավունքներ ձեռք բերեց Կիլիկյան արքունիքում և աշխարհային տաղասացության մեջ: Մոռանալու չէ, որ հայ անդրանիկ տաղասացները ժամանակակից էին Դանթեի և Պետրարկայի: Գրաբարը մնաց, լատիներենի մնան, եկեղացականության գանձ առավելապես:

Եվրոպական կեղծ-դասականությունն այն մեծ արժանիքն ունի, որ մաշխոնարհեց հույն կամ լատին լեզվի առաջ, այլ պահեց, սնեց և աճեցրեց մայրենի լեզուները և հասցրեց գրական բարձր կատարելության: Ֆրանսերենը, իտալերենը, անգլերեն և գերմաներեն, որ խանձարուրքի մեջ էին XII-XIII դարերում, XVII-XVIII դարերում հանգեցին դասական բարձրության: Այս է պատճառը, որ ֆրանսացիք, երբեմն և մյուսները, դասական են անվանում կեղծ-դասական շրջանը, ի նկատի ունենալով լեզվի կատարելությունը:

Հայ կեղծ-դասականությունը այս կետում զանազանվում է եվրոպականից, որովհետև իր լեզուն գրաբարն է և ոչ աշխարհաբարը: Մխիթար Աբրահայրը 1724 թվին կազմել է աշխարհաբար քերականություն (12): Եթե այդ վայրկյանին, մի գերագույն ներշնչումով, ընդուներ աշխարհաբարը որպես գրական լեզու, այսօր մենք չէինք տառապալի լեզվական երկվությունից և կունենայինք մի և հառաջացած լեզու և ճոխ գրականություն:

Սակայն, դասական լեզվի ավանդական հրապույրը դեռ զորեղ էր և անպարտելի: Մխիթարյանները կոչված չէին գրականություն մշակելու: Նրանց ամմիջական նպատակն էր՝ կենդանացնել հնության հիշատակները և նրանց հետ միասին շունչ տալ հին լեզվին: Երբ հետագայում Վենետիկը

դարձավ կեղծ-դասական գրականության հնոց, քնական է, որ հարմարագույն լեզուն «Հայկ դյուցազմի» և մնան գրությանց պիտի համարվե՞ր գրաբարը: Այսպես թե այնպես աշխարհաբարը մնաց իրավագուրկ:

Հաջորդ մեծ գրական դպրոցին, ռոմանտիզմին, էր վերապահված կատարել այն մեծ հեղաշրջումը, որ է աշխարհաբարի հաղթանակը: Այդ խոշոր և խիզախ երևույթը պարտական ենք Խ. Աբովյանին, իսկ Աբովյանը իր հղացումը պարտավոր է գերման կրթության, գերման ռոմանտիզմի շնչին: Թե որքան գիտակցական էր նորա խիզախ քայլը, և որպիսի ծանր մտորումների արդյունք էր, կարելի է դատել այն հուզիչ և խորիմաստ համեմատությունից, ուր աշխարհաբարը մամեցնում է Կրեստո թագավորի համր որդուն, որի լեզվի կապանքներն արձակվում են, երբ տեսնում է թշնամու սուրը շողշողալիս իր հոր գլխին: Աշխարհաբարի նկատմամբ գերման ռոմանտիզմն է այն փայլուն սուրը, որ կտրում է նրա կապերը: Նոր լեզուն աղաղակում է հայի «Վերք»-երը, թաթավում է հայ միտքը ռոմանտիզմի ավազանում և ստեղծում նոր գրականություն:

Քիչ հետո նույն բանը կատարում է արևմտյան հայության մեջ հ. Ալիշանը: Այս մասին ևս խոսել են Ակումբում, բայց «Յառաջ»-ին ուղղած մամակումս չեն հիշած, որովհետև վեճին չէր վերաբերում:

Նահապետի «Նվազների» երևումը կարծես մի փայլատակում է խավարած երկնքում, մի երկնառաք հրաշք, մանավանդ այնպիսի մի ժամանակ, երբ պաշտամունքի սեղանի վրա էին «Հայկ դյուցազմ»-ի մնան քերթվածներ: Արդյո՞ք հակազդեցության քնական թելադրանքն էր: Տակավին երեսուն տարի առաջ ինձ զբաղեցնում էր այս հրաշքը և ուզում էի իմանալ պատճառը իր իսկ Նահապետի բերանից (13): Պատասխանը հակիրճ էր և ոչ անթերի: Որպես թե դպրոցական տղաներին ընթերցանության նյութ տալու համար էր, որ գրել էր աշխարհիկ «Նուազներ»-ը: Աբովյանի լեզուն բացել էր ժողովուրդը, Ալիշանինը՝ այդ ժողովրդի մի բեկորը Մուրատյան և Ռաֆայելյան դպրոցներում:

Սակայն թվում է, որ Ալիշան ուրիշ հիմք էլ ուներ, ինչպես ցույց են տալիս նույն «Նուազներ»-ը: Նահապետի երգերը ի՞նչ են, եթե ոչ փունջ ծաղիկներ, հավաքված մեր միջնադարյան քնարերգության դաշտերից, և ուռճացրած, փարթամացրած իր հոգու վեհ ջերմանոցում: Ասել է, թե Նահապետը ընթացել է նույն չափով, ինչ որ եվրոպական ռոմանտիզմի հիմնադիրները: Մրանք քաղել են իրենց հույզերը միջնադարյան ռոմանակագրությունից. ճիշտ այդպես է վարվել և մեր Նահապետը, դիմելով հայրենի միջին դարերին, և այնտեղի ծաղիկներից է քամել իր հյութը: Այսպես է վարվել միանգամայն անկախ եվրոպացիներից, հանճարի հատուկ ինքնաբուխ թափով: Աբովյանի ռոմանտիզմը նորաստեղծ է օտար ազդեցության տակ,

Ալիշանիներ՝ բուն հայացի է, իջած պատմության խորքից: Առաջինը երկուներն է տեսել, ծանր երկուներ, երկրորդը՝ բնական ծնունդ է: Տարբեր են ծագումով, բայց էությունը՝ նույն, միմյանց լրացնում են. մեկը բաց է աճում հայ երկրի «Վերքերը», մյուսը՝ արցունք է թափում նրանց վրա, հայ երկնքի քարձուներից:

Այս հանգամանքը, այսինքն՝ մեր գրականության երկնեղ սկզբնավորությունը, կանխորոշել է այն տարբեր ուղիները, որով պիտի ընթանար գրական ստեղծագործությունը արևելյան և արևմտյան հատվածներում: Բնորոշել այդ ուղիները դուրս է մեր նպատակից: Չմոռանանք, որ մեզ հետաքրքրողը Պեշիկթաշյանն է:

«Վերք Հայաստանի» և «Նուագը» հիմնաքարերից հետո գալիս են Պեշիկթաշյանի «Տաղեր»-ը: Ի՞նչ են բերում սրանք հայ նորածին գրականության: Արդյան և Ալիշան անպայման մեծություններ են: Արդյո՞ք Պեշիկթաշյանն ևս մեծություն է որևէ նկատումով: Մեր պատասխանը հայտնի է: Պեշիկթաշյանը մեծություն չէ, այլ միջակ անվան բանաստեղծ է, համեստ հասարակական գործիչ և բարեկիրթ, և բարեհամբավ, առաքինի անձը: Մեզ առարկում են, որ մենք ստորագնահատում ենք, բայց զլանում են ցույց տալ, թե ո՞վ է և երբ անվանել նրան մեծ բանաստեղծ:

Եթե մեզ առարկեին, որ մեծ, միջակ, և մման որակումները գիտական չափեր չեն, ուստի և անհանձնարարելի քննադատության մեջ, մենք կհասկանայինք: Եթե հարցնեին, թե ո՞րն է մեր չափոցը՝ մեծություններ կշռելու, դարձյալ կհասկանայինք, մանավանդ, երբ մեր հակառակորդները իրենց չափերը հրապարակեին: Առարկայական չափեր, և ոչ հոռի տեսակի տպավորականության աղաղակներ և կամ ճարտասանական վարկապարագի ճիշեր:

Պետք է թողնել, վանել, լուրջ քննադատությունից «գմայելի, սքանչելի, հանկուցիչ, վսեմ, նրբին, խորին» և մման աննյութ և անգայտ որակումները անորոշ և խուսափուկ ճաշակի: Պետք է որոնել ավելի հաստատուն դիտանոցներ գեղարվեստական երևույթները գննելու համար:

Պեշիկթաշյանի գրական աճումը հանգչում է այն փոքր հատորի վրա, որ հրատարակվել է իր մահից հետո 1870 թվին, և այնուհետև երկու հրատարակություն է տեսել, 1902 թվին Թիֆլիսում, և 1904 թվին՝ Փարիզում:

Հատորը հաստատվոր չէ: Ով ուզում է ծանոթանալ և ուսումնասիրել բանաստեղծին, իր տրամադրության տակ ունի հիմնական աղբյուրը: Կարող է անթերի և անկաշկանդ կարծիք կազմել նրա ստեղծագործության մասին:

Ջննելի հատորը ամփոփում է ոչ ավելի քան 60 կտոր բան, չհաշված այլևայլ մանրուք: Սրանից միայն մի քառորդն է գրված աշխարհաբարով,

մյուսները գրաբար են: Հետևապես մեր բանաստեղծը ներկայացնում է հայ նոր գրականության սեղանին գրեթե մի տասնյակ նոտանավորով:

Արդ, ինչ և լինի այդ նոտանավորների արժանիքը, հասկանալի է, որ այդքան թեթև բեռով չի կարելի հավակնել մեծության: Մեծությունը, վերջապես, միայն որակ չէ, այլև քանակ է:

Գրաբար քերթվածները պատկանում են մախորդ շրջանին, այն է կեղծ-դասականության: Իրավունք ունինք ասելու, որ մեր բանաստեղծը հետ է ոչ միայն Աբովյանից, այլև Ալիշանից, քանի որ մշակում է հին ոճի գրականություն, երբ նորի հիմն է դրված:

Գուցե գրաբար քերթվածները մեծ տեղ են ապահովում հեղինակին մախորդ շրջանում, կհարցնե ընթերցողը: Պարոն Չոպանյան գտնում է, որ այս քերթվածները ավելի շնորհալի են, քան «Հայկ դյուցազն»-ը, կեղծ-դասականության կոթողը: Իրողությունն այն է, որ Պեշիկբաշյանի գրաբար բանաստեղծությունների մեջ ևս ընտրելի են հազիվ 10-15 և ներկայանալի գրական ատյանին: Մնացած հոծ մեծամասնությունը անճանաչելի պտուղներ են, ուղեբճներ և ներբողներ և կամ ողբեր, նվիրված մասնավոր անձերի թե պատմական դեմքերի: Մի մասը աշակերտական երախտագիտության տուրք են հոգևոր ծնողներին և կամ բարեկամներին, մի տեսակ փորձեր, ուր պատրաստում է բանաստեղծն իր գրիչն ու թանաքը իսկական ստեղծագործության համար:

Այսպես՝ նրա քնարի նյութ են դարձել՝ Գեորգ վարդապետի ընտրությունը արբահայր, Երվանդ Հյուրմուզի ձեռնադրությունը եպիսկոպոս, հայր Ա. Բագրատունի երկիցս անգամ, հայր Ալիշան, Շեքյան, ողբեր՝ ի մահ Ոսկյան պատանվո, ի մահ Գարրիելի Երամյան, ի նահատակություն Վարդանանց, ի մահ Խոսրովու Մեծի, ի մահ Հիսուսի, ողբ մանկան ի թռչնիկն վաղամեռիկ. այլև՝ հրավեր ի մարտ Խոսրովու, Ջրոսանք Արտաշեսի, քերթողական ոգի Հայաստանի և մնան դյուցազներգություններ: Մերձ երկու տասնյակ նոտանավորներ նվիրված են մնան նյութերի, ոճը բարձրաթռիչ, բովանդակությունը աղքատ, ծանրաբեռնված կեղծ-դասական ճարտասանության հատուկ բոլոր արդուգարդով: Հյուրմուզի ընտրության առթիվ, օր. բանաստեղծը հնարավոր է գտնում գոչելու. օ՛ Հայրենիք, առ քո ձեռը ուրախության երգի ոսկի քմարը, և դուք, ծնունդք պերճ դյուցազանց, ելեք պարունեցեք, և դու՛, մուսայդ անմահ, դուրս եկ և երգե՛ թե ինչպես Ոգի Հայաստանյաց որ մինչև այդ նստած դառն արցունք էր ցողում, այժմ հրաժարվեց սուզից, երբ լսեց Գեորգի փառաց պերճ համբավը և այլն:

Այսպիսի քերթվածներից դուրս՝ համարելու է մոտ 10-15 նոտանավորներ, որոնք կազմում են մեր բանաստեղծի գրաբարյան պաշարը. ինչպես՝ Գիշեր, Զնար Խ շիրին, Արտասուք կուսին, Վերադարձ, Յետին հառաչք, Գնացեք

իմ տաղք, Յիշևա՛ զիս կոյս, Ներեա՛ ինձ կոյս, Թոյլ տուր, Մերձ ի մահուն
եղերերգեալ, Մերձ ի մահ գրուած, Ուստի՞ ծագէ այս լոյս:

Գրեթէ նույնչափ և աշխարհաբար ոտանավորներ, որոնք միասին
բոլորում են Պեշիկթաշյանի գրական պսակը:

Որ այդ ոտանավորները փոխանցական են կեղծ-դասականությունից
դեպի ռոմանտիզմ, երևում է ոչ միայն լեզվական խտրոցից, այլև այն մերքին
հատկանիշներից, որոնց վերլուծման կուզենք դառնալ:

* * *

Ի՞նչ է Պեշիկթաշյանի քնարը և ի՞նչ են նրա լարերը:

Քնարը բնավ բազմադի չէ: Ջարմանալի է, որ պ. Չոպանյան կարծում է, որ
Արովյանը գյուղական մտայնություն ունի, իսկ Պեշիկթաշյանը՝ մեծ
քաղաքի մարդու հոգեբանություն, և բերել է որպես թե «բարձր քաղա-
քակրթական արվեստ», «տիեզերական կյանքն արտահայտող գործեր»:

Կատարյալ մոլորություն: Չոպանյան, ինչպես և պոլսահայ գրագետնե-
րը միշտ տեսել են գրաբարագետի մեջ մեծ իմաստություն, և սովորական է
լսել, թե այսինչ մարդը զարգացած ոմն է, որովհետև հրաշալի գրաբար գի-
տե: Պեշիկթաշյանը վարպետ է գրաբար լեզվի և այս բավական է, որ պ. Չո-
պանյան նրան վերագրե բարձր մտավոր կարողություններ կամ համարե
նրան տիեզերական կյանքի արտահայտիչ:

Որքան որ կարելի է դատել նրա երկերից, մեր բանաստեղծն իրականին
շատ անձուկ հորիզոն ունի մտավոր: Ոչնչից չի երևում, որ մեծ քաղաքի
բնակչի տեսություն ունի: Քաղաքի բարդ կյանքը և իր պատճառած
հուզումները իսպառ անծանոթ են մեր բանաստեղծին: Նա ավելի Ալեմդադի
բնակիչ է, քան քաղաքի (14): Այնտեղից է նա դիտում աշխարհն ու բնու-
թյունը և այնտեղ է հավաքում իր քնարի հիմնական տարրերը: Մրանք ևս
բարդ չեն: Ձեփյուռը կամ հովիկը, ծաղիկն ու վարդը, թիթեռնիկը, վտակը,
սոխակը և հեռվեն ծածանող կույսի խոպոպոքը, ահա այն բանաստեղծի
սրտին ընտանի թավշյա թելերը, որից սիրում է հյուսել իր քնարերգական
բանվածքները: Հովվերգական տեսարան է և ոչ քաղաքային: Բանաստեղծի
ընտրողությունը գիտակցական է և համաձայն կեղծ-դասական ոճին:

Խնդիրը միայն քնարի նյութը չէ, այլև բանաստեղծի մերձեցումը նյութին:
Կեղծ-դասականը այդ կետում լիովին զանազանվում է ռոմանտիկից: Մեկի
մերձեցումը, այսպես ասենք, լուսանկարչական է, մյուսինը՝ նկարչական:
Կեղծ-դասականը տալիս է բնությունը ինչպես կա, ինչպես տեսնում ենք
բոլորեքյանս: Ապա լուսակարկաչ առվակը, փափկաթև գեփյուռը, ոսկեթև

թիթեռնիկը, գոհար վարդը, սիրակեզ սոխակը, ոսկեհունձ մարգերը, վարսագեղ ծառերը, երկնաճեմ աստղերը, ամպերը, արծաթափայլ լուսին և այլն, ամեն մեկը պատկերավոր շրջանակի մեջ:

Այլ է ռոմանտիզմի աչքը: Բնության հրաշալիքների մեջ նա որոնում է և տեսնում իր հոգեկան ներքին հույզերը, նկարագրում է և զբաղվում նրանցով որքան որ նրանք թվում են թե մարմնացնում են իր երերուն ապրումներն ու տրամադրությունները: Գերման նշանավոր բանաստեղծի մի նախադասությունը՝ «Ինչո՞ւ ծաղիկները այդպես տխուր են այսօր» (Heine), արդեն մատնում է նրա ռոմանտիկ ոգին: Նույնը մեր Ա. Իսահակյանի երգը.

*Աշնան ծաղիկներ,
Դալուկ ու տխուր,
Դողդոջում եք հեզ
Դաշտերում թափուր:
Չեք աչքերի մեջ
Արցունք կա տրտում,
Ուշացած երազ
Չեք քնքուշ սրտում...*

Այսպես չէ Պեշիկթաշյանի վերաբերումը: Հիմը կեղծ-դասական է, ռոմանտիկ պատահական շերտերով և շեղումներով: Բանաստեղծը, չնայած իր հաճախակի հառաչներին և ողբերին, իրապես հետաքրքրվում է ավելի արտաքին աշխարհով, քան իր ներքին ապրումներով: Լուսանկարչի անկողնապահությամբ շարում է մեր առաջ պատկերներ, նկարագրություններ բնությունից թե պատմությունից, առանց թաթավելու նախապես այդ պատկերներն իր հոգու ջրերում, առանց հոգեպես ձուլվելու նրանց հետ:

Այսպես են իր գրեթե բոլոր հայրենասիրական երգերը, որ պատմական ներբողներ են: Ահա Վարդանանց երգը.

*«Դըժոխք ի մարտ արշաւեն
Գոռ բանակաւ սեւագունդ»* և այլն:

Ահավասիկ Խոսրով Մեծի երգը.

*«Ի գահոյս Արամեան,
Պերճ առիւծ սիգախորոյս»* և այլն:

Ահա և Ջրոսանք Արտաշեսի.

*«Ելէ՛ք ի դաշտ, սէ՛գ իմ կորիւնիք դռոյ՞ տուն՛ք
խաղից յասպարէզ,
Գոռ հըսկայից գռէ՛ր հրաւէր հըսկայագօրն
Արտաշէս» ... և այլն:*

Համեմատենք այժմ այս կեղծ-դասական սառնամանիքը միջնադարյան հետևյալ ջերմ տաղի հետ (15), որ նույնպես հայրենասիրական է և կտեսնենք մերձեցման տարբերությունը.

*«Մուտ եւ անցաւոր աշխարհ, ո՞ր եմ մեր
իշխանքն ամենայն,
Հգօր մեծ Տրդատ արքայն, պարոնայքն եւ իւր
գովական.
Ջարթի՛ք եւ տեսէք զմեզ, խեղճ եւ ողորմն
կսկծական.
Ամենայն ազգ իւրեանց վիճակն եւ եղեալ ենք
մեք ցիրուցան,
Գերի ենք ողորմելի եւ ամենայն ազգաց ենք
կոխան.
Ոչ ունիմք մեք թագաւոր, ո՛չ հգօր զհնուոր
գօրական,
Ո՞ր եմ առաջին իշխանքն, քաջ Մուշեղ և Գայլ
Վահան» և այլն:*

Միջնադարյան տաղի հետ ենք համեմատում, որովհետև, ինչպես բացատրեցինք վերև, արդի ռոմանտիզմի պատմական ենթահողն է:

Նկատելի է մամնապես, որ Պեշիկթաշլյանը երբեմն կարծես սայթաքում է իր շավղից, և իր երգերին կցում է հավելվածական խոհեր և խորհրդածություններ, որոնք անջատ են երգերից՝ մի շեղում, որ կարծես ծառայում է կամուրջ լինելու դեպի ռոմանտիկ տրամադրությունը:

Այսպես, «Գիշեր» ընտիր նկարագրությունը վերջացնում է անսպասելի շեղումով.

*«Ո՞վ իմ Հայոց չըքնաղ երկիր դրախտավայր,
Տես զի՛ որդուցըդ դիւցազանց վեհից պար
Երկնապարիկ յեթերս աստեղք բազմահոյլ,
Ոսկեծրղի փայլեն յաւէժ՝ ի նըշոյլ»:*

Այս շեղումը խիստ բնորոշ է: Լուսանկարիչը դեմ է ձգում իր գործիքը և ամուսն է ձեռքը արվեստավորի վրձինը իր ես-ի այս կամ այն գիծը դնելու լուսանկարի մեջ:

Այս փոխանցումն է դեպի ռոմանտիկ ըմբռնումը և վերաբերումը:

«Ո՛հ, ի՛նչ անուշ» չքնաղ մեղեդին մի քայլ հառաջանում է նույն ըմբռնումի մեջ: Ճշմարիտ է, երգիչը չի ուզում իր մրմունջով վրդովել հովիկը, որ ծաղկանց վրա գուրգուրում է, թռչնիկը, որ երգում է ծառերի մեջ, և ոչ ականակիտ վտակի խոխոջը: Բայց նա համում է իր սրտից ուրիշ հովիկ, որ ավերակների վրա է շրջում, ուրիշ վտակ, որ պղտոր է և նոճիների մեջ է սողում, և նրանց հետ է ձուլում իր սրտի հառաչքը:

«Ծերն Վանայ» երգի մեջ բանաստեղծի քնարը հասնում է ռոմանտիկ բարձրության: Գիշերը հանդիսանում է որպես մի մասն նրա սրտի մթու-թյան, որ թխացնում է անգամ ծովի մշտափրփուր ալիքները և լցնում տխուր հառաչանքով: Հույսի արշալույսը նույնանում է աստղերի արշալույսի հետ: Միրո երգը փարում է Թորգոմա աղետներից: Նոճիները հեծում են փոթորկի գոռոցից, հեծում են մեռած ոգիների փոխան: Վանա կոհակները ողբում են հին ցավեր...

Ահա քնարական մի գոհար, հուզիչ հղացումով և վսեմ պարզությամբ:

Այսպիսի մրմունջներ բացառիկ երևույթ են: Բանաստեղծը ձգտում չունի մերկանալու իր ներքինը: «Մերձ ի մահ» երգերի մեջ փորձում է ամփոփվել իր մեջ, լսվում են շշուռներ ներսից, թե այնտեղ անդունդ կա լի երագոք, հույսեր կան թաղված, ոսկյակ անուրջք, լուռ ցավեր, սոսկադեմ թշվառություն, բայց բոլորը խեղդվում են լուսության մեջ, չեն հայտնաբերվում: Թվում է, թե փափկաթև հույզեր են, նման մեղմ զեփյուռի, անընդունակ կամ անուժ հողմ դառնալու, փոթորկելու զգացողությունը: Ցավի և կսկիծի պալարներ են, որոնք սակայն չեն պայթում, որ վերքեր գոյացնեն և տոչորեն քնարը ներքին հրայրքով...

Մերն անգամ, որ «ծագել է որպես լույս» նորա սրտի խավարում ներս է սողոսկում ոսկեթև թիթեմնիկի մեղմությամբ, ներս է մտնում ինչպես մի հրեշտակ-կույս, գեղաշնորհ մանուկ, ճակատը՝ պարկեշտ, այտերը՝ մանկունի, գեղահույլ խոպոպներով, հրաշատեսիկ մի երևույթ, որ լցնում է բանաստեղծի ողջ էությունը և մոռանալ տալիս բնության հրաշալիքները. «Ոչ ևս սիր է զծաղիկ, ոչ զգեփիւռ, ոչ ցողատարափ պարտեզք, ոչ երկինք նշուլազարդ, ոչ աղաւնեակ, ոչ սոխակ»: Մթության մեջ կարկառում են դողող բազուկները, հազիվ շշուռում է թոյլ տո՛ւր, բայց զգում է իրեն «աղեր-սահայց ուխտավոր, ցրտահար և փետրաթափ ճնճղուկ», որ գթության պետք ունի, «ամնշան միջատ», որ չի կարող թևել դեպի երկինք: Աղերսում է Ներես՝ ինձ, կո՛յս, արկ զրեհեզ գթութեանդ, որ ծածկեսցէ գյանցանս իմ,

ուղղում է նրան **Յեռսին հառաչքը**, խնդրում՝ **Ցիշեա՛ զի՛ս, կո՛յս**, երբ կտեսնես վայրի ծաղիկ մենավոր գերեզմանիս հսկիչ:

Մեր բանաստեղծի ներքին ջերմոցն այն հատկությունն ունի, որ սերն իսկ չի աճում, որ կիրք դառնա, խռովահույզ կիրք, սերը մնում է կոկոնի մեջ, չի բացվում վարդի նման: Ընդհանրապես բուռն խռովք, մրրիկ չունի սրտում: Անծանոթ է նրան ընդվզող տրտունջը, որ ծառանում է բախտի դեմ, երկրի դեմ, անծանոթ անեծը, որ սլանում է դեպի երկինք, ընդդեմ «ոխտերիմ աստուծու»: Մի մեղմություն, որ մոտ է թուլության և որ չէ պրկում քնարը մեծ լարվածքով: Մեր բանաստեղծը այն չէ, ինչ որ ասում է միջնադարյան երգիչը աննման տողերով.

*«Գըլուխս ամպերն ի վեր իջեր ի սըրտիս լեռներուն
վըրայ,
Մաղձըն սըրտիս մըշուշ կապեր, արեան արցունքս
կու ցողայ» (16):*

Այո՛, նրա զլխում ամպեր չկան, սրտում լեռներ, ո՛չ մաղձի մշուշ և ո՛չ արյան արցունք: Նրա քնարը հեզ ու խոնարհ է, քնքուշ է հեքաբար, թրթռում պատանեկան աշխույժով և ողջախոհությամբ: Կարծես թե կանգ է առել նորափթիթ արբունքի մեջ, չի ճաշակել երիտասարդական և առնական հասակների վայելքը, անգետ մնալով մեկի թավալզոր ճախրանքի, մյուսի կազդուրիչ կորովի: Արդ՝ ուր չկա հասունություն, չկա և մեծություն: Պեշիկթաշյանի մուգան մեծ չէ, այլ սիրելի, հաճելի, ինչպես անուշ է մի դեռատի արարած, որ անմեղ է և միամիտ, ողջախոհ և պարկեշտ:

Նրա ստեղծագործության ո՛չ քանակը և ո՛չ որակը հիմ չեն տալիս դասելու մեծությունների շարքը, եթե միայն չենք ուզում փոքրացնել մեծության գաղափարը: Ինչ որ հանում է նրան փոքրերի թվից և դնում ավելի բարձր պատվանդանի վրա. **միջինների շարքում**, այդ իր նվագների անուշությունն ու մատաղ թարմությունն է:

Հարկավ, բացարձակ մեծություններ չկան և ոչ միջակություններ: Ամեն ինչ հարաբերական է տեղի և ժամանակի պայմաններում: Յուրաքանչյուր գրականություն իր չափն ունի: Ո՞րն է մեր չափը մեծն ու փոքրը որոշելու համար մեր գրականության մեջ: Այս դեպքում մեր չափը Աբովյան և Ալիշան են, ոչ միայն որ նորածին գրականության հայրերն են, այլև որ ավագ ժամանակակիցներն են քննելի բանաստեղծին: Հետևորդին չափել նախորդով պետք է և կարելի է: Ի՞նչ է Պեշիկթաշյանը նրանց համեմատությամբ: Աբովյանը ներկայանում է մեզ որպես ռոմանտիզմի մի հրաբուխ, որ Մասիսի մման և միաժամանակ, ժայթքում է անեղ որոտումով և թնդյունով Արարատյան դաշտի մեջ և կրակ ու բոց ցրում շուրջը, հրակեզ լավայով մաքրում գրաբարի ազագուն քարուտները նոր մշակության համար...

Պեշիկթաշյանը հին և նոր գրականության սահմանազլխում վառվող մի խարույկ է, որ ծխում է, բայց չի հրդեհում, տաքացնում է, բայց չի այրում, երբեմն կայծկլտում է և լուսապայծառ շողեր արձակում...

Ալիշանի հետ ուրիշներն են համեմատել՝ Մ. Չերազ և Վարուժան: Երկուսի աչքում էլ Ալիշանը արծիվ է բանաստեղծության, Պեշիկթաշյանը՝ աղավնի:

«Ալիշանի երգը գոռում, Պեշիկթաշյանինը՝ ճուղլյուն է,- ասում է Չերազ,- մի ջրվեժ է Ալիշան, որ ոռոգելով ժայռն վար կնետվի, փրփուր և կռակ կծայքեք դեպի երկին, և քարերը ծեծելով, խութերու վրայն ցատկելով կվազե ահեղամռունչ, կարծես մի հավիտենական խոչընդոտի դեմ կռվելով. հայհոյելով բարձրեն վար կ'ոստնու, ավելի վեր թռչելու համար... Պեշիկթաշյան մի առվակ է, որ խոտին տակ գաղչելով կսահի, չի հոսիր՝ կծավալի մերթ հոս, մերթ հոն, մի արևու ճաճանչ կհավքե իր ծոցին մեջ և դարձյալ մարգերու տակ կթաքչի աննշան, և մի ոլորուն ստվերի պես՝ հեզաշարժ եկերեկներ հորինելով՝ ինքն իր մեջ կխայտա»:

Այս հրաշալի և ճշգրիտ համեմատությունը պետք է բանա կույր և կանխակալ մտքերը: Եթե արծիվը մեծություն է, աղավնին գոնե միջակություն է, որովհետև ավելի փոքր թռչուններ կան: Եթե ջրվեժը մեծություն է, առվակը մինչև իսկ միջակություն չէ, որովհետև հոսուն ջուր չէ, այլ միայն սահող:

Արդ՝ ինչո՞վ է տարբերվում այս կարծիքը մերից: Թերևս նրանով, որ աղավնի և առվակ հնչում են աղվոր, իսկ միջակը դուրեկան չէ հայրենասեր ականջներին:

Պարոն Չոպանյանը իր ժամանակին չի բողոքել Չերազի դեմ իր բարեկամների հորդորով: Ինչո՞ւ: Որովհետև Չերազը թրքահայ է, իսկ մենք՝ կովկասահայ: Արգո գրագետը մեծ համարում չունի կովկասահայերի մասին: «Սրանք,- նրա կարծիքով,- ընդունակ են միայն գաղջ և սխալ բաների», մի միտք, որ պատիվ չէ բերում ոչ մի գրագետի:

* * *

Վեճը դեռ չէ վերջացել: Պեշիկթաշյանը միայն բանաստեղծ չէր, այլև հասարակական գործիչ, այլև առաքինի անհատ: Մեր դասախոսը պ. Օհան Կարոն ուշադրության էր առել թե՛ մեկը թե՛ մյուսը: Անհատական բարեմասնությունները կասկածի նյութ չեն և պետք չենք զգույն կանգ առնել նրանց վրա: Մի դիտողություն անենք միայն մասնավոր բնավորության:

Պարոն դասախոսի կարծիքով Պեշիկթաշյանը «մեղմ և ամաչկոտ» էր այնքան, որ համարձակություն չգտավ իր մեջ բանալ իր սիրած աղջկան: Պարոն Չոպանյան հակառակ կարծիքն ունի: Մենք ավելի համամիտ ենք, պ. դասախոսին: Բայց կարևորը այդ չէ:

Դասախոսի ենթադրության առթիվ դիտել էինք, որ ամոթխածությունը կարելի է վերագրել մասամբ Մխիթարյան կրթության: Մ. Էջմիածնի ճեմարանի աշակերտները ևս հայտնի էին, գոնե առաջինները, այդ հատկությամբ: Որոշ չափով գիշերօթիկ փակ դպրոցների պայմանների արդյունք է:

«Յառաջ» քերթի մեջ մի հողմավար գլուխ մեր անմեղ դիտողությունը շտապել էր համարել՝ մի քար որ մետում ենք մխիթարյաններին ռխակալությունից: Ծանծաղամտության այդ «քարը» այս անգամ սակայն մուտք է գտել և պ. Չոպանյանի մոտ: Չայրացել է, որ Պեշիկթաշլյանին համարում են ամաչկոտ և Մխիթարյաններին ամաչկոտության դաստիարակ: Օ՛, զարմանք: Կարծես, ամոթխածության զգացումը երբեք խխտավոր բան չի նկատվել: Տակավին հռչակավոր Թեոփրաստեսը երեսուն գովելի հատկությունների մեջ հիշում է մաև ամոթխածությունը: Նույն տեսակետն ունի և այժմյան մարդկությունը: Ոչ քրի համար վիրավորական չէ ամաչկոտ լինել և կամ ամաչկոտություն պատվաստել: Պեշիկթաշլյանը և Մխիթարյանները, ուրեմն, կարող են հանգիստ մնալ, որ խոցված չեն:

Սակայն պ. Չոպանյանի մեջ միշտ արթուն է բարեսիրտ փաստաբանը: Առիթ է որոնում պաշտպանելու Մխիթարյաններին: Չարմանում է, որ մենք անտեղյակ ենք, որ այն վարժարանը, ուր սովորել է Պեշիկթաշլյան, վանական հաստատություն չէ, այլ աշխարհիկ է և վարդապետների կից և օտար ուսուցիչներ ունի, և դաստիարակությունը «ճգնավորական» չէ կամ «թուլացուցիչ», և որ վարժարանը մինչև անգամ հեղափոխականներ է տվել:

Ցավալի է, որ պ. Չոպանյանը շփոթում է ամոթխածությունը ճգնավորական և թուլացուցիչ ոգու հետ: Կարծեք, զանազանություն կա: Մխիթարյան վարժարանի մասին մենք ևս հասկացողություն ունենք: Ի՞նչպես են դաստիարակում ներկայումս սաներին պ. Չոպանյանի գաղափարակից հայրերը, ինչպես հայր Փեշիկյան, չգիտեմ, բայց կարող են վստահեցնել, որ Պեշիկթաշլյանի օրով հայր Ալիշանի պես ուսուցիչներ, որ մինչև ծերությունը մնաց ամոթխածության տիպար, ներշնչում էին մույն բարեմասնությունն աշակերտներին:

Անցնենք բուն մյուսին, Պեշիկթաշլյանի գործունեության:

Մենք դժբախտություն էինք ունեցել համեմատելու Պեշիկթաշլյանին իր հասակակից Նալբանդյանցի հետ: Մա ռուսահայ է, ուստի թրքահայ Չոպանյանը գրգռվել է և ուզում է ցույց տալ, մեկ սալին խփելով մեկ մուրճին, որ Պեշիկթաշլյանն իբրև գործիչ ոչնչով պակաս չէ Նալբանդյանցից, այլև քաղաքական առավելություններ ունի:

Նախ՝ տալիս է Պեշիկթաշլյանի հասարակական ծառայության ցուցակը: 1846 թվին, երբ մա 17 տարեկան պատանի էր, մասնակցել է

Համագեաց անուն ընկերության, որ հիմնվել է Մխիթարյան մի վարդապետի նախաձեռնությամբ: Մասնակցել է նաև Բարեգործական ընկերության, երաժշտական ընկերության, դերասանություն է արել սիրողների բեմի վրա, ուսուցչություն է արել, կրոնական համերաշխություն է քարոզել:

Տարաբախտաբար այս ընկերությունների մեծ մասը դեռ չճնված արդեն մեռած էր: Կարելի է ասել՝ անուրը կար, ամանուրը չկար: Քայլեր են, որ վկայում են Պեշիկթաշյանի և իր ընկերների քաղաքացիական գիտակցությունը, բայց գործեր չեն, հաշվեկշիռ ունեցող գործեր չեն:

Ուսուցչությունը մանկավարժական գործունեություն է և ոչ բուն հասարակական: Նալբանդյանը պատրաստվում էր հայագիտական ամբիոնը ստանձնելու Պետերբուրգի համալսարանում, հարկավոր քննությունները տվել էր: Մեր համեմատությունը չի շոշափել այս կետը:

Ինչ վերաբերում է կրոնական համերաշխության, թվում է թե այ. Չոպանյան, ուրիշների մեծ, գերազնահատում է Պեշիկթաշյանի դերն այս խրոնիկում: Պատճառը «Շորայր ենք մեք» գրությունն է: Գրի մարդիկ սովորություն ունին չափազանցելու գրությանց ազդեցությունը իրական կյանքի վրա:

Պարոն Չոպանյանի խանդավառությունը այնքան հեռուն է գնում, որ հիշյալ գրությունը համեմատում է «Մարսելիեզի» հետ, ազգային «Մարսելիեզ» է համարում: Այս համեմատությունից, հարկավ, տուժում է ֆրանսական հռչակավոր երգը: Կրոնական խրամատը կար Պեշիկթաշյանից առաջ և մնաց նրանից հետո: Նրա հետ էին Մխիթարյան սաները, որոնք քարոզի առանձին պետք չունեին: Մյուս տարրերից ոչ ոք գլուխ չխոնարհեց համերաշխության առաջ: Ոչնչից չի երևում, որ Պեշիկթաշյան «ուսկի օղակ է հանդիսացել կաթոլիկների և լուսավորչականների մեջ»: Բավական է հիշել, որ կաթոլիկ քահանաները չէին ուզում մահամերձ հիվանդին հաղորդել և վերջին օծումը տալ: Ո՞ր է համերաշխությունն ու եղբայրությունը:

Կարևորն այս խնդրում պ. Չոպանյանի դատողություններն են, որոնց մասին կուզեի երկու խոսք ասել: Ոչինչ այնքան տաղտկալի չէ, քան այն տափակ ճշմարտության քարոզը, թե կրոն ու ազգ տարրեր բաներ են: Ներկա պայմաններում ուղղակի հանցանք է: Ամեն կողմից շրջապատված ենք հավատորսակներով, որոնք ձգտում են քայքայել հայության կրոնական-եկեղեցական շղթան: Երբ գայլերը մտնում են հոտի մեջ, եղբայրության աղերսներն անիմաստ են գայլի բերանում և եղկելի՝ ոչխարի բերանում, որ ուրիշ կերպ չէ հասկացվում, քան «եկ և կե՛ր ինձ»:

Պետք է վերջապես թոթափել արժան ազատամտության հրապույրը և արհամարհել հետադեմ երևալու երկյուղը: Պետք է ուժգին դիմագրավում բոլոր նրանց դեմ, որոնք հռչոտում են մեր ազգային միությունն որևէ կողմից, որևէ մտքով: Մեր ժողովրդի գիտակցության մեջ ազգն ու կրոնն ոչ միայն

տարբեր չեն, այլ սերտիվ կապված են: Եվ այդ գիտակցությունը հանել է իր պատմական անցյալից և ոչ թե տեսական հաշիվներից: Մտավորականն է, որ անջատում է կրոնն ու ազգը և անջատում է տեսականորեն, պաշտպանելով լեզուն և հայրենիքը, որպես ազգության գործոններ: Մակայն, եթե ճշմարիտ է, որ տարակրոն հայը կարող է հայ մնալ և հայրենասեր, նույնը կարելի է ասել և տարալեզու հայի համար, այլև՝ տարաշխարհիկ հայի համար: Ուրեմն, լեզուն և հայրենիքը նույն վիճակի մեջ են, ինչ որ կրոնը: Հարվածը ուղղվում է միմիայն կրոնի դեմ այն թերի դատումով, թե կրոնը անհատական խղճի գործ է: Թերի ենք անվանում, որովհետև հասարակությունը, խմբական կյանքը ծագում է այն օրից, երբ անհատականը համայնանում է: Բոլոր հասարակական գործոնները ելած են անհատի ներքին աշխարհից: Պատմական հիշողությունները՝ գրականություն, արվեստ, բոլորը անհատական զգացողություններ են ընդհանրացած: Երբ որևէ երևույթ մարդու ներսից դուրս է գալիս տեսանելի հրապարակը, շոշափելի և բոլորովին մատչելի ձև և մարմին ստանում, այն դառնում է հասարակական գործոն: Կրոնական զգացումը, երբ մարմին է ստանում եկեղեցու ձևով, այլևս կորցնում է անհատական քնավորությունը և դառնում է ընդհանրական ինչք, հանրությունը շաղկապող օղակ:

Հարկավ, եկեղեցին այսօր այն չէ ինչ որ երեկ էր, բոլոր ազգերի մոտ: Ամենուրեք մա ոչ միայն խղճի սրբաբան էր, այլև և՛ հովանավոր, և՛ գանձարան գիտության և արվեստի: Ներկայումս եկեղեցին զրկվել է իր մախիկին շատ կարողություններից: Ազատ միտքը դադարեցրել է կրոնական բռնությունը, բայց չի կարելի ասել, որ վերացրել է կրոնական պատմեչները: Եվրոպական պետությունները, չմայելով հսկայական կարելիություններին պահպանելու իրենց ժողովրդի ուրույն գոյությունը, մնում են կառչած ազգային եկեղեցիներից: Ռուսիան ուղղափառ է, Գերմանիան՝ բողոքական, Անգլիան՝ անգլիկական, Ֆրանսիա՝ կաթոլիկ, Իտալիա ևս կաթոլիկ: Ֆրանսիայի հակակրոն ծիզերը ուրիշ բան չեն եթե ոչ արտահայտություն ազգային բնագրի՝ ազատագրվելու հռովմի պապականությունից, նման Գերմանիայի և Անգլիայի:

Արդ՝ եթե մեծ ազգերը դեռևս ավելորդ բեռ չեն համարում սեփական կրոն ունենալ, որքան ավելի մա կարևոր է փոքր և անուժ ժողովուրդների համար: Ոչ մի բանավոր հիմ չկա կարծելու, որ Հայ եկեղեցին այլևս ազգային գործոն չէ: Նա եղել է և մնում է ամրակուռ գոտի հայության մեջքին: Եթե հայ ժողովուրդը այդ համոզումը չունենար, չէր ներկել եկեղեցու ամեն մի քարը արյունով, մարտիրոսական սուրբ արյունով:

Նրանք, որ հեռանում են այդ կարմիր փարախից, մի բանով ավելի են վտանգում իրենց ազգային գոյությունը, ավելի են մոտենում գիշատիչ

գայլերին: Նրանց պարտքն է քարոզել, որ կրոն ու ազգ տարրեր բաներ են, որպեսզի տարակրոնությունը ազգության խնդրոց չծառայի և թույլ տա կորուստը փոխարինել, ուժ տալով մյուս գործոններին: Պեշիկթաշյանը այսակրոն էր և համերաշխության երգերն ու քարոզները նրա բերանում իր տեղն են և պատվաբեր: Բայց՝ երբ մույն քարոզը, թե կրոնն ու ազգը տարրեր են, կրկնում են Չոպանյանները, իմաստը փոխվում է: Պեշիկթաշյանի գործը շինարար է, Չոպանյաններինը՝ քայքայիչ. նա անջատվածներին է բերում, սա կարող է մոր պառակտումներ առաջ բերել: Տարակրոն հայը մնան է մի մարդու, որ կտրել է մի մատը և ստիպված է աշխատել, չորս մատով: Նրան վայել է և հասկանալի ասել, որ հմարավոր է բավականանալ չորս մատով: Բայց անպատշաճ է մույնը կրկնել հինգմատ ունեցող Չոպանյանին. վա՛յ թե միամիտ մեկը ավելորդ ծանրություն համարե հինգերորդ մատը և կտրե, և, թերևս, վաճառելու համար...

Այս հարցը սերտորեն կապված է վիճաբանությանս նյութի հետ: Տարակրոն հայությունը, հայ կաթոլիկությունը, արդեն ճեղք է բացել հայ քաղաքական գիտակցության մեջ, փարելով տարաշխարհիկ հայրենասիրության Կիլիկիայում և ոչ Մայր հայրենիքում: Մրա ետևից է գնում և Չոպանյանի «լուսավորչական» հայրենասիրությունը...

Նալբանդյանը թանկ է հայության համար երկու մեծ գաղափարով՝ համազգային քաղաքացիական (իմա՛՛ գրական) լեզու, և համայն հայրենիք, գաղափարներ, որ ցայժմ էլ մնում են մեր նվիրական ձգտումների այնքան փափագելի հեռակետերը: Այս տեսակետից Նալբանդյանցին բարձր էինք դասել Պեշիկթաշյանից:

* * *

Պարոն Չոպանյանը ուզում է ցույց տալ, որ Պեշիկթաշյանը ևս մեծ քաղաքական ծրագրեր է ունեցել Կիլիկիայի նկատմամբ և թե «ապագան պիտի ցույց տա», որ այս ծրագրերը ավելի կենսունակ են: Լսե՛ք նախ այս նոր քարոզը:

Նալբանդյանը, Չոպանյանի կարծիքով, ըմբոստ ոգի ուներ, տարված էր համամարդկային հեղափոխական երազներով, ընկերական հարցը տիրում էր նրա մտքին մեջ ազգային հարցերին, և սրանց լուծումը ենթարկում էր առաջնի լուծումին: Պարոն Չոպանյանը վիճելի է համարում այս տեսությունը, ուզում է կարծես Նալբանդյանցին նախահայր համարել հետագա հեղափոխական գործունեության, բայց կանգ է առնում և ենթադրում, որ եթե նա կենդանի մնար, չպիտի հավաներ ինչ որ կովկասահայ մարքսիստների ղեկավարությամբ կատարվեց թուրքական հայ մահաճգներում: Եթե մի քիչ ավելի ապրեր Նալբանդյանց և տեսներ

Խորհրդային իշխանության հաստատվելը, իբր ընկերվարական ազգասեր հայ որպես թե պիտի վարվեր Մյասնիկյանների մնան և ոչ թե ինչպես վարվում են «Ահարոնյան մը և Ադոնց մը»:

Եթե բարեկամիս գրությունը չափածո լիներ, պետք է կարծեի, որ անունս հիշված է ոտի թե չափի համար: Ինչպես երևում է, այդ հիշատակությունը մի ընծայարեություն է Խորհրդային իր ենթադրյալ բարեկամներից, որպես վկայական իր հավատարմության:

Նալբանդյանցի քաղաքական հայացքների և համոզումների մասին շատ խառնակ և անճիշտ տեղեկություն ունի պ. Չոպանյանը: «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» երկասիրության հեղինակի հայացքները բուրոսովին տարբերվում են գործարանական ծխի մեջ մշակված ընկերավարական վարդապետությունից: Նալբանդյանց գործնական ուղեգիծ չէ թողել և ոչ մի բանից չի երևում, որ ազգային հարցը դներ համաշխարհային հեղափոխության անխվերի վրա:

Արդյոք ի՞նչ դիրք կբռնե Նալբանդյանցը Խորհրդային իշխանության հանդեպ, ճրի ենթադրություններ են: Չեն կարծում, որ նա Չոպանյանի հետ քանցուկ պար բռներ Մյասնիկյանների շուրջը: Ավելի հավանական է, որ լռեր, ինչպես հրամայում է արժամապատվության զգացումը, և չխոսեր այն մարդկանց հետ, որոնք լսելու ցանկություն չունին: Մեր կողմից բարեկամական խորհուրդ կտայինք պ. Չոպանյանին, որ նա ևս հրաժարի վերջապես առաջարկելու իր ծառայությունը նրանց, որոնք մերժում են ընդունել:

Պեշիկթաշյանը ուրիշ և Նալբանդյանցին հակառակ հայացք ուներ, ըստ Չոպանյանի: Նա հայրենասեր էր «դասական ըմբռնումով», որ եվրոպական առաջացած ժողովուրդների ըմբռնումն է: Համամարդկային ընկերական հարցում «չափավոր ազատամիտ ռամկավարականների» հայացքն է ունեցել և նրա հետ չի կապել ազգի հարության խնդիրը: Պեշիկթաշյանի մտասևեռումն է եղել՝ հաստատել ինքնավար հայրենիք Կիլիկիայում, Նապոլեոն III-ի օգնությամբ, որովհետև հույս չունեի ոչ կովկասյան և ոչ թրքական Հայաստանի քաղաքական ապագայի վրա: Միակ կարեւորությունը գտել էր Կիլիկիայում: Միջերկրական ազգ դառնալ՝ «փոքր, բայց ամուր և տևական ազգային տուն» ապահովել: Այս ծրագիրը որպես թե կատարվելու վրա էր մեծ պատերազմից հետո, բայց արգելք եղավ Երևանի կառավարությունը, որ ավելի մեծ Հայաստան ստեղծելու երազներ ուներ Ամերիկայի հովանու տակ: Ֆրանսիան վշտացավ և ծրագիրը ջուրն ընկավ:

Որքան պարզունակ միամտություն կա պատմվածքի մեջ: Չոպանյանին, երևում է, դեռ հայտնի չէ 1916 թվի գաղտնի դաշինքն իր քստմենտի մանրամասնությամբ (17): Բանաստեղծական մեծ ջանք է անում պ. Չոպանյանը տեսնելու իր պատկերը Պեշիկթաշյանի մեջ: Ջեթյունի խեղճ Մովսես

քահանան (18), որ եկել էր մայրաքաղաք յուրայինների գլխի ճարը տեսնելու, դժվար թե օրորվեր ինքնավար Կիլիկիայի երազով: Իսկ Կ. Պոլսի ազգասերների դեսպանությունը Փարիզ մի օղային թռիչք էր. և երևակայություն է հարկավոր պնդելու, որ Նապոլեոնը մտադիր էր Նոր Լիբանան ստեղծելու այն ժամանակ, թե ապագայում «պատեհ առթիվ»...

* * *

Պետք է ասել, որ Կիլիկիայի հարցը քաղաքական մի մշուշ է, մի կարգ լևանտացի հայերի գլխում, ուր դյուրությամբ զետեղվում է 300-ամյա մի գաղութ, բայց ոչ 3000-ամյա մի հայրենիք: Կիլիկիա եղել է և է հայի համար գաղութ, և ոչ հայրենիք, և եթե այնտեղ ծածանվել է հայ դրոշակը, ծածանվել է այնպիսի ծանր պայմանների հետևանքով, որոնց կրկնությունը ցանկալի չէ: Թո՛ղ չզարմանան և չվրդովվին կիլիկյան հայրենասերները:

Տարածված կարծիք է, որ Ռուսիան ուզում էր ունենալ «Հայաստանը առանց հայերի»: Չգիտեմ, որքան ստույգ է այս չարաշուք խոսքը: Բայց հաստատ է, որ հնում, Ռուսիայի դերը կատարող Բյուզանդիան բոլորովին հակառակ և նույնչափ չարաղետ ձգտում ուներ՝ ունենալ «հայերը առանց Հայաստանի»:

Երբ սելջուկները կոխեցին Հայաստանի սահմանները, քրիստոնյա կայսրերը, ի տես վերահաս վտանգի, լավ համարեցին զոհել Հայաստանը, հուսալով այդ զոհով փրկել կայսրությունը: Հայ արքայական տները բռնի տեղափոխեցին Եփրատի այն կողմը, նոր պատվար կանգնելու պետության երկու մեծ և բաց դռների առաջ, Մալաթիա-Մերաստիա և Մարաշ-Կեսարիա գծերի վրա, որտեղից թշնամին խուժում էր ներս: Հանգան հայ քաղաքական ջահերը, որ այնպիսի ջանքերով վառվել էին: Արքայազուն իշխաններին հետևեցին ուրիշները: Հայերը զորացան և Մարաշի ուղղությամբ զենքի հաջողություն ունեցան, շուտով անկախության դրոշակ պարզեցին Կիլիկիայում: «Ազգային տունը» կազմվեց և քաշեց դեպի իրեն մայր հայրենիքի կենսատու հյութերը: Կաթողիկոսությունն անգամ, անսպասելի կարճատեսությամբ, լքեց անտեր անտիրական ժողովուրդը և փութաց Կիլիկիա:

Մնացին հավատարիմ հայ հողին հյուսիսային Հայաստանի մի քանի իշխանական տներ: Անցան սելջուկների, մոնղոլների սարսափները, փոթորիկը դադարեց, գորշ ամպերը քաշվեցին: Մույն այս իշխանները իջան իրենց ամրոցներից, տիրանալու իրենց կալվածներին և ետևե եղան դարմանելու երկրի վերքերը: Ջաքարյանների առաջնորդությամբ, նեցուկ ունենալով հարևան Վրաստանը, մաքրեցին Երասխի ամբողջ հովիտը օտար պետերից Կարինից մինչև Մուղան:

Կիլիկիայում Լևոն II նոր էր զարդարել իր գլուխը արևմուտքից ստացած

թագով, երբ Չաքարյաններն իջան դեպի հարավ, հասան Վանա ծովի եզերքը, հասան Մշո դաշտը: Վանում նստած էր մի քյուրտ իշխան, Խլաթում՝ Արմենշահ մուսուլման տունը: Ազգային գործության և ոչ մի կռվան: Հյուսիսից եկած գորքերը պարավեցին և հետ դարձան: Կիլիկիայի խողովակը քամել տարել էր եղած ուժերը:

Վրաստանը, որ անհամեմատ փոքր էր, քան Հայաստանը, և որ նույն արհավիրքները տեսավ, սելջուկ մոնղոլ-թաթար հարվածները կրեց, կարողացավ ի վերջո հառնել ավերակների միջից, պաշտպանել իր անկախությունը, և պահել պահպանել մինչև XIX դար: Պատճառն այն էր, որ իշխանական ղեկավար ուժերը մնացել էին երկրում: Մինչդեռ մեզանում Երասխից հարավ ոչ մի հետք չկար նախկին տոհմիկ պետերից: Հայ ֆեոդալական ավանդները վերացել էին, վերջին բեկորները «գաղթել էին», հոսել դեպի «ազգային նոր տունը»:

Ռուբինյան դրռշակ, անշուշտ, մեծ պարծանք է հայության համար, մի լուսավոր դրվագ: Բայց նրա փայլը և բերած երջանկությունը պղտորվում է մասամբ այն ստվերով, որ նա ձգեց մայր հայրենիքի վրա...

Այս տեսակետից, այն «դասական» հայրենասերները, որոնք փարել էին Կիլիկիային [XIX դարի] 60-ական թվականներին, դժվար թե «դասական» համարվեն: Ազգասերներ են ավելի, քան հայրենասերներ: Ազգասիրությունը հատուկ է գաղթահայության և իր կերտած բառն է, որ ուրիշ լեզվում չկա և որ, թերևս, ջնջվելու է հայ քաղաքական բառարանից: Նա քայքայում է հայրենասիրության գաղափարը: Կիլիկիան լևանտացի հայության «ազգային տունն» է:

Թողնենք Կիլիկյան հարցի նորագույն փուլը, որի լուսաբանությունը, այ. Չոպանյանի մոտ, շատ հեռու է «դասական» լինելուց: Մեզ զբաղեցնողը [XIX դարի] 60-ական թվականներն են և Պեշիկթաշլյանի դիրքը Կիլիկիայի հանդեպ:

Պարոն Չոպանյանը հրում է մեր բանաստեղծին Կիլիկյան ազգասերների շարքը: Մեծ ծառայություն չի մատուցանում: Մենք ենթադրել էինք, որ Պեշիկթաշլյանի երազները հաժում էին Հայաստանի շուրջը, ինչպես և Նալբանդյանցի: Վերջինս բարձր էինք դասել նրանով, որ իր հայրենասիրությունը ձգտում էր մարմնանալ գործով, մինչդեռ Պեշիկթաշլյանինը մի զգացմունք էր խոսքի և քարոզի սահմաններում: Մեկը պայքարող էր, մյուսը՝ խոսող: Նալբանդյանը ընդունակ էր Հայաստան գալ, ինչպես և փորձեց, Պեշիկթաշլյան, մյուս պոլսական մտավորականների մեան, չէր կարող հեռանալ մայրաքաղաքից դեպի «գավառները»:

Եթե ընդունենք այ. Չոպանյանի կարծիքը, որ մեր բանաստեղծը կիլիկյան հայրենասեր էր, ստիպված կլինենք մի բանով ևս վար համարել Նալ-

բանդյանցից: Սակայն, մենք համամիտ չենք այս կարծիքին: Ձեյթունի երգերը բավականին հիմ չեն: Տիկին Երիցյանից (19) գիտենք, թե ի՞նչ պայմաններում են գրված հիշյալ երգերը: Մովսես քահանայի սրտածնիկ պատմություններն էին, որ հուզել և ոգևորել էին բանաստեղծին: Անշուշտ, մա համակրում էր Ձեյթունի հերոսներին և կուզեր, որ իրենց ազատությունը պահպանեն: Բայց որ Ձեյթունի դատի հետ կապում էր Կիլիկիայի անցյալ փառքի վերահաստատումի մեծ ծրագիրը, տեսական ենթադրություն է: Նա քաղաքական գործիչ չէր և չուներ ո՛չ սերտած ծրագիր և ո՛չ գծած գործելակերպ:

Եթե երգերով դատենք, ավելի իրավունք ունինք տանելու նրան Հայաստան, քան Կիլիկիա: Ապացույց «Ծերն Վանայ» և «Մինչդեռ յուտոյ»: Բնորոշ է մանավանդ վերջինս: Հայտնի է, որ նույն երգի մի ուրիշ հայա-ցումը պատկանում է Ռուսիյանին: Սա երգում է.

«Երթամ տեսնեմ զիմ Կիլիկիա»:

Մինչդեռ Պեշիկթաշլյանն ունի.

*«Ի քեզ ես դարձ առնեմ յայնժամ
Ո՛վ ցանկալիդ իմ Հայաստան»:*

Մեր հայացքով գոնե, Հայաստանը ավելի թանկ է, քան Կիլիկիան և ապա ուրեմն Պեշիկթաշլյան ավելի բարձր է, քան Ռուսիյան, քան կաթոլիկ համայնքը, որ կիլիկյան ծրագրի ջերմ կողմնակիցն է և հոգևոր ծնողը, բարձր է, քան Պոլսի այն լուսավորչական մտավորականները, որոնց մտավոր ճառագայթները հասնում են մինչև Կիլիկիա, բայց չեն գորում անցնել մայր հայրենիք:

Ինչ և լինի մեր բանաստեղծի «մտասևեռումը», դեպի Կիլիկիա, թե Հայաստան, քաղաքական մեծ գործ չէ: Հայ քաղաքական գործունեությունը այն հասակի մեջ չէր այն ժամանակ, որ հայրենասիրական խոյանքը համարվի քաղաքական մեծ գործ: Պեշիկթաշլյանի ետևը, XVIII դարու սկզբում և վերջում կանգնած էին այնպիսի պատկառելի դեմքեր, որպիսիք են Իսրայել Օրի, Հովսեփ Արղության:

Համեստությունը մեծացնել՝ նշանակում է մեծությունը նվաստացնել: Թանկ է մեզ համար բանաստեղծի, հասարակական գործիչի անունը, բայց ավելի թանկ է հայ բանաստեղծության և հայ քաղաքական գործի վարկը (20):

Խ Ո Ս Ք

ԱՎԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ազնիվ հանդիսականներ, սիրելի հայրենակիցներ,

Գիտության և գրականության այս տաճարը, որ ընդունել է իր պերճ հարկի տակ մեր հայության հանդեսը, մի պարտք է դնում մեր վերա:

Երբ չարաբախտ բերումով ստիպված եղանք ելնել մեր հայրենի հողից և թափառել օտարության անձանոթ ուղիների վերա, այս երկիրը մինն էր նրանցից, որ բացավ իր դռները մեր առաջ և կատարեց իր մարդասիրական պարտքը: Հնարավորություն տվավ մեզ աշխատելու և թոթափելու ճանապարհների փոշին և ահա ի վիճակի ենք հրապարակ գալու տոնական հանգամանքներով: Մեր շնորհակալությունը ֆրանսիական մեծ հանրապետության այս բարեհաճ հյուրընկալության համար:

* * *

Հանրային մեծարանքի բեմի վերա է Ա. Ահարոնյանը, 40 տարվա գրական ծանրությունը մեջքին (1): Ազգային ինքնակոչումի չափերից մինն է անշուշտ այն վերաբերումը, որ ցույց է տալիս հասարակությունը իր աշխատանքներին: Ինքնակոչումը ինքը մի թել է, որի վերա շարված են անհատական մեծություններ: Հարգել, տոնել վաստակավոր անհատը նշանակում է ճշտել նրա տեղը այդ թելի վերա: Քառասուն տարին հուզումնալից շրջան էր, բացվեց հույսերի և հույզերի արշալույսով, բերեց ամպամած և արևի օրեր, և ընկղմվեց գիշերային խավարի մեջ: Հոբելյարը այդ շրջանի երգիչն է: Ի՞նչ է նա բերում մեր ինքնագիտակցության, ի՞նչ ավանդ է թողնում հետևորդ սերունդներին:

Ա. Ահարոնյանը, ինչպես ամեն մի անհատ, ամեն մի ազգություն, ապրել է երկու կյանքով՝ իրական և երազական: Մեկը տեսանելի և շոշափելի կյանքն է՝ ինչպես որ կա, մյուսը՝ գաղափարների ու երազների աշխարհը, այն որ պետք է լինի: Նրա գրականությունը այս երկու ապրումների դաշնակումն է:

Հայ իրականությունը ծանոթ է նրան իր հայրենի տնից: Հայրը երկրա-

գործ էր, հետո արհեստավոր: Հայ շինակահի հարազատ տիպար, ամա-
քինի, հանդարտաբարո, զիջող, աշխատասեր, սիրում էր իր տունն ու ըն-
տանիքը, խոփն ու արտը, եզն ու գոմը: Այգին դրախտանման էր, ծառը,
ճյուղը սիրելի էր նրան զավակի նման: Երկրագործը դարձավ դարբին,
պահելով նույն ամաքինի հատկությունները:

Ընտանեկան կյանքի այս պատկերը խորապես դրոշմվել է մանուկ
Ավետիսի հոգու մեջ: Նրան թվում էր, որ գյուղի բոլոր տները մման էին իրենց
տանը, բոլոր հայրերը մման են իր հորը, բոլոր հայ գյուղերը մման էին իրենց
գյուղին: Հայաստանն իրենց գյուղն է հսկայական ծավալով, իրենց
դարբնոցը, իրենց այգին, տարբեր միայն մեծությամբ:

Այս անօրինակ լավատեսությունը մնում է Ահարոնյանի մեջ ցայսօր: Հայ
գյուղը, գյուղականը, երկիրը այսպես իդեալականացված:

Սակայն հրաշակերտ պատկերն ուներ և ինչ-ինչ բծեր: Գյուղում դիտում
էր ճակատագրական մի կուրսյուն, խոնարհություն: Ոչ մի նշույլ բողոքի,
ցասումի, ըմբոստության, ընդվզումի: Ստրկական ոգին էր տիրական: Ահա
մտրակը ճոճռաց և շառաչյունով իջավ մի խեղճ գյուղացու մեջքին: Լուռ է
տուժողը, մունջ ողջ գյուղը, մարդիկ դարձել են եզներ, որ քաշում են
անմռունչ աշխատանքի լուծը, բախտի գծած ակոսներով: Գյուղում երկու
հոգի կային, որ առնական կորով ունեին: Երկու երիտասարդ, երբ ձի հեծած,
սուրը կողքից կախ, սալասմբակ երևում էին փողոցներում, բոլորիքյան
հրճվում էին: Հարս ու աղջիկ դուրս էին թափվում նայելու զմայլանքով: Այր
մարդիկ ժպտում էին կարծես արգիլված մի հաճույքով և միմյանց շնջում
էին, թե ինչպես նրանցից մեկը ուխտավորների կարավանը ամաջնորդել էր
դեպի Ս. Կարապետ և ինչպես ճանապարհին սպանել էր մի կատաղի քուրդ
այնպիսի պայմաններում, որ հերոսի հռչակ էր ստացել: Այս կտրիճների
պատկերը ևս տպավորիչ էր մանուկ Ավետիսի հիշողության մեջ:

Ա. Ահարոնյանի համար մի բախտ էր, որ ընկավ Ս. Էջմիածնի ճե-
մարանը (2): Սովորական դպրոց չէ, որ միայն գիտելիքներ է տալիս իր սա-
ներին: Ազգային դաստիարակության հնոց է, մի գաղափարական աշխարհ
ուրույն ոգով: Ճեմարանին ինքը պարտ է Ահարոնյանը (3): Այնտեղից
տարավ իր հետ հայ լեզվի հիմնովին գիտությունը, այն լեզվի, որ Ահա-
րոնյանի գրականության կեսն է: Երբ մեռած լեզուն կենդանանում է, ինչպես
գրաբարը ճեմարանում, նա կենդանացնում է մեռած, սպանված գաղա-
փարների մի աշխարհ: Ոչ մի բան այնքան ստույգ պատկեր չէ տալիս մեր
պատմական թշվառության, որքան նոր գեղջուկ բարբառի համեմա-
տությունը հոյակապ գրաբարի հետ: Բառերի մահը գաղափարների մահ է:

Քսան տարեկան էր, երբ նա թողեց ճեմարանը և եկավ իր գյուղը
գաղափարական պաշարով: Տասը տարի ուսուցչություն արավ: Ստուգեց իր

մանկական տպավորությունները և օծեց նրանց նոր գաղափարների ազնվությամբ: Հասան տառապանքի օրերը: Մահմանի այն կողմեն հորդած աղետի հորձանքը ազատեց Ահարոնյանի լեզվի կապանքները: Մարտաց տեսնելով, որ գութանի վերա մեջքը ծռաց Հայը կարոտ էր փշուր ըմ հացի, պուտ ըմ կաթի և որոնում էր իր գողացած եզը՝ Բաշուն:

Առաջին պատկերները, որ գրեց Ահարոնյանը թուրքահայ կյանքից, ցնցեցին խռոված հայությունը: Անունը հռչակվեց: Գնաց արտասահման կատարելագործելու իր տաղանդը (4): Այստեղ նա հարեց ազատագրական կուսակցության և եղավ նրա նշանավոր գաղափարախոսը:

Ազատությունը՝ կախարդական շունչ է բանաստեղծական սրտի և քմարի համար: Բանաստեղծությունը ինքը մի վեհ ազատություն է, որ ատում է ստրկությունը: Տակավին Հոմերոսը, մարդկության առաջին բանաստեղծը ասել է. ստրուկը ազատությունը կորցնելու առաջին օրից կորցնում է իր առաքինությունների կեսը: Հրապարակում եղած հասարակական հոսանքները առաջադեմ և հետադեմ անունների տակ, հետևությունն էին ռուսական կուսակցությանց և մեր կյանքի համար մեծ արժեք չէին ներկայացնում: Այդ հատվածումները քաղաքականապես ազատ ազգերի համար են: Առաջադիմությունը, եթե նշանակում է եվրոպականացում, օգուտն ավելի վնաս է բերում մեզ, ապաստանացումի կորստաբեր հետևանքներով: Քաղաքակրթական գործը հնարավոր է ազգային գետնի վերա՝ միմիայն քաղաքական անկախության պայմանով և նրա շրջանակում:

Նման խոհերի արդյունք էր Նալբանդյանի «Ազատն Աստվածը», որով նա որոշեց իր դիրքը երկու պայքարող հոսանքների հանդեպ, ձեռք քաշելով երկուսից էլ: Այդ գծի վերա էին կանգնած Արովյան և Բաֆֆի: Ա. Ահարոնյանը գալիս էր երկարելու նույն գիծը: Անպայման քաղաքակրթության կողմնակից չէ. ուզում է, որ նա ազգային լինի, իսկ ազգային կարող է լինել միայն քաղաքական ազատությամբ: Այս հասկացողությամբ է, որ նա փարեց Դաշնակցության և սպասարկեց իր գրիչը նրա գործին: Ինչ և լինեին հայի առաքինությունները, Ահարոնյանի դիտողությամբ, նրանք շարժուն վիճակի մեջ չէին, թմրած կաշկանդված էին ստրկական մտածումի շղթաներով:

Այն պետք է քակել, ներշնչելով ըմբոստության ոգին, պատրաստել այնպիսի խիզախներ, որպիսիք էին գյուղի այն երկու կտրիճները, որոնց պատկերը մնացել էր Ահարոնյանի անջինջ հոգում:

Ահարոնյանի գրիչը մկրված է այս քարոզին, անտարակույս, արվեստի և արվեստագետի կոչվածը հեռու է մարտական կուսակցությունների, հեռու է նաև քարոզի բեմերից: Արվեստագետ Ահարոնյանի կողմից մի գոհ-

դուքյուն էր ստանճնել այդ դերը, ուր արվեստագետը դառնալու էր հրապարակախոս և պարզ, վճիտ խոսքը ստիպողաբար հագնելու էր ճարտասանության շողշողուն գրահները: Առավելությունն այն էր, որ ազատության անճնվիրության բարճր գաղափարների կոչը պահելու էր լեզուն և՛ ոճը և՛ քնարի լարվածքը համապատասխան բարճրության վերա:

Այս պայմանները ստեղծեցին Ահարոնյանի միանգամայն ինքնատիպ և միմիայն իրեն հատուկ գրականության սեռը: Նրա բովանդակությունն է պաշտամունք հայ ժողովրդի և Հայ Հայրենիքի, փառաբանության վսեմ և ազնիվ գաղափարների, ամենեն առաջ ազատության, արդարության, ճշմարտության, անճնվիրության: Մի գրականություն, որ պիտի մնա մեր պատանեկության սեղանի վրա ընդմիշտ, իբրև բարճր մտքերի և մաքուր զգացմունքների շնչարան, Ահարոնյանի հատորները պիտի կրթեն և ազնվացնեն սերունդները՝ պատվաստելով ասպետական ոգի, հանուն հայրենիքի բարօրության, ներշնչելով սեր դեպի հայ ժողովուրդը, Հայ Հայրենիքը և նրա հրաշակերտ բնությունը:

Ա. Ահարոնյանի երկերը պիտի մնան անթառամ, որպես հայ լեզվի և ոճի ականակիր աղբյուր: Ազատության երգչին մի բան է մնում, ապրել արևշատությանը և տեսանել իր լավագույն երագի իրականացումը՝ ամայացած հայրենիքի վերակենդանությունը:

ԳՐԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ

ԴԵԿԱԴԱՆՍ ԵՎ ՍԻՄԲՈԼԻԶՄ

*Souvent dans l'être obscur habite un Dieu caché;
Et comme un œil naissant couvert par ses paupières,
Un pur Esprit s'accroît sous l'écorce des pierres!*

Gerard de Nerval

**Մութ գոյի մեջ հաճախ Աստված կա քողարկված,
Եվ ծնվող աչքերը փակվող կոպի հանգույն
Զարի կեղևի տակ Մաքուր Միտքն է ծագում:**

Ժերար դե Ներվալ (1)

Նորանցիկ դարի վերջին քսանամյակում հայտնված գրական-գեղարվեստական հովերը երկար վիճաբանությանց նյութ են եղել, և մինչև այժմ էլ դեռ որոշ և հաստատուն գնահատություն չեն ստացել ընդհանուր հասարակական գիտակցության մեջ, շնորհիվ այլևայլ թեր և դեմ ու հեղինակավոր կարծիքների:

Նորությունները վատաբախտ են, և ինչպես միշտ, այս անգամ ևս սկզբից շատ քչերի հավանությանն արժանացան: Տիրող գրականության խոշոր ներկայացուցիչները բարձրահայաց քամահրանքով վերաբերվեցին, իսկ ի պաշտոնն փութկոտ քննադատների լեզուն տակավին խիստ է և թշնամական: Ռուսիայում ոչ միայն Նիկ. Միխայլովսկին, այլև Վլ. Սոլովյովն ու Լ. Տոլստոյը մոր շարժման ընդդեմ խոսեցին: Նվազ աննպաստ չէին և ֆրանսիական հեղինակների կարծիքները, ինչպես ցույց տվեց Ժ. Հյուրեի հարցանքը 1891 թվին¹: Բացի շարժման մոտիկ անձերից, մյուսները մորածին գրականությունը երևակայության ծամածուռ նազանք էին համարում, կամ պատանեկության ժամանակավոր խաղ: Հռչակավոր Ռըմանի կարծիքը կարճ և հատու, լավ բնորոշում է գրական բարձր շրջանների հայացքը մորերի վրա: Հյուրեի հարցին՝ թե ի՞նչ է կարծում մորերի մասին, նշանավոր փիլիսոփան և գիտնականը պատասխանեց. «*Ce sont des enfants qui se soucent le pouce*»՝ «Երեխաներ են, որ ծծում են իրենց մատը»:

¹ Jules Huret, Enquêtes sur L'Évolution littéraire, Paris, 1891.

Այս և նման վճիռների առթիվ՝ ներելի է հիշել Ա. Ֆրանսի նուրբ նկատողությունը. «Նորերի վերա դառնությամբ խոսող հները մի կարգ ծերունիների տպավորություն են թողնում, որոնց թվում է, թե այն օրվանից, երբ իրենք թողել են երիտասարդությունը, կանայք այլևս առաջվա պես գեղեցիկ չեն. ուստի պաշտումի և մեծարանքի ամբողջ գանձը պահում են իրենց ժամանակվա մատաղ աղջիկների համար»:

Բարեբախտաբար, ո՛չ վաղաժամ ու շտապ եպերանքը, ո՛չ աչառու գովասանությունը չեն փոխում իրերի բնական ընթացքը: Նրանց ազդեցությունն աննշան է և անցուկ: Գոնե արվեստի աշխարհում երևույթը պահել է ինքն իր բախտը վճռելու թանկ արտոնությունը: Հակառակ քննադատների վստահ գուշակությանց, «ղեկաղեմնությունը» ո՛չ միայն չի վերանում, այլ ընդհակառակը՝ զորանալով լայն ծավալ է ստանում: Գիտակ մարդիկ նույնիսկ խոստովանում են, որ ներկայումս երկու կարգ գրողներ կան՝ քանքարավոր, որ են սիմբոլիստները և անշնորհ՝ մյուսները¹: Պետք է ենթադրել, որ միայն բախտախնդիրների քմայքը չէ ծնել այդ շարժումը, այլ անշուշտ ժամանակակից կյանքի մեջ կան պայմաններ, որոնք կարելի են դարձնում նրա բարգավաճումը: Այսպիսի պարագայում խնդիրը պահանջում է հայտնի գոուշություն և զգաստ վերաբերում:

* * *

Նոր գրական շարժման ավետավորը համարվում է Շարլ Բողլերը: Նրա հռչակավոր «Չարի ծաղիկները»՝ «*Les Fleurs du mal*» (1857 թ.) սփռեցին գրական մթնոլորտում մի ինքնօրինակ բույր, որ հետզհետե խտացավ: Ութսունական թվականներին «ծաղիկները» վերընձյուղեցին և սկիզբ դրին նշանավոր և այնքա՛ն աղմկալի հոսանքի:

Գործի վարիչները մի խումբ երիտասարդներ էին, որոնք հավաքվելով [Փարիզի] Լատին թաղի սրճարաններից մեկում, խոսում ու վիճաբանում էին գրականության և գեղարվեստի մասին: Անհայտ, անտերունչ մարդիկ էին առանց որևէ դրական գրադուռների. և ինչպես վկայում են բանիմացները, մի առանձին գիտություն էլ չունեին, ու ընդհանրապես զուրկ էին գրական լուրջ պատրաստությունից: Բայց գեղարվեստի բարձր սիրո հետ ունենալով և նուրբ սիրտ, խորապես զգում էին, որ թագավորող գրական ճաշակները չեն համապատասխանում իրենց ոգուն, իրենց ներքին պահանջներին: Այդ երիտասարդների պարագլուխ է հանդիսանում Պոլ Վերլեն: Ընդհանուր դժգոհությունը աճելով՝ փոխվում է բողոքի: Չեն հապաղում երևալ և հանդեսներ, իբրև օրգան նոր հայացքների ու տրտունջի. անդրանիկն է «*La*

¹ R. de Gourmont, *Le chemin de Velours*, p. 207.

Nouvelle Rive Gauche» («Նոր ճախ ափը»), որ քիչ հետո 1883 թվին, սկսեց անվանվել «Lutèce»: Երիտասարդ շրջանը կամաց-կամաց մեծանում էր, գալիս էին թարմ մարդիկ, մշակվում, պարզվում էին նոր հայացքներ: Այսպիսով կազմակերպվեց մի գորեղ շարժում բազմաթիվ օրգաններով¹, որոնց ղեկավարներն էին մի շարք տաղանդավոր գրողներ Պ. Վերլեն, Ս. Մալարմե, Մորիս Բարես, Էդուարդ Ռոզ, Պոլ Մարգրիտ, Ժան Մորեսս, Շարլ Մորիս, Լորան Տալիադ և ուրիշներ:

Շարժումը հախտուն էր և դեռ պարզ չէր որոշվել նրա սկզբունքներն ու նույնիսկ էությունը, երբ մամուլի թեթևագիր քննադատները ծաղրի ու ծանակի նյութ շինեցին՝ քննակախարելով շարժման բացասական երևույթները: Թերթերն ավելի սրախտությամբ էին գրադված, քան լուրջ քննությամբ, այնպես որ նույնիսկ Բրյունոն էր, ֆրանսիական գրական ավանդների հավատարիմ պահնորդը, չվարանեց նրանց «հեզությունը մի տեսակ անհասկացողություն» համարել:

Մամուլի աշխատավորներից մեկը՝ ոմն Շամսոն (Champsaur) հեզոտրեմ և առաջին անգամ անվանեց նոր գրողներին «decadent»²: Շարժման տար ժամանակ, 1885 թվին, երկու պարոն Գաբրիել Վիկեր՝ (Gabriel Vicaire) բանաստեղծ ու Անրի Բոկլեր՝ (Henri Beauclair)՝ մամուլական, միասին հրատարակեցին Ադորե Ֆլուպետ (Adoré Floupette) կեղծ անվան տակ «Թալկացումներ» վերնագրով մի գրություն: Ոտանավորների փոքրիկ ժողովածու էր, մի սրամիտ և խիստ կծու պարոդիա նոր բանաստեղծների վերա: «Թալկացումները» («Les Deliquescences») կազմված են այնպիսի տաղանդով, որ գործին անտեղյակները կարող են իրոք իսկական բնագիր գրության տեղ ընդունել: Մեծ հաջողություն ունեցան և չնայելով կրկին հրատարակության այժմ սպառված և հազվագյուտ գիրք է³:

Այստեղ ևս նոր դպրոցին նույն «ղեկադեմո» անվանարկ կոչումն էր տված: Զննադատության վերաբերմունքը խլրտում ձգեց նորերի մեջ, որի հետևանքն եղավ պառակտում: Մի մասն անջատվեց և թշնամանող քննադատների, ինչպես կասեն, Ջիգրու, ընդունեց իր վերա «ղեկադեմո» կոչը և սկսեց հրատարակել «Le décadent» անուն հանդեսը: Շուտով հետևեցին և ուրիշ նման թերթեր՝ «La Revue décadente» («Դեկադեմոյան հանդես»), «La Décadence», մյուսները հիմնեցին այլ հանդեսներ: Տարածալ-

¹ Նշանավորներն են՝ «La Revue contemporaine» (1885), «La Revue indépendante» (1885-1899), «Revue Wagnerienne» (1885), «Le Décadent» (1886), «La Vogue» (1886), «Le Scapin» (1886) և այլն:

² Anatole Baju, L'école décadent, p. 12.

³ «Poetes d' Aujourd' hue (1880-1890)», p. 406.

մություններ ծագեցին, ընդհանուր հոսանքը բաժանվեց մանր ուխտերի, իսկ կենտրոնական ուժերը տաղանդավոր կարապետների համերաշխությամբ, շարունակեցին գործը: 1886 թ. բանաստեղծ Ժամ Մորեսսը առաջարկեց նետել դեկադենտ անհարիր անունը և կոչել նոր գրականությունը սիմբոլիզմ, որ իր իմաստով ավելի էր պատշաճում նոր գրական դավանանքներին¹:

Այսպիսով, դեկադենտ անվան գրական ծագումը պատահական է՝ մի վիրավորական բառ՝ ուղղված նորերի հասցեին: Գրականության մեջ, հարկավ, չէր հաստատվի այդ կոչումը, եթե պատմականորեն իրավացի չլիներ այս կամ այն մտքով, նոր ուղղության մեջ անշուշտ կային դեկադանսի նշաններ: Դեկադանս, որ նշանակում է անկումն, հատուկ է պատմության որոշ շրջանների և նրանց իսկական անունն է, ինչպես ուսուցանում են պատմաբանները: Այդ այն շրջաններն են, երբ վարպետներին հաջորդում են հասարակ արհեստավորներ, կամ հմուտներին՝ համբակներ, ոգեշունչ ստեղծագործությանց անկենդան ընդօրինակություններ և այլն:

Թերևս ավելի ճիշտ լիներ՝ անկման գաղափարը պատմությունից վերացնել, որովհետև յուրաքանչյուր անկում միևնույն ժամանակ սկիզբ է մի նոր մեծության... Մարդու միտքը իր մշտնջենական որոնումների մեջ երբեմն հասնում է որոշակի բարձրության. տարիների ջանքն ու ձգտումները հանգում են այնպիսի ընդհանուր աշխարհահայեցողության, որ անպայման դավանանքի ուժ է ստանում և իշխանորեն վարում է ո՛չ միայն տեսական, այլ երբեմն և՛ գործնական կյանքը: Հետո գալիս է ժամանակ, երբ այդ հայացքները սկսում են խախտվել, անկարող այլևս գոհացնել մարդու: Ծնունդ է առնում նոր շրջան, նոր թափառումներ, որոնք որքան էլ մութ և մոլոր, գուցե երբեմն և ծաղրալի, իրենց հետ ման են ածում կենսաբեր սկզբունք, ապագա խոշոր երևույթի սաղմ: Անորոշության այնպիսի մի շրջան, իր մախրնթացի հետ համեմատած, թերևս անկումն է, բայց այդ չէ՛ ապագայի հանդեպ, որի համար նա միայն երկունք է:

Անկումն սկսվում է այնտեղ, երբ մարդիկ ընդունելով հանդերձ որևէ սկզբունքի ճշմարտություն, գործով, շեղվում են նրանից: Նորագույն հոսանքների և տեսությունների հեղինակները ո՛չ թե տկարությունից, գրական շնորհքի պակասությունից խոտորեցին տիրող գրական ուղղություններից, այլ իրենց ներքին պահանջներին գոհացում տալու համար՝ Բողոքերի, Վերլենի, կամ Մալարմեի խոշոր տաղանդը, գեղասիրական ձիքները ամեն տարակուսից վեր են: Նրանք անկյալներ չեն, այլ հոժարական անջատականներ. ավելի արդար կլիներ անվանել *secedent* (նահանջող) և ոչ *decadent*:

¹ J. Moreas, Manifeste, տե՛ս «Figaro», 1886, sept.

Պատմության մեջ այսպիսի երևույթներ հազվագյուտ չեն. միշտ եղել են մարդիկ, որոնք բարոյապես անջատվելով հասարակությունից, այլ աստվածներ են պաշտել: Բայց այս անգամ մման շարժումը՝ դեկադենտությունը, այնքան աղմուկ ու շուկ հանեց և հանում է, որովհետև ժխտումը տարածվում է շատ հեռուն՝ չխնայելով այնպիսի սկզբունքներ, որոնք բարոյական կյանքի սրբություն են համարվում և հասարակական կազմի հիմք:

* * *

Գրական շարժումները սերտ կապ ունին փիլիսոփայական մտքի վիճակի հետ: Նախընթաց դարում գերիշխող աշխարհահայեցողությունը սկզբում գերմանական բնագանցական փիլիսոփայությունն էր, հետո ֆրանսիական պոզիտիվիզմը: Առաջինը հառաջ բերեց գրականության մեջ ռոմանտիզմ, երկրորդը՝ նատուրալիզմ: Գրական աշխարհահայացքը բնական և գործնական գիտությունների վիթխարի զարգացումից թև առած՝ խարխուլեց իդեալականությունը, կտրեց այն թելերը, որոնք կապում էին մարդուն «երկնքի» հետ, համոզված, որ ո՛չ միայն մարմնի, այլև հոգու իսկական բնակավայրը աշխարհն է, և որ առողջ բանականությունը գործ չունի վերհայաց բնագանցական հարցերի հետ: Մակայն կան խնդիրներ, որոնք թեև անլուծելի են, և զուցե հավիտյան զաղտնիք մնան բանականության համար, բայց որոնք գոհացում ու պատասխանում են պահանջում, որպեսզի կյանքը իմաստավորվի, խորհուրդ ու միտք ստանա: Պոզիտիվիզմը այս հարցերին տալիք պատասխան չունի և ընդհանրապես անկարելի է համարում որևէ պատասխան, որովհետև գիտությունը սահմանափակ և հարաբերական լինելով չէ կարող վճռել բացարձակ բնավորության խնդիրներ: Այսպես՝ ապավարկելով մետաֆիզիկական և ոչինչ համարելով նրա տված լուծումները, պոզիտիվիզմը բաց է անում մարդու առաջ մի վիճ, անգոհունակության խորխորատ: Բանականությունն ինքը ծնում, մեր առաջն է դնում մի շարք բարդ խնդիրներ. ինչ է կյանքը, նորա նպատակը, մահը, ընդհանրապես աշխարհն իր օրենքներով, և ինքն էլ հրաժարվում է որևէ վճիռ տալ, զգալով իր անկարողությունը: Ինքնակոծությունը, այն էլ բանականության, ամենաստակալին և հուսահատականն է: Եթե կյանքը բանական, տրամաբանական հիմք չունի, ապա ուրեմն ինչպես արդարացնել այն բոլոր սկզբունքները, որոնք կյանքի բովանդակությունն են կազմում. բարոյականություն, առաքինություն, սեր, հավատ, պարտք, իդեալ ու մյուս մնան զարդեր: Բանականության առաջ նրանք իրենց հակադրությամբ մի կարգի երևույթներ են... Եթե կյանքը անխորհուրդ բան է: Այս դեպքում, երբ մետաֆիզիկական համոզվել է և պոզիտիվիզմը՝ ապիկար, ասպարեզը մնում է տրամադրության, այն անգիտակցական ուժին, որ

ստիպում է մեզ գերադասել երբեմն այս, երբեմն այն մույնիսկ ներհակ երևույթներն ու դրույթումները:

Ահա այս անտարբերության կամ տրամադրության ոգին է դեկադենտ մարդու և գրականության բնորոշ հատկանիշը և այն ընդհանուր հողը, որի վրա սկիզբն է առել շարժումը: Այս այն քունն է, որը երգում է բանաստեղծը. «Մեծ ու սև քուն, որ պատել է նրա կյանքը, մեռցրել հույսեր և իղձեր: Ուրիշ էլ ոչինչ չէ տեսնում, կորցրել է չարի ու բարու գիտակցությունը, և իբրև մի որորան ճոճվում է ստորերկրյա խոռոչում, անհայտ ձեռքով»¹...

Չարի և բարվո գիտակցությունը կորցնելուց հետո բնական է, որ կարելի է երգել և ներբողել ոչ միայն առաքինությունն ու սերը, այլև արատն ու զեխությունը, բուրմուռնն ու զարշահոտություն, գեղեցկություն տեսնել և՛ ծաղիկների, և՛ նեխոսանք մեջ, հրապուրվել և՛ եղեմի, և՛ դժոխքի հարստությանը: Այստավոր կյանքի բոլոր կողմերը, ապականության մոդկանքը, բացասական որակությանց հիվանդոտ, սպանիչ հրապույրն ու սարսափը, կրքի տառապանքը, հուսահատության հեկեկանքը, աղոթքն ու ճգովը՝ ահա՛ Բողոքի քնարի թելերը: Դեմոնական, դիվական տարրեր են «Չարի ծաղիկները», որոնց բույրից արբեցած՝ փառաբանում է դևին: Դևը «հրեշտակ է և այն ամենից գիտունն ու գեղեցիկը». նա «հմուտ քիմիկոս է, որ հալում ու շոգիացնում է մեր կամքի փարթամ մետաղը ու երկա՛ր օրորով քնեցնում մեր հոգին չարի բարձի վրա, ու քարշում դեպի դժոխքը»: «Փառք քեզ, սատանա,- աղոթում է բանաստեղծը,- որ երկնքի բարձունքից հաղթված գահավիժեցիր դժոխքի անդունդը, ուր երազում ես լռության մեջ, հուսամ, որ մի օր հոգիս կհանգչի քեզ մոտ Գիտության ծառի տակ, այն ժամանակ, երբ նրա ճյուղերը կփռվին և հովանի կլինեն ճակատիդ, որպես մի նոր Տաճարի»²:

¹ Un grand sommeil noir
Tombe sur ma vie:
Dormez, tout espoir,
Dormez, tout envie!

Je ne vois plus rien,
Je perds la mémoire
Du mal et du bien...
O la triste histoire!

Je suis un berceau
Q'une main balance
Au creux d'un caveau:
Silence, silence!

P. Varlaine, «Sagesse» (2)

² Gloire et louange à toi, Satan dans les hauteurs
Du ciel, où tu regnas, et dans les profondeurs
De L' Enfer, où vaincu, tu rêves en silence!
Fais que mon âme un jour, sous l'Arbre de Science
Près de toi se repose, à l'heure où sur ton front
Comme un Temple nouveau ses rameaux s'élèveront!

«Les fleurs du mal» (3)

Այս «աղոթքը» լքված հոգու հուսահատ աղաղակ է, ուժգին բողոք ընդդեմ մարդկային ազատությունը կաշկանդող ու խեղդող «աստվածային» դարավոր կապերի՝ ներքին թե արտաքին աշխարհում: «Դողդոջուն մարմնիս մեջ ո՛չ մի նյարդ չկա, - հնչում է երգչի անհույս ձայնը, որ չաղաղակեր, - օ՛, Բեղզեբող, քեզ պաշտում եմ»: Կա տրտունջ, որ մնում է բանակամության, մտածողության շրջանում, այսինքն՝ վարակում է միայն մարդու միտքը: Եվ կա՛ տրտունջ, որ սաստկանալով մտքից անցնում է զգացողության աշխարհը, ողորում է ողջ էությունը. այս դեպքում ապահով չէ վտանգից իրականության համակերպ մտածելու կարողությունը՝ տրամաբանությունը: Ժամանակակից դեկադենտությունը անգոհունակության այս տեսակիցն է, որով և բացատրվում են այն աննորմալ երևույթները դեկադենտների թե՛ մասնավոր և թե՛ հասարակական կյանքից, որոնց հիմամբ մարդիկ աշխատում են ամբողջ շարժման ախտաբանական բնավորություն տալ:

Ներքին աշխարհի անհողությունը կամ դատարկությունը և ուղի է, որ տանում է շիտակ դեպի կորուստ և միևնույն ժամանակ մի գորեղ խթան՝ հոգու համար նոր բովանդակություն գտնելու: Գրականության մեջ սիմբոլիզմը դեկադանսից ելնելու փորձ է: Այս երկու տարրեր գաղափարները հաճախ շփոթում են միմյանց հետ և թյուրիմացությամբ գործ են ածում մեկը մյուսի տեղ: Դեկադենտությունը բացարձակ ժխտական շարժում է, առանց որևէ որոշ դիմագծի և ո՛չ միայն գրական, այլ ընդհանուր հասարակական-սոցիալական երևույթ է: Նիցշեն, իբրև բարոյագետ, կամ Հարտման, իբրև փիլիսոփա, նույն տիպարի մարդիկ են, որպիսի Բողլեր և Վերլենը գրականներ: Եթե դեկադենտությունն անվանեք մի հրոսակություն, որ միայն ավերումների է ընդունակ և ձեռնամուխ, սիմբոլիզմը ավերումների վերա նոր շենք կանգնելու ձգտումն է: Եթե առաջինը մի աղջամուղջ է, կամ ինչպես հավատացնում են անկման վերջալույսի մթություն, երկրորդը՝ անտարակույս արշալուսային շառագում է:

* * *

Պոզիտիվիզմի վարկը մտնանալուց հետո, բնականորեն պիտի հանձնեք և ուժ ստանար նրա ոսոխ աշխարհահայեցողությունը՝ իդեալիզմը:

Այս փիլիսոփայությունն արտաքին աշխարհը համարում է մի անձև նյութ, որ ձև ու կյանք է ստանում մեր ուղեղում: Տեսանելի անհուն աշխարհը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մեր մտապատկերը: Այնպես, ինչպես մեզ երևում է, և այն չափով, որ չափով մեզ իմանալի և մատչելի է մեր իմացական կարողության, մեր հոգու ստակ ստեղծագործությունն է: Առարկան որոշ հատկությանց գումար է. հատկությունները՝ որպես քանակ՝ մեծություն կամ փոքրություն,

որակ՝ կարծրություն, փափկություն, ջերմություն, գույն, ձայն և այլն, ո՛չ թե անկախ գոյացություններ են կամ իրերի սեփականություն, ինչպես թվում են, այլ մեր գիտակցության ստորոգելիք են և մեր մաքից դուրս՝ գոյություն չունին բնության մեջ: Եթե գոյություն էլ ունեն, համենայն դեպս մենք գաղափար չունենք այդ ինքնափակ գոյության մասին, կամ, խոսած փիլիսոփայական լեզվով՝ «իրն ինքնին», «իրն ինքյան» մեզ համար անհիմնալի է: Այսպես՝ գիտաբանական տեսակետից ամեն մի գոյացություն երկու կողմ ունի՝ իմանալի և անիմանալի և ըստ այսմ տիեզերքի մեջ որոշելու ֆենոմեններ, կամ երևույթների աշխարհ և նոստեն, կամ իրնինքնություն:

Այս փիլիսոփայական հայեցողությունն է ահա՛, որ խմորել է նորագույն սիմբոլիստական գեղարանական տեսությունները: Քանի որ աշխարհը մեզ հայտնի է իր ֆենոմեններով, որ լոկ մեր գիտակցության արտաքին արտահայտությունն է, ուրեմն նկարագրում ենք այդ աշխարհը, մենք իսկապես մեզ ենք նկարում: Մեր մեջ են, ասել է թե այն էակները, որոնց ձեռք ենք կարկառում, այն իրերը, որոնք ցրված են մեր շուրջը: Մեր մեջ է ծաղկի անուշահոտությունը, ամվի կարկաչունը, վաղորդյան հովի թարմությունը: Այն բոլոր բավիղներն ու անորոշ ուղիները, ուր թափառում է մեր բախտը, տանում է ի վերջո դեպի մեր հոգին... Այսպիսով աշխարհը, իրոք, մի խաբուսիկ երագ է, մի սքանչելի իլյուզիա, մի հայելի, որ միայն մեր պատկերն է ցույց տալիս, մեր լացն ու ժպիտը, վիշտն ու բերկրությունը¹:

Մեր ժամանակները՝ զաղափարներն ու հայացքները այնքան շփոթել, խառնակվել են, որ շիտակն ու սուտը, բարին ու չարը միմյանցից որոշելու չափն ու ուղեցույցները՝ իրենք դեռևս քննության կարոտ են: Բնականաբար ամեն մի փորձ, որ հավակնում է նորության՝ մանավանդ արվեստի բարդ և նուրբ աշխարհում, հիմնավոր գործ լինելու համար պետք է շատ հեռվից սկսես և ելակետ ունենա իմացաբանական տեսություններ: Այս դեպքում միատիկականություն որոշ չափով անխուսափելի է, որ իր ամբողջ վսեմությամբ, դժբախտաբար իրականության հարվածների հանդեպ լոկ անգորքող լինելու է դատապարտված: Միմբոլիստական տեսությունը համակված է ժամանակակից փիլիսոփայական աշխարհահայեցողությամբ՝ որի հիմքը Շոպենհաուերի իմացաբանությունն է: Այս տեսության բանաստեղծական լուսաբանությունն է Անդրե ժիդի փոքրիկ պատկերը «Նարկիսի պատմությունը»², որ կլասիկ համանուն միֆի մշակումն է, և սիմբոլիզմի թեորիան:

¹ ct. René Doumie, Les jeuns, p. 189.

² André Gide, Le traité du Narcisse (théorie du symbole), Paris, 1899.

* * *

Նարկիսը հույն պատանհի էր, չնաշխարհիկ գեղեցկությամբ: Ողջախոհ և զգաստ՝ նա խորշում էր գեղանի հավերժահարսերից, որովհետև ինքն իր վերա էր սիրահարված: Ամբողջ ժամանակ նստած ջրի ափին, դիտում էր նրա մեջ իր ջքնաղ պատկերը և հիանում:

Նարկիսը մենակ էր բնության մեջ՝ չկար ո՛չ թուփ, ո՛չ ծառ, ո՛չ խրոխտ լեռներ, ո՛չ անուշ ծաղիկներ, մենավոր պատանհին սուզված էր անուրջների ծովում: Ժամերը սահում էին միօրինակ. տաղտուկը պաշարում է նրան, ուզում է իմանալ վերջապես՝ «ի՞նչ ձև ունի իր հոգին», և զգում է, որ դող-դոջում ելեջների նայած՝ նա պիտի լինի անչափ պաշտելի: Պատանհին անտառակույս է, որ իր հոգու պատկերը կա մի տեղ, վեր է կենում ու գնում որոնելու ըզձալի բոլորչիներ (contours) իր մեծ հոգին ծրարելու համար: Նա կանգ է առնում Ժամանակի գետի հովտում՝ գետ օրհասական և երևութիկ, ուր սրընթաց գլորվում էին տարիները: Ափերն անպաճույճ էին, ջուրը գորշ և շրջակայից նրանով էր զանազանվում, որ հոսում էր: Հեռվից Նարկիսը գետը ճանապարհ կարծես և որովհետև ձանձրանում էր մենակ այս համակ գորշության մեջ, մոտեցավ անցորդներին մտիկ տալու: Հենց որ նայեց գետին, ջուրն իսկույն երագնավորվեց վտիտ, նուրբ պատկերներով: Ափերի կանաչ ծաղիկները, հաստաբուն ծառերը, կապուտակ երկինքը, մի ամբողջ շար պատկերներ կարծես նրան էին սպասում, որ կյանք ստանան. և իսկույն գունավորվեցին նրա հայացքի տակ: Բացվեցան մմանապես բլուրները, սարավանդների անտառները, և ճոճվում էին հոսանուտ ջրի մեջ:

Նարկիս հրաշացած նայում էր, բայց չէր կարողանում պարզել, արդյո՞ք իր հոգին էր, որ վանում էր ալիքները, թե ընդհակառակը. երկուսն էլ հավասարապես երեքուն էին:

Այնտեղ, ուր հառած էին Նարկիսի աչերը, Ներկան էր, քիչ հեռու, որտեղ թաքստի ուժեր կյանքի էին կոչում՝ Ապագան: Նարկիսը դիտում էր. նրանք մոտենում էին, հետո կորչում, կրկին մոտենում, կրկին անհետանում: Ի՞նչ էր կրկնության պատճառը, մտածում էր նա, անշուշտ անկատարելությունը, որ ստիպում է նրանց ձգտել ու միշտ ձգտել աննկուն եռանդով մի բանի... իրենց նախկին՝ կորցրած ձևին, եղնական և բյուրեղավոր կաղապարին:

Նարկիսը երագում էր դրախտի մասին:

Դրախտը մեծ չէր, ամեն բան այնտեղ կատարյալ էր և ծաղկում էր միայն մի անգամ, ամեն ինչ իր որոշյալ ձևն ու կերպն ուներ, որ երբեք չէր փոխվում և չէր շարժվում, որովհետև իրենց կատարելությամբ՝ առավել բարվաքելու իղձ չուներին: Եղենը իդեաների կուսական պարտեզ էր, ուր ամեն իր այն էր՝

ինչ որ երևում էր, երգանույշ սյուքը ոլորվում էր սահմանված զալարներով, երկինքը ծավալում էր լուրթը մարգագետինների վերա հավասարորեն, հարաբերությունները ներդաշնակ էին և պարտեզի վերա հաժում էր միօրինակ համերգություն:

Դրախտի կենտրոնում կանգնած էր Իգդրասիլ՝ կյանքի ծառը, կենսաբույս արմատները թաղված էին գետնի տակ, իսկ շրջանակի դալարի վերա թանձր ստվեր էր շաղում սաղաթթենրից, ուր լողում էր թևատարած մենավոր գիշերը: Խավարի մեջ ծառի բնին հենված էր Խորհրդավորության Միստերի գիրքը, որ պարունակում էր իր մեջ իմանալի ճշմարտություն: Սուլիչ քամին գուրգուրում էր ծառի տերևները, բաց էր անում գրքի թերթերը և աշխատում էր մեհենագրերը մեկնել:

Աղանը դեռևս անկողակից, դրախտի միակ բնակիչն էր, որ մեծ ծառի ստվերում բազմած դիտում էր: Այն սքանչելի տեսարանները նրա համար էին, նա էր կենտրոն այն բույր դյութական պատկերների: Բայց և այնպես դիտողությունը նրան տաղակալի է, քանի որ ինքն այնտեղ գործուն դեր չունի: Իրավ է, ինքը հզոր է, որովհետև ստեղծող ուժ է և ողջ աշխարհը կախված է նրանից, բայց ի՞նչ օգուտ, երբ փորձով կամ գործնականորեն համոզված չէ այդ գործության: Երկար նայելուց՝ արդեն կորցրել է իրերը միմյանցից զատելու ընդունակությունը: Կատարյալ ստրկություն է, եթե մարդը չի կարող խիզախել ամենաթեթև շարժման, առանց ընդհանուր հարմոնիան խանգարելու: Վերջապես այդ ներդաշնակությունն իսկ գրգռում է նրան, ուզում է ազատ լինել, ինքնաբույս շարժումներ գործել, եթե դրանով մինչև անգամ տարմվազ առաջ բերեր: Մեկնում է ձեռքը համարձակ, բռնում Իգդրասիլի ճյուղը և կտարում...

Վիրավոր ծառը սկսում է թառամել, դեղևում է և ընկնում ճարճատյունով: Տերևները՝ ուր զեփյուռն էր խաղում, ահռելի փոթորիկների գերի՝ հալածվում են հեռու, հեռու, դեպի գիշերային անժամոթ երկինք ու վտանգալից վայրեր, որտեղ վտարվում են մույնպես մեծ Սրբազան գրքի ցիրուցան թերթերը:

Չքանում է եղեմն իր բույր հրապույրներով:

Մարդը սարսափահար սփոփանք է գտնում սիրո մեջ... նրա սերունդը անում և ցրվում է այս «մթնշաղի և աղոթքների երկրում» և անձուկով երագում է կորսված դրախտը, որոնում ամենուրեք:

Նրա մխիթարության համար՝ ծնվում են մարգարեներ և բանաստեղծներ, որոնք հիշելով դրախտը, սրբությամբ ժողովում են Միստերի գրքի պատռտած թերթերը, ուր գտնվում են ըմբռնելի ճշմարտություններ: Ո՞վ է բանաստեղծը. նա՛, որի հոգևոր աչքերը խորասույզ հայեցողությամբ ընդունակ են տեսնել եղեմը: Եղեմն ամեն տեղ է և մեզ հետ, թաքնված իրերի արտաքին պատկերի, երևութիկ կերպարանքի ներքո: Ինչպես ամեն աղ

կրում է իր բյուրեղի նախատիպը, այնպես էլ յուրաքանչյուր իր ունի յուր գաղտնի, աննյութ կորիզն, որը նրա էության ներքին հարմոնիան է: Արտաքին տեսքը իր թերությանը չի արտահայտում ներքին ճշմարտությունը՝ նա միայն թոթովանք է իր մեջ դողում, ծածկված իսկությունների:

Սովորական աչքը կանգ է առնում իրերի կեղևի վրա, իսկ բանաստեղծականը ներս է թափանցում, իջնում է իրերի խորունկը, ըմբռնում է իդեան, էությունը և հետո մեկուսացնելով նրան արտաքին անցավոր ձևից, աշխատում է տալ հավիտենական կերպարանք, որ և իր եղենական և բյուրեղյա ձևն է:

Այսպիսով, արվեստի երկը մի բյուրեղ է, մի մասնավոր դրախտ, ուր իդեան վերածաղկում է իր վերին անարատությամբ, ուր՝ ինչպես կորուսյալ եղենում, թագավորում է բնական և անհրաժեշտ կարգ, որը բոլոր ձևերի մեջ փոխադարձ և ներդաշնակ կախում է հաստատում: Խոսքի պերճությունը այնտեղ չի վարագուրում միտքը, դաշնակավոր, և վեհ խոսքերն ու նախադասությունները միմիայն հստակ և թափանցիկ նշաններ են, որոնց մեջ նշմարվում են անադարտ իդեաներ:

Առարկաների արտաքին ձևը, նրանց երևույթ կերպարանքը՝ լոկ սիմբոլներ են, այսինքն՝ նշանակներ, որոնց ետևը թաքնված, հաստատված է ճշմարիտ էությունը: «*Tout phénomène est le symbole d'une vérité*» «Յուրաքանչյուր երևույթ մի ճշմարտության նշանակ է» (թարգմանությունը՝ հեղինակի- Պ. Հ.): Նրա կոչումն է թարգման լինել ճշմարտության և մեղանչում է, երբ իրեն նախանձար համարելով, փոխարինում է ճշմարտության: Այն, որ լոկ հայտարար, մունետիկ է իդեայի, ձգտում է գերադաս լինել, քան իդեան, որն երևակում է. «*Tout représentant de l'idée tend á se préférer á l'idée qu'il manifeste. Se préférer - voila la faute*» («Գաղափարի ցանկացած ներկայացուցիչ հակում ունի իր արտահայտած գաղափարից ինքն իրեն գերադասելու: Ինքն իրեն գերադասելը՝ ահա սխալը»):

Մարդիկ շփոթմամբ թե մոլորությամբ նշանակները էության տեղ են ընդունում և կյանքի նպատակ շինում, որտեղից ծագում է հուսախաբություն և հիասթափություն: Նրանք մտն են Նարկիսիսին, որը պիշ-պիշ նայելով ջրի մեջ հրաշանում է իր պատկերից. մենավոր և մանկամիտ պատանին սիրաբորբոք սիրտը զովացնելու համար, խոնարհում է գետակի վերա՝ փաղաքշանքով, համբույրը շրթունքին: Բայց խոնարհած ատենը՝ հանկարծ չքանում է հրապույրը. շրթունքների դեմ նա տեսնում է իր շրթունքները, աչքերի դեմ՝ իր աչքերը, հասկանում է, որ ինքն է, իր պատկերը՝ իր հանդես կանգնած, ինքը մենակ է, ինքը սիրահարված է իր պատկերի վերա: Վեր է կենում, ետ է կանգնում ջրից. ջրի մակարդակը նորից երանգավորվում է և

տեսիլը նորից ներկայանում: Նարկիսը գգում է, համբույրն անկարելի է, պետք չէ ցանկալ պատկերի. շարժվել՝ նրան տիրանալու համար, նշանակում է անէացնել նրան: Նարկիսը մենակ է՝ ի՞նչ անել:

- Մտահայել, խորին էությանը վերահասու լինելու համար¹:

* * *

Անդրէ Ժիդի այս տեսությունը անշուշտ փոխ է առնուած հռչակավոր քանաստեղծ-երաժիշտ Ռ. Վազներից, որն է իսկապես սիմբոլիստական տեսության և արվեստի հրաշակերտ վարպետը: Բեթնովենին նվիրած գրության մեջ նա արծարծում է սույն միտքը: Աստվածային մոզը խուլ է, եղկելի, արհամարհված և լի վշտով: Երկար խորհելով նա թափանցում է իրերը և նրանց արտաքին տեսքի տակ տեսնում է էությունը: Այս տեսիլը ամհուն բերկրության աղբյուր է դառնում նրա համար՝ «իրերի էությունը մերկանում է նրան, հայտ գալով իր գեղեցկության լուսապայծառ փայլով»:

Վազների հայացքով էությունը մարդու «ես»-ն է, նրա անահատական կամքն ու հոգին, որ ստեղծում է երևութական աշխարհը: Առանց նրան իրականություն չկա, ինքն է, որ իր հավերժական ստեղծագործ գործությամբ՝ ծնում է իրեր, կերպավորելով իր էությունը դրսի ոչնչության մեջ՝ անվերջ և անհամար պատկերներով:

Առօրյա կյանքի շշուկից քաշված, երբ մարդ խորհում է սուզված մտքի անհունության մեջ, լուծում է մի մեծ առեղծված՝ քանի որ ինքն է արտաքին աշխարհի պատճառը, ուրեմն ինքը կարող է և հրաժարիլ այդ աշխարհից և իր իդեաներից կերտել մի նոր՝ արվեստի և գեղեցկության անդորր աշխարհ, հրաշագարդուած ազատ ու անհողեղեն անուրջներից: Աշխարհային կյանքը՝ նույնիսկ իր լավագույն արտահայտությամբ, մեր պահանջներին զոհացում տալու տկար է: Հիասթափությունը լոկ զգացված հիացումն է՝ և ընդհակառակը՝ համաշխարհային դեռևս չճանաչված համարանք: Ո՞րն է այն կենսավետ գործությունը, որ հուսախաբության սև օրերին պահում է մարդուս անկումից՝ սուրբ անուրջներն են, որ զերծ երկրային ոտնձգությունից՝ իբրև անկապտելի ուժ կազդուրում է կյանքի ու ապագայի հավատով: Նրանք թարմացնում են մեր բարոյական կյանքն այնպես, ինչպես քունը՝ նյութական:

Մեր երազները հոգու տեմչանք են, որ ձգտում են մարմնանալ, նյութապես կերպավորվել կյանքում և, տեղի ու ժամանակի պայմանների համաձայն, նրանք արտահայտվում են այս կամ այն եղանակով:

¹ «Il ne faut pas désirer une image; un deste pour la posséder la déchire. Il est seul. Que faire? Contempler». *ibid.*, p. 89 (4).

Պայմանները որոշ անհրաժեշտ օրենքների են ենթարկված, և շատ անգամ մարդս անգոր է խորշել նրանց անտեղությունից: Բայց կարելի է երևակայության քննրով հաստատել առընթեր տեսանելի աշխարհին մի այլ անտես, բայց զգալի աշխարհ՝ երազական՝ ուր գաղափարը, իդեաները մարմին կատանան անկախ աշխարհի բռնաբարող պայմաններից, և միմիայն այնպես՝ որպես կթելադրե իրենց էությունն ու մարդու ցանկությունը:

Մյուս կողմից, թեև տեսանելի աշխարհն էլ մեր ստեղծագործությունն է, նա էլ մեր հոգու ինչքն է, սակայն սովորությունը սպանում է այդ գիտակցությունը. և մեր հաղթական Եսը խոնարհում է իր ծնած երևույթների առաջ, մոռանալով նոցա իսկական ծագումը: Այս հանգամանքը զրկում է մարդուն մի մեծ բերկրությունից, որ է ստեղծելու գիտակցության վսեմ և խոր վայելքը: Արդ՝ քանի որ մեր ստեղծած աշխարհը կորցրել է մեզ համար իր նախնական բնավորությունը, պետք է այս անհավատարիմ և խաբուսիկ աշխարհից դուրս և նրանից վերև մի այլ աշխարհ հաստատել՝ Արվեստի աշխարհ՝ *Au-dessus de l'univers présent, batir un nouvel univers* («Ներկա տիեզերքի վերևում մի նոր տիեզերք ստեղծել»)¹:

Այս հայեցողությունն առաջին անգամից տարօրինակ է թվում, բայց մի՞թե նույն կերպ չէ վարվում իրականության հետ և գիտությունը: Գիտության մեջ աշխարհն այն պատկերն ու կազմությունը չունի, ինչ որ տալիս է իրականությունը, մեր անմիջական զգացողությունը: Գիտական մտքի հիմքը պատճառականության օրենքն է, մի սկզբունք, որ միտքը բնությունից չէ վերցնում, այլ իր սեփական ձևն է. այդ օրենքով՝ գիտությունը չի ընդունում երևույթների հաջորդականությունը, կամ փոխադարձ կարգն ու հարաբերությունները այնպես, ինչպես բնության մեջ հանդիսանում են մեր զգացողության. միտքը վեր է լուծում երևույթները, նոր դասավորություն է մուծանում նրանց մեջ, որով վերստեղծում է մի նոր աշխարհ: Այս իմաստով՝ գիտությունը արվեստին հար և նման գործ է կատարում: Չամազանությունն այն է, որ գիտությունը զննում է երևույթներն իրենց հաջորդականությամբ, հետաքրքրվում և զբաղվում է նրանց՝ միմյանց հետևող վայրկյանների կապով, այնինչ արվեստը գործ ունի գլխավորապես վայրկյանների հետ, և վայրկյաններ է ուզում արտահայտել ու հավերժացնել²:

Ինչպես և կատարե արվեստն իր խնդիրը, համենայն դեպս նրա ստեղծած աշխարհը պետք է ավելի բարձր կյանք ունենա, քան իրականը: Եթե նա պիտի լինի լոկ կույր ընդօրինակություն տեսանելի աշխարհի, այն

¹ Teodor de Wyzewe, *Nos Maitres*, p. 5.

² cf. «Le savant recherche l'archétype des choses et les lois de leur succession; il recompose un monde enfin, idéalement simple, où tout s'ordanne normalement». *Le traité du Narcisse*, p. 86 (5).

ծամանակ աննպատակ է նրա ջանքը, որովհետև նախ՝ հենց այդ աշխարհից խուսափելու համար է, որ դիմում ենք արվեստին, երկրորդ՝ իրականությունը մեր առջև փոված է իր ամբողջ շքով, տեսնում ենք, շոշափում, զգում, ի՞նչ կարիք և իմաստ կա նրան վերաբրտադրել արվեստի միջոցով: «Քանի որ ծաղիկը գոյություն ունի,- ասում է Շարլ Մորիսը, - ի՞նչ օգուտ ջանալ խոսքերի միջոցով վերստեղծել նրա նման ուրիշը. այդ նշանակում է, ճանապարհի մի ափից խիճ հավաքել և մյուս ափն ածել, ունայն վաստակ»¹: Արվեստի կոչումն ավելի վսեմ է: Նրա հիմն է ստեղծագործությունը: Ստեղծել՝ նշանակում է բերել այնպիսի բան, որ բնությունն ինքնին չի տալիս: Բնության մեջ սքողված են իրերի և երևույթների ներքին հարաբերություններ, և ոչ իրենք առարկաները: Արվեստն այն աչքն է, որով տեսնում ենք այդ աննյութ կապերը: «Գրականությունը մինչև այժմ տղայամտությամբ կարծում էր,- երգիծաբանում է Ս. Մալարմե,- որ որոշ թվով թանկագին քարեր ընտրել և նրանց անուրը գրի առնել, ասել է թե թանկագին քար շինել»: «Ո՛չ թե իրերը պետք է ստեղծենք,- շարունակում է նույն հեղինակը, - այլ լուկ իրերի հարաբերությունը ըմբռնենք. այս հարաբերությանց թելերն են, որ հյուսում են բանաստեղծություն ու երաժշտությունը»²:

Գարոցի փիլիսոփայական հայացքների համաձայն՝ հարաբերությունները ուրիշ բան չեն, եթե ոչ մեր հոգու դրությունները: Հետևաբար՝ ըմբռնել իրերի հարաբերությունները, նշանակում է դրոշմել հոգեկան կյանքի այլևայլ վիճակներ, նրա վայրկյանները: Հոգին հարուստ է ներքին կյանքով, եթե արվեստի կոչումն է ներկայացնել նրա դրությունները, ապա ուրեմն այնչափ ավելի բարձր են և կատարյալ պիտի նկատվի, որչափ ավելի բարդ հոգեկան ելևէջների թարգման լինի:

Մարդու ներքին աշխարհն իր գործունեության մեջ երեք զորեղ մոմենտ ունի՝ զգալ, խորհել և հուզվել: Զգացողությամբ ընդունում ենք արտաքին աշխարհից տպավորություններ. մտածական կարողությունը տնտղում է այդ հոգեկան մթերքը, դասդասում, նոր խմբակցությունների է վերածում և մշակում է ընդհանուր գաղափարներ: Զգացումների և գաղափարների նուրբ, մեծ մասամբ անհասկանալի խառնուրդը առաջ է բերում այն հոգեկան վիճակը, որ կոչվում է հուզում: Արվեստը պետք է աշխատե համեմատաբար այդ երեք հուժկու հորձանքները և հավերժացնել գույների, գծերի, բառերի և հնչյունների միջոցով: Հույզերը հոգու ամենից փափուկ ու նուրբ տարրերն են, թեև զորավոր են և ցնցող, բայց կարծես անորոշ և դժվար արտահայտելի: Բանաստեղծներն իրավամբ սրբազան դոդ են անվանում հուզումը, որ հոգեկան կյանքի վսեմ և երանալիտ թուպն է: Երաժշտությունը

¹ J. Huret, Enquêtes, p. 85.

² Ibid., pp. 63, 64.

առավելապես այդ հոգեկան դրությունն է արտահայտում, ուստի մասնագետները արվեստն է:

Նոր գեղարվեստական տեսությամբ՝ բանաստեղծությունը մինչև այժմ աշխատել է մասնել նկարչության և նորա հետևությամբ՝ նկարել բառերի օգնությամբ բնությունը, վերստեղծել պատկերներ. հիմնիկ նկարչության հետ միասին պետք է ձգտե մոտենալ երաժշտության, և նպատակ ունենալ մույնպես հույզեր առաջ բերել: Այսուհետև բանաստեղծությունը բառերի երաժշտությունն է, ինչպես և նկարչությունը՝ գույների և գծերի:

Բանաստեղծության էվոլյուցիայի՝ հետզհետեական զարգացման մեջ մի հետաքրքրական երևույթ է նկատվում: Տասնյոթերորդ դարում գրականությունը այսպես ասած, ճարտարապետական բնավորություն ուներ: Հեղինակներն առաջնորդվում էին այնպիսի սկզբունքներով, որ կարծես շենք են կառուցանում, այսպես ուշադիր էին նյութի հմուտ բաշխման, մասերի համաչափության ու ներդաշնակության, ամբողջ երկի հիմնագծին: Զմանդաններն էլ որոնում և պահանջում էին, որ աշխատությունը կամ մախադասությունը լավ **հորինված** լինի, հաջող **ծրագիր** ունենա, հարկավոր էին համարում **մախադատը** և այլն:

Հետևյալ տասնութերորդ դարում՝ գրական աշխատությունը չէր նկատվում այլևս իբրև շենք, այլ՝ նկար: Գույն էին, որովհետև երկը **գունեղ** (coloris) է, և վատաբանում էին պատկերի **չորությունը**, ցամաքությունը և հրճվում նկարի ոճով, գեղանկար դարձվածքով և այլն¹:

Իսկ մեր ժամանակներում այն միտքն է արծարծվում, որ գրականությունը պիտի հարև երաժշտության: Անգլիացի Կարլայլը բանաստեղծությունն անվանում է երաժշտական միտք, կամ մտքի երաժշտություն: Ամեն մի բառ, խոսք, որովհետև հնչյուն է, ուստի և որոշ մտքով երաժշտություն: Ռոմանտիկ և պառնասական գրականները արտաքին չափն ու ձևը, ոճի հղկումը, բառերի ընտրությունը հասցրել էին այնպիսի կատարելության, որ հիրավի նրանց երկերը երաժշտության էին մնանում: Սակայն սիմբոլիստների հասկացողությամբ, բանաստեղծությունը ո՛չ թե արտաքին հատկություններով պետք է երաժշտության հետ մրցե, այլ ներքին՝ երաժշտական զգացողություն՝ հույզեր հարուցանելով:

Հույզը մի զգացություն է, որ չի ենթարկվում վերլուծության և ո՛չ իսկ վերծանության, մի բարդություն է, որ չի կարելի տարկազմել, քակել ու նկարագրել: Սպիռնոզան կարծում էր, որ մի բան որոշել նշանակում է ժխտել²: Հույզերի վերաբերմամբ ճիշտ է, որ նկարագրությունը հոմանիշ է

¹ F. Brunetière, «Revue des deux Mondes», 1888, novembre.

² «Omnis determinatio est negatio».

նչնչացման: «Անվանել հույզը,- ասում է Ս. Մալարմեն,- նշանակում է չիք դարձնել քաղցրությունը, անուշության գոնե երեք քառորդը հապավել»: Երաժշտությունը հենց նրանով է բարձր մյուս արվեստներից, որ իրն իր անունով չէ կոչում և միմիայն հնչյունների ամենեկին վեստերով, անորոշ բարդվածներով է առաջ բերում սրբազան երեք, առանց ուղղակի շեշտելու նրա էությունը: Նվագը հիշեցնում է ինչ-ինչ զգացված հույզեր ու մտքեր, արթնացնում է նրանց՝ մեր սրտում թողած հետքերը, որ ամեն մարդու մեջ կենդանանում և յուրովի պատկեր է ստանում, համաձայն անհատի սրտի փորձառության և զգացական ունակության: Ախշտ այսպես է վարելու և բանաստեղծությունը: Նրա հիմը պիտի լինի suggestion (առաջարկ)՝ թելադրություն, շշուճ: Այս հանգամանքը շեշտում է մանավանդ Ս. Մալարմեն. «Միմբուլիստ, դեկադենտ, կամ միստիկ՝ ինչպես կուզեք անվանեցեք, դպրոցները իդեալական ելակետից ժխտում են նյութը. ուստի և նրան պարզ անվանել՝ համարում են կոպտություն. հարկավոր է միայն թելադրել, մերշնչել»¹: Բանաստեղծը աշխատելու է ոչ այնքան ասել, որքան թելադրել և ընթերցողը՝ ավելի գուշակել, քան հասկանալ²:

Նկարագրական դպրոցի բանաստեղծությունը ներկայանում է ընթերցողին իբրև ավարտած, պատրաստ նկար, և նա ստիպված է ընդունել այնպես, ինչպես տրվում է: Նոր դպրոցի բանաստեղծը առաջարկում է ոչ այնքան իրեն ասելիքի նկարը, որքան թեթև արուճանակը (esquisse) և ընթերցողին թողնում է որոշ ազատություն ըմբռնել իր կարողության և հակումների համաձայն՝ այսպես թե այնպես:

Այլպես ասած՝ նկարագրությունն ու պարզախոսությունը տեղի են տալիս ակնարկների:

Մանրակրկիտ պատկերներն իրենց որոշականությամբ բռնադատում են ընթերցողի միտքը, կաշկանդում երևակայությունը: Միտքը խոնարհում է նրանց որպես մի անխուսափ անհրաժեշտության, ստիպողականության առաջ: Մինչդեռ անգայտ, անոսր մթությամբ սքողված արտահայտությունները չեն ծանրանում մեզ վերա: Ընթերցողն ազատ է, երգիչը նրան չի հրամայում, այլ միայն շնջում է ականջին, թելադրում որոշ հույզեր, նա էլ աշխատում է ակնարկներից գուշակել թելադրության էությունը, երգի իմաստը:

¹«Symboliste, Decadente ou Mystique les écoles se déclarant ou étiquetées en hâte par notre presse d'information, adoptent le point d'un idéalisme, qui refuse les matériaux naturels et, comme brutale, une pensée directe les ordonnant, pour ne garder de rien que la suggestion».

² H. de Regnier, Figures et caractères, p. 332.

Այս պարագան ծնում է մի խորհրդավորություն, երևակայությունն ու սիրտը պարուրում է մի տեսակ լուսանցիկ մթությանը՝ առանց նրանց ճկունությունը ճնշելու: Երգչի շնչուն խոսքերը հոսանուտ և մեղմասյուր հորձերով օրորվում են սրտի անհունության մեջ, ինչպես նրբահնչյուն նվագներ, որ կամաց-կամաց չքանում, կորչում են հեռաստանում: «Եթե առաջ բանաստեղծությունը երգում էր, այժմ հմայորեն նվագում է, առաջ ձայնական էր, այժմ երաժշտական է: Ահա՛ այս փափագը՝ ավելի թելադրական, քան վճռական ու հատու լինել, կազմում է նորագույն բանաստեղծության խոշոր գյուտը և գլխավոր շնորհիքը»¹: Այս սկզբունքն է միևնույն ժամանակ այն դուռը, որ տանում է դեպի սիմբոլների խորհրդավոր ու մթագին աշխարհը:

* * *

Սիմբոլ բառը զանազան կիրառություն ունի. իսկական նշանակության հասու լինելու համար, պետք է հիշել մի բան:

Հոգեկան և նյութական երևույթները՝ իրենց փոխադարձ հարաբերությունների մեջ, հակառակ մտքի դարավոր ջանքերին, տակավին գաղտնիք են մնում: Որ նրանք բնությանը բնավին տարբեր էություններ են՝ անժխտելի է. անուրանալի է նաև, որ նոցա մեջ մերքին սերտ կապ կա, մեկը պայմանավորված է մյուսով: Բայց թե ի՞նչ է այդ կապի իսկական բնավորությունը և կամ ինչպե՞ս կարող է միտքը նյութի հետ շաղկապվել, բնության խորհրդավոր և անվերծանելի գաղտնիքներից մեկն է: Ի՞նչ մերքին աղերս կա, օրինակ՝ լեզվի և մտքի, կամ բառի և գաղափարի մեջ: Գիտենք միայն, որ նրանք միմյանց հետ զուգորդված են, որ բառը զարթեցնում է գաղափար և ընդհակառակը, գաղափարը ծնում է բառ: Այս էլ սովորության հետևանք է: Եթե բառի և գաղափարի կապը անհրաժեշտ և բնական բնավորություն ունենար, բոլոր մարդիկ միմյանց կհասկանային, ինչ լեզվով էլ որ խոսեին:

Այս տեսակետից բառը սոսկ նշանակ է, մի սիմբոլ, որ ներկայացնում է մեզ և ուրիշներին որոշ գաղափար, բոլորովին այլ բան է էությանը, քան ինքն է: Նշանակներ են մամնապես և գույները, գծերը, հնչյունները, նվագները, որոնցով թարգմանում ենք ինչ-ինչ հոգեկան կացություններ: «Մարդու ամբողջ կյանքը սիմբոլների մեջ է,- ասում է Կարլայլ,- միայն սիմբոլների միջնորդությամբ է, որ մենք գիտակցաբար թե անգիտակցաբար ապրում

¹ H. de Regnier, *ibid.*, p. 333.

ենք, գործում ու կանք աշխարհում»¹: Նույն միտքն է հայտնված և Բողոքերի «Լծորդություններ» ուսանավորի մեջ.

*Բնությունը մի տաճար է, ուր սյուները կենդանի
Արձակում են երբեմն անմեկին ու մութ խոսքեր,
Մարդն անցնում է այնտեղ սիմբոլների անտառից,
Որոնք նրան դիտում են մտերմական հայացքով:*

Հոգեկան պարզ տարրերն արտահայտում ենք բառով, ավելի բարդը համապատասխան բառերի միավորությամբ: Սակայն կան բարդություններ, ինչպես հույզերը, որոնք վերլուծության չեն ենթարկվում. բառերով արտահայտել հույզը՝ նշանակում է կազմալույծ անել նրան, ուրեմն և ոչնչացնել: Պետք է արտահայտության այլ միջոց գտնել: Հույզերն արտահայտելի է նշանակներով, սիմբոլներով, այսինքն՝ պետք է ընտրել կամ ստեղծել այնպիսի պատկերներ և դրություններ և նկարագրել այնպես, որ ընթերցողի մեջ զարթնեցնեցանկալի հույզը:

Սիմբոլը այլաբանության նման է: Էական տարրերությունը նրանց ծագման կամ ստեղծման եղանակի մեջ է: Այլաբանությունը ենթադրում է մի միտք, մի խրատ և նրա համար որոնում է պատշաճավոր պատկեր, որ հաճախ ինքն իրեն ոչ մի բանաստեղծական արժեք չունի: Այնինչ սիմբոլի առթած վայելքը կրկնակի է. նախ՝ բանաստեղծական պատկերը և երկրորդ՝ իդեան, որ արտահայտում է: Այլաբանության մեջ իմաստը խրատական է և ակնհայտնի, սիմբոլում լույս ենթադրական, որ թաքցված է այնպես, ինչպես «ծառը իր հունդի մեջ կրում է ապագա պտուղները»:

«Սիմբոլն իրոք մի համեմատություն է, - ասում է Հանրի դը Ռենիե, - վերացականի և թանձրունակի՝ կոնկրետի նույնություն, համեմատություն, որի անդամներից մեկը մնում է ենթադրելի»: Այդ գույակելի անդամը ներքին իմաստն է, որ այնպես հմտորեն հալված է արտաքին պատկերի մեջ, որ կազմում է անքակտելի միություն: Փույթ չէ, եթե սիմբոլը այլազան մեկնությանց տեղիք է տալիս. մինչև անգամ եթե ընթերցողը ուրիշ կերպ հասկանա, քան հեղինակը, այլ իմաստ որոնե նրա ստեղծագործության մեջ:

Հունական առասպելների անթարշամ բանաստեղծական ոգին հենց այն դյուրաթեք ճկունության մեջ է, որը ներում է ամեն տեսակ մեկնություն ու բացատրություն: Սիմբոլիստները հաճախ դիմում են հին դիցաբանության,

¹ «It is in and through symbols that man, consciously or unconsciously lives, works, und has his being». A. Simons, The symb. mouvement.

այնտեղից քաղում նյութեր ու իրենց հայացքի համեմատ մշակում: «Առասպելը ժամանակի ավազուտում այն ժժանկներից մեկն է, ուր լավում է մարդկային ծովի աղմուկը: Միֆը իդեալի պերճհնչակ խխունջն է»¹:

Մարդուս ընկալական ունակությունները հետզհետե զարգանում ու նրբանում են: Ներելի է հուսալ, որ ականջ դնելով այդ տարօրինակ խխունջներին, միշտ կարող կլինենք նոր շշունջներ լսել և հին հնչյուններին նորանոր մեկնություններ տալ: Միմբուն իր լավագույն իմաստով՝ այդպիսի մի խխունջ է. նորա գաղափարական դողեցությունը պետք է վեր լինի ժամանակի և տեղի պայմանների ազդեցությունից. որովհետև միայն այդ կերպ կարող է հարատև նշանակություն ու հավերժական կյանք ունենալ: Պատմության ամեն մի շրջան բերում է նոր մթերք, նոր տարրեր քաղաքական և կուլտուրական, որ փոխվում կամ կորչում է հաջորդ շրջանում: Գեղարվեստական երկը տևական լինելու համար, պետք է ձեռնաքափ լինի և զերծ մնա քաղաքակրթական պատահարներից, խույս տա անմիջական իրականության հպումից: Երգելու է մշտնջենական զգացմունքների վիշտն ու բերկրությունը՝ սեր, խանդ, սրամտություն, հիացում և այլն: Մրանք են Հոմերոսի վեհության հիմը և ամմահության ճշմարիտ հավատչեն:

Ռոմանտիկ բանաստեղծներն ևս երգում էին հուզական աշխարհ. բայց մեղ անհատականության և անձնական գույն էին տալիս զգացմունքներին, կանգ էին առնում մասնավոր արկածների վերա և շեշտում էին այնպիսի կողմեր, որոնք բացառիկ և անսովոր բնավորությամբ հատուկ էին այս կամ այն մարդու զգացմունքին և ոչ զգացմունքին ընդհանրապես: Նոր բանաստեղծներն ընդհակառակը ներբողում են զգացումի բացարձականը, անկախ նրա մասնավոր արտահայտությունից, ուստի նրանց երգերը ընդհանրության սեփականությունն է: Նա չի խոսում եզակի դեպքից ծնունդ առած վշտի մասին, այլ գեղզեղում է այն տրտունջը, որ դարեր է տեսել, որ նույնչափ հին է, որքան աշխարհը և արգասիք է «ապրելու չարիքի»...

* * *

Երբ Մետերլինկը² հափշտակությամբ մեկնում էր սիմբոլիստ բանաստեղծության այս հատկանիշը, նրա զրուցընկերը, ինչպես պատմում է Հյուրեն, առարկություն արեց, թե ճշմարիտ գրականությունը պետք է ոչ թե խոր-

¹ H. de Regnier, *ibid.*, p. 336.

² J. Huret, *ibid.*, p. 173.

շե կյանքից, այլ ընդհակառակը նրանով պիտի զբաղվի: Նա պիտի ցույցնե առտնին կյանքը, հասարակական խոշոր երևույթները, ժամանակի ոգին և պահանջները: Նույն բանը ասաց Հյուրեին և է. Չուլան¹: Սա բացեիքաց ժխտում էր սիմբոլիզմի նշանակությունը, իբրև մի հոսանքի, որ ո՛չ մի հասարակական շարժման թարգման չէ, և թե՛ դեմոկրատ, և թե՛ բուրժուա դասը ընդդեմ են, այնինչ ապագան նրանն է, ով որ կըմբռնե նորակազմ հասարակության ոգին: Ներկայիս գունավոր արտահայտությունը սոցիալիզմն է, մի համաշխարհային շարժում, որ կարող է վաղը հիմն ի վեր տապալել կանգուն քաղաքակրթությունը, փոխել աշխարհի պատկերը: Մի գրականություն, ասում են, որ անտես կառնե այսպիսի կարևոր և կենսական խնդիր, չի կարող անմեղապարտ ճանաչվել և հաջողություն ունենալ:

Այս է սովորական և հաճախ կրկնվող առարկությունն ու միակ լուրջ կշտամբանքն ուղղված նորերին:

Սակայն խնդիրն այն է, որ գրականությունը, մանավանդ նորերի գրականությունը, գործ ունի ո՛չ թե երևույթների, այլ նրանց ստեղծող ոգու հետ: Ճշմարիտ է, աշխատանքի առաքելականությունն է ներկայի ամենաթանկ նշանը, բայց անուրամալի է նաև, որ նորագույն գրականությունն այն տարօրինակ ոգու ցույց է, որ արտադրել է այդ շարժումը: Գրական գիտության տեսակետից սոցիալիզմը՝ իբրև սիստեմ, մույմպիսի դեկադենտություն է համարվում, որպիսի սիմբոլիզմը՝ գրականության մեջ: Մեկը բողոք է կյանքի կոնկրետ երևույթներին, մյուսը՝ մույն երևույթների ծանրության տակ հառաչող ոգուն: «Արդի ոգին»՝ նշանակալից ոգի է՝ վիշտն ու ուրախությունը, իրենց երանգներով, հույսն ու հուսահատությունը՝ հիացումն ու հիասթափությունն այնպիսի արագությամբ են միմյանց հետևում, որ կորչում է հոգեկան ուժերի համաչափությունը, հավասարակշռությունը: «Աջակողմյան» և «ձախակողմյան» հույզերը այժմ հոգու մեջ այնպես մտն են, որպես իրականության մեջ երանություն ու թշվառություն, աղքատություն ու հարստություն, հեծյուն ու քրքիջ: Սոցա նեղ փեղկերի մեջ տրորվում է հոգին, ելք չգտնելով գալարվում է հուսահատ ու բեկված «pleine de larmes et sans cris» («արցունքաթաթավ և առանց տազնապի»): Աշխարհում աննեցուկ՝ հաժում է աստանդական բնության անհունության մեջ, հառաչում հողմերի հետ, անձրևի հետ լալիս, թափված տերևների հետ տխրում...

Աշխարհիս անօրեն, դժնյա կացության հանդեպ՝ մարդու համար միակ անխաբ սփոփանքը մնում է իր ներքին աշխարհը, սեփական հոգին իր անուրջներով:

---

¹ J. Huret, *ibid.*, p. 121.

Նա անդորր է որոնում երազական աշխարհում, որպես մի ջերմ հանգրվանում, որ նրանից ոչ ոք չի կարող կապտել, ուր գերծ ճնշումից, մարդ ազատ է ապրելու և շնչելու իր ցանկության համաձայն: Այնտեղ, անըջական եթերում թափում է իր վիշտն ու տառապանքն և նորա թարմությամբ թաթավված ոգին այնուհետև կիջնե երկիր լի խոհուն վճռականությամբ՝ իրական աշխարհում ևս տնօրինել իր բախտը այնպես, ինչպես երազների մեջ...

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Բ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Բ

ՄԱՇԹՈՑ ԵՎ ՆՐԱ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԸ
ԸՍՏ ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

(էջ 7)

Գրված է 1925 թ. Փարիզում: Լույս է տեսել «Հանդես ամսօրյա»-ում՝ «Անձանոթ էջեր Մաշթոցի և նրա աշակերտների կյանքից ըստ օտար աղբյուրների» վերտառության ներքո (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», ամսագիր, Վիեննա, 1925, № 5-6, էջ 193-200, № 7-8, էջ 321-328, № 9-10, էջ 435-441, № 11-12, էջ 531-539): Նույն թվականին, նույն վայրում լույս է տեսել նաև առանձին գրքով, սակայն այլ խորագրի ներքո՝ «Մաշթոց և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների» (Վիեննա, 1925, Ազգային մատենադարան, ՃԺԱ, 56 էջ): Երրորդ անգամ լույս է տեսել «Մեսրոպ Մաշտոց» հոդվածների ժողովածուում (Երևան, 1962, ՀԳԱ ակադեմիայի հրատ., էջ 199-241): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Փոտ պատրիարքի ամբողջական երկերը հրատարակել է Յ. Պ. Մինը (տե՛ս J. P. Migne, Patrologia Graeca, t. 102-104): - էջ 7:

2. Ն. Աղոնցի «Քննական նշմարներ Եզնիկի մասին» աշխատությունը լույս է տեսել «Բազմավեպ»-ում (1925, էջ 196-200, 294-298, 366-371; 1926, էջ 12-17, 69-72, 108-113): Տե՛ս նաև աստ, էջ 131-168: - էջ 9, ծան. 1:

3. Ն. Աղոնցի այս դիպուկ ենթադրությունը առարկությունների տեղիք է տվել Ե. Տեր-Մինասյանի մոտ (տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան, Հայոց գրերի գյուտի թվականի և այլ հարակից խնդիրների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, Երևան, 1964, էջ 38-45), սակայն այժմ այն հայագիտության մեջ քաղաքացիություն ստացած արժեք է: - էջ 10:

4. Խոսքը Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի հրատարակած «Կնիք հաւատոյ ընդհանուր Սուրբ եկեղեցւոյ» (Ս. Էջմիածին, 1914) գրքի մասին է: - էջ 16:

5. Նկատի ունի Ա. Վարդանյանի հրատարակած «Թուրք Պրոկոյա եպիսկոպոսի առ Ս. Մահակ հայրապետ Հայոց և առ Ս. Մաժոց» քննադիրը (տե՛ս «Հանդես

ամսօրյա», 1921, էջ 1-26): - էջ 16:

6. Ն. Ադոնցի սույն տեսակետը Հ. Մանանդյանն անվանում է «Նոր ու հետաքրքիր լուսարանություն, արժանի հատուկ ուշադրության» և համերաշխվելով նրա հետ՝ գրերի գյուտի ժամանակը առարկայացնում է 391-392 թթ. միջև (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հայ գրերի գյուտի տարեթվի հարցի շուրջը, «Տեղեկագիր», ՀԳԱ ակադեմիայի, 1952, № 7): Խնդրին և Մեսրոպ Մաշտոցին նվիրված վերջին լավագույն աշխատություններից տե՛ս Ա. Ա. Մարտիրոսյան, Մաշտոց, Երևան, 1982: - էջ 27:

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՄԿՁԲՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (էջ 35)

Գրված է 1932 թ. օգոստոսին Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Հայ մշակույթի օր» ժողովածուում (Փարիզ, 1932, հրատարակություն «Հայ գրական ակումբի», էջ 33-40): Երկրորդ անգամ լույս է տեսել Ադոնցի՝ «Հայաստանի ոսկեհանքը». Փոքր ուսումնասիրություններ, ժողովածուում (կազմել և ներածությունը գրել է Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 2006, էջ 62-70) : Արտատպվում է առաջին հրատարակությունից:

1. Հայագետները վաղուց են մատնանշել Կորյունի բնագրի զանազան մասերի և մասնավորապես վերջաբանի ժամանակագրական հատվածի ակնհայտ հակասությունները, քերասացություններն ու անորոշությունները: Դրանք բացահայտելու և ճշտելու գործում մեծ է Ա. Ս. Մաքևսյանի վաստակը [տե՛ս Ա. Ս. Մաքևսյան, Կորյունի Մեսրոպ Մաշտոցի պատմության ձեռագրի մի թղթի տեղափոխություն, Վենետիկ, 1990, տե՛ս նաև «Վարք Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի» բնագրի և դրա տարբերակների Ա. Մաքևսյանի իրականացրած հրատարակությունը (Երևան, 1994)]: Տարակուսելի է, որ Ա. Մաքևսյանին, քերևս, անծանոթ է մնացել Ադոնցի «Հայ մշակույթի՝ սկզբնավորությունը» աշխատությունը, որն առաջին և հաջողված փորձերից մեկն էր խնդիրը հստակեցնելու գործում: - էջ 37:

ՀԱՅԱՑԱԾ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉԸ ԵՎ ԱՆՈՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ (էջ 43)

Գրված է 1934-1935 թթ. Բրյուսելում: Որպես զեկուցում ընթերցվել է 1936 թ. մարտի 29-ին Մորբոնի համալսարանի հանդիսությունների մեծ դահլիճում: Այս զեկուցումը, որ կարդացվել է ֆրանսերեն, նախ լույս է տեսել հայերեն

քարգմանությանը (տե՛ս «Անահիտ», 1936, № 3, ապրիլ-մայիս, էջ 16-23), ապա՝ ֆրանսերենով (N. Adontz, La Bible Arménienne et sa portée historique, տե՛ս «Célébration solennelle du quinzième centenaire de la traduction Arménienne De La Bible», Paris, 1938, p. 47-63) և ռուսիներեն քարգմանությանը («Biblia armeană și însemnătatea sa istorică», տե՛ս «Ani», București, vol. 1, 1941, p. 90-100): Հայերեն քարգմանությունն երկրորդ անգամ լույս է տեսել «Հուշարձան» ժողովածուում (Երուսաղեմ, 1938, էջ 318-329): Երրորդ անգամ վերահրատարակել ենք մենք (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, № 3, էջ 3-11): Այնուհետև վերահրատարակվել է 2002 (տե՛ս «Էջմիածին», ամսագիր, 2002, Բ-Գ, էջ 95-103), 2005 (տե՛ս «Աստվածաշնչական Հայաստան», Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, 2005, էջ 527-533) և 2006 (տե՛ս Ն. Աղոնց, Հայաստանի ոսկեհանքը, էջ 71-81) թվականներին: Արտատպվում է «Անահիտ»-ի հրատարակությունից:

1. 1934 թ. լրացավ Աստվածաշնչի հայերեն քարգմանության 1500-ամյակը: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա Մուրադբեկյանը մեծ ջանքեր է թափում պատմական այդ կարևորագույն թվականը հանդիսավորելու համահայկական հորեյանով: Սակայն ստեղծված իրադրությունը հնարավոր չէր դարձնում նման մի կարևոր միջոցառումի հայաստանում կազմակերպելը: Ուստի, 1934 թ. հոկտեմբերի 1-ի № 1076 հայրապետական կոնդակով Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Թորգոմ արքեպ. Գուշկյանը կարգվում է կաթողիկոսական ներկայացուցիչ և «զղեկավար կազմակերպութեան գործոյս» (տե՛ս «Հուշարձան», էջ 538-547): 1935 թ. ընթացքում հորեյանական միստեր են գումարվում հայկական գրեթե բոլոր գաղթավայրերում (մանրամասները տե՛ս «Միոն», 1935, № 12): Ամփոփիչ միստը տեղի ունեցավ 1936 թ. մարտի 29-ին Սորբոնի համալսարանի հանդիսությունների մեծ դահլիճում: Այս միստին է, որ Ն. Աղոնցը կարդացել է սույն «հմտալից ու շահեկան» («Անահիտ», 1936, № 3, էջ 2) զեկուցումը: - Էջ 43:

2. Նկատի ունի Եվսեբիոս Կեսարացուն: - Էջ 47:

3. Այսինքն՝ Պրոկոպիոս Կեսարացին: - Էջ 48:

4. Ակնարկում է Ա. Վոկթին: - Էջ 50:

5. Մեջբերված հատվածի հեղինակը ֆրանսիացի պատմաբան Ալֆրեդ Ռամբոն (1842-1905) է: - Էջ 50:

6. Ընդգծվածը դուրս է մնացել «Հուշարձան» ժողովածուի հրատարակությունից: «Անահիտ» հանդեսի խմբագրական ծանոթությունը լույս է սփռում նման կրճատման հանգամանքների վրա: - Էջ 52:

ԿՈՐՅՈՒՆԻ ՄԱՍԻՆ
(Պարոն Գ. Ֆնտզյանի նկատողությունների առթիվ)
(Էջ 53)

Գրված է 1927 թ. Փարիզում: Լույս է տեսել «Հանդես ամսօրյա»-ում (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1927, № 5, էջ 273-284, № 7, էջ 395-405): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Նկատի ունի Գ. Ֆնտզյանի՝ «Նկատողություններ Մաշտոց-Մեսրոպը անվան և Կորյան քնազրի և Ժամանակի մասին» ուսումնասիրությունը (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1926, № 5-6, էջ 268-276: Նույնը՝ տե՛ս Գ. Ֆնտզյանի աշխատասիրած «Վարք Մաշտոցի» քնազրի ներածական բաժնում): - էջ 53:

2. Տե՛ս Գ. Փառնակ (Գ. Ֆնտզյան), Մաշտոց վարդապետ: Գտիչ այբուբենի, քարգմանիչ, ավետարանող և մատենագիր («Ամահիտ», 1905, ապրիլ-դեկտեմբեր): - էջ 53:

3. Վերջին տասնամյակներին Մեսրոպ Մաշտոցի անձի ու գործի վերաբերյալ ստեղծված քաղմաթիվ ուսումնասիրությունների տվյալներն իմի է քերել Ա. Ա. Մարտիրոսյանը [տե՛ս «Մաշտոց». (Պատմա-քննական տեսություն), Երևան, 1982, գրքում]: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Հ. Մ. Բարթիկյանի՝ «Թեոդորոս Մոպսուեստացու *Μαστούβιος* -ի և բյուզանդական Մաշտոցյան տոհմի մասին» ուսումնասիրությունը (տե՛ս «Լրաբեր», ՀԳԱ ակադեմիա, 1984, № 7, էջ 74-76): - էջ 56:

4. Նկատի ունի իր «Հին Հայոց աշխարհայացքը» ուսումնասիրությունը (տե՛ս Ն. Աղոնց, Երկեր, Ա, Երևան, 2006, էջ 13-78): - էջ 56:

5. Արդյո՞ք ակնարկում է Մերեսի և Անանունի առեղծվածին նվիրված Ն. Ա. կինյանի, Ա. Մատիկյանի և Բ. Սարգիսյանի ուսումնասիրությունները: - էջ 63:

6. Նկատի ունի Ղազար Փարպեցու Պատմության Վենետիկի 1793 թ. հրատարակության՝ «Մ[ուր]ք Մաշտոց վարդապետ» հատվածը: - էջ 63:

7. Ակնարկում է Ն. Մառի՝ «Крещение Армян, грузин, абхазов, аланов святым Григорием (Арабская версия), СПб., 1905, ուսումնասիրությունը, տե՛ս նաև սույնի հայերեն քարգմանությունը, Վաղարշապատ, 1911:- էջ 64:

8. Վասակ Սյունեցու պատմական գնահատման աղոցյան տեսակետների քննությունը տե՛ս Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Մարզպան Վասակ Սյունեցու գործունեության վերագնահատման Նիկողայոս Աղոնցի տեսությունը, «Ավարայրի խորհուրդը», ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 65-72: - էջ 65:

ԴԱՐՉՅԱԼ ԿՈՐՅՈՒՆԻ ՇՈՒՐՁԸ (Էջ 71)

Գրված է 1928 թ. Փարիզում: Լույս է տեսել «Հանդես ամսօրյա»-ում (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1928, № 1-2, էջ 76-94): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Տե՛ս Գ. Ֆնտզյան, Պատասխանս պրոֆ. Ն. Ադոնցին, «Հանդես ամսօրյա», 1927, № 9, էջ 529-541: - էջ 71:

2. Նկատի ունի հայր Արսեն Բագրատունու «Տարերք հայերեն քերականության, դպրատանց տղոց համար», դասագիրքը (Վենետիկ, 1848, 1850 և այլն) : - էջ 77:

3. Տե՛ս F. C. Conybeare, The Date of Euthalus, «Zeitschrift für die Neutestamentliche», Jahrg, 1904, s. 39-52. - էջ 84:

4. 1920-ական թվականներին Ա. Վարդանյանը «Հանդես ամսօրյա»-ում տպագրել է մի շարք ուսումնասիրություններ՝ «Եվթաղյան հատակտորներ», «Եվթաղականք», «Եվթաղի մատենագրությունք», խորագրերի ներքո, որոնք ամփոփվեցին «Մատենագրութիւնք Եւթաղի. Քննություն և բնագիր» մենագրության մեջ (Վիեննա, 1930): - էջ 84:

ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄԻՉ (Էջ 87)

Գրված է 1901-1918 թթ. ընթացքում Մյունխենում և Ս. Պետերբուրգում (Պետրոգրադ): Լույս է տեսել «Христианский Восток» հանդեսում (т. VI, вып. 3, Петроград, 1922, стр. 235-272): Հայերեն թարգմանությունը (Վ. Ա. Դիլյոյան) կատարվել է այս առաջին տպագրությունից:

1. Ն. Ադոնցի կողմից այստեղ և այլուր «Բյուզանդիա», «հույներ», «Հունաց կայսր» և մնան այլ անվանումներ տուրք են հայ պատմական գրականության ավանդութիւն, որը, ինչպես հայտնի է, մնան անվանումներն օգտագործում էր «Հռոմեական կայսրություն», «հռոմեացիներ» տերմինների փոխարեն: - էջ 88:

2. Ս. Տ. Երեմյանի կարծիքով Ջինթա ամբողջ այժմյան Ջինվի-շէյխ վայրն է, որ տեղադրվում է Ջարասպ լեռնանցքից (այժմ՝ Կելիշին) դեպի հարավ (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. II, Երևան, 1984, էջ 146): - էջ 99:

3. Այդ և հունա-լատինական այլ սկզբնաղբյուրներից կատարված Ադոնցի թարգմանությունները տե՛ս նրա արխիվում (Համազգայինի Բեյրութի գրական

պահոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գրոց Բ, քղթածրար 3; պահարան I, գրոց Ժ, քղթածրար Ա-8 և այլն): -էջ 118, ծան. 1:

4. Փավստոսն ընդհանրապես Ն. Ադոնցի նախասիրած պատմիչն է, որի առեղծվածները նրան հուզել են իր գիտական գործունեության ամբողջ ընթացքում՝ 1900 թվականից մինչև 1930-ական թվականների վերջերը: Փավստոսի թեման աղերսավում էր մի այլ՝ առեղծվածներով լեցուն բնագրի՝ Անանունի պատմության, հետ, որոնց լուծմանն էլ նվիրել է հայագետն իր ստեղծագործական զարմանալի եռանդը: Դեռևս 1900 թ. նոյեմբերի 18-ին Ն. Մառին հղված նամակում Ադոնցը հավաստում է, որ Փավստոսի վերաբերյալ սկսել է նյութեր կուտակել (տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյան, Նիկողայոս Ադոնցի նամակներից (1895-1902), «Լրաբեր» ՀԳԱ ակադեմիայի (հասարակ. գիտ.), 1975, № 11, էջ 97-98): 1902 թ. հունվարին Լոնդոնից գրված նամակներից մեկում ուսուցչապետին տեղեկացնում է, որ Փավստոսի մասին նյութերը պատրաստ են (անդ, էջ 105): Կատարված նախնական աշխատանքների վերաբերյալ 1906 թ. նա զեկուցում է ներկայացնում Ռուսական կայսերական հնագիտական ընկերության Արևելյան բաժանմունքի նիստում (տե՛ս «Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества», 1906, т. 17, стр. XL-XLIII): «**Ծրագրված մեծ աշխատանքի**» (Ադոնցի խոսքերն են) մի մասը տպագրության է հանձնվում Ն. Մառի կողմից նոր հիմնադրված «Христианский Восток» -ին: Հետաքրքիր է, որ հանդեսի 2-րդ տարվա շապիկի վրա զետեղված է ծանուցում այն մասին, որ առաջիկա հատորներից մեկում լույս է տեսնելու Ն. Ադոնցի «Փավստոս Բուզանդը որպես պատմիչ» ուսումնասիրությունը (1913, т. II, вып. 3): Իրերի թերունով Ադոնցի աշխատանքը լույս տեսավ հանդեսի վերջին՝ 1922 թ. համարում, որից հետո հանդեսի հրատարակությունն արգելվեց: Այժմ հաստատապես որևէ բան հնարավոր չէ ասել, թե Ադոնցը ավարտել է արդյոք ծրագրված աշխատանքն ամբողջությամբ, թե ոչ: Համենայն դեպս հանդեսի խմբագրության ծանուցումը, թե «**Շարունակությունը հետևում է**», այսինքն՝ աշխատանքի երկրորդ մասը լույս է տեսնելու հանդեսի առաջիկա համարներից մեկում, հուշում է, որ այն պետք է որ պատրաստ լիներ, եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա՝ մասամբ: Փաստորեն տեխնիկական, ծավալային նկատառումներով է, որ աշխատանքը հնարավոր չի եղել տպագրել ամբողջությամբ (տպագրված հատվածը կազմում է շուրջ 40 մեծադիր էջ), և ինչպես սովորաբար լինում է նման դեպքերում, շարունակությունը տեղափոխվել է: Բայց խմբագրության փակման և նյութերի ցաքուցրիվ լինելու պայմաններում Ադոնցի աշխատանքի հետագա ճակատագիրը դառնում է անհայտ: Կարծում ենք, որ հավանականություն կա այն գտնելու Ռուսաստանի ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Պետրոգրադի բաժանմունքի արխիվում:

Այնուհանդերձ, Փավստոսի թեման չի լքել Ադոնցին: Արդեն Փարիզյան տարագրության տարիներին՝ ավելի ճիշտ 1921 թ. դեկտեմբերին, Ն. Ալինյանին

ողղված նամակում Ադոնցը խնդրում է իրեն ուղարկել Փավստոս Բուզանդին նվիրված Յո. Մարկվարտի, Հ. Գեյցերի և Գ. Տեր-Պողոսյանի ուսումնասիրությունները (տե՛ս Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության դիվան, Ն. Ադոնցի նամակները Մխիթարյան հայրերին): Բացի այդ, Ադոնցի թողունի տարրեր թղթածրարներում առկա են Փավստոսի բնագրից քաղված մեծ թվով հատվածներ, որոնք թեև մեկնաբանված չեն, սակայն վերաբերում են 370-ական թվականների իրադարձություններին, և որոնք հասկանալի պատճառներով տպագրված հատվածում բացակայում են, քանզի այնտեղ շարադրանքն ավարտվում է 363 թ. դեպքերի նկարագրությամբ: Անհետաքրքիր չէ նաև այն փաստը, որ Ադոնցի այդ նույն թողունում առկա է «Փավստոս Բուզանդ» խորագիրը կրող հայերեն անավարտ մի ուսումնասիրություն՝ ընդամենը 5 էջ (տե՛ս Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գրքոց Բ, թղթածրար Ա-8): Անկասկած է, որ հայագետը ծրագրել էր մի նոր աշխատանք, որը սակայն իրադարձությունների կտրուկ փոփոխության պատճառով հնարավոր չեղավ իրականություն դարձնել: - Էջ 130:

ՔՆՆԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ ԵԶՆԻԿԻ ՄԱՍԻՆ **(Լ. Մարիեսի աշխատության առթիվ)** **(էջ 131)**

Գրված է 1925-1926 թվականներին Փարիզում: Լույս է տեսել «Բազմավեպ»-ում (1925, № 7, էջ 196-200, № 10, էջ 294-298, № 12, էջ 366-371: 1926, № 1, էջ 12-17, № 3, էջ 69-72, № 4, էջ 108-113): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Խոսքը ֆրանսիացի հայագետ Լուի Մարիեսի (1876-1958)՝ Եզնիկ Կողբացուն նվիրված աշխատության մասին է (տե՛ս **Լ. Maries, Le de Deo d'Eznik de Kolb, Paris, 1924:** Սույնի ամփոփումը տե՛ս **Գ. Նահապետյան, «Բազմավեպ», 1925, էջ 161 և հս.):** Տարիներ անց (1959) Լ. Մարիեսը իրականացրեց նաև Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ի ֆրանսերեն նոր թարգմանությունը (տե՛ս «*Patrologia orientalis*», t. XXVIII, p. 555-776): - էջ 131:

2. Նկատի ունի Եզնիկին վերաբերող Նորայր Բյուզանդացու դիտողությունները (տե՛ս **Նորայր Բյուզանդացի, Եզնրկայ Կողբացոյ երկու հատուածք սրբագրեալ, «Զննատք», Ստոքհոլմ, 1887, պրակ Ա, էջ 8-11):** - էջ 131:

3. Տե՛ս **Հր. Աճառյան, Զննություն և համեմատություն Եզնիկյան նորագյուտ ձեռագրին, Վիեննա, 1904 (Ազգային մատենադարան, ԽԸ):** - էջ 131:

4. Տե՛ս **S. Weber, Abfassungszeit und Echtheit des Schrift Ezniaks, «Theologische Quartalschrift», Tübingen, 1897, t. 79.** Տե՛ս նաև նույնի հայերեն թարգմանությունը՝

Մ. Վերեր, Եզնկա «Եղծ աղանդոց» գրքի ժամանակն և վավերականությունն, «Բազմավեպ», 1897, դեկտեմբեր, հավելված, էջ 1-6: 1898, էջ 147-151, 261-266: Հմմտ. «Հանդես ամսօրյա», 1898, էջ 22-25, 110-113, 201-206: - էջ 131:

5. «Գիրք ընդդիմութեանց արարեալ ի Սրբոյ Եզնկայ Կողբացոյ Հայոց վարդապետէ», Ջնյունհիա, 1762-1763, հրատարակիչ՝ Արբահամ վարդապետ Աստապատեցի: - էջ 134:

6. «Եզնկայ Կողբացոյ Բագրեանդայ եպիսկոպոսի Եղծ աղանդոց», Վեներտիկ, 1826, հրատարակիչ՝ Արսեն վարդապետ Բագրատունի: - էջ 134:

7. Վալենտինիանոսը Գնոստիկյան դպրոցի առաջին ուսուցիչներից էր, որը 140-165 թթ. գործում էր Հռոմում: - էջ 135:

8. Տե՛ս Գ. Գալմբեարյան, Նորագույն աղբերք Եզնկա Կողբացվո ընդդեմ աղանդոց մատենին, Վիեննա, 1919: - էջ 135:

9. Եզնիկի քննական քննարկ հրատարակիչ Մ. Մինասյանը մասամբ է հետևել Արոնցի ցուցումին, երկը խորագրելով՝ «Ճառք ընդդէմ աղանդոց» (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1990, էջ 79-125: 1991, էջ 127-193: 1992, էջ 139-187, տե՛ս նաև առանձին հրատարակութեամբ՝ Ժնև, 1992): - էջ 137:

10. Բնագրում ոչ թե «կատարյալ գիտության», այլ՝ «կարծիքի»: - էջ 138:

11. Նկատի ունի իր «Le questionnaire de S. Grégoire Illuminateur et ses rapports avec Eznik» ֆրանսերեն ուսումնասիրությունը, տե՛ս նաև սույնի հայերեն տարբերակը («Հայրենիք», 1928, 6-րդ տարի, № 7, էջ 72-81, նաև աստ՝ էջ 169-183): - էջ 143:

12. Տարիներ անց «Հարցմունք Գրիգորի» Հիշատակարանի նոր հետազոտող Լ. Ստ. Խաչիկյանը Արոնցի հարցադրմանը պատասխանում է՝ «Այո, կարելի է, ավելին՝ այն կարող է զետեղվել միայն և միայն հայ դպրության սկզբնավորման առաջին տասնամյակներին, և հանդիսանում է հայ ինքնուրույն մատենագրության ցարդ հայտնի հնագույն հուշարձանը» [տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Գրիգոր Պարթևի վերագրված «Հարցմունք» որպես հայ մատենագրության երախայրիք, «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, 1964, էջ 310-311; նոր հրատարակություն՝ Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հատ. Ա, Երևան, 1995, էջ 66 (ընդգծումը Լ. Խաչիկյանինն է - Պ. Հ.): - էջ 151:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՐԹԵՎԻ ՀԱՐՑԱՐԱՆԸ ԵՎ ԵԶՆԻԿ
(Էջ 169)

Նախապես գրված է եղել ֆրանսերեն՝ 1925 թ. Փարիզում: Լույս է տեսել «La Revue de L'Orient Chrétien» հանդեսում (տե՛ս **N. Adontz, La questionnaire de S. Grégoire Illuminateur et ses rapports avec Eznik, t. V(XXV), № 3, 4, Paris, 1925-1926, p. 309-357**): 1927 թ. սույն ուսումնասիրությունը, առանց «Հարցումն և պատասխանիք» բնագրի, հեղինակի իսկ կողմից թարգմանվել է հայերեն («Հայրենիք»-ի հրատարակությունում սխալմամբ՝ 1924 թվականին) և տպագրվել «Հայրենիք» ամսագրում (1928, 6-րդ տարի, № 7, էջ 72-81): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Ինչպես արդեն նշել ենք, «Հարցումն և պատասխանիք» բնագիրը լույս է տեսել ուսումնասիրության ֆրանսերեն տարբերակին կից: - Էջ 169:

2. Հայտնի է, որ Ն. Ադոնցը ձեռքի տակ է ունեցել Հարցարանի չորս ձեռագրերի ընդօրինակությունները, որ նրան էր տրամադրել **Գ. Տեղ-Մկրայանը**: Այժմ հայտնի են Հարցարանի և երկու օրինակներ [տե՛ս Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 9298, էջ 302ա-306բ (չրջանառության մեջ է դրել **Լ. Խաչիկյանը** վերը նշված հոդվածում): Երկրորդը՝ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի Մատենադարան, ձեռ. № 1912 (չրջանառության մեջ է դրել Ն. Պողարյանը, տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Սրբոց Հակոբյանց», հատ. 2, Երուսաղեմ, 1972, էջ 346-347)]: - Էջ 177:

3. Տե՛ս **Н. Марр, Из летной поездки в Армению, "Записки Восточного Отделения императорского русского археологического общества", т. V, СПб., 1891, стр. 9**: - Էջ 180:

4. Սույն բնագիրը թեականորեն վերագրվել է ոմն Վարդանի (Ն. Ման), Վարդանանց պատմության հեղինակ Եղիշեին (Ն. Ալիևյան), XIII դարի նշանավոր մտածող Վահրամ Բարունուն (Ղ. Ալիշան) և այլն: Այժմ կարելի է ասպացուցված համարել այն, որ հեղինակը Վահրամ Բարունին է (տե՛ս **Լ. Խաչիկյան**, նշվ. աշխ., էջ 311): - Էջ 181:

5. Ն. Ադոնցից հետո սույն բնագրի ուսումնասիրությամբ 1964 թ. զբաղվել է **Լ. Խաչիկյանը**, որը վերահրատարակել է այն՝ ձեռագրերի հիման վրա կատարելով մի քանի ճշտումներ (տե՛ս **Լ. Խաչիկյան**, նշվ. աշխ.): «Բանքեր Մատենադարանի» հրատարակության շնորհիվ է, որ Գրիգոր Պարթևին վերագրված «Հարցումը» հայտնի դարձավ հայագիտական լայն շրջաններին, քանզի, ինչպես նշում է **Լ. Խաչիկյանը**, «Revue de L'Orient chretien» պարբերականի այն համարից, որտեղ տպագրվել էր Ադոնցի հոդվածը, Հայաստանում գեթ մի օրինակ չկար: - Էջ 183:

6. Հավանաբար խոսքը Եղիշեի «Մեկնութիւն արարածոց» քնագրի մասին է (տե՛ս նշված քնագրի Հ. Ջյոսեյանի հրատարակության հավելվածի ծանոթագրութիւնների բաժինը՝ «Մատենագիրք Հայոց», Ա հատոր, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 929): - էջ 183:

ՆՇԱՆԱԳԻՐ ԿԱՐԳԱՑ ԲԱՆԻՑ ԵԶՆԿԱՆ ԵՐԻՑՈՒ (էջ 184)

Գրված է 1938 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել Երուսաղեմի Ա. Հակոբյանց մայրավանքի «Սիոն» պարբերականում (1938, № 5, էջ 147-153, № 6, էջ 180-185): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Տե՛ս «Մամուլի քահանայի Անեցոյ Հուարմունք ի գրոց պատմագրաց», առաջաբանով, համեմատությամբ, հավելվածներով և ծանոթագրություններով Ա. Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 266-268: - էջ 186:

2. Տե՛ս «Նկարագիր կարգաց ի քանից Եզնկանն Երիցոյ», հրատ. Ն. Ալիմյան, առաջաբան և քնագիր: - էջ 186, ծան. 1:

3. Տե՛ս **Sukias Baronian**, Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1867 (անտիպ, գտնվում է Փարիզի Ազգային գրադարանի հայկական ձեռագրերի բաժնում, № 298): - էջ 187:

4. Տե՛ս **I.-P. Martin**, Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale de Paris, vol. I-II, Paris, 1878 (անտիպ, գտնվում է Փարիզի Ազգային գրադարանի հայկական ձեռագրերի բաժնում, № 300, 301): - էջ 187:

5. **V. Langlois**, Collection des historiens anciens et modernes de L'Arménie, tome premier, Paris, 1867, p. 101, 103.- էջ 187:

6. Այնուհանդերձ, հայագիտական գրականության մեջ շարունակում է տիրապետել այն կարծիքը, թե Վրթանես Քերթողը գործել է նաև Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսի (615-628) գահակալության օրոք [տե՛ս Ն. Պողարյան, Հայ գրողներ (Ե-ԺԷ դար), Երուսաղեմ, 1971, էջ 55; Կ. Քիպարյան, Պատմություն, հայ հին գրականության, Վենետիկ, 1992, էջ 215 և այլն]: - էջ 197:

7. «Համառօտ պատմութիւն ընտիր ոճով վասն շինութեան վկայարանի Հոփսեմեանց ի Կոմիտասայ կաթողիկոսէ» (տե՛ս «Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հատ. Ա, Վենետիկ, 1836, էջ 19): Բացի այդ, ժամանակին Գ. Տեր-Սկրտչյանը հավաստիացնում էր, թե Էջմիածնի ձեռագրերի մեջ հայտնաբերել է Վրթանես Քերթողին վերագրվող «Գիւտ ճշարաց Հոփսիմեանց» խորագիրը կրող մի երկասիրություն (տե՛ս «Շողակաթ», ժողովածու, Ս. Էջմիածին, 1913, էջ 172):

Անտարակույս, երկու դեպքում էլ խոսքը գնում է նույն երկասիրության մասին, սակայն թե՛ մեկը, և թե՛ մյուսը ցայսօր անտիպ են ու չուսումնասիրված, իսկ դրանց հեղինակային պատկանելության հարցը մնում է առկալս: - Էջ 197:

8. Գ. Հովսեփյանցը, որ նույնպես հրատարակել է Նշանագիրը, իր հրատարակությունից դուրս է թողել կաթողիկոսների ցանկը՝ գտնելով, որ այն չի պատկանում Եզնիկ Երեցի հեղինակությանը (տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, հատ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 25, ծան. 3): - Էջ 201:

9. Տարիներ անց, Ն. Ալիմյանը անհրաժեշտ է համարել դարձյալ անդրադառնալ այն բնագրի քննությանը (տե՛ս Ն. Ալիմյան, Նկարագիր կարգաց բանից Եզնկա Երիցու. վերահայաց մը, «Հանդես ամսօրյա», 1962, էջ 9-22): - Էջ 201:

ՀԱՅՐ Ն. ԱԿԻՆՅԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆ (Էջ 202)

Գրված է 1938 թվականին, Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Միոն»-ում (1938, № 11, էջ 330-337, № 12, էջ 381-383: 1939, № 1, էջ 10-15): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Տե՛ս նախորդ հոդվածը՝ աստ, էջ 184-201: - Էջ 202:

2. Ն. Ալիմյան, Դարձյալ Նկարագիր, («Նշանագիր») կարգաց ի բանից Եզնկան երիցու, տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1938, № 4-8, էջ 238-259: - Էջ 202:

3. Թերապեվտների համայնքը, որը նկարագրում է Փիլոնը, գտնվում էր ոչ թե Հռոմում, այլ Եգիպտոսում՝ Ալեքսանդրիայի արվարձաններում՝ Մարես լճի ափին: - Էջ 215:

4. Ե. Դուրյան, Նկատողություններ Եզնիկի Աստվածաշնչական վկայություններու մասին, տե՛ս «Ամբողջական երկեր Եղիշե պատրիարք Դուրյանի»։ Չ. Ուսումնասիրությունք և քննադատությունք, Երուսաղեմ, 1935: - Էջ 222, ծան. 1:

5. Հմմտ. աստ, էջ 197, տե՛ս նաև էջ 598, ծան. 6: - Էջ 230:

ԱՄՊԵԼԻՈՍ՝ ԶԵՐՍՈՆԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (Հայկական «Գիրք թղթոցի» քննադատության շուրջ) (Էջ 232)

Գրված է 1913 թ. Ս. Պետերբուրգում: Լույս է տեսել «Христианский Восток» հանդեսում (т. II, СПб., 1913, стр. 175-186): Հայերեն թարգ-

մանուրությունը (Վ. Ա. Դիլյան) կատարվել է այս առաջին տպագրությունից:

1. Տե՛ս «Գիրք թղթոց». մատենագրութիւնք նախնեաց, Թիֆլիս, 1901, տե՛ս նաև նոր՝ երկրորդ, բարեփոխված և լրացված հրատարակությունը՝ «Գիրք թղթոց», աշխատասիրությամբ Նորայր արքեպ. Պողարյանի, Երուսաղեմ, 1994: - էջ 232:

2. Ժամանակին «Գիրք թղթոց»-ի վերաբերյալ լույս տեսած մատենախոսականներից տե՛ս Հ. Գյուլխանդանյանի («Գիրք թղթոց»-ի պակասները և նրանից դուրս մնացած թղթերը Մայր Աթոռի «Գիրք թղթոց» ձեռագիրների մեջ, «Արարատ», 1902, էջ 560-569, 748-753) և Ն. Ալիմյանի («Թղթոց գրքին» հավաքիչն ու հավաքման ժամանակը», «Հանդես ամսօրյա», 1907, էջ 371-374) գրախոսականները: - էջ 232:

3. Թե ինչ ազդեցություն է ունեցել Տիմոթեոսը հայ դավանաբանական մտքի վրա կարելի է գաղափար կազմել Ն. Ալիմյանի՝ «Տիմոթեոս Կուզ հայ մատենագրության մեջ» (Վիեննա, 1909) ուսումնասիրության միջոցով: - էջ 236:

4. Տե՛ս Գ. Տեր-Սկրտչյան, Տիմոթեոս Կուզի Հակաճառության հայ թարգմանության ժամանակը և Սուրբ Գրքի երրորդ կամ «Նորաբեր» հայ թարգմանությունը, Վաղարշապատ, 1908, տե՛ս նաև նորագույն հրատարակությունը՝ Գ. Տեր-Սկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Գիրք Բ, Ս. Էջմիածին, 1998, էջ 290-312: Դեռևս 1908 թ. սեպտեմբերի 27-ին Գ. Տեր-Սկրտչյանին ուղղված մամակում Ն. Ադոնցը Միաբանի ուշադրությունը հրավիրում է չափազանց կարևոր տոմարական մի ուղղումի վրա, որ կարող էր օգտակար լինել Տիմոթեոս Կուզի թարգմանության ժամանակը որոշելիս՝ «Առաջին անգամից Չեր եզրակացությունը ինձ շփոթեց, բայց շուտով ինձ համար միանգամայն պարզվեց, որ մի թեթև ձեռագրական <վրիպակի> գոհ եք եղել: Կարողալով Չեր այն տողերը, որ քննում եք Դիոսկորոսի մահվան տարին 454 թ.- այն է՝ «452-455 քառամյակին Նավասարդի մեկը հանդիպում է օգոստոսի 5-ին, ուրեմն՝ սեպտեմբերի 2-ը ընկնում էր Նավասարդի 29-ին, մինչդեռ Հռոմի վեցը հանդիպում էր սեպտեմբերի 9-ին, ուրեմն՝ անհնարին է սեպտեմբերի 2 = Հռոմի 6» (էջ 12) , - կարողալով այս տողերը, կրկնում եմ, ակամայից գռչեցի. «Հեր օրհնած, կնշանակե ձեռագրի սեպտեմբերի 2 պետք է կարդալ 9». սեպտեմբերի Բ, փոխանակ Թ: Ջարմանալին այն է, որ Դուք հարց եք բարձրացնում Հռոմի ընթերցման անաղարտության վերաբերյալ, բայց մույն հարցը չեք տալիս սեպտեմբերի 2-ի նկատմամբ: Այլապես հարցը Չեր համար կպարզվեր, և այնպիսի շփոթ չէիք առաջացնի բոլոր մասնագետների մտքերի մեջ» (տե՛ս Գ. Տեր-Սկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Գիրք Բ, էջ 643-644): - էջ 240:

**«ՀԱՅՈՑ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ» ՍԵՔԵՆՍԻ
ԵՐԿՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱ ԱՂԵՐՍՆԵՐԸ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԵՎ
ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ
(Էջ 243)**

Գրված է 1899-1900 թթ. ընթացքում Ս. Պետերբուրգում և Մյունխենում: Եւրոպայում ավարտել է 1900 թ. հունվարի 23-ին Մյունխենում: Հենց նույն օրը Ն. Մառին հղված նամակում Ադոնցը շտապում է տեղեկացնել «հողվածիկը», ինչպես ինքն է համեստորեն որակում, ավարտելու և այն Ս. Պետերբուրգ՝ Մառին ուղարկելու մասին. «Այսօր Ձեզ եմ ուղարկում Անանունի մասին հողվածը... Խնդրում եմ Ձեզ լինել սիրալիր, ծանոթանալ դրա հետ, ոճական ու տրամաբանական անհարթությունները մաքրել, շտկել և տեղավորել «Византийский временник»-ում, կամ ուր որ հարկ կհամարեք (տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 87): Հողվածը տպագրվել է «Византийский временник» հանդեսում (տ. VIII, отд. 1, СПб., 1901, стр. 64-105): Լույս է տեսել նաև առանձին հրատարակությամբ (СПб., 1901, стр. 42): Հայերեն քարգմանությունը (Վ. Ա. Դիլոյան) կատարվել է առաջին տպագրությունից:

1. Ն. Ադոնցից ավելի վաղ Անանունի խնդրին անդրադարձել էին բազմաթիվ ուսումնասիրողներ, որոնցից կարելի է առանձնացնել Ն. Մառի («О начальной истории Армении Анонима. К вопросу об источниках Истории Моисея Хоренского. По поводу критических статей проф. Сари́ге, «Византийский временник», т. I, вып. 2, СПб., 1894, стр. 263-306. Տե՛ս նաև սույնի հայերեն քարգմանությունը՝ «Անանունի Հայոց մախնական պատմության մասին»: Մովսես Խորենացու Պատմության աղբյուրներում հարցի վերաբերմամբ. պրոֆ. Ա. Կարինիի քննական հողվածների առթիվ, «Հանդես ամսօրյա», 1895, էջ 18, 54, 108, 195, 277), Գր. Խալաթյանցի («Անանունը որպես ուշ պակրիիք», տե՛ս Գր. Խալաթյանց, Армянский эпос в Истории Армении М. Хоренского, стр. 58-105: Նույնի՝ «Մարաթա Մուրնացի և կեղծ Մերես», Վենետիկ, 1898), Մտ. Մալխասյանցի («Մերեսուի պատմությունը և Մովսես Խորենացի», Թիֆլիս, 1899) հետազոտությունները: - էջ 243:

2. Զ. Պատկանյանը Անանունի խնդրին անդրադարձել է ինչպես Մերեսուի երկապարտության ռուսերեն քարգմանության (СПб., 1862) ու հայերեն քննադրի (Ս. Պետերբուրգ, 1879) հրատարակությունների առաջաբաններում և ծանոթագրություններում, այնպես էլ իր «Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии» (СПб., 1881) մեծագրության մեջ: - էջ 243:

3. Տե՛ս «Պատմութիւն Սերէոսի Եպիսկոպոսի ի Հերակլին» երկասիրության (Կոստանդնուպոլիս, 1851) հրատարակիչ Թադեոս Միհրդատյանցի ծանոթագրությունները: Տե՛ս նաև Ա. Գարագաշյան, Զննադատություն Մարիբայան պատմության («Զննական պատմություն Հայոց», մասն Ա, Թիֆլիս, 1895, էջ 124-202): - Էջ 244:

4. Բնագրի այս հատվածում քերթերի պոկված-կորած լինելու հանգամանքը ընդունում են նաև այլ ուսումնասիրողներ (Ստ. Մալխասյանց, Գ. Արզարյան և այլն): - Էջ 246:

5. Տպագրական վրիպակ է, պետք է լինի՝ 255: - Էջ 249:

6. «Հինգ քագավորներ» արտահայտությունը բուռն մեկնաբանությունների տեղիք է տվել: Դրան անդրադարձել են Զ. Պատկանյանը, Ն. Մառը, Բ. Գևորգյան-ճուղուրյանը, Ն. Ալիևյանը, Ստ. Մալխասյանցը, Պ. Անանյանը, Լ. Շահինյանը, Գ. Արզարյանը և շատ ուրիշներ: Գ. Արզարյանը համերաշխվելով Զ. Պատկանյանի հետ «Հինգ քագատրացն» արտահայտությունը սրբագրում է «հին քագատրացն» [տե՛ս Գ. Արզարյան, Հինգ քագավորների առեղծվածը, «Լրաբեր», ՀԳԱ ակադեմիայի (հասարակ. գիտ.), 1981, № 3, էջ 78-92]: - Էջ 255, ծան. 2:

7. 1900 թ. փետրվարին Ն. Մառին ուղղված նամակում Ադոնցը խնդրել է այս հղումը փոխարինել մեկ այլ՝ ավելի էական հղումով. «Խնդրում եմ Գուտշմիդին հղումը փոխարինել կամ Ֆ. Յուստիի «Iranisches Namensbuch» (Marburg, 1895) ուսումնասիրությունով կամ Ա. Գարագաշյանով (տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 88): Սակայն, ինչպես նշում է նաև Պ. Հ. Հակոբյանը, այս ուղղումը չի կատարվել: - Էջ 258, ծան. 1:

8. Մովսես Խորենացու ժամանակագրական աղյուսակի վերականգնման ուղղությամբ Ադոնցի կատարած այս փորձը կարևոր նշանակություն ունեցավ խնդրի հետագա ուսումնասիրության գործում: Այս բնագավառում նշանակալից երևույթ է հատկապես Գ. Խ. Սարգսյանի աշխատանքը (տե՛ս «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը», Երևան, 1965): - Էջ 275:

9. Ն. Մառին հղված վերոբերված նամակում (տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 88) Ադոնցը խնդրել է Մովսես Խորենացու «Ճննրակուր-պատի քագատրութեան» հատվածը լրացնել նաև նրան վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի համապատասխան հատվածով: Բայց, այդ լրացումը ևս չի կատարվել: - Էջ 277:

10. «Հայոց նախնական պատմությանը» նվիրված Ն. Ադոնցի այս երկասիրությունը, որն իրավամբ համարվում է «փայլուն աշխատություն» (Գ. Արզարյան), շրջադարձային նշանակություն ձեռք բերեց հիմնախնդրի հետագա ուսումնասիրության գործում: Այս բնագավառում զբաղված հետազոտողներից կարելի է առանձնացնել Ա. Մատիկյանի, Բ. Մարգիսյանի, Գր. Տեր-Պողոսյանի, Ն. Ալիևյանի, Հ. Մանանդյանի, Պ. Անանյանի, Խ. Թորոսյանի, Մ. Գրիգորյանի

համապատասխան ուսումնասիրությունները և մասնավորապես Գ. Արզարյանի հետազոտությունների շարքը, որն ամփոփված է նրա «Մերենոսի պատմությունը» և «Անանունի առեղծվածը» հանգամանալից մենագրության և նրա իրականացրած Մերենոսի Պատմության քննական բնագրի (Երևան, 1979) ծանոթագրությունների մեջ: - էջ 293:

**ԳՐ. ԽԱԼԱԹՅԱՆՑ, ՀԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԸ ՍՈՎՍԵՍ
ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՋ:
ՍՈՍԿՎԱ, 1903
(էջ 294)**

Գրված է 1903 թ. Ս. Պետերբուրգում: Լույս է տեսել «Записки восточного отделения императорского русского археологического общества» պարբերականում (СПб., 1904, № 16, стр. 0145-0161): Հայերեն թարգմանությունը (Վ. Ա. Գիլոյան) կատարվել է այս առաջին տպագրությունից:

1. Իր գիտական գործունեության ամբողջ ընթացքում Գր. Խալաթյանը շարունակաբար անդրադարձել է Սովսես Խորենացու խնդրին՝ դրան նվիրելով շուրջ 40 ամուն ուսումնասիրություններ: Այդ աշխատությունների մի զգալի մասը ձեռագիր վիճակում գտնվում է նրա անձնական թղթում (տե՛ս Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարան, Գր. Խալաթյանցի ֆոնդ, 69, բաժին I և II): - էջ 294:

2. Ա. Գուտշմիդի աշխատության հայերեն թարգմանությունը տե՛ս (Ա. Գուտշմիդ, Թե Սովսես Խորենացվո Պատմության որչափ հավատք պետք է ընծայել, «Բազմավեպ», 1877, էջ 43-51, 110-116, 213-222, 289-302): - էջ 294:

3. Տե՛ս Ա. Կարինք, Նորագույն աղբյուրք Սովսիսի Խորենացվո. Զննադատական ուսումնասիրությունք, հատ. Ա, Վիեննա, 1893, հատ. Բ, Վիեննա, 1894: - էջ 294:

4. Այս խնդրին Գր. Խալաթյանցն անդրադարձել է նաև առանձին հոդվածով (տե՛ս Gr. Chalathianz, War Artases von Armenien der Besieger des Kröses?, «Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes», Wien, 1903, VIII, 1, p. 37-46, տե՛ս նաև սույնի հայերեն թարգմանությունը («Հանդես ամսօրյա», 1903, №12, էջ 353-358): - էջ 299:

5. Հետագայում՝ 1938 թ., Ն. Ադունցը հրատարակել է այդ բնագիրը (տե՛ս Ն. Ադունց, Նշանագիր կարգաց բանից Եզնկան Երիցու, աստ, էջ 184-201): - էջ 309:

6. Կյանքի վերջին տարիներին Գր. Խալաթյանցը ձեռնամուխ է եղել խորենագիտական իր պրպատումների արդյունքների ամփոփմանը, որին էր նվիրված

«Համեմատական ուսումնասիրությունը Մովսես Խորենացվո «Պատմութիւն Հայոց»-ի» աշխատանքը, որը սակայն մնացել է անավարտ (տե՛ս Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի քանգարան, Գր. Խալաթյանցի ֆոնդ, 69, բաժին I, № 4, 119 ձեռագիր էջ): - էջ 312:

7. Նույն 1904 թ. Ն. Ադոնցը մատենագիտական բռուցիկ ակնարկով անդրադարձել է նաև Մ. Արեղյանի՝ «Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության մեջ» (Վաղարշապատ, 1901) մենագրությունը, որն ուղղված էր Գր. Խալաթյանցի «Հայկական էպոսը Խորենացու պատմության մեջ» (Մոսկվա, 1896) մենագրության հիմնական դրույթների դեմ: Անհրաժեշտ ենք համարում հայերեն քարգմանությանը ներկայացնել նաև Ադոնցի այդ մատենախոսականը.

«Էջմիածնի Հոգևոր ճեմարանի հայկական բանասիրության ուսուցիչ Մ. Արեղյանի ներկա գրախոսության շարժառիթը պ[արուն] Գր. Խալաթյանցի «Հայկական էպոսը Խորենացու պատմության մեջ» մագիստրոսական աշխատանքն է:

Հեղինակը իր առջև դրել է երկու խնդիր. մի կողմից փորձում է ապացուցել Գր. Խալաթյանցի ուսումնասիրության մեթոդի ու եզրակացությունների սմանկությունը, մյուս կողմից առաջարկում է հարցի սեփական լուսաբանությունը:

Այն ամենը, որ վերաբերում է պ. Գր. Խալաթյանցի գրքին՝ ըստ էության ավելորդ է, քանի որ, եթե հեղինակը շարադրում է իր հայացքները, դրանով էլ դրսևորում է իր վերաբերմունքը Խալաթյանցի աշխատանքի նկատմամբ: Այդպիսի շարադրանքի հետևանքով Արեղյանի աշխատանքը ծավալով նշանակալիորեն մեծացել է ի վնաս ծրագրված համեստ աշխատանքի կուռ կառուցվածքի:

Հեղինակը Խալաթյանցի հետ բանավեճը վարում է համեմատական մեթոդաբանության հողի վրա: Խորենացու տերմինաբանությունը քննարկելիս, որով նշվում են ժողովրդական ստեղծագործությունների տարբեր ձևերը, և դրանց նկատմամբ պատմիչի վերաբերմունքը պարզելիս, պ. Արեղյանը «Պատմութիւն Հայոց»-ի մեջ եղած էպիկական նյութերը բաժանում է երկու մասի՝ դիցաբանական կամ դյուցազնական և պատմական կամ պատմա-առասպելական: Առաջինն նա հատկացնում է Հայկի ու Բելի, Արայի ու Շամիրամի, Վահագնի ու Արտավազդի մասին գրույցները, ինչպես նաև այն բոլորը, ինչ վերաբերում է Վիշապազունքին: Այդ գրույցների հիմնական մոտիվները տարբերային ուժերի ու երևույթների՝ որոտի ու կայծակի, ամպի ու փոթորկի կերպարների պայքարի մարմնավորումն է պատմական հիշողության շերտաճանաչման հետ:

Պատմա-առասպելական գրույցների շարքն ընդգրկում է 252 տարվա ժամանակաշրջան՝ Արտաշատի հիմնադիր (Ք. ա. 180 թ.) Արտաշեսից ընդհուպ մինչև ավաններին հաղթող Արշակունի Տրդատ I-ը (Ք. հ. 72 թ.): Դրանք խմբավորված են երկու անունների՝ Տիգրանի ու Արտաշեսի շուրջը: Տիգրան Հայկյանի մասին Խորենացու գրույցները պատմիչը քաղել է, ինչպես ենթադրում է Արեղյանը, ինչ-որ

գրավոր աղբյուրից՝ «Հիսուսն Կիտոյից», բայց այդ աղբյուրն՝ ինքը, ստեղծվել է ժողովրդական երգերի հիման վրա: Դրանց մեջ Տիգրանի անվան ներքո ենթադրվում է ոչ թե Հայկյան Տիգրանը, այլ Տիգրան Մեծը՝ Հռոմի նշանավոր հակառակորդը: Տիգրանի աղմկալից թագավորությունը՝ լի փայլով ու հաղթանակներով, ժողովրդի հիշողության մեջ պետք է որ խորը հետք թողնեին: Նրա մասին հյուսված երգերը Խորենացու օրոք համապատասխանեցվել են Տիգրան Հայկյանի ավելի հեռավոր ժամանակներին: Տիգրանին տված Խորենացու բնութագրության մեջ պ. Արեղյանը նկատում է գծեր, որոնք, ինչպես ինքն է կարծում, համապատասխանում են պատմության արժանահավատ տվյալներին: Ինչ վերաբերում է Արտաշեսի մասին զրույցներին, ապա դրանք փաստորեն ժողովրդական հիշողություններ են Արտաշես I-ի և II -ի ու Տրդատ I -ի մասին: Խնամքով առանձնացնելով պատմական հատիկը առասպելականից՝ պ. Արեղյանը քննության է առնում էպիկական մոտիվները, ընդ որում, լայնորեն օգտվում է ժամանակակից ժողովրդական բանահյուսությունից: Հեղինակին հիանալի ծանոթ այդ բնագավառի վերաբերյալ էքսկուրսներն աշխատանքի լավագույն էջերն են» (տե՛ս «Византийский временник», 1904, № 11, стр. 316-317): - էջ 312:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՎՈ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ»

ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(Պարոն Հանս Լեվիի մեկ հոդվածին առթիվ)

(էջ 313)

Գրված է 1936 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion» հանդեսում (տե՛ս N. Adontz, Sur la date de L'Histoire de L'Arménie de Moïse de Chorène», «Byzantion», t. XI, fasc. 1, Bruxelles, 1936, p. 97-100): Արևմտահայերեն թարգմանությամբ տպագրվել է «Միոն» պաշտոնաթերթում («Միոն», 1936, № 10, էջ 335-336): Լույս է տեսել նաև արևելահայերեն թարգմանությամբ (տե՛ս Ն. Ադոնց, Հայաստանի ոսկեհանքը. Փոքր ուսումնասիրություններ, էջ 93-96): Արտատպվում է «Միոն»-ի հրատարակությունից:

1. Հանս Լեվին (1901-1945) գերմանական հայագիտության նշանավոր ներկայացուցիչներից է, աշակերտել է Յո. Մարկվարտին: Հրատարակել է Կեղծ Փիլոնի «Ցաղագս Յովնանու» երկասիրության հայերեն բնագիրը: - էջ 313:

2. Տե՛ս H. Lewy, The date and purpose of Moses of Choren's History, «Byzantion», t. XI, fasc. 1, Bruxelles, 1936, p. 81-96: - էջ 313:

3. Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց (քննական), Գիրք Գ, գլ. 65, էջ 352: - էջ 313:

4. Ակնարկում է իր «Армения в эпоху Юстиниана» մեմագրության 10-րդ գլխում զետեղված նյութը: - Էջ 313:

5. Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց (քննական), էջ 170: - Էջ 314:

6. Անդ, էջ 175: - Էջ 314:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՍԱՄԲ ՊԱՐՈՆ ԼԵՎԻԻ ՆՈԹԻՆ ՄԱՍԻՆ (էջ 316)

Գրված է 1936 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion» հանդեսում (տե՛ս N. Adontz, A propos de la note de M. Lewy sur Moïse de Chorène», «Byzantion», t. XI, fasc. 2, Bruxelles, 1936, p. 597-599): Արևմտահայ թարգմանությանը տպագրվել է «Միոն» ամսագրում (տե՛ս «Միոն», 1937, № 7, հուլիս, էջ 224-225): Լույս է տեսել մակ արևելահայերեն թարգմանությանը (տե՛ս Ն. Աղոնց, Հայաստանի ոսկեհանքը. Փոքր ուսումնասիրություններ, էջ 97-99): Արտատպվում է «Միոն»-ի հրատարակությունից:

1. Տե՛ս H. Lewy, An additional note on the date of Moses of Chorene, «Byzantion», t. XI, fasc. 2, Bruxelles, 1936, p. 593-596: - Էջ 316:

2. Ն. Աղոնց, Վասիլ Հայազն (Մեծագործ կայսր. 867-886), տե՛ս Ն. Աղոնց, Երկեր, Ա, էջ 433: - Էջ 316:

3. Տե՛ս մույն տեղում, ծանոթագրությունների բաժին, էջ 584, ծան. 7: - Էջ 316:

4. Ակնարկում է Աշոտ I Բագրատունուն: - Էջ 316:

ԽՈՐԵՆԱՅԻԱԿԱՆ ՀԱՐՑՆ ՈՒ ՀԱՅՐ ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ (էջ 319)

Գրված է 1938 թ. Բրյուսելում: Առաջին անգամ լույս է տեսել 1938 թ. «Ամահիտ» հանդեսում (տե՛ս «Ամահիտ», 1938, № 1-3, էջ 85-87): Ապա վերահրատարակել ենք մենք (տե՛ս Ն. Աղոնց, Զննություն Մովսես Կաղանկատվացու, աշխատասիրել, ծանոթագրել և ներածությունը գրել է Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Ս. Էջմիածին, 2005, հավելված 2, էջ 159-163): Երրորդ անգամ լույս է տեսել Ն. Աղոնցի՝ «Հայաստանի ոսկեհանքը»

ժողովածուում (էջ 100-104): Արտատպվում է «Անահիտ»-ի հրատարակությունից:

1. Սույն գրության առիթ է ծառայել հետևյալը: «Անահիտ» ամսագրի խմբագիր Ա. Չոպանյանը հատուկ նամակով դիմել է Ադոնցիև կարծիք հայտնելու Մովսես Կաղանկատվացու խնդրին նվիրված Մխիթարյան միաբան Վ. Հացունու տեսակետների վերաբերյալ: Ադոնցը Չոպանյանին պատասխանել է սույն գրությամբ, որը լույս տեսավ «Անահիտ»-ում: Վ. Հացունին հանդես եկավ «Կաղանկատվացին կայրեր է դարուն» (տե՛ս «Բազմավեպ», 1938, № 10-12, էջ 268-277) ընդդիմախոսականով: Այդ հոդվածի առիթով է, որ Ն. Ադոնցը գրել է իր «Զննություն Մովսես Կաղանկատվացու» ուսումնասիրությունը: - էջ 319:

ՂԵՎՈՆՂ ԵՎ ԽՈՐԵՆԱՑԻ
(Զննություն հայր Ն. Ալիմյանի տեսության)
(էջ 323)

Գրված է 1933 թ. Բրյուսելում: Բնագիրը պահվում է Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի արխիվում: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք» ամսագրում (1933, 11-րդ տարի, № 8, էջ 79-90, № 9, էջ 120-126): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Ղևոնդի Պատմության խորագրի հարցը շարունակում է մնալ խնդրական: Պատմության առաջին հրատարակիչ Կ. Շահնագարյանցը այն խորագրել է «Արշավանք արաբաց ի Հայս» (Փարիզ, 1857, նույնը և ֆրանսերեն թարգմանությամբ, Paris, 1856), Զ. Պատկանյանը՝ «Խալիֆների պատմություն» (ռուսերեն թարգմանություն, Ս. Պետերբուրգ, 1862), Ստ. Մալխասյանցը՝ «Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց» (Ս. Պետերբուրգ, 1887), Ա. Տեր-Ղևոնդյանը (աշխարհաբար թարգմանություն, Երևան, 1982) և Զ. Արզումանյանը (անգլերեն թարգմանություն, Philadelphia, 1982)՝ «Պատմություն»: Կարծում ենք, որ Ադոնցի առաջարկած տարբերակը՝ «Վարդապետի Ղևոնդի ժամանակագիրը տանս Թորգոմայ», արժանի է առավել լուրջ ուշադրության: - էջ 326:

2. Այնուհանդերձ, ուսումնասիրողները շարունակում են մնալ այն կարծիքին, որ Ղևոնդի Պատմության սկիզբը վնասված է (տե՛ս Ղևոնդ, Պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1982, էջ 11): - էջ 328:

3. Ակնարկում է Հռոմի կայսր Տրայանոսի կարգադրությամբ, Հայոց թագավոր Պարթամասիրի սպանությունը (114 թ.): - էջ 330:

4. «Ողբ»-ի վերջին լավագույն վերլուծությունը պատկանում է Գ. Խ.

Մարգարյանին (տե՛ս **Գ. Խ. Մարգարյան**, Մովսես Խորենացու Ողբը նոր մեկնա-
բանությամբ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, №1, էջ 119-130): - էջ 341:

5. Այլ կապակցությամբ արդեն նշել ենք, որ Ն. Ադոնցը վերջնական չէր
համարում իր այս տեսակետը և գտնում էր, որ ապագայում Խորենացու բնագրի
ավելի մանրամասն քննությունը կարող է նոր մեկնաբանությունների ու
եզրակացությունների տեղիք տալ: - էջ 351:

ՓՈՔՐ ՍՈՎՐԱՏԻ ՀՇՂԻՆԱԿԸ (էջ 352)

Գրված է 1936 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Միոն» պաշտոնաթերթում
(տե՛ս «Միոն», 1936, № 10, էջ 300-304): Արտատպվում է այս հրատարա-
կությունից:

1. Թերևս ակնարկում է 1931 թ. Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ Մեսրոպ
արք. Տեր-Մովսիսյանի վերաբերյալ «Յառաջ» և մամուլի այլ օրգաններում
տպագրված վարկաբեկիչ հոդվածները: Հոդվածներում շեշտվում էր այն հանգա-
մանքը, թե իբր Մեսրոպ սրբազանը խորհրդային գաղտնի ծառայությունների
գործակալ է: Հայտնի է, որ այս, ինչպես նաև այլ կեղծ մեղադրանքների հիման վրա,
պարսկական իշխանությունները 1931 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մեսրոպ սրբազանին
վտարել են Պարսկաստանից, որով թեմը զրկվեց իր բարեխնամ առաջնորդից (տե՛ս
«Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության», Գիրք Բ. Խորեն Ա Մուրադրեկյան
կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, կազմեց Ս. Բեհրուդյան, Երևան, 1996, էջ 313-315): - էջ
352:

2. Գազիկ II-ի ատենաբանության լրիվ բնագիրը («Հարկ եղև մեզ և ի խնդիր»)՝
բերել է Մատթեոս Ուռհայեցին (տե՛ս **Մատթեոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրութիւն,
էջ 163-178): - էջ 353:

3. Փոքր Սոկրատի բնագրի թարգմանության ժամանակի և հարակից խնդիր-
ների մասին հետաքրքրական են Նորայր Բյուզանդացու («Տեղեկությունք ի Մեծ և ի
Փոքր Սոկրատայ Պատմութիւնս Եկեղեցոյ», հրատ. Մ. Մինասյան, «Հանդես
ամսօրյա», 1983, էջ 369-374), Ն. Ալիյանի («Փոքր Սոկրատ և Մովսես Խորենացի»,
«Հանդես ամսօրյա», 1948, № 3-6, էջ 173-190), «The Armenian Adaptation of the
Ecclesiastical History of Socrates Scholasticus [commonly known as «the Shorter
Socrates»]. Translation of the Armenian Text and Commentary by Robert W. Thomson.
Peeters: Hebrew University, Armenian Studies 3» (Leuven-Paris-Sterling, VA 2001),
Մ. Ширинян, Краткая редакция древнеармянского перевода Церковной
истории Сократа Схоластика. [«Византийский временник», 43 (1982), стр.
231-241] ուսումնասիրությունները: - էջ 359:

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՑՈՒ
(Էջ 360)

Գրված է 1938-1940 թթ., Բրյուսելում: Աշխատանքի առաջին մասը (աստ, էջ 360-409) լույս է տեսել «Անահիտ» հանդեսում («Անահիտ», Փարիզ, 1939, № 3, էջ 69-77, № 4-5, էջ 22-31, № 6, էջ 4-9: 1940, № 1-3, էջ 21-29): Երկրորդ մասը (աստ, էջ 409-418) լույս չի տեսել՝ Փարիզի գերմանական ռազմակալման պայմաններում «Անահիտ» ամսագրի ընդհատման պատճառով: Լույս չտեսած հատվածը պահպանվում է «Անահիտ»-ի արխիվում, որն այժմ գտնվում է Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի քանդարանի Ա. Չոպանյանի ֆոնդում (տե՛ս ՉԳԱԹ, Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, VI, «Անահիտ»-ի, բաժին, II մաս, № 6): Երրորդ մասը (աստ, էջ 418-483) գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի Ն. Ադոնցի քոլոնում (տե՛ս Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գրոց Բ, քրթածրար 1, ք. 72-144): Աշխատությունն առաջին անգամ ամբողջությամբ հրատարակել ենք մենք (տե՛ս Ն. Ադոնց, Զննություն Մովսես Կաղանկատվացու, Ս. Էջմիածին, 2005): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Տե՛ս նաև սույն հատորը, էջ 319-322 : - էջ 360, ծան. 2:

2. Տե՛ս «Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմություն և Պատմություն վարուց Սրբոյն Սեդրեսարոսի եպիսկոպոսի Հռոմայ», հատ. Ա-Բ, աշխատասիրությամբ՝ Մեսրոպ վ. Տեր-Մովսիսյանի, Վաղարշապատ, 1897: - էջ 363:

3. Հոդվածում սխալմամբ նշված է 1932: Ադոնցի այդ աշխատությունը տե՛ս նաև սույն հատորում, էջ 323-351: - էջ 368, ծան. 1:

4. Մովսես Խորենացու ժամանակի և գործի վերաբերյալ Ն. Ադոնցի տեսակետների քննությունը տե՛ս մեր «Մովսես Խորենացիի և Նիկողայոս Ադոնց» ուսումնասիրությունը, «Հայոց պատմության հարցեր», Գիտական հոդվածների ժողովածու, № 6, Երևան, 2005, էջ 307-316: - էջ 369:

5. Խոսքը Բ. Սարգիսյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսած «Անանուն ժամանակագրություն»։ Խմբագիր յորինեալ յէ դարու» (Վենետիկ, 1904) բնագրի մասին է, որը հայագիտության մեջ հայտնի է նաև «Գիրք կայսերաց» վերառությամբ: - էջ 375, ծան.:

6. Ակնարկում է հայագետ Սուքիաս վարդապետ Պարոնյանին (1831-1903): Ս. Պարոնյանը հայտնի է Մովսես Խորենացուն նվիրված իր ուսումնասիրություններով և հատկապես «Մովսեսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց. ուղ-

դագրեալ և ծանոթագրեալ» հողվածաշարով (տե՛ս «Քաճաճ», ամսագիր, Փարիզ, 1899, հատ. Ա, պրակ 1-4: 1900, հատ. Բ, պրակ 4: 1903, հատ. Ե, պրակ 6-7): - Էջ 376, ծան. 2:

7. Նկատի ունի Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանցի (Փարիզ, 1860) և Մկրտիչ Էմինի (Մոսկվա, 1860) հրատարակությունները: - Էջ 384:

8. Այլ կապակցությամբ Ն. Ադոնցն իրավացիորեն տարակուսում է. «Ի՞նչ եղավ Ջառնիքի սերունդը, հայտնի չէ» (տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, Ա, էջ 509):- Էջ 388:

9. Ավելի վերև (աստ, էջ 390) ակնարկը պարսիկ զորավարի ոչ թե քրոջ, այլ դստեր մասին է: Մոլվեսե Կաղանկատվացու մոտ խոսքը գնում է զորավարի քրոջ մասին (տե՛ս Մոլվեսե Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Ադուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 176): - Էջ 394:

10. Բնագրի այս էջի մոտ կեսը չի պահպանվել: - Էջ 409:

11. «Մնացյալը», որ նվիրված էր Կաղանկատվացու Պատմության Բ գրքի ԻԹ-ԼԵ գլուխների վերլուծությանը (Ադոնցի ձեռագրով 15 էջ) 1940 թ. «Անահիտ»-ի ընդհատման պատճառով լույս չի տեսել: Բարեբախտաբար այն պահպանվել է «Անահիտ» ամսագրի արխիվում (տե՛ս Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարան, Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, VI, «Անահիտ»-ի բաժին, II մաս, № 6): - Էջ 409:

12. Այստեղ ավարտվում է Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարանում պահպանվող հատվածը: - Էջ 418:

13. Այստեղից սկսվող հետագա ամբողջ շարադրանքը 1992 թ. հայտնաբերել ենք մենք Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի Ն. Ադոնցի թողոնում (տե՛ս Պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գրոց Բ, թղթածրար 1, թ. 72-144): Այս և հետագա գլխահամարակալումները պատկանում են մեզ՝ հետևելով Ն. Ադոնցին, որ նախորդ չորս հատվածները համարակալել էր՝ Ա, Բ, Գ, Դ: - Էջ 418:

14. Խոսքը անանում «Narratio de rebus Armeniae» («Պատմություն Հայաստանի իրադարձությունների մասին», հայ-քաղկեդոնական փոքրածավալ երկասիրության մասին է (տե՛ս աստ, էջ 607, ծան. 3): - Էջ 422:

15. Ակնարկն ուղղված է հ. Վ. Հացունուն: - Էջ 426:

16. Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների (հոներ, խազարներ) հետ հայերի որդեգրած հարաբերությունների վերաբերյալ հետագա ուսումնասիրություններից անդրադարձել է մասնավորապես Ս. Տ. Երեմյանը (տե՛ս Ս. Տ. **Еремьян**, Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу, «Записки института востоковедения АН СССР», Л., 1939, т. 7, стр. 129-155): - Էջ 430:

17. Տե՛ս **Լ. Մելիքսեթ-Քեկ**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա (Ե-ԺԲ դար), Երևան, 1934, էջ 47: Հմմտ. **Migne**, PG., t. 132, col. 1253: - էջ 435:

18. Հետաքրքիր է նշել, որ Վրթանես Քերթովի «Յաղագս պատկերամարտաց» բնագրի այդ հատվածների ընդօրինակությունները պահպանվում են Ադոնցի բեյրության թղթոնում (տե՛ս պահարան Ա, գրոց Բ, թղթածրար Ա/Ա 8, ք. 1-10): - էջ 440, ծան. 1:

19. Սմբատյանի կարծիքով, այս աղավաղումը հետևանք է ոչ թե կեղծիքի կամ դիտավորյալ միջամտության, այլ՝ գրչական սխալի (տե՛ս «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 187): - էջ 441:

20. Գրիգոր Բակուրյանի «Տիպիկոն»-ի ռուսերեն նոր թարգմանությունը ծանոթագրություններով և ուսումնասիրությամբ տե՛ս «Типик Григория Пакуриана», введение, перевод и комментарий В. В. Арутюновой-Фиданян, Ереван, 1978: - էջ 455, ծան. 1:

21. Խոսքը VIII դ. կեսերին ապրած Երաշխավոր վանքի վանահայր Արտավազդի (Արրահամ) մասին է, որը հյուրընկալեց Վահան Գողթնեցուն նրա քափառումների ժամանակ: Վահանի նահատակությունից յոթ տարի անց Արտավազդը հեղինակեց նրա վկայաբանությունը: - էջ 463, ծան. 3:

22. Այլ կապակցությամբ Ն. Ադոնցը Սմբատ Բագրատունու մահվան թվական է համարում 727 թվականը (տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, Ա, էջ 289):- էջ 465:

23. Իրոք, այս հատվածը տեղ է գտել Վ. Առաքելյանի պատրաստած Կաղանկատվացու 1983 թ. քննական հրատարակության համապատասխան բաժնում (էջ 329-331):- էջ 478:

24. Մեկ այլ առիթով Ն. Ադոնցը հստակորեն մատնանշում է Մահլ Սմբատյանի Բագրատունյաց ծագումը. «Կաղանկատվացու խոսքը, թե Մահլ Եռանշահիկ և կամ Զառմիրակյան տոհմից էր, արժեք չունի: Մահլի հոր Սմբատ անունը, որ զուտ Բագրատունի է, հաստատում է նրա ծագումը» (տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, Ա, էջ 509): - էջ 479:

25. Չեռագիրն այստեղ ընդհատվում է. ենթադրում ենք, որ Ն. Ադոնցն հասել է Քննության ծրագրված եզրին: Պատմաբանի թղթոնի թղթածրարներից մեկում (պահարան I, գրոց Բ, թղթածրար 1) առկա է Մովսես Կաղանկատվացու Պատմության Առաջին գրքի Ա-Գ գլուխների քննությանը նվիրված սևագիր-անավարտ մի ուսումնասիրության սկիզբ (ընդամենը վեց էջ): Այդ հատվածը տե՛ս Ն. Ադոնց, Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու, էջ 149-158: - էջ 483:

ՓՂՈՍԿՐՅԱ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ԱՐՎԵՍԸ
(Էջ 484)

Գրված է 1936 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց միաբանության «Միոն» պաշտոնաթերթում (տե՛ս «Միոն», 1936, № 9, էջ 273-274):

Գրության շարժառիթ է ծառայել արվեստարան Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանի հողվածը՝ նվիրված 989 թ. Էջմիածնի Ավետարանի մանրանկարների քվականի խնդրին (տե՛ս «The date of the initial Miniatures of the Etchmiadzin gospel», «Art Bulletin», 1933, vol. XV, № 4, տե՛ս նաև սույնի հայերեն թարգմանությունը՝ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը միջնադարում, ժողովածու, Երևան, 1975, էջ 31-55):

Արտատպվում է «Միոնի» հրատարակությունից:

Սույն գրությունը «Միոն»-ում Ադոնցի տպագրած առաջին աշխատությունն էր, ուստի խմբագրությունն այդ ուրախառիթ հանգամանքի կապակցությամբ հողվածի սկզբում կատարել է հետևյալ ծանոթությունը. «Միոն» ինքզինքը պատվված կզգա՝ հյուրընկալելով բազմահմուտ պրոֆ. Ն. Ադոնցի հետևյալ արժեքավոր էջերը և հույս կտածե՛ն, թե այսուհետև իր հայագիտական բաժինը նոր փայլ մը պիտի ստանա մեծամուն բանասերին ուսումնասիրություններով, բուն իսկ իր կողմն հայերեն գրված կամ իր՝ ուրիշ լեզուներով գրվածներն հայերենի վերածված»: Ինչպես կանխատեսել էր խմբագրությունը, Ն. Ադոնցը գործուն աշխատակցություն ցուցաբերեց «Միոն»-ին՝ 1936-1939 թթ. այստեղ տպագրելով 10 ուսումնասիրություններ:

1. Յո. Սարժիզովսկին խնդրո առարկա Ավետարանի գրության քվականին անդրադարձել է «Das Etschmiadzin-Evangeliar. Beiträge zur Geschichte der armenischen, ravennatischen und syro-ägyptischen Kunst», տե՛ս «Byzantinische Denkmäler», I, Wien, 1891, ուսումնասիրության մեջ: - էջ 484:

2. Տե՛ս F. Macler, L'Évangile arménien. Edition phototypique du manuscrit № 299 de la bibliothèque d'Étchmiadzin, Paris, 1920. - էջ 484:

3. Ն. Ադոնցը գրախոսել է նաև Ս. Տեր-Ներսեսյանի՝ «Manuscrits arménien illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la bibliothèque des pers Mekhitaristes de Venise», Paris, 1937, ուսումնասիրությունը, որը սակայն մնացել է անտիպ (տե՛ս Համագ-գայինի Բեյրութի գրական պահոց, Պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան Բ/Ա 8, թ. 1-4): - էջ 484:

4. Հիշատակարանները տե՛ս Գ. Հովսեփյանց, Հիշատակարանք ձեռագրաց, հատ. Ա, էջ 155-156: - էջ 484:

5. Տե՛ս աստ, էջ 487-489: - էջ 486:

ՍԼԶԵՒ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆ

(էջ 487)

Գրված է 1936 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց միաբանության «Միոն» պաշտոնաթերթում («Միոն», 1936, № 9, էջ 274-275): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Վասպուրականի քազավոր Գագիկ Արծրունու (908-943) կնոջ՝ Մլբե քազուհու Ավետարանի մասին մանրամասն տե՛ս «Զարդանկարք Աւետարանի Մլբե քազուհույ», հրատարակությունը (Վենետիկ, 1902): Չեռագրի հիշատակարանները տե՛ս Գ. Հովսեփյանց, Յուզակ ձեռագրաց, հատ. Ա, էջ 109-110: - էջ 487:

2. Լազարյան ճեմարանի Ավետարանը հստակ քվազրվում է 887 քվականով (տե՛ս Ա. Մաքևոյան, Լազարյան ճեմարանի հնագույն ձեռագիրը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 123-132): Արդի հայագիտությունը անվերապահ համերաշխվում է Ն. Արոնցի տեսակետի հետ և ընդունում, որ Մլբե քազուհու Ավետարանը գրված է 862 քվականին: - էջ 489:

ՇԱՀՆԱՄԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԸ

(էջ 490)

Գրված է 1935 թ. Բրյուսելում: Տպագրվել է «Յուսաբեր» օրաթերթում (տե՛ս «Յուսաբեր», օրաթերթ քաղաքական, հասարակական, գրական, Կահիրե, 1935, 6 հուլիսի, № 81, էջ 3): Վերահրատարակել ենք մենք (տե՛ս «Իրան Նամե»), Գիտամշակութային, հասարակական-քաղաքական հանդես, Երևան, 1994, № 1, էջ 4-5): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. 1935 թ. լրացավ պարսիկ ականավոր բանաստեղծ Աբուլ Ղասըմ Ֆիրդուսու ծննդյան 1000-ամյակը: Ֆիրդուսին ծնվել է մոտ 935 թ. Խորասանի Թուս քաղաքում: Ճանաչված բանաստեղծ էր, երբ 976 թ. պատվեր ստացավ հանգերգելու արձակ Շահնամեն («Գիրք քազավորաց»): Ֆիրդուսին աշխատանքն ավարտել է 1010 թ., որից քիչ անց՝ 1020 քվականին, մահացել է Թուս քաղաքում: Համաշխարհային գրական հասարակայնությունը հարգանքի տուրք մատուցելով մեծ գրողի հիշատակին՝

պատշաճ հանդիսավորությամբ նշեց նրա ծննդյան 1000-ամյակը: - Էջ 490:

2. Խոսելով իր օրերի Իրանի Փահլավիների թագավորական հարստության մասին, Ադոնցը բնավ նպատակ չի հետապնդել զովերգելու շահական վարչակարգը, այլ դրսևորել է կոնցեպտուալ պատմական մոտեցում, ընդգծելով ի դեմս այդ հարստության, որ կրում էր Փահլավի անունը, իրանականության զարթոնքը երկրում, իրանական պատմական և մշակութային արժեքների վերծանումը XX դարի սկզբին: Ականավոր պատմաբանը խորհում էր պատմական կատեգորիաներով, երբեք տուրք չտալով ժամանակի կոնյունկտուրային: - Էջ 493:

3. Հայ իրականությունը ևս լայնորեն արձագանքել է այդ իրադարձությանը: 1934 թ. Երևանում Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտը լույս ընծայեց բանաստեղծի ծննդյան հազարամյակին նվիրված հատուկ ժողովածու, որն ամփոփում էր վեց ուսումնասիրություն: Լույս տեսան նաև Ռ. Աբրահամյանի («Ֆերդովսին և իր Շահնամեն», Թեհրան, 1934), Ա. Սարոխանի («Ֆիրդուսի և Մովսես Խորենացի», Վիեննա, 1936) և այլոց ուսումնասիրությունները, կատարվեցին նոր թարգմանություններ (Ս. Տարոնցի, Մ. Թիրաքյան), կազմակերպվեցին գրական երեկոներ և այլն: - Էջ 494:

ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՊՐՈՖ. Ն. ԱԴՈՆՑԻ

**Ի մասին Գարեգին արքեպիսկ. Հովսեփյանի «Հոգևոր կեղծոցներ և Գլածորի քարձր դպրոցը» ուսումնասիրության
(Էջ 495)**

Գրված է 1936 թ. հուլիսի 18-ին Բրյուսելում: Առաջին անգամ լույս է տեսել «Սիոն» պաշտոնաթերթում (տե՛ս «Սիոն», 1936, № 12, էջ 366-372): Այնուհետև հրատարակվել է Գ. Հովսեփյանցի՝ «Խաղրակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ» ուսումնասիրության Գ հատորում (Նյու-Յորք, 1942-1943, էջ ԺԵ-ԻԳ): Երրորդ անգամ լույս է տեսել «Խաղրակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ» ուսումնասիրության երկրորդ, ամբողջական հրատարակության մեջ (Անթիլիաս-Բեյրութ, 1969, էջ 462-466): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Ն. Ադոնցի Տեղեկագիրն ուղղված է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Թորգոմ արքեպ. Գուշակյանին (1874-1939) ի պատասխան վերջինիս հանձնարարության: Ն. Ադոնցի և Թ. Գուշակյանի հարաբերությունների մասին որոշ պատկերացում կարող է տալ մեր հետևյալ հրապարակումը (Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան և պրոֆեսոր Նիկողայոս Ադոնց, տե՛ս, «Հասկ-հայագիտական տարեգիրք», հատ. Է-Ը, Բեյրութ, 1995 -1996, էջ 467-477): - Էջ 495:

2. «Խաղրակյանք կամ Պոռչյանք Հայոց պատմության մեջ» ուսումնասիրությունը բաղկացած է երեք մասերից, որոնցից առաջինը լույս է տեսել Վաղարշապատում (1928), երկրորդը՝ Երուսաղեմում (1944), երրորդը՝ Նյու-Յորքում (1942-1943): Այստեղ խոսքը գնում է երրորդ մասի ձեռագրի վերաբերյալ, որը ժամանակին ներկայացվել է «Թարգմանչաց-Դուրյան» մրցանակին (1935-1936 թվականների համար) և որը Թորգոմ պատրիարքը ուղարկել է Ն. Ադոնցին՝ կարծիքի: Այս «Զննական տեղեկագիրը» հենց Ն. Ադոնցի կարծիքն է Գ. Հովսեփյանցի խնդրո առարկա աշխատության վերաբերյալ: Հատկանշական է, որ Գ. Հովսեփյանցի աշխատության վերաբերյալ երկրորդ Տեղեկագիրը գրել է ինքը՝ Թորգոմ պատրիարքը: - Էջ 495:

3. Խաչատուր Կեչառեցի, Ողբ վասն աւերման Տանս Արեւելեան, տե՛ս Մ. Թ. Ավդարեցյան, Խաչատուր Կեչառեցի, Երևան, 1958, էջ 131-132: - Էջ 496:

4. Տե՛ս «Ողբ եւ մաղթանք ի Խաչատուր Կեչառեցոյ ասացեալ», անդ, էջ 141: - Էջ 498:

5. Հովհաննես վարդապետ Գառնեցու (մոտ 1180-1245) Խրատները հիմնականում անտիպ են և գտնվում են Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարանի տարբեր ժողովածուներում: Բերված հատվածը քաղված է «Խրատ հոգեշահ ամենայն մարդոյ, մանաւանդ ժամարարի, ի խնդրոյ Սարգիս քահանայի» բնագրից (Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., Անթիլիաս-Բեյրութ, էջ 207): - Էջ 498:

6. Տե՛ս Սիմեոն Երևանցի, Չամբռ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 283: - Էջ 499:

7. Այս արձանագրությունների նորագույն հրատարակությունը տե՛ս «Դիվան հայ վիճագրության», հատ. III, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 82: - Էջ 501:

8. Ն. Ադոնցն ու Գ. Հովսեփյանը հոգեհարազատությամբ էին կապված միմյանց դեռևս Գևորգյան ճեմարանում համատեղ սովորելու տարիներից (1882-1891): Նրանց հարաբերությունների մասին տե՛ս մեր հրապարակումը (Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Երկու գագաթ. Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանց և պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնց, տե՛ս «Հասկ-հայագիտական տարեգիրք», Ձ տարի, Բեյրութ, 1994, էջ 339-352): - Էջ 503:

**«ԴԱՎԻԹ ԲԵԿ» ՎԵՊԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՍԸ
ԵՎ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍԱԿԱՆ ԱՐԺԵԸԸ
(Էջ 504)**

Գրված է 1937 թ. Բրյուսելում: Առաջին անգամ տպագրվել է «Բաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան). Կյանքը, գրականությունը, հիշողություններ» ժողովածուում (Փարիզ, 1937, էջ 122-148): Երկրորդ անգամ լույս է տեսել

Ն. Աղոնցի՝ «Հայկական հարց» ժողովածուում (Երևան, 1996, էջ 180-201): Արտատպվում է առաջին հրատարակությունից:

1. Ակնարկում է Բաֆֆու ծննդյան 100-ամյակը, որը լրացել էր 1935 թ.: Ա. Չոպանյանի գլխավորությամբ Փարիզում ստեղծվել է Կենտրոնական հորեյանական հանձնաժողով, որը 1937 թ. հոկտեմբերի 31-ին կազմակերպել է մեծաշուք հանդես, նստաշրջան և քիչ ուշ՝ հրատարակել հատուկ ժողովածու: Աղոնցի հողվածը գրվել է այդ առթիվ: Տե՛ս նաև Աղոնցի սույն հողվածի գրախոսականը (Ա. Արեղյան, «Հայրենիք», ամսագիր, 1938, մարտ, № 5, էջ 172-173): - էջ 504:

2. Խոսքը ազգային-եկեղեցական գործիչ, բանասեր Ներսես արքեպ. Մելիք-Թանգյանի (1866-1948) մասին է: Եղել է Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ (1912-1948): Ն. Մելիք-Թանգյանը Աղոնցի հայրենակիցն էր. հատկանշական է, որ նրանք միաժամանակ են սովորել և՛ Գևորգյան ճեմարանում և՛ Պետերբուրգի համալսարանում: - էջ 504, ծան. 1:

3. Երկասիրության խորագիրը տրված է փոքր-ինչ եղծված. ճիշտն է՝ «Դաւիթ Բէգ. Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէգին, եւ պատերազմացն Հայոցն Խափանու որք եղեն ընդդէմ թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի տեառն 1722, եւ Հայոց 1171»: - էջ 505:

4. Արդյո՞ք ակնարկում է հայ ազատագրական շարժման ակնավոր գործիչ, Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանին, որն, ինչպես հայտնի է, որևէ աղերս չուրի «Ընտիր պատմութեան» հեղինակի հետ: - էջ 505:

5. Դուկաս Սեբաստացու և ընդհանրապես «Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէգին» երկասիրության բնագրի, հեղինակի և հարակից պարագաների մասին ընդարձակորեն տե՛ս Ե. Փեյիկյան, «Դավիթ Բեկ»-ի պատմության աղբյուրները և Մխիթարյանք («Բազմավեպ», 1938, № 6-9, էջ 172-187): Մ. Արամյան, «Դավիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Դաւիթանցոց» («Բազմավեպ», 1972, № 2-3, էջ 232-259: 1977, № 1-2, էջ 298-324: Նույնի՝ «Դավիթ Բեկի պատմության հեղինակ հ. Դուկաս Սեբաստացի Ստեփանյան (1709-1752)», տե՛ս «Դաւիթ Բէկ կամ «Պատմութիւն Դաւիթանցոց», Վենետիկ, 1978, էջ 183-193: Մ. Ճեմճեմյան, Հ. Դուկաս Սեբաստացի (1709-1752) հեղինակ Դավիթ Բեկի պատմության («Բազմավեպ», 1972, № 4, էջ 491-501) և այլն: - էջ 506:

6. Ըստ Ղ. Ալիշանի, Ստեփանոս Ըահունյանը և Ռոզալդա Մարիամ-Վարվառեն ունեցել են որդի՝ Հովհաննես-Անտոն (ծն. 1748 թ.) և դուստր՝ Մարթա (ծն. 1749 թ.) (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Միսական, Վենետիկ, 1893, էջ 301): - էջ 506:

7. Ակնհայտ վրիպակ է: Ն. Աղոնցը այս թվականը բերում է հետևելով Ղ. Ալիշանին (տե՛ս Ղ. Ալիշան, անդ, էջ 301): Մակայն ավելի վաղ Մ. Ավգերյանը Մ. Ղազարի Մեծ ժամանակագրության մեջ (հատ. Ա, էջ 88) ճշտել է, որ Դուկաս

Սերաստացին մահացել է 1752 թ. սեպտեմբերի սկզբներին՝ Տիգրանակերտից ոչ հեռու՝ Առինճ գյուղի մոտ: - Էջ 506:

8. Այս թվականը ևս վրիպակ է: Ս. Արամյանի ուսումնասիրությունից ակներև է, որ Ղուկաս Սերաստացին Շահումյանի և մյուս ակաճատեսների պատմությունները վերջնականապես խմբագրել է 1736-1737 թվականներին (տե՛ս «Պատմութիւն Ղափանցոց», էջ 186): - Էջ 506:

9. Ինչպես վաղուց նկատել են ուսումնասիրողները, «շահնավազը» ոչ թե անճանաչում է, այլ տխուր, որ տրվում էր պարսից շահի կողմից վրաց թագավորին և բառացի թարգմանությամբ նշանակում էր «Ընդհանուր զորահրամանատար»: - Էջ 506:

10. Ա. Գյուլամիրյանցի մոտ այլ կերպ է՝ «Եւ յետ քանի ատուրց Սափիղուլին՝ Ղազա որդին Օրդուվարեցի, եւ որդին Շահիսլամին» (տե՛ս Ա. Գյուլամիրյանց, էջ 26, հմմտ. նաև Ս. Արամյան, էջ 126): Ուրեմն Սափի Ղուլին օրդուարցի Ղազու որդին էր և ոչ թե մեկ ուրիշը, ինչպես ներկայացնում է Ն. Ադոնցը: - Էջ 509:

11. «Մի տարի անցած», այսինքն՝ 1725 թվին: Իրականում, սակայն, օսման-ցիները Երևանը պաշարել են մեկ տարի առաջ՝ 1724 թվին: - Էջ 510:

12. Պատմագրության մեջ այն կարծիքն է տիրապետում, թե տվյալ կոնտեքստում խոսքն իրոք վերաբերում է Վախթանգ VI -ի (1716-1724) որդի արքայազն Բակարին: Որ Բակարը կոչվել է «շահնավազ» ակներև է Աղվանից Եսայի և Ներսես կաթողիկոսների՝ ռուսաց արքունիկին հղված 1725 թ. հուլիսի 25-ի գրությունից. «Ապա Վախթանկ խանին եւ կամ իւր որդի Շահնաւազ խանին հրաման լինի զօրօք զալ ի Շամախի» (տե՛ս Գ. Эзов, Сношение Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, стр. 423): Թեև կարծիք կա նաև, որ Ղավիթ Բեկին Սյունիք ուղարկողը եղել է հենց Վախթանգ VI -ը (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ԳԱ հրատ., հատ. 4, Երևան, 1972, էջ 164 և այլն): - Էջ 513:

13. Ակնարկում է Պետրոս Մեծի բանագնաց իշխան Տուրկեստանովի միջոցով Վախթանգ VI -ին հղված նամակը (տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», т. II, ч. II, Ереван, 1967, վավ. 165, էջ 7-13): - Էջ 514:

14. Վրիպակ է՝ պաշարված Երևանը օսմանցիներին անճանաչուր է եղել 1724 թ. սեպտեմբերի 26-ին (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. 4, էջ 157): - Էջ 517:

15. Տե՛ս Ն. Ադոնց, Ղավիթ Բեկ և Տեր Ավետիքի սերունդը, «Հայրենիք», ամսագիր, 1937, № 2, էջ 66-72: Նույնը տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, Ա, էջ 547-555: - Էջ 517, ծան. 1:

16. Խոսքը Վախթեթի թագավոր Մամադկուլիխանի (Կոստանդին) մասին է: - Էջ 518:

17. Ակնարկը վերաբերում է ֆիդայական-հայդուկային շարժմանը: - Էջ 528:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՎԱՆՃԱՆԸ
(Էջ 530)

Գրված է 1933 թ. ամռանը Բրյուսելում: Առաջին անգամ տպագրվել է «Վեմ» հանդեսում (տե՛ս «Վեմ», հանդես մշակույթի և պատմության, Գիրք Ա, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, Փարիզ, 1933, էջ 5-13): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Ա. Բակունցի գրքի լրիվ վերնագիրն է՝ «Խաչատուր Արովյանի «անհայտ բացակայումը»: Արխիվային նոր վավերագրերի և անհայտ նամակների հիման վրա գրեց Ակսել Բակունց: Պետական հրատարակություն, Երևան, 1932»: - էջ 530:

2. Ակնարկում է 1848 թ. Փետրվարյան ֆրանսիական հեղափոխությունը: - էջ 530:

3. Խոսքը Երևանի գավառապետ Ն. Վ. Բլավատսկու և ոստիկանապետ Մորոխովեցի մասին է: - էջ 530:

4. Նկատի ունի Խ. Արովյանի հաջորդին՝ Երևանի գավառական դպրոցի տեսչի ժամանակավոր պաշտոնատար Ի. Գ. Տուրկեստանովին: - էջ 531:

5. Այդ ժամանակ Կովկասի փոխարքան էր կոմս Մ. Ս. Վորոնցովը: - էջ 532:

6. Արովյանագետները մեծ գրողի կյանքում բավականին բացասական դեր են հատկացնում Ստ. Գ. Վեբլիովին (1810-1859): Կան մաև փաստեր, որ վերջինս ծածկաբար յուրացրել էր Արովյանի ունեցվածքը: - էջ 533:

7. Իրոք, Հ. Արիխն (1806-1886) ու Խ. Արովյանը 1844 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին երեք փորձ են կատարել բարձրանալ Մասիսի գագաթը, սակայն չեն կարողացել: Արիխը, առանց Արովյանի ուղեկցության, Մասիսի գագաթը հաղթահարել է 1845 թ. հուլիսի 29-ին: Իսկ Արովյանը, անգլիացի Հ. Մեյմուրի ուղեկցությամբ, լեռան կատարն է հասել 1846 թ. սեպտեմբերի 18-ին (տե՛ս «Դիվան Խաչատուր Արովյանի», հատ. I, Երևան, 1940, էջ 170-171): Արովյանի ձեռնարկած Մասիսի վերելքների մասին մանրամասն տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյանի՝ «Վերելք» ուսումնասիրությունը (Երևան, 1982): - էջ 534:

8. Գերմանացի գրող Ֆ. Բողենշտեդտը (1819-1892) դասավանդել է Թիֆլիսի ուսումնական հաստատություններում (1844-1845), շրջագայել Անդրկովկասում: Մտերմացել է Արովյանի հետ և վերջինիս օգնությամբ գերմաներեն բարձրանել հայկական ժողովրդական մի քանի երգեր: Արովյանն ու Բողենշտեդտը ունեցել են մամակագրական կապ: Հետաքրքրությունից զուրկ չեն Ֆ. Բողենշտեդտի հուշերը Խ. Արովյանի մասին (տե՛ս Ֆրիդրիխ Բողենշտեդտ, Խաչատուր Արովյանի մասին,

«Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1927, № 5): - էջ 535:

9. Արքայանի անհետացման այս վարկածը չափազանց տարածված է եղել և շարունակում է մնալ: Դեռևս Ադոնցի հողվածի տպագրության օրերին՝ «X» ծածկանունով մեկը նույն «Վեմ»-ում լույս ընծայեց «Արքայանի մահվան շուրջ» հողվածը, որտեղ նշում է, թե Արքայանը սիրային կապերի մեջ է եղել մահմեդական մի կնոջ հետ, որի «ամուսին ազդեցիկ խանը գրկում է նրան կյանքից, մարմինն ամփոփում իր պարտեզի ծառի տակ» (տե՛ս «Վեմ», 1934, Գիրք Դ, մարտ-ապրիլ, էջ 123-124): Արքայանի անհետացման վերաբերյալ փաստերի քննությունը տե՛ս Վ. Դազարյան, Խաչատուր Արքայան, Երևան, 1979, էջ 178-281: - էջ 536:

10. Ժխտելով Ադոնցի առաջարկած սույն վարկածը՝ Ա. Չոպանյանը պատմաբանի հողվածին նվիրված իր գրախոսականում (տե՛ս «Անահիտ», 1933, № 3-4, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 85-86) համերաշխվում է նույն շրջանում լույս տեսած Աշոտ Հովհաննիսյանի «Արքայան» մեմագրությունում (Երևան, 1933) պաշտպանված տեսակետին, որ գրողը ինքնասպանությամբ է վերջ տվել իր կյանքին. «Այս է ճշդագույն քացատրությունը Արքայանի անհայտացման, և այդ քացատրությունը, Աշոտ Հովհաննիսյան՝ այս հարցը (ինչպես և Արքայանի ամբողջ կյանքը, նկարագիրն ու գործը) հոյակապորեն լուսաբանող ու նյութը գրեթե սպառող իր մեծարժեք գրքով վերջնապես ապացուցած է»: Վերջում Չոպանյանը համոզմունք է արտահայտում, որ «Եթե Ադոնց տեսած ըլլար Աշոտ Հովհաննիսյանի գիրքը, այդ հողվածը ապահովապես պիտի չգրեր կամ գեթ այդ ձևով պիտի չգրեր» (անդ, էջ 86): Չուր համոզմունք է, քանզի արքայանագետները Ադոնցի առաջադրած վարկածը շարունակում են դիտել հնարավորներից ու քննարկման արժանի վարկածներից մեկը: Արքայանի կյանքի այս և բազում այլ առեղծվածների լուսաբանմանը նվիրված վերջին ուսումնասիրություններից տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյան, Խաչատուր Արքայանի կենսագրության առեղծվածները, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1997: - էջ 537:

ՊԵՇԻԿԹԱՐՄԱՆ ԵՎ ԿՑՈՐԴ ԽՆԴԻՐՆԵՐ (էջ 538)

Գրված է 1931 թ. Փարիզում: Բնագիրը պահվում է Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի արխիվում: Տպագրվել է «Հայրենիք» ամսագրում (1931, 9-րդ տարի, № 6, էջ 79-94): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Փարիզի «Հայ գրական ակումբը» ստեղծվել է 1928 թ. դեկտեմբերին: Այդ կապակցությամբ «Յառաջ» օրաթերթը տպագրել է հետևյալ տեղեկատվությունը. «Պրոֆ. Ն. Ադոնց, իշխան Հ. Արղության, Ա. Վաչյան, Մ. Տեր-Պետերյան և Լ. Շանթ նախաձեռնություն ունեցած են վերջերս Հայ գրասերներու ակումբ մը հաստատելու:

1928 թ. դեկտեմբերի 1-ին փարիզահայ մտավորականներու նախնական խորհրդակցության ժամանակ ստեղծվեց «Հայ գրական ակումբ», որի առաջին նախագահ ընտրվեց պրոֆ. Ն. Ադոնցը, ատենապետ՝ Վ. Թորգոմյանը, խորհրդական Ռ. Բերբերյանը» (տե՛ս «Յառաջ», 1928, 5 դեկտեմբերի): - էջ 538:

2. Ն. Ադոնցը «Հայ գրական ակումբի» նիստերին պարբերաբար հանդես է եկել զեկուցումներով, ինչպես օրինակ՝ «Պոռչյան իշխանական տունը և Իսրայել Օրին», «Նոր տարին և Նավասարդի տոնակատարությունները հայոց մեջ», «Հայ հեռավոր անցյալի մեծագույն դեմքը. Մովսես Խորենացի», «Հայ հայտնի ախոյաններ անցյալում» և այլն: - էջ 538:

3. Ն. Ադոնցը Փարիզի «Հայ գրական միության» անունից հատուկ շքաբերականով դիմել է հայ հասարակությանը՝ ոգեկոչելու ծննդյան 100-ամյակը Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի.

«Փարիզի Հայ գրական միությունը պարտք է համարում հիշեցնել հայ հասարակության, որ հոկտեմբերի 27-ին լրանում է Միքայել Նալբանդյանի և նոյեմբերի 8-ին Գամառ Քաթիպայի (Ռ. Պատկանյան) ծննդյան հարյուրամյակը:

Հայությունը պարտաճանաչ չէր լինի, եթե մոռացության տար այս նվիրական օրերը: Երկուսն էլ, Նալբանդյան և Գամառ Քաթիպա, ոգեշունչ երգիչներ են մեր երեկվան երագների՝ երագներ, որ տակավին կենդանի են, մեր նոր և վերածնյալ կյանքի հառաջավոր կարապետներն են:

Երկուսն էլ գաղութահայ զավակներ են, ծնված Նոր Նախիջևանում, անգուզական դեմքեր, որ խրախուսիչ օրինակներ են մանավանդ ներկա պայմաններում տարաշխարհիկ հայության համար, մշտական ջահեր՝ նրա գիտակցությունն ու գործունեությունը պահելու և առաջնորդելու հայրենի ուղիների վրա:

Հայ գրական միությունը նախաձեռնել է տոնել երկու մեծ հայրենասերների երևման հարյուրամյա տարեդարձը, հատուկ և հանդիսավոր երեկույթ նվիրելով նրանց կյանքին և գործերին: Եվ այսու հրավիրում ենք բոլոր նրանց, որոնց համար թանգ են Նալբանդյանի և Գամառ Քաթիպայի հայրենաշունչ ավանդները, գալ հարգելու նրանց հիշատակը:

**Հայ գրական միության վարչության կողմից՝
Ն. ԱԴՈՆՑ**

(տե՛ս «Յառաջ», 1930, 26 հոկտեմբերի): - էջ 538:

4. Տե՛ս «Յառաջ», 1930, 21 նոյեմբերի, էջ 3: - էջ 539:

5. Տե՛ս Ն. Ադոնց, Մ. Պեշիկթաշյանի մասին, «Յառաջ», 1930, 27 նոյեմբերի, էջ 2-3: - էջ 539:

6. Տե՛ս Ա. Չոպանյան, Ճշմարտության թշնամիները, «Ապագա», օրաթերթ, Փարիզ, 1931, 18 փետրվարի, էջ 2: - էջ 539:

7. Տե՛ս Ա. Չոպանյան, Սյրտիչ Պեշիկբաշյան և պրոֆ. Ն. Ադոնց, «Պայքար», օրաթերթ, Բոստոն, 1931, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 18 հունվարի: - Էջ 539:

8. Ռ. Ջարդարյանի գրականությանը նվիրված «Գրական ակումբի» նիստում Ն. Ադոնցի եզրափակիչ խոսքը տե՛ս «Յառաջ», 1930, 13 նոյեմբերի, էջ 2-3: - Էջ 539:

9. Խոսքը Ռ. Ջարդարյանի՝ «Ամբողջական երկեր. Ա. Արձակ էջեր և հեքիաթներ, Փարիզ, 1930, 215 էջ» հատորի մասին է: - Էջ 540:

10. Նկատի ունի այն, որ Մ. Պեշիկբաշյանի վերաբերյալ իր տեսակետները տեղիք են տվել բուն վիճաբանությունների և որի արդյունքում տպագրվել են բազմաթիվ գրախոսականներ՝ Բ. Փեշիկյան («Բազմավեպ», 1930, № 12, էջ 524-531), Մ. Զ. («Յառաջ», 1930, 21 նոյեմբերի), Անստորագիր (անդ, 1930, 23 նոյեմբերի), Անստորագիր (անդ, 27 նոյեմբեր), Խմբագրական («Ազդարար» 1931, 2 փետրվարի), Ա. Չոպանյան («Ապագա», 1931, 18 փետրվարի), Խմբագրական («Ազդարար», 1931, 2 մարտի) և այլն: - Էջ 540:

11. Քրիստափոր Շնագլխի մասին տե՛ս «Յայսմավուրք», մայիս Թ, մարերի Բ, Կ. Պոլիս, 1834, էջ 208-209: - էջ 544:

12. Ակներև տպագրական վրիպակ է: Մյսիքար Սերաստացու արևմտահայ աշխարհաբարի առաջին քերականությունը («Դուռն քերականութեան») լույս է տեսել 1727 թվականին: - Էջ 545:

13. Ն. Ադոնցը Ղ. Ալիշանին հանդիպել է 1898 թ. օգոստոսին, երբ գիտական պրպտումներ էր կատարում Վենետիկի Մյսիքարյան միաբանության Մատենադարանում: Ի դեպ, այդ օրերին (10 օգոստոսի, 1898 թ.) Ն. Մառին գրած նամակում Ադոնցը շեշտում է. «Սուրբ հայերը, բացառությամբ Ղ. Ալիշանի և Գ. Ջարդահանյանի, ընդհանրապես քիչ հետաքրքրական են» [տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյան, Նիկողայոս Ադոնցի նամակներից, «Լրաբեր», ՀԳԱ ակադեմիայի (հասարակ. գիտ.), 1975, № 11, էջ 84]: - Էջ 546:

14. Ակնարկում է Կ. Պոլսի շրջակայքում գտնվող Ալեմդաղ լեռան այն հիասքանչ նկարագրությունը, որ տալիս է Մ. Պեշիկբաշյանը «Առ զեփյուն Ալեմտաղիի» քերթվածում: - Էջ 549:

15. Հատվածը քաղված է «Տաղ արարածոց» քերթվածից, որը վերագրվում է Կարապետ Բաղիշեցուն (մոտ 1490-1540): Կարապետ Բաղիշեցու մասին մանրամասն տե՛ս նրան նվիրված Ն. Ակիմյանի հոդվածում («Հանդես ամսօրյա», 1937, էջ 318-328) - Էջ 551:

16. Խոսքը Հովհաննես Թլկուրանցու՝ «Վասն սիրոյ» տաղի մասին է (տե՛ս Հովհաննես Թլկուրանցի, Տաղեր, աշխատասիրությանը՝ Էմ. Պիվագյանի, Երևան, 1960, էջ 217): - Էջ 553:

17. «1916 թ. գաղտնի դաշինքը» - Նկատի ունի 1916 թ. մայիսին Լոնդոնում Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև կնքված Մայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագիրը, որով Արևմտյան Հայաստանի տարածքների զգալի մասն անցնելու էր Ռուսաստանին: - Էջ 559:

18. Խոսքը Ձեյբունի Մովսես քահանայի մասին է, որը 1863 թ. ձմռանը Կ. Պոլսում Ձեյբունի հայտնի իրադարձությունների վերաբերյալ թարմ և հավաստի տեղեկություններ էր փոխանցում պոլսահայ մտավորականներին: - Էջ 560:

19. Տե՛ս **Սրբուհի Երիցյան**, Իմ ծանոթությունը Սկրտիչ Պեշիկբաշյանի հետ, «Փորձ», ամսագիր, Թիֆլիս 1887, № 4: - Էջ 562:

20. Մ. Պեշիկբաշյանի կյանքին և գրական ժառանգությանը վերաբերող հարցերի մանրամասն ուսումնասիրությունը տե՛ս Վ. Սաֆարյան, Սկրտիչ Պեշիկբաշյան, Երևան, 1972: - Էջ 562:

ԽՈՍՔ ԱՎԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ (Էջ 563)

Գրված է 1930 թ. մայիսին Փարիզում: Բնագիրը պահվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական արխիվի պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդում (պահարան I, գզրոց Ե/Ա-8): Առաջին անգամ հրատարակել ենք մենք (տե՛ս «Գրական թերթ», 2000, 1 սեպտեմբերի, № 11-12, էջ 1-2): Տպագրվում է ինքնագրից:

1. Ն. Ադոնցի սույն խոսքն ասվել է հայ ականավոր գրողի, հասարակական-պետական գործչի գրական 40-ամյա հորեյանի առթիվ հրավիրված նիստին: Դեռևս 1928 թ. փետրվարին Փարիզում գործող Մանասարյան համալսարանի և երիտասարդ հայ գրողների «Հարդգող» ընկերության նախաձեռնությամբ հրավիրված խորհրդակցության ժամանակ որոշում էր կայացվել հավուր պատշաճի ճշել այդ կարևոր իրադարձությունը: Ն. Ադոնցի գլխավորությամբ ստեղծվեց նախաձեռնող խումբ (տե՛ս «Ցառաջ», օրաթերթ, Փարիզ, 1928, 7 փետրվարի): Ավելի ուշ՝ հորեյանական հանճանաժողով, որի գործադիր մարմնի ատենապետ ընտրվեց Ն. Ադոնցը (տե՛ս «Հայրենիք», ամսագիր, 1929, № 6, ապրիլ, էջ 175): Նախապատրաստական աշխատանքների ավարտից հետո տարբեր երկրների հայկական գաղթավայրերում սկսվեցին հորեյանական միջոցառումներ, հրավիրվեցին գրական երեկոներ, նստաշրջաններ, տպագրվեցին գրողի ստեղծագործությունները: Ի վերջո, 1930 թ. մայիսի 10-ին Սորբոնի համալսարանի հանդիսությունների մեծ դահլիճում տեղի ունեցավ գլխավոր միջոցառումը: Ֆրանսիայի գրական ողջ ընտրանին, քաղաքական ու պետական շատ գործիչներ, հասարակայնության

ներկայացուցիչներ (ֆրանսիացի և հայ) մասնակիցը դարձան վտարանդի, տանողական գրողի մեծարանքի այդ հիասքանչ ցույցին: Նիստը բացեց Ն. Ադոնցը, այնուհետև ելույթներ ունեցան ֆրանսիացի և հայ բազմաթիվ բանասացներ (Ն. Ադոնցի խոսքն ու նիստի մանրամասները տե՛ս «Յառաջ», 1930, 14 մայիսի, էջ 2-3; 18 մայիսի, էջ 2: Հորեյանական նյութերը գետեղված են «Հորեյան Ավետիս Ահարոնյանի քառասամյա գրական գործունեության. 1890-1930, Փարիզ, 1930» գրքում): - էջ 563:

2. Ա. Ահարոնյանը Գևորգյան ճեմարանում սովորել է 1881-1885 թթ.: Ճիշտ այդ տարիներին, մի դասարան ցածր, ճեմարանում սովորում էր նաև Ն. Ադոնցը: - էջ 564:

3. Տարիներ անց, «Իմ գիրքը» հուշապատումում Ա. Ահարոնյանը ևս խոստովանում է. «Գևորգյան ճեմարանում հասունացած ու զարգացած աշակերտը խորապես զգում ու գիտակցում էր, որ ինքն այլևս այսինչ գյուղի, այսինչ գյուղացու զավակը չէ, այլ ազգի զավակը, որ ծանր ու գեղեցիկ պարտք ունի հանդեպ հայ հանրության» (տե՛ս Ա. Ահարոնյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 9, Բոստոն, 1948, էջ 400-406): - էջ 564:

4. Ա. Ահարոնյանը սովորել է Լոզանի համալսարանի պատմափիլիսոփայական (1898-1901) և Սորբոնի համալսարանի գրականության (1901-1902) ֆակուլտետներում: - էջ 565:

ԳՐԱԿԱՆ ՆՇԱՐԻՆԵՐ

ԴԵԿԱԳԱՆՍ ԵՎ ՍԻՄԲՈԼԻՋՄ

(էջ 567)

Գրված է 1903 թ. Ս. Պետերբուրգում: Առաջին անգամ տպագրվել է իր իսկ կողմից հրատարակված «Բանբեր գրականության և արվեստի» հանդեսում (Գիրք Ա, Ս. Պետերբուրգ, 1903, էջ 153-173): Երկրորդ անգամ լույս է տեսել Գր. Հակոբյանի աշխատակցությամբ [տե՛ս «Գրականագիտական հանդես» (հոդվածների ժողովածու), հատ. Ա, Երևան, 2004, էջ 215-234]: Արտատպվում է վերջին հրատարակությունից:

1. Թարգմանությունը՝ Գ. Գասպարյանի: - էջ 567:

2. Մի երազ է սև

Կյանքիս իջել

Ջներ, հույսեր իմ,

Ջներ, տենչեր

*Չեմ հիշում արդեն
Թե լավ, թե վատ...
Ես կույր եմ հիմա,
Տխուր հեքիաթ:*

*Ես օրորոց եմ
Ու ձեռք մի թույլ
Ինձ օրորում է
Տխու՛ր, տխու՛ր:*

Պ. Վեպին, Տխրություն

Թարգմանությունը՝ Գ. Գասպարյանի: - Էջ 572, ծան. 1:

3. *Փա՛ռք քեզ, ո՛վ մեծ սատանա, բարձրունքներում Երկնքի,
Որ իշխել ես երբևէ, և խորքերում Դժոխքի,
Ուր պարտը ված, տապալված երագում ես լո՛ւտ, մենակ,
Այնպե՛ս արա, որ հոգիս Իմաստության ծառի տակ
Հանգստանա քո կողքին, երբ ինչպես նոր Տաճարում՝
Տարածի քո ճակատին նա ոստերն իր դալարուն:*

Ը. Բողիկ, Հարասություններ սատանային

Թարգմանությունը՝ Հ. Բախչինյանի: - Էջ 572, ծան. 2:

4. «Պատկերը ցանկանալ չի կարելի, այն տիրելու ամեն մի շարժում նրան ցավ է պատճառում: Նա միակն է: Ի՞նչ անել: Խորհրդածել» (Ա. Ժիդ, Տրակտատ Նարգիզի մասին, տե՛ս Ա. Ժիդ, Նեղ դուռը, Երևան, 1994, էջ 182, թարգմանությունը՝ Ա. Հակոբյանի և Վ. Նալբանդյանի): - Էջ 578, ծան. 1:

5. «Նա [գիտնականը] նույնպես որոնում է երևոյթների նախատեսակը և նրանց հաջորդականության օրենքները, նա վերակազմում է մի աշխարհ, իվերջո՝ կատարելապես պարզ, ուր ամեն բան կարգավորում է բնականոն ձևով» (անդ, թարգմանությունը՝ Ա. Հակոբյանի և Վ. Նալբանդյանի): - Էջ 579, ծան. 2:

Յ Ա Ն Կ Ե Ր *

---

* Կազմեց Օլգա Վարդապետյանը:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

- Աբաս, Աղվանից կաթողիկոս - 386, 454, 456
Աբրասյան հարստություն - 475
Աբգար, Հայոց ավանդական թագավոր - 258, 261, 265, 291
Աբգար V Ուհհամա, Եղեսիայի թագավոր - 258, 260, 261, 291
Աբգար IX, Եղեսիայի թագավոր - 258, 260, 261, 267
Աբգարյան Գ. - 602, 603
Աբդ ալ-Ազիզ, ոստիկան - 465
Աբդ ալ-Մալիք, խալիփա - 420, 422, 450-452, 458, 461-465
Աբդ Ալ-Ռահման իբն Ռաբիհ, զորավար - 396
Աբդա, եպիսկոպոս - 228
Աբդալլահ, Բաբանի եղբայր - 479
Աբդիշո, եպիսկոպոս - 228
Աբդլա, ամիրապետ - 332
Աբդլա - 189, 197, 226, 228, 229, տե՛ս Աբրահամ, Աբդլահա
Աբդլա, Մուրհարճո որդի - 477
Աբդլահա - 228, տե՛ս Աբդլա
Աբդլմեյք, Ջահաթի որդի - 477
Աբդոն, դատավոր - 473, 474
Աբդոահիմ, Մահմետի քեռորդի - 396
Աբդոահմամ, Աղվանից իշխան - 475
Աբեդյան Ա. - 616
Աբեդյան Մ. - 604, 605
Աբերիոս, երեց - 11, 13, 29, տե՛ս նաև Կորյուն
Աբիլա Հ. - 534, 618
Աբիկուրա, քարոզիչ - 349
Աբիսողոմ, վարդապետ - 574
Աբլարիոս, պրետորիայի պրեֆեկտ - 125
Աբլինթո, Ջահապի ազգական - 479
Աբովյան Խ. - 530-537, 540-542, 546-549, 553, 565, 618, 619
Աբրահամ, Աստվածաշնչ. - 167, 256
Աբրահամ - 226, 228, 229, տե՛ս Աբդլա
Աբրահամ - 228, տե՛ս նաև Աբիսողոմ
Աբրահամ, կաթողիկեի վանահայր - 197
Աբրահամ Աբուսահակ Մութասիմ, ամիրմուհին - 477, 478, 480
Աբրահամ Աստապատեցի - 134, 135, 141, 596
Աբրահամ Խոստովանող - 32
Աբրահամ Ա Աղրաթանեցի, Հայոց կաթողիկոս - 9, 54, 190, 197, 229, 241, 436, 440, 443, 447, 448
Աբրահամ Գ Կրետացի, Հայոց կաթողիկոս - 507
Աբրահամյան Ռ. - 614
Աբրահիմ, արքա կուսակալ - 476
Աբրեհիմ - 457, տե՛ս Աբուսահակ Մուհամմադ ալ-Մութասիմ, խալիփա
Աբուրաքր, խալիփա - 328, 397, 457
Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր, խալիփա - 475
Աբուլ ալ-Կասիմ իբն Հավկալ, պատմագիր - 482, 483
Աբուջափր Արածացի, ապստամբ - 477
Աբուջաֆար Հարուն ալ-Վասիկ, խալիփա - 457
Ագարոս - 472, տե՛ս Ագաթոն
Ագաթանգեղոս - 58, 59, 63, 64, 71, 72, 75, 78, 80, 81, 86, 131, 161, 184-187, 193, 195, 196, 209, 211-213, 218, 220, 224, 227, 254-257, 259, 260, 267, 283, 284, 289, 308, 321, 326, 341, 342, 365, 428, 429, 441
Ագաթիսա, մատենագիր - 36, 297
Ագաթոն, Հռոմի պապ - 472, 473, տե՛ս Ագարոս
Ադամ, Աստվածաշնչ. - 152-154, 428, 576
Ադամ, Դավիթ Բեկի զորավար - 511
Ադամանտիոս, մատենագիր - 138-142, 145, 146, 162, 164
Ադարնասե, վրաց իշխան - 416, 417
Ադոնիս, դից. - 56
Ադոնց Ե. - 5, 6, 37, 150, 204, 230, 322, 344

- 348, 360, 495, 503, 559, 589, 590-597, 600-617, 619-622, 623
- Աղորե Ֆյուպետ, գրական կեղծամուն - 569
- Աղրիանե, գրիչ - 321
- Աթանազիմես, Ներսես Մեծի հայր - 188, 189, 192
- Աթանասիոս, սր. - 153, 239
- Աժդահակ, դից. - 492
- Ալեքսանդր, առասպել. - 177, 181
- Ալեքսանդր Մակեդոնացի - 257, 280, 281, 296, 297, 299, 351, 413, 492
- Ալեքսանդր Սևերոս, Հռոմի կայսր - 280, 281
- Ալեքսանդր Տքնող, կրոնավոր - 66
- Ալեքսիոս – Մուսելես (Մուշեղ), կեսար - 49, 317
- Ալի, խալիփա - 402
- Ալիշան Գ. - 182, 296, 399, 425, 487, 488, 497, 506, 542, 546-548, 553-555, 597, 616, 621
- Ալմըշ (Ալմուշ), Վուլգայի բուլղարների քաղաք - 433
- Ալփ Արսլան - 433
- Ալփ Թարխան - 433
- Ալփ Իլիթվեր (Իլութվել), հոնաց իշխան - 418, 426-429, 432, 433
- Ակակիոս, Ամիդի եպիսկոպոս - 22, 26, 38-40
- Ակակիոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք - 237
- Ակակիոս, Մելիտիների եպիսկոպոս - 11-13, 15, 18-20, 23, 25, 26, 31
- Ակիմյան Գ. - 533, 534
- Ակիմյան Ն. - 6, 186, 187, 191, 193, 195, 196, 198, 202-206, 209-212, 214-220, 222-230, 319, 322-339, 341-344, 346-351, 362, 368, 456, 592, 594, 597, 598, 600, 602, 607, 608, 621
- Ահարոնյան Ա. - 542, 559, 563-566, 622, 623
- Ահմատ Ֆադլուն, մատենագիր - 433
- Ահմեդ, ներքիննապետ - 522
- Ահրիման (Ահրմն, Խարաման, Հարիման), դից. - 146, 151, 324
- Ահուրա-Մազդա, դից. - 147
- Աղասի խան, Փաթալի սուլթանի եղբայր - 508, 509, 517, 521
- Ադրիանոս, եպիսկոպոս - 188, 192
- Աղվանական տոհմ - 416
- Աճառյան Հր. - 131, 595
- Ամատյան, բժիշկ - 539
- Ամատունիների տոհմ, Ամատունիք - 313, 314, 341
- Ամբրոսիոս Մեդիոդանցի, մատենագիր - 239
- Ամին, խալիփա - 475
- Ամիր Հասան Պոռոշյան - 496
- Ամմիանոս Մարկելլինոս, պատմագիր - 88, 108, 114, 115, 117, 118, 123-125, 129, 130, 414
- Ամպելիոս (Ամպելիս), Քերսոնի եպիսկոպոս - 232-242, 599
- Ամր, Արուբաքրի հաջորդ - 328
- Ամր (Ծմբան, Ամրան, Ծման, Օմար), գորավար - 327
- Այնասուն (Այնասունա, Այնասիմա), անճամանուն - 500, 501
- Այտեմին, Դավիթ Բեկի զինակից - 510
- Անակ Պարթև - 412
- Անանիա Ա Մոկացի, Հայոց կաթողիկոս - 322
- Անանիա Ըրբակացի - 300
- Անանիաս, Սյունյաց եպիսկոպոս - 206
- Անանյան Պ. - 602
- Անանուն պատմիչ - 63, 243, 244, 246, 248, 254-256, 259-263, 266-268, 270, 292, 296-298, 360, 420, 458-460, 592, 594, 601, 603
- Անաստաս Ա Ակոռեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190, 357, 407
- Անաստաս Վանական - 449
- Անաստասիոս, կայսր - 33, 251, 443, 467
- Անատոլիոս, գորավար - 350
- Անատոլիոս, Տիմոթեոս Կուրի եղբայր - 234, 236-240, 242
- Անգել Հայկազմյան (Հայկազուն-Բագրատունի), Հայոց պալանդական

- թագավոր - 287
 Անդովկ, Մյունյաց իշխան - 93, 948
 Անդրեաս, սբ. - 448
 Անդրեաս, Արցախի եպիսկոպոս - 448
 Անդրեաս, Հերակլ կայսրի պաշտոնյա - 379
 Անդրեաս, Սամոսատի եպիսկոպոս - 31
 Անդրեաս, տոմարագետ - 442
 Անթեմիոս, Բյուզանդիայի կայսր - 251, 252
 Անձն, երեց - 20
 Աննիբալիանոս, կայսերակից - 104
 Անտեղիս, եպիսկոպոս - 237, 238
 Անտեղիս (Anatolius), Տիմոթեոս Կուզի
 եղբայր - 237, 238
 Անտիոքոս I Մոսեր - 255
 Անտիոքոս II Թեոս - 255
 Անտիոքոս III Մեծ - 296
 Անտոնինոս, վաճառական - 108, 122-124
 Անուշավան (Անուշավան), նահապետ - 56
 Աշգանյաններ, առասպել. - 298
 Աշխեն, Խոսրով Կոտակի մայր - 305
 Աշկաններ, թագավորական հարստություն -
 298
 Աշնաշ, պարթև թագավոր - 264
 Աշոտ, Շապուհ Բագրատունու որդի - 317
 Աշոտ, Մահակ Բագրատունու որդի - 349
 Աշոտ, Վասակի որդի - 346
 Աշոտ Բագրատունի, Հայոց իշխան (VII դ.
 վերջ) - 325, 345, 357, 420
 Աշոտ Բագրատունի, Հայոց իշխան (750 թ.) -
 344, 345, 347
 Աշոտ I, Հայոց թագավոր - 344, 481, 482
 Աշոտ II Երկաթ, Հայոց թագավոր - 321, 344,
 421, 425, 431, 482
 Աշոտ Հայկազունի, իշխան - 482
 Աշոտ Մսակեր - 314-317, 349, 368, 606
 Ապիրատ, իշխան - 499, 500
 Ապողինար (Ապուլինար) Լավողիկեցի - 14,
 27, 28
 Ապու Ալի Հայկազունի, Աղվանից իշխան -
 482
 Ապուրվան, Վասպուրականի իշխան - 482
 Ապուսահակ, Նախճավանի եպիսկոպոսի
 եղբայր - 480
 Առաքել, Դավիթ Բեկի զինակից - 511
 Առաքելյան Վ. - 611
 Ասա, Աղվանից թագավոր - 414
 Ասլամազ դուլի - 509, 517, 521
 Ասողիկ (Ստեփանոս Տարոնցի) - 244, 246-
 248, 268, 269, 326, 327, 331, 355-357, 359,
 420-422, 460, 463, 464, 474, 477, 478, 481,
 487
 Ասորդին, խազրաց իշխան - 465, 466
 Ասպանդիատ (Ապանդիատ), դից. - 428, 429,
 435
 Ասպուրակես Ա, Հայոց կաթողիկոս - 188-
 190, 192, 196, 199
 Ավան խան, գորապետ - 515
 Ավան միրզա, գորապետ - 515
 Ավան Ջրաբերդցի - 514, 518, տես նաև
 Հովհաննես Գուգարացի
 Ավգերյան Մ. - 616
 Ավդալբեգյան Մ. Թ. - 615
 Ավթանդիլ, Դավիթ Բեկի գորավար - 510
 Ավթանդիլ Լոռեցի - 521
 Ավշի Թաթխան - 429
 Ավրելիանոս, Հռոմի կայսր - 249, 252, 270,
 271
 Ավրելիոս Վիկտոր, պատմագիր - 89
 Ատտիկոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք -
 22, 23, 239
 Ատտիկոս, Մոկաց եպիսկոպոս - 25
 Ատրնբրեսե, Մյունյաց իշխան - 476
 Ատրնբրեսե, վրաց իշխան - 394, 397, 417
 Արա Գեղեցիկ - 282, 604
 Արամ, Թեոդորոս Մոպսուեստացու
 հակառակորդ - 154, 155

- Արամ, Հայոց ավանդական թագավոր - 361, 524
- Արամազդ, դից. - 57
- Արամայել, Միհրամի որդի - 388
- Արամայիս, մահապետ - 282
- Արամնակի ազգ - 282
- Արամյան Ս. - 616, 617
- Արթուկ Գեորգիուր, Չինաստանի կայսր - 276, 277, 464
- Արղաշիր - 414, տես Արտաշիր Պապական Արես, դից. - 467
- Արզումանյան Ջ. - 607
- Արիոս, աղանդավոր - 14, 27, 224
- Արիստակես (Ռստակես) Ա Պարթև, Հայոց կաթողիկոս - 169, 190, 199, 239
- Արիստիդես Աթենացի, մատենագիր - 138
- Արիստոտել, փիլիսոփա - 146
- Արխանտես, պարսից մեծատոհմիկ - 98
- Արծրունի եղբայրներ - 375
- Արծրունիների տոհմ - 321, 323, 325
- Արկադիոս, կայսր - 250, 253, 272
- Արձան, Մահակի և Մաշտոցի աշակերտ - 189, 198, 225, 226
- Արդութ Պոռշյան - 496
- Արդության Հ. - 562, 619
- Արմենակ, առասպել. - 256
- Արմենշահ, տուն - 561
- Արշակ, Հայոց ավանդական թագավոր - 246, 256, 260, 265-267, 280, 281, 283, 287, 288
- Արշակ, Պարթևաց թագավոր, Գարեհի որդի - 264, 269
- Արշակ II, Հայոց թագավոր - 62, 94, 96, 110, 112-117, 124-130, 188, 199, 249, 250, 272, 365, 366, 414
- Արշակ (Աշակ) III, Հայոց թագավոր - 188, 193, 199, 249, 272-274, 365, 366
- Արշակ I, Պարթևաց թագավոր - 261, 263, 264, 265, 269, 281
- Արշակ II, Պարթևաց թագավոր - 261, 262, 264, 265, 269, 281
- Արշակ Մեծ, Պարթևաց թագավոր - 246, 248, 255, 266, 269
- Արշակ Փոքր, Պարթևաց թագավոր - 255-257, 264, 265, 269
- Արշակ Քաջ, Պարթևաց թագավոր - 263, 264, 296
- Արշական, Պարթևաց թագավոր - 261, 262, 263, 264, 269
- Արշակունիներ (ընդհանուր) - 256, 257, 262, 266-268, 270, 285-287, 290, 293
- Արշակունիներ (հայ) - 99, 109, 129, 196, 212, 245, 254, 257, 258, 261, 263, 270, 281, 293-297, 307, 308, 309, 313, 316, 323, 330, 336, 603
- Արշակունիներ (պարթև) - 245, 247, 248, 266, 280, 282, 283, 313, 314
- Արշամ, Եդեսիայի թագավոր - 246, 257, 258, 260, 261, 265, 268
- Արշամակ, Պարթևաց թագավոր - 264, 268, 269
- Արշավիր, Հայոց ավանդական թագավոր - 265
- Արշավիր (Արսաբեր), Հովհաննես Քերականի եղբայր - 49, 50
- Արշավիր, Պարթևաց թագավոր - 260-262, 264, 267-269
- Արշավիր (Արսաբեր), Փոռ պատրիարքի մորեղբայր - 7, 49, 50
- Արշավիր Կամսարական, Արշարունյաց իշխան - 93-95
- Արշեն, Պարթևաց թագավոր - 264
- Արշես (Արշեզ), Պարթևաց թագավոր - 264, 268, 269
- Արշիլ, Միրի եղբայր - 417

- Արպաղ, խագար իշխան - 433
- Արվանդ (Արուանդ) - 177
- Արտաբան, անձնանուն - 414
- Արտակ, անձնանուն - 201
- Արտաշահր, եպիսկոպոս - 25, 33
- Արտաշես I, Հայոց թագավոր - 95, 261, 265, 287, 290, 336, 548, 550, 551, 605
- Արտաշես II, Հայոց թագավոր - 265, 266, 605
- Արտաշես III, Հայոց թագավոր - 23, 118, 193, 195, 196, 198, 199, 272
- Արտաշես, Պարթևաց թագավոր - 261, 263, 264, 268, 269, 272
- Արտաշիր, Պարթևաց թագավոր - 269
- Արտաշիր I Մասանյան - 249, 250, 252, 253, 261, 263, 266, 270, 272, 275, 276, 306, 389
- Արտաշիր II Մասանյան - 249, 250, 272, 274, 313, 314
- Արտաշիր III Մասանյան - 251, 255, 377, 382, 383
- Արտաշրական տոհմ - 389
- Արտավազդ, առասպել - 177, 181, 604
- Արտավազդ (Արրահամ), Երաշխավոր վանքի վանահայր - 463, 611
- Արտավազդ I, Հայոց թագավոր - 261, 265, 266, 268
- Արտավազդ Հայ, Լևոն III կայսեր փեսա - 49
- Արտավազդ Մամիկոնյան, Գրիգորի Մամիկոնյանի որդի - 306, 346, 365
- Արտավազդ Մամիկոնյան, Հմայակ Մամիկոնյանի որդի - 346
- Արտավազդ Մանդակունի - 306, 365
- Արտավան, անձնանուն - 56, 414
- Արտավան, Հայոց ավանդական թագավոր - 261, 265, 266, 268
- Արտավան V, Պարթևաց թագավոր - 245, 260, 264, 266, 267, 269, 270, 276
- Արտավան Մամիկոնյան - 365
- Արտաքսերքսես (Կյուրոս, Արտաշես), պարսից թագավոր - 299
- Արսեն, անձնանուն - 201
- Արտորմիզդ, պարսից պաշտոնյա - 62
- Արուիճան տոհմ - 395
- Արևքո ի Վարդրյան (Վարագրյան), աղվան իշխան - 453
- Ափշին Մաջիկ - 479, 480, 482
- Ափոց - 55, տե՛ս Զափիկ
- Ափրաաղ (Ջզոն), մատենագիր - 44
- Աքիլլեվս, ապստամբ - 88, 89
- Աֆրասիար, առասպել - 491
- Աֆֆարրանես, պարսից դիվանագետ - 96-98
- Քար ի Ծահր Փերոզյան - 453
- Բարան պարսիկ - 471, 475, 476, 478, 479
- Բարզեն, Սյունյաց իշխան (VIII դ.) - 469
- Բարզեն, Սյունյաց իշխան (IX դ.) - 479
- Բարկեն Ա Ռթմեսի, Հայոց կաթողիկոս - 33, 190, 233, 240-243, 441, 443, 469
- Բարիլաս - 22, 38, 39, տե՛ս Ռարուլաս
- Բարիկ, Սյունյաց իշխան - 365
- Բարոց, անձնանուն - 10, 53, 55
- Բագարատ Բագրատունի, իշխանաց իշխան - 315
- Բագարատ Բագրատունի, Հայոց սպարապետ (IV դ.) - 365
- Բագարատ Կյուրապաղատ, Կղարջքի իշխան - 317
- Բագրատ, աստղարաշխ - 50
- Բագրատ, Հայոց իշխան (VIII դ.) - 431
- Բագրատունի Ա. - 77, 134, 186, 542, 548, 593, 596
- Բագրատունյաց տոհմ - 46, 55, 278, 287, 292, 310, 314, 315, 317, 318, 321, 343, 344, 347, 364, 365, 367-369, 495, 611
- Բաղդոի (Հասան իբն Ալի ալ-Բաղդիսի ալ-Մամուն) - 477

Բալի, մելիք Փարսաղանի որդի - 510
Բախչինյան Հ. - 624
Բակար Շահնավազ, վրաց թագավոր - 513,
617
Բակոր, անձնանուն - 277
Բակունց Ա. - 530, 531-537, 618
Բակուր, անձնանուն - 289
Բակուր, Աղձնիքի քոչվի - 106, 305
Բակուր (Ներսես-Բակուր), Գարդմանի
կաթողիկոս - 450-452
Բահրամ, պարսից արքա - 273
Բաղդասար, մետրոպոլիտ - 517
Բաղիր, Վարանդայի մելիք - 514
Բայրոն Ջ. Գ. - 542
Բայինդուր Սյունեցի, իշխան - 520, 522, 524
Բանդուր, Դավիթ Բեկի զորավար - 510
Բասարա, արար զորավար - 356
Բարես Մ. - 569
Բարզաբող (Վարազ-Վարդ), Աղվանից
իշխան - 416, 417
Բարթիկյան Հ. Մ. - 592
Բարթոլոմեոս Կ. - 68, 69
Բարխուդարյան Մ. Գ. - 615
Բարծունա - 33
Բարսեղ, եպիսկոպոս - 500
Բարսեղ Կեսարացի - 44, 132, 136, 138, 144,
148, 149, 157, 171, 173, 174, 178, 179, 239,
362
Բրոր, պարսից արքա - 251
Բեթհովեն Լ. վան - 578
Բել, առասպել - 604
Բեկկեր Բ. - 258
Բենիուլյան Մ. - 608
Բեղզեքոր - 573
Բերբերյան Ռ. - 620
Բլավատսկի Ն.Վ., գավառապետ - 537, 618
Բղդոխ, Մամգոնի եղբայր - 276, 366
Բնդո, պարսից Խոսրով II արքայի
մորեղբայր - 388

Բորինա (Բուրի, Բուրա, Բուրե, Բորա, Բորե,
Բուպա, Բուրախ) - 500-502
Բողնշտեղոս Ֆ. - 535, 618
Բողլեր Շ. - 568, 570, 572, 573, 584, 624
Բոկլեր Ա. - 569
Բրյունրախեր Ֆ. - 569
Բրոսսե Մ. - 412, 416, 513
Բրքիշո, աթոռակալ - 228
Բուլխար Խոյտա, փատգոս, տե՛ս Մու-
համմադ իբն Խալիդ Բուխարա-խոդա
Բուլղար, առասպել - 433
Բուխարա-խոդա - 480, տե՛ս Բուլխար Խոյ-
տա
Բուլա, արար զորավար - 317, 480
Բուպալե, մեծատոհմիկ - 501, 502
Բուքայր իբն Աբդալլահ - 396, 397
Պագիկ I, Հայոց թագավոր - 499
Գագիկ II, Հայոց թագավոր - 10, 54, 353, 608
Գագիկ, Վարազ-Տրդատի որդի - 422
Գագիկ Արծրունի, Վասպուրականի
թագավոր - 613
Գադ (Գյուտ), Հայոց հայրապետ - 190
Գաթրոյան Հ. - 186, 197, 227, 291
Գալեմքեարյան Գ. - 135, 156, 163, 596
Գալեբրիանոս (Գալիանոս), կայսր - 123, 249,
250, 252, 279
Գալերիոս Մաքսիմիանոս, կայսր - 88-91, 94,
96, 97, 98, 101, 109, 249
Գալինոս, կայսր - 267
Գալլոս, կեսար - 114
Գամառ Քաթիպա (Ռ. Պատկանյան) - 542,
620
Գայանե, սր. - 189
Գայլ Վահան - 551
Գասպար Ավշարեբեց, Դավիթ Բեկի
զինակից - 511
Գասպարյան Գ. - 623, 624
Գարագաշյան Ա. - 244, 296, 602

- Գեղեոն, Աստվածաշնչ. - 181, 376
- Գեղեցի չ. - 186, 368, 595
- Գեոմետրիկոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք - 235
- Գեորգի XI, վրաց թագավոր - 513, 515
- Գեորգի Մեծ, Դավիթ Բեկի զորավար - 510
- Գեորգի Փոքր, Դավիթ Բեկի զորավար - 510
- Գեորգիոս, նահատակ - 478
- Գերմանոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք - 467, 471-473
- Գյոթե Ի.Վ. - 541
- Գյուլամիրյանց (Գուլամիրյան) Ա. - 504-505, 617
- Գյուլխանդանյան չ. - 600
- Գյուս Ա Արահեզացի, Հայոց կաթողիկոս - 32, 377
- Գնադիս, Գնադիոս (Gennadius), եպիսկոպոս - 237, 238
- Գնել, սեպուհ - 364, 366
- Գմիթ, եպիսկոպոս - 22
- Գմունյաց տոհմ - 62
- Գոմեր, Աստվածաշնչ. - 277
- Գրատիանոս, կայսր - 250, 252, 272
- Գրիգոր. աղանդավոր - 436, 438
- Գրիգոր, Հերակլ կայսրի հորեղբայր - 403
- Գրիգոր, Մուշեղ Մամիկոնյանի որդի - 346
- Գրիգոր, Սահակ Մևաղայի որդի - 321
- Գրիգոր, Սյունյաց իշխան - 390, 392, 413, 449
- Գրիգոր Ա Լուսավորիչ - 44, 83, 87, 143, 144, 151, 157, 169-171, 185, 188-192, 196-200, 205, 218, 227, 259, 284, 302, 305, 307, 308, 326, 336, 337, 424-426, 428, 441, 446, 447, 452, 461, 467, 476, 477, 596, 597
- Գրիգոր Բ Վկայասեր, Հայոց կաթողիկոս - 233
- Գրիգոր Է Անավարզեցի, Հայոց կաթողիկոս - 469, 500
- Գրիգոր Արծրունի - 480
- Գրիգոր Բակուրյան, զորավար - 455, 611
- Գրիգոր Գզրիկ, Ստեփանոս Սյունեցու ընկեր - 471
- Գրիգոր եղուստր (illustris) - 399
- Գրիգոր Երեց - 223
- Գրիգոր Ի Ռահատյան - 453
- Գրիգոր Ծերեմց - 469
- Գրիգոր Չորսփորեցի Սրասուն, թարգմանիչ - 354-357, 359
- Գրիգոր Մագիստրոս - 499, 500
- Գրիգոր Մամիկոնյան - 320, 325, 344-347, 357, 372, 403, 407-409, 412, 413, 419, 420, 424-426, 429
- Գրիգոր Նարեկացի - 541
- Գրիգոր Նազիանզացի - 239, 310, 337, 339, 340
- Գրիգոր Նյուսացի - 239, 300, 468
- Գրիգոր Սուփան - 479
- Գրիգոր Տաթևացի - 499
- Գրիգոր Տուտեբորդի - 499
- Գրիգորիս, Աղվանից կաթողիկոս - 190, 427, 430
- Գրիգորիս Արշարունի - 359, 456
- Գրիգորիոս Հրաշագործ, մատենագիր - 239
- Գրիգորիսյաններ, Գրիգոր Լուսավորչի տոհմ - 316
- Գրիգորյան Մ. - 602
- Գրուսթատես, խիոնիտների թագավոր - 123
- Գուշակյան Թ. - 591, 614, 615, 618
- Գուտշմիդ Ա. ֆոն - 288, 294, 299, 362, 368, 602, 603
- Գուրգուսա (Գուրգեն) ընտանիք - 49
- Գևորգ սր. - 448, 544
- Գևորգ վարդապետ - 458
- Գևորգ Բ Գառնեցի, Հայոց կաթողիկոս - 481, 482
- Գևորգյան-ճուղուրյան Բ. - 602

Պալմատիոս, Կոստանդիանոս Մեծի
եղբորորդի - 104

Դակիանոս, հյուպատոս - 117

Դամասկիոս, մատենագիր - 146, 158,

Դանթե Ալիգիերի - 545

Դանիել, Աղճնյաց եպիսկոպոս - 25

Դանիել, քահանա - 191

Դանիել Մտրի - 41, 206

Դավթակ Բերթող - 412

Դավիթ, Աստվածաշնչ. - 160, 177, 456, 525

Դավիթ, Մեծկողմանց եպիսկոպոս - 370-372,
423, 435-438

Դավիթ, Մուշեղ Մամիկոնյանի որդի - 346

Դավիթ, Մյուսյաց եպիսկոպոս - 448, 469

Դավիթ, Տաթևի մելիք - 507, 508, 521, 526

Դավիթ Ա Արամունցի, Հայոց կաթողիկոս -
185, 190, 469, 470, 477

Դավիթ Բ Կակաղեցի, Հայոց կաթողիկոս -
185

Դավիթ Անհաղթ - 312

Դավիթ Բեկ - 504-513, 515-520, 522-529,
615, 617

Դավիթ Դվինեցի, վկա - 464

Դավիթ Հյուպատոս, Ստեփանոս Սյունեցու
աշխատակից - 467

Դավիթ Մամիկոնյան - 344-347

Դավոն, իշխան - 476

Դատարա, անճամուռն - 501

Դատարն Բզմունի, իշխան - 95, 96, 100, 501

Դարեհ, պարսից թագավոր - 262, 264, 266,
267, 269

Դելիմիկ, ազգ - 482

Դելմնագզի հրամանատար - 394, 395, 397

Դեմշապուհ - 117, 122, 124

Դիդիմոս Կույր, մատենագիր - 153

Դիզբարուլլոս, Հիրկանիայի թագավոր - 277

Դիլոյան Վ. Ա. - 593, 600, 601, 603

Դիոդորոս Սիկիլիացի, մատենագիր - 281

Դիոդորոս Տարսնացի - 11, 20, 26, 137, 146,
234

Դիոկղետիանոս, կայսր - 88-91, 98, 249, 252,
266, 267, 275, 279, 441

Դիոն Կասսիոս, մատենագիր - 258

Դիոնիսիոս Արիսպագացի - 467

Դիոնիսիոս Տելլմահրեցի - 334, 348, 349, 433

Դիոնիսիոս Թրակացի - 208

Դիոսկորոս Ալեքսանդրացի - 235-238, 600

Դիոսկորոս Մանահնեցի, Հայոց կաթողի-
կոս - 354

Դիսմոն, պարսից արքա - 36

Դյուլլորի Է. - 36

Դոփյան տոհմ - 496

Դստրիկ Մամիկոնյան - 364

Դրոսերիոս, գնոստիկյան - 140

Դուրյան Ե. - 222, 438, 599

Դուրյան Պ. - 542

Թզեկիել, Աստվածաշնչ. - 213

Եզիդ (Եազիդ) I, խալիփա - 408, 520

Եզնիկ Երեց - 6, 184, 186-188, 190, 191, 193,
195-198, 201-205, 211, 212, 217-220, 223-
229, 308, 309, 598, 599, 603

Եզնիկ Կողբացի - 5, 17, 19, 23, 24, 30, 33,
41, 74, 131-151, 154, 156-167, 169, 170-
183, 186-189, 198, 201, 203, 204, 211, 218,
220-222, 225, 226, 541, 589, 595-597, 599

Եզր Ա Փառաժնակերացի, Հայոց կաթողի-
կոս - 190, 444-446, 449, 459, 460

Եզրաս, Աստվածաշնչ. - 220

Եղիա, Աստվածաշնչ. - 181, 471

Եղիա Ա Արմիշեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190,
448, 450-452, 463

Եղիազար, Դավիթ Բեկի զորավար - 510

Եղիազար, Աղվանից կաթողիկոս - 371, 385,
418, 419, 426, 429, 435, 436, 439, 450, 452

Եղիազար, Հռոմ եպիսկոպոս - 453

- Եղիազար Գանձակեցի - 520
 Եղիշա, Աղվանից առաքյալ – 183, 372, 441, 447
 Եղիշե, Ամատույնյաց եպիսկոպոս - 133
 Եղիշե, պատմագիր - 32, 62, 65, 132, 133, 161, 211, 212, 216, 217, 321, 383, 526, 527, 597, 598
 Եղիսարեթ, Աստվածաշնչ. - 455
 Եման (Եմրան, Ամրան, Ամր, Օմար) - 327, 345
 Եմակ (Ամակ) - 412, տե՛ս Եմեթ
 Եմեթ - 411
 Եմովք, Աստվածաշնչ. - 181
 Եպիփան Կիպրացի - 136, 157, 296, 300
 Եռանշահիկ (Առանշահիկ) Հայկազյանց, ազգատոհմ - 388, 611
 Եսայի, Աստվածաշնչ. - 182, 213, 214, 217
 Եսայի, Դավիթ Բեկի զինակից - 510
 Եսայի, որդի Շեխա- 481, տե՛ս Հիսե (Իսա) իրն շեյխ իրն Խալիդ
 Եսայի (Եսավ), պավլիկյան շարժման առաջնորդ - 438, 439
 Եսայի Ա Եղիպատրուշեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190, 324-326, 335, 336, 475
 Եսայի Աբումուսե - 476, 478, 479
 Եսայի Հասան-Ջալայան, կաթողիկոս Աղվանից – 505, 514, 515, 518, 528, 616, 617
 Եսայի Նշեցի - 498, 499
 Եսուաղեն, Աղվանից թագավոր - 414
 Եվագրոս, պատմիչ - 299, 300
 Եվդեմոս Ռոդոսացի, մատենագիր - 146
 Եվդոկիա, Հերակլ կայսեր դուստր - 379
 Եվթաղ Ալեքսանդրացի, մատենագիր - 83-86, 593
 Եվնոմիոս, հերձվածող - 14, 27
 Եվսեբիոս, սենեկապետ - 123
 Եվսեբիոս Կեսարացի - 44, 100, 101, 195, 209, 215, 216, 255-257, 271, 283, 288, 290, 296, 341, 474, 484, 591
 Եվստաֆիոս, փիլիսոփա - 121
 Եվտիքոս, հերձվածող - 234, 456
 Եվտրոպիոս, դատավոր - 140
 Եվտրոպիոս, պատմագիր - 89, 90, 105, 108
 Երամյան Գ. - 548
 Երեմիա, Աստվածաշնչ. - 339, 340
 Երեմյան Ս. Տ. - 593, 610
 Երթգին Խուրսանա, խազար իշխան - 434
 Երիցյան Ս. - 562, 622
 Երվանդ, առասպել. - 181, 182
 Երվանդ, Հայոց ավանդական թագավոր - 262, 265, 267
 Եփրեմ Խուրի Ասորի - 44, 145, 193-195, 198, 210, 218-221, 225, 227
 Զառմիր Երանշահիկ – 388, 416
 Զառմիրական տոհմ - 478, 611
 Զավեն Ա Մանագլեբրտցի, Հայոց կաթողիկոս – 192, 199
 Զարադ - 8, 147, 148, տե՛ս նաև Զրադաշտ
 Զարբհանայան Գ. – 319, 320, 322, 360, 361, 370, 410, 621
 Զարդարյան Ռ. - 539, 540, 621
 Զարեհ Հայկյան - 286, 290
 Զարմիր, Աղվանից իշխան - 416
 Զարմիր, անճամառու - 416
 Զարմիր Հագարավուխտ - 415, 416, 610
 Զարմիր Վարագ-Ջուրդայկյան – 416, 453
 Զաքարիա, Աղվանից կաթողիկոս – 385-387
 Զաքարիա, Աստվածաշնչ. – 339, 455
 Զաքարիա, Դավիթ Բեկի գորավար - 510
 Զաքարիա, Մեծիրանց եպիսկոպոս - 450, 452, 453
 Զաքարիա Հոետոր, Միտիլենացի, պատմագիր - 15, 237, 239

Ձաքարիա Շուշեցի - 520
Ձաքարիաս, Աստվածաշնչ. – 339, 445
Ձաքարյաններ, տոհմ - 560, 561
Ձենոբ Գլակ - 208
Ձենոն, կայսր - 33, 234, 238, 239, 251, 253
Ձիթգին Խուրսան, խազար դեսպան - 429
Ձիկ, տոհմ - 415
Ձուլա Է. - 586
Ձոհակ, առասպել. - 491, 492
Ձոհրապ Հ. - 83
Ձորաբարել, Աստվածաշնչ. – 336
Ձորեն (Ձորակ, Ձորա) - 188, 190, տես՝
    Չավեն
Ձրադաշտ (Ձարադուստրա), դից. - 41, 70,
    148, 297
Ձրվան, դից. - 8, 146, 147, 148
Ձևս, դից. - 544

Լ՛հաչ Պռոշյան - 496
Էմիլիանոս, կայսր - 270, 271
Էմին Մ. - 301, 302, 476, 610
Էնեսա, առասպել. - 473
Էպիկտետոս, Աթանասիոսի հասցեատեր -
    239
Էրաջ, առասպել. - 491

Թադեոս, Դավիթ Բեկի զորավար - 510, 520
Թադեոս, հերձվածող - 436, 438, 439
Թադեոս Առաքյալ - 258, 284, 291, 301-303,
    446
Թահմասպ, պարսից շահ - 513
Թամար, վրաց թագուհի - 528
Թանգրի, դից. - 435
Թանգրիխան, դից. - 428, 435
Թարմաչ, խազար զորավար - 431, 433, 465,
    466
Թեկլի, անձնանուն - 502
Թեոդոսիոս, Երուսաղեմի եպիսկոպոս - 237,

238
Թեոդոսիոս I, կայսր - 250
Թեոդոսիոս II, կայսր - 22, 66, 76, 199, 251,
    253, 273, 274, 279, 350
Թեոդոսիոս III, կայսր - 467
Թեոդոսիոս Սիկելլար, զորավար - 391
Թեոդորա, կայսրուհի - 49, 50, 315, 425
Թեոդորետոս - 12, 26, 31, 154, 234
Թեոդորոս, անձնանուն - 410, 411
Թեոդորոս, Կարինի եպիսկոպոս - 436
Թեոդորոս, Կարնո փիլիսոփայապետ - 439,
    443, 445
Թեոդորոս, հյուպատոս - 26
Թեոդորոս, Մաթուսաղա Սյունեցու աշա-
    կերտ - 445
Թեոդորոս, Մարդպետական եպիսկո-
    պոս - 448
Թեոդորոս (Թեոդոսիոս), սարկավագ - 11, 13
Թեոդորոս Թոռնիկ - 51
Թեոդորոս Մոպսուեստացի (Մամուեստացի,
    Ամտիոքացի, Երեց,
Թեոդիոս Հոռոմ) - 8-15, 17-21, 25-31, 37, 39-
    41, 146-150, 154, 155, 592
Թեոդորոս Ռշտունի - 401-404, 413, 460
Թեոդորոս Վստամ Յարևանյան - 453
Թեոփանես, ժամանակագիր - 49, 105, 106,
    109, 331, 374, 378-382, 387, 391, 393, 394,
    401, 404, 420, 422, 437, 458,
Թեոփիլակտոս Սիմոկատտա, պատմա-
    գիր - 435
Թեոփիլոս, Արշարունյաց եպիսկոպոս - 398
Թեոփիլոս, կայսր - 317
Թեոփիլոս, Ղուկաս Ավետարանչի
    հասցեատեր - 81
Թեոփիլոս Ալեքսանդրացի - 239
Թեոփիլոս Ամտիոքացի, մատենագիր - 156,
    157

Թեոփրաստես, մատենագիր - 555
Թեվել (Թվել, Թվեր), Արպաղի որդի - 433
Թերզյան Թ. - 542
Թերմազու - 433, տես Թարմաչ
Թեիկ (Թայիկ, Թաիկ), անձնանուն - 502
Թիրաս, Աստվածաշնչ. - 277
Թիրաքյան Մ. - 614
Թլկատինցի Հ. - 540
Թոռնիկ, ընտանիք - 51
Թոռնիկ Վանական - 441, 442
Թովմա, դպիր - 354, 356
Թովմա Արծրունի - 76, 195, 218, 311, 321, 323, 349, 471, 479-482
Թովմաս, Դավիթ Բեկի զինակից - 510
Թովմաս Առաքյալ - 449
Թորգոմ, Աստվածաշնչ. - 326, 341, 607
Թորգոմյան Վ. - 620
Թորոս, Դավիթ Բեկի զինակից - 508-510, 520, 521
Թորոսյան Խ. - 157, 159, 160, 602
Թումանյան Հ. - 542
Թուր, առասպել. - 491
Թուրինջ, Դավիթ Բեկի զինակից - 510

Փերաբ դը Ներվալ - 541
Ժիդ Ա. - 574, 578, 624
Շորդամիա Թ. - 307

Խրաս, հերձվածող - 12, 32
Իրն ալ-Աթիր - 432
Իզնատիոս, մատենագիր - 210, 239
Իշադ, իշխան - 434
Իսահակյան Ա. - 542, 550
Իսմայել, Աստվածաշնչ. - 369
Իսմայել, իշխան - 345
Իսրայել (Եղիա) - 307, 469, տես Իսրայել Ա
Իսրայել, Մեծկուռնի եպիսկոպոս - 453, 454
Իսրայել Ա Ռթմեսցի, Հայոց կաթողիկոս -

356, 357
Իսրայել, միանձնավոր, Աղվանից եպիսկոպոս - 321, 370-373, 383, 412, 423, 424-429, 431, 435, 450
Իսրաել Օրի - 496, 562, 620
Իրինե, Փոստ պատրիարքի մայր - 50
Իրինեսու Լուզրունացի - 145, 168

Ղա Կրոզ Մ. Վ. - 368
Լաբրուրմա, մատենագիր - 284, 289
Լակտանտիոս, մատենագիր - 88
Լամարթին Ա. - 541
Լեկապենոս, ընտանիք - 49
Լեոնտիոս, կայսր - 355, 451
Լեոպարդի Ջ. - 541
Լեվի Հ. - 313, 316-318, 605, 606
Լիբերատուս, մատենագիր - 12, 24, 25, 28-30
Լևոն I, կայսր - 237, 238, 251
Լևոն II, կայսր - 252
Լևոն III Իսավրացի, կայսր - 49, 76, 326, 328, 329, 331, 467, 468, 471, 472
Լևոն IV Խազար, կայսր - 468
Լևոն V Հայագն, կայսր - 49, 317
Լևոն Ա, Հռոմի պապ - 239, 241, 450, 452, 467
Լևոն II Ռուրիմյան - 560
Լևոն Իմաստասեր, գիտնական - 50
Լևոնտիոս, զորավար - 420

Մարգրիկ, խազարների անվանադիր նախնի - 433
Խազրական, ցեղանուն - 429
Խալաթյանց Գր. - 244, 255, 278, 294-302, 304-307, 309-312, 323, 324, 337, 341, 351, 368, 601, 603, 604
Խալթ, Խազր, Խալիդ իրն Եզիդ իրն
Մազիադ ալ-Շայրանի - 478-480
Խալիդ, Մահմեդի զորավար - 327, տես Քաղրթ, Քաղարթ
Խաղրակյանք, տոհմ - 495, 496, 503, 614, 615

- Խանդին, առասպել - 177
- Խաչատուր Կենչոնցի - 498, 615
- Խաչիկ վարդապետ - 478
- Խաչիկյան Լ. Ս. - 596, 597
- Խոռագատ, Խոռոխագատ, պարսից
գորավար - 390, 393-397, 413
- Խոռեան, պարսից գորավար - 378, տե՛ս նաև
Շահր-Վարազ, Ռազմիոզան
- Խոռյամ, պարսից արքա - 251
- Խոռոխբուտ, մատենագիր - 224
- Խոսրով II Մեծ, Հայոց թագավոր - 195, 245,
249, 252-254, 260, 262, 266, 267, 270-272,
306, 548, 550
- Խոսրով III Կոտակ, Հայոց թագավոր - 95,
96, 100, 188, 192, 199, 249, 272, 304-306,
365
- Խոսրով IV, Հայոց թագավոր - 188, 192, 193,
196, 199, 249, 272, 274, 325, 336, 367
- Խոսրով I Նուշիրվան, պարսից թագավոր -
56, 251, 373
- Խոսրով II Ապրվեզ (Փարվեզ), պարսից
թագավոր - 190, 197, 226, 229, 251, 255,
278, 298, 308, 373, 374, 377-380, 385, 387,
388, 393, 394, 396, 413, 414, 417, 444, 460
- Խորեն Ա Մուրադբեկյան, Հայոց կաթողի-
կոս - 591, 608
- Խոռխ-Որմիզդ (Խրոխ-Որմիզդ) - 224, 396
- Խուրս, իշխան - 59
- Շատուր, Դավիթ Բեկի գորավար - 510
- Շրադմոս, առասպել - 282
- Կաթ Խազր, խազար իշխան - 434
- Կաթ Խասար, խազար իշխան - 434
- Կալիսթենես, պատմագիր - 300
- Կամիշո (Կամ-յեշո) - 197, 227
- Կամովեղ, Հռիփսիմեի վանահայր - 197, 226
- Կամսարականներ, տոհմ - 313, 314, 354, 356,
- 359
- Կամունե, Աստվածաշնչ - 227
- Կայեն, Աստվածաշնչ - 175
- Կապոյտիբոց, կոմս - 421
- Կասմ, արար գորավար - 463
- Կասրե-Արդաշիր - 413, 414
- Կատիշք, ցեղ - 392
- Կատրամիղե, Հայոց թագուհի - 442
- Կատուլիմոս, հյուպատոս - 105
- Կարակալլա, կայսր - 258
- Կարեն, Կարենյանց տոհմ - 415, 416
- Կարլայլ Թ. - 581, 583
- Կարոս, կայսր - 245, 249, 275
- Կարալիանոս, Եվեբրիոսի հասցեատեր - 484
- Կարրիեր Ա. - 294, 352, 368, 601, 603
- Կավատ I, պարսից արքա - 33, 251, 253
- Կավատ II, պարսից արքա - 251, 255, 377,
380, 382, 383, 386, 415, 416
- Կարապետ Բաղիշեցի - 621
- Կելեստիմոս, Հռոմի պապ - 151
- Կելեստիոս, ղազնդավոր - 152
- Կեղծ Փիլոն - 605
- Կիպերտ Ռ. - 110
- Կիրակոս, քահանա - 469
- Կիրակոս, Տայոց եպիսկոպոս - 225
- Կիրակոս Գանձակեցի - 326, 385, 463, 469-
471, 481
- Կիրակոս Ճզմավոր - 302
- Կյուրեղ Ալեքսանդրացի - 11, 12, 14, 22-25,
28-31, 153, 163, 234, 239, 467
- Կյուրիոն, վրաց կաթողիկոս - 9, 229, 241, 440,
447
- Կյուրոս (Արտաքսերքսես, Արտաշես),
պարսից թագավոր - 290, 299
- Կյուրոս, Փասիսի եպիսկոպոս - 444
- Կոմբեֆիս Ֆ. - 307
- Կոմիտաս Ա Աղցեցի, Հայոց կաթողիկոս -
19, 186, 187, 189, 190, 197, 201, 203, 216,

- 217, 223, 227-230, 232, 233, 308, 309, 445, 454, 598
- Կոնակ (Կոռնակ), Մամիկոնյան տոհմի
նահապետ - 245, 247, 275, 276
- Կոնիքեր Ֆ.Կ. - 84, 85
- Կոռնակ, Խոսրով արքայի զորավար - 245, 275, 276
- Կոստանդ, Կոստանդին Մեծի հայր - 252
- Կոստանդ I, կայսր - 96, 105, 249
- Կոստանդ (Կոստաս, Կոստանդին) II,
կայսր - 251, 387, 392, 394, 395, 397, 399, 401-404, 406, 444-446, 458-460
- Կոստանդին, Դավիթ Բեկի զինակից - 511
- Կոստանդին (Կոստանդիանոս) II Մեծ, կայսր - 96, 100, 101, 104, 105, 129, 199, 249, 252, 271, 279, 364, 410, 429, 474
- Կոստանդին (Կոստանդինոս) Փոքր, կայսր - 105, 249
- Կոստանդին III, կայսր - 251-253, 403, 458-460
- Կոստանդին IV Պոզոմատ, կայսր - 458, 459, 472
- Կոստանդին VI Ծիրանածին, կայսր - 46, 76, 431-433
- Կոստանդին IX Մոնոմախոս, կայսր - 499, 500
- Կոստանդին X Դուկաս, կայսր - 353
- Կոստանդին Բարուցիկ - 49
- Կոստանդին Հայ, պավիլիյանների
առաջնորդ - 438, 439
- Կոստանդին Մեղրեցի - 521
- Կոստանդինե Մամադուկիսյան, Կախեթի
թագավոր - 617
- Կոստանդիոս, կայսր - 96, 102, 103, 107-111, 114-116, 119, 121, 123-126, 249, 273
- Կոստանյանց Կ. - 399
- Կոստաս, կայսերակից - 96, 105, 109, 110, 125, 249
- Կորյուն - 5, 7, 9, 10, 20-25, 29-40, 53, 56, 58-67, 71-75, 77-84, 86, 187, 189, 196, 198, 205-208, 212, 218, 224, 226, 312, 342, 367, 383, 590, 592, 593
- Կրեսոս, թագավոր - 298, 299, 546
- Կրման, պարսից թագավոր - 35-37
- Կուլակովսկի Յու. Ա. - 118
- Ջարեկ, իշխան - 73, 206
- Հարիր իբն Մասլամա, արաբ զորավար - 402
- Հագար, Աստվածաշնչ. - 390
- Հագկերտ I, պարսից թագավոր - 21, 35-38, 251, 253, 255, 272, 275
- Հագկերտ II, պարսից թագավոր - 31, 32, 35, 37, 38, 132, 196, 249, 251, 272, 274, 314, 389, 390, 392, 393, 395-397
- Հագկերտ III, պարսից թագավոր - 251, 252, 277, 449
- Հակոբ, Աստվածաշնչ. - 456
- Հակոբ (Հակովր) Եղեսացի - 420
- Հակոբ Մծրնեցի - 173, 174
- Հակոբ Ուռհայեցի (Քարապնեցի,
Սամահնեցի) - 353-355, 357, 359
- Հակոբյան Ա. - 624
- Հակոբյան Գր. - 623
- Հակոբյան Պ. Հ. - 594, 601, 602, 618, 619, 621
- Հակոբոս, Տեառնեղբայր - 73
- Հակոբոս Առաքյալ - 77
- Համազասպ Մամիկոնյան, Թեոդորոս
Ռշտունու փեսա (VII դ.) - 400, 402, 403, 408
- Համազասպ Մամիկոնյան, Վարդան
Մամիկոնյանի հայր (V դ.) - 364, 366, 367, 404
- Համամ, Աղվանից թագավոր - 482
- Համամ Ամատունի - 315
- Համդանյաններ - 483
- Հայկ Նահապետ - 278, 288, 347, 524, 542,

Հայկազյանց, տոհմ - 367, 414-416
 Հայկազյանց թագավորներ - 287, 292
 Հայկյաններ - 256, 282, 286, 288
 Հայրաձայն, ոմն - 501
 Հասան-Ջալալյան Սարգիս, արքեպիսկոպոս - 517
 Հասան, Ապիրատի հայր - 499, 500
 Հասան իբն Ալի ալ-Բաղդիսի (Բաղդոլի, ալ-Մամուն, Մամունիկ) - 477
 Հասունյան Ա. - 187
 Հարտման Կ. Ռ. Է. ֆոն - 573
 Հարություն, Գավիթ Բեկի գորավար - 510
 Հարություն Վաղարշապատցի - 520
 Հարուն ալ Ռաշիդ, խալիփա - 475, 520
 Հարուն ալ Վալիդ (Վասիկ), խալիփա - 457, 458, 474, 480
 Հացունի Վ. - 319, 320, 322, 360-365, 368-370, 373, 375-377, 384, 387, 410, 487, 488, 606, 607, 610
 Հեզուտ- Խոսրով, Աղվանից իշխան - 388
 Հելիոգաբալ, կայսր - 457
 Հեղինե, Գրիգոր Մամիկոնյանի կին - 424
 Հեսիողոս, մատենագիր - 167
 Հեսու, Աստվածաշնչ. - 376, 525
 Հեսու, հերձվածող - 436, 438, 439
 Հերակլ (Հերակլիոս), կայսր - 49, 50, 245, 251, 252, 278, 292, 327, 328, 373, 374, 378-380, 386, 387, 393, 394, 398, 400, 403, 410, 416, 443-446, 449, 458, 602,
 Հերակլեոն, կայսր - 251
 Հերդեր Ի. Գ. - 544
 Հերթ, աշխարհագիր - 465
 Հերմոզենես, հռոմեական կառավարիչ - 122
 Հերոդոտոս - 288
 Հերոնիմոս, սր. - 43, 116, 155
 Հերովդես, հրեից թագավոր - 222
 Հիշամ (Հեշամ, Հեշմ), խալիփա - 330, 331,

Հիպպոլիտոս - 143, 151, 156, 157, 171, 173
 Հիսն (Իսա) իբն շեյխ իբն Խալիլ - 481, տես Եսայի, Եելիս որդի
 Հիսուս Քրիստոս - 13, 41, 47, 58, 59, 61, 82, 148, 153, 197, 210, 213, 214, 222, 227, 234, 239, 267, 291, 331, 336, 337, 339, 347, 353-355, 357, 377, 390, 398, 424, 441, 455-457, 474, 491, 548
 Հմայակ Մամիկոնյան, Արտավազդ Մամիկոնյանի որդի - 60, 61, 346
 Հյուբյան Հ. - 225
 Հյուզո Վ. - 541
 Հյուրե Ժ. - 567, 585
 Հյուրկանոս, հրեից քահանայապետ - 300
 Հյուրմուզ Երվանդ, եպիսկոպոս - 452, 458
 Հոհան Մանուկ - 477
 Հոհանիկ, կաթողիկեի վանահայր - 190, 228, 229
 Հոմերոս - 167, 542, 544, 565, 585
 Հոն, երեց - 20
 Հոնորիոս, կայսր - 250-253, 272
 Հովակիմ, Գարդմանի եպիսկոպոս - 453
 Հովել, Մեծիրանց եպիսկոպոս - 321, 370-372, 383, 384, 450, 452
 Հովինիանոս, սատրապ - 123
 Հովհան, Աղվանից կաթողիկոս - 385-387
 Հովհան, Թղթի հեղինակ - 233
 Հովհան, Վարդանի որդի - 191
 Հովհան Բագավանցի, հակաթոռ կաթողիկոս - 436, 445
 Հովհան Մամիկոնյան - 209, 229, 396, 460
 Հովհան Մայրազամեցի (Մայրավանեցի) - 435-440, 445, 453, 454
 Հովհան Մանդակունի, Հայոց կաթողիկոս - 32, 66, 182, 183, 190, 302, 303
 Հովհան Ռսկեբերան - 19, 27, 44, 208, 209-213, 216, 217, 220-222, 227, 239
 Հովհան Որոտունցի - 499

Հովհան Օձնեցի, Հայոց կաթողիկոս - 9, 437, 439, 446, 469, 470, 472
Հովհաննես, Դավիթ Բեկի զորավար - 510
Հովհաննես, եպիսկոպոս - 191
Հովհաննես, Երուսաղեմի հայրապետ - 456
Հովհաննես (Ավան), զորավար - 508, 518
Հովհաննես, Կապադակի եպիսկոպոս - 453
Հովհաննես, Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարք - 22
Հովհաննես (Մուավիա), տեր տերանց - 478-
480
Հովհաննես Բ Գաբելեմացի, Հայոց
կաթողիկոս - 190, 386, 454
Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի, Հայոց
կաթողիկոս - 76, 207, 218, 228, 302, 308,
311, 321, 356, 357, 403, 420, 424-426, 447,
454, 461, 463, 464, 479, 482
Հովհաննես Ավետարանիչ - 191, 446
Հովհաննես Ամտիրացի - 11-14, 30, 31
Հովհաննես Արծրունի, եպիսկոպոս - 480
Հովհաննես Գառնեցի - 498, 499, 615
Հովհաննես Երզնկացի - 498
Հովհաննես Թլկուրանցի - 621
Հովհաննես Մալալա, պատմագիր - 300, 310
Հովհաննես Մեղրեցի, Դավիթ Բեկի զինա-
կից - 511
Հովհաննես Մկրտիչ, սր. - 448, 449
Հովհաննես Չավոբուրցի, Դավիթ Բեկի
զինակից - 510
Հովհաննես Չմշկիկ, կայսր - 50
Հովհաննես Մենքերիմ, Աղվանից թագա-
վոր - 321
Հովհաննես Քերական, Կոստանդնուպոլսի
պատրիարք - 50
Հովհաննիսյան Ա. - 619
Հովհաննիսյան Հ. - 542
Հովհաննիսյան Պ. Հ. - 590, 592, 606, 614, 615
Հովհան Խոստովանող - 32, 60, 66

Հովսեփ, Աղվանից կաթողիկոս - 481
Հովսեփ, վանական - 448, 449
Հովսեփ Պաղանցի - 23, 24, 30, 31, 33, 60, 66,
335, 525
Հովսեփոս Փլավիոս - 299-301
Հովսեփյանց (Հովսեփյան) Գ. - 5, 6, 228,
409, 470, 471, 495-503, 599, 613-615
Հռիփսիմե, Արծրունյաց տիկին - 323
Հռիփսիմե, սր. - 189, 197, 213, 227, 308
Հռիփսիմյանք, սր. - 196, 223, 226, 228, 598
Հռոմուլոս, առասպել. - 473
Հռոփանոս (Հռուփանոս), գրիչ - 21, 27, 31,
38, 40, 41
Հրահատ IV, Պարթևաց թագավոր - 300
Հրունիք, տոհմանուն - 341
Հուդիթ, Աստվածաշնչ. - 220
Հուլիանոս, աղանդավոր - 152
Հուլիանոս, կայսր - 102, 104-106, 109, 111,
112, 116, 124-127, 129, 130, 249, 279
Հուլիանոս, հյուպատոս - 211
Հուլիոս Հռոմեացի - 239
Հուսիկ Ա Պարթև, Հայոց կաթողիկոս - 188,
190, 192, 199, 201, 224, 225
Հուստինիանոս I, կայսր - 47, 48, 87, 195,
244, 247, 277, 361-363, 446
Հուստինիանոս II, կայսր - 251, 355, 356, 381,
399, 419, 420, 421-423, 450, 451
Հուստինոս II, կայսր - 251
Հուստինոս Վկա, մատենագիր - 156
Չագիկ, իշխան - 466
Չափիկ, Մակաց եպիսկոպոս - 55
Պլազար, Դավիթ Բեկի զինակից - 511
Պազար Փարպեցի - 9, 10, 21, 31, 32, 38, 41,
56, 63, 64, 67, 68, 132, 133, 196, 204, 207,
212, 284, 285, 291, 292, 311, 315, 316, 341,
367, 383, 415, 426, 592, 606

- Ղազարյան Վլ. – 619
- Ղազիօղլի, Մափի դուլիի զինակից - 509
- Ղարազյոզ, Դավիթ Բեկի զորավար - 510
- Ղիջի, Դավիթ Բեկի զինակից - 510
- Ղևոն, կայսր - 354, տես Լեոնտիոս
- Ղևոնդ (Ղևոնդես, Ղևոնդեսոս), Մեսրոպ
Մաշտոցի աշակերտ - 11, 13, 22-24, 30, 34, 189, 225, 226
- Ղևոնդ, պատմիչ - 6, 76, 278, 302, 310, 323-333, 335, 336, 338, 341-351, 357, 368, 375, 408, 419, 420, 422, 424, 426, 430-432, 459-464, 466, 468, 471, 607
- Ղևոնդ Ա Եռաստեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190
- Ղևոնդ Երեց - 24, 525
- Ղուկաս Ավետարանիչ - 81, 82, 208, 446
- Ղուկաս Մերաստացի Մտեփանյան - 506, 508, 511, 616, 617
- Ղուլու մելիք, Դավիթ Բեկի զինակից - 511
- Պենքոյա (Ճեպետոյա), խազար զորավար - 276, 379
- Ճեմնեմյան Ս. - 616
- Ճեմրակուր, առասպել - 277, 341, 602
- Պագենտիոս, զորավար - 109, 110, 115
- Մաթուսաղա Մյունեցի, ուսուցչապետ - 445, 449
- Մաթևոսյան Ա.Ս. - 590, 613
- Մազդակ, անձնանուն - 54
- Մալարմե Ս. - 569, 570, 580, 582
- Մալխասյանց Ստ. - 36, 243, 244, 247, 248, 250, 254, 255, 267, 268, 274, 279, 601, 602, 607
- Մակարայեցիք, Աստվածաշնչ. - 217
- Մակար, Երուսաղեմի հայրապետ - 455, 456
- Մակեդոն, հերձվածող - 19, 27, 199
- Մակլեր Ֆ. - 484, 487
- Մահդի, Խուռամյան աղանդի առաջնորդ - 348
- Մահմեդ, Արլմենդի Եմենիկի որդի - 481
- Մահմեդ (Մահմեդ իբն Խալիդ) Խալիդի (Խալիֆ) որդի - 479, 480
- Մահմետ, ամիրմուսին - 457
- Մահմետ, զորավար - 329, 330
- Մահմետ, Հայաստանի ոստիկան - 422
- Մահմետ, Մահմեդ մարգարե - 327, 328, 331, 457
- Մահումատ ի Ղանքարյան - 453
- Մաղա Ջուղիմ Տիլենչի, Դավիթ Բեկի զինակից - 511
- Մամակ (Մամզոն) - 276
- Մամբրե Վերծանող - 312
- Մամզոն (Մամզուն, Մամկուն, Մամիկ), Մամիկոնյան տոհմի նախահայր - 245, 247, 276, 277, 364, 366
- Մամիկոնյանների տոհմ - 32, 244, 245, 247, 275-278, 292, 306, 313-315, 343-345, 347, 364-366, 368
- Մամուն, խալիփա - 475-477
- Մամունիկ (Բադդոյի, Հասան իբն Ալի ալ-Բադդիսի ալ-Մամուն) - 477
- Մանակ, անձնանուն - 201
- Մանանդյան Հ. - 368, 590, 602
- Մանավազյաններ, նախարարական տոհմ - 305
- Մանեն, անձնանուն - 201
- Մանի, աղանդավոր - 158
- Մանուել, Աստվածաշնչ. - 181
- Մանուել Մամիկոնյան (IV դ.) - 365
- Մանուել Մամիկոնյան (IX դ.), զորավար - 49, 315
- Մանուչար, առասպել - 491
- Մանուչար մելիք Ուսպեյանց Տաթևացի - 517
- Մամբու, նվիրատու - 502
- Մաշքոց (Մաստուրիոս, Մաժոց, Մազոց, Մաշտոց) Մեսրոպ (Մեսրոպը, Մեսրոպ) - 7-

- 10, 17, 19-23, 26-28, 30-32, 34-44, 46, 52-63, 65-67, 72, 74, 75, 79, 82, 84, 147, 150, 187, 189, 196, 206, 207, 224-226, 284, 309, 311, 336, 367, 370-372, 438, 589, 590, 592
- Մաշդոց, Խորխոռունյաց եպիսկոպոս - 10
- Մառ Ն. - 64, 69, 180, 255, 267, 592, 594, 597, 601, 602, 621
- Մասուղի, պատմիչ - 297, 391, 432
- Մավրիանոս, զորավար - 401, 402
- Մավրիկիոս (Մորիկ), կայսր - 251, 252, 403, 443
- Մատթեոս, եպիսկոպոս - 230
- Մատթեոս Ավետարանիչ - 191, 208, 209, 213, 214, 221, 375, 446, 485
- Մատթեոս Ուռհայեցի - 223, 353, 354, 500, 608
- Մատիկյան Ա. - 592, 602
- Մարաբաս, Մարաբա Մծուրնացի, Մարիբաս, Մար Աբաս Կատինա - 63, 255, 280-283, 285-292, 601
- Մարաթոն, Նիկոմեդիայի եպիսկոպոս - 19
- Մարգարիտ, սր. - 470, 471
- Մարգրրիտ Պ. - 569
- Մարդպետական տոհմ - 447, 448
- Մարիամ, Գրիգոր եղուստրի կին - 399
- Մարիամ Աստվածածին - 239, 455
- Մարիես Լ. - 9, 131, 133-140, 145-147, 149, 157, 162-168, 595
- Մարիոնոս, գնոստիկյան - 140
- Մարիոնոս Մամիկոնյան, պատրիկ - 49
- Մարկելլիոնոս, հերձվածող - 152
- Մարկիանոս, կայսր - 237, 251
- Մարկիոնոս, գնոստիկյան - 136, 137, 140, 142, 145, 146, 150, 166-168
- Մարկոս, հերձվածող - 140
- Մարկոս (Մակար), Երուսաղեմի հայրապետ - 455
- Մարկոս Ավետարանիչ - 446, 485
- Մարկվարտ Յո. - 315, 319, 350, 368, 419, 431-434, 462, 463, 595, 605
- Մարս, դից. - 127
- Մար-Մերովբ - 56, տե՛ս Մաշթոց
- Մարսյակ, առասպել. - 256, 281, 282
- Մարտիրոսյան Ա. Ա. - 590, 592
- Մաքսիմիանոս, կայսր - 249, 252
- Մաքսիմենոս, կայսր - 249
- Մաքսիմիլիանոս, կայսր - 249, 250, 252
- Մաքսիմոս, հերձվածող - 452
- Մեգեթիոս, հերձվածող - 140
- Մեթոդիոս Պատրացի կամ Օլիմպիացի, մատենագիր - 138, 140-142, 145, 146, 150, 162-164, 166, 170, 171, 173
- Մեհրաբ (Մերաբ), անձնանուն - 57
- Մելիք-Թանգյան Ն. - 504, 520, 522, 524, 616
- Մելիքսեթ-Բեկ Լ. - 454, 611
- Մեծկվելի, իշխաններ - 416
- Մենելաոս, առասպել. - 473
- Մենեղավոս, Աստվածաշնչ. - 74
- Մետեռլինկ Մ. - 585
- Մերիբանես, վրաց թագավոր - 126
- Մերոզ, առասպել. - 277
- Մերուժան Արծրունի - 365
- Միխայլովսկի Ն. - 567
- Միհր, դից. - 57, 457
- Միհր, եպիսկոպոս - 448
- Միհրական, տոհմ - 414-418
- Միհրան, Միհրեան, պարսից Խոսրով II թագավորի ազգական - 388, 389, 413, 414
- Միհրավան, Աղվանից թագավոր - 414, 415
- Միհրդատյանց Թ. - 174, 244, 602
- Միհրմերեսեհ, պարսից հազարապետ - 132
- Մին Ժ.-Պ. - 589
- Մինաս, Դավիթ Բեկի զինակից - 510
- Մինասյան Մ. - 956, 608
- Միստրալ Գ. - 541
- Միր (Միրի), Աղարնասեի թոռ - 417

Միրիան, Միրիան, Կասրե-Արդաշիրի որդի - 413, 414, 417

Միրհոնդ (Մոհամեդ իբն Հավանդշահ Միրհոնդ, Միրհովենդ), պատմագիր - 297

Միրվանու (Միրիրավան, Միրիրյան, Միրիբանես) - 413-415

Միաբ, դից. - 57

Միքայել, Ազվանից կաթողիկոս - 385, 452, 455, 456

Միքայել, քահանա - 453

Միքայել II Թլվատ, կայսր - 49

Միքայել III, կայսր - 425

Միքայել Ասորի - 333, 350, 382, 422, 433, 468, 472

Մլեհ, իշխան - 57

Մլքե, թագուհի - 6, 486-489, 613

Մլխիթար, անապատական - 448

Մլխիթար, Ամարասի եպիսկոպոս - 448

Մլխիթար Այրիվանցի - 353, 354, 470-472, 498, 499

Մլխիթար Անցի - 327

Մլխիթար Հերացի - 223

Մլխիթար Սերաստացի - 545, 621

Մլխիթար Սպարապետ - 506, 510, 520, 522, 526

Մլխիթարյան Ա. - 497

Մհեր, անձնանուն - 57

Մյասնիկյան Ա. - 559

Մյուսե Ա. ղը - 541

Մոդեստոս, Կոմիտաս կաթողիկոսի հասցեատեր - 197, 216

Մոնազոն - 343

Մորդոմանն Ա.Գ. - 253

Մորեաս Ժ. - 569, 570

Մորիս Ը. - 569, 580

Մորիս ղը Գերեն - 541

Մարտիավեց, Երևանի ոստիկանապետ - 537, 618

Մովսես, աստվածաբան - 233

Մովսես, Աստվածաշնչ. - 436, 525

Մովսես, եպիսկոպոս - 33

Մովսես, քահանա - 429

Մովսես Բ Եղիվարդեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190, 229, 436, 439, 445

Մովսես Ջեյրունցի, քահանա - 559, 562, 622

Մովսես Խորենացի - 5, 6, 9, 27, 38, 56, 63, 67, 76, 95, 96, 131, 136, 195, 201, 207, 208, 218, 224, 243-248, 258, 260-263, 266, 268, 269, 271-282, 285-292, 294-296, 298-307, 309-316, 318, 319, 321-325, 332, 333, 335-338, 340-344, 347, 348, 350-354, 360-369, 383, 392, 427, 430, 432, 441, 508, 542, 601-609, 614, 620

Մովսես Կաղանկատվացի - 5, 195, 207, 211, 224, 319-322, 360, 361, 369, 370, 373, 376, 378, 382-387, 389, 392-394, 397, 406, 408, 410, 414, 416-418, 421, 426, 428-430, 432, 433, 437, 439, 440-443, 447, 448, 452, 454, 456-466, 468, 469, 471, 473-475, 477-479, 606, 607, 609-611

Մովսես Սյունցի - 470, 471

Մովսես Փիլիսոփա - 292, 311, տե՛ս Մովսես Խորենացի

Մովսիսյան (Մովսես Խորենացի) - 344

Մսիմա (Մասլամա), զորավար - 329, 331, 430, 465, 466

Մրվան - 345, 414, 464, տե՛ս Մոհամմադ իբն Մրվան

Մրվան իբն Մուհամմադ - 431, 432, 461

Մուավիա, Բարանի որդի - 479

Մուավիա, խալիփա - 328, 357, 401-404, 407, 408, 457

Մութավաքիլ, խալիփա - 458, 481, տե՛ս Ջափր ամիրմուսնի

Մուհամմադ իբն Եզիդ Ըիրվանշահ - 432

Մուհամմադ իբն Խալիդ Բուխարա-խոդա -

479, 480, տե՛ս նաև Բուլխար Խոյտա, փատգոս

Մուհամմադ իբն Հումայիդ ալ-Տուսի - 476

Մուհամմադ իբն Մրվան, Արդ ալ-Մալիք խալիֆայի եղբայր - 451, 461-465

Մուհամմադ իբն Մուսափիր ալ-Մարգպան (Մալար Դելիմիկ) - 482

Մուշե Ա Ալյաբերցի, Հայոց կաթողիկոս - 190

Մուշեղ, Գրիգոր Մամիկոնյանի որդի - 346

Մուշեղ, Մուշեղ Մամիկոնյանի որդի - 346

Մուշեղ Մամիկոնյան (IV դ.), սպարապետ - 278, 303, 364, 366, 551

Մուշեղ Մամիկոնյան (591թ.) - 443

Մուշեղ Մամիկոնյան (VII դ.) - 390-392, 413, 449

Մուշեղ Մամիկոնյան, Թեոդորոս Ռշտունու զինակից - 401, 402

Մուսա, խուռամյան աղանդավոր - 334

Մուսի, Ազուլիսի մեկիք - 507, 520

Մուսոնիանոս, պրեֆեկտ - 117, 122

Ֆազդակ, իշխան - 418

Յեզդ, աղանդավոր - 438

Յովաթամ, Աստվածաշնչ. - 160

Յովնան, Աստվածաշնչ. - 605

Յուստ Ֆ. - 602

Նարուզողոմոսոր, թագավոր - 286

Նազարյան Ս. - 536

Նալբանդյան Մ. - 538-540, 555, 556, 558, 559, 565, 620

Նալբանդյան Վ. - 624

Նահապետ Քուչակ - 542

Նահապետյան Գ. - 595

Նանա, ասորի սարկավագ - 349

Նապոլեոն III - 559, 560

Նարրեյ Խ. - 542

Նարզիզ (Նարկիս), դից. - 574, 575, 577, 578,

624

Նարկեսոս, կայսր - 251-253

Նարսեհ, Շապուռի պատվիրակ - 117

Նարսեհ, պարսից թագաժառանգ - 107-110

Ներբովդ, Աստվածաշնչ. - 428

Նեռ - 439

Ներոն, կայսր - 281, 330

Նեստոր (Նեստորիոս) - 9-12, 15, 17-20, 25, 39, 40, 148, 163, 234

Ներսեհ (VIII դ.), Հայոց իշխան - 431

Ներսեհ (Նարսեհ), պարսից թագավոր - 88-99, 109, 249, 272

Ներսեհ, Մովսեսի իշխան - 354, 356, 358, 359

Ներսեհ Կամսարական (VII դ. վերջ.), Հայոց իշխան - 421, 422

Ներսեհ (Ներսիկ) Փլիլպայան, իշխան - 476

Ներսես (Ներսես-Բակուր), Աղվանից կաթողիկոս - 385, 450-452

Ներսես (XVIII դ.), Աղվանից կաթողիկոս - 617

Ներսես, եպիսկոպոս - 520, 522, 524

Ներսես, Շիրակի և Արշարունիքի տեր - 397

Ներսես Ա Մեծ, Հայոց կաթողիկոս - 87, 112, 113, 118, 190, 192, 199, 306, 307, 309, 525

Ներսես Բ Բագրևանդեցի, Հայոց կաթողիկոս - 10, 190, 240, 242, 437-439

Ներսես Գ Իշխանեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190, 303, 357, 401, 402, 424, 425, 444, 460

Ներսես Դ Շնորհալի, Հայոց կաթողիկոս - 498

Ներսես Ե Աշտարակեցի, Հայոց կաթողիկոս - 535

Ներսես Լամբրոնացի - 498

Ներսես Տարոնացի - 499

Ներսիկ, Աղվանից իշխան - 475

Ներվալ Ժերար դե - 541, 567

Նեքտամեթոս, թագավոր - 299

Նիբերզ Հ. Ս. - 195

Նիկեոսա, Հերակլ կայսեր զարմիկ - 400, 403

Նիկեփոր, պատրիարք - 379, 382

Նիկիտ, ներքինի - 425

Նիցշեն Ֆ. - 573

Նյոլդերն Թ. - 253

Նոխոդար (Նահոդար), պարսից զորավար - 115, 124

Նորայր Բյուզանդացի - 131, 180, 352, 595, 608

Նուբար, Դավիթ Բեկի զինակից - 509, 510

Նունեն, Վրաց առաքելուհի - 364

Շաք, իշխան - 320, 321, 380

Շաք, Ջերու խաքանի որդի - 381, 382, 387, 434

Շալահեշմ (Շամահեշմ), խալիփա - 471

Շահազիզ Ա. - 542

Շահակ, անձնանուն - 201, 224, 225

Շահակ Ա Մանազկերտցի, Հայոց կաթողիկոս - 188, 190, 192, 199

Շահապ, անձնանուն - 225

Շահապ - 225, տե՛ս Կիրակոս եպիսկոպոս Տայոց

Շահեն, անձնանուն - 225

Շահեն, պարսից զորավար - 378

Շահիկ, անձնանուն - 225

Շահին, հայ զորական - 514

Շահինյան Լ. - 602

Շահիսլամօղլի, Սափի դուլիի զինակից - 509

Շահխաթունյան Հ. - 496, 505

Շահնազարյանց Կ. - 360, 361, 410, 474, 505, 607, 610

Շահնավազ, վրաց իշխան - 506, 507, 513

Շահր-Վարազ, պարսից զորավար - 378, 381, 382, 417, տե՛ս նաև Խոռեան, Ռազմիոզան

Շահրակ, անձնանուն - 201

Շահրապահական (Մարաբլազան) - 378

Շահրեն, անձնանուն - 201

Շահրեստանի, մատենագիր - 146, 148

Շահրիար, Աղվանից իշխան - 396, 397

Շահրիար, արար զորավար - 327

Շահրիկ, անձնանուն - 201, 225

Շահունյան Հ.-Ա. - 616

Շահունյան Հ. - 506

Շահունյան Մ. - 616

Շահունյան Ռ. - 506

Շահունյան, ընտանիք - 505, 506

Շամիրամ, թագուհի - 282, 286, 604

Շամսոր Ֆ., լրագրող - 569

Շանթ Լ. - 619

Շայրանի, տոհմ - 481

Շապուհ, Աղվանից իշխան - 476

Շապուհ, Աշոտ Մսակերի եղբայր - 317

Շապուհ Ամատունի, իշխան - 315, 326

Շապուհ Արծրունի, նահատակ - 480

Շապուհ Բագրատունի, Գևորգի պատմության պատվիրատու - 326, 327, 335, 341, 350, 479

Շապուհ Երեց - 480

Շապուհ Պարսիկ, Հայոց թագավոր - 196, 199, 272, 274

Շապուհ I, պարսից թագավոր - 88, 249, 272, 275, 306, 366

Շապուհ II Երկարակյաց, պարսից թագավոր - 41, 90, 95, 100, 101, 106, 108, 110-117, 119, 121-124, 249, 250, 253, 270, 272, 274, 366

Շապուհ III, պարսից թագավոր - 21, 38

Շատորքիան Ֆ. դե - 544

Շարիհ, պարսից թագավոր - 273

Շենիե Ա. - 541

Շերո, Աղվանից իշխան - 418, 450, 452-454, 464-466

Շերո Ի Մերդանշահյան, իշխան - 453

Շեքյան Միքայել, վարդապետ - 548

Շմավոն (Symeon), վանահայր - 237, 238

- Ըմուել, աղանդավոր - 439
 Ըմուել, ասորի հոգևորական - 228
 Եռայնհատեր Ա. - 574
 Երուան, հայ գորական - 514
 Եուշիկ, Վարազ-Գրիգորի քույր - 388
- Թզիս, Աստվածաշնչ. - 160
 Ռիմայիողորոս, մատենագիր - 218
 Ռսկյան, Պ., նկարիչ - 548
 Ռսկյան Հ. - 16
 Ռվերդյա, (Ռւբայիդալլահ), Հարուն ալ-
 Ռաշիդի եղբայր - 475
 Ռրդունիներ, նախարարական տոհմ - 305
 Ռրմիզդ, դից. - 8, 146-148, 324
 Ռրմիզդ, պարսից թագավոր - 90, 190, 249,
 251, 255, 272
 Ռրոզիմես (Ռրիզիմես) - 27, 137, 149
- Չաթ Խազր, խազար իշխան - 429
 Չաթկասար, սեմնկապետ - 429
 Չամչյան Մ. - 24, 38, 291
 Չարենց Ե. - 603, 604, 609, 610
 Չերազ Մ. - 554
 Չխեիծես Ս., վրաց պատմիչ - 513
 Չմշկիկ, ընտանիք - 49
 Չոպանյան Ա. - 319, 539-542, 548, 549, 554-
 556, 558-561, 607, 609, 610, 616, 619-621
 Չորպան-Թարխան, խազարների գորավար -
 376, 381, 434
- Պլալի, Դավիթ Բեկի զինակից - 505, 510
 Պախլավ, տոհմ - 493
 Պաղիմոս, հյուպատոս - 211
 Պայինդուր, Դավիթ Բեկի գորավար - 510
 Պայինդուր (Չավնդուրից), Դավիթ Բեկի
 զինակից - 510
 Պայինդուր (Շնեհրից) Դավիթ Բեկի զինակից
 - 510
- Պապ, Դավիթ Բեկի գորավար - 509-512, 521
 Պապ, Հայոց թագավոր - 55, 188, 192, 199,
 246, 249, 272, 307, 365, 366
 Պասակ Պռոշյան - 496
 Պասքամ, Հայոց նահապետ - 287
 Պավղոսակ, գրիչ - 191
 Պատկանյան Ռ. (Գամառ Քաթիպա) - 538,
 539, 620
 Պատկանյան (Պատկանով) Ք. - 243, 244,
 247, 344, 601, 602, 607
 Պատրիկ ի Քանդղիտան, Աղվանից իշխան -
 453
 Պարթամասիր, Հայոց թագավոր - 607
 Պարթև, տոհմ - 493
 Պարիս, առասպել. - 473
 Պարույր, Հայոց թագավոր - 286, 290
 Պարոնյան Ս. - 187, 376, 609
 Պեգասոս, առասպել. - 95
 Պելագոս, հերձվածող - 27, 152, 154-157
 Պեղին, եպիսկոպոս - 237, 238
 Պեշիկթաշյան Մ. - 538-542, 547-551, 553-
 556, 559, 561, 619-622
 Պետրարկա - 545
 Պետրոնաս Մամիկոնյան - 49, 315
 Պետրոս, Ալեքսանդրիայի պատրիարք - 237,
 238
 Պետրոս Առաքյալ - 377
 Պետրոս Մեծ - 514, 515, 518, 617
 Պետրոս Պատրիկիոս - 96, 101
 Պերոզ, պարսից արքա - 32, 33, 251-253, 261-
 264, 266, 268, 269, 314, 415
 Պերսիդիոս, հերձվածող - 152
 Պիկո Ժ. Ֆ., դիվանագետ - 622
 Պիվազյան Էմ. - 621
 Պլիմիոս Կրտսեր - 430
 Պղատոն - 168
 Պուլիկրատես, պատմիչ - 299
 Պողարյան Ն. - 597, 598, 600

Պողոս Առաքյալ - 59, 73, 74, 84, 85, 210, 220, 226,
Պողոս Միական, Կարինի եպիսկոպոս - 444
Պողոս Սամոսատցի, աղանդավոր - 234
Պողոքերա (Pulcheria), կայսրուհի - 237, 238
Պորփյուր, փիլիսոփա - 311
Պռոշ Պռոշյան, իշխան - 496
Պռոշյանց տոհմ - 495, 496, 498, 499, 614, 615, 620
Պրիամոս, առասպել - 474
Պրորոս, կայսր - 249
Պրոկո, եպիսկոպոս - 9, 589
Պրոկո, պատրիարք Կոստանդնուպոլսի - 11-19, 24-26, 28, 29, 54, 56, 156, 163, 233, 239
Պրոկոպիոս, գորավար - 129
Պրոկոպիոս Կեսարացի - 87, 257, 267, 280, 281, 288, 291, 296, 297, 591
Պրոսպերիոս, կոմիտ - 121

Ջալալյան, տոհմ - 496
Ջալալեղին Ռումի - 541
Ջալալյանց Ս. - 497
Ջակտն Ա. Վ. Վ. - 68-70
Ջահայ, արար իշխանավոր - 349, 479
Ջամասպ, պարսից թագավոր - 251, 253, 254
Ջառահ, արար գորավար - 431, 433, 465
Ջափր, ամիրմունմի - 458, 480
Ջափր, Ասորաց եպիսկոպոս - 480
Ջերու (Ջիերել), խաքան - 374, 375, 379-382
Ջնդոյան Ն. - 17
Ջվանշեր, Վախտանգ Գորգասալի դայակ - 416
Ջուանշեր, Աղվանից պատմիչ - 414-416
Ջևանշեր, Աղվանից իշխան - 360, 361, 369-373, 387-390, 392-395, 397, 398-400, 403-414, 416-419, 421, 425, 459, 465, 466
Ջևանշեր-Կասրե (Խոսրով), պարսից թագավոր - 417

Ջևանշեր Ջևանշերյան, Միր իշխանի փեսա - 417
Ճարուլաս (Ռարիլաս, Բարիլաս), Եղեսիայի եպիսկոպոս - 11, 13, 20, 22, 25, 26, 28, 31, 32, 39
Ռազմիդան (Շահր-Վարազ, Խոռեան), պարսից գորավար - 378
Ռամբո Ա. - 49, 591
Ռաուլինսոն Հ. - 109
Ռենին Ա. դը - 584
Ռըման Է. - 567
Ռիխտեր Կ. Ֆ. - 253
Ռոդ Է. - 569
Ռոզալբա Մարիամ-Վարվառե Շահունյան - 506, 616
Ռոնվեհ, Ռոնվեհան (Ռոզրեհ), պարսից գորավար - 380
Ռոմանոս, կայսր - 10
Ռոստոմ, գորավար - 389, 390, 392, 393, 396, 413, 491
Ռոստոմ, Բարբանի գորավար - 476
Ռոստոմ ի Վաչագան ի Վարազաքոյան Յուսատահյան, Աղվանից իշխան - 453
Ռստակես (Արիստակես) - 190
Ռուբեն, գորավար - 51
Ռուբինյան տուն - 561
Ռուսինյան Ն. - 562
Ռուստեմ, Դավիթ Բեկի զինակից - 520
Ռուփինոս Ասորի - 27, 155
Ռուփոս Փետտոս - 89, 91, 108, 109, 116
Ռև, Միրիան թագավորի որդի - 417

Մարինիանոս, գորավար - 123
Մաթեմիկ, Հայոց թագուհի - 290
Մալար Դելիմիկ - 482, 483, տես Մուհամմադ իբն Մուսափիր ալ-Մարզպան
Մալմ (Մարմ), առասպել - 491, 492

- Մալմուլ, Արպաղի հայր - 433
- Մահակ, անճճանուն - 224, 225
- Մահակ, Ամարասի եպիսկոպոս - 453
- Մահակ, Աշոտ Մասեկերի որդի - 349, 350
- Մահակ, Գողթնի իշխան - 325
- Մահակ, կեղծ կաթողիկոս - 456
- Մահակ Բագրատունի, Աշոտ Մահակյանի որդի - 349
- Մահակ Բագրատունի (IV դ.), Հայոց սպարապետ - 365-367
- Մահակ Բագրատունի, Մովսես Խորենացու մեկեմաս - 335, 341, 343, 348-350, 367
- Մահակ Ա Պարթև, Հայոց կաթողիկոս - 17-20, 23, 32, 38, 40-43, 52, 54, 56, 58, 60-62, 72, 75, 187, 189, 190, 196, 197, 201, 222, 226-229, 233, 274, 311, 313-316, 325, 336, 350, 364-367, 372, 423, 438, 525, 589
- Մահակ Բ Ռոկեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190
- Մահակ Գ Չորսփորեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190, 199, 201, 307, 308, 316, 320, 355-357, 421, 422, 424, 429, 445, 451, 462, 463
- Մահակ Սևադա, Աղվանից իշխան - 321
- Մահակադուխտ, Մտեփանոս Սյունեցու քույր - 471
- Մահլ Սմբատյան Եռանշահիկ - 478, 479, 611
- Մամադուլե, նվիրատու - 500, 501
- Մամուել, Աղվանից կաթողիկոս - 450
- Մամուել, Հռիփսիմնի վանահայր - 190, 197, 226, 227, տե՛ս նաև Կամովել
- Մամուել, Մեծկողմանց եպիսկոպոս - 481
- Մամուել, քահանա - 302
- Մամուել Անեցի - 327, 441, 453, 598
- Մամուել Ա Րծկեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190
- Մամուել Մամիկոնյան - 364, 366
- Մայիլ Միրզա, Կաց (Գաց) գյուղի տեր - 509, 517
- Մայքս Մ., դիվանագետ - 622
- Մանատրուկ, Հայոց թագավոր - 246, 258-263, 265, 283, 285, 290, 291, 301
- Մանդուխտ, Մանատրուկ թագավորի դուստր - 301-303
- Մանեսան, մագրոթների թագավոր - 365, 432
- Մապիր (Մպեր), ցեղանուն - 55
- Մասանյան (Մասանակյանք), տոհմ - 92, 196, 244, 253, 254, 275, 277, 297, 313, 369, 381, 389, 391, 395-397, 413-415, 418
- Մարգիս, Դավիթ Բեկի զինակից - 511
- Մարգիս, Թանահատ վանքի նվիրատու - 500, 501
- Մարգիս, քահանա - 615
- Մարգիս Ա Սևանցի, Հայոց կաթողիկոս - 327, 499
- Մարգիսյան Բ. - 186, 187, 352, 471, 487, 488, 592, 602, 609
- Մարգսյան Գ. Խ. - 602, 608
- Մարդանապալ, թագավոր - 286
- Մարին, Դավիթ Բեկի զինակից - 511
- Մարիանգ Հայկազուն - 287
- Մարուխան Ա. - 614
- Մարուխան, հայ զորական - 514
- Մատո, Աղվանից թագավոր - 414
- Մափի դուլի, Լեվազ գյուղի տեր - 508-510, 517
- Մաֆարյան Վ. - 622
- Մերեսու - 63, 96, 174, 197, 224, 226, 227, 229, 243-248, 254-256, 266, 270, 271, 276-282, 284, 286-289, 291, 292, 296, 301-303, 306, 309, 310, 327, 328, 357, 367, 373, 379, 380, 382, 390-397, 401-403, 406, 444, 458-460, 592, 601-603
- Մեղիլիո, պատմաբան - 253
- Մեթ-Հարաշի, արքա զորավար - 466
- Մեթյան Հ. - 542
- Մելկյաններ, թագավորական տոհմ - 255
- Մելկոս, թագավոր - 255
- Մեղրեստրոս, Հռոմի եպիսկոպոս - 279, 309,

310, 319, 354, 356, 359, 363, 364, 609

Մեյմուր Հ. - 618

Մենեքերիմ, թագավոր - 286

Մեն-Մարթեն Ա. - 49

Մեվերիանոս, մատենագիր - 213

Մերոբ, Ամարասի եպիսկոպոս - 426, 476

Միլվանոս, ինքնակոչ կայսր - 123

Միկորիոս Պրոբոս - 98, 99

Միմեոն, Աղվանից կաթողիկոս - 385, 452

Միմեոն, Դավիթ Բեկի զինակից - 510

Միմեոն, հակոբիկյան երեց - 234

Միմեոն, Տաթևի արքեպիսկոպոս - 517

Միմեոն, քահանա - 191

Միմեոն Աղուաշ, սր. - 470, 471

Միմեոն Ա Երևանցի, Հայոց կաթողիկոս -
499, 500, 615

Մինեսիոս Կյուրեմացի - 94

Միոն Ա Բավոնեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190,
335, 336

Միսինաքիոս, Լևոն III կայսրի զարմիկ - 49

Միրաթ, անձնանուն - 277

Միրաթ, Աստվածաշնչ. - 179

Մլեման, ամիրմուսնի - 471

Մկանանդրոս, պատմիչ - 299

Մկլիռոս, ընտանիք - 49

Մղուկ, Մլկունյաց իշխան - 366

Մմբատ, Աղվանից իշխան - 482

Մմբատ, Աշոտ պատրիկի որդի - 462

Մմբատ, Ապու Ալիի զարմիկ - 482

Մմբատ, Սահլ Մմբատյանի հայր - 611

Մմբատ I, Հայոց թագավոր - 321, 482

Մմբատ Բագրատունի (IV դ.), Հայոց
սպարապետ - 365, 367

Մմբատ Բագրատունի (V դ.), ասպետ - 367

Մմբատ Բագրատունի (607 թ.) - 226, 229

Մմբատ Բագրատունի (†705 թ.) - 345

Մմբատ Բագրատունի (750 թ.) - 344-347

Մմբատ Բագրատունի (†775 թ.) - 423, 462,

611

Մմբատ Բագրատունի, Բագմահաղթ (Խոս-
րով Շուհ) - 276, 367

Մմբատ Բագրատունի, Բյուրատյան - 350,
359, 422, 456, 463, 466-68, 471

Մմբատ Բագրատունի, Խոստովանող - 315,
325, 349, 350

Մմբատ ի Բարոյան, Աղվանից իշխան - 453

Մմբատ Մամիկոնյան - 345

Մմբատ Սպարապետ, Գուռղատարլ - 223,
224

Մմբատյան Շ. - 611

Մյուրի, Փաթալի խանի հարձ - 522

Մոկրատ, իմաստասեր - 337

Մոկրատ Մքրլաստիկոս (Փոքր Մոկրատ, Մեծ
Մոկրատ) - 6, 19, 22, 211, 279, 309, 310,
319, 352-359, 364, 608, 609

Մուլվյով Վլ. - 567

Մողոմոն, Աստվածաշնչ. - 160, 436, 474

Մողոմոն, Մաքենոցաց վարդապետ - 445,
446, 468, 470

Մողոմոն, Մեծիրանց եպիսկոպոս - 479

Մողոմոն, Մյունյաց եպիսկոպոս - 481

Մողոմոն Ա Գառնեցի, Հայոց կաթողիկոս -
446

Մոսթենես, Մարմաշենի վանահայր - 500

Մովրոմոնոս, Երուսաղեմի պատրիարք - 449

Մպահապետ, Մպահապետյանց տոհմ - 415

Մպանդիատ - 435, տես նաև Ասպանդիատ

Մպեկտատոս, տրիբուն և նոտար - 121

Մպինոզա Բ. - 581

Մպրամ, Վարազ-Տրդատի տիկին - 450, 451

Մտեփան Ոսկան - 536, 537

Մտեփանոս, սր. - 448, 500, 501

Մտեփանոս, ավագ քահանա - 505

Մտեփանոս, Գարդմանի եպիսկոպոս - 445

Մտեփանոս, Դավիթ Բեկի զինակից - 510

Մտեփանոս, եպիսկոպոս - 484

- Մտեփանոս, Մեսրոբ Մաշտոցի աշակերտ - 247
- Մտեփանոս, քահանա - 484
- Մտեփանոս, քահանա - 191
- Մտեփանոս Ա Գ-վինեցի, Հայոց կաթողիկոս - 185, 190, 223, 308, 325, 326
- Մտեփանոս Աբլասադ - 476
- Մտեփանոս Նախավկա - 449
- Մտեփանոս Սյունեցի - 163, 466-472, 473, 481
- Մտեփանոս Վրդանիսյան Շահումյան - 506-508, 510-513, 515, 516, 518-524, 526, 616
- Մտեփանոս Օրբելյան - 445, 470, 471, 476, 478, 479, 481, 499, 500, 509, 521
- Մտրժիգովսկի Յո. - 484, 612
- Մտուղիոս, կրոնավոր - 66
- Մուլեյման, իսալիսիա - 465
- Մուլեյման, Ուրալիդալլահի փոխանորդ - 475
- Մուրեն, մարզպան - 192
- Մուրեն, Մուրենյաններ, տոհմ - 101, 415
- Մուրիասյանք - 290
- Մևաղա, արար իշխան - 475
- Մևաղա II Իշխանիկ, Աղվանից թագավոր - 321
- Վլազներ Ռ. - 578
- Վալենտիանոս կայսր - 252, 253
- Վալենտիանոս, հյուպատոս - 26
- Վալենտինիանոս, զնոստիկյան - 135, 140-142, 145, 146, 167, 596
- Վալենտինիանոս I, կայսր - 249
- Վալենտինոս, կայսր - 251, 253
- Վալենտոս, զնոստիկյան - 140
- Վալենտոս (Վաղես), կայսր - 94, 96, 113, 249, 362
- Վալերիանոս, կայսր - 97, 267
- Վախտանգ, Վարազմանի որդի - 417
- Վախտանգ Գորգասալ, վրաց թագավոր - 413, 416, 417
- Վախթանգ V Շահնավազ, վրաց թագավոր - 513
- Վախթանգ VI Շահնավազ, վրաց թագավոր - 513-518, 528, 617
- Վախուշտի, վրաց պատմիչ - 513
- Վահագն, առասպել. - 290, 604
- Վահան, Բյուզանդական զորավար - 391
- Վահան, Հայոց մարզպան - 55, 314, 415, 426, 551
- Վահան Ամատունի, Հայոց հազարապետ - 32, 38, 58-62, 66, 71-73, 75, 78, 79
- Վահան Ամատունի, սպարապետ - 365
- Վահան Գողթնեցի, - 325, 331, 463, 464, 611
- Վահան ի Վարազվահանյան, Աղվանից իշխան - 453
- Վահան Մամիկոնյան (VII դ.) - 449
- Վահան Մամիկոնյան, ուրացող - 364, 366
- Վահրամ, Գրիգոր Մագիստրոսի հորեղբայր - 500
- Վահրամ Զուրիմ Միհրանյան - 415, 417, 418
- Վահրամ Բարունի - 597
- Վահրամ II Փառոխզատ, Ատրպատականի իշխան - 396
- Վաղարշ, Հայոց թագավոր - 258, 260, 262, 265, 270
- Վաղարշ, Պարթևաց թագավոր - 264
- Վաղարշ, պարսից թագավոր, Պերոզի եղբայր - 33, 251, 269, 314, 389
- Վաղարշակ, Հայոց ավանդական թագավոր - 246, 263, 265, 281-283, 285, 287, 350
- Վաղարշակ, Հայոց թագավոր, Արշակ III-ի գահակից - 249, 272, 273, 365
- Վաղես, կայսր, տե՛ս Վալենտոս
- Վաղինակ Սյունի - 365
- Վանական Վարդապետ - 499
- Վաշագան I, Աղվանից թագավոր - 388, 414
- Վաշագան II, Աղվանից թագավոր - 414

- Վաչագան III, Աղվանից թագավոր - 414
- Վաչագան ի Պատրիկյան, Աղվանից իշխան - 465
- Վաչե I, Աղվանից թագավոր - 377, 383, 414
- Վաչե II, Աղվանից թագավոր - 414
- Վաչե Մամիկոնյան - 365
- Վաչյան Ա. - 619
- Վաչուտյան, տոհմ - 496
- Վասակ, Ապիրատի որդի - 500
- Վասակ, Սմբատ Բագրատունու եղբայր - 346
- Վասակ Մամիկոնյան (IV դ.) - 365, 366
- Վասակ Պռոշյան - 496
- Վասակ Մյունի, Հայոց մարզպան - 31, 32, 55, 60, 64, 65, 196, 526, 527, 592
- Վասակ Մյունի (†821) - 475, 476, 479
- Վասիլ I Հայ, կայսր - 46, 49-51, 313, 314, 316, 425, 606
- Վասիլ (Բարսեղ), սարկավագ - 12, 14, 17, 28
- Վարազ-Բակուր, պռոտոպատրիկ - 399, 416, 417, 423
- Վարազ-Գագել (Վարազ-Գիգոլ) - 416
- Վարազ-Գրիգոր, Աղվանից սպարապետ - 453
- Վարազ-Գրիգոր, Գարդմանի իշխան - 449
- Վարազ-Գրիգոր, Ջևանշերի հայր - 388, 389, 416
- Վարազ-Միհր, Աղվանից իշխան - 417
- Վարազ-Շապուհ, Արարատականի կառավարիչ - 92, 93, 100, 101
- Վարազ-Տիրոց, իշխան - 462, 463
- Վարազ-Տրդատ, Աղվանից թագավոր - 412, 418, 419, 421-427, 429, 450
- Վարազ-Տրդատ Ստեփանոսյան, Գարդմանի իշխան - 476
- Վարազ-Փերոժ, Ջևանշերի եղբայր - 417, 418
- Վարազդատ (Վարազտրդատ), Հայոց թագավոր - 188, 192, 199, 249, 272, 274
- Վարազդատ, Աղվանից իշխան - 421, տե՛ս
- Վարազ-Տրդատ,
Վարազման, անճանաչում - 412
- Վարազման, Բարդայի (Պարտավի) իշխան - 417
- Վարազման, Վարդի որդի - 388, 412
- Վարազման, Վարազ-Գրիգորի որդի - 388
- Վարազո, իշխան - 411, 412, 475
- Վարքակես, Մարաց թագավոր - 290
- Վարդ, Արամայելի որդի - 388
- Վարդ (Վարդաս, Բարդաս), կեսար - 49, 315
- Վարդ, Քաջ Վարդանի որդի - 388
- Վարդան, Դավիթ Բեկի զինակից - 510
- Վարդան, հիշատակարանի հեղինակ - 180-184, 191, 212, 223, 597
- Վարդան, պատմիչ - 349, 424, 425, 463, 479, 499, 500
- Վարդան, Վարազ-Տրդատի որդի - 422
- Վարդան Մամիկոնյան (IV դ.), Վասակ սպարապետի եղբայր - 364-366
- Վարդան Մամիկոնյան (†451) - 60, 217, 335, 336, 364, 367, 524-526
- Վարդան Սիհրական, Աղվանից իշխան - 416
- Վարդան Փիլիպպիկոս (Փիլիպպոս), կայսր - 399, 421-423, 467, 473
- Վարդան Քաջ, Վարդի որդի - 388, 389
- Վարդանանց տոհմ - 53, 524, 548, 550
- Վարդանյան Ա. - 16, 17, 19, 34, 589, 593
- Վարդանուհի, Վարազո իշխանի տիկին - 475
- Վարդիշ ի Թամդիկան, հյուպատոս - 453
- Վարսավորս, պարսից պաշտոնյա - 98
- Վարուժան Գ. - 554
- Վերեր Ս. - 131, 132, 596
- Վեհիկ, տեսիլի հեղինակ - 321
- Վեսպասիանոս, կայսր - 384
- Վեստ, իրանագետ - 70
- Վեստերբեգ Ֆ. - 431
- Վետտեր (Ֆետտեր) Պ. - 368
- Վերլեն Պ. - 568-570, 573, 624

- Վեքիլով Ս. Գ. - 533, 618
- Վիկեր Գ. - 569
- Վինիս Ա. դը - 541
- Վիշապագույնք, տոհմ, առասպել. - 604
- Վիրգիլիոս - 542, 544
- Վիրո, Ադվանից կաթողիկոս - 320, 321, 360, 369, 373, 375, 380, 381-387, 394, 452, 454
- Վիթ Արդ ալ-Մալիքի որդի - 462, 463
- Վշտասպ, առասպել. - 70
- Վոկթ Ա. - 591
- Վորոնցով Մ. Ս., Կովկասի փոխարքա - 618
- Վռամ, պարսից թագավոր - 22, 35, 36, 38, 249, 251, 253, 272, 313, 314
- Վռամշապուհ, Հայոց թագավոր - 21, 38, 188, 193, 195, 196, 198, 199, 249, 271-273, 275, 367
- Վռափնոս (Փլարիանոս), կայսր - 251, 253
- Վստամ, պարսից Խոսրով Բ թագավորի մորեղբայր - 388
- Վրթանես, Սյունյաց եպիսկոպոս - 386, 387, 456
- Վրթանես Ա, Հայոց կաթողիկոս - 188, 190, 191, 199, 305, 306
- Վրթանես Քերթով - 197, 229, 230, 241, 438-440, 598, 611
- Վրթանիսյան Ս. - 505
- Շարարի, մատենագիր - 278, 391, 392, 396
- Տայիադ Լ., գրող - 569
- Տաճատ, Հայոց իշխան - 431
- Տաշյան Հ. - 302
- Տավրոս, քվեստոր - 114, 115
- Տավրոս, արաբ կուսակալ - 476
- Տարոնցի Ս. - 614
- Տերյան Վ. - 542
- Տեր Ավետիք, Դավիթ Բեկի զորավար - 507-510, 521, 617
- Տերենտիոս, կայսր - 249
- Տեր-Ղևոնդյան Ա. - 607
- Տեր-Ներսեսյան Ս. - 484, 485, 612
- Տեր-Միքելյան Ա. - 186, 598
- Տեր-Սկրտչյան Գ. (Միաբան) - 240, 286, 368, 597, 598, 600
- Տեր-Սկրտչյան Կ. - 438, 456, 589
- Տեր-Մինասյան Ե. - 233, 236, 240, 589
- Տեր-Մովսիսյան Մ. (Մագիստրոս) - 16, 352, 359, 368, 608, 609
- Տեր-Պետերյան Մ. - 619
- Տեր-Պողոսյան Գ. - 595, 602
- Տիրերիոս, կայսր - 251
- Տիգրան, Հայոց ավանդական թագավոր - 265, 287
- Տիգրան Երկարակյաց, տե՛ս Տիգրան II Մեծ
- Տիգրան Երվանդյան, Հայկազմյան, Հայոց թագավոր - 290, 604, 605
- Տիգրան II Մեծ - 246, 257, 258, 261, 262, 265, 268, 287, 290, 295, 296, 300, 301, 524, 605
- Տիգրանյաններ, Հայոց թագավորական հարստություն - 295, 296
- Տիմոթեոս, Աստվածաշնչ. - 220
- Տիմոթեոս Կուզ, Ալեքսանդրիայի եպիսկոպոս - 235, 236-240, 242, 600
- Տիտոս, կայսր - 384
- Տիտոս Բոստրացի - 171, 179
- Տիրան, Հայոց թագավոր, Արտաշես I-ի որդի - 95, 246, 261, 262, 265, 266
- Տիրան, Հայոց թագավոր, Խոսրով Կոտակի որդի - 92-96, 100, 101, 104, 106, 109, 110, 112, 188, 192, 199, 249, 250, 272
- Տիրացու, Դավիթ Բեկի զինակից - 510
- Տիրիթ, արքայազն - 366
- Տիրոց Բագրատունի - 10, 53, 55
- Տոլստոյ Լ. - 567
- Տրայանոս, կայսր - 330, 607
- Տրդատ I, Հայոց թագավոր - 604, 605
- Տրդատ III, Հայոց թագավոր - 59, 72, 75, 79,

- 87, 100, 188, 192, 196, 198, 199, 249, 250, 253-255, 259, 260, 266, 270-272, 285, 291, 306, 308, 336, 340, 365-367, 428, 441, 520, 551
- Տրդատ Բ Դասնավորեցի, Հայոց կաթողիկոս** – 185, 190
- Տրունի, իշխաններ** - 325
- Տուրկեստանով Ի. Դ.** - 531, 617, 618
- Մաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան)** – 504-506, 508, 510, 513, 515, 516, 521, 528, 529, 542, 565, 615, 616
- Յերեալիս, հյուպատոս** - 117
- Մարայիդավաի (Ուրեղյա), Հարուն ալ-Ռաշիդի եղբայր** - 475
- Ոսման իբն Քան (Իբն Ալիան)** - 457
- Ուխտանես, Աղվանից կաթողիկոս** - 371, 372, 385-387, 399, 400, 413, 435, 436, 439, 445, 447, 452
- Ուռնայր, Աղվանից թագավոր** - 366, 414
- Ուռպելեանք, տոհմ** - 516, 517
- Ուրգիցիմոս, հռոմեական կառավարիչ** – 122-124
- Փաթալի, Չավնդուրի սուլթան** – 508-510, 517, 521, 522, 527
- Փահլավիներ, տոհմ** - 614
- Փառանձեմ, անձնանուն** - 224
- Փառավազ, անձնանուն** - 224
- Փառեն, անձնանուն** - 224
- Փառեն (Փառնրեսեն) Ա Աշխիշատցի, Հայոց կաթողիկոս** - 188, 190, 192, 199, 201, 224
- Փառոխ, Մարսյակի որդի** - 256
- Փավստոս Բուզանդ** - 5, 62, 63, 68, 87-89, 92, 94-96, 99-101, 104-106, 109, 110, 112-117, 121, 161, 191, 193, 196, 198, 204, 205, 209, 218-220, 224, 225, 243, 258, 277-281, 284, 285, 288-292, 296, 297, 300, 303-306, 341, 364-367, 427, 430, 432, 593-595, 601
- Փարսադան, Հայիճորի մելիք** - 507, 508, 510, 520, 526
- Փարսադան Չավնդուրից, Դավիթ Բեկի զինակից** - 51
- Փարսիթ, խազրաց խաքանի մայր** - 431, 466
- Փեչիկյան Ե.** - 555, 616, 621
- Փերոզ, Միրիանի ազգական** – 415-417
- Փիլիպպոս, կայսր** - 266, 267, 473, 474
- Փիլոն Ալեքսանդրացի** - 133, 215, 300, 599
- Փիլոն Տիրակացի** - 352-359
- Փիլոքսենոս Մարբուզացի** - 437
- Փիլարտոս Վարաժնունի** - 51
- Փլարիանոս, պատրիարք** - 471
- Փլարիոն Լևոն, կայսր** – 471
- Փլարիոս, կայսր** – 251, 252
- Փլեզոն, պատմիչ** - 299, 300
- Փլորոս, աղանդավոր** - 152
- Փոկաս, եպիսկոպոս** - 471
- Փոկաս, ընտանիք** - 49
- Փոկաս, կայսր** - 50, 251
- Փոռ, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք** - 7, 8, 27, 37, 50, 146-149, 154, 316, 317, 589
- Փոքր Թեոդոսիոս, կայսր, տե՛ս Թեոդոսիոս II**
- Փաղրթ (Քաղարթ, Խալիդ), արար զորավար** - 327
- Քիպարյան Կ.** - 598
- Քյոսեյան Հ.** - 598
- Քոթ, երեց** - 20
- Քսերքսես, պարսից թագավոր** - 55
- Քսիստոթրես, Նոյ Նահապետ** - 218
- Քվար, դից.** - 428, 434
- Քրիստափոր Ա, Հայոց կաթողիկոս** - 190, 444
- Քրիստափոր Բ, Հայոց կաթողիկոս** - 190
- Քրիստափոր Ընգալուխ, սր.** – 544, 621

Քրտարական, պարսից զորավար - 378

Քուրդո, Սյունյաց իշխան - 469

Չզոստինոս, սր. - 152, 155

Օբման, խալիփա - 328, 402

Օբման, ոստիկան - 431

Օլիմպիա, Հայոց քագուտիի - 125

Օլիմպրիոս, կայսր - 251, 252

Օհան Կարո - 539, 554

Օհաննես Երևանցի - 521

Օմար (Եմրան, Եման, Ամր, Ամրան), արաբ զորավար - 327

Օմար I, խալիփա - 328

Օմար II, խալիփա - 76, 326, 328-331, 520

Օսման, խալիփա - 328

Օրբելի Հ. - 409

Օրբելյան, տոհմ - 496, 524

Օրենտիոս, հերձվածող - 152

Ֆիզուլի, քանաստեղծ - 541

Ֆիրդոսի (Ֆերդոսի) Արու Ղասըմ – 490-494, 613, 614

Ֆնտգյան (Փռռնակ) Գ. - 37, 53-56, 58-65, 68-81, 83, 592, 593

Ֆռանգյուլ (Ֆրանգյուլ), Երիցվանիկի մելիք - 507, 509, 520, 521, 526, 527

Ֆրանս Ա. - 568

Ֆրիկ - 498

Աbgar IX - 258

Aberius presbyter (Աբրահամ) - 13, 24

Abdallah el Hanami - 466

Ablabius - 125

Abul-Faradj - 422

Acacius Metilenensis - 13

Adam - 154, 155, 157

Adontz N. - 442, 482, 591, 597, 605, 606

Adore Floupette - 569

Ahrens K. - 15

Ahriman - 146

Albinus consul - 110

Amantius consul - 110

Ammianus Marcellinus - 88, 108, 114, 115, 117, 120-127, 129, 130, 414

Anatolius - 238

Apollinarius - 14

Arbandus (Երվանդ) - 43

Arius - 14

Arsaces – 125-127, 129, 130

Artases - 603

Ašot Erkat' - 482

Aucher J.B. - 256

Aurelius Victor - 88

Բaju A. - 569

Baras Bakourios, protopatrikios - 399

Barbier de Meynard C. - 391

Baronian S. - 598

Basilius Diaconus - 14

Baxhuysen, Van de Sande W. H. - 140

Beauclair H. - 569

Boor C.de - 481

Boukolabra - 435

Brooks F. W. - 15

Brosset M. - 379, 406, 414-417

Brunetière F. - 581

Bury J. B. - 434

Carriér A. - 288, 601

Casartelli L.Ch. - 146, 147

Catulinus - 105

Chabot J.B. - 22, 25, 155, 333, 382, 422

Chalathianz Gr. - 603

Champsaur F. - 569

Christus - 13

Constans - 105, 125

- Constantinus I - 100, 101
 Constantinus II - 105
 Constantinus Porphyrogenitus - 431
 Constantius - 105, 108, 110, 116, 119, 120, 125
 Conybeare F.C. - 593
 Curtius E. - 474
 Cyrillus archiep. Alexandrinus - 14, 29
- D**amascius - 158
 Darmesteter J. - 146-148
 Dhome E. - 219
 Diocletianus Jovius Valerius - 89-91
 Dioscorus - 237
 D'Ohsson M. - 483
 Doumie R. - 574
 Dulaurier E. - 459
- E**piphanius - 132
 Eunomius - 14
 Eutropius - 88, 105, 108
 Eznik de Kolb, Eznik von Kolb - 134, 146, 147,
 149, 595, 596, 597
- F**arrux-Sapuh - 224
 Flavianus - 238
- G**alerius Maximianus - 89-91
 Garrah E. - 466
 Gennadius - 238
 Georgius Monachus - 481
 Gide A. - 574
 Grégoire Illuminateur - 596, 597
 Grégoire Pacourianos - 455
 Gutschmid A. von - 258, 288, 297
- H**amilton F. W. - 15
 Harnack A. - 22
 Hefele C.J. - 155
- Heine H. - 550
 Hoffman G. - 101, 225
 Hormizdas - 90
 Huret J. - 567, 580, 585, 586
 Houtsma M.Th. - 481
- I**bn al-Athir - 422, 432
 Ibn Wadhih al-Jakubi - 481
 Ishaq - 201
- J**oannes Antiochenus - 13, 14
 Julianus imperator - 103, 104, 107, 108, 112,
 128
 Justi F. - 101, 225, 276
 Justinianus imperator - 105, 110, 111
- K**emel-at-Towarikh - 422
 Kiepert R. - 110
 Kopp J. - 158
 Kröses - 603
 Krüger G. - 15, 105
 Kühner R. - 268
- L**abour J.D.R. - 22
 Lactantius - 88
 Langlois V. - 187, 598
 Leontius presbyter - 13
 Lewy H. - 313, 314, 605, 606
 Liberatus diaconus - 12
 Lietzmann H. - 488
- M**acler F. - 612
 Macoudi - 391, 432
 Mansi J. D. - 11, 15, 28
 Maries L. - 149
 Mars - 91
 Martin L.-P. - 187, 598
 Marquart (Markwart) Jo. - 225, 434, 466, 468,

476, 477, 479
Masistus - 55
Mastoubios - 9
Mazdak - 10
Mesrob - 57
Meribanes - 126, 414
Michel le Syrien - 333, 334, 382, 420, 433
Migne J.P. - 8, 9, 12, 15, 19, 29, 30, 132, 173,
179, 213-215, 307, 611
Mihrab (Mehrab) - 57
Mirhond - 417
Mitra (Midra, Mihr, Meh, Mer/Mel) - 57
Moïse de Chorène - 605, 606
Mordtmann A.D. - 253
Moreas J. - 570
Moses of Choren - 605, 606

Narseus rex - 88-91
Narseus - 108
Nemesianus comes
Nerval, Gerard de - 567
Nestorius - 12, 14, 29
Neumann K. F. - 276
Niebuhr B. G. - 280
Nohodares - 115
Nyberg H.S. - 195
Nöldeke Th. - 415

Ohrmazd - 146, 148
Olympias - 125

Pavet de Couteille - 391
Pelagius - 152
Petit L. - 455
Petrus Patricius - 97, 99
Pettazoni K. - 146
Photius 8, - 154
Plato, Platon - 168

Plinius Secundus G. - 430
Polemios consul - 105
Polyhistor - 26
Proclus archiep. Constantinopolitanus - 13, 14,
29
Procopius Caesariensis - 280, 288, 291
Pulcheria - 238

Rabula, episc. Edessae - 13
Rawlinson H. - 101
Razatses - 380
Regnier H. de - 582, 583, 585
Richthofen F. - 276
Rufus Festus - 92, 108, 116
Runze G. - 152

Sacy, Silvestre de - 417
Salmoutres - 433
Sapor - 90, 108, 119, 120
Sassaniden - 253, 417
Schanz M. - 92
Schlumberger G. - 399
Schmid J.M. - 146
Shahak - 225
Shahpuhr - 225
Shahrak - 225
Shahrên - 201
Simeon - 238
Simons A. - 584
Socrates Scholasticus - 608
Spiegel F. - 146
Stephanos - 325
Symeon Magister ac Logothetes - 481
Synesius Cyrenensis - 94

Tabari Abou-Djafar-Mohammed-ben-Djarir-
ben-Yezid - 391, 396, 415, 418
Tabeles - 433

Taurus questor - 114
Termatzous - 433
Theodorus consul - 26
Theodorus (Theodosius) diaconus - 13
Theodorus Mopsuestenus - 13, 14, 29, 30
Theophanes - 378, 382, 387, 393, 399, 401, 404,
420-422, 458, 463
Theophanes Continuatus - 481
Theophilactus Simocatta - 435
Theophilus Antiochenus - 157
Thomson R.W. - 608
Tixeront J. - 149, 152-155
Tornberg C.J. - 422, 432
Tornik le Moine - 442

Ursus consul -105

Valentinianus consul - 26

Varlaine P. - 572

Vicaire G. - 569

Weber S. - 595

Wyzewe, Th. de - 579

Zacharias Rhetor (Zachariah of Mitylene) - 15,
235

Zarathustra - 146

Ziebel - 379

Zosime - 104

Zotenberg H. - 391, 396, 418

Адонц Н. — 446

Аноним — 259, 601

Аршакиды Армянские — 295, 323

Арутюнова-Фиданян В. В. — 611

Вараз-Трдат, албанский князь — 610

Григорий Пакуриан - 611

Еремян С. Т. — 610

Алп-Илитвер, хазарский хакан — 610

Марр Н. — 259, 281-284, 592, 597

Моисей Каланкатуйский — 610

Моисей Хоренский — 295, 302, 323, 601

Петр Великий — 617

Сандухт — 302

Сократ Схоластик — 608

Халатянц Гр. — 295, 323, 601

Ширинян М. — 608

Эзов Г. — 617

Эмин Н. О. — 302

Юстиниан, имп. — 362, 446, 606

Ἀδάμ—154

Ἀκάκιος —23

Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδῶν — 280

Ἀλέξανδρος ὁ Μαμαίτας — 280

Ἀράμ —154

* Ἄριος— 19

Ἀρσάκης — 128

Ἀρσακίδης —180, 181

Ἀρταχέτζης — 199

Ἀσάκ— 199

Ἀφφάρβα, Ἀφφαρβάνης— 101

Βαρζάνης — 281

Βαρσαβώρησης —101

Γρηγόριος, ἅγιος— 200

Εὐνόμιος —19

Ζαράδης — 8

Ζουρούαμ— 8

Θεόδωρος Ἄντιοχέως, πρεσβύτερος

Μοψουεστίας — 8, 9, 26, 154

Ίουλιανός

Ίσαάκ— 201

Κελέστινος— 151

Κωνσταντίνος — 105

Μαρκελλίνος — 152

Μάσιστος —55

Μαστούβιος (Μαστώβιος, Μαστούζιος,

Μαστούτζιος, Μαστίτζη, Μα-

στή(ν)τζη) —8, 9, 21, 31, 150, 592

Μελίας— 57

Μαραδώνιος— 19

Νεστόριος— 9, 27

Όρέντιος —152

Όρμίσδας —8

Πελάγιος —151

Περσίδιος— 151

Σαπώρις— 106

Σατανάς —8

Συρένης— 101

Τύχη— 8

Φαρανδάτης —224

Φαρνάβαζος— 224

Φαρνάσιτης— 224

Φλώρος —151

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի

- Ագարակ, գյուղ - 509
Ագուլիս - 507, 512
Ագատ, լեռ - 283
Աթենք - 543
Աթլ (Վուլգա), գետ - 430
Ալանաց դուռ - 432, տե՛ս Գարյալ
Ալանգյազ, լեռներ - 509, 510
Ալեմդաղ, լեռ - 549, 621
Ալեքսանդրիա (Աղեքսանդրիա) - 11, 12, 14, 28, 29, 89, 237, 238, 355, 444, 446, 599
Ալկի, ավան - 350
Ախլաթիա, գյուղ - 511
Ակամսիս, գետ - 326
Ակոռի, գյուղ - 535
Աղահեջ, գավառ - 479
Աղղաշ, բնակավայր - 427
Աղձնիք, Աղձնյաց աշխարհ - 98, 100, 113
Աղվանք, Աղվանից աշխարհ - 7, 123, 319-322, 360, 361, 371, 372, 374-378, 380, 381, 385-390, 392, 394, 397-413, 415-421, 423-425, 435-437, 440, 441, 447-455, 464-466, 474, 475, 478, 479, 481-483, 514, 610, 617
Ամարաս, գավառ - 426, 448, 454, 475, 476, 478
Ամերիկա - 539, 559
Ամիդ - 21-23, 26, 30, 31, 38, 59, 123-125, 379
Ամորիա, քաղաք - 457, 478, 479, տե՛ս մակ
Եմորիա
Ամուղիում, բնակավայր - 123
Այրարատյան գավառ - 23, 403, 424, 519
Այրարատյան դաշտ - 536
Այրարատյան մարզ - 282
Այրիվանք - 496
Անավարզա, քաղաք - 11
Անգեղ տուն (Անգեղտուն) - 98, 99, 287, 362, տե՛ս մակ Անգելենե
Անգելենե - 98, 99
Անգլիա - 557
Անդրկովկաս - 533, 618
Անի, Ախուրյանի ափին - 46, 375, 442
Անի, Եփրատի ափին - 258
Անձիք, գավառ - 362
Անձևացյաց երկիր - 350
Անկյուրիա, քաղաք - 113, 116
Անտիոք - 11, 12, 25, 27, 30, 51, 105, 124-126, 154, 373, 446
Աշտիշատ, գյուղ - 192, 199
Աչաղու, բնակավայր - 521
Աջարան (Աջարաջ), գյուղ - 521
Աջրեջ, գյուղ - 521
Առան, երկիր - 322, 389, տե՛ս մակ Աղվանք
Առաջավոր Ասիա - 256, 491, 493-495
Առաջին Հայք - 361, 362
Առինճ, գյուղ - 617
Առինչի (Առուինչք), գյուղ - 501, 502
Ասիո տերություն - 47
Ատորիք, Ատրեստան - 25, 38, 66, 103-105, 111, 123, 129, 148, 283, 296, 406, 458, 461
Ասպրոդիա, գետ - 98
Աստրախան, քաղաք - 430
Ավարայր - 524, 525, 592
Ատրպատական - 92, 93, 99-101, 114, 378, 380, 387, 390, 393-397, 400, 409, 415, 418, 420, 431, 466, 476, 482, 483, 504, 513, 516, 616,
Արաբիո տերություն - 47, 458, 459
Արամի կողմ - 22
Արարադյան սարահարթ - 282

- Արարատ, լեռ - 52
 Արարատյան գավառ - 405
 Արարատյան դաշտ - 553
 Արարտակ, լեռ – 421, տե՛ս Արարատ, լեռ
 Արաքս, գետ - 310
 Արքա (Տուրնա), գետ - 394
 Արքեիա, քաղաք - 258
 Արզանենն - 98, 99, 100, տե՛ս նաև Աղճնիք
 Արզոն (Առան) - 420
 Արծափ, գյուղ - 459, 460
 Արկազան - 469
 Արձախ – 411, տե՛ս նաև Արցախ
 Արճեշ - 343, 344
 Արմավիր - 282
 Արվաստան, երկրամաս - 113
 Արտազ - 258, 301, 302
 Արտաշատ - 31, 60, 131-133, 525, 604
 Արտավես (Արդաբիլ) - 466
 Արցախ - 319, 321, 381, 436, 448, 496, 514, 519
 Արուճ, գյուղաքաղաք - 407, 409, 424
 Արքուգետ, ավան - 479
 Արևիք, գետ - 511
 Արևիք, շրջան - 511, 521
 Ափկավանք, գյուղ - 521
 Ափկիս, գյուղ – 509, 521
- Քարեղև - 282
 Բագնայր, վանք - 502
 Բագրևանդ - 133, 343
 Բալանիովիտ - 362
 Բալանջար, քաղաք - 431, 432
 Բաղաբերդ - 505, 521
 Բաղանեստ, եպիսկոպոսանիստ - 454
 Բաղասական, գավառ - 454
 Բաղդադ - 392, 416, 433, 478, 480, 482
 Բաղք, Բաղաց գավառ - 476, 479, 511
 Բաղյա, խազրաց մայրաքաղաք - 431
 Բայակյան - 418, 476, տե՛ս Փայտակարան
 Բաշկովո, մենաստան - 455
 Բասեն, գավառ - 93, 94, 96
 Բարդա - 415, 417, տե՛ս Պարտավ
 Բարևուշատ, գավառ - 507, 509, 511, 517, 520
 Բարևուշատ, գետ - 511
 Բարձր Հայք - 362, տե՛ս Ներքին Հայք
 Բեգարդե, ամրություն - 124, 125, տե՛ս Փենիկ, Ջեզիրե-իբն-Օմար
 Բեթղեհեմ - 221, 222
 Բեթ-Քարդու (Բեթ-Քարեիլու)- 350
 Բեխտորթ (Բուխտուրթ, Բոխտուրթ), ավան - 509
 Բեկդաղ, դղյակ - 390, 393, 394, 410
 Բեյրութ - 6, 593, 609, 610, 612, 622
 Բերդո վանք - 452
 Բերդուջ, քմակավայր - 416
 Բզնունյաց ծով - 100, տե՛ս Վանա լիճ
 Բյուզանդական Հայաստան - 439
 Բյուզանդիա (Բյուզանդիոն) - 39, 44, 46-51, 88, 315, 317, 326, 337, 338, 408, 438, 468, 473, 474, 476, 492, 541, 560, 593
 Բնաբեղ, ամրոց - 106
 Բոհտան, գավառ - 350
 Բոստոն - 607, 619
 Բջնի - 497, 500
 Բռնակոթ, գյուղ - 511
 Բրյուսել - 590, 598, 599, 605-609, 612-615, 618
 Բրտի այրք, անապատ - 448
 Բուլխար, երկրամաս - 478
 Բուլղարիա - 455
 Բուխարա - 434
 Բուխտուրթ, լեռ - 509, 517
- Փազրեկ, լեռ - 507
 Գազնա - 378, տե՛ս նաև Գամճակ, Շիզ, Ջիս, Գես, Գայս, Գայշ

Գալլիա (Գաղիա) - 43, 110, 111, 122
Գալատիա - 48, 111
Գամփրք - 113, տես Կապադոկիա
Գայշ, քաղաք - 378, տես Գազնա, Գանձակ,
Շիզ, Ջիս, Գես, Գայս
Գանգրա, քաղաք - 235, 237, 238
Գանգես, գետ - 542
Գանձակ - 99, 378, 479, 506, 508, 514, 515,
517, 528, 535, տես մակ Շիզ, Ջիս, Գազնա,
Գես, Գայս, Գայշ
Գանձակ, շրջան - 395
Գանձասար - 514, 616
Գարդարան, գավառ - 416
Գարդման - 388, 404, 406, 407, 409, 411, 415,
416, 418, 426, 436, 445, 449, 450, 453, 454,
476, 479
Գարդմանի բերդ - 388, 400
Գեղամա գավառ - 448, 449
Գեղարքունիք - 449, 476
Գեոուգ, շրջան - 508, 509, 511, 517, 520
Գերմանիա - 557
Գերմանիկե - 49, տես Մարաշ
Գերմանիկոպոլիս (Էրմենեք) - 49
Գիլան, երկրամաս - 464
Գիս, գյուղ - 370, 372, 375, 411, 447
Գլաձոր - 6, 495, 496, 498, 499, 503, 614
Գլխո վանք - 371, 424
Գյուլնաբադ, տեղավայր - 513
Գողթն, Գողթան գավառ - 310, 325, 341, 509,
520, տես մակ Օրդուար, Օրդուրադ
Գոռոզու բերդ - 476
Գովգա աշխարհ - 418
Գորիս - 507, 511
Գտո վանք - 454
Գուգարք - 356, 359
Գուկանք (Գյուգանց), գյուղ - 462, 464
Մր. Գրիգոր եկեղեցի (Ձվարթնոց) - 301- 304,
461, 462

Մր. Գրիգոր եկեղեցի, Արքուգես ավանում -
479
Պակիա, երկիր - 91
Դամասկոս - 391, 401, 402, 406-408, 413, 463-
465, 475
Դաշտուն, բնակավայր - 509
Դաստակերտ, դղյակ - 390, 393, 394, 410
Դարա, քաղաք - 124
Դարալագյազ - 507, 519, 521
Դարանադյաց գավառ - 283, 424
Դարյալ, կիրճ - 432
Դարոյնք, ամրոց - 305, 317, տես մակ
Պայազիտ
Դերբենդ (Դարբանդ) - 396, 427, 430-432,
465, 466, 469
Դերջան, գավառ - 22, 46, 401
Դիալա, գետ - 392, 394
Դիզակ, գավառ - 514
Դիլման (Դիլման) վայր - 397
Դվին - 233, 240, 241, 401, 404, 437, 439, 444,
458-461, 463, 466, 467, 470
Դվինի դաշտ - 403
Դրաշպետ, գյուղ - 464
Շահրալաի, բնակավայր - 22
Շգերացվոց աշխարհ - 374
Շգիպտոս - 47, 88, 90, 599
Շդեսիա - 11, 13, 20-24, 26, 30-32, 38-40, 115,
125, 126, 148, 258, 260
Շկոաստա (Շկտաստան), գյուղ - 505, 511
Շկեդյաց գավառ - 39, 46, 283
Շղջերիս, սար - 479
Շղվարդ, գյուղ - 509, 521
Շճամսան, գետ - 511
Շմորիա, քաղաք - 478, տես Ամորիա
Շվրոյա, երկրամաս - 299
Շվրոպա - 50, 473

Երաշխավոր, վանք - 611
Երասխա - 399, 405, 418, 477, 519, 530, 533,
535, 537, 560, 561
Երզնկայի շրջան - 362
Երիցո վանք - 448
Երիցվանիկ - 507, 509
Երիքով, քաղաք - 216
Երկրորդ Հայք - 361-363
Երրորդ Հայք - 361-363
Երուսաղեմ - 216, 222, 230, 237, 238, 354, 371,
372, 378, 384, 404, 446, 448, 449, 458, 548,
591, 597, 598, 612-615
Երևան - 226, 510, 517-519, 533, 534, 536, 537,
559, 614, 617, 618
Եփեսոս - 10, 12, 19, 22, 24-26, 28, 34, 151,
155, 156, 236, 446
Եփրատ - 123, 125, 258, 259, 283, 392, 480,
542, 560

Ձարդիկենն - 98, 99, տե՛ս Ծավդեք
Ձաղան, իշխանություն - 432
Ձանգեզուր, գավառ - 507, 511, 512, 520
Ձանգու, գետ - 535
Ձարագետ - 498
Ձարասպ լեռնանցք - 593, տե՛ս Կելիշին
Ձարեվանդ, գավառ - 100
Ձեյթուն - 559, 562, 622
Ձեփու, բերդ - 509, 517, 521
Ձինթա, ամրոց - 98, 99, 593
Ձինջան, բնակավայր - 99
Ձինփի-շեյխ, վայր - 593
Ձվար, գյուղ - 509
Ձվարթնոց - 302, 424

Շլամ, երկիր - 296
Շպիրոս, երկրամաս - 474
Շջմիաձին - 16, 180, 186, 210, 236, 240, 303,
439, 440, 452, 477, 484, 485, 499, 504, 505,

555, 564, 598, 604, 612
Շրգրում - 49, տե՛ս Թեոդոսուպոլիս

Շրային - 374
Շախթ-ի-Սուլեյման - 99, 378
Շանահատի վանք (Սբ. Ստեփանոս) - 466,
500, 501
Շավրիզ - 378
Շարգու, հոնաց քաղաք - 430, 431
Շեհրան - 210
Շեոդոսուպոլիս - 49, 199, 443, տե՛ս Էրզրում
Շեսաղոնիկե, քաղաք - 473
Շետալիա, երկրամաս - 246
Շերեկ, գետ - 431
Շիֆլիս (Թիփլիս, Թիփսիս, Տիֆլիս) - 374,
378, 379, 381, 416, 514, 515, 518, 533, 547,
618
Շորդան, գյուղ - 424-426
Շուս, քաղաք - 613
Շուրան, երկիր - 491, 492
Շուրբաստան - 400, 406, 429

Պրերիա - 98, 99, 126
Իլին - 474, տե՛ս Տրովա
Իլիրիա, երկրամաս - 88-90, 110, 111
Իսավրիա, երկրամաս - 48, 49
Իսրայելի թագավորություն - 177
Իտալիա - 123, 184, 473, 557
Իրան - 47, 57, 277, 490-494, 614

Ղալ, բնակավայր - 416
Լավես, գետ - 431
Լավոդիկե, քաղաք - 105
Լեվագ, գյուղ - 508, 509
Լիբանան - 560
Լիբանոս, լեռ - 412
Լյուդիա, երկիր - 48
Լոզաննա, քաղաք - 623

Լոնդոն - 594, 622

Լփինք, Լփնաց աշխարհ, երկիր - 320, 383,
419, 430

ԼԽազարաց աշխարհ - 388

Խամսա - 505, 508

Մք. Խաչ եկեղեցի (Վենետիկ) - 506

Խաչեն, գավառ - 514, 519

Խաչմաս, քաղաք - 427

Խառան, քաղաք - 88, 90, 129, 451, 462, 463

Խերկ, գավառ - 417

Խիլիոկոմ, երկրամաս - 129

Խլաք, քաղաք - 561

Խնձորեսկ, գյուղ - 511

Խոզաբեր, գյուղ - 478

Խոզաշեն, գյուղ - 416

Խոյտա, աշխարհ - 478

Խոշակունիք, ավան - 310, 341

Խոտաման, գյուղ - 510, 521

Խոր Վիրապ - 199, 441, 533

Խորասան - 333, 334, 396, 464, 513, 613

Խորձյան, գավառ - 39, 46

Խրամ, ավան - 310, 341, 422, 461-464

Խրյուսա (Խրսվան), իշխանություն - 432

Խունան, քաղաք - 415

Խուրսան, իշխանություն - 432

Շամարք, իշխանություն - 432

Շավդեք - 98, տե՛ս Ջարդիկենե

Շոփք, Շոփաց մահանգ - 98, 106, 362, տե՛ս
Սոֆենե

Շոփք Շահունյաց - 362

Շրադեսիա, քաղաք - 391-393, 405

Կալեր, գյուղ - 511, 512

Կալինիկոմ, քաղաք - 88, 90

Կախեք, երկրամաս - 617

Կապաղակ, գավառ - 419, 454

Կապան (Ղափան, Խափան) – 505-507, 509,
511, 512, 515, 520, 521, 616

Կապիճան, Կամբեճան, գավառ - 394

Կապկոն, լեռներ - 402, 415

Կասպադովկիա - 48, 113, 125, 362, տե՛ս

Գամիրք

Կասրիական (Կասպից) Դուռ - 397, 431

Կասպից ծով - 415, 477, 482, 518

Կանգվար - 404, տե՛ս Քունգր

Կանդուստ, ավան - 350

Կաշայե, գավառ - 392

Կատաշան (Գաղշան, Կաշան), գավառ - 392

Կատալո վանք - 454

Կատշան, Կատիշան - 390, 392, տե՛ս

Կադեսիա

Մք. Կարապետ, վանք - 564

Կարթագեն - 12

Կարին - 334, 356, 362, 401, 402, 404, 436,
439, 442-444, 560

Կարմիր ծով - 181

Կաց (Գաց), գյուղ - 509, 517

Կելիշին - 593, տե՛ս Ջարասպ

Կենճադե, շրջան - 356

Կեչառիս, վանք – 496, 499-501

Կեսարիա Կապադոկիական - 47, 124,

422, 436, 446, 560, տե՛ս Մազակամ

Կիլիկիա - 11, 13, 26, 51, 148, 246, 476, 498,
558-562

Կիպրոս - 420

Կղարջք - 317

Կոկանդ - 434

Կող, տեղամուն - 326

Կողք, գյուղ - 23, 131

Կոստանդնուպոլիս - 10, 11, 13, 14, 17, 23, 24,

28-30, 47, 50, 51, 66, 126, 199, 235, 326,

329, 331, 354-356, 359, 379, 386, 402, 410,

422, 423, 425, 426, 443, 445, 446, 451, 460,

466, 467, 471, 474, 476, 481, 506, 560, 562,

- 621, 622
- Աովկաս - 519, 618
- Աովկասյան լեռնաշղթա - 427, 430, 432
- Աովսական, գավառ - 511, 521
- Առաման - 417, տե՛ս Գարդման
- Աորդուք (Աորդունեն) - 98, 99, 123, 129, 334, 348
- Աորճայք - 192, 225
- Աորփու, կղզի - 474
- Ատեսիփոն (Տիգրոն) - 314
- Աուրայի դաշտավայր - 427
- Աուրերդ, ավան - 511
- Աուր, գետ - 394, 395, 419, 465, 477, 507, 519
- Աուֆա, քաղաք - 391
- Ջալիձոր, Հալիձորի բերդ - 505, 507, 509-511, 521
- Ս. Հակոբյանց միաբանություն - 612, 613, 615
- Համադան (Խամաեթա) - 396, 404
- Հայաստան, Հայոց աշխարհ, Հայոց երկիր, Հայք - 7, 8, 10, 14, 20-23, 25, 26, 33, 39, 40, 43-48, 52, 55, 58, 87-89, 92-94, 96, 98-99, 100, 104, 106, 112-115, 118, 119, 121, 124, 126, 127, 129, 150, 195, 199, 200, 206, 208, 245, 246, 256, 258, 259, 263, 274, 278, 280, 282, 283, 286, 288, 290, 292, 295, 296, 298, 300, 305, 306, 310, 317, 330, 334, 335, 341, 355, 356, 372, 379, 381, 387, 401-403, 408, 415, 419-425, 432, 438, 439, 443-445, 451, 454, 460-463, 472, 475, 478-483, 495, 516, 526-529, 535, 548, 559-562, 564, 591, 606, 611, 622
- Հայր Օհանավանք, տեղանուն - 501
- Հաշտյանք, գավառ - 362
- Հարք, գավառ - 282
- Հելլադա (Ելլադա) - 50, 299
- Հեռավոր Արևելք - 491
- Հեր, գավառ - 100
- Հերա, գյուղ - 391
- Հերեթ, գավառ - 415
- Հերթիճան, գյուղ - 391, 392
- Հիլեա, դաշտ - 108, 110
- Հիշկիտ, գյուղ - 508, 509, 521
- Հիրկամիա, երկիր - 277
- Հյուսիսային Աովկաս - 610
- Հնդկաստան, Հնդկաց աշխարհ - 181, 182, 400
- Հովվան, քաղաք - 392, 393
- Հոնաց դուռ - 399, 404, 430
- Հոնաց աշխարհ - 430-432
- Հոշ, գավառ - 454
- Հոռոնոս, վանք - 502
- Հոռոնոց (Հոռոնոց) երկիր, աշխարհ - 378, 436, 439, 466, 471, տե՛ս նաև Բյուզանդիա
- Հովհաննավանք - 502
- Հովհաննու մատուռ - 188
- Հովսեփավանք - 455
- Հոռմ (Հոռվմ) - 27, 50, 155, 177, 181, 215, 216, 279, 378, 426, 441, 446, 457, 466, 469, 472, 473, 474, 492, 520, 557, 596, 599, 605, 607
- Սբ. Հռիփսիմի վանք - 186, 187, 189, 190, 196, 197, 308,
- Հրեաստան - 222
- Հուդայի երկիր - 194
- Հունական Հայաստան - 387
- Չագեձոր, գավառ - 511
- Չիրավ, դաշտ - 365
- Չորափոր - 356
- Չորք, գավառ - 509, 511, 521
- Պլագանգյուլ, լեռ - 507
- Ս. Ղազար կղզի, վանք - 506, 616
- Ղարաբաղ - 514, 515
- Ղարադաղ - 510, 521
- Ղարս (Կարս) - 534, 535

Ղարաքիլիսե, գյուղ - 511
Ղիոն (Իլիոն, Տրոյա, Տրովա), քաղաք - 473

Ճենաց աշխարհ - 366
Ճորաց աշխարհ - 427, 430
Ճորս (Չոզա) պահակ - 397, 402, 404, 431

Մադա, քաղաք - 394
Մադրաս - 306
Մազակա, տե՛ս Կեսարիա
    Կապպադովկիական - 124
Մագքթաց աշխարհ - 430, 431
Մալաթիա - 560
Մալաթիայի շրջան - 362
Մակեդոնիա - 474
Մակեդոնիայի տերություն - 47
Մամունեստիա (Մամունեստա, Մոպսուեստիա),
    քաղաք - 10, 20, 26, 28, 147, 154
Մայ, երկրամաս - 390
Մանազկերտ - 468, 472, 475
Մանանադի գավառ - 438
Մանլև, գյուղ - 509
Մասիս, լեռ - 181, 534, 553, 618
Մավերիի ամրոց - 123
Մարադա, քաղաք - 99
Մարաշ - 49, 560, տե՛ս Գերմանիկե
Մարաստան, Մարք, Մարաց աշխարհ - 98,
    296, 395, 404, 420, 459
Մարդին, քաղաք - 106
Մարեա, լիճ - 599
Մարմաշեն, վանք - 500
Մաքենեաց (Մաքենոցաց) վանք - 325, 470,
    476
Մեդիա, երկիր - 129, տե՛ս նաև Մարաստան
Մեդիոլան, քաղաք - 110
Մելիտինե (Մելիտենե) - 11, 15, 18, 20, 23, 24,
    26, 30, 31, 51, 124, 125
Մեծ Բրիտանիա - 622

Մեծ Ծովք - 362
Մեծ Հայք - 90, 91, 189, 199, 280, 362
Մեծիրանց գավառ - 370, 450, 454, 475, 519
Մեծիրանց վանք - 479
Մեծկողմանց (Մեծկունեմից) գավառ - 370-
    372, 416, 423, 436, 438, 454
Մեհենա, գյուղ - 188
Մեդրի, ավան - 509-512
Մեդրի, գետ - 511
Մեյակարիբի, բնակավայր - 123
Մեռյալ ջուր, գետ - 389, 392
Մթնուլեթ, գավառ - 417
Միգիա, երկիր - 90
Միհրավան, քաղաք - 388, 415
Միջագետք - 88-91, 106, 113, 115, 117-119,
    122, 123, 285, 483, 491
Մծրին - 98, 99, 106, 109-114, 116, 121-124,
    126, 128, 283-285, 334
Մծխեթ, քաղաք - 416, 506
Մծուրք - 258, 259, 283, 284
Մյունխեն - 593, 601
Մշո դաշտ - 561
Մոզան, գավառ - 466
Մոկք, Մոկկաց աշխարհ - 25, 129, 349, 350
Մոսկվա - 294, 324, 384, 412
Մովական (Մոկան), իշխանություն - 415,
    420, 432
Մոփսուկրենե, իջևան - 126
Մոռոլի դաշտ - 95
Մանդրո (Մմնդո), քաղաք - 430, 431
Մուկան, իշխանություն - 432
Մուղան, դաշտ - 514, 560
Մուշ - 470

Ֆարմուկ, գետ - 391
Յդերք, գյուղ - 448, 449

Նաարմալիս, բնակավայր - 129

- Նախնական (Նախնական), քաղաք - 310, 422, 461-464, 477, 508, 518, 519, 521
- Նախնական, գետ - 508
- Նեհավենդ - 391, 392, 394-396
- Ներս-Միհրի վանք - 454
- Ներքին Հայք - 362, տե՛ս Բարձր Հայք
- Նիժ, գյուղ - 427
- Նիկեա, քաղաք - 169, 199, 234
- Նիկոմիդիա, քաղաք - 105
- Նորավանք - 484
- Նոր Բայազետ - 501
- Նոր Նախիջևան - 620
- Նոր Ջաղաք - 38
- Նյու-Յորք - 615
- Շակաշեն, գավառ - 394
- Շահապիվան, ավան - 63
- Շաղատ, բերդ - 475
- Շամախի, քաղաք - 432, 506, 514, 617
- Շամքոր, քաղաք - 452, 464
- Շաշիկետ (Շշկետ, Իշկետ), գյուղ - 521
- Շավարշան, գավառ - 258, 301, 302
- Շաքի, գավառ - 454, 465
- Շխարզուր, բնակավայր - 394
- Շիզ - 378, տե՛ս Գազմա, Գանձակ, Ջիս, Գես, Գայս, Գայշ
- Շիկահող, գյուղ - 521
- Շիկաքար, գյուղ - 475
- Շիվանիձոր, շրջան - 511
- Շիրակ - 317, 397, 399
- Շիրվան, մահանգ - 432
- Շնհեր, գյուղ - 507, 508, 510, 511
- Մխխա, գյուղ - 93, 94, 96
- Ոսկերակ, գյուղ - 501
- Որոտն, բերդ - 508
- Որոտն, գետ - 507, 511, 521
- Ջայդար (Ջունդառ), քաղաք - 431
- Չավնդուր - 508-511, 515, 517, 520
- Չարաբերդ, ամրոց - 381, 384
- Չափնիս, գյուղ - 509
- Չինաստան - 277, 278
- Չոախ, բնակավայր - 411
- Չոախյան հովիտ - 370, 372
- Չոդա (Ճորա) դուռ, պահակակետ - 320, 371, 374, 383, 405, 427, 430, 461
- Չորրորդ Հայք - 361-363
- Չուդան - 431, տե՛ս Կեղեմիա
- Չունգարս, հոնաց քաղաք - 430, 431
- Պաղարբերդ - 511
- Պաղինական, գավառ - 39, 46
- Պաղեստին - 47, 290
- Պայազիտ - 317, տե՛ս Դարոյնք ամրոց
- Պայոնիա, երկրամաս - 102-105
- Պատարա, երկրամաս - 138
- Պարսկա-Հնդկական թեմ - 608
- Պարսկաստան, Պարսից հող, Պարսք - 8, 32, 44, 88, 94, 95, 98, 122, 226, 229, 246, 256, 258, 277, 280, 296, 381, 392, 399, 401, 415, 494, 513, 608
- Պարտավ (Պերոզ քաղաք, Պերոզպատ, Պերոզ-Կավատ, Բարդա) - 325, 336, 381, 386, 388, 394, 410, 415, 417, 418, 427, 430, 431, 450-452, 463-465, 475, 477, 481-483
- Պափլագոնիա, երկրամաս - 48
- Պելրպոննեսոս, երկրամաս - 473
- Պեխ, գյուղ - 505
- Պետրիցոս, վանք - 455
- Պետրովակ, քաղաք - 431
- Պերոզ-Կավատ (Պերոժ-Կավատ), քաղաք - 371, 395, 405, 409, 415, 427, տե՛ս Պարտավ
- Պիսիդիա, երկրամաս - 48
- Պոդոնտա (Բոզանտի), երկրամաս - 476
- Պուհավանք - 449

- Զիահուկ, գավառ - 497
 Զալուլա, վայր - 391-393
 Զավախք, երկրամաս - 478
 Զեզիդեն-իբն-Օմար, ամրություն - 124, տե՛ս
 Բեզաբդե, Փենիկ
 Զիս (Գազնա, Գանձակ, Գ-ես, Գ-այս, Գ-այժ,
 Ըիզ), քաղաք - 378
 Զրաբերդ - 508, 514
 Զուդա, քաղաք - 310
 Զուռղառ (Չաղդար), քաղաք - 431
 Զուրզան (Վրաստան) - 420
- Ընան (Առան, Աղվանք) - 415, 416
 Ռեհիմենե, գավառ - 99
 Ռիմ (Հռոմ) - 191
 Ռշտունիք, գավառ - 462
 Ռուսահայաստան - 535
 Ռուսաստան (Ռուսիա) - 515, 518, 557, 560,
 567, 622
- Մամանդար, քաղաք - 431, 432
 Մամոսատ, քաղաք - 21, 26, 30, 31, 38, 40,
 124
 Մանահին, վանք - 354
 Մարվան (Շրվան), իշխանություն - 432
 Մարդիկա, քաղաք - 113
 Մատաղ, քաղաք - 93
 Մ.Պետերբուրգ (Պետրոգրադ) - 134, 514, 556,
 593, 594, 599, 601, 603, 616, 623
 Մերաստիա, քաղաք - 379, 560
 Մերաստիայի շրջան - 362
 Մելկիա, քաղաք - 393, 394
 Մենա, գետ - 543
 Միքիլ - 536, 537
 Միկիլիա, կղզի - 407, 409
 Մինգարա (Մինջարա), բնակավայր - 107-
 112, 116, 124
 Միսանձոր - 478
- Միսարա, բնակավայր - 123
 Միսիան (Միսական), գավառ - 506, 507, 511,
 512, 520, 521
 Միսիան, գյուղ - 511
 Միրմիա, քաղաք - 105-107
 Մղնախ, ամրություն - 508
 Մյունիք, Մյունյաց աշխարհ - 101, 401-403,
 405, 409, 448, 464, 475, 479, 515-517, 519,
 520, 523, 617
 Մոզդ, երկիր - 434
 Մոթից, գավառ - 436
 Մոմխեթի - 356
 Մր. Մոփիա, եկեղեցի - 354
 Մոֆենե - 98, 99, տե՛ս Ծոփք
 Մպահան - 513
 Մպեր - 517
 Մտահր, քաղաք - 396
 Մտրիմոն, գետ - 118
 Մտուդիոն, մենաստան - 66
 Մրմեն, բնակավայր - 344
 Մուլակ, գետ - 427, 431
 Մումիա, երկիր - 98
 Մուրիո տերություն - 47
 Մևանա բերդ - 461, 463, 464
 Մևանա լիճ - 461, 521
- Վաղան, դաշտ - 432
 Վաղարշապատ - 189, 190, 228, 303, 305, 400,
 402-404, 423, 424, 426, 615
 Վահրավարա, գյուղ - 509
 Վայոց Չոր - 466, 469, 496, 497
 Վան - 561, 562
 Վանա լիճ - 100, 317, 561, տե՛ս նաև
 Բզնունյաց ծով
 Վանանդ, գավառ - 462, 464
 Վանք, գյուղ - 506, 511
 Վասպուրական (Ասպրակաց երկիր) - 199,
 345, 403, 463, 613

Վատնյան դաշտ - 427, 432
Վարագավանք - 487
Վարանդ, գավառ - 514
Վարաշան, քաղաք - 427, 429-432
Վարդանակերտ - 343, 418, 462, 464, 465
Վարդանյան դաշտ - 427
Վարդեգրվակ, լեռներ - 427, 430
Վեհ-Ամջատոք, քաղաք - 373
Վեհ-Արդաշիր- 394, տե՛ս Սելևկիա
Վեհկավատ, գավառ - 389, 392
Վենետիկ - 134, 237, 360, 361, 369, 382, 456, 470, 487, 506, 545, 621
Վիննա - 595
Վոլգա - 430, 433
Վրաստան (Վրաց աշխարհ, Վիրք) - 7, 356, 372, 374, 379, 399-402, 404, 408, 414, 415, 419-421, 440, 444, 478, 479, 513, 516, 520, 522, 523, 560, 561
Վրեզան, քաղաք - 431

Տաքև - 499, 505, 507, 508, 510, 521, 523, 524
Տանկահայաստան - 530, 535, 536
Տայք - 131, 317, 401, 402, 460, 462
Տավրոսի լեռներ - 51, 448
Տարոն - 39, 46, 188, 192, 349, 350, 366, 396
Տարսոն, քաղաք - 126
Տիրեք - 277
Տիրերական ծոց - 412
Տիգրանակերտ - 617
Տիգրիս (Դկղաս), գետ - 98, 99, 101, 106, 124, 126, 129, 280, 333, 334, 389, 390, 392-394
Տիգրոն - 25, 32, 66, 114, 121, 129, 230, 389-394, 396, 404, 410
Տմորիք, երկրամաս - 350
Տրապիզոն - 362, 401, 402
Տրովա, քաղաք - 474, տե՛ս Իլիոն

Պլշեփեհ, սարահարթ - 507

Ուտիա - 241, 353, 354
Ուտի, գավառ - 371, 394, 419, 423
Ուրմիա, լիճ - 99
Փայտակարան - 418, 431, 521
Փասիս, գետ - 444
Փատոս, աշխարհ - 478
Փարիզ (Պարիս, Պարիզ) - 156, 184, 186, 187, 202, 307, 308, 384, 456, 469, 538, 539, 547, 560, 568, 589, 592, 593, 595, 597, 598, 609, 616, 619, 620, 622
Փոքի, քաղաք - 422, 462, տե՛ս Փոյթ
Փոյթ - 462, 465, 468, տե՛ս Փոքի
Փենիկ - 124, տե՛ս Բեզարդե, Ջեզիրե-իրև-Օմար
Փոքր Ասիա - 48, 401, 473
Փոքր Հայք - 125, 362
Փոքր Սյունիք - 505
Փոյուզիա - 48

Քաղաքնուղաշտի Սուրբ Գրիգոր (Զվարթնոց) - 460
Քաղեղոն - 234, 236, 239, 241, 401, 441, 444, 450, 452, 454, 467
Քերան, դաշտ - 431
Քերսոն, Խերսոն - 232-235, 238, 381
Քուզը, գյուղ - 399, 403, 404, 406, 413
Քուստի Նեմոռը, սպարապետություն - 396
Քուրդիս-խև, տեղավայր - 417

Օլիմպոս, լեռ - 543
Օխի, գետ - 509, 511, 521
Օշական, քերդ - 303
Օշական, գյուղ - 75
Օրդուար (Օրդուբադ), շրջան - 509, 510, 517
Օփսիկյան բանակաթեմ - 399

Ֆերզան, երկրամաս - 434

Ֆրանսիա - 557, 559, 622

Alexandria - 14, 89

Albania - 432

Armenia, Arménie - 13, 14, 88, 114, 115, 119-121, 125-127, 482

Armenia Major – 28, 90, 91

Armenia Minor - 125

Azia - 432

Bačkovo - 455

Beclali - 393

Bibases - 124

Bouedeser, Bourdeser, Beh-Ardašir - 394, **տն**

Սեյկիա

Boulkakia - 420

Boulgaria (Boulgarie) - 455

Callinicum - 90

Cappadocia - 125

Carrae - 90

Caucase – 483

Chamaetha - 396, 404

Charcha - 124

Chiliocomus - 129

Cilicia - 13, 29

Corduena - 129

Couedeser- 394, **տն Սեյկիա**

Dacia - 91

Dastagerd - 393

Etchmiadzin, Etschmiadzin - 612

Edessa - 22, 125

Ephesus - 29

Euphrates - 125

Géorgie - 379, 406, 414-416

Harren - 124

Hibernia - 126

Hileia (Eleia) - 108

Illyricum - 90

Iran - 258

Kadesiya - 391

Kidonia - 432

Krebatas - 432

Lacotena - 125

Macedonia (Macedonicae fines) - 119

Maiacarire - 124

Mazaka - 124

Media - 129

Melitina - 125

Mesopotamia - 89, 91, 105, 115, 119, 120, 121

Moesia - 90

Mokan - 432

Moxoena - 129

Nicomedia - 105

Nisibis (Nizibis) - 110

Osroena - 258

Persis (Perse) - 28, 417

Pétritzos - 255

Phoenica - 124

Samosata - 125

Sarvan - 432

Singara (Singarena) - 108, 116

Sirmium - 105

Syria - 29

- Strymon - 119
- Тере-Нил - 110
- Tzanaria - 432
- Veh-az-Antoc - 373
- Venice - 612
- Vrezan - 432
- Хursan - 432
- Армения - 259, 295, 302, 323, 362, 446, 601, 606
- Артаз - 302
- Аруч - 409
- Μαλαα Αζια - 601
- Шаваршанская область - 302
- Ἀγγηληνη - 98
- Ἀρμενία - 8, 98, 281
- Ἀρμενία Μεγάλη - 9, 280
- Ἀρζανηνή - 98
- Ἀσπράκων [χώρα] - 199
- Ἀστισάτ - 199
- Γαλατία - 111
- Ζαβδικήνη - 98
- Ζίνθα - 98
- Ἰβηρία - 98
- Καρδουηναί - 98
- Μελιτηνή - 23
- Μεσσοποταμία - 106
- Μηδική χώρα - 98
- Νικομήδεια - 105
- Νίσιβις - 98, 106, 128
- Παιονία - 102
- Περσίς - 8
- Σίγγαραι - 107
- Σοφήνη - 98
- Σύμιον - 101
- Συρία - 111
- Τίγρις - 98, 280

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ (Պ. Հ. Հովհաննիսյան)	5
Մաշթոց և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների.....	7
Հայ մշակույթի սկզբնավորությունը.....	35
Հայացած Աստվածաշունչը և անոր պատմական տարողությունը.....	43
Կորյունի մասին	53
Դարձյալ Կորյունի շուրջը	71
Փավստոս Բուզանդը որպես պատմիչ	87
Քննական նշմարներ Եզնիկի մասին	131
Գրիգոր Պարթևի Հարցարանը և Եզնիկ	169
Նշանագիր կարգաց բանից Եզնկան Երիցու.....	184
Հայր Ն. Ալիևյանի պատասխանին պատասխան	202
Ամպելիոս՝ Քերտոնի եպիսկոպոս	232
«Հայոց նախնական պատմությունը» Մերեսի երկում և դրա աղբյուրները Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի երկասիրությունների հետ.....	243
Գր. Խալաթյանց, Հայ Արշակունիները Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության մեջ»: Մոսկվա, 1903.....	294
Մովսես Խորենացվո «Հայոց պատմության» թվականի մասին.....	313
Մովսես Խորենացու վերաբերմամբ պարոն Լեվիի նոթին մասին.....	316
Խորենացիական հարցն ու հայր Վարդան Հացունի	319
Ղևոնդ և Խորենացի	323
Փոքր Մուկրատի հեղինակը	352
Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու	360
Փղոսկրյա Ավետարանի արվեստը	484
Մլքեի Ավետարանի գրության տարին	487
Շահնամեի քաղաքական ավանդը	490

Քննական տեղեկագիր պրոֆ. Ն. Աղոնցի	495
«Դավիթ Բեկ» վեպի պատմական հիմը	
և գաղափարախոսական արժեքը	504
Խաչատուր Աբովյանի վախճանը	530
Պեշիկթաշյան և կցորդ խնդիրներ.....	538
Խոսք Ավետիս Ահարոնյանի մասին	563
Գրական նշմարներ. դեկադանս և սիմբոլիզմ	567
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	589
ՅԱՆԿԵՐ	625

Ե Ր Կ Ե Ր

Հատոր Բ

Պատմա-քանասիրական ուսումնասիրություններ

Կազմի ձևավորումը՝ **Գ. Վ. Մարիկյան**
Տեխնիկական խմբագիր՝ **Վ. Զ. Բղոյան**
Մրբագրիչ՝ **Վ. Վ. Դեղձյան**
Համակարգչային
շարվածքը և ձևավորումը՝ **Ս. Ա. Գասպարյանի**

Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆: Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Հրատ. 36.5 մամուլ, տպագր. 42.5 մամուլի +1 ներդիր = 39.53 պայմ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 500: Պատվեր՝ 15:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արովյան 52